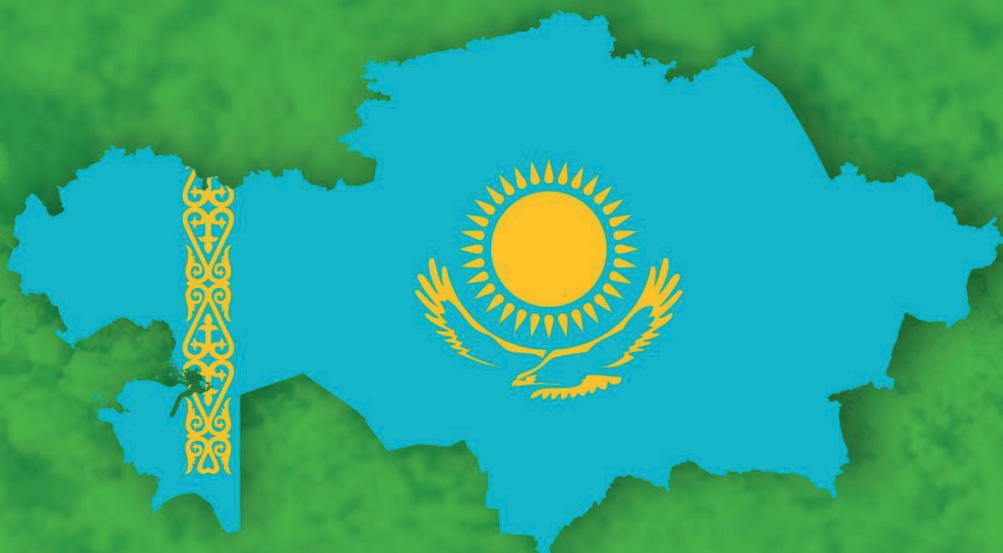

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ISSN: 3007-0325

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 2, ТОМ 14, 2025

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

№ 2, ТОМ 14, 2025

2025

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 2, ТОМ 14, 2025

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2, VOL 14, 2025

2025

Ғылыми журнал
Журнал 2022 жылдан
бері шығады

Құрылтайшы және
баспагер:

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

Редакция мен
баспагер мекен
жайы:

Занды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010

Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118

«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 2, ТОМ 14, 2025

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы,
профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану
институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми
қызметкері тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих),
қауымд. проф. (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институты бас директорының
стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі
орынбасары (Алматы, Қазақстан)

**«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 2, ТОМ 14, 2025**

Научный журнал

**Журнал издается с 2022
года**

Учредитель и издатель:

Институт востоковедения
имени Р.Б. Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:
Казахстан г. Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Курмангазы 29, 050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития Республики
Казахстан от 16 августа
2021 года, свидетельство
№KZ54VPY00039118**

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук,
генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
кандидат исторических наук, PhD (История), асс. проф.
(Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, заместитель
генерального директора по стратегическому развитию и
международным связям Института востоковедения им. Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 2, VOL 14, 2025**

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General
Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Smağulov Bolat, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov
Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, PhD
(History), Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic
Development and International Relations of the R.B. Suleimenov
Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымдастырылған профессор (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары, PhD (Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Муминов Аширбек Курбанович, Ислам Ынтымақтастығы Ұйымының жанындағы Ислам тарихы, өнері мен мәдениеті зерттеу орталығының халықаралық байланыстар жөніндегі кеңесші, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Стамбұл, Түркия)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Сарқытқан Қастер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, география ғылымдарының кандидаты, профессор (Алматы, Қазақстан)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Аликберов Аликбер Калабекович, Ресей Ғылым Академиясы Шығыстану институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Мәскеу, Ресей)

Липкин Михаил Аркадьевич, Ресей Ғылым Академиясы Дүние жүзі тарихы институтының профессоры, тарих ғылымдарының докторы (Мәскеу, Ресей)

Аксой Бюлент, Гази университетінің профессоры, Білім факультеті, доктор (Анкара, Түркия)

Вашари Иштван, Шығыстану университеті, Лоран Этвеш атындағы Университеттің түркі филологиясы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы (Будапешт, Мажарстан)

Мисава Нобуо, Азия мәдениетін зерттеу институтының қоғамтану факультеті, әлеуметтік-мәдени зерттеулер бөлімін ғылыми қызметкері (Токио, Жапония)

Фу Хуньцзунь, Шыңжаң университетінің профессоры, доктор (Үрімші, Қытай)

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Ұлттық археология орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Ташкент, Өзбекстан)

Шуппе Мария, Ұлттық ғылыми зерттеулер орталығының директоры (Париж, Франция)

Елена Ордуна Носито, Комплутенсе университетінің профессоры, филология факультетінің вице-деканы (Мадрид, Испания)

Шамильоглу Юлай, Висконсин университетінің эмеритус-профессоры (Мэдисон, АҚШ)

Нуриева Фануза Шакуровна, Қазан (Приволжье) федералдық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы (Қазан, Ресей)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, PhD (История), ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сағыныш Копеновна, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Муминов Аширбек Курбанович, советник по международным связям Исследовательского центра по исламской истории, искусству и культуре при Организации исламского сотрудничества, доктор исторических наук, профессор (Стамбул, Турция)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаметханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Саркыткан Кастер, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат географических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Батырхан Болатбек Шаденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Аликберов Аликбер Калабекович, директор Института востоковедения Российской академии наук, доктор исторических наук, профессор (Москва, Россия)

Липкин Михаил Аркадьевич, профессор Института общей истории Российской академии наук, доктор исторических наук (Москва, Россия)

Аксой Бюлент, профессор Университета Гази, образовательный факультет, доктор (Анкара, Турция)

Вашари Иштван, Университет востоковедения, профессор кафедры тюркской филологии имени Лорана Этвеша, доктор исторических наук (Будапешт, Венгрия)

Мисава Нобуо, научный сотрудник отдела социокультурных исследований, факультет социологии Института изучения культур Азии (Токио, Япония)

Фу Хуньцзунь, профессор Синьцзянского университета, доктор (Урумчи, Китай)

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, ведущий научный сотрудник Национального центра археологии Академии наук Республики Узбекистан, доктор исторических наук, профессор (Ташкент, Узбекистан)

Шуппе Мария, директор Национального центра научных исследований (Париж, Франция)

Елена Ордуна Носито, профессор Университета Комплутенсе, вице-декан филологического факультета (Мадрид, Испания)

Шамильоглу Юлай, профессор-эмеритус Висконсинского университета (Мэдисон, США)

Нуриева Фануза Шакуровна, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета, доктор филологических наук (Казань, Россия)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Smağūlov Bolat, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Muminov Ashirbek Kurbanovich, Advisor on International Relations at the Research Center for Islamic History, Art and Culture at the Organization of Islamic Cooperation, Doctor of Historical Sciences, Professor (Istanbul, Turkey)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Sarkytkan Kaster, leading researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, candidate of geographical sciences, professor (Almaty, Kazakhstan)

Batyrkhan Bolatbek Shadenuly, leading researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD (Almaty, Kazakhstan)

Alikberov Alikber Kalabekovich, Director of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor (Moscow, Russia)

Lipkin Mikhail Arkadyevich, Professor of the Institute of General History of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences (Moscow, Russia)

Aksoy Bülent, Professor of Gazi University, Faculty of Education, Doctor (Ankara, Turkey)

Vasary Istvan, University of Oriental Studies, Shygystan University, Professor of the Lórán Eötvös Department of Turkic Philology, Doctor of Historical Sciences (Budapest, Hungary)

Misawa Nobuo, Researcher of the Department of Sociocultural Studies, Faculty of Sociology, Institute for the Study of Asian Cultures (Tokyo, Japan)

Fu Hongzun, Professor of Xinjiang University, Doctor (Urumqi, China)

Babadzhanov Bakhtiyar Miraimovich, Leading Researcher of the National Center of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences, Professor (Tashkent, Uzbekistan)

Szuppe Maria, Director of the National Center for Scientific Research (Paris, France)

Elena Orduna Nosito, Professor at the Complutense University, Vice-Dean of the Faculty of Philology (Madrid, Spain)

Shamiloglu Uli, Professor Emeritus at the University of Wisconsin (Madison, USA)

Nuriyeva Fanuza Shakurovna, Professor at the Kazan (Volga Region) Federal University, Doctor of Philological Sciences (Kazan, Russia)

МАЗМҰНЫ

<i>Алғысөз.....</i>	19
Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті	
Хамраев А.Т., Юсупов Р., Нурахунова Г.М. <i>XVII–XVIII ғасырлардағы Шығыс Түркістан әдебиетіндегі суфизм және классицизм: саяси контекст.....</i>	25
Цзяо Чжэнь Да <i>Әдістемелік тәсілдер және корпоративтік мәдениеттің ұйымның тиімділігіне әсерін эмпирикалық талдау (Қазақстан, Қытай және Жапония мысалында).....</i>	43
Батырхан Б.Ш., Әмірбекова С.К., Чокатова А.М. <i>Хулагуидтер билігі кезеңінің соңында ирандық ұлттық бірегейліктің қалыптасуындағы діни конфессияның пайда болуының алғышарттары.....</i>	52
Белялова А.Е., Хамитова Н.Е. <i>Оңтүстік Кореядағы мәдени мұраларды цифрландырудың ұлттық стратегиялары: сыртқы факторларды талдау.....</i>	63
Дюсенова Н.К., Ошан Ж. <i>Ұлт трагедиясы және шекаралас көші-қон: 1930-жылдары Шынжаңға ауған қазақтар.....</i>	74
Батырбаев К.М., Кожирова С.Б. <i>Қытайдың Қазақстанға көші-қонының факторлары мен себептері: әлеуметтік сауалнама нәтижелері.....</i>	88
Хамитова Н.Е., Белялова А. Е. <i>KCI (Korean Citation Index) деректер базасы негізінде корей цифрлік мәдениетті талдау.....</i>	104
Ли Сяоао <i>Шығыс елдерінің экономикалық дамуындағы стартап-жобалардың рөлі.....</i>	115
Шығыс елдерімен қарым-қатынас	
Алдабек Н.Ә., Махмудова А.К. <i>Жұмсақ күш – Қытайдың саяси мәдениетін қалыптастыру және ілгерілету құралы.....</i>	124
Еркін А., Дүйсен Ғ.М. <i>Қазақстан мен Қытай сауда-экономикалық ынтымақтастығының дамуы: жаңа перспективалар мен сын-қатерлер.....</i>	133
Базаркулова Б.К., Габдуллин К.Т. <i>АҚШ-тың Иранға қарсы санкциялары: бағыттары мен кезеңдері.....</i>	147
Абдукадыров Н.М., Сейдан З.С., Мырзаханова Н.Р. <i>Осман империясы мен Ресейдің сыртқы саясатында Сербия мәселесі.....</i>	162
Мұқаметханұлы Н. <i>Қытай мен Қазақстан арасындағы мәдени ықпалдастық: екі елдің басылымдар алмасу үдерісіне талдау.....</i>	174
Хань Найчао <i>Мұнай-газ саласындағы тұрақты менеджмент: esg есептілігін бағалау және Қазақстан, Қытай, АҚШ және Ирактағы мұнай-газ жобаларына әсері.....</i>	190
Қуатова Х.Р., Ашинова Ж.Е. <i>Жапон қоғамындағы робототехниканың қарқынды дамуы.....</i>	201

Сарқытқан Қ., Райымбекова Н.А., Тоқан Р.

Қазақстанның Қытай және ресеймен сауда-экономикалық ынтымақтастығы: геосаяси мүдделер мен геоэкономикалық тәуелділікте..... 212

Магноз А.Қ., Габдуллин К.Т.

Сауд Арабиясы және АҚШ: стратегиялық альянстың қиындықтары мен болашағы..... 229

Байсұлтанова К.Ч.

Корей Республикасының экономикалық дипломатиясының ерекшелігін талдау..... 241

Шығыстық деректану және түркология

Есбосынов Е.З.

Осман-түрік тілі зерттеулерінің қазақтілді контенттердегі көрінісі..... 255

Сулейменова Д. К.

Қазіргі тарихнамадағы Едіге мен Тоқтамыстың бейнелері тәсілдерді салыстырмалы талдау контекстінде..... 272

Шығыс елдерінің дүниетанымы

Әмірбекова С.К., Байдаров Е.Ұ.

Таяу Шығыс елдері зерттеушілерінің баяндауындағы «Араб көктемі» оқиғалары (Маджид Каялидің «Үлкен жіктелу: «Араб көктемі» сынағындағы саясат, идеология және биліктің ауыр жағдайы» кітабы негізінде)..... 283

Палтөре Ы.М., Кожобекова Р.С., Хаслина Б.Х.

Ахмед Шауқидың мысал өлеңдеріне герменевтикалық талдау..... 294

Ошакбаева А.Б., Шаймердинова Н.Г.

Жапон мәдениетіндегі әйелдердің рөлі мен орны: ежелгі дәстүрлер мен қазіргі заман..... 306

Эгамбердиев М.Ш., Бекетова Д.Б.

Қазақтың әулие әйелдері: трансценденттік құндылықтар мен әлеуметтік-тәрбиелік тәжірибелер..... 323

Қасымқан Қ.

Философия мен сопылықтағы кемелдік: типологиялық ерекшеліктері, ортақ мотивтер мен кемел адам тұжырымдамасы..... 34

Орта Азия елдер: тарихы мен мәдениеті

Каримова Р.У., Масимова Х.В., Жузбаева У.Д.

Қазақстан және Шығыс Түркістан: XIX – XXI ғасырлардағы ұлтаралық өзара қатынастық (материалдық мәдениет үлгісін қолдану)..... 354

Шашаев Ә.Қ., Бекентаев С.Ж., Дюсенова Н.К.

Қазақтардың Шығыс Түркістан территориясына көшіп қонуы үрдісін тарихнамалық зерттеу (XVI – XX ғ. 30-жылдарының бас кезеңі)..... 368

Жармағанбетова Қ.С., Смағұлов Б.Қ., Жанатаева К.Б.

XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңіндегі Ресей шығыстанушыларының Орталық Азиядағы халықтардың тарихы мен мәдениетіне байланысты зерттеулері..... 377

Жомарт Е., Азмұханова А.М.

Жәдидтік ағарту қозғалысы және қазақ зиялыларының ұлттық миссиясы..... 389

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	19
История и культура стран Востока	
Хамраев А.Т., Юсупов Р.К., Нурахунова Г. М. Суфизм и классицизм в литературе Восточного Туркестана XVII–XVIII вв.: политический контекст.....	25
Цзяо Чжэнь Да Methodological approaches and empirical analysis of the impact of corporate culture on the effectiveness of an organization (using the example of Kazakhstan, China and Japan)..	43
Батырхан Б.Ш., Амирбекова С.К., Чокатова А.М. Предпосылки формирования религиозной конфессии в формировании иранской национальной идентичности в конце правления Хулагидов.....	52
Белялова А. Е., Хамитова Н. Е. Национальные стратегии оцифровки культурного наследия в Южной Корее: анализ внешних факторов.....	63
Дюсенова Н.К., Ошан Ж. Национальная трагедия и приграничное переселение: казахская миграция в Синьцзян в 1930-х годах.....	74
Батырбаев К.М., Кожирова С.Б. Факторы и мотивы китайской миграции в Казахстан: результаты социологического опроса.....	88
Хамитова Н.Е., Белялова А.Е. Анализ корейской цифровой культуры на основе базы данных KCI (Korean Citation Index).....	104
Ли Сяоао Роль стартап-проектов в экономическом развитии стран Востока.....	115
Страны Востока в международных отношениях	
Алдабек Н.Ә., Махмудова А.К. Мягкая сила как инструмент формирования и продвижения политической культуры Китая.....	124
Еркин А., Дуйсен Г.М. Развитие торгово-экономического сотрудничества между Казахстаном и Китаем: новые перспективы и вызовы.....	133
Базаркулова Б.К., Габдуллин К.Т. Санкции США против Ирана: направления и этапы.....	147
Абдукадыров Н.М., Сейдан З.С., Мырзаханова Н.Р. Сербский вопрос во внешней политике Османской империи и России.....	162
Мукаметханулы Н. Культурное взаимодействие между Китаем и Казахстаном: анализ процесса обмена изданиями.....	174
Хань Найчао Устойчивое управление в нефтегазовой отрасли: оценка отчетности esg и влияния нефтегазовых проектов в Казахстане, Китае, США и Ираке.....	190
Қуатова Х.Р., Ашинова Ж.Е. Интенсивное развитие робототехники в японском обществе.....	201

Саркыткан К., Райымбекова Н.А., Токан Р.

Торгово-экономическое сотрудничество Казахстана с Китаем и Россией: геополитические интересы и геоэкономические зависимости..... 212

Магпоз А.К., Габдуллин К.Т.

Саудовская Аравия и США: вызовы и перспективы стратегического альянса..... 229

Байсултанова К.Ч.

Анализ особенностей экономической дипломатии Республики Корея..... 241

Источниковедение Востока и тюркология

Есбосынов Е.З.

Исследование по осман-турецкому языку: отражение в казахскоязычном контенте..... 255

Сулейменова Д. К.

Образы Эдиге и Тохтамыша в современной историографии в контексте сравнительного анализа подходов..... 272

Мировоззрение стран Востока

Амирбекова С.К., Байдаров Е. У.

События «Арабской весны» в освещении исследователей ближневосточных стран (на основе книги Маджид Каяли «Великий раскол: тяжелое положение политики, идеологии и власти в испытаниях «Арабской весны»)..... 283

Палторе Ы.М., Кожобекова Р.С., Хаслина Б.Х.

Герменевтический анализ басен-стихотворений Ахмеда Шауки..... 294

Ошакбаева А.Б., Шаймердинова Н.Г.

Роль и место женщин в японской культуре: древние традиции и современность..... 306

Эгамбердиев М.Ш., Бекетова Д.Б.

Казахские святые женщины: трансцендентные ценности и социально-воспитательные практики..... 323

Касымкан К.

Совершенство в философии и суфизме: типологические черты, общие мотивы и концепция совершенного человека..... 341

Страны Средней Азии: история и культура

Каримова Р.У., Масимова Х.В., Жузбаева У.Д.

Казахстан и Восточный Туркестан: межэтническое взаимодействие в XIX – XXI вв. (на примере материальной культуры)..... 354

Шашаев А.К., Бекентаев С.Ж., Дюсенова Н.К.

Этнические миграции казахов на территорию Восточного Туркестана (XVI – начало 30-гг. XX): историографический аспект..... 368

Жармаганбетова К.Ж., Смагулов Б.К., Жанатаева К.Б.

Исследования российских востоковедов истории и культуры народов Центральной Азии второй половины XIX – начала XX в..... 377

Жомарт Е., Азмуханова А.М.

Джадидистское просветительское движение и национальная миссия казахской интеллигенции..... 389

CONTENT

Foreward	19
History and culture of the Eastern countries	
Khamrayev A.T., Yusupov R., Nurakhunova G. M. <i>Sufism and classicism in the literature of East Turkestan in the XVIIth – XVIII th centuries: political context</i>	25
Цзяо Чжэнь Да <i>Методологические подходы и эмпирический анализ влияния корпоративной культуры на эффективность деятельности организации (на примере Казахстана, Китая и Японии)</i>	43
Batyrkhan B.Sh., Amirbekova S.K., Chokatova A.M. <i>Prerequisites for the emergence of religious confession in the formation of Iranian national unities at the final stage of the rule of the Hulaguid dynasty</i>	52
Belyalova A. E., Khamitova N. E. <i>National strategies for digitalization of cultural heritage in South Korea: an analysis of external factors</i>	63
Dyusenova N., Oshan Zh. <i>National tragedy and border resettlement: Kazakh migration to Xinjiang in the 1930s</i>	74
Batyrbaev K.M., Kozhirova S.B. <i>Factors and motives of Chinese migration to Kazakhstan: the results of the sociological survey</i>	88
Khamitova N.E., Belyalova A.E. <i>An analysis of Korean digital culture publications based on database KCI (Korean Citation Index)</i>	104
Li Xiaobao <i>The role of startup projects in the economic development of the East countries</i>	115
Eastern Countries in International Relations	
Aldabek.N., Makhmudova A. <i>Soft power as an instrument for the formation and promotion of Chinese political culture.</i>	124
Erkin A., Duisen G.M. <i>Development of trade and economic cooperation between Kazakhstan and China: new prospects and challenges</i>	133
Bazarkulova B.K., Gabdullin K.T. <i>US sanctions against Iran: directions and stages</i>	147
Abdukadyrov N.M., Seidan Z.S., Myrzakhanova N.R. <i>The Serbian question in the foreign policy of the Ottoman Empire and Russia</i>	162
Mukhametkhanuly N. <i>Cultural interaction between China and Kazakhstan: analysis of the publication exchange process</i>	174
Han Nai Chao <i>Sustainable management in the oil and gas industry: assessment of esg reporting and the impact of oil and gas projects in Kazakhstan, China, the USA and Iraq</i>	190
Kuatova Kh.R., Ashinova Zh.Ye. <i>The intensive development of robotics in Japanese society</i>	201

Sarkytkan K., Raiymbekova N.A., Tokhan R.

Trade and economic cooperation of Kazakhstan with China and Russia: geopolitical interests and geoeconomic dependencies..... 212

Magpoz A.K., Gabdullin K.T.

Saudi Arabia and the USA: challenges and prospects of the strategic alliance..... 229

Baissultanova K.Ch.

Analysis of the peculiarities of the Republic of Korea's economic diplomacy..... 241

Source Studies of the East and Turkology

Yesbossynov E.

The reflection of ottoman-turkish language studies in Kazakh-language content..... 255

Suleimenova D.K.

Images of Edige and Tokhtamysh in contemporary historiography within the context of a comparative analysis of approaches..... 272

Worldview of the Eastern countries

Amirbekova S.K., Baidarov Ye.U.

Events of the «Arab spring» as covered by Middle Eastern scientists (based on Majid Kayali's book «The Great Schism: The Plight of Politics, Ideology, and Power in the Trials of the «Arab Spring»)..... 283

Paltore Y.M., Kozhabekova R.S., Haslina B.H.

A hermeneutic analysis of the fable-poems of Ahmad Shawki..... 294

Oshakbayeva A.B., Shaimerdinova N.G.

The role and place of women in Japanese culture: ancient traditions and modernity..... 306

Egamberdiyev M.Sh., Beketova D.B.

Kazakh sacred women: transcendent values and social and educational practices..... 323

Kasymkan K.

Perfection in philosophy and sufism: typological features, common motives and the concept of the perfect man..... 341

Central Asian countries: history and culture

Karimova R.U., Masimova Kh.V., Zhuzbayeva U.D.

Kazakhstan and East Turkestan: interethnic interaction from the 19th to the 21st century (through the lens of material culture)..... 354

Shashaev A.K., Bekentaev S.Zh., Dyusenova N.K.

Ethnic migrations of Kazakhs to the territory of Eastern Turkestan (16th – early 1930s): historiographical aspect..... 368

Zharmaganbetova Q.S., Smagulov B.K., Zhanatayeva K.B.

Research by Russian orientalists on the history and culture of the peoples Central Asia in the second half of the 19th – 20th centuries..... 377

Zhomart E., Azmukhanova A.M.

The Jadid enlightenment movement and the national mission of Kazakh intellectuals..... 389

АЛҒЫ СӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика. Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б. Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр. Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару. Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. 2024 жылы журнал ғылыми еңбектің нәтижелерін жариялау үшін ҚР ҒЖБМ Ғылым

және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізбесіне енді. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Дүкен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, занимающаяся комплексным исследованием истории, экономики, языка, этнографии, культуры, религии, философии, памятников материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется также и термин «ориенталистика» – второе название востоковедческой науки.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные направления исследования, как египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Для востоковедения характерно изучение стран Азии и Северной Африки с разделением на отдельные отрасли и регионы. Исходя из этого имеются различные направления по исследованию истории, экономики, литературы и языков стран Востока, например, историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим осуществляется и изучение отдельных аспектов религии, философии и культуры стран Азии и Северной Африки. Речь идет, например, об анализе современных политических проблем арабских стран или исследовании экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

В настоящее время область исследований востоковедческой науки расширяется и основной ее целью является углубленное изучение по сей день искаженной истории, а также духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада народов Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. Перед востоковедением стоит также задача уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране осуществляет свою деятельность Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся исследованием проблем востоковедческой науки. Научный центр с более чем четвертьвековой историей проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурных, социально-экономических, политических, конфессиональных, а также, цивилизационных и межкультурных аспектов взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая группа востоковедов. Очень широким является также и масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно сотрудничают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения

им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестника) Института.

В связи с этим с 2022 года Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». А в 2024 году журнал был включен в утвержденный Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНиВО РК перечень изданий, в которых отражены основные результаты научных исследований. В журнале публикуются посвященные актуальным вопросам востоковедения статьи отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов. В них рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы

Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental studies (orientalism) is a science that deals with a comprehensive study of the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of material and spiritual culture of Asian and North African countries. This is its basic definition. For this science, the term "orientalism" is also used – the second name of Oriental studies.

Internally, Oriental studies is divided into such regional areas of study as Egyptology, Semitology, Assyriology, Arabic studies, Sumerology, Urarthology, Qumran studies, Malay studies, Iranian studies, Turkology, Sinology, Mongol studies, Indology, Japanese studies, etc.

Oriental studies is characterized by the study of the countries of Asia and North Africa, divided into separate fields and regions. Based on this, there are various areas of research in the history, economy, literature and languages of Eastern countries, for example, an Oriental historian, an Oriental linguist, etc. Along with this, the study of certain aspects of religion, philosophy and culture of Asian and North African countries is also carried out. It is, for example, an analysis of the current political problems of Arab countries or a study of China's economic relations with Central Asian countries.

Currently, the research area of Oriental studies is expanding and its main goal is to study in-depth the still distorted history, as well as the spiritual and cultural riches of Eastern and Central Asian countries, in particular, our country, concretizing and determining the contribution of the peoples of the East and the Turkic world to the development of world civilization. Oriental studies also has the task of balancing the dialogue between different civilizations and finding a fair solution to a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is directly involved in the study of problems of Oriental studies, operates in our country. The Scientific Center with more than a quarter of a century of history conducts systematic fundamental and applied research of Asian and North African countries, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and Eastern countries.

The Institute has a large group of Orientalists. The scope of the Institute's international relations is also very broad. The Institute's scientists work closely with major research centers and leading scientists from many countries around the world. And all this imposes a big task on the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies - the issue of its own scientific publication.

In this regard, the Institute started publishing the journal «Kazakhstan Oriental Studies» in 2022. And in 2024, the journal was included in the list of publications that reflect the main results of scientific research approved by the Science and Higher Education Quality Assurance Committee of the Ministry of Science and Higher

Education of the Republic of Kazakhstan. The journal publishes articles on topical issues of Oriental studies by well-known local and foreign scientists, undergraduates and doctoral students. They cover the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic policies of Asian and North African countries, as well as historical, cultural, socio-economic, political, and religious ties between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only for the scientific community, but also for a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are waiting for original and interesting works from you.

Duken Massimkhanuly

Chief Editor, Director General

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,

Doctor of Philological Sciences, Professor.

¹Хамраев А.Т. ²Юсупов Р.К. ³Нурагунова Г. М.

¹Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

²Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

³SDU University, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹atilivaldi61@gmail.com, ²rahm_yus@mail.ru, ³ethnic18@mail.ru

СУФИЗМ И КЛАССИЦИЗМ В ЛИТЕРАТУРЕ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА XVII–XVIII ВВ.: ПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Аннотация. Особенности развития классической литературы Восточного Туркестана в XVII–XVIII вв. в контексте усиления политического суфизма в регионе представляет огромный интерес для тюркологов, ученых востоковедов, а также всех, кто интересуется историей и культурой Востока и желает прикоснуться к богатству суфийской традиции. Актуальность исследования и непрерывного источникового пополнения знаний по традиции классицизма в литературе Восточного Туркестана XVII–XVIII вв. объясняется крайне сложным состоянием отечественной науки в данной области и определенной схожестью современных проблем в Центральной Азии с проблемами, свойственными указанному периоду. Научная новизна данной статьи видится в обобщении теоретических суждений на классической литературе нового времени и анализе конкретных источников того периода, в частности произведений: Залилий, Хиркатий, Арший, Машраба, Хамушахуна, Шах Хиджрана, Каландара и др. Именно в этот период были созданы многие шедевры словесного искусства уйгурского народа. Некоторые тексты непосредственно суфийского содержания впервые рассматриваются в сравнительном плане с образцами казахской литературы. Суфийская поэтическая культура указанного периода, продолжая приемственные традиции прежних эпох, оказала безусловное влияние на образный строй литературы Восточного Туркестана и в дальнейшем, на современные традиции уйгурского словесного искусства. В результате исследования суфийских традиции в классической литературе Восточного Туркестана XVIII вв. в сравнительном плане было выявлено, что политическое противостояние ходжей в прямом образе не связано с мировоззренческими соображениями суфийских течений и орденов. В поэтических текстах отсутствует их идеологическая борьба.

Ключевые слова: суфийские традиции, политический контекст, течения и преемственность, восточный классицизм.

Введение

Изучение и анализ разнообразных форм и идейно-эстетических основ суфийских тарикатов в литературе Восточного Туркестана XVII–XVIII вв. в контексте изменения политического ландшафта имеют огромное значение для понимания особенностей историко-культурного развития и их влияние на тюркоязычную литературу, в том числе на исламский мир. Многие аспекты классицизма и суфизма остаются малоизученными или поданы в одностороннем порядке. Целью статьи является выявление социально-политического и историко-культурного значения классической литературы Восточного Туркестана XVII–XVIII вв. Именно в это время произошли большие общественно-политические и социально-экономические изменения и сдвиги, коснувшиеся основных сфер жизни общества, в том числе общечеловеческих ценностей, что объективно требует пересмотра и оценки национальных духовных богатств прошлого в контексте требований сегодняшних реалий вне всяких политических и идеологических рамок и догм.

Материалы и методы исследования

Основным материалом изучения являются произведения уйгурских поэтов Восточного Туркестана XVII–XVIII вв., творческое наследие классиков региона, в частности: Залили, Хиркати, Хамушахуна, Шах Хижран, Каландара, Муса Сайрами, а также произведения других национальных литератур (казахской, узбекской, азербайджанской и др), используемые для сравнительного исследования проблем, связанных с указанной темой. Для понимания общественно-политических тенденций привлечены и критически осмыслены исторические труды, посвященные данному периоду. При раскрытии идейно-тематических и жанровых особенностей использованы теоретические работы видных представителей науки Казахстана, Узбекистана и России. Кроме использования методов литературного анализа произведений Мухаммеда Хиркати, Арший, Абая в сопоставительном плане, проведен критический обзор источников, связанных с данной тематикой, с помощью которого сформированы и скорректированы и определены доминирующие вопросы литературы данного исторического периода.

Обсуждение

Проблемы политической истории Восточного Туркестана и генезис суфизма всесторонне обсуждаются в исторических трудах Ч.Ч. Валиханова, О.В. Зотова, О. Ф. Акимовича, В. П. Юдина, М.М. Батмаева, А. Ш. Кадырбаева, Б. У. Китинова, Р.У. Каримовой и других. Непосредственно о проблеме суфизма в литературе посвящены работы Я. М. Бабаева, З.К. Амоновой, Э. Даулетхан, А. Жаксылыкова, У. К. Маматахунова, С. Моллаудова и т.д. Однако сопоставительное изучение литературных текстов Восточного Туркестана XVII- XVIII вв и установление их взаимосвязей остается актуальной задачей.

Известно, что второй половине XVII века литература Восточного Туркестана, основанная на многовековых традициях арабо-персидского и древнетюркского аллегорического классицизма, вступает в сложный период своего развития. С одной стороны, она переживает процесс распада идеологических основ наследников Могулистана, по мере ослабления их влияния в обществе, и постепенного усиления новых представителей суфийских течений, которые появились вследствие активной деятельности миссионеров Средней Азии – с другой. Именно в этом веке происходят геополитические изменения в Центральной Азии в связи с распадом Могольской империи, региональным усилением джунгарских ханов, стремившихся контролировать торговые пути, а также растущим влиянием Цинского Китая (Зотов, 1991: 27-28), (Батмаев, 2002: 101-102). Литература Восточного Туркестана объективно стала испытывать колоссальное влияние политических процессов. Новым суфийским соперничающим течением, внесенным извне в Восточный Туркестан в это время, становится течение «афакия» (в другой интерпретации – «ишкия» т.е. «возлюбленные»). Сторонники этого движения носили невысокую белую тюбетейку, как символ универсальности исламского мироздания, впоследствии в исторической науке их назовут «ақ такия» («белогорцы»). Во главе данного течения стоял религиозный деятель Хидаятулла Аппак Ходжа ибн Ходжа Мухаммад Юсуф (1626–1693/94 гг.). Он был потомком Ахмада Касани, известного как Махдум-и Азам («Величайший наставник»), который был одним из сильных последователей суфийского тариката «Ходжаган» Накшбандия в Средней Азии (Кадырбаев, 2015: 483-484). Нужно отметить, что имплицитная идейная основа «афакия» была близка к идеям Ахмеда Яссави, Сулейман Бакиргани и их последователей, которые отрицали мир и богатство, как бранные явления бытия и поддерживали тихий «зикр» – уединение с Богом. Думается, поэтому в начале своей деятельности Аппак Ходжа резко критиковал роскошный образ жизни правящих классов, что привело к негативному отношению к нему, а потом и к его изгнанию потомками моголов. К тому же Аппак Ходжа некоторое время вел проповедческую деятельность в Тибете среди маньчжурских ханов (скорее всего оно было обусловлено его политико-экономическими интересами, чтобы

усилить контроль за караванными торговыми путями в Евразии), основным вероучением которых был, как известно, буддизм. С этой точки зрения суфийское учение «Афакия» имело некое идейное сходство и соприкосновение с буддийском течением «хинаяна», последователи которых так же считали, что стремление к богатству ведет к разврату, к нравственной деградации человека и общества. Известно о том, что Аппак Ходжа вступал в дискуссию с Далай-ламой по вопросам сущности бытия и служения богу, суть которой – призыв к уединению и отречению, а также уходу от злободневных проблем реального мира, что было основой их нравоучения.

Таким образом, последователи «Ишкия» во главе с Аппак Ходжой представляют собой ту часть течения, в котором суфийский ишан (учитель) становится влиятельным правителем. Суфийские традиции и ритуалы стали как бы обязательной частью социально-культурной жизни общества, а в религиозных структурах и ложах сосредоточилась верхушка политической власти, под жестким покровительством джунгар.

Новая интерпретация старого учения «ухода от мира» с политическими составляющими, естественно, обострила противоречия между представителями суфийских течений в самом Восточном Туркестане, где доминировала идея сторонников Накшбандия о «хилвэт дэр энжуман» («думать об обществе» или «возврат к обществу»). В итоге несовпадающие экономические интересы суфийских кланов не могли не привести искусственно к политическому противостоянию двух аскетических орденов. Опасное усиление сторонников «Афакия» закономерно и поступательно приводило к консолидации традиционных консервативных суфийских сил в данном регионе. Это направление оформилось под названием «Исхакия», по другой версии «Қаратакия» («Большая тибетейка», вероятно, сторонники носили тибетейки местного отличительного характера), возглавляемое последователями могольской династии Исмаилхана, в частности Мухаммеда Исхак-Вали. В исторической науке указанное политизированное течение получило название «черногорцы». Для последователей суфийского течения «Исхакия», истоки которого также уходят в глубь веков, характерна реализация эзотерических идей местного традиционного тариката «увайсия» («смесь мевлевия и накшбандия») (Каримова..., 2024:88), (Молотова, 2009:126), признающего громкий зикр, вступающего в пользу радений (камланий) с песнями и танцами «сама» и ритуальных песен.

На наш взгляд, учитывая такое общеклерикально-теократическое развитие Восточного Туркестана на рубеже XVII и XVIII веков, характерное для всех народов Центральной Азии, деление суфийских орденов и братств по характеру их географических расположений, как «актаглык» («белогорцы») и «қаратаглык» («черногорцы»), является сомнительным (Юдин, 2001: 299), (Юдин, 1987: 44), (Дәулетхан, 2015: 371). Скорее всего соперничество суфийских элит могли возникнуть еще из-за разного подхода к интерпретации Корана и к традиционной интерпретации исламских ценностей и морали, формировавшихся с эпоху караханидов, в частности с учений о двух способах тариката, т.е. «анжуман» («собрание») и «хилват» («уединение») Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни в тюркской литературе. После реформы исламского богослова Мухаммада аль-Газали жестокое противостояние мулл и суфиев прекратилось и стало приобретать умеренный оттенок (Игнатенко, 1998: 176-177). К тому же эволюция суфийской мысли подверглась трансформации еще из-за усиления идеологической борьбы сторонников «шуубия» (опора на сохранения местных традиций) и теократов общеисламского характера, преследовавшие цели политико-экономической гегемонии в регионе. В этой борьбе одерживают победу последователи тариката «ходжаган» (скорее всего это слияние слова с персидского ходжа-хозяин и ган-мн. ч, основатель движения – Абдул-Халик Гидждувани), которые вступили в борьбу за власть из-за общего ослабления влияния Могольской империи. Следует сказать, что предтечей суфийского учения о тарикате ходжаган (его форм «Ишкия» и «Исхакия») в тюркской литературе является учения караханидских, тимуридских и золотоордынских суфиев, которые, в свою очередь, пытались

объективно переосмысливать философские достижения буддийских отшельников, опиравшихся на естественные природные закономерности кочевого уклада человеческого бытия. Учитывая достаточно высокую социально-политическую роль произведений «Кутадгу билик» Юсуфа Баласагуни, «Хибатул хакаик» Ахмеда Югнаки, «Дивану лугатит тюрк» Махмуда Кашгари, «Хикметы» Ахмеда Яссави и С. Бакиргани, как духовно-нравственных трактатов эпохи караханидов, с одной стороны, Лутфи, Сайфи Сараи, Алишера Навои, как поэтов тюркского средневековья, с другой, можно утверждать, что мировоззренческая конструкция суфизма караханидского и золотоордынских периодов, совпадающая с буддийскими течениями тюркской интерпретации «Бурхан» – махаяна (общее познание сущего) и хинаяна (индивидуальное познание бытия), стала эклектической основой для будущего развития общетюркской цивилизации. И суфийские тарикаты, и буддийские способы познания бытия (дхармы) по своей природе идентичны и обусловлены многовековыми традициями кочевого образа жизни многочисленных племен, что оставило отпечаток в их сознании и восприятии мира. Дальнейшая эволюция мирозерцания тюркских народов в контексте ренессанса мусульманского мира способствовала тому, что множественная взаимосвязь различных суфийских форм учений о «переходе от одного мира к другому», в частности о «тарикате», присущая данной эпохе, тесно стали переплетаться с традициями исламской дидактической нормы «адаба» и системой правил и обычаев, на которых строилось исламское право «шариат» (Тюркский ренессанс, 2022: 46.). Именно в этой эпохе укрепляется фундамент суфийской и буддийской формы познания бытия в качестве синтеза, а пути достижения высшего состояния (например, индивидуальный путь дхармы «Хинаяна» или коллективный путь дхармы «Махаяны»), также структурно соотносились с суфийскими тарикатами «хилват» и «анжуман», отраженными в труде Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни и рассматриваемыми нами как учение «Юсуфия». В произведении караханидского гения представлены две основные формы суфийского тариката: образ Угдылмиша («Разум»), олицетворяющий «Возврат к обществу» (анжуман) или жизнь во благо общества и образ Одгурмыша («довольство»), олицетворяющего «уход от греховного и переходящего мира» в мир уединения с Всевышним (хилват). Караханидским поэтом тарикат Одгурмыша воспроизведен как индивидуальная форма перехода от временного к вечному, от ухода общества к уподоблению с Богом, что, по нашему мнению, явился предтечей учений сторонников Ахмеда Яссави (Байдаров, 2012: 88- 89), в том числе «Афакия» в Восточном Туркестане. Другой тарикат в образе Угдылмыша воспроизведен как коллективная форма познания мира («хилват дар анжуман») развит, по нашему убеждению, последователями Накшбанди в чагатайский и алтынордынский периоды. Именно сторонники данной формы суфийского тариката сумели интерпретировать основные правила исламского поведения «адаба» при суфийской эзотерии и агиографии (речь идет об учении суфий «адаба» и их взаимосвязей) (Абирова и др, 2012).

Думается, что доктринальная и агиографическая основа всей караханидской литературы является общей для понимания сущности тюркоязычной суфийской мысли в целом. Лишь тогда характеристика понятий «махджуба», «аулие отцов» и пророков, благодаря которых суфии постигают тайны природы и бытия, красоты линии и красок цветов, греховности и изменчивости мира – в комплексе приобретает художественно- эстетическое значение и особую суфийскую символику. Глубокое осмысление достижений караханидской суфийской школы даст реципиенту возможность понять феномен «над земельных» мечетей (Калян в Бухаре, Идках в Кашгаре и т.д.), соответствующих учению «анжуман» и «подземельных» мечетей (Яссави, Бекет ата, Акмечит и др), соответствующих учению «хилват».

В целом, суфийские тарикаты, разработанные еще при караханидах и развитых при чагатаидах, алтын-ордынах, легли в основу учений суфиев ходжаган, когда политическая борьба достигла своего предела в Восточном Туркестане в XVIII веке. Ожесточенное

междоусобное соперничество суфийских элит региона, что отчетливо отразилось в национальной литературе, привело к тому, что данный регион оказался сначала под властью джунгар, а потом – Цинской империи, положивших конец многовековому правлению тюркских династий под колпаком чингизидов (Кадырбаев, 2015). Таким образом, происходит серьезный социально-политический и культурный сдвиг, который постепенно привел к нарушению приемлемой и терпимой формы существования, так называемого исторически «умеренного суфизма», сложившейся с начала X века в Центральной Азии. Именно принципиальный отказ сторонников «умеренного суфизма» от политической борьбы (как греховное явление бытия) укрепляли устои и принципы примирения суфиев и суннитского богословия в Восточном Туркестане. Однако на рубеже XVII–XVIII вв. произошла политическая борьба, обусловленная экономическими интересами в регионе. В итоге в Восточном Туркестане был запущен жесткий процесс распада цельности восприятия мира суфиев, что способствовало определенной деградации их эзотерических взглядов в XVII веке. Суфизм объективно претерпевает несколько этапов своего сложного развития и трансформации, определенных сущностными изменениями социально-экономической и политической ситуации, мировоззренческих тенденций, догм и канонов тасаввуф, ареалом его распространения.

Из-за временного прихода к власти сторонников Исмаилхана, многие поэты-суфии той эпохи присоединились к группе «Исхакия», потому что Даниял Ходжа и его потомки Шах Джахан, Шах Хиджран и Футухи были более прогрессивными личностями, талантливыми поэтами, продолжателями прежних устоев, щедрыми интеллектуалами своего времени, достигшими большого социального и политического веса в обществе. Еще одним удивительным свойством того времени является то, что Даниял Ходжа и его сын Шах Джахан (известный по псевдониму Арши) беспрецедентным образом развивали национальную культуру, искусство, язык и литературу как их предшественники периода Абдрашида хана. По их замыслу и поручению были переведены на уйгурский язык произведения великого персидского поэта Фирдоуси «Шахнаме».

Результаты исследования

В указанный период были созданы многие шедевры словесного искусства, получили наибольшую известность такие художники пера, как Залили, Хиркати, Арши, Машраб, Хамушахун, Шах Хиджран, Шаирахун, чуть позднее, Мухаммад Садик Кашгари, Машури и др., произведения которых стали преемственной основой для развития классической традиции нового времени и современной уйгурской литературы (Моллаудов, 1990). В целом, семья и династия Даниял Ходжи внесла большой вклад в период расцвета национальной литературы XVIII века. Но Бурханидин Ходжа, который был одним из потомков Аппака Ходжи, уничтожил общину суфийских дервишей «Исхакия» и жестоко казнил известных поэтов Ходжи Джахан Арши, его сына Футухи и др, которых он считал своими опасными противниками. Дальнейшая судьба поэта-суфия Каландара, его сына Шаха Хиджрана и его друга Хамушахуна, которые по наставлению Даниял Ходжи осуществили перевод книгу «Шахнаме» великого персидского поэта Фирдоуси, неизвестна. Не исключено, что они также могли оказаться в немилости перед сторонниками «Афакия». Такова судьба Машраба, пережившего трагедию и написавшего в стихотворении: «Мансур Халладж пьет вино и пьет, а я стою здесь перед даром и плачу». Поэт Залили также написал: «О, Мансур, позволь мне раскрыть мою тайну. Выпей кровь лилии, и я покончу со своей тоской». Таким образом, жестоко казненные поэты-суфии Восточного Туркестана XVIII века повторили судьбу своих именитых персидских предшественников, в частности, Мансура Халладжа (IX в), Баязида Бастами (IX в), Фазлуллах Наими (XIII в), Имамеддина Насими (XIV в) и других.

В любом случае историко-культурный контекст Восточного Туркестана XVIII века позволяет говорить, что поэт-суфий Ходжа Джахан Арши был дальновидным

патриотическим деятелем своего времени, стремившимся ставить национальные и государственные интересы превыше всего. Поэтому, он пытается стабилизировать общественное спокойствие, установив внутри своей страны строгий порядок, он проводит независимую политику и не платит налогов, причитающихся джунгарским ханам. Разгневанные джунгары, объединившие свои силы с потомками Аппак Ходжи, каким является Бурханиддин ходжа, начали жестокую войну против Жаркентского ханства, возглавляемого Ходжи Джаханом. Таким образом, жители Восточного Туркестана, мирно прожившие 20 лет и добившиеся больших успехов общественно-культурной жизни, сначала подверглись жестокой резне со стороны джунгарских калмыков, а через два года столкнулись с кровавой расправой маньчжурско-китайских колонизаторов и потеряли свою независимость (Китинов, 2024:339).

В связи с этими политическими событиями ученые историки и творческие деятели дают справедливую оценку трем тяжким кровавым преступлениям, совершенным Аппак ходжи и его потомками против собственного народа. В частности, резня 1678–1679 годов, которую проводил непосредственно сам Аппак-ходжа, резня его сына Бурханиддин ходжи в 1755 году и злодеяние его внука Бахауидина Ходжи Валихана, который в 1857 году залил кровью Восточный Туркестан и построил четыре «башни» из черепов (Дәулетхан, 2015: 23- 24; Валиханов, 1985). Восточный Туркестан был разрушен до основания, что свидетельствовало о ликвидации могольской династии в регионе. В литературе это отмечается как самое мрачное, смутное время, самое трагическое событие в истории уйгурского народа.

Следует отметить, что именно с этого исторического события сущностное содержание восточно-туркестанской уйгурской литературы, как одного из системных проявлений общетюркской культуры и духовного совершенного сознания, претерпевает глубочайшие имплицитные изменения. Жесточайшее противостояние представителей суфийских орденов, нацеленных на контроль торговых путей, привело к духовной деградации общества и нивелировало значение их нравственных учений. А ведь суфии ходжаганы воспевали «Ишк» (любовь). По их наставлениям, «ишк» внутренне освобождает человека, дает самый ценный божественный дар – настоящий «һур» (свободу), освобождение от этого реального мира. Любовь, по мнению вышеуказанных суфиев Восточного Туркестана, являясь самым кратким путем- тарикатом к Богу и мощной духовной силой, пробуждает вдохновение. Поэтому газели и рубай суфиев этого периода насыщены символиками и метафорами о том, что ими были найдены источники истинной любви внутри себя, благодаря чему они смогли открыть мир во всем, увидеть и почувствовать «кут» (счастье) везде. Вся жизнь истинного суфия в каждом ее проявлении, по их мнению, свидетельствовала о его непрекращающемся общении со Всевышним.

Казахский ученый Ә. Даулетхан считает, что суфийское политическое господство сторонников «Ишкия» в истории Восточного Туркестана было кровавым господством, противоречащим мировоззрению мусульман, учению суфиев о греховной природе бытия и принесшим невыносимые страдания уйгурскому народу, непосредственно приведшим к утрате Восточным Туркестаном государственной независимости. Далее ученый убежден, что смерть Ходжи Джахана Арши была очень болезненной для будущего общественно-культурного развития уйгурского народа (Дәулетхан, 2015: 26).

Ходжа Якуп – Ходжа Джахан Арши являясь ярким представителем уйгурской литературы эпохи жестоких ханских перемен и правления суфийских ходжаган, в частности «Исхакия», смело продолжил культурные традиции прежних моголов. Он остался в истории литературы как представитель переходного периода в уйгурской классической литературе от религиозно-суфийской к дидактико-культурной, прославляющий универсальную исламскую мораль социально популярного и инновационного патриотического, идеологического содержания. Арши имел высокий государственный статус как поэт-патриот, оказавший

большое влияние на своих современников, а затем и на последующую общенародную уйгурскую поэзию, патристического, освободительного характера, своим глубоким мышлением, красотой своего языка, особым мастерством создания художественных образов.

Несмотря на то, что Восточный Туркестан в этот период пребывал в пучине невежества и дикого насилия, национальная словесная и песенная культура шагнула далеко вперед и добилась впечатляющих успехов. Перевод книги «Шахнаме», осуществленный вероятно одним из братьев Арши Хамушахуном, известным суфием того времени Каландаром и его сыном Шах Хижраном, сохранился чудом в национальной библиотеке Казахстана. Кроме того, до нас дошло еще одно произведение Каландара, которое содержит около 150 газелей, 20 из которых вероятно, написаны другими поэтами того времени, благодаря которым реципиенты смогут восстановить общую картину.

В эпоху перемен и политического господства суфийского течения «ходжаган» жил уникальный восточно-туркестанский поэт Мухаммад Хиркати. Имеются сведения о том, что он в 30-летнем возрасте вместе с отцом Кожамкули служил садовником в имении Аппак Ходжи и занимался, судя по всему, возведением цветов и плодовых деревьев. Занятие садоводством среди суфий, как богоугодное дело, имеет свою значимую символику. Познание красоты цветов и садов, как промежуточная форма тариката, дает возможность для суфия найти пути познания красоты Всевышнего. Хиркати более 16 лет учился в медресе и в совершенстве знал арабо-персидские языки.

Как представитель течения «Ишкия», он является одним из последних суфийских могикианов могольской эпохи, создавшим свой неповторимый, эзотерически прекрасный мир. Поэт-суфий хотел своими творческими устремлениями довести до человечества мысль о совершенной сущности Вселенной и его красоте, о естественности человеческого страдания в любви, одиночестве как объективной константе реального бытия, о бренности мира, делающей бессмысленным и тщетным все земные страсти. К сожалению, после победы Октябрьской революции 1917 года имя Мухаммеда Хиркати было забыто, однако он заново вошел в уйгурскую литературу Казахстана во второй половине прошлого века и считается одним из крупнейших мастеров восточно-тюркского классицизма. Его произведение «Мухабатнаме и мехнеткам» представляет суфийское течение «хуруфизма» и является подлинным шедевром тюркского словесного искусства. Для уйгурских ученых Хиркати предстал «певцом трудолюбия» в диалектическом понимании, метафизиком человеческого отчаяния и переживания, создавшим неповторимый, волшебный, завораживающий орнаментальный стиль, узнаваемый с первых байтов и рифм. Этот стиль отчетливо проявляется в его произведении «Мухабатнаме и мехнеткам», где эзотерическая история мучительного уподобления Богу становится символом бесконечного чувственного восприятия мира. До сих пор этот шедевр поражает реципиента глубиной метафизического изучения человеческого одиночества и поразительной поэтической конструкцией, ставший неизменным авторским стилем хуруфитского символизма.

Как известно, основателем хуруфизма суфийского толка является персидский поэт-философ Фазлуллах Наими и его верный последователь в тюркской литературе Имамеддин Насими, которые долго скитаясь по миру в поисках любви и истины пришли к выводу, что имплицитное восприятие глубины хуруфитского созерцания позволяет быстрому имперсональному пробуждению мысли о красоте Вселенной (Бабаев, 2009: 101-103). Думает, что представители хуруфизма, для которых цифра «семь» является символично-эстетическим числом, как и у представителей тенгрианства, основали новую эстетико-эзотерическую сущность указанного подхода. Они интерпретировали буквы Корана и арабские цифры, как онтологическую структуру Вселенной и как основу целостности прекрасной Вселенной. Как философско-эстетическое направление, хуруфизм достиг своего апогея в средние века и оно глубоко переплеталось с словесным культурным пространством Центральной Азии (Амонова, 2011: 8-10).

Хуруфитские символы в произведениях Атаи, Лутфи, Алишера Навои, Хиркати и Абая отчетливо свидетельствует о том, что тюркские поэты были хорошо осведомлены с творчеством азербайджанского суфия Имамеддина Насими. Его считали вероотступником из-за своих хуруфитских взглядов, и в 1417 году он, будучи арестованным по приказу султана, был казнен султаном Муаядом в Сирии. По приговору султана с Имамеддина Насими заживо содраны кожи, а их конечности отрублены перед толпой.

Хиркати, как последователь Насими, также находился под глубоким влиянием суфийской лирики классических авторов, особенно поэзии Саади, Руми, Хафиза, Ахмеда Яссави, Сулейман Бакиргани, Атаи, Лутфи, Саккаки, Джами, Алишера Навои и других известных восточных классиков арабо-персидского и тюркского средневековья. Следует отметить, что хуруфитская структура мира Хиркати отличается от хуруфизма Атаи, Лутфи и Алишера Навои, использующие только основные буквы Корана. В целом, хуруфизм тюркских поэтов чагатайского времени не представляет системный характер, как у Хиркати и Абая.

Возьмем, поэтические строки хуруфитского толка Алишира Навои:

*Janimdagi "jim" ikki dalinga fida,
Andin keyin "Alif" taza nihalinggha fida.
"Nun" i daghi anbarin hilalingga fida,
Qalghan ikki nuqta ikki halinggha fida*

Сравнивая стан возлюбленной с «алиф» (единственная арабская буква, у которой нет пары согласных, как у остальных), поэт убеждает реципиента о том, что она для него является единственной. Для А. Навои переплетенные косы своей возлюбленной, как сиамские близнецы благоухания, подобны как две сращенные буквы в имени Мухаммад – «Мим». Его эзотерическая символическая интерпретация означает, что «м» - имя Пророка, открывшего основу сущего, а другое «м» указывает на «мөмүн» - мелосердия Мухаммада, как наиболее пострадавшего и страдающего среди других пророков. Данные примеры указывают на сложную метафорическую символику и гетероморфные типы представлений Вселенной среди хуруфитов в тюркоязычной словесной культуре.

Алишер Навои под влиянием суфиев-хуруфитов вкладывает символическое сакральное значение в имена персонажей своих произведений. В частности, в слове самого имени Фархад (поэма «Фархад-Ширин») он выявляет невероятный хуруфитский смысл, который обозначает красоту и богатство духовного мира своего главного героя. По мнению поэта каждая буква («хуруф») в указанном имени обладает сверх смыслом, где «Фираку рэшку һәжру аһ илә дәрд», хуруф «ф» «фирак» означает «страдать от любви», р «рэшк» - ревновать, «һ» «һәжр» - исчезнуть или уйти в мир иной, «а» «аһ» - рыдать, а буква «д» «дәрд» - попасть в беду. Это конструкция соответствует композиции дастана. У поэта Лутфи лирический герой при взгляде на очаровательный лик своей возлюбленной, который, подобно хуруфу «мим», перестает дышать и останавливается его сердце: «Бақтим йүзигә алдида жан вәқф лазим ул // Ул рәһмәт аяти үза чун ағзи «мим» эрур». У другого средневекового поэта Атаи указанное явление имеет знаковое идейное смысловое значение. Красота лика героини, подобна Корану, а стан, переплетенные косы и уста сравнимы с священным хуруфам: «алифу», «ламу» и «мим» («Йүзи жамали мучафидур, аниң фатиһә // Қәдди, зулфи, ағзи, алиф, лам, мим эрур»).

В целом А. Навои углубляет и продолжает традиции своих учителей, в частности Лутфи и Атаи и др. О хуруфитских тенденциях средневековья пишет узбекский исследователь З. К. Амонова. Указывая на знаковую систему хуруфизма в стихотворениях Атаи, ученый приводит интересный пример (Амонова, 2011: 11).

Изображая силуэт своей возлюбленной, А. Навои сравнивает ее ресницы и брови с хуруфом «нун» («нунул, калам») и направляет внимание реципиента на аят Корана 68 – «Калам». Поэт создает с помощью суры образ прекрасного.

. Золотоордынский поэт Сайфи Сарайи в форме назира приводит в пример стихи средневекового тюркского поэта Хорезми (скорее всего имеется в виду автора «Мухаббатнаме») и указывает, что Хорезми является последователем Насими:

*Солди ниқаб чехрадан ул турки ховарий,
Болди яна жахон юзи оинатек ари.*

*Тўн нафасинга урди қўёшининг шуои ут,
Толди анинг Насими билан кок мижмари (Сарайи Сайф., 1968: 19).*

Хиркати в своем произведении «Мухаббатнаме и мехнаткам», опираясь на учение Имамеддина Насими, разработал собственную целостную хуруфитскую структуру мира, основанную на цифро-буквенную интерпретацию бытия. Хуруфитское восприятие уйгурского поэта отличается от своих предшественников и последователей, в том числе от Насими и казахского поэта Абая. Кстати казахский степной гений Абай также был последователем течения хуруфизма Имамеддина Насими, написал гимн в честь сакрального значения арабских букв – стихотворение «Алифби», о котором пойдет речь ниже.

Хиркати, также как Абая, создает свой хуруфитский мир, благодаря перосмыслению символики цифр $28/7=4$, где 28 – все буквы арабского алфавита, состоящего из 7 истин и сосредоточенного в четыре буквенного символа. Число 7 также священно для хуруфитов. Они используют выражение «Аллах сотворил 7 небес и 7 земель» (Сура «ат- Таляк»). По замыслу автора, концепция интерпретации смысла жизни 4-х сподвижников Пророка обусловлена четырьмя священными буквенными истинами «лэвз», закодированные в слове любовь «Му-һэ-ббэ- т» и символах 4-х аллегорически знаковых персонажей его дастана «Муһэббатнаме и мехнаткам». Первый знаковый герой связан со цветком «Қизилгүл» («Роза»), символизирующий кораническую красоту сущего. Это проявляется в выражении «Аллаһ аләмни гөзәллик тимсали сүпитидә яратқан» («Аллах сотворил Вселенную прекрасной»). Второй «Сәба» («утренний ветерок») символизирует отшельника с чистой душой. Третий знаковый герой «Булбул» («Соловей»), символизирует священный свободный «Азан» (призыв к утренней молитве) и зикр («радение»). Четвертый «Гүлкәһкәһ» («Пустопорожный смех») символизирует равнодушие, безразличие, бездушие и т.д.

Интересно, что каждый хуруф в слове «Муһэббат», по замыслу Хиркати, содержит 7 судьбоносных «қисмәт» («истин»). Он утверждает, что божественная красота букв в слове «муһэббат» не может не возбуждать чувства прекрасного. Например, по Хиркати, частица «му» обладает 7 глубинных тайных смыслов.

Первый смысл – это две буквы от имени Пророка Мухаммада «мим». Второй «му- бтила» («подвергший страданию»). Третий «маламәт» (испытывающий боль от душевных мук). Четвертый «му-вапиқ» («соответствующий»). Пятый «му -руввәт» («человечность, гуманность, великодушие, щедрость»). Шестой «му -нис» («Благосклонность»). Седьмой «мустәсил» («достигший совершенства». По мнению поэта, кто достиг «му-стәсил», тот достиг истинной любви. Теперь переходим к следующей частице «һэ» в слове «му -һэ- ббэ- т», имеющей важное значение для хуруфитов. Частица «һэ» также обусловлена 7 судьбоносными истинами. Первый «һэ» («начало сущего»). Второй «һэ -лм» («великое душевное переживание»). Третий «һэ-я» («стыд, совесть»). Четвертый «һэ-срәт» («грусть от очарующего плена»). Пятый «һэ-зз» («радость и сияние»). Шестой «жаһән» («Вселенной»). Поэт указывает на отдельную частицу в слове «жа-һэ-н», указывающую на готовность героя к аскетизму. По другому- это отказ от брэнного мира. Суфий должен готовится к уходу в мир

иной без блага. Седьмой усердие на пути к священному «һә -ж» («хадж»). По замыслу поэта, «һәж» позволяет ощутить идеальное и совершенное.

Интерпретация частицы «ббә» в слове «му-һә-ббә-т» в произведении не представляется возможным. Последняя частица «т» связана со значением «тәрк» («путь»). Отсюда и «тарикат» (учение о пути). Только избранные люди могут отречься от обманчивого мира ради достижения совершенства. Например, хуруф «һә» истолкован следующим образом:

*Muhābbātning ikkinchi hārfi "hā" dur,
Muni shārh aylayin mānasi nedur.*

*Munindin ham achay yātā dārija,
Kirib istay, tapay bakhtim bariche.*

*Eshitgil "hə" hayati jan beghishlar,
Ag'ar kuz kilsa barandak beghishlar,*

*Sachar baran achar gul yer yuzida,
Bu yenglik janu hayat hōl kozida.*

*Ikkinchi "hilm" erur taghdak agirliq,
Kachan sarkash bolur bir yan bagirliq.*

*Sumur mehnāt sharabin nāchchā achchig,
Bolur tuz usti achchig, asti tatlig.*

*Uchinchidur haya mulkin almaq,
U yuzdin ozga yuzdin kozin almaq.*

*Uyat bolgay bo'lib konli chiginlar,
Uyat bolgay qilib rashkin kinlar.*

*Chaharum daima häsrät yolida.
Bolur oghzi enin zikri qolida,*

*Bekitmas dilrabasi zikri balin,
Agär istär dil arami jamalin.*

*Bashinchidur hiyoli hazzidin khush,
Nechuk qilgai visali jamidin nush.*

*Hamisha gul yuzidin tabrin atkay,
Labidin talh umrin shirin atkay.*

*Erur altinchi hazirlik bu ishta,
Riza jāhāndalikdur hār rāvishta.*

*Yattinchi yardin hājirlik,
Muna bolgai shahinshalik paqirlik.*

В данном отрывке, Хиркати заставляет своего реципиента глубоко проникать в хуруфитский суть второго хараката «һә» (слога-буквы) в слове «му-һә-ббә-т» (Муһәббәтниц иккинчи һәрфи «һә»дур), обусловленной 7 судьбоносными истинами. Суть частицы «һә» (сущий), по автору, свидетельствует о начале Вселенской жизни. Слово «һаят» («жизнь») сопоставимо со словом «жан» («существо», имеется ввиду «душа» человека) Жизнь и душа неделимы. Вторая истина связана со словом «һилм» (великое душевное переживание). Это самый тяжелой груз Вселенной, который может нести человек. Третья истина частицы «һә» обусловлена словом «һая» (совесть, мир стыда). Кто прибавил однажды стыд, совесть, тот овладел «мүлүк» («собственностью»). Четвертая («чаһарум») истина – это «һәсрәт», печаль от очарующих пленений. Пятая степень («дәрижә») истины – это «һәзз» (сияние, радость). Человек, не испытавший «һәсрәт» (печаль), никогда не поймет суть радости и сияния. Шестая истина сокрыта в слове «Жаһән» (Вселенной). В указанном слове есть частица «һә», напоминающая аскету о необходимости подготовки к скитанию. Данная частица несет сакральное значение для поэта.. Человеку до своего перехода от реального краткосрочного обманчивого мира к бесконечному истинному миру следует подумать, для чего необходимо отчуждение от мира. Седьмая истина «һә» связана со словом «һәж» («хадж»). По мнению Хиркати, хадж объединяет между собой два мира в одноцелое, а связывающим лучом между ними является «ишк» («искра любви»). Без «ишк» невозможно осуществить суфийский путь «тарк» (Переход от одного мира к другому). Суть перехода «гәдаликтур» («нищенство» в значении отказа от имущественного сознания, что свидетельствует об опыте сторонников яссавия, ишкия и др). Человек приходит пустым в этот мир, таким и он должен его покинуть. Только Всевышнему известно, кто попадет в рай, а кто отправится в ад. Идеализация ирреального и имперсонального у Хиркати обусловлена стремлением постичь тайный смысл Всевышнего через мистическую любовь к нему.

Хуруфитское представление мира у Абая в отличии от Хиркати имеет серьезные отличительные черты, в котором задействованы все буквы Корана и представлены они в виде целостности мироздания. Подробное исследование суфийских символов Абая в сравнительном плане с Хиркати, дает возможность понять природу возникновения и расцвета хуруфизма в тюркской литературе, в частности показывает отличительные черты хуруфизма и у Хиркати.

Хуруфитская символика в переплетении с традиционной высокой степной поэтической речью, обусловленная метаобразами («тәшбих»), обыгрываются в конкретных условиях силлабических размеров, анафор и эпифор, а также выразительных созвучий. Пример из «Әліпбе» Абая:

*Alifdek ay uzine gibrat ettem,
Bi, bələi dərtiça nisbət ettim.
Ti, tilimnən shyğaryp tərli əbiat,
Si, sanai madhiya khurmat ettim.*

*Jem, jamalıñ qanday aq ruzımağan,
Xa, xälillik tappadım, janım, sänan.
Xi, xalayıq, men emes, bəri intizar,
Däl, dăriğa ғаşıq oti bermes aman.*

*Zäl, zälillik körgen soñ, sayray ber, til,
Re, rıza qılmağıñdı, yar, öziñ bil.
Zi, zähärdäy küydirdi ғışqıñ qattı,
Sin, sälämat qalmağım boldı müşkil.*

*Şın şikâr lâb esime tüsken sayın,
Sat, sabırım qalmadı, men ne äyläyin.
Zat, zayğ ömirim ötti meniñ beker,
Tay, talaptan äytewir qur qalmayın.*

*Zay, zalım köp qılış bop janğa oqtaldı,
Ğayın, ğaqılımdı basımnan tartıp aldı.
Ğayın, ğariblik basıma tüskennen soñ,
Fï, faydañ tie me dep jaza saldı.*

*Qaf, qabil bolar ma eken jazğan xatım,
Käf, kämil aqılıñ, asıl zatım.
Läm, läbiñnen em qılsañ men derttige,
Men, mehriñnen qalmas ed bar apatım.*

*Non, nalä ğıp qayğıñmen küydirdiñ köp,
Waw, wäylana ğışqıñ wayım jep,
hï, heş faydañ tımese öldi oylañız,
Läm äliñ, lä iläha ilalla dep.*

*Ya, yarım, qalay bolar jawap söziñ,
Mät – qasıñ, täştit – kirpik, säkin – köziñ.
Ütirmen astı-üstili jazwda bar,
Boluğa astı-üstili könseñ öziñ.*

Как видно, в стихотворении раскрываются проблемы взаимодействия реальности и ирреальности мира. Иными словами, единство двух миров в контексте целостности понятия Творца и Бытия непоколебимо. Абая как представитель степного хуруфизма, был убежден в том, что сущность сверхреального мира познается благодаря постижению глубины смысла его конкретных форм. В данном случае для Абая буквы Корана стали переходной формой воссоздания силуэта Возлюбленной (образ Прекрасного), без которой невозможно понять неограниченность красоты Творца, создавшего человека по образу и подобию себе. В произведении «Әліпбе» Абая закодирована эстетическая формула Вселенной. Все 28 хуруфы в стихотворении, как единое целое, несут сакральный смысл – бесконечность и беспредельность красоты Всевышнего. Каждая буква арабского алфавита рассматривается поэтом как взаимосвязанное эстетическое явление. Хуруфитское представление мира воспринимается поэтом как недискретная (неразложимая) мировоззренческая система. Сравнительный анализ данного произведения показывает, что все буквы Корана в целостном виде нацелены на раскрытие тайных и сокровенных аспектов Вселенной. Внешность лика Возлюбленной создано поэтом таким образом, что содержание каждой буквы должно свидетельствовать о безупречности красоты ее облика. Только тогда становится понятным, почему Всевышний создал человека по своему подобию («Ya, yarım, qalay bolar jawap söziñ // Mät – qasıñ, täştit – kirpik, säkin – köziñ»)

Абай утверждает, что человек не может жить без любви, в основе которого лежит «уәйланә» («переживание») и «дәрд» («страдания»). Без осознания своих недостатков «зайғ» невозможно постичь Истину. А без подавления жестокости намерений и зла («бәлаи», «зәһәр», «зәлил») в самом себе невозможно встать в путь совершенства и понять суть «Ләйләһәилалла» («Всевышнего») и т.д. Поэт создает эзотерическую конструкцию хуруфитского мира. Он формирует субъект совершенного человека, который замаскирован рядами букв и слов, образующих единое целое. Это отражается в ключевых словах:

1. «Ғибрат» - үлге, нақыл, өнеге, мағына («образцовое, наставление»);
 2. «Бәлаи» - пәле, қиыншылық; «дерт» - ауру, азап шегу («напасть, неприятность, несчастье, беда») В стихотворении несет смысл: «болеть любовью или страдать от мук».
 3. «Нисбәт» - байланыс. Духовная связь со Всевышним. Хуруфитское значение для Абая состоит в том, что «нисбәт» -құдайменен рұхани байланыста болу- обусловлен с нравственным исцелением человека.
 4. «Әбият» -өлең, жыр («песня»), «байт» -две строки арабского стиха. «Әбият» единственный путь для перехода в эзотерический мир. Певец любви, по замыслу Абая, должен непрерывно играть на домбре, чтобы забыть трудности реального мира. Казахский поэт идет по пути Абдрахмана Джамии и Алишера Навои, для которых музыка и пение являлись особым способом в погружении Истины. Абай часто уединялся, непрерывно пел песню. Это говорит о том, что он идет своим путем в познании мира в отличии от Накшбанди, которые говорил в отношении к суфийским музыкантам и певцам: «Мы таких дел не делаем, но и не отрицаем» (Акимовский, 2006: 299-300)
 5. «Сәнаи» - сұлу, әдемі, шебер. Только благодаря «әбият» можно «существовать» в прекрасном мире.
 6. «Мәдәһ», «мәдһийа» - мақтау, өлең («ода», «гимн», «восхваление»). Прекрасное должно всегда возвышаться.
 7. «Жамал» - сұлулық, көрік. Красота Творца без изъян и она сверхъестественная. Человеческая красота имеет изъян и конкретное очертание.
 8. «Рузи» с персидского солнцеподобный лик. На казахском – күн, күндей. Солнце не меняет свой облик, как луна.
 9. «Хәлил» - шын дос, сүйген жар («верный друг»). Желание быть верным другом для героя, не предать возлюбленную не при каких условиях.
 10. «Зәлил» - қорланған («измученной от любви»). Страдание от любви – основа суфийской метафизики любви.
 11. «Яр»— жар, дос, сүйікті (с персидского Возлюбленная). «Шекәр ләб» - тәтті ерін. Сладкие губы Возлюбленной - влага жизни.
 12. «Зайғ» - жолдан таю («заблудиться, потерять себя»). Герой готов расстаться с жизнью ради Возлюбленной.
 13. «Кәмил» - толық («совершенный»). Очевидно, по замыслу Абая, не всякий человек может приобрести это качество.
 14. «Ләилаһәилалла» - Аладан басқа ешбір тәңірі жоқ. Концепт «нет бога, кроме Аллаха» для суфиев непрерывен и бесконечен для повторения вслух.
- Изучая хуруфитские мотивы Абая, можно смело сказать о том, что поэт отводил особое место арабо-персидскому и тюркскому классицизму и орнаментальной эстетике, где важную роль играют коранические мотивы, формулы (Абай дуниетанымы..., 2021: 79), (Есимов, 1995: 38).
- Таким образом, хуруфитские представления мира Имамеддина Насими были распространены в Центральной Азии и играли важную роль в формировании эзотерической системы мироздания.

Заключение

Суфийское восприятие мира оказало серьезнейшее влияние не только на классическую литературу Восточного Туркестана, но и на последующее развитие словесной культуры тюркоязычных народов Центральной Азии. Она сумела расширить целостное исламское мировосприятие тюркоязычных народов, и поэтому поэзия нового времени была наполнена особой суфийской символикой.

Произведения суфиев-хуруфитов в контексте восточного ориентализма долгое историческое время оставались недостаточно изученными, нуждаются в новом толковании.

Данное течение в творении тюркоязычных поэтов считалось особым художественно-эстетическим феноменом восточной культуры, способствующим пониманию глубины суфийского мировоззрения и духовной традиции тюркских народов.

В этом плане суфийское учение в XVII–XIX вв о мироздании, как форма тариката (от реальности к ирреальности), по нашему глубокому убеждению, концептуально вытекает из общественно-культурного уклада жизни кочевников, которые, находясь в непрерывном движении на обширной территории Вселенной, передавали чрезвычайно важное знание о Мироздании.

В целом, исследование феномена хуруфизма, как атрибут суфизма, в классической литературе Восточного Туркестана XVIII вв. и в степной поэзии в сравнительном плане показывает, что политическое противостояние хандов в регионе мало связано с мировоззренческими соображениями суфийских течений и их учений. В поэтических текстах отсутствует идеологическая борьба. По нашему мнению, сложные геополитические изменения в Центральной Азии в связи с распадом монгольской империи, региональным усилением джунгарских ханов, стремящихся контролировать торговые пути и растущее влияние Цинского Китая, стали основной причиной противостояния суфийских лидеров. В таком историческом сдвиге были заинтересованы определенные деловые круги суфийских представителей, учение которых о тарикате (уход от мира) ими было благополучно забыто.

Литература:

Абай дүниетанымы және қазіргі қоғамдағы діннің ролі. Т.1. Нұр-Сұлтан: БиКА, 2021. 272 б.

Абиров, Рысбекова, 2012 – *Абиров Б.И., Рысбекова Ш.С.* Суфизм в Центральной Азии // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. №2 (39). С.11-15.

Акимешкин, 2006 – *Акимешкин О.Ф.* Накшбанд // Ислам на территории бывшей Российской империи: энциклоп. слов. М.: Т.1. С. 299-30.

Амонова, 2011 – *Амонова З.К.* Вопросы влияния хуруфитского ордена на узбекскую классическую литературу XV–XVII веков // Вестник Челябинского государственного университета, №11 (226). Филология. Искусствоведение. Вып. 53. С. 8-11.

Бабаев, 2009 – *Бабаев Я. М.* Хуруфизм и его влияние на азербайджанскую литературу // Молодой ученый. №3. С. 100-104. URL <https://moluch.ru/archive/3/219/> (дата обращения: 08.04.2019.)

Байдаров, 2012 – *Байдаров. Е.У.* Суфизм и наследие Яссави в контексте тюркской цивилизации // Аль-Фараби. Философско-политологической и духовно-познавательный журнал. №1. С. 88-93.

Батмаев, 2002 – *Батмаев. М. М.* Социально-политический строй и хозяйство калмыков в XVII– XVIII веках. Элиста: АПП «Жангар», с. 270.

Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.Ч.* О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-лу (Малой Бухарии) в 1855-1859 годах. Собрание сочинений в пяти томах, том 3. Алма-Ата, С. 97-237.

Дәулетхан, 2015 – *Дәулетхан Ә.* Шығыс Түркістан халықтарының ұлт-азаттық дәуірі әдебиеті (1679-1949): Ғылыми монография. Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС; «Дәстүр». 384 с.

Есимов, 1995 – *Есимов Г.* Хаким Абай. – Алматы, «Білім». 221 с.

Жаксылыков, 2012 – *Жаксылыков А.* Поэтика и эстетика Абая // <https://abai.kaznu.kz/rus/?p=132>. (Дата обращения: 19.04.2012).

Зотов, 1991 – *Зотов О.В.* Китай и Восточный Туркестан в XV–XVIII вв. Межгосударственные отношения / О.В.Зотов; АН СССР, Ин-т востоковедения. – Москва: Наука, 1991. 168 с.

Игнатенко, 1998 – *Игнатенко А.* Познать Непознаваемое (аль-Газали о рациональном познании трансцендентного -ал-гайб) // Средневековая арабская философия: проблемы и решения (отв. ред. Е. А. Фролова). Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998 (серия «История восточной философии»). С. 175- 210.

Кадырбаев, 2015 – *Кадырбаев А.Ш.* Ходжаган – теократические вожди Восточного Туркестана от эпохи Мин до Цин // 45-я научная конференция «Общество и государство в Китае». Том XLV. Часть I. ИВ РАН, М. С. 482-489.

Каримова, Масимова, Каримова, 2024 – *Каримова Р.У., Масимова Х.В., Каримова З.К.* Казахстан и Восточный Туркестан в XVII- XVIII вв. Из истории политического взаимодействия // Шығыстану сериясы. №1 (108). С. 84-95.

Китинов, 2024 – *Китинов Б.У.* Буддизм и религиозные деятели в истории четырех ойратов. – М.: ИВ РАН. С. 626.

Маматахунов, 1983 – *Маматахунов У.* К вопросу изучения истории уйгурской классической литературы // Актуальные проблемы советского уйгуроведения. Алма-Ата. С. 120-123.

Моллаудов, 1990 – *Моллаудов С.* XVIII эсир уйгур поэзияси (Татқиқатлар вә текстлар). Алма-Ата. 281 б.

Молотова, 2009 – *Молотова Э.* Роль суфизма в Восточном Туркестане // Тюркология, № 5-6. С.123-127

Фазилов, 1968 – *Фазилов Э.* Сарайи Сайф. Шеърлар. Гулистан. Нашрга тайерловчи//Ташкент: Фафур Гулам номидаги бадий адабиёт нашриети, 1968. 256 б.

Тюркский ренессанс (X–XVI вв.) в контексте интеллектуальной истории Центральной Азии /Отв. ред.: Р.У. Каримова. – Алматы: ИД «Мир», 2022. 504 с

Юдин, 2001 – *Юдин В. П.* Центральная Азия в XIV веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс. 381 с.

Юдин, 1987 – Юдин В.П. Анонимное тюркоязычное сочинение второй половины XVI в. из Восточного Туркестана «Тазкирай Ходжа Мухаммад Шариф» (историко-источниковедческое введение, перевод, комментарий) // Вопросы истории и культуры уйгуров. – Алма-Ата. С. 4-40.

References:

Abay duniyetanymy zhane qazirgi qogamdagy dinnin roli. T.1. Nur-Sultan: BiKA, 2021. 272 b. (in Kaz).

Abirova, Rysbekova, 2012 – *Abirova B.I., Rysbekova Sh.S.* Sufizm v Tsentralnoy Azii [Sufism in Central Asia] // Vestnik KazNU. Seriya filosofiya. Seriya kulturologiya. Seriya politologiya. №2 (39). S.11-15. (in Rus.).

Akimushkin, 2006 – *Akimushkin O.F.* Nakshband // Islam na territorii byvshey Rossyskoy imperii: entsiklop.[Islam on the territory of the former Russian Empire: encyclops] // slov. M.: T.1. S. 299-30. (in Rus.).

Amonova, 2011 – *Amonova Z.K.* Voprosy vliyaniya khurufitskogo ordena na uzbekskuyu klassicheskuyu literaturu XV–XVII vekov [The influence of the Hurufi order on the Uzbek classical literature of the 15th-17th centuries] // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, №11 (226). Filologiya. Iskustvovedeniye. Vyp. 53. S. 8-11. (in Rus.).

Babayev, 2009 – *Babayev Ya. M.* Khurufizm i ego vliyaniye na azerbaydzhanskuyu literaturu [Hurufism and its influence on Azerbaijani literature] // Molodoy ucheny. №3. S. 100-104. URL <https://moluch.ru/archive/3/219/> (data obrashcheniya: 08.04.2019.) (in Rus.).

Baydarov, 2012 – *Baydarov. Ye.U.* Sufizm i naslediye Yassavi v kontekste tyurkskoy tsivilizatsii [Sufism and the legacy of Yassawi in the context of the Turkic civilization]// Al-Farabi. Filosofsko-politologicheskoy i dukhovno-poznavatelny zhurnal. №1. S. 88-93. (in Rus.).

Batmayev, 2002 – Batmayev. M. M. Sotsialno-politichesky stroy i khozyaystvo kalmykov v KhVII– KhVIII vekakh.[Socio-political system and economy of the Kalmyks in the 17th–18th centuries] // Elista: APP «Zhangar», s. 270. (in Rus.).

Valikhanov, 1885 – Valikhanov Ch.Ch. O sostoyanii Altyshara ili shesti vostochnykh gorodov Kitayskoy provintsii Nan-lu (Maloy Bukharii) v 1855-1859 godakh.[About the state of Altyshar or six eastern cities of the Chinese province of Nan-lu (Little Bukharia) in 1855-1859] // Sobraniye sochineniy v pyati tomakh, tom 3. Alma-Ata, S. 97-237. (in Rus.).

Dauletkhan, 2015 – Dauletkhan A. Shygys Turkistan khalyqtarynyn ult-azattyq dauiri adebiyeti (1679-1949): Gylymi monografiya. [The National Liberation Struggle of the peoples of East Turkestan (1679-1949): a monograph of science]// Almaty: «Karatau KB» ZhShS; «Dastyr». 384 s. (in Kaz).

Esimov, 1995 – Yesimov G. Khakim Abay.[Hakim Abay]// Almaty, «Bilim». 221 s. (in Kaz).

Zhaksylykov, 2012 – Zhaksylykov A. Poetika i estetika Abaya [Poetics and aesthetics of Abai] // <https://abai.kaznu.kz/rus/?p=132>. (accessed 19.04.2012) (in Rus.).

Zotov, 1991 – Zotov O.V. Kitay i Vostochny Turkestan v XV–XVIII vv. Mezhdgosudarstvennyye otnosheniya [China and East Turkestan in the 15th–18th centuries. Interstate relations] // O.V.Zotov; AN SSSR, In-t vostokovedeniya. – Moskva: Nauka, 1991. 168 s. (in Rus.).

Ignatenko, 1998 – Ignatenko A. Poznat Nepoznavayemoye (al-Gazali o ratsionalnom poznanii transtsendentnogo -al-gayb) [To Know the Unknowable (al-Ghazali on Rational Knowledge of the Transcendental - al-Ghayb)] // Srednevekovaya arabskaya filosofiya: problemy i resheniya (otv. red. Ye. A. Frolova). Moskva: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 1998 (seriya «Istoriya vostochnoy filosofii»). S. 175- 210. (in Rus.).

Kadyrbayev, 2015 – Kadyrbayev A.Sh. Khodzhan – teokraticheskiye vozhdi Vostochnogo Turkestana ot epokhi Min do Tsin [Khodzhan - theocratic leaders of East Turkestan from the Ming to Qing eras // 45th scientific conference "Society and State in China"] // 45-ya nauchnaya konferentsiya «Obshchestvo i gosudarstvo v Kitaye». Tom KhLV. Chast I. IV RAN, M. S. 482-489. (in Rus.).

Karimova, Masimova, Karimova, 2024 – Karimova R.U., Masimova Kh.V., Karimova Z.K. Kazakhstan i Vostochny Turkestan v XVII-XVIII vv. Iz istorii politicheskogo vzaimodeystviya [Kazakhstan and East Turkestan in the XVII-XVIII centuries. From the history of political interaction] // Shygystanu seriyasy. №1 (108). S. 84-95. (in Rus.).

Kitinov, 2024 – Kitinov B.U. Buddizm i religioznye deyateli v istorii chetyrekh oyratov. [Buddhism and religious figures in the history of the four Oirats] // M.: IV RAN. S. 626. (in Rus.).

Mamatakhunov, 1983 – Mamatakhunov U. K voprosu izucheniya istorii uygurskoy klassicheskoy literatury [On the issue of studying the history of Uyghur classical literature] //Aktualnye problemy sovetskogo uygurovedeniya. Alma-Ata. S. 120-123. (in Rus.).

Mollaoudov, 1990 – Mollaoudov S. XVIII əsir uyğur poeziyası (Tatqiqatlar va tekstlar). [Uyghur poetry] // Alma-Ata. 281 b. (in Rus.).

Molotova, 2009 – Molotova E. Rol sufizma v Vostochnom Turkestane [The role of Sufism in East Turkestan] // Tyurkologiya, № 5-6. S.123-127(in Rus.).

Fazilov, 1968 – Fazilov E. Sarayi Sayf. Sherlar. Gylistan. Nashrga tayerlovchi//Tashkent: Fafur Fulam nomidagi badiy adabiyet nashriyeti, 1968. 256 b. (in Rus.).

Tyurksky renessans (Kh–KhVI vv.) v kontekste intellektualnoy istorii Tsentralnoy Azii [Turkic Renaissance (X-XVI centuries) in the context of the intellectual history of Central Asia] //Otv. red.: R.U. Karimova. – Almaty: ID «Mir», 2022. 504 s. (in Rus.).

Yudin, 2001 – Yudin V. P. Tsentralnaya Aziya v KhIV vekakh glazami vostokoveda. [Central Asia in the 14th centuries through the eyes of an orientalist.] // Almaty: Dayk-Press. 381 s. (in Rus.).

Yudin, 1987 – Yudin V.P. Anonimnoye tyurkoyazychnoye sochineniye vtoroy poloviny KhVI v. iz Vostochnogo Turkestana «Tazkirai Khodzha Mukhammad Sharif» (istoriko-istochnikovovedcheskoye vvedeniye, perevod, kommentary) [Anonymous Turkic-language work of the second half of the 16th century from East Turkestan "Tazkirai Khoja Muhammad Sharif" (historical and source study introduction, translation, commentary)] // Voprosy istorii i kultury uygurov. – Alma-Ata. S. 4-40. (in Rus.).

¹Хамраев А.Т. ²Юсупов Р. ³Нуракунова Г.М.

¹М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Алматы, Қазақстан

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Алматы, Қазақстан

³SDU университеті, Алматы, Қазақстан

XVII–XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СУФИЗМ ЖӘНЕ КЛАССИЦИЗМ: САЯСИ КОНТЕКСТ

Аннотация. XVII–XVIII ғасырлардағы Шығыс Түркістанның классикалық әдебиеті аймақтағы саяси сопылықтың күшеюі жағдайындағы ерекшеліктері түркітанушы ғалымдардың, шығыстанушылар мен шығармашыл тұлғалардың, сондай-ақ тарих пен мәдениетке қызығушылық танытатын зертеушілердің, сондай-ақ сопылық дәстүрдің байлығына қол тигізгісі келетін рецепиентердің үлкен қызығушылығын тудырып отыр. XVII–XVIII ғасырлардағы Шығыс Түркістан әдебиетіндегі классицизм дәстүрін зерттеу мен оны тану білімінің үздіксіз дереккөзбен толықтырылуының өзектілігі отандық ғылымның осы саладағы аса күрделі жағдайымен және Орталық Азиядағы қазіргі проблемалардың белгілі бір ұқсастығымен түсіндіріледі. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы қазіргі заманның классикалық әдебиетіне қатысты теориялық пайымдауларды қорытуда және сол кезең авторларының, атап айтқанда: Залили, Хиркати, Нобити, Харабаты, Хамушахуна, Шах Хижран, Машури, Шайрахун, Мұхаммед Сыдық Қашқари, Гумнам т.б.. ақындардың поэтикалық мәтіндерін талдаудан көрінеді. Дәл осы кезеңде ұйғыр халқының сөз өнерінің көптеген жауһарлары әдебиет майданына келді. Тікелей сопылық мазмұндағы кейбір мәтіндер қазақ әдебиеті үлгілерімен салыстырмалы түрде алғаш рет берілген. Бұл кезеңдегі сопылық поэтикалық мәдениет алдыңғы дәуірлердің дәйекті дәстүрлерін жалғастыра отырып, Шығыс Түркістан әдебиетінің бейнелі құрылымына, кейіннен қазіргі ұйғыр сөз өнеріне сөзсіз әсер етті. XVII–XVIII ғасырлардағы Шығыс Түркістан классикалық әдебиетіндегі сопылық дәстүрлерді салыстырмалы түрде зерттеу нәтижесінде қожалар арасындағы саяси текетірес сопылық ағымдар мен ғұрыптар дүниетанымымен тікелей байланысты емес екені анықталды. Поэтикалық мәтіндерде идеологиялық күрес жоқ.

Кілт сөздер: сопылық дәстүрлер, саяси контекст, ағым мен сабақтастық, шығыс классицизмі

¹Khamrayev A.T. ²Yusupov R. ³Nurakhunova G. M.

¹M. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

²R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies. Almaty, Kazakhstan

³SDU University, Almaty, Kazakhstan

SUFISM AND CLASSICISM IN THE LITERATURE OF EAST TURKESTAN IN THE XVII TH - XVIII TH CENTURIES: POLITICAL CONTEXT

Abstract. Classical literature of East Turkestan in the 17th - 18th centuries in the context of the strengthening of political Sufism in the region is of great interest to Turkologists, orientalists and creative individuals, as well as those interested in history and culture and wishing to touch the

wealth of the Sufi tradition. The relevance of the study and continuous source replenishment of knowledge on the tradition of classicism in the literature of East Turkestan in the 17th - 18th centuries is explained by the extremely complex state of domestic science in this area and a certain similarity of modern problems in Central Asia with the problems inherent in this period. The scientific novelty of this article is seen in the generalization of theoretical judgments on the classical literature of modern times and the analysis of specific sources, poetic texts of the authors of that period, in particular: Zalili, Hirkati, Nobiti, Kharabati, Hamushakhun, Shah Hijran, Mashuri, Shairakhun, Mukhammad Sidik Kashkari, Gumnam and others. It was during this period that many masterpieces of the verbal art of the Uyghur people were created. Some texts with direct Sufi content are given for the first time in a comparative plan with samples of Kazakh literature. Sufi poetic culture of the specified period, continuing the successive traditions of previous eras, had an unconditional influence on the figurative structure of the literature of Eastern Turkestan and later on, on modern Uyghur verbal art. As a result of studying Sufi traditions in the classical literature of Eastern Turkestan of the 18th century. In comparative terms, it was revealed that the political confrontation of the khojas is not related to the worldview of Sufi movements and orders, directly. There is no ideological struggle in the poetic texts.

Key words: Sufi traditions, political context, current and succession, Eastern classicism

Авторлар туралы мәлімет:

Хамраев Әлімжан Тілікұлы, филол.ғ.д., М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

Юсупов Рахметжан Касымович, филол.ғ.к., Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Нұрахунова Гунчам Майдановна, филол.ғ.к., Сүлеймен Демирел университеті, Қаскелең, Қазақстан

Сведения об авторах:

Хамраев Алимжан Тиликович, д.филол.н., Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Юсупов Рахметжан Касымович, к.филол.н., Институт востоковедения им. Р.Б. Сүлейменова, Алматы, Казахстан

Нұрахунова Гунчам Майдановна, к.филол.н., Университет Сулеймена Демиреля, Каскелен, Казахстан

Information about the authors:

Khamraev Alimzhan Tilikovich, prof. dr, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

Yusupov Rakhmetzhan Kasymovich, candidate of philological sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Nurakhunova Guncham Maidanovna, candidate of philological sciences, Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

*Келін түсті 29 қаңтар 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

Jiao Zhen da

Al-Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: djiao@mail.ru

**METHODOLOGICAL APPROACHES AND EMPIRICAL ANALYSIS
OF THE IMPACT OF CORPORATE CULTURE ON THE EFFECTIVENESS
OF AN ORGANIZATION
(USING THE EXAMPLE OF KAZAKHSTAN, CHINA AND JAPAN)**

Abstract. The purpose of this study is a comprehensive analysis of the impact of corporate culture on the effectiveness of an organization based on a comparative analysis of models used in Kazakhstan, China and Japan. The relevance of the topic is due to the increasing role of intangible assets in modern management, where corporate culture is becoming a strategic resource for increasing the sustainability, productivity and competitiveness of companies.

The scientific novelty of the study is to identify the relationship between the level of institutionalization of corporate culture and indicators of organizational effectiveness in various socio-economic and cultural contexts. The work also reveals the specifics of the formation of corporate values in countries with different management models.

The research solved the following tasks: systematization of theoretical approaches to the concept of corporate culture, identification of key factors influencing its effectiveness, and conducting empirical analysis based on specific cases (Huawei, Toyota, Kaspi.kz). Methods of comparative legal analysis, content analysis, as well as statistical data processing from international and national sources are used.

The results of the study showed that a high level of formalization and strategic integration of corporate culture contributes to increased staff engagement and management effectiveness. This study can be useful when developing sustainable development strategies, as well as for practitioners in the field of Personnel Management and organizational development.

Keywords: corporate culture, organizational efficiency, Kazakhstan, China, Japan, staff involvement, comparative analysis, management methods.

Introduction

In the modern world of globalization and technological advancements, it is not only the external environment and technological innovations that matter, but also the intangible resources within organizations, particularly their corporate culture. This culture shapes the management approach, the nature of internal communication, the level of employee motivation, and ultimately, the overall success of the organization.

The analysis shows that companies that actively foster their corporate values and prioritize employee engagement tend to outperform those that view culture as a secondary factor.

Particular emphasis was placed on the contrast between the cultural frameworks of Kazakhstan, China, and Japan, which unveiled not only structural disparities but also fundamental differences. In Japan, corporate culture is nurtured by traditional values and a sense of collective responsibility, in China it is shaped by ideological discipline and hierarchical structures, while in Kazakhstan it is evolving within a transitional management model. This underscores the absence of universal solutions for cultivating a thriving culture, and its successful implementation necessitates a consideration of both the national context and the organization's level of advancement.

The importance of this research is driven by the increasing need for companies to adapt to the rapidly changing landscape, enhance their competitiveness, and develop long-term sustainable

strategies. In this context, corporate culture is not just a background factor, but a powerful tool for influencing production, management, and innovation processes.

A comparative examination of the national models of corporate culture is crucial. A comparison of Kazakhstan, China, and Japan provides a deeper insight into how cultural codes, mentalities, and managerial traditions impact organizational success. These countries exhibit distinct approaches to shaping corporate culture.

Kazakhstan, with its emerging market economy and active adoption of contemporary management practices, stands at the crossroads of European and Asian cultural influences.

China, characterized by a strong sense of collectivism, centralized management, and a focus on hierarchy and long-term objectives, presents a unique perspective.

Japan, with its distinctive corporate philosophy rooted in loyalty, teamwork, and continuous improvement (kaizen), offers a distinct approach.

The novelty of this research lies in its multifaceted approach to the examination of corporate culture as a crucial determinant of organizational success. The study also involves a comparative analysis of corporate culture in various cultural and institutional settings. Unlike previous studies that focused on a single aspect, this research seeks to identify both universal and distinctive features of corporate culture that impact the performance and longevity of organizations in countries with diverse economic and cultural backgrounds.

The importance of this research is evident in its practical focus: the findings of the analysis can be utilized to create recommendations for the development and evolution of corporate culture, taking into account cultural nuances. This is particularly relevant for international and multinational companies operating in Central and East Asia, as well as for domestic enterprises aiming to adopt the best international practices and enhance their competitiveness.

Consequently, the exploration of the impact of corporate culture on organizational performance, using the examples of Kazakhstan, China, and Japan, is a timely and significant area of interdisciplinary research in the fields of management, sociology, cross-cultural communication, and strategic planning.

Methods and materials

In this research, a combination of theoretical and empirical sources was employed, allowing for a comprehensive examination of the influence of corporate culture on organizational performance, using Kazakhstan, China, and Japan as case studies.

A crucial approach employed in the research was the comparative legal method, which enabled the analysis of the characteristics of corporate culture development in diverse institutional and legal frameworks. By comparing national legislation, labor regulations, and management practices in Kazakhstan, China, and Japan, we identified both shared elements and culturally distinct aspects that impact organizational performance.

The second crucial approach employed in our work was a combination of content analysis and analytical and statistical methods. This approach was applied to the analysis of scientific literature, official statistics, reports from international organizations, and corporate documents. Content analysis helped us to identify key concepts and trends in contemporary views on corporate culture, while statistical data analysis allowed us to assess the correlation between cultural factors and organizational performance indicators.

The theoretical framework of this study is grounded in the works of renowned international and domestic scholars in the fields of management, organizational behavior, and sociology. These include Edgar Schein (Coghlan D., 2024:1), Geert Hofstede (Aleqedat H. Q., 2024:247), and contemporary publications in international academic journals such as the Journal of Organizational Behavior (Journal of Organizational Behavior Research) [Electronic resource] <https://odad.org/>, Asia Pacific Business Review (Asia Pacific Business Review) [Electronic resource] <https://www.tandfonline.com/journals/fapb20> and others. These works have been instrumental in

developing a methodological approach and establishing criteria for evaluating corporate culture in a global context.

The research focused on the examination of international regulatory frameworks that govern corporate governance and labor relations. These frameworks include the International Labour Organization's Declaration on Principles and Rights at Work, the United Nations Global Compact, the OECD Recommendations on Corporate Governance, and international standards for personnel management, which promote diversity and inclusion in organizations.

The study also drew on national and international legal sources, including the Labor Code of Kazakhstan, the Chinese Law on Labor Contracts, the Japanese Law on Labor Standards, and strategic documents related to corporate culture, personnel policies, and social responsibility in these countries.

Furthermore, the work drew upon data from statistical and analytical reports, including information from the World Bank, the International Labor Organization (ILO), the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), as well as data from the national statistical agencies of Kazakhstan, China, and Japan.

To exemplify contemporary practices, we examined corporate reports and case studies from prominent companies such as Huawei (China), Toyota (Japan), Kaspi.kz (Kazakhstan), which assessed the level of employee engagement and the impact of culture on labor productivity.

Therefore, a fusion of theoretical frameworks, regulatory sources, international instruments, and statistical data has provided a robust methodological and empirical foundation for a thorough examination of corporate culture as a determinant of organizational performance in diverse national contexts.

Discussion

The investigation of corporate culture as a determinant of organizational performance has gained prominence in academic literature. A variety of scholars have approached this issue from diverse perspectives, both methodologically and practically. This article provides an overview of the work of seven prominent researchers, including their findings, limitations, and suggestions for future research. One of the founders of the field of corporate culture is Edgar Schein (Hajkazemi M. et al., 2022:5). In his framework, Schein outlines three layers of culture: visible artifacts, stated values, and underlying assumptions. He posits that the enduring nature of organizational culture is established at the level of fundamental preconditions, which in turn shape employee behavior and, ultimately, performance. However, a critique of his approach is that it fails to fully account for the impact of external factors and cultural shifts in the global operations of a company. The next founders is G. Hofstede, in his cross-cultural studies, Hofstede developed a framework with six cultural dimensions (power distance, individualism, uncertainty avoidance, etc.), which are frequently employed when contrasting national business cultures (Adamovic M., 2023:3). This framework is valuable in elucidating the disparities between corporate cultures in China, Kazakhstan, and Japan. However, a limitation of this model is its static nature — it fails to account for temporal changes and the emergence of hybrid cultures in an interconnected world. Over the course of 20 years of research, Daniel Denison and his team have studied the relationship between cultural characteristics and such indicators of company success, such as profitability, sales growth, quality, innovation, and market value (Albany J. A., Adapter R., Aim V. O., 2022:34). He developed a model in which he identified four dimensions of culture that affect effectiveness: engagement, consistency, adaptability, and mission. His empirical research has confirmed the link between a strong culture and high organizational performance. However, his model has been mainly tested on American and European companies, which limits its applicability in the Asian context, especially in countries with a hierarchical management style. Handy proposed a typology of cultures: culture of power, roles, tasks, and personality (Bamidele R., 2022:285). He noted that each of them can be effective under certain conditions. His approach is useful in analyzing the internal structure of organizations, but he does not sufficiently consider the impact of the external institutional

environment and national culture on internal corporate practice. Reflecting on the corporate culture in global companies, A.Tadesse Bogale and L. K.Debela emphasizes the importance of aligning corporate values with local circumstances (Tadesse Bogale A., Debela K. L., 2024:3). Their work underscores the significance of cultural awareness and a comprehensive approach to management in international organizations. However, their research lacks a thorough quantitative evaluation of success, and the findings are primarily qualitative in nature. Particular emphasis should be placed on research in the context of Chinese and Kazakh practices. In 2019, I. V.Tian, F.Tang, A.Tse investigated the impact of Confucian values on the corporate culture of Chinese companies(Tian V. I., Tang F., Tse A.,2022:760). They found that elements such as respect for hierarchy, harmony, and collective responsibility positively influence organizational stability and employee loyalty. However, they also noted that excessive hierarchy can hinder innovation, which is particularly crucial in a rapidly evolving digital economy.

In 2021, A. Mukhamedzhanova conducted a study of Kazakhstan's corporate culture and highlighted the lack of a strong institutional framework for its development (Mukhamedzhanova A.,2017:12). She emphasized that in the context of digital transformation and international market entry, Kazakhstani companies must work systematically to develop internal organizational values and management standards. Her findings are pertinent and timely, but require further empirical validation and refinement.

To sum up the findings, it is evident that most scholars acknowledge the substantial influence of corporate culture on organizational performance. However, many frameworks and methodologies remain either too broad or tied to a particular cultural context, making them difficult to apply in countries with economies in transition and rapidly evolving institutional environments, such as Kazakhstan and China. This presents an opportunity for further investigation into creating adaptable frameworks for evaluating and transforming corporate culture, considering national peculiarities and the contemporary challenges of digitalization.

Results

The application of the comparative legal approach has allowed us to discern the disparities and similarities in the institutional frameworks for the development of corporate culture in Kazakhstan, China, and Japan(table 1). A review of national labor laws, regulations governing corporate governance, and strategies for sustainable organizational growth has revealed that each nation has its own regulatory framework that outlines the acceptable parameters for employer- employee relations.

Table 1. – Comparative analysis of the role of corporate culture in Kazakhstan, China and Japan

Source	Huawei (China)	Toyota (Japan)	Kaspi.kz (Kazakhstan)
Core values	Hierarchy, collectivism, discipline	Loyalty, collective responsibility, <i>kaizen</i>	Performance, trust, flexibility
Formalized codes of conduct	Yes (including Party ideology)	Yes (supporting corporate philosophy)	Partially (internal policies)
Tools for culture development	Internal training, Party branches	Internships, mentoring programs	Motivational sessions, IT infrastructure
Employee engagement level	65% (according to McKinsey reports)	80% (PwC, Gallup data)	65% (Forbes.kz and local surveys)
Impact of culture on productivity	High: stability and growth	Very high: systematic improvement	Medium: depends on management

Source	Huawei (China)	Toyota (Japan)	Kaspi.kz (Kazakhstan)
KPI related to culture	Yes, especially in HR departments	Yes (as part of the “Toyota Way”)	Mostly result-based KPIs, not culture-focused

A comparative analysis has shown that corporate culture is an essential element that significantly affects the effectiveness of organizations, but the degree of its institutionalization and integration into management processes varies from country to country.

Japan is notable for its comprehensive approach to corporate culture. Toyota provides a vivid illustration of the successful implementation of principles such as loyalty, accountability and continuous improvement (kaizen), which is reflected in the high level of employee engagement (80%) and the close relationship between cultural values and production results(Hino S., 2024:20).

Using Huawei as an example, China demonstrates the active role of government in promoting the development of the organization's internal values(Dmitrienko A. et al.,2023:177). Hierarchical and collectivist norms are reinforced by ideological components, which ensures stability, but at the same time potentially limits adaptability and innovation in certain situations.

Kazakhstan, represented by the company Kaspi.kz , has yet to fully exploit the potential of its corporate culture. A results-based approach prevails, with cultural tools often seen as secondary. This explains the relatively average level of employee engagement (65%) and the limited impact of culture on productivity.

Thus, it is obvious that the more formalized and strategically integrated a company's corporate culture is, the more it contributes to improving work efficiency, reducing staff turnover, and strengthening organizational stability.

In Kazakhstan, the labor laws prioritize safeguarding workers' rights, but there are few regulations directly addressing the development of organizational values(Khamzina Z. A., Buribayev Y. A., Yermukhametova S. R., 2020:10). The corporate culture often emerges spontaneously, driven by managerial experience rather than institutional directives. This hinders its influence on performance, particularly in a dynamic and competitive environment.

In China, the regulatory framework, which encompasses provisions on labor discipline, collective agreements, and corporate ethics, is closely aligned with government initiatives and policies aimed at enhancing business accountability. The corporate culture is actively shaped in accordance with government strategies, incorporating Confucian values such as hierarchy, harmony, and collectivism. These factors contribute to a high degree of stability and predictability in personnel management.

Japan exemplifies the most comprehensive integration of corporate culture into the legal framework and management system. The country adheres to standardized norms of behavior, with corporate ethics being enshrined in the codes of conduct of most companies. The labor law, which is based on long-term employment and the principles of corporate loyalty, is supplemented by internal regulations that reflect the values of trust, mutual obligations, and collective responsibility. This fosters a conducive atmosphere for the development of a deeply ingrained and resilient corporate culture, which is directly linked to a high level of organizational effectiveness.

In parallel, the process of content analysis and statistical analysis allowed us to organize and condense information from over 70 sources, including scholarly publications, reports from international organizations such as the OECD, the World Bank, and the ILO, corporate codes, HR reports, and statistical databases.

The analysis of content revealed that the most frequently occurring categories associated with a successful corporate culture include employee motivation, organizational loyalty, engagement, company values, ethical standards, and innovation.

The analytical and statistical examination of these data enabled us to identify quantitative disparities in the perception and effectiveness of corporate culture across the countries under study. For instance, according to surveys and reports:

In Japan, more than 80% of companies have a formalized system of corporate values and conduct regular training on corporate ethics.

In China, approximately two-thirds of large enterprises have integrated aspects of state ideology, including the principles of a harmonious society, into their personnel management practices.

In Kazakhstan, only a minority of companies have implemented formalized elements of corporate culture, and many managers view cultural factors as less important than operational performance.

When comparing the data, it is clear that in countries with more developed institutional and cultural frameworks for corporate environments, such as Japan and China, there is a stronger correlation between corporate culture and metrics like employee productivity, turnover, and engagement.

Furthermore, the study revealed that the primary distinction between Japan, China, and Kazakhstan lies not only in the existence of formalized regulations, but also in the consistent integration of corporate culture into educational, professional, and managerial processes. In these nations, corporate culture is cultivated with an emphasis on national values, ensuring its seamless incorporation into the daily operations of organizations. This underscores the significance of the sociocultural context in constructing a successful corporate framework: universal strategies are least effective without tailoring them to local peculiarities.

In the era of globalization and digital transformation, corporate culture is emerging as a crucial strategic asset that impacts not only internal operations but also a company's ability to withstand external pressures (Trushkina N. et al., 2020:8).

For Kazakhstan, it is essential to establish a regulatory framework that fosters the development of enduring corporate values and to expand the practice of quantifying and assessing intangible factors, such as employee engagement, contentment, and loyalty. This will enhance the long-term competitiveness of organizations and create a corporate atmosphere that is well-suited to the demands of the contemporary economic landscape.

Conclusion

Based on the research, which involved the use of comparative legal analysis, content analysis, and analytical and statistical methods, it can be inferred that corporate culture is a crucial factor in ensuring the long-term success, effectiveness, and strategic advancement of organizations. The variations in the level of sophistication and institutionalization of corporate culture in Kazakhstan, China, and Japan are not solely attributable to the legal framework, but also to socio-cultural peculiarities and managerial customs.

The findings indicate that in Japan, corporate culture is a fundamental aspect of management, fostering high levels of employee loyalty, engagement, and productivity. In China, a strong hierarchical model is evident, where corporate culture is employed as a means to align state ideology with business objectives.

In contrast, Kazakhstan is in the process of actively developing its corporate identity. While there are individual successful practices, the cultural component as a whole has not yet been systematically developed and formally supported by legislation and company strategies.

The analysis of scholarly works by various authors has shown that many researchers acknowledge the significance of corporate culture. However, there is a dearth of research that examines culture in the context of national characteristics and legal frameworks. This underscores the novelty and relevance of this topic, highlighting the need for interdisciplinary approaches that combine management, law, sociology, and behavioral economics.

To effectively manage corporate culture, a systematic approach is essential. This includes the development of standards, assessment tools, and the integration of cultural values into company strategies. For Kazakhstan, it would be beneficial to adopt the best practices of Japan and China, adapting them to local realities. This would enhance the impact of culture on the performance and sustainability of organizations in the face of global competition.

Furthermore, it is important to highlight that the effective implementation of corporate culture requires the active involvement of management at all levels. Organizational leaders are crucial in promoting values, setting examples of behavior, and fostering a culture of trust.

In Japan and China, managers not only manage but also serve as ambassadors of corporate values, which contributes to the enhancement of organizational identity.

Kazakhstani companies must strengthen the role of leadership as a cultural ambassador and implement management training programs that emphasize ethics, teamwork, and strategic thinking.

Furthermore, it is crucial to establish internal feedback systems and conduct regular evaluations of the organizational climate. This approach not only enables us to monitor the level of employee engagement but also allows us to swiftly address cultural risks and internal conflicts. The creation and implementation of corporate culture metrics, employee satisfaction surveys, focus groups, and other qualitative analysis techniques can significantly enhance the transparency and predictability of the internal organizational environment. This approach transforms culture from an abstract concept into a manageable and quantifiable process that offers strategic benefits on both the national and international scales.

References:

Adamovic M., 2023 – *Adamovic M.* Unlocking the cultural mosaic: a comparison of Hofstede and modern cultural value frameworks // *Cross-Cultural Business and Management: Perspectives and Practices*, NA. 2023. T. 181. P.1-46

Albany J. A., Adapter R., Aim V. O., 2022 – *Albany J. A., Adapter R., Aim V. O.*, Does organizational culture influence employee productivity at the local level? A test of Denis's culture model in Ghana's local government sector // *Future Business Journal*. 2022. Vol. 8. No. 1. P. 34.

Aleqadat H. Q., 2024 – *Aleqadat H. Q.* et al. The Impact of Hofstede's Cultural Dimension "Power Distance" on Corporate Performance in the Financial Sector in Jordan // *Calitatea*. 2024. T. 25. – №. 199. P. 247-253.

Asia Pacific Business Review, 2024 – *Asia Pacific Business Review* // <https://www.tandfonline.com/journals/fapb20> (accessed: 15.04.2025)

Bamidele R., 2022 – *Bamidele R.* Organizational culture // *Industrial sociology, industrial relations and human resource management*. 2022. T. 1. P. 284-294.

Coghlan D., 2024 – *Coghlan D.* Edgar H. Schein's Process Consultation: the book that changed my life // *Educational Action Research*. 2024. № 1. P. 1-7.

Dmitrienko A. et al., 2023 – *Dmitrienko A. et al.* Development strategies of high-tech companies in China: Huawei and Tencent // *Nexo Revista Científica*. 2023. T. 36. №. 02. P. 176- 187.

Hajkazemi M. et al., 2022 – *Hajkazemi M. et al.* Understanding dynamics of media and organizational culture change // *The Journal of Communication and Media Studies*. – 2022. T. 7. №. 2. P. 1.

Hino S., 2024 – *Hino S.* Inside the mind of Toyota: Management principles for enduring growth. Boca Raton, Florida: CRC Press, 2024. 352 p.

Journal of Organizational Behavior Research, 2024 – *Journal of Organizational Behavior Research* // <https://odad.org/> (accessed: 15.04.2025)

Khamzina Z. A., Buribayev Y. A., Yermukhametova S. R., 2020 – *Khamzina Z. A., Buribayev Y. A., Yermukhametova S. R.* Kazakhstan's Accession to the OECD as an Opportunity to Improve the Quality of Legal Regulation of Guarantees of Labor Rights of the Individual in the Period of

Digitalization of the Economy//2nd International Scientific and Practical Conference “Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth”(MTDE 2020)/ managing editor Andrea Appolloni. Atlantis Press, 2020. P. 9-16.

Mukhamedzhanova A. et al., 2017 – *Mukhamedzhanova A.* The influence of the organizational culture and motivation of the state employees on the efficiency of the state support of small and medium business in Kazakhstan //Revista espacios. 2017. T. 38. – №. 44. P.1-14

Tadesse Bogale A., Debela K. L., 2024 – *Tadesse Bogale A., Debela K. L.* Organizational culture: a systematic review //Cogent Business & Management. 2024. T. 11. №. 1. P. 1-24

Tian V. I., Tang F., Tse A., 2022 – *Tian V. I., Tang F., Tse A.* Understanding corporate culture and business performance from a Confucian perspective //Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics. 2022. T. 34. №. 4. P. 759-777.

Trushkina N. et al., 2020 – *Trushkina N.* Digital transformation of organizational culture under conditions of the information economy //Virtual Economics. 2020. T. 3. №. 1. P. 7-38.

Цзяо Чжэнь Да

Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: djiao@mail.ru

ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕР ЖӘНЕ КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТТІҢ ҰЙЫМНЫҢ ТИІМДІЛІГІНЕ ӘСЕРІН ЭМПИРИКАЛЫҚ ТАЛДАУ (ҚАЗАҚСТАН, ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ЖАПОНИЯ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты Қазақстанда, Қытайда және Жапонияда қолданылатын модельдерді салыстырмалы талдау негізінде корпоративтік мәдениеттің ұйымның тиімділігіне әсерін жан-жақты талдау болып табылады. Тақырыптың өзектілігі қазіргі менеджменттегі материалдық емес активтердің рөлінің артуына байланысты, мұнда корпоративтік мәдениет компаниялардың тұрақтылығын, өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудың стратегиялық ресурсына айналады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы корпоративтік мәдениетті институционализациялау деңгейі мен әртүрлі әлеуметтік-экономикалық және мәдени контексттердегі ұйым тиімділігінің көрсеткіштері арасындағы байланысты анықтау болып табылады. Зерттеу барысында сонымен қатар басқарудың әртүрлі модельдері бар елдерде корпоративтік құндылықтарды қалыптастыру ерекшелігі ашылады.

Зерттеу барысында келесі міндеттер шешілді: корпоративтік мәдениет ұғымына қатысты теориялық тәсілдерді жүйелеу, оның тиімділігіне әсер ететін негізгі факторларды анықтау және нақты мысалдар (Huawei, Toyota, Kaspi.kz) негізінде эмпирикалық талдау жүргізу. Зерттеуде салыстырмалы-құқықтық талдау, контент-талдау әдістері, сондай-ақ халықаралық және ұлттық дереккөздерден алынған статистикалық мәліметтерді өңдеу қолданылды.

Зерттеу нәтижелері корпоративтік мәдениетті формализациялау мен стратегиялық интеграциялаудың жоғары деңгейі персоналдың қатысуы мен басқару тиімділігін арттыруға ықпал ететінін көрсетті. Бұл зерттеу тұрақты даму стратегияларын әзірлеу кезінде, сондай-ақ персоналды басқару мен ұйымдық даму саласындағы практик мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: корпоративтік мәдениет, ұйымдастырушылық тиімділік, Қазақстан, Қытай, Жапония, персоналды тарту, салыстырмалы талдау, басқару әдістері.

Цзяо Чжэнь Да

Бизнес школа Аль Фараби, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

E-mail: djiao@mail.ru

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ВЛИЯНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ
(НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА, КИТАЯ И ЯПОНИИ)**

Аннотация. Целью данного исследования является всесторонний анализ влияния корпоративной культуры на эффективность организации на основе сравнительного анализа моделей, используемых в Казахстане, Китае и Японии. Актуальность темы обусловлена возрастающей ролью нематериальных активов в современном менеджменте, где корпоративная культура становится стратегическим ресурсом для повышения устойчивости, производительности и конкурентоспособности компаний.

Научная новизна исследования заключается в выявлении взаимосвязи между уровнем институционализации корпоративной культуры и показателями эффективности организации в различных социально-экономических и культурных контекстах. В работе также раскрывается специфика формирования корпоративных ценностей в странах с различными моделями управления.

В ходе исследования были решены следующие задачи: систематизация теоретических подходов к понятию корпоративной культуры, выявление ключевых факторов, влияющих на ее эффективность, и проведение эмпирического анализа на основе конкретных кейсов (Huawei, Toyota, Kaspi.kz). Используются методы сравнительно-правового анализа, контент-анализа, а также обработки статистических данных из международных и национальных источников.

Результаты исследования показали, что высокий уровень формализации и стратегической интеграции корпоративной культуры способствует повышению вовлеченности персонала и эффективности управления. Данное исследование может быть полезно при разработке стратегий устойчивого развития, а также для практиков в области управления персоналом и организационного развития.

Ключевые слова: корпоративная культура, организационная эффективность, Казахстан, Китай, Япония, вовлечённость персонала, сравнительный анализ, методы управления.

Автор туралы мәлімет:

Цзяо Чжэнь Да – Әл-Фараби атындағы бизнес мектебінің 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе:

Цзяо Чжэнь Да – Докторант 2 курса Бизнес-школа имени Аль-Фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about the author:

Jiao Zhen Da – 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 31 қаңтар 2025 жыл

Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

*¹Батырхан Б.Ш. ²Әмірбекова С.К. ³Чокатова А.М.

^{1,2,3}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹hafizbolat@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

ХУЛАГУИДТЕР БИЛІГІ КЕЗЕҢІНІҢ СОҢЫНДА ИРАНДЫҚ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ДІНИ КОНФЕССИЯНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аннотация. Мақала Иран халқының илхандық тарихи кезеңдеріндегі тұлғаның қайта жаңғыруындағы рухани құндылықтарды зерделеу мен зерттеуге бағытталған. Иран қоғамының діни бірегейлігі туралы дискурстардағы ұқсастықтарды анықтау әрекеті, көп ұлтты халқы бар осы елдің бірегейлігін анықтаудағы діннің рөлі осы зерттеудің негізгі қарастырылатын мақсаты болып табылады. Сондай-ақ, діни рәміздердің этномәдени құндылықтармен үйлесім табуы, сондай-ақ, осы халықтың рухани құндылықтары жүйесінің жаңғыруы анықталды.

Мақалада қоғамның қайта жаңғыруы мен әлеуметтенуінде және оның бірегейлігін нығайтуда дін үлкен рөл атқарған тарихи кезең берілген. Ол шиизм болса, осы діннің шығу алғышарттары дәл илхандық кезеңнің соңында қаланғаны осы еңбек барысында айқын көрініс табады, әрі хулагуидтер кезеңінде жазылған тарихнамалар да келтірілді. Әрі, осы кезеңнің құндылығы – тарихнамалық үдерістің қарқынды дамуында. Жалпы алғанда, бұл зерттеулердің нәтижелері діни бірегейліктің оң жағдайын, сонымен қатар қазіргі және жаһандық сәйкестікті қоспағанда, бәсекелес құндылықтармен (ұлттық және этникалық) діни бірегейліктің оң қарым-қатынасы мен қатар өмір сүруін көрсетеді.

Сонымен қатар, бұл мақалада жаһандану дәуіріндегі діни бірегейлік концепциясын ілгерілету мәселелері және бұл процестің Иран Республикасындағы бірегейлікке әсері де қарастырылады. Мұндағы маңызды жайт, бұл ел де жаһандану үдерісінен зардап шекті, сондықтан оның діни болмысы осы үдеріс тудырған қиындықтарға тап болды. Бірақ, осының барлығымен мақалада жаһандану үдерісін дұрыс түсініп, тиісті әрі тиімді шаралар мен саясатты қолдану арқылы еліміздің діни бірегейлігін қорғау және осы салада дағдарыстың туындауына жол бермеу мүмкіндіктері қарастырылған.

Бұл мақалада шиит дінінің Хулагуидтер мен Сефевидтер кезіндегі қызметтері ұлттық болмыстың негізі ретінде түсіндіріледі. Шииттік діннің ресми болуы және ұлттық үкіметтің құрылуы – Сефеві төңкерісімен аяқталған ұлттық бірегейліктің қалған екі тірегі. Ұлттық болмыстың дамуына сәйкес шиит діні үш маңызды қызметті атқарды: елдегі діни бірлік құру, параллелизм мен саралаушылық тудыратын жүйе рөлін атқару, тәуелсіздікті сақтау, құқықтық жүйе мен ұлтшылдық құру, сефеві үкіметін заңдастыру жүйесі. Осылайша, Иранның ресми шииттік дінімен бірге ұлттық, тәуелсіз, жан-жақты және орталықтандырылған үкіметінің құрылуы бүкіл Иранда ортақ қоғамдық мәдениеттің нығаюына және өсуіне себеп болды және бұл факторлар ирандықтардың ұлттық болмысының қайта жандануының негізін қалады. Сараптап келгенде, бұл мақалада соңғы Сефевидтік кезеңдегі және Сефевилер дәуіріндегі шиит дінінің ұлттық бірегейлікті қалпына келтірудегі бірегейлік функциясы қарастырылады.

Тарихнамалық үдерістің дамуы, Иран, Қытай, Үндістан мәдениеттерінің бір-біріне ықпалы мен әсері, әртүрлі көркем өрнектердің дамуы, парсы тілінің таралуы, шииттік және сопылық діндердің таралуы, сәулет өнері және т.б осы дәуірлерге тиесілі (Ahmadi A:2010). Илхандықтар дәуіріндегі еңбектерде ирандық болмыс туралы түсініктерді қарастыру үшін сипаттау-аналитикалық әдісті қолдану мақсат етілді. Зерттеу нәтижелері хулагуидтер

дәуіріндегі тарихнама жүйесінің ирандық болмыстың қайта жаңғыруы мен қайта құрылуында ең маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» (BR24993132) тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік; Иранның ұлттық бірегейлігі дағдарысы; Иран, Хулагуидтер, Сефевидтер.

Кіріспе

Моңғолдардың Иран мен Орталық Азияға жорығы осы аймақтың саяси және діни тарихында жаңа беттер ашты. Ұлы Моңғолдар билігі Иранда, одан кейін Бағдадта және ислам әлемінің басқа елдерінде орнағаннан кейін жарты ғасыр өткен соң Иранның саяси және діни эволюциясына үлкен әсер еткен діни-саяси оқиға орын алды. Бұл кезеңде ғұламалар мен мұсылмандардың міндеті Исламды қайта жаңғырту болды. Бұл тұрғыда, сүнниттік пен шиіттік мұсылмандардың ортақ мақсаты болды. Сүнниттер мен шиіттердің Исламды нығайту жолындағы талпыныстары шиіттерді сүнниттермен тең дәрежеге қойды, енді сүнниттердің шиіттерден жоғары болуына ешқандай себеп жоқ, тіпті Илхандық билігі кезінде де суннилер шиіттерге қарағанда қиынырақ жағдайға ие болды. Өйткені, сүнниттік билікті қалпына келтіру мүмкіндігі, олардың шығу тегін ескере отырып, Илхандықтардың санасында аландаушылық туғызған, ал шиіттер жағдайында мұндай менталитет болған жоқ. Осылайша, шиіттер Илхандық сарайға ықпал ете отырып, одан әрі қадамдар жасап, шиизмнің ресмиленуіне жақындай түсті. Имамдық шиіттер жағдайды пайдаланып, имамдық шиіттік діннің өсуіне негіз жасады. Олар әу бастан-ақ моңғолдардың күшін пайдаланып, өздерінің діни қарсыластарын жойды. Ғазан билігі кезінде шиіттердің белсенділігі артып, аз уақыт ішінде Ғазанның мұрагері Олжайто шиизмді қабылдады (Алави, 2020:3).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Сефевидтер кезеңі Иран тарихындағы ең маңызды тарихи кезеңдердің бірі болып саналады. Еуропадағы ұлы тарихи оқиғалар мен Қайта өрлеу дәуірінің басына параллельді дәуірлер, сондай-ақ, исламға дейінгі және исламдық дәуірлердегі ирандықтардың жеке басын құрушы мұраларының дәнекері. Бірегей жан-жақты саяси тәртіпті қалыптастыру және шиіттік дінді ресми ету арқылы ирандықтардың ұлттық болмысын және бай мәдени, діни және тілдік мұрасын қайта құрудың куәгері болып отырған дәуірлер (Nazari, 2011).

Сефевидтер әулетінің негізін қалаушылардың қолында ресми дінге айналған сефевидтік шиизм Иранның болмысын сақтауда үлкен тарихи рөл атқарды. Ол Сефевид үкіметі мен Осман империясы арасында нақты шекараны сызып тастады, бұл Иранға Иранды жаулап алуды көздеген алпауыт әскери машинадан өзінің саяси және аумақтық бірегейлігін сақтауға мүмкіндік берді (Godarzi, 2009:45-72). Сефевидтер дәуіріндегі тәуелсіз саяси құрылым исламға дейінгі ұлттық бірегейлікті қалпына келтіру әрекеті болды. Осы орайда, Иранда ұлттық үкіметтің құрылуы мен сақталуында және ұлттық сананың дамуына, шиіттік діннің таралуына шиіт ғалымдарының рөлін атап өткен жөн.

Иранның ұлттық бірегейлігі және соған байланысты түсіндірмелер туралы келесі тарихи кітаптарда жазылған: Әбу Сүлейман Банактидің «Тарихы» (х.ж.с. 1330 жылы қайтыс болған), «Маджма әл-Ансаб Шабанкарей» (х.ж.с 1333 қайтыс болған), Мұхаммед Нахжаванидің «Дестор әл-Катиб» (х.ж.с 1336 жылы қайтыс болған), Хамдулла Мостофидің «Таңдамалы тарих» (х.ж.с 1349 жылы қайтыс болды) және «Матла әл-Саадин» Абдул Раззақ Самарқанди (х.ж.с 1371 жылы қайтыс болды). Сонымен қатар Таджуддин Хасан Йездидің (х.ж.с 1453 ж. қайтыс болған) «Әт-Тауарих Хасани» және Мир Ханвандтың (х.ж.с 1497 ж. қайтыс болған) «Рауза ас-Сафа» атты шығармаларын да атап өтуге болады.

Илхандықтар дәуіріндегі еңбектерде ирандық болмыс туралы түсініктерді қарастыру үшін сипаттау-аналитикалық әдісті қолдану мақсат етілді. Бұл әдіс арқылы хулагуидтер дәуіріндегі тарихнама жүйесінің ирандық болмыстың қайта жаңғыруы мен қайта құрылуының маңыздылығын аша алдық.

Талқылау

XIII ғасырда моңғолдардың Иранға шабуылы шиизмнің кеңеюі мен дамуындағы бетбұрыс кезеңі болып саналады. Моңғолдардың ислам елдерінің үлкен бөлігін жаулап алуы және сүнниттік ағымның ең үлкен қолдаушысы Аббаси халифінің өлтірілуі, сондай-ақ, имамдық шиизмнің ең маңызды қарсыластарының (исмаилиттердің) даңқының күйреуі шиизмнің кеңеюіне жол ашты. XIII ғасырға дейін күрестерінде баяу, бірақ тұрақты түрде алға жылжыған имами шиизмі сол уақыттан бастап, жылдам қарқын алып, соңында, Сефеві шиит үкіметінің (1501-1722 жж.) құрылуымен өзінің тарихи мақсатына жетті.

Осылайша, Сефевидтік шиизм дискурсындағы діни бірегейлік ұлттық ынтымақты нығайтуға, Иран мен шиизмнің тарихи-мәдени ерекшеліктері мен әдет-ғұрыптарын пайдалануға ықпал етті. Иранның тарихи мәдениетіндегі суфизм, суннизм, исмаилит және ирфан сияқты азшылық топтар жергілікті үкіметтермен бірге Сефеві патшалығының билігін құрап, сіңісіп кетті. Бұл ассимиляция процесі мәдени және әлеуметтік айырмашылықтардың шекарасын азайтуға көмектесті және біртұтас ұлттық-діни қоғамды құрды (Mortazavi, Hosseinabadi, Kareati, 2014: 157-183).

Шииттік исламды ирандық болмыстың ажырамас элементі деп санайтын Жалал әл-Ахмад Сефевидтер әулеті Иранды Осман империясынан тәуелсіздігін сақтауға тырысты деп санайды: «Иран сүннит болған кезде Иранның ұлттық бірлігі мен тәуелсіздігі сақталмады, ал Иран өзбектер мен османдықтардың арасында екіге бөлінді. Екі сүнниттік держава, Османлы және Шибан, Иранды шығыс пен батыстағы ықтимал қақтығыстарға әрқашан дайын ұстауға мәжбүр етті. Шиит діні Осман империясының жетекшілерінің дінінен басқа діни позицияда болса да, шииттік дінді жалғастырушы және оның болашақтағы үмітін арттыра түсті. Имам Асрдың пайда болуы. Бұл жағдай үкімет пен жерді Аср дәуіріндегі имамдардың пайда болуына дайындау қажеттілігі Сефевидтер дәуіріндегі маңызды біріктіруші факторлардың бірі болды. Сефевидтер дәуірінде шиизм Сасанидтер дәуіріндегі зороастризм культі сияқты рөл атқарды. Егер Сефевидтер басқа үкіметтерге қарағанда көп жағынан Сасанидтерге ұқсайтын болса, олардың ұқсастығының негізгі аспектілерінің бірі осында жатыр. Сасанидтер зороастризм дәстүрін ұстанып, Иранда орталықтандырылған үкімет құруға қол жеткізіп, ашқан дәуіріндегі бейберекеттік пен бытыраңқылықты тоқтатқаны сияқты, Сефевидтер де күшті үкімет орнатып, әлдеқашан құлдырай бастаған Иранның тәуелсіздігін қалпына келтіре алды (Годарзи, 2009:45-72).

Зерттеу нәтижелері

Көптеген елдердің саяси тарихында халықтың көпшілігі біртұтас дінді ұстанған кезеңдерінде дін ұлттық біріктіру рөлін атқарып, өзінің күштілігі мен рухани ықпалының арқасында кең көлемде зерттелген тұлғаның басқа құрамдас бөліктеріне көлеңке түсірді. Исламның Иранға келуімен Иранның тәуелсіз ел ретіндегі атауы моңғол дәуіріне дейін ешбір кітапта айтылмаса да, Мортаза Мотахаридің айтуы бойынша, «ирандық өзінің жан дүниесін Исламмен үйлесетінін көріп, өзінің адасқан өзін Исламнан тапты» (Джафари, 2015:47-68).

Сефеві үкіметінің ең маңызды әрекеті Иранда шиизмнің таралуы және ресмиленуі болды, бұл Сефеві үкіметінің ұстанымын күшейтіп қана қоймай, көптеген проблемалар мен кедергілерге қарамастан, Иранның ұлттық болмысының қалыптасуында маңызды рөл атқарды.

Хамид Ахмади өзінің «Ирандық ұлттық болмыстың негіздері» атты кітабында діни болмысты саяси билікпен байланыстыру туралы былай дейді: Иран ежелгі тарихи, мәдени

және саяси қоғам ретінде көптеген жаңа елдерден айырмашылығы- ұлт қатарына жатады. Бұл ұлттық болмыс пен ұлттың діни, мәдени, нәсілдік және этникалық негіздер арқылы әлеуметтік құрылым ретінде уақыт өте келе қалыптасып, нығая түскен ежелгі тарих (Alavi, 2020:2).

Доктор Махшид Гохари Кахки жазған «Моңғол билігі кезіндегі ирандық бірегейліктің тұрақтылығы» атты еңбекте: «Моңғол және илхандық дәуірі (х.ж.с. VII-VIII ғасырлар) мәдени ыдырау және ирандық болмыстан бейхабар заман ғана емес, сонымен қатар, біздің дәуіріміздің жарқын және көрнекті кезеңдерінің бірі болғанын көрсетеді. Бұл өте маңызды түсінік Фердоусидің «Шахнамасынан» кейін бір екі ғасырда құрастырылған төрт тарихи поэзиялық жинақты мұқият оқып, шолу арқылы көрініс тапты. Ол төртеуі: Заджажидің «Хумаюн-наме», «Шыңғыстың Шахнамасы», Мостофидің «Зафарнаме» және Табризидің «Шаханшахнамесінің» әрқайсысында моңғолдардың Иранды жаулап алуына және Илхандық мемлекетінің құрылуына әкелген оқиғалар баяндалады»-делінген.

Мұхаммед Шабанкарайи жазған «Маджма' әл-Ансаб» кітабы аталмыш дәуірдің еңбектерінің бірі. Бұл шығарма да жалпы тарихи еңбек. Шабанкарайи моңғол Әбу Саидтың сарайындағы ақындардың бірі болған. Ол бұл кітапты х.ж.с 733 жылы жазып, х.ж.с 736 жылы аяқтап, оны сұлтанға тарту ету үшін Хожа Ғият-ад-Динге ұсынады. Алайда «Маджма' әл-Ансаб» Әбу Саидке жеткенше Илхан қайтыс болды және бұл кітаптың түпнұсқасы Раб' ар-Рашидидің тонауында жойылды. Автор екінші рет шығармасын бірнеше жылдан кейін, яғни х.ж.с 763 жылы жаза бастады және бұл жолы кітаптың 272-бетінде атап өткендей, Әбу Саид кезіндегі оқиғаларды да кітапқа қосты.

Поэтикалық тарихнама тарихнаманың бір түрі ретінде моңғол дәуірінен бастап қалыптасты. Бұл тарихнамада аты айтып тұрғандай тарих ретімен жазылған. Жүйелі тарихнама осы кезеңдегі кейбір тарихи оқиғаларды қайта жаңғырту тұрғысынан да, ирандық рух пен парсы тілінің жаңғыруының айғақтарын көрсету тұрғысынан да мол мағлұмат береді. Илхандық және Тимуридтер кезеңдері Ирандағы Шахнама поэзиясы мен поэтикалық тарихнаманың маңызды кезеңдерінің бірі болып, көптеген тарихи жырлар осы дәуірде жасалған, тарихнаманың бұл түрі зерттеушілер тарапынан аз зерттелген. Ақынның Фердоусиге деген терең көзқарасы мен «Шахнаманың» әсері оның поэзиясында Шахнама кейіпкерлеріне қайта-қайта жүгінуінен көрінеді (www.civilica, 2025).

Илхандық дәуірі Шахнама поэзиясының маңызды кезеңдерінің бірі болып саналады. Осы кезеңде құнды тарихи жырлар пайда болып, тұлға мәселесі бұл поэтикалық тарихтарда прозалық тарихқа қарағанда көбірек екпінмен, айқындықпен айтылады. Илхандық дәуірі Ирандағы «Шахнама» поэзиясының ең маңызды дәуірлерінің бірі ретінде белгілі екенін жоғарыда айтып өткендей, Фердоусидің мәңгілік «Шахнамасынан» кейін ирандық болмыстың сол поэтикалық жүйелердегі бейнеленуін қарастырудың және зерттеудің қаншалықты лайықты екенін жақсырақ түсінуге болады. Доктор Махшид Гохари Кахкидің «Моңғол билігі кезіндегі ирандық бірегейліктің тұрақтылығы» кітабында жоғарыда аталған поэтикалық жүйенің ақындары моңғол Илхандарын идеалды Иран патшасының ерекшеліктерімен байланыстыруға тырысқанын және оларды Иран жерінің қамқоршысы болғанын және патшалық ізгілік қасиеттерге ие болған басшылар ретінде қарастыруға тырысқанын көрсету үшін өз кітаптарында көптеген айғақтарды келтіреді. Осындай еңбектердің жазылуы ирандық болмыс бен ирандық көне мәдениетке оралып қана қоймай, сол қиын да сұм тарихи кезеңде ирандық ұлтшылдық сезіміне қосымша күш пен жаңа өмір беретіні анық. Доктор Гохари көптеген мысалдар келтіре отырып, Илхандық дәуірдегі төрт поэтикалық жүйеде сұлтан Жалал ад-Дин Хоразмшахтың ерлігін Гю мен Гударздың ерлік істерімен салыстыру және Тұрандықтардың Иранға шабуылы және басқа мысалдар көп айтылғанын еске салады. Тарихнаманың бұл стилінде сол дәуірдегі тарихи тұлғалардың Шахнама қайраткерлері мен батырларымен сәйкестендірілуі анық байқалады.

Тегран университетінің тарих профессоры Хамид Карамипур моңғол кезеңі жайында: «Персияда ирандықтар басып-жаншылды. Әрине, бұл тек Парсыға ғана тән емес еді және сол кезде мұндай көріністі Еуропада да көруге болатын еді». Ибн Таус былай дейді: «Қатыгез мұсылман билеушісі жақсы ма, әлде мұсылман емес әмірші ме? Моңғол кезеңінің күрделілігіне көбірек көңіл бөле келе, егер моңғол шапқыншылығы болмағанда, бүгінгі шиит халқының көп пайызы исмаилиттер болар еді. Шиизмге моңғолдардың болуы ең үлкен көмек болды. Осы кезеңде орта тап бірінші рет көтерілді»- деген пікір айтады.

Тарих зерттеушісі Сейед Аболфазл Разави: «Моңғол дәуірі мен Илхандық дәуіріне қатысты: «Жалпы жұртшылықтан көріп отырған көзқарастар теріс көзқарас және бәрі де моңғолдарды жойқын деп санайды. Мәдениетіміз бен өркениетіміздің құлдырауына әкелген – моңғолдар дейді. Бірақ бұл тақырыпқа аздап ой жүгіртсек, Бартольд, Чарльз Мелвилл және басқа да ұлы тұлғалардың еңбектеріне назар аударсақ, бұл кезеңде Иранда кәдімгідей ренессанс болғанын байқауға болады» (www.ibna.ir, 2025).

Джордж Линнің «Иран ерте Илхандық дәуірінде: Иран ренессансы» кітабын Лурестан университетінің доценті Сейед Аболфазл Разави парсы тіліне аударып, Амир Кабир баспасы басып шығарған. Автордың пікірінше, Илхандықтың алғашқы онжылдықтары Иран қоғамында ислам дәуірінде бұрын-соңды болмаған өзгерістерді әкелді. Хулагудың алдыңғыларының тонауынан кейін оның келуі жаулаушы емес, құтқарушы ретінде көрініп, жұртшылықтың қошеметіне бөленді. Ерте Илхандық дәуірінде Иранның мәдени және әдеби өмірі түбегейлі өзгеріске ұшырап, аталмыш кітапта жазылғандай, Ренессанс деп аталатын қайта өрлеудің бір түрін бастан кешірді. Осы дәуірде экономикада, қоғамда және мәдениетте түбегейлі өзгерістер орын алып, ирандық болмыс жаңа көрініс пен сезімге ие болды. Джордж Линнің жоғарыда айтылған еңбегі алғашқы екі Илхан Хулагу мен Абақа дәуіріндегі Иранның әлеуметтік және мәдени мәселелеріне арналған баяндама болып табылады. Автор Хулагу мен Абақаның билік құрған тұстарына назар аудара отырып, ол сол дәуірдің ерекше белгілерін көрсетуге тырысады. Оның пікірінше, мұндай атмосфера қоғам мен оның экономикасының өсуіне ықпал етті. Линн қарастырылып отырған кезеңді сипаттау үшін көптеген тарихи дереккөздерді пайдаланады және тұтастай алғанда, ол Иран қоғамына, үкіметіне, экономикасына және мәдениетіне жаңа көзқарас ұсынады (www.ibna.ir, 2025).

Хулагуға орталық моңғол үкіметі алдымен, Ирандағы исмаилиттердің бекіністерін қиратып, оларды берілуге мәжбүрлеу, содан кейін Бағдадтағы Аббасид халифатын құлату міндетін жүктеді. Осы себепті, Хорасан, әсіресе Кухестан көптеген исмаилит сарайларының болуына байланысты тазартылуы керек бірінші аймақ болды. Бұл жолы да моңғолдар салыстырмалы табысқа жетті. (Ibrahimi H:2015, 3-4) Исмаилит бекіністері бірінен соң бірі жаулап алынды және оның тұрғындарын «қолөнершілерден басқаның бәрін өлтірді», бірақ, бұл аймақтар шииттерден тазартылды дегенді білдірмеді, керісінше, имафия шииттері билікке ұмтылды. Илхандық кезеңнің соңында және Әбу Саид Баһадүр хан қайтыс болғаннан кейін Илхандық билігінің біртіндеп құлдырауымен және Илхандық территориясының барлық түкпірінде билікке үміткерлердің пайда болуымен бір мезгілде имафия шииттерінің талпыныстары өз жемісін берді (1333-1386 жж) (Ibrahimi H:2015, 5-6). Екі мақсатына да қол жеткізген Хулагу бұрынғы қосына қайтып оралмай, Иранда қалып, Иран тарихында «Илхандық әулеті» деген атпен белгілі мемлекет құрды. Олар өз әулеттерінің саяси өмірі соңғы Илхан Әбу Саид Баһадүр ханның өлімімен аяқталған хижраның 736 жылға дейін билігін жалғастырғаны тарихтан белгілі.

Камал ад-Дин Абд әл-Раззақ Самарқанди (887-816 х.ж.с) – Тимуридтер дәуірінің тарихшыларының бірі. Оның ең маңызды тарихи еңбектерін «Мотул ас-Са'дин» және «Маджма' әл-Бахрейнді» қарастыра отырып, оның ирандық және исламдық дәстүрлерге негізделген тұлғалық көзқарастар саласына енгенін байқауға болады. Осыған сәйкес, бұл еңбек мынандай сұрақтардың жауабын қамтиды: Моңғол дәстүрлері, Иран қоғамының мәдени және тарихи болмысы және оның Илхани дәуірінен кейінгі саяси заңдылыққа әсері.

Сонымен қатар, тайпалық дәстүрлер, оның ішінде, тимуридтердің моңғол барлас тайпасымен байланысы, сарай әмірлерінің нәсілдік екі жақтылығы, ирандық болмыстың көне дәуірден Тимуридтер дәуіріне дейінгі байланысы мен сабақтастығы, ирандық мәдениеттің байланысы, дін мен саясаттың байланысы, әділдік пен теңдік - Самарқанди идеялары Тимуридтер дәуіріндегі ирандық болмысты сипаттауға арналған, нәтижесінде, Тимурид әмірлеріне саяси заңдылық беріп, олардың билігін ақтаған. Шын мәнінде, Самарқанди мәдени-тарихи ортаның өкілі, тимуридтік түркі тайпаларына қызмет ету жолында Иранның кейбір саяси және мәдени дәстүрлерін қалпына келтіруге және жаңғыртуға ұмтылды. Самарқанди илханидтерді, тимуридтерді өздері билеген елдің даңқты өткенімен таныстыруға, екінші жағынан, оларды Иранның бай мәдениетіне сіңіруге ұмтылған сияқты.

Әр дәуірдің тиындары сол дәуірдің құнды деректер көзі болып табылады. Тиындар арқылы Илхандық дәуірдегі саяси, әлеуметтік, діни тенденцияларды аңғаруға болады. Иранда Илхандық биліктің күшеюімен ирандықтар мен олардың бюрократиялық аппараты бұрынғы дәстүрлер мен тәжірибелерді қайта құруға талпынды. Илхандық дәуірдегі монеталар саяси, әлеуметтік және діни оқиғаларды көрсетеді және оларды зерттей отырып, сол кезеңдегі кейбір дамуларды түсінуге болады. Бұл теңгелерді 1296 және 1336 жылдар аралығында Ғазан хан, Олжайто және Әбу Саид сияқты Илхандар соққан. Олардың кейбіреулері исламдық хабарды жеткізетін каллиграфияның жауһарлары. Моңғолдар діни төзімділік танытқан, бұл олардың тиындарынан анық көрінеді. Алғашқы моңғол билеушілерінің діни басқа болғанымен, монеталарында исламдық өрнектер бар. Мысалы, Хулагу буддист, ал әйелдері христиан болған, бірақ монеталарында исламдық ұрандар бар. Илхандық үкімет құрылғаннан бері олардың бір бөлігі исламды қабылдап, исламдық хабарлар тиындарға енгенімен, тиындарда ұйғыр атаулары мен титулдары да басылды. Сұлтан Мұхаммед Ходабанде (Олжайто) заманынан бастап оның сүнниттіктен шииттікке өтуіне байланысты тиындарда шииттік өрнектер, әсіресе Әли Уәлиулла және он екі имамның есімдері жазыла бастады. Бұл тіркестер хижраның 710 жылдан бастап монеталарға ресми түрде еніп, соңында, осы Илханның тұсында алғаш рет моңғол тиындарында Рашидун халифтерінің есімдері пайда болды. Монеталардан алынған мәліметтер алғашқы кезде Илхандықтардың теріс пікірде болмағанын және олардың тиындарында христиандарға, еврейлерге және ұйғырларға қатысты белгілердің болғанын көрсетеді. Олар парсы, араб, ұйғыр жазуларын да пайдаланды, бірақ Илхандық билігінің соңына қарай саяси және діни тенденциялар кейбір діни ұрандардың пайда болуына және жойылуына әкелді (Sarafrazi, 2011:1).

Иран Илхандығының тиындары саны мен сапасы жағынан атақты болған. Иранның моңғол билеушілері өздерінің ирандық министрлері арқылы исламды қабылдады және өркениетті ойран келтіргендері үшін мұсылман халықтары тарапынан жеккөрінішті болды. Олар өздеріне дейінгі елдерге қарағанда, қазір өз территориясының бір бөлігі деп санайтын Иранды бастапқы қалпына келтіруге ұмтылды. Сондықтан олар жүзеге асырған бағдарламалардың бірі тиын соғу және шығару болды. Осы себепті, Илхандық дәуір өзінің монеталарының көптігімен және сапасымен әйгілі болған және осы кезеңнен қалған маңызды тиындар, өкінішке орай, мұқият зерттелмеген (Sarafrazi, 2011:2).

Қолданыстағы монеталарды зерттеу моңғолдардың бастапқыда монеталарында кейбір исламдық ұрандарды, соның ішінде, Құран аяттарын қолданғанын көрсетеді. Алғашында олардың діни төзімділігіне байланысты монеталарында христиандық және еврей ықпалының белгілері байқалды. Алайда, Илхандықтың ислам дінін қабылдауымен исламдық емес ұрандар бірте-бірте жойылды. Сұлтан Мұхаммед Олжайто тұсынан тиындарда шииттік және сүнниттік діни ұрандар пайда болды, бұл шииттік ықпал мен діни айырмашылықтарды көрсетеді. Сонымен қатар, тиындарда парсы сөздерінің көп болуы осы кезеңде ирандық элементтің күшейгенін және парсы тілінің үстемдігін көрсетеді. Хулагу дәуірінен бергі тиындар Құран аяттары мен исламдық аяттармен соғылған, бұл көшпелі моңғол халқының

ислам мәдениетін, өркениетін, әдет-ғұрыптары мен наным-сенімдерін ұстанғанын көрсетеді (Sarafrazi, 2011:3).

Қорытынды

Иран халқы үшін шиизм белгілі бір мәдени код және осы халықтың өзін-өзі анықтау тәсілі болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, көптеген қоғамдар бірегейлік дағдарысы проблемасымен бетпе-бет келеді. Иран да бұл ережеден тыс қалған жоқ, өйткені оның болмысы да өзінің тарихи контекстінде өзгерістерге байланысты қиындықтарға тап болды. Ешбір ел өзінің өмір сүруінің кез келген кезеңінде халықаралық қатынастар үдерісінен оқшаулана алмайды. Жаһандану сын-қатерлеріне төтеп беру үшін, өздерінің бірегейлік мақсаттарына жету үшін олар жаһандану жүйесіне қосылуы керек және әлемдік аренада бәсекеге қабілетті, белсенді және тиімді болу үшін белгілі бір дәрежеде өз елдерінің мәдениеті мен бірегейлігінің құндылықтарын енгізу, жеткізу және тарату қажет.

Илхандық дәуірінің тарихын, мәдениетін, экономикасын білуде ғылыми тұрғыдан тиімді. Осы әулеттің билігі тұсындағы Иранда үш ерекше кезеңді көруге болады:

Бірінші кезең – моңғолдардың бай мәдениеті мен өркениеті болмаған, исламдық әдет-ғұрыптарды, наным-сенімдерді ұстануға мәжбүр болған кезең. Сондықтан исламдық тенденцияның басымдығын көруге болады.

Екінші кезең – Илхандық биліктің нығаюы. Олар ирандық және исламдық мәдениеттің элементтерін алып, олар арқылы өз мәдениетін үстем етуге тырысқан кезең. Сондықтан, моңғол мәдениетін дамытуға ұмтылып, ирандық мәдениетке қарсы көтеріліп, христиан және еврей өркениеттеріне сүйеніп, моңғол, христиан, еврей ұрандары басым болған кезең.

Үшінші кезең – Иран мәдениетінің үстемдікке ие болған кезеңі. Деректерде парсы сөздері мен шиит өлеңдерінің басымдық алған кезеңі. Тарихнама жүйесінің дамуы да осы кезеңде айрықша көрінеді.

Қалай болғанда да, Иран өз елін тарих бойы қорғауға тиісті рухани құндылықтар мен мұрагерлік мәдениеттің тасымалдаушысы деп санайды, сонымен қатар, ол өз елінің тағдыры оған байланысты екенін біледі және оның болмысына, байлығына, күшіне үлес қосуы тиіс.

Әдебиеттер:

Sarafrazi, (2011) – *Sarafrazi A. Political and Religious Tendencies of the Ilkhanids Based on Ilkhanid Coins of (1253-1355) // Journal of historical researches N1, том2 // pp47-66*

Ahmadi, (2010) – *Ahmadi A. Symbols of national identity and Mongol rule in Iran // History of Foreign Relations, N40.*

Ерте Илхандық, Иран Ренессансы және Ирандық бірегейлік (2010) // [Электронды ресурc] URL: <https://www.ibna.ir/news/86492> (Қаралған күні: 15.02.2024).

Ibrahimi, (2015) – *Ibrahimi H. Geographical distribution of Shiism in Iran during the Ilkhanate period.// [Электронды ресурc] URL: <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/6443/8108/106527> (Қаралған күні: 05.02.2025).*

Моңғол дәуіріндегі поэзия мен әдебиетке сыни көзқарас ирандық болмысты жаңғыртты (2025) // [Электронды ресурc] URL: <https://www.ibna.ir/news/505079/%> (Қаралған күні: 05.02.2025).

Abbaszadeh, (2017) – *Abbaszadeh M. M. The challenges of national identity in the era of globalization (with a look at Iran) // A Quarterly Journal of Political Research. Vol.4. №6. P. 67- 108.*

Alavi, (2020) – *Alavi N. Religious Structure in Safavid Iran with Emphasis on National Identity // 4th International Conference on language, literature, history and civilization // period 4, P.1-16*

Godarzi, (2009) – *Godarzi H. The identity function of the Shia religion in the Safavid era // National Studies Quarterly. №4. P. 45-72.*

Mohammadi, Khatami, Parvish, (2021) – *Mohammadi Z., Khatami A., Parvish M.* The image of Iranian identity in the poetry of Daftar Delgosha, based on recreations of Ferdowsi's Shahnameh // Journal of Civilica. N 89.

Jafari, A.A, Peyandeh, A (2015) – *Jafari A.A, Peyandeh, A.* Investigation of Iranian national-historical identity in Chardin's travelogue // Bi Quarterly Journal sokhanetarikh. Vol.9. №21. P. 47 – 68.

Mortazavi, Hosseinabadi, Qaraeti (2014) – *Mortazavi S. Kh., Hosseinabadi M. R., Qaraeti A.* Discourse of Shiism and national identity building in Safavid Iran// Islamic World Political Research Quarterly, №3. P. 157-183.

Nazari (2011) – *Nazari A.A.* Sociological formation of national identity in Iran: with emphasis on the Safavid period // National Studies Quarterly. №4. P. 181-190.

References:

Sarafrazi, 2011 – Sarafrazi A. Political and Religious Tendencies of the Ilkhanids Based on Ilkhanid Coins of (1253-1355) // Journal of historical researches N1, том2 // pp47-66 [in English].

Ahmadi, 2010 – Ahmadi A. Symbols of national identity and Mongol rule in Iran // History of Foreign Relations, N40. [in Persian].

Erte Ilkhandyk, Iran Renessansy zhane Irandyk biregeylik (2010) // [Elektrondy resurs] URL: <https://www.ibna.ir/news/86492> (Qaralgan kuni: 15.02.2024). [in Kazakh].

Ibrahimi, 2015 – Ibrahimi H. Geographical distribution of Shiism in Iran during the Ilkhanate period.// [Elektrondy resurs] URL:<https://hawzah.net/fa/Magazine/View/6443/8108/106527> (Qaralgan kuni: 05.02.2025). [in Eng].

Mongol daurindegi poeziya men adebiyetke syni kozqaras irandyq bolmysty zhangyrtty (2025) // [Elektrondy resurs] URL: <https://www.ibna.ir/news/505079/%> (Qaralgan kuni: 05.02.2025). [in Kaz].

Abbaszadeh, 2017 – Abbaszadeh M. M. The challenges of national identity in the era of globalization (with a look at Iran) // A Quarterly Journal of Political Research. Vol.4. №6. P. 67-108. [in Eng].

Alavi, 2020 – Alavi N. Religious Structure in Safavid Iran with Emphasis on National Identity // 4th Interntional Conference on language, literature, history and civilization // period 4, P.1-16 [in Eng].

Godarzi, 2009 – Godarzi H. The identity function of the Shia religion in the Safavid era // National Studies Quarterly. №4. P. 45-72. [in English].

Mohammadi, Khatami, Parvish, 2021 – Mohammadi Z., Khatami A., Parvish M. The image of Iranian identity in the poetry of Daftar Delgosha, based on recreations of Ferdowsi's Shahnameh // Journal of Civilica. N 89. [in Eng].

Jafari, A.A, Peyandeh, A 2015 – Jafari A.A, Peyandeh, A. Investigation of Iranian national-historical identity in Chardin's travelogue // Bi Quarterly Journal sokhanetarikh. Vol.9. №21. P. 47 – 68. [in Eng].

Mortazavi, Hosseinabadi, Qaraeti 2014 – Mortazavi S. Kh., Hosseinabadi M. R., Qaraeti A. Discourse of Shiism and national identity building in Safavid Iran// Islamic World Political Research Quarterly, №3. P. 157-183. [in Eng].

Nazari, 2011 – Nazari A.A. Sociological formation of national identity in Iran: with emphasis on the Safavid period // National Studies Quarterly. №4. P. 181-190. [in Eng].

¹Батырхан Б.Ш. ²Амирбекова С.К. ³Чокатова А.М.

^{1,2,3}Институт востоковедение имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹hafizbolat@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ КОНФЕССИИ В ФОРМИРОВАНИИ ИРАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КОНЦЕ ПРАВЛЕНИЯ ХУЛАГИДОВ

Аннотация. Целью статьи является изучение и исследование духовных ценностей в возрождении личности в исторические периоды Ильханства иранского народа. Основное внимание в данном исследовании уделяется выявлению сходств в дискурсах о религиозной идентичности иранского общества и роли религии в определении идентичности этой многоэтнической страны. Также было выявлено, что религиозные символы гармонируют с этнокультурными ценностями, а также возрождение системы духовных ценностей данного народа.

В статье представлен исторический период, в который религия сыграла важную роль в возрождении и социализации общества, в укреплении его идентичности. Что касается шиизма, то из хода работы становится ясно, что предпосылки для возникновения этой религии были заложены в конце периода Ильханства, а также приводятся историографии, написанные в период Хулагуидов. И ценность этого периода заключается в быстром развитии исторического процесса.

В целом результаты этих исследований указывают на позитивную связь и сосуществование религиозной идентичности с конкурирующими ценностями (национальными и этническими), за исключением позитивного состояния религиозной идентичности, а также современной и глобальной идентичности.

Кроме того, в статье также рассматриваются вопросы продвижения концепции религиозной идентичности в эпоху глобализации и влияние этого процесса на идентичность в Республике Иран. Важным моментом здесь является то, что эта страна также пострадала от процесса глобализации, и поэтому ее религиозная идентичность столкнулась с вызовами, созданными этим процессом. Однако при всем этом в статье рассматриваются возможности защиты религиозной идентичности нашей страны и предотвращения кризиса в этой сфере путем правильного понимания процесса глобализации и применения соответствующих и эффективных мер и политики.

В статье объясняется роль шиитской религии как основы национальной идентичности при Хулагуидах и Сефевидов. Официализация шиитской религии и создание национального правительства являются двумя оставшимися столпами национальной идентичности, которые завершились с Революцией Сефевидов. В русле развития национальной идентичности шиитский ислам сыграл три важные роли: создал религиозное единство в стране, действовал как система, создающая параллелизм и дифференциацию, сохранил независимость, создал правовую систему и национализм и легитимировал правительство Сефевидов. Таким образом, создание в Иране национального, независимого, всеобъемлющего и централизованного правительства, а также официальной шиитской религии привело к укреплению и росту единой общественной культуры на всей территории Ирана, и эти факторы заложили основу для возрождения национальной идентичности иранцев. В заключение в статье рассматривается уникальная функция шиитской религии в восстановлении национальной идентичности в поздний период Сефевидов и в эпоху Сефевидов.

К этим эпохам относятся развитие историографического процесса, взаимовлияние и воздействие культур Ирана, Китая и Индии друг на друга, развитие различных форм художественного выражения, распространение персидского языка, распространение шиитской и суфийской религий, архитектуры и т. д. (Ахмади А:2010). Чтобы раскрыть представление об иранском быте труды эпохи ильханов было исследовано с помощью описательно-аналитического метода. Результаты исследования показывают, что система

историографии эпохи Хулагуидов сыграла наиболее важную роль в возрождении и преобразовании иранского существования.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН BR24993132 «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы»).

Ключевые слова: национальная идентичность; Кризис национальной идентичности в Иране; Иран, Хулагуиды, Сефевиды.

¹ Batyrkhan B.Sh. ² Amirbekova S.K. ³ Chokatova A.M.

^{1,2,3} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹hafizbolat@mail.ru, ²sagynysh.amirbekova@mail.ru, ³ch.aliya@mail.ru

PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE OF RELIGIOUS CONFESSION IN THE FORMATION OF IRANIAN NATIONAL UNITENESS AT THE FINAL STAGE OF THE RULE OF THE HULAGUID DYNASTY

Abstract. The purpose of the article is to study and investigate the spiritual values in the revival of the individual in the historical periods of the Ilkhanate of the Iranian people. The main focus of this study is to identify similarities in the discourses on the religious identity of the Iranian society and the role of religion in determining the identity of this multi-ethnic country. It was also revealed that religious symbols are in harmony with ethnocultural values, as well as the revival of the system of spiritual values of this people.

The article presents a historical period in which religion played an important role in the revival and socialization of society, in strengthening its identity. As for Shiism, it becomes clear from the course of the work that the prerequisites for the emergence of this religion were laid at the end of the Ilkhanate period, and historiographies written during the Hulaguids period are also given. And the value of this period lies in the rapid development of the historical process.

In general, the results of these studies indicate a positive relationship and coexistence of religious identity with competing values (national and ethnic), with the exception of the positive state of religious identity, as well as modern and global identity.

In addition, the article also discusses the issues of promoting the concept of religious identity in the era of globalization and the impact of this process on identity in the Republic of Iran. The important point here is that this country has also suffered from the process of globalization, and therefore its religious identity has faced the challenges created by this process. However, with all this, the article discusses the possibilities of protecting the religious identity of our country and preventing a crisis in this area by correctly understanding the process of globalization and applying appropriate and effective measures and policies.

This article explains the role of the Shia religion as the basis of national identity under the Ilhaguids and Safavids. The officialization of the Shia religion and the establishment of a national government are the two remaining pillars of national identity, which were completed with the Safavid Revolution. In the mainstream of the development of national identity, Shia Islam played three important roles: it created religious unity in the country, acted as a system that created parallelism and differentiation, maintained independence, created a legal system and nationalism, and legitimized the Safavid government. Thus, the establishment of a national, independent, comprehensive and centralized government in Iran as well as the official Shia religion led to the strengthening and growth of a unified public culture throughout Iran, and these factors laid the foundation for the revival of the national identity of the Iranians. In conclusion, the article discusses the unique function of the Shia religion in the restoration of national identity in the late Safavid period and the Safavid era. These eras include the development of the historiographic process, the

mutual influence and impact of the cultures of Iran, China and India on each other, the development of various forms of artistic expression, the spread of the Persian language, the spread of the Shiite and Sufi religions, architecture, etc. (Ahmadi A:2010). To reveal the idea of the Iranian way of life, the works of the Ilkhan era were investigated using a descriptive and analytical method. The results of the study show that the system of historiography of the Hulaguid era played the most important role in the revival and transformation of Iranian existence.

Acknowledgement: The article was prepared as part of the implementation of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Early and medieval history, culture of the Turkic world based on new unique materials from the Vatican and Western European countries» (BR24993132).

Key words: national identity; Crisis of national identity in Iran; Iran, Hulaguids, Safavids.

Авторлар туралы мәлімет:

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Чокатова Алия Муслимовна, PhD докторант, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Батырхан Болатбек Шәденұлы, PhD, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Амирбекова Сағыныш Көпеновна, Научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан,

Чокатова Алия Муслимовна, PhD докторант, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Batyrhan Bolatbek, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Amirbekova Sagynysh Kopenovna, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Chokatova Aliya, PhD doctoral student, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 6 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

¹Belyalova A. E. , ²Khamitova N. E.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: ¹aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz, ²khamitovanaz@gmail.com

NATIONAL STRATEGIES FOR DIGITALIZATION OF CULTURAL HERITAGE IN SOUTH KOREA: AN ANALYSIS OF EXTERNAL FACTORS

Abstract. The article examines external factors influencing the digitalization of cultural heritage in South Korea using the PEST analysis model (political, economic, social and technological aspects). The study is based on the analysis of scientific literature, official documents, as well as programs and initiatives implemented by government and cultural institutions. The scientific novelty of the work lies in a comprehensive assessment of the digitalization of cultural heritage in the national context using the PEST approach, which allows for a systematic understanding of the influence of the external environment on the development of this area. The study found that the main conditions for successful digitalization are government support, economic stability, a high level of digital literacy and the active implementation of virtual and augmented reality technologies, as well as artificial intelligence. The practical significance of the work lies in the formulation of recommendations for developers of digital projects, as well as for the formation of effective public policy in the field of digitalization of cultural heritage. In conclusion, the need to coordinate the efforts of various sectors of society to create a sustainable digital ecosystem in the field of culture is emphasized.

Key words: digitalization of cultural heritage, PEST analysis, South Korea, cultural policy

Introduction

In the period of development of digital technologies, issues of preservation and dissemination of cultural heritage are becoming especially relevant. Digitalization allows for long-term storage and accessibility of artifacts, and the creation of new forms of interaction with cultural content. Such processes are developing especially actively in countries with a high level of digital infrastructure and government support, such as South Korea.

In the academic community, the issues raised by the digitalization of cultural heritage are growing every year. Scholars around the world discuss topics such as new challenges and complexities of the processes of digitalization of cultural objects. For example, Merindo-Aranda et al. (2021) support the idea of the protection of historical objects, linking tangible and intangible values. They also positively note the importance of cultural diversity in the World Heritage process to determine the future direction based on past foundations. At the same time, the solution to many emerging problems lies in the conservation and preservation process, which should be ensured through community participation, the involvement of local labor and the use of a hybrid combination of traditional and modern methods. According to Maraieva (2022), technologies serve as tools, and information plays a synergistic role that links people, society, nature, and technology. In this proposed framework, technological advances are not simply isolated developments, but integral components that interact harmoniously with information to create symbiotic relationships between individuals, communities, the environment (Maraieva, 2022). Thus, technology and information within this framework seeks to promote a holistic approach to progress, emphasizing the interconnectedness and interdependence of various elements in the current evolving societal and scientific landscape. International experience provides valuable insights into the normative clarification of the concept of cultural heritage, especially in the sphere of global intellectual

discourse. This clarification is closely intertwined with conceptual generalizations found in scientific disciplines in the humanities (Marsili, Orlandi, 2020; Synowiec, 2021).

Growing research interest in the complex nuances of cultural heritage has not only stimulated a significant expansion of cognitive and axiological dimensions, but also increased the urgent need for constructive answers to fundamental questions. These critical studies delve into identifying elements to be preserved and methodologies for selecting cultural values worthy of protection. Diverse approaches to understanding the essence of cultural heritage contribute to the construction of a nuanced and multifaceted image of this concept (Shevchenko, 2020).

The rapid advancement of digital technologies has fundamentally reshaped the landscape of cultural heritage preservation, transforming both how cultural assets are conserved and how they are communicated to diverse audiences. In South Korea, national strategies for the digitalization of cultural heritage have evolved in response to external drivers such as global digitization trends, technological innovation, and increased public demand for accessible heritage experiences (Khan, Shafi, Ahangar, 2018; Synowiec, 2021). These strategies aim to bridge the gap between tradition and modernity, facilitating wider participation in heritage stewardship and ensuring that the multifaceted nature of Korean culture is effectively represented in the digital domain. Digital platforms and storytelling approaches not only enhance the dissemination of heritage values but also enable the integration of intangible cultural elements into interactive and immersive experiences, as demonstrated in initiatives like virtual reconstructions of heritage sites (Shim et al., 2024; Lee et al., 2024). Furthermore, the involvement of various stakeholders – ranging from government bodies and cultural institutions to the general public – has necessitated adaptive policies that foster the collaborative production and management of cultural knowledge, highlighting the significance of external socio-technical factors in shaping South Korea's heritage digitalization agenda.

Despite the many opportunities, the digitalization of cultural heritage faces a number of challenges. These challenges are related to both technological and organizational, legal and socio-economic aspects. There is a need to understand which external conditions facilitate the effective implementation of digital projects and which may hinder it. In this context, a systems approach to the analysis of the external environment takes on special significance.

The object of this study is the process of digitalization of cultural heritage in South Korea. The subject of the study is external factors influencing the implementation of digital cultural projects in this country. The purpose of the study is to analyze the political, economic, social and technological conditions that determine the development of digitalization of cultural heritage in South Korea. To achieve this goal, the following tasks are solved in the work:

1. To analyze key public and private initiatives in the field of digitalization of cultural heritage.
2. To identify political, economic, social and technological factors influencing the implementation of digital projects.
3. To assess the impact of these factors on the effectiveness of digital initiatives.
4. To formulate practical recommendations for participants in cultural and digital policy.

The methodological basis of the study is the PEST analysis model, which allows studying the external environment in a comprehensive manner and taking into account the interaction of various macro-level factors. The scientific novelty of the work lies in the application of this model to the context of digitalization of the cultural heritage of South Korea, which allows us to take a fresh look at the conditions for the development of this sphere. The practical significance of the study is that the findings and recommendations obtained can be used by cultural organizations and private initiatives in planning and implementing digital projects. In addition, the results can serve as a basis for developing strategies for the sustainable development of digital transformation in the cultural sphere.

Research Materials and Methods

The study focuses on official documents, government projects, and strategies aimed at supporting the digitalization of the cultural sphere, as well as reports and statistics on the introduction of technologies into cultural processes. At the same time, scientific articles on the impact of digital technologies on cultural changes are considered.

The PEST analysis method is used to analyze the collected data and study the influence of external factors on the process of digitalization of cultural heritage in South Korea. This method helps to study the political, economic, social, and technological aspects that influence the implementation of the digitalization policy of cultural projects. PEST analysis allows not only to assess the current situation of cultural projects, but also to identify important factors and difficulties for its successful development (Tanya, David, 2015).

The stages of the study include several key phases. The preparatory stage includes the collection and study of data, regulations, and government strategies related to the digitalization of cultural heritage in South Korea. The analytical stage includes the analysis of literature and data by categories: political, economic, social, and technological influence. The final stage involves the presentation of results and conclusions on the further development of digitalization of cultural heritage.

Results

An analysis of the context of digitalization of cultural heritage in South Korea using the PEST model (political, economic, social and technological factors) revealed a set of external conditions that contribute to the successful implementation of projects in this area (Table 1.).

Table 1. PEST - Analysis on the Digitalization of Cultural Heritage in South Korea

Factor	Description	Impact on the project	Possible recommendations
Political (P)	- Support the digitalization of cultural heritage from the South Korean government. - Legislative initiatives aimed at protecting cultural content and copyrights.	- Positive impact: support from the state and legislation helps the implementation of projects.	- Strengthen cooperation with government agencies to ensure sustainable funding and data protection.
Economic (E)	- Economic stability of the country. - Financing of cultural initiatives and grants for digital projects.	- Positive impact: the availability of funding and a stable economy facilitates the development of projects.	- Continue to attract private investment and support economic infrastructure for the sustainability of projects.
Social (S)	- Growing interest in digital cultural platforms among the population. - Availability of the Internet and technology in the country.	- Positive impact: high public perception of digitalization and high digital literacy of the population.	- Develop educational programs on digital literacy and improving access to cultural content.
Technological (T)	- Rapid development of technologies in the field of virtual reality and artificial intelligence. - Availability of new platforms and methods for digitalization of cultural heritage.	- Positive impact: new technologies offer opportunities to improve the quality and accessibility of digital archives.	- Implement new technologies such as VR (virtual reality) and AI (artificial intelligence) to increase the interactivity and accessibility of cultural sites.

Political factors (P). State support is provided through specialized digitalization programs and legislative initiatives aimed at protecting cultural content. These measures have a positive impact on projects: the presence of a regulatory framework and institutional support significantly simplifies the implementation of digital initiatives. The Ministry of Culture, Sports and Tourism, Cultural

Heritage Administration (CHA), Korea Creative Content Agency (KOCCA), etc. are actively involved in the implementation of the policy of such projects. Thus, interaction with government agencies is a key condition for the sustainability of projects, especially in terms of financing and legal regulation.

Economic factors (E). The country's economic stability and rational financing, which includes government grants and private investment, influence the development of digital projects. These resources make it possible to implement both large-scale and local initiatives in the field of digitalization. In a broader context, the use of digital technologies can provide economic benefits to local communities by promoting their cultural heritage and attracting virtual visitors. This can lead to job creation and sustainable development, especially in regions where physical tourism is limited. (Pouloupoulos, Wallace, 2022). For sustainable growth, it is recommended to expand partnerships with the private sector and strengthen economic infrastructure in related industries.

Social factors (S). The high level of public interest in digital cultural platforms and the widespread use of the Internet create a favorable environment for the perception of digital content. Mandujano (2020) added that tourism with a constant flow of visitors can have a significant number of valuable economic impacts on the visitor destination. Therefore, it is essential for cultural heritage sites to ensure sustainable tourism development. In addition, a high level of digital literacy contributes to the active involvement of citizens in the processes of consumption and creation of digital cultural heritage. In this context, the development of educational programs on digital literacy and improving access to digital resources becomes a priority.

Technological factors (T). Rapid advances in virtual reality (VR), artificial intelligence (AI) and digital platforms open up new possibilities for a more in-depth and interactive presentation of cultural heritage. The use of these technologies improves the quality and accessibility of digital archives, as well as user engagement. It is recommended to actively implement modern technologies to create innovative formats for presenting cultural content.

Discussions

National cultural heritage digitalization initiatives in South Korea play a critical role in both preserving the country's unique cultural assets and enhancing their global visibility. Key efforts such as the National Digital Heritage Project aim to make UNESCO World Heritage sites accessible to a global audience, thereby promoting international cultural recognition and dialogue (Kim, Pu, 2020). These initiatives rely on new technologies to ensure the effective preservation of heritage materials while facilitating cross-cultural exchange on a global scale. From a policy perspective, the framework for cultural heritage protection in South Korea was formally established with the enactment of the Cultural Property Protection Act in December 1961, which came into effect in January 1962 (Sang, 2022). This legislation marked a significant institutional commitment to heritage preservation and created the legal infrastructure necessary for subsequent digitalization policies. Government agencies such as the Cultural Heritage Administration (CHA), the Ministry of Culture, Sports and Tourism, and the Ministry of Science and ICT play a key role in developing and implementing the strategic framework. In particular, the CHA has outlined both short-term and long-term digital goals, including the integration of big data and artificial intelligence into heritage management systems by 2030 (Figure 1). These goals are part of a broader government agenda to strengthen Korea's soft power through culture and technology.

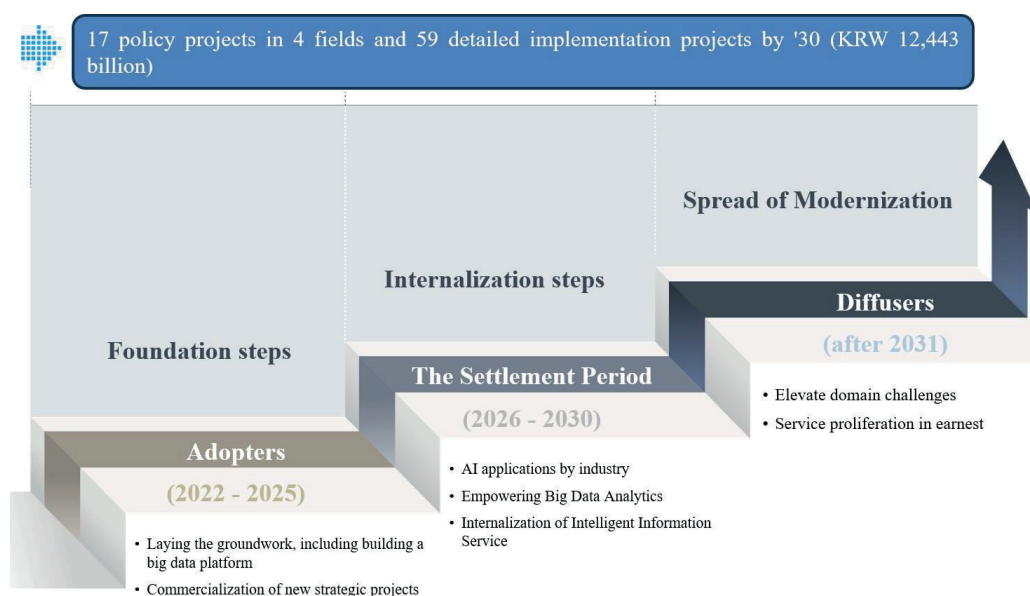

Figure 1. The short-term and long-term plan of a digital system
Source: Cultural Heritage Administration, 2021

In terms of economic factors, sustained government funding and investment in the cultural industries have played a vital role in the implementation of digital heritage projects. Agencies such as the Korea Creative Content Agency (KOCCA) and the Korea Cultural Heritage Foundation facilitate the financial and infrastructural support needed for digital innovation in the cultural sector. These investments reflect a broader national strategy that views digital heritage not only as a preservation effort but also as an opportunity for economic development through cultural tourism, content creation, and global branding. Public participation and educational activities play a central role in South Korea's digitalization strategy. Initiatives such as the "Year of Local Folklore" (2006) and the "Experience for Young People Majoring in Cultural Heritage" (2016) highlight the government's efforts to develop public awareness and participation, especially among young people (Han, 2010). Since 2021, collaboration between CHA and the Voluntary Agency Network of Korea (VANK) aims to internationalize Korean cultural narratives by engaging both local and international students. These programs recognize the importance of digital literacy and cultural identity in promoting a sustainable heritage ecosystem. In the field of technology, South Korea's digital strategy emphasizes innovation and long-term capacity building. CHA's roadmap includes the integration of digital tools such as virtual reality (VR), augmented reality (AR), and AI to enhance the preservation, interpretation, and dissemination of cultural content. Partnerships with private firms and international stakeholders are encouraged to ensure the scalability and interoperability of digital platforms. In addition, plans to establish training centers and develop professional programs aim to build human capital and ensure continuous adaptation to technological advances. An analysis of the digitalization of cultural heritage in South Korea has revealed significant achievements driven by consistent government policies and the active adoption of modern technologies. The Digital New Deal program, launched in 2020, has become a key tool for accelerating digital transformation, including in the cultural sphere. Within the framework of this initiative, projects on 3D scanning and virtual reconstruction of cultural objects are being implemented, which contributes to the preservation and popularization of national heritage (Oh, Bae, 2023).

Another important cultural institution is national museums, among which the National Museum of Korea plays a vital role in preserving and showcasing the country's rich history. In 2019, the museum allocated 10 billion won to create 13 virtual reality (VR) experiences and seven

projection maps related to cultural heritage. In addition, it created the K-Museum initiative, demonstrating growing interest in digital approaches to cultural assets. Since 2000, South Korea has led the way in digitizing its cultural history through various efforts, including the creation of high-quality digital archives, 3D reconstructions, and virtual museums. The programs in Table 2 show South Korea's significant progress in this area.

Table 2. Main Initiatives for the Digitalization of Cultural Heritage

№	Program period	Program	Organization	Program policy
1	Since 1996	“Korea Rare Materials Digitalization Projects”	National Library of Korea	Korean old and rare collection digitalization project The collected materials are available through the Korean Old and Rare Collection Information System (KORCIS)
2	September - November, 2000	“In the Breath of Seorabeol (now Gyeongju city)” VR Theater Exhibition	The Gyeongju World Culture Expo Foundation	The world's largest virtual reality (VR) theater; It provides 3D audio, vibration, and olfactory display Interactive storytelling that combines artistic expression and virtual heritage
3	2000	“National Museum of Korea Immersive Content”	National Museum of Korea	High-tech media galleries The collections allow visitors to engage with cultural heritage through engaging visual content.
4	2004	“Online Archiving & Searching Internet Sources (OASIS)”	The National Library of Korea	The digital materials collected primarily websites and web-based documents (research reports, publications, policy materials, and statistical reports) Accessible through the main website.
5	2007	“3D Scan of the Excavation Site of Manwoldae, the Koryo Royal Palace in Kaesong, North Korea”	National Research Institute of Cultural Heritage	15 pieces of major artifacts (convex roof tiles and plates) were replicated through 3D printing, and virtual reality simulation of the Manwoldae Palace site Visitors could explore the simulated space with the Head Mounted Display tools.
6	2008	“Hue Imperial City of Vietnam Digital Project”	Official Development Aid (ODA) 's first overseas digital project Korea CHA	The representative of the CHA handed over the digital film to the Hue Monuments Conservation Centre on June 7. With state-of-the-art technology provided by KAIST, the palace was digitally reconstructed to its original appearance.
7	2009-2010	“DB Basic Work/3D Image Development on the Woodblocks of the Tripitaka Koreana”	Cultural Heritage Administration	Construction of a database of materials related to the Tripitaka Koreana woodblocks and the restoration work of the woodblocks at Haeinsa Temple

8	September, 2019	“Three Innovation Strategies for the Content Industry”	Ministry of Culture, Sports and Tourism	Museum innovation • The National Museum of Korea’s newly-opened Immersive Digital Gallery
9	2020-2021	“Building a Hanyangdoseong time machine”	Korea Heritage Service	Restoring the 600-year history and culture of Hanyangdoseong (fortress wall) in virtual space.
10	2021	The World Heritage Media Art project	Cultural Heritage Administration	The project aims to use the latest technology to uncover new qualities in outdoor cultural heritage • Gochang Dolmen Site, Namgye Seowon Jeju Volcanic Island, and Lava Tubes will be transformed into media art.
11	2021	“Age of Light” project in Gwanghwamun (the main gate of Gyeongbokgung Palace)	Korea Creative Content Agency (KOCCA)	The aim was to create a content “Renaissance” in Korea through immersive content had VR, AR, AI, and holograms that incorporated 5G technology.
12	Since 2022	"Digital Homecoming" (unofficial title)	Overseas Cultural Heritage Foundation	Producing realistic digital content based upon data Interactive 3D content

Source: Lee, 2016; KHS, 2008; Park, 2021: 63; Kang, 2011; Lee, 2022; Amber, 2024

From a political and institutional perspective, these initiatives are closely aligned with national policy goals aimed at increasing Korea’s global cultural visibility. Projects such as the Mireuksa Temple Digitalization Project (1991) and In the Breath of Seorabeol (2000) serve as early examples of government-supported digital preservation, marking South Korea’s long-standing commitment to integrating heritage protection with cutting-edge innovation. These state-supported efforts signal a deliberate strategy to position Korea as a global leader in digital cultural policy. The economic dimension is evident in ongoing government investment and international cooperation. For example, the digital reconstruction of the Hue Imperial City (2008) in Vietnam was supported both diplomatically and financially through Korea’s Official Development Assistance (ODA), illustrating how cultural digitalization is used as a tool of cultural diplomacy and soft power (KHS, 2008). Leveraging the resources of cutting-edge research institutes such as KAIST further highlights the interrelationship between economic investment, scientific innovation, and cultural development. In addition, large-scale funding enables the development of immersive, multi-sensory museums that not only preserve heritage but also promote domestic tourism and the creative economy.

Socially, digital initiatives aim to democratize access to cultural heritage by engaging both domestic and international audiences. The World Heritage Media Arts project (2021), part of the Digital Accessibility Program, is an example of how digital technologies are being used to reach a wider public through outdoor exhibitions, digital walks, and festivals (Lee, 2022). These programs make cultural content accessible beyond traditional museums, engaging diverse audiences and encouraging public interaction with heritage. Projects such as Digital Homecoming aim to virtually repatriate Korean artifacts held in foreign institutions, reflecting strong public sentiment regarding heritage ownership and identity (Amber, 2024). A recent 2022 project to promote innovation in social economy, “Experience Cultural Heritage Education through Touch,” used 3D-printed models to improve the accessibility of cultural heritage for visually impaired people by helping them directly touch and appreciate the shape and texture of cultural heritage. (Oh, Bae, 2023) Such initiatives promote national pride and cultural continuity, especially among the younger generation.

On the technology front, South Korea is at the forefront of adopting cutting-edge solutions such as 3D reconstruction, VR, AR, and projection mapping. The Mireuksa Temple and Seorabeol projects pioneered the use of immersive technologies for cultural heritage in the early 1990s and 2000s, laying the foundation for subsequent innovations. Recent efforts include real-time applications and multi-sensory environments, reflecting an evolving digital infrastructure capable of producing globally competitive cultural content. The ongoing digitization of the National Library's archives, which began in 1996, and the development of 3D environments for interacting with artifacts further demonstrate the country's long-term digital preservation capability.

In summary, South Korea's national museums and cultural institutions are deeply engaged in a multidimensional strategy that integrates political will, economic investment, social engagement, and technological advancement. These efforts have made significant contributions to preserving cultural heritage and increasing its accessibility both locally and globally. However, ongoing challenges such as high costs, technical limitations, and data preservation risks need to be addressed. In the context of global uncertainties such as climate change and geopolitical instability, the digitalization of cultural heritage is becoming not only a strategic cultural project, but also a vital tool for preserving fragile cultural memory.

Conclusion

An analysis of external factors influencing the digitalization of cultural heritage in South Korea has shown that a key role is played by a consistent government policy, expressed in the presence of a regulatory framework, long-term strategies, and active support from relevant organizations (CHA, KOCCA, the Ministry of Science and ICT, etc.). Significant investments in digital technologies, including VR projects and international ODA programs, demonstrate that digitalization is viewed not only as a tool for preservation, but also as a resource for cultural diplomacy and economic growth. It is recommended to strengthen interdepartmental cooperation and continue to develop sustainable government policies that support digital innovation in culture.

At the social level, there is a high level of involvement of the population, especially young people and educational institutions, in digitalization projects. This contributes to the formation of cultural identity and expanded access to heritage through virtual museums, digital archives, and educational programs. Initiatives to return cultural values in digital format, as well as international cultural projects, play a special role. It is recommended to increase the participation of local communities in digital initiatives and integrate digital heritage into the education system at various levels. And technologically, South Korea demonstrates a high level of implementation of digital solutions: from 3D reconstructions to the use of artificial intelligence and immersive technologies. However, challenges remain related to technical limitations, risks of data loss, and the need for standardization of formats. It is recommended to invest in sustainable digital infrastructure, develop human resources, and form unified protocols for data storage and exchange to ensure the long-term availability and compatibility of digital heritage objects.

In conclusion, this analysis of South Korea's national strategies for the digitalization of cultural heritage reveals a nuanced and dynamic approach shaped by a range of external factors, including technological innovation, global digital trends, and evolving public expectations. The country's policies effectively leverage advancements in ICT and digital storytelling to safeguard and promote both tangible and intangible heritage, reinforcing cultural identity while expanding global outreach. Collaborative models that integrate public, private, and civic efforts, such as the formal coproduction of heritage information with antiquarian booksellers, demonstrate the value of participatory frameworks that enhance accessibility and public benefit. Moreover, the strategic use of diverse digital media platforms for marketing and communication encourages greater public engagement and the sustainability of heritage assets over time.

To maximize the impact and resilience of these initiatives, future strategies should prioritize the continued integration of digital media literacy programs, ensuring that communities can actively

participate in the creation and interpretation of digital heritage experiences. Policies should further promote cross-sector collaboration and the adoption of emerging technologies, such as advanced VR and value-based digital storytelling, to deepen user engagement and foster inclusive representations of national identity. Addressing challenges related to funding, long-term data management, and standardization remains essential for the sustainable preservation of digital cultural assets. By embracing these recommendations, South Korea can continue to position itself as a leader in the digital transformation of cultural heritage, setting international benchmarks for innovation, collaboration, and cultural sustainability.

References:

- Amber, 2024 - *Amber, R.* South Korea Holds a Cultural Heritage Digital Exhibition Powered by UE. // *80lv* (webzine), April 10. <https://80.lv/articles/south-korea-holds-a-cultural-heritage-digital-exhibition-powered-by-ue/> (Accessed February 02, 2025)
- Han, 2010 – *Han M. H.* The Year of Jeju Folklore Project Reviving the Cultural Heritage of Nature's Paradise. // *International Journal of Intangible Heritage*. 2010. №2. P. 118-121
- Kang, 2011 – *Kang S. N.* Digitization and Popularization of Printing Woodblocks of the Tripitaka Koreana and Miscellaneous Buddhist Scriptures, Memory of the World. // *Journal of Korean Biblia Society*. 2011. №1(22). P. 27-46
- Khan, Shafi, Ahangar, 2018 – *Khan N. A., Shafi S. M., Ahangar H.* Digitization of Cultural Heritage: Global Initiatives, Opportunities and Challenges // *Journal of Cases on Information Technology*. 2018. Vol. 20. P. 1–16.
- KHS (Korea Heritage Service). 2008 – Hue Imperial City Gaining a New Life, <https://english.khs.go.kr/cha/idx/SubIndex.do?mn=EN> (Accessed October 1, 2024)
- Kim, Pu, 2020 – *Kim H. G., Pu J.* A Study on the Protection of the Digitization of Sacheon Gongyo Ceramics. // *Journal of Korean Society of Design Culture*. 2020. № 4(26). P. 256-263
- Lee, 2022 – *Lee C. K.* World Heritage Media Art Enables Cultural Heritages Digitally Accessible. // *National Museum of Korea* (webzine), April. 2022. <https://webzine.museum.go.kr/eng/sub.html?amIdx=16006> (Accessed March 03, 2025)
- Lee, 2016 – *Lee J. S.* Digital reunification of dispersed collections: The National Library of Korea digitization project. // *IFLA WLIC 2016*. Columbus, OH. Connections. Collaboration. National Libraries. <https://library.ifla.org/id/eprint/1337/1/201-lee-en.pdf>
- Lee, Jung, Dieck et al., 2024 – *Lee J., Jung T., Dieck M. T. T., García-Milon A., Kim C.* Affordance, digital media literacy, and emotions in virtual cultural heritage tourism experiences // *Journal of Vacation Marketing*. 2024.
- Mandujano, 2020 – *Mandujano Rodríguez M. G.* Relationship between historic building information modeling and conventional valuation approaches for managing cultural heritage sites and its impact on tourism. // *Journal of Heritage Tourism*. 2020. №4(15). P. 381–397. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2019.1655028>
- Maraieva, 2022 – *Maraieva U.* On the formation of a new information worldview of the future (literature review). // *Futurity Philosophy*. 2022. №1(1). P. 18-29. <https://doi.org/10.57125/FP.2022.03.30.02>
- Marsili, Orlandi, 2020 – *Marsili G., Orlandi, L. M.* Digital Humanities and Cultural Heritage Preservation. // *Studies in Digital Heritage*. 2020. №2(3). P. 144-155. <https://doi.org/10.14434/sdh.v3i2.27721>
- Merino-Aranda, Castillejo-González, Velo-Gala, Montes-Tubío, Mesas-Carrascosa, Triviño-Tarradas, 2021 - *Merino-Aranda A., Castillejo-González I.L., Velo-Gala A., Montes-Tubío F.D.P., Mesas-Carrascosa F.J., Triviño-Tarradas P.* Strengthening efforts to protect and safeguard the industrial cultural heritage in montilla-moriles (Pdo). characterisation of historic wineries. // *Sustainability*. 2021. №13. P. 5791. [CrossRef]

Oh, Bae, 2023 – *Oh J., Bae M. J.* Production of digital content (3D asset) source resources for cultural heritage // *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci.*, XLVIII-M-2-2023. 1141–1147

Park, 2021 – *Park J. H.* A study on the types of Digital Heritage – Focusing on the Seokguram cultural heritage sit. PhD diss., Sangmyung University, Seoul

Pouloupoulos, Wallace, 2022 – *Pouloupoulos V, Wallace M.* Digital technologies and the role of data in cultural heritage: the past, the present, and the future. // *Big Data Cogn Comput.* 2022. №3(6) <https://doi.org/10.3390/bdcc6030073>.

Tanya, David, 2015 – *Tanya S. B., David G.* PEST Analysis. // *Wiley Encyclopedia of Management.* 2015. №1. <https://doi.org/10.1002/9781118785317.weom120113>.

Sang, 2022 – *Sang, W. H.* Korean Cultural Heritage Protection System beyond Hidden Agenda: A Case Study of Institutional Strategies and Practical Actions. // *Baltic Journal of Law and Politics.* 2022. №3(15). P. 2108-2122

Shevchenko, 2020 – *Shevchenko M. O.* European Union experience in digitizing historical and cultural heritage: ways of implementation in Ukraine. // *Science and Education a New Dimension.* 2020. P. 41-45. <https://doi.org/10.31174/send-pp2020.227viii91-09>

Shim, Oh, O'Malley et al., 2024 – *Shim H., Oh K. T., O'Malley C., Jun J. Y., Shi C.* Heritage values, digital storytelling, and heritage communication: the exploration of cultural heritage sites in virtual environments // *Digital Creativity.* 2024. Vol. 35. P. 171–197.

Synowiec, 2021 – *Synowiec A.* Historical and cultural heritage in the development of local communities in peripheral areas in Western Ukraine. // *Scientific Papers of Silesian University of Technology Organization and Management Series.* 2021. <https://doi.org/10.29119/16413466.2021.151.46>

¹Белялова А.Е. ²Хамитова Н.Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: ¹aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz, ²khamitovanaz@gmail.com

ОҢТҮСТІК КОРЕЯДАҒЫ МӘДЕНИ МҰРАЛАРДЫ ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ҰЛТТЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ: СЫРТҚЫ ФАКТОРЛАРДЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Бұл мақалада PEST (саяси, экономикалық, әлеуметтік және технологиялық аспектілер) талдау үлгісін қолдану арқылы Оңтүстік Кореядағы мәдени мұраны цифрландыруға әсер ететін сыртқы факторлар қарастырылады. Зерттеу ғылыми әдебиеттерді, ресми құжаттарды, сондай-ақ мемлекеттік және мәдениет мекемелері жүзеге асыратын бағдарламалар мен бастамаларды талдауға негізделген. Жұмыстың ғылыми жаңалығы сыртқы ортаның осы саланың дамуына әсерін жүйелі түрде түсінуге мүмкіндік беретін PEST тәсілін пайдалана отырып, ұлттық контексте мәдени мұраны цифрландыруды кешенді бағалауда. Зерттеу табысты цифрландырудың негізгі шарттары мемлекеттік қолдау, экономикалық тұрақтылық, цифрлық сауаттылықтың жоғары деңгейі және виртуалды және толықтырылған шындық технологияларын, сондай-ақ жасанды интеллектті белсенді енгізу болып табылатыны анықталды. Жұмыстың практикалық маңыздылығы цифрлық жобаларды әзірлеушілерге, сондай-ақ мәдени мұраны цифрландыру саласындағы тиімді мемлекеттік саясатты қалыптастыруға арналған ұсынымдарды қалыптастыруда. Қорытындылай келе, мәдени салада тұрақты цифрлық экожүйені құру үшін қоғамның әртүрлі секторларының күш-жігерін үйлестіру қажеттілігі атап өтілді.

Кілт сөздер: мәдени мұраны цифрландыру, PEST талдауы, Оңтүстік Корея, мәдени саясат

¹Белялова А. Е., ^{*2}Хамитова Н. Е.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz, ²khamitovanaz@gmail.com

НАЦИОНАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ОЦИФРОВКИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ЮЖНОЙ КОРЕЕ: АНАЛИЗ ВНЕШНИХ ФАКТОРОВ

Аннотация. В статье рассматриваются внешние факторы, влияющие на цифровизацию культурного наследия в Южной Корее с использованием модели анализа PEST (политические, экономические, социальные и технологические аспекты). Исследование основано на анализе научной литературы, официальных документов, а также программ и инициатив, реализуемых государственными и культурными учреждениями. Научная новизна работы заключается в комплексной оценке цифровизации культурного наследия в национальном контексте с использованием подхода PEST, который позволяет системно понять влияние внешней среды на развитие данной сферы. В ходе исследования установлено, что основными условиями успешной цифровизации являются государственная поддержка, экономическая стабильность, высокий уровень цифровой грамотности и активное внедрение технологий виртуальной и дополненной реальности, а также искусственного интеллекта. Практическая значимость работы заключается в формулировании рекомендаций для разработчиков цифровых проектов, а также для формирования эффективной государственной политики в области цифровизации культурного наследия. В заключение подчеркивается необходимость координации усилий различных секторов общества для создания устойчивой цифровой экосистемы в сфере культуры.

Ключевые слова: цифровизация культурного наследия, PEST-анализ, Южная Корея, культурная политика

Авторлар туралы мәлімет:

Белялова Әйгерім Ермекқызы, PhD, Қиыр Шығыс кафедрасының доценты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Хамитова Назерке Ермековна, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Белялова Айгерим Ермековна, PhD, ассоциированный профессор кафедры Дальнего Востока, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Хамитова Назерке Ермековна, PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Information about authors:

Belyalova Aigerim Ermekovna, PhD, Associate professor of the Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Khamitova Nazerke Ermekovna, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Келін түсті 10 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

^{*1}Дюсенова Н.К. ²Ошан Жанымхан

^{1,2} Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
E-mail: ¹ nur_sulu18@mail.ru, ² zhan918@mail.ru

ҰЛТ ТРАГЕДИЯСЫ ЖӘНЕ ШЕКАРАЛАС КӨШІ-ҚОН: 1930-ЖЫЛДАРЫ ШЫНЖАҢҒА АУҒАН ҚАЗАҚТАР

Аңдатпа. Жұмыстың басты мақсаты – 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі тарихи оқиғаларды куәгерлердің, олардың ұрпақтарының және қазақ диаспорасы өкілдерінің естеліктері мен деректері арқылы зерделеу, жаңа архивтік және ауызша деректерді ғылыми айналымға енгізу. Зерттеу әдістері – сауалнама және сұхбат жүргізу әдісі, архивтік зерттеу әдісі, әдеби-сын және тарихи дереккөздерді талдау әдісі, цифрландыру және деректер базасын құру әдісі және салыстырмалы зерттеу әдістері арқылы қытай тіліндегі еңбектері зерттеу. Зерттеудің жаңалығы – 1931–1933 жылдардағы ашаршылық кезінде Қытайға қоныс аударған қазақтардың ұрпақтарымен жүргізілген сұхбаттар мен архивтік деректерді ғылыми айналымға енгізілуі болып табылады. Қытай архивтік деректерін талдау әкімшілік құжаттар, шекаралық бақылау мен миграциялық есептер босқындардың көші-қоны мен өмір сүру жағдайын айқындайды. Өңірлік тарихи байланыстарды нақтылау Қазақстан мен Қытай арасындағы тарихи-этникалық және шекаралық қатынастарды жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі мерзімді баспасөзді пайдалану 1930–1950 жылдардағы қоғамдық пікір мен ақпараттық кеңістік зерттеледі. Трансмемлекеттік тарихи тәжірибе Қытайға қоныс аударған қазақтардың ашаршылық кезіндегі өмір сүру, мәдениет пен дінді сақтау стратегиялары трансұлттық тарихи үдерістер тұрғысынан қарастырылады. Зерттеу нәтижелерінде - Ашаршылық кезеңіне қатысты жаңа архивтік және ауызша деректер ғылыми айналымға енгізілді; Ашаршылық құрбандары ұрпақтарының естеліктері мен тарихи куәліктерлер берген сұхбаты пайдаланылды; Қазақстан мен көршілес елдер арасындағы тарихи-этникалық байланыстар нақты деректермен толықтырылды.

Алғыс: «Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы жаппай ашаршылық куәгерлерінің және олардың ұрпақтарының естеліктер сериясын дайындау».

Кілт сөздер: Қазақ, ұжымдастыру, ашаршылық, босқын, Қытай, Шынжаң, ашаршылық куәгерлері ұрпақтары.

Кіріспе

1931–1933 жылдардағы ашаршылық – Қазан төңкерісінен кейінгі кеңестік саяси-әлеуметтік реформалардың, әсіресе ұжымдастыру науқанының нәтижесінде туындаған Қазақстан тарихындағы аса ауыр әрі қайғылы кезең. Бұл трагедия ұлт санасында «Ұлы жұт», «Ашаршылық», «Нәубет», «Зобалаң», «Зұлмат» деген атаулармен сақталып, кеңестік тоталитарлық жүйенің ең қасіретті беттерінің бірі ретінде мәңгілікке жазылды.

Ашаршылық тарихы – Отан тарихының әлі де терең зерттеуді және шынайы бағасын беруді қажет ететін «ақтаңдақ» тұстарының бірі. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тарихын ұлттық мүдде тұрғысынан қайта зерделеуге мүмкіндік туды. Осы бағытта ХХ ғасырдағы ашаршылықтың себеп-салдарын зерттеп, оған жаңаша көзқараспен баға беру мәселесі қойылды. 1991 жылдан бастап кеңестік кезеңдегі оқиғалар, әсіресе саяси қуғын-сүргін және *Ашаршылыққа* қатысты тың зерттеулер жүргізіліп, мерзімді басылым беттерінде куәгерлердің естеліктері жариялана бастады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Сауалнама және сұхбат жүргізу әдісі: Қазақстанның барлық облыстары мен республикалық маңызы бар қалаларында аға буын өкілдерімен сауалнама және терең сұхбат жүргізу; Ашаршылық кезеңінің тікелей куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктерін жинау; Қазақ диаспорасы өкілдері арасындағы мәжбүрлі босқындардың ұрпақтарымен сұхбаттасу арқылы ауызша куәліктерді тіркеу. *Архивтік зерттеу әдісі:* мемлекеттік, облыстық, ведомстволық ашаршылыққа қатысты ресми құжаттар, статистикалық мәліметтер, партиялық нұсқаулар, баяндамалар мен дереккөздерді жинау және талдау; Жеке тұлғаларға тиесілі естеліктер, күнделіктер, мемуарларды жүйелеу. *Әдеби-сын және тарихи дереккөздерді талдау әдісі:* 1931–1933 жылдардағы ашаршылық туралы отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттер мен жарияланған деректерге тарихи-сыни талдау жасау; Мәселенің зерттелу деңгейін, қолданылған тәсілдерді, интерпретацияларын салыстыру арқылы ғылыми пайымдаулар жасау. *Цифрландыру және деректер базасын құру әдісі:* Ауызша тарих материалдарын (аудио, бейне) және визуалды деректерді (фото, құжаттар) өңдеп, сандық форматқа көшіру; Ашаршылық туралы мәліметтерді қамтитын цифрлық ақпараттық-талдамалық деректер базасын қалыптастыру және жүйелі түрде толықтыру. Осы әдістер мен материалдар жиынтығы 1931–1933 жылдардағы ашаршылықты кешенді әрі объективті түрде зерделеуге мүмкіндік береді.

Талқылау

Ұжымдастыру саясатынан туындаған ашаршылыққа қатысты ел ішінде болған бұл кезеңде Қазақстан халқы жаппай ашаршылыққа, күштеп қоныс аударуға, зорлық-зомбылыққа және саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Ашаршылық ауыл еңбеккерлері мен қала тұрғындарының миллиондаған өмірін жалмап, ұлт жадында терең із қалдырды.

Кеңестік қуғын-сүргін саясатының ауыр зардабы архив құжаттарында сақталғанымен, оның салдары миллиондаған қазақстандық отбасылардың ұрпақтық жадында қаралы бет ретінде жазылды. Сталиндік тоталитарлық жүйе жылдары «халық жауы», «ұлтшыл», «Отан сатқынының туысы» деген жалған айыптар тағылып, көптеген адамдар тарихи әділеттілікке тек бірнеше онжылдықтан кейін ғана қол жеткізе алды.

1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басындағы кеңестік мемлекеттің тоталитарлық саясатының тарихын құрбандар мен Ашаршылық ұрпақтарының естеліктері негізінде зерттеу, кулак пен бай мүлкін тәркілеу жүргізілген кезеңдегі қуғын-сүргінге ұшыраған халық туралы архивтік құжаттар негізінде, республика халқының басына түскен трагедияға әкелген бұл мәселе әлі де болса Қазақстанның қазіргі тарих ғылымындағы өзекті бағыттардың бірі.

1920–1930-жылдары большевиктік саясаттың қисынсыздығын және оның зардаптарын көрсетуге ұмтылған ұлт зиялылары мен қоғам қайраткерлерінің болғандығы белгілі. Мәселен, Тұрар Рысқұлов Көк теңізді жағалай қонған жетісулықтардың басына түскен алапат аштық пен «қызыл табан шұбырындының» – босқыншылықты ОГПУ деректеріне сүйене отырып, былай деп жазған еді: «... Балқаш ауданында (Жергілікті ОГПУ мәліметі бойынша) 60 мың халық тұратын еді, 12 мыңы көшіп кетті, 36 мыңы қаза тапты, қалғаны 12 мың ғана адам. Қаратал ауданында былтырғы қыста күшпен қоныс аударған үш ауылдың тең жарым халқы аштан қырылып қалды. Сол ауданда (ОГПУ мәліметіне сәйкес) желтоқсан айы және қаңтардың алғашқы 10 күнінде (1933 ж.) 569 адам аштықтан өлген. Нақтылай түссем, Үштөбе станциясы, Қараталқұрылыс пен күріш совхозының алаңқайында 300-ден аса адамның мәйіті жатыр...» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 6403-іс.).

Алғаш рет АҚШ-тың Колумбия университетінің тарих профессоры Алан Невинс өткенді қалпына келтіру үшін естеліктерді жинау идеясын 1932 жылы «Гровер Кливленд: Батылдықты зерттеу» (Grover Cleveland: A Study in Courage) кітабының кіріспесінде көрсетіп кетті (Nevins, 1932: 832).

Өкінішке қарай, кеңестік кезеңде 1931–1933 жылдардағы алапат аштық «жабық» тақырыптардың бірі болды. Атап өту қажет, Кеңес Одағы тұсында ашаршылық мәселелерін зерттеу идеологиялық себептерге байланысты тарихшылар тарапынан іс жүзінде жүргізілмеді. Қазақстанда тек қайта құру кезеңінде республика ғалымдары сталинизм кезеңіндегі ашаршылық, жаппай саяси қуғын-сүргін тақырыбын зерттеуді бастауға мүмкіндік алды. Бұл тақырыпты зерттеуді бастаған ғалымдар: Ж.Б. Әбілхожин, М.К. Қозыбаев, М.Б. Тәтімов (Абылхожин, Қозыбаев, Татимов, 1989: 53-71).

1992 жылы республика жетекші тарихшыларының «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» атты еңбегі жарияланды (Қозыбаев, Абылхожин, Алдажуманов, 1992: 36). Бұл еңбек Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі Комиссиясының 1930 жылдардағы ашаршылық, коллективтендіру, жаппай саяси репрессиялар трагедиясын зерттеу жөніндегі қорытындысын әзірлеуде маңызды рөл атқарды. Аталған ғалымдар зерттеулердің бағытын анықтап, ашаршылықтың себептерін ашты. Дегенмен, Қазақстан тәуелсіздігінің бастапқы кезеңінде көптеген архивтердің құпия қорлары, бірегей құжаттар кең көлемде зерттеушілерге әлі де жабық болды.

Жоғарыда аталған ғалымдар зерттеу бағытының ғылыми бағыт-бағдарын айқындап, ашаршылықтың себептерін тереңінен ашып көрсетті.

Ашаршылықтың демографиялық қырлары академик М.Б. Тәтімовтің зерттеу еңбектерінде арнайы қарастырылды. Ол 1932–1933 жылдардағы ашаршылық құрбандарының санын 1750 мың адам деп көрсетеді (республикадағы барлық қазақтардың 42%-ы) (Татимов, 1989: 128). Х.К. Асылбеков пен А.Б. Ғалиев сияқты ғалымдар ашаршылықтан болған өлім-жітім бойынша ұқсас сандарды келтіреді – 1745 мың адам (Асылбеков, Ғалиев, 1991: 192). КСРО ыдырағаннан кейін аштықтан қаза тапқандар санына қатысты деректер отандық және шетелдік зерттеушілердің талқылауына түсті. Ғалымдар бұл трагедияның ауқымын, аштықтың себептерін және оның құқықтық аспектілерін қарастырғанын айта кету керек.

Ресейлік зерттеуші Г.Е. Корнилов 2023 жылы жарық көрген «Голод в Казакской АССР в 1930-е годы: историографический дрейф» атты мақаласында аштық тарихына қатысты негізгі зерттеулерге талдау жасап, шетелдік, қазақстандық және ресейлік ғалымдардың келтірген статистикалық деректерін қамтитын жинақталған үлкен кестені ұсынады (7, Корнилов 2023: 99-121). Г.Е. Корнилов өз мақаласында 2021 жылғы ақпанда Ұлттық академиялық кітапханада айтылған қазақстандық ұстанымды да атап өтеді, онда «Сенат спикері М. Әшімбаев Қазақстан билігінің көзқарасын білдіріп: «Ашаршылық – бұл тек қазақ халқы ғана емес, бұрынғы Одақ құрамындағы барлық елдер үшін болған үрейлі гуманитарлық апат» деп атап өтіп, сол себепті *Ашаршылық* мәселесіне, ең алдымен, ғылыми тұрғыдан қарап, бұл мәселені саясиландырмау керек», – деді (Корнилов, 2023: 103).

1930-1932 жылдардағы қазақ халқының ашаршылық тақырыбы шетелдік ғалымдар Н.Пьянчиола, R. Conquest, М. Олкотт, С. Камерон, С. Уиткрофт еңбектерінде де көрініс тапқан (Pianciola, 2004: 137–192; Conquest, 1986: 306; Olcott, 1981: 122-142; Cameron, 2010; Wheatcroft, 2014: 178-190). Америкалық тарихшы Сара Камеронның мына пікіріне келіспеуге болмайды: «1930–1932 жылдардағы қазақ ашаршылығы — кеңестік тарихты түсіну үшін ғана емес, жаппай зорлық-зомбылықты зерттеу мен ашаршылықтың басқа мысалдарымен салыстырмалы талдау жүргізу тұрғысынан да маңызды. Бұл дағдарыс Батыста тым аз белгілі: кеңестік кезеңге арналған негізгі шолулар қазақ трагедиясын тек шет жағын ғана атайды; ал қазақ ашаршылығы ХХ ғасырдағы жаппай зорлық-зомбылықты қамтитын жинақтарда сирек кездеседі» (Камерон, 2020: 360). Сара Камеронның бұл тұжырымы объективті негізге ие, себебі ашаршылықтың барлық қырлары толық ашылып, жан-жақты зерттелді деп айтуға әлі ерте.

Белгілі тарихшы Т. Омарбековтың елеулі үлесіне «Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (Омарбеков, 2011: 203) және «Ашаршылық. Голод. Документальная хроника. 1928–1934 гг.» (Омарбеков, 2021: 920) атты үш томдық құжаттар жинағында

аштыққа қатысты құжаттардың кең көлемде қамтылуына қарамастан Қазақстандағы аштық пен шаруалар трагедиясының тарихын ашатын архивтік дереккөздер толықтырылып жатқанымен, бұл тақырыпта әлі де елеулі «ақтаңдақтар» бар. Атап айтар болсақ 1930–1933 жылдардағы аштық кезеңіне қатысты жаңа архивтік құжаттар, аштық құрбандары мен олардың ұрпақтарының естеліктері ғылыми айналымға енгізілмеген, сондай-ақ аштықтың салдары – халықтың көшіп-қонуы мен миграциясы толық зерттелмеген, тастанды балалар мен жетімдердің мәселесі, ұжымдастырудың аймақтық ерекшеліктері мен қырлары, республиканың аштықтан шығу жолдары, ашаршылық құрбандары мен олардың ұрпақтарының естеліктеріндегі тарихи оқиғалардың көрінісі және басқа да көптеген мәселелер.

1930-жылдардағы ұжымдастыру, ашаршылық, көшіп-қону және қуғын-сүргін тарихын зерттеу – Отан тарихына жаңа дереккөздерді ғылыми айналымға енгізуге, зардап шеккендер мен қуғын-сүргінге ұшырағандардың ұрпақтарының естеліктерін жинауға мүмкіндік береді. *Ашаршылық* мәселелерін зерттеуде куәгерлер мен олардың туыстарының естеліктерін, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мақалаларды пайдалану маңыздылығы, Интернет-басылымдарды қоса алғанда, деп жазады тарихшы А.Т. Абдулина «Воспоминания очевидцев о голоде 1930-х гг. в Казахстане: вопросы источниковедения и отражение повседневности» атты мақаласында (Абдулина, 2021: 92-100.).

Қазақстандағы 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылық куәгерлерінің және олардың ұрпақтарының естеліктер сериясын дайындау жобасы аясында жүргізілген зерттеулер отандық тарихшыларға осы ауыр кезеңнің әртүрлі қырларын тереңірек зерделеуге мүмкіндік беріп отыр. Жоба шеңберінде ашаршылықтың куәгерлері мен олардың ұрпақтарынан жиналған сұхбаттар арқылы ұжымдастыру, қуғын-сүргін және аштықтың ауқымы жөніндегі көрініс айтарлықтай толықтырылуда. Бұл жобаның ғылыми нәтижелері 1930–1933 жылдар аралығындағы республикамыз тарихының ерекшеліктері мен жаңа фактілерін еліміздің барлық өңірлері бойынша ашуға септігін тигізуде.

Қазіргі таңда алынған алғашқы нәтижелердің өзі отандық ғалымдардың бұл бағыттағы ғылыми болжамдарының негізділігін дәлелдей бастады. Сұхбаттар барысында 1931–1933 жылдардағы аштық кезінде Қытайға үдере көшкен қазақтар сонда ертеректе қоныстанған руластары мен туыстарының көмегімен аман қалғанын айтады. Олар шет елдегі ағайындарының қол ұшын бергенін жиі еске алады.

Сол сияқты, Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы Нарынқол мен Кеген аудандарының тұрғындары көрші қырғыз ағайындардың көрсеткен көмегін ерекше атап өткен (1930–1933 жылдардағы ашаршылық, 2024: I том. 2024; II том, 2024). Ал Солтүстік Қазақстан, Көкшетау және Ақмола облыстарының тұрғындары ашаршылық жылдары көршілес Ресей Федерациясы жеріне өтіп, сол жақтағы туыстарының арасында өмір сүріп, кейін елге оралғанын әңгімелейді.

Өткен ғасырдың 20–30 жылдары жүргізілген «ұжымдастыру» мен «отырықшылықтандыру» саясаты қазақ халқы үшін ауыр апатқа айналды. 1926 жылы Кеңес Одағында жүргізілген халық санағының нәтижесінде, қазақстандықтардың 38,5 пайызы мал шаруашылығымен айналысқаны, ал 33,2 пайызы егіншілікпен қатар жартылай мал шаруашылығын қосымша кәсіп еткендігі анықталды. Қазақ халқының тек 10 пайызы ғана бұрынғы көшпелі өмір салтын ұстанып келген. Бұл мәліметтерге сүйенсек, сол кездегі Қазақстан халқының төрттен бірі отырықшы егіншілікпен, үштен екісі жартылай көшпелі өмірмен күн кешкен.

1928 жылы Сталин ауыр өнеркәсіпті дамытуға басымдық беріп, ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыруды бастады. Кеңес үкіметі ұлттық мәдени дәстүрлері бар көшпелі және жартылай көшпелі халықтарды қысқа уақытта отырықшыландыруды көздеп, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру жөнінде шешім қабылдады. Осыған сәйкес, 1929 жылы Қазақстанда ұжымдастыру ісі қарқынды жүргізіле бастады. 1930 жылдың қаңтарында

Орталық Комитет отырықшыландыруды жаппай жүзеге асыру туралы шешім шығарды және оны бірінші бесжылдық жоспарға енгізді.

Нәтижесінде, 1930 жылдың наурызында егіншілік және мал шаруашылығымен айналысатын халықтың 56,6 пайызы ұжымдастырылса, 1931 жылдың қыркүйегінде бұл көрсеткіш 60,8 пайызға жетті. Бірінші бесжылдық кезінде Қазақстандағы 566 мың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтың 544 мыңы отырықшылыққа көшірілді. Бұл үрдіс халықтың әлеуметтік-экономикалық құрылымын түбегейлі өзгертумен қатар, олардың дәстүрлі өмір салтына да орасан зор зиян келтірді.

Қазақстанда жүргізілген жаппай ұжымдастыру мен отырықшыландыру саясаты ешқандай ғылыми-теориялық негізге де, нақты экономикалық алғышарттарға да сүйенбеді. Бұл науқан негізінен жоғарыдан күштеп енгізілді және табиғи-әлеуметтік ерекшеліктері мүлде ескерілмеген еді. Мыңдаған жылдар бойы көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанып келген қазақ халқы үшін бұл реформалар тосын әрі терең күйзеліс тудырды.

Халық дәстүрлі тіршілік ету формасынан – мал шаруашылығынан айрылып, өмір сүруінің негізгі көзінен жұрдай болды. Ұжымдастыруға жедел әрі күшпен көшу олардың әлеуметтік-экономикалық бейімделуін тежеді. Колхоздарға біріктірілген малға дұрыс күтім мен бақылау жасалмады, мал азығының жетіспеушілігі, шаруашылықты басқарудағы тәжірибесіздік пен ұйымдастырудағы олқылықтар салдарынан мал басы күрт азайды. Бұл жағдай халықты ашаршылық пен қайғы-қасіретке жеткізді.

1930 жылдардағы Қазақстандағы ұжымдастыру науқанының салдары аса ауыр болды. Тек 1930 жылы ғана 2,3 миллион ірі қара мен 10 миллион қой қырылып, жалпы мал санының 35 пайызы жойылды. Егер 1929 жылы республикада 40,5 миллион мал болса, 1933 жылдың 1 қаңтарына қарай бұл көрсеткіш бар-жоғы 4,5 миллионға дейін кеміді. Мал шаруашылығының күйреуі – көшпелі тұрмыс пен экономикаға тікелей соққы болып тиді.

Өндірістегі техникалық ақауларды да уақытында шешу мүмкін болмады. «Жедел түрде отырықшыландыру» науқаны әлеуметтік дағдарыстарды ушықтырып, халықтың дәстүрлі өмір салтын күйретті. Қоғамдық прогрестің табиғи заңдылықтары ескерілмей, зорлық-зомбылық әдістері үстемдік етті. Соның салдарынан миллиондаған қазақ аштықтан, аурудан зардап шегіп, босып кетті. Бұл қолдан жасалған қасірет – кеңестік биліктің экономикалық және саяси саясатындағы өрескел қателіктердің нәтижесі болды. Осылайша, 1930 жылдардың басында қазақ халқы алапат ашаршылық пен жаппай босқыншылыққа ұшырады. Бұл тарихи кезеңді әділ түрде «XX ғасырдағы ақтабан шұбырынды» деп атауға толық негіз бар.

Көрсетілген жылдары *Ашаршылық* құрбандары болған халықтың саны 1798,4 мың адам болып, сол кездегі қазақтың 46,8 пайызын құрағаны айтылады. Қатысты мағлұматтар бойынша 1929-1933 жылдары миллионға жуық адам Қазақстаннан ауып, Қытайға, Ауғанстанға, Иранға және т.б. елдерге көшіп кеткені және олардың 600 мыңы тарихи отанына оралмағаны айтылады. Қазақстандағы 1930 жылдардағы ашаршылықтың көлемі мен зардабы туралы мәселе әлі күнге дейін тарихшылар арасында пікірталас тудырып келеді. Архивтік деректер мен статистикалық мәліметтерге негізделген ресми сандармен қатар, кейбір ғалымдар бұл көрсеткіштердің бұрмаланғанын және нақты жағдайдан әлдеқайда төмен көрсетілгенін айтады.

Белгілі тарихшы Талас Омарбек бұл мәселе жөнінде: «Босқындар санын толығырақ көрсету үшін шетелге кеткен қазақтардың нақты санын анықтап алуымыз керек. Бұл мәселе осы уақытқа дейін бұрмаланып келгенін де ескерген жөн», – деп атап өтеді. Оның айтуынша, кей зерттеулерде ашаршылық салдарынан шетелге кеткен босқындардың саны артық көрсетіліп, соның есебінен аштан қырылғандар саны әдейі азайтылып көрсетіледі. Мысалы, Роберт Конквест 200 мың қазақ Батыс Қытайға өткен десе, ресейлік тарихшылар Ю.А. Поляков, В.Б. Жиромская және И.Н. Киселев бұл көрсеткішті 1,3 миллион адамға дейін жеткізеді. Алайда, Талас Омарбеков олардың бұл мәліметтерді нақты негізсіз тым асырып

көрсететінін және бұл тәсіл арқылы ашаршылықтың нағыз құрбандарының санын кемітуге жол беріліп отырғанын ескертеді. Осылайша, ашаршылық тақырыбы – тек тарихи фактілер ғана емес, сонымен қатар идеологиялық және саяси астары бар күрделі мәселе болып отыр. Сондықтан бұл оқиғаға қатысты деректерді зерттеу кезінде аса мұқият болу қажет» (Омарбеков, 2015).

1930 жылдардағы ашаршылық – қазақ халқының басынан кешкен ең ауыр, қасіретті тарихи кезеңдердің бірі. Бұл зұлмат жылдары қазақ халқының бір бөлігі туған жерінде аштықтан қырылып, тірі қалғандары аман қалу үшін босып кетуге мәжбүр болды. Бұл тарихи шындық бүгінде архивтік құжаттармен де, ауызша тарихи жадымен де дәлелденіп отыр.

Аштық пен қуғын-сүргіннен құтылу үшін қазақтар көршілес елдерге үдере көшті. Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Көкшетау, Ақмола және Павлодар облыстарының халқы негізінен Ресейге қарай босып кетті. Ал Шығыс Қазақстан, Семей, Жетісу және Алматы облыстарының жұрты Қытай мен Қырғызстанға өтті. Қазақстанның оңтүстігін мекендеген ел Өзбекстан мен Түрікменстан арқылы Ауғанстан және Иранға дейін жетті. Маңғыстау мен Ақтау өңірінен кеткендер Түрікменстанға, әрі қарай Иранның солтүстігіне қоныс аударды.

Бүгінде осы елдерде өмір сүріп жатқан қазақ диаспоралары – сол босқындардың ұрпақтары. Олардың арасында рулық құрамын, шыққан өңірін анықтауға болатын нақты шежірелік деректер мен ауызша әңгімелер мол.

Қытайға өткен қазақтардың көпшілігі Шығыс Қазақстан, Семей, Жетісу және Алматы өңірлерінен болды. Олардың арасында арғын, найман, керей, уақ, албан, суан, қаңлы, жалайыр болды. Әсіресе шекараға жақын орналасқан найман, керей, уақ, албан және суан рулары саны басым болды.

Сонымен 1930–1933 жылдары Қытайдың Шынжаң өңіріне босып барған қазақтар мәселесін зерттеу аса ауқымды әрі күрделі тақырып. Бұл мәселенің тарихи тамырын қазақтың бұған дейінгі өткен тарихымен, соның ішінде қазақтардың тарихи этнотерриториясы мәселесімен, қазақтың мемлекетілігінің жойылуы мен біртұтас Қазақ хандығының елі мен жерінің екі алып империяның арасында телімге түсіп, біртұтас халықтың империяларға тәуелді болу сынды тарихымен байланысты қарастыруға тура келеді.

Соңғы ғасырларда «Шынжаң» деп атала бастаған бұл өлке өткен тарихи кезеңдерде қазақтың этнотерриториясымен тығыз қатысты болатын. XVIII ғасырдың 50 жылдарында Қытайда билік жүргізіп отырған мәнжулердің Цин патшалығы үкіметінің Жоңғар хандығын жаулап алуы мен оны бір жолата жою әрекетінің сәтті аяқталуы Қазақ хандығы мен Қытайдың Цин империясының шекарасын Жоңғар хандығы аумағында түйістірді. Осыдан кейінгі ғасырда аймақта орын алған күрделі тарихи себептерге байланысты қазақтың бір тұтас елі мен жері патшылық Ресей мен Қытайдың Цин патшылығының құрамына енді. XIX ғасырдың 60 жылдары телімге түскен қазақтың елі мен жерінің тағдыры екі империя ресми түрде қол қойған құжаттармен бекітіліп, шекара сызығы сызығы. Осыдан бастап бір тұтас ұлт бөлініп жарылған «Қытай қазағы», «Ресей қазағы» (Орыс қазағы немесе «орыс елі») атауы деген атау құжаттардан бой көрсете бастады әрі халық арасында орныға бастады.

Дегенмен, қазақ халқының екі алып елге тәуелді болу тарихының басталуы екі елге тәуелді қазақтардың арасындағы тарихи тамырластық пен байланыстарды бірден үзе алған жоқ еді. Аталған мәселе бойынша тарихшы ғалымдар пікіріне жүгінер болсақ: Қытай мен Ресейге тәуелді болған Шынжаң мен Қазақстанда тұрып жатқан қазақтар, өздерінің екі басқа елдің үстемдігіне тұрғанына қарамастан, өздерінің дәстүрлі байланыстарын үздіксіз жалғастырып отырды. Олар шекара тартылған алғашқы кезден-ақ бір-біріне қыдырып барып-келіп жатты. Сондай-ақ олардың барыс-келістері жұмыс сапарына ұласып жатты. Дегенмен қазақтар өзара ұлттық байланыстарды үзбеу үшін бір-бірімен құда үстіне құда болып «сүйек жаңғыртып» отырды. Олардың арасында сондай тарихи дәнекерлік сақталғандықтан, өзара байланыстары барған сайын нығая түсті. Сонымен екі елдегі қазақтар

жұмыс іздеу мақсатымен шекараның арғы-бергі бетіне өтіп-келіп, айлап, жылдап жұмыс істеушілер көбейді. Сонымен екі елдегі қазақтардың байланысы дами түсті, – деп жазды Н. Мұқаметханұлы (Мұқаметханұлы, 2024: 191).

Мұндай байланыстар кейінгі кезде Ресей империясы мен Кеңестер Одағы дәуірінде қазақстандық қазақтардың басына нәубет орнаған тұста ұрпақ пен ұлт болашағы үшін жан сауғлап Шынжаңға босып баруының тарихи негізінің бір себебі болған еді.

Шынжаңға қоныс аударған қазақтардың онда барғаннан кейінгі тағдыры әрине керемет болды дей алмаймыз. Босқынның аты босқын. Олар түрлі қиындықтарды бастан кешті. От басы мүшелерінің тоз-тозы шықты. Бір-бірінен тірідей айрылып, өмір бойы шерменде күн кешті. Дегенмен Шынжаңға босқын болып барған қазақтардың ол жаққа жеткендері арасында жаппай ашаршылыққа ұшырап қырылып қалғаны туралы мәлімет кездеспейді.

1930-1933 жылдары Қазақстанда орын алған алапат ашаршылықта Шынжаңға қанша қазақ босып барды? Бұған дейінгі зерттеулерге қарайтын болсақ: 1930 жылы Қытайға 15 мың 302 қазақ өткен болса (олардың 3 510 – байлар, 5039 – орташалар, 40463 – кедейлер, 2290 – колхозшылар), ал 1931 жылы Қытайға өткендер 36 965 адам (олардың 7542 – байлар, 3606 – орташалар, 14 840 – кедейлер, 8469 – колхозшылар) екенін көреміз. Яғни екі жылда Қытайға өткендер саны барлығы – 49 мың 759 адамды құрайды. Осыларды және 1932 жылы шекарадан өткендерді және шекара бойындағы қарулы қақтығыстарда қайтыс болғандарды қосып есептейтін болсақ, Қытайға өткен қазақтардың санын 70 мыңның айналасы деп көрсетер едік, – делінеді (Омарбеков, 2015).

Соған қарамастан бұл көрсеткіш анан әрі тереңдей зерттеуді қажет ететін еді. Өкінішке қарай көрсетілген кезеңдегі Шынжаң қазақтарының саны және ашаршылық жылдары онда барған босқындардың саны туралы қытай тарапының нақты статистикалық мәліметтері тым тапшы әрі мәліметтердің сенімділігі де күдік-күмән тудырады. Одан да өкініштісі сол мәліметтердің өзінің ғылыми қауымға қол жетімді болмай отыруы болатын. Ал қазірге дейінгі ҚХР тарихшылары тарапынан жасалған Қазақстан тарихына, Қытай қазақтарының тарихына қатысты зерттеулерде аталған жылдары Қазақстанда орын алған ашаршылық және ашаршылық кезінде Қытайға барған Кеңес одағы босқындары мәселесі көп қарастырылмаған.

Бізге мәлім сондай азды-көп зерттеулердің біразы нақты емес статистикалық мағлұматтарды негіз еткені байқалып отыр. Ең бастысы Қытайлық әріптестеріміздің еңбегінде сол жылдары Шынжаң халқының санында орын алған өзгерістерді қазақтардың Шынжаңға барған босқындарымен қатысты деп қарастыратыны болып саналады.

Сондай зерттеудің бірінде: 1930 жылы 15 наурызда Қазақ Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комитеті «Барлық ұжымдастырылған аудандарда ауыл шаруашылығын табысты социалистік қайта құруды нығайту және бай шаруалар мен байуға қарсы күрес шаралары туралы» қаулы қабылдап, бай шаруалар мен помещиктерді тазартуға кірісті. Помещиктер (байлар) деп аталатын көптеген адамдар өлім жазасына кесілді немесе сотталды, ал бай шаруалар жер аударылды. Ұжымдастыруды күштеп жүзеге асыру бір кездері Қазақстандағы қазақтардың басына ауыр апаттар әкелді. Дәстүрлі қоғамдық шаруашылық жасанды түрде өзгертілгендіктен, халықтың негізгі күн көріс көзі болған мал шаруашылығы жойылды. 1928 жылы Қазақстанда барлығы 6,5 миллион ірі қара, 18,6 миллион қой, 3,5 миллион жылқы, 1 миллион түйе болды. Ұжымдастыру күштеп жүзеге асырылғаннан кейін 1932 жылға қарай 965 мың ірі қара, 1,3 миллион қой, 300 мың жылқы, 60 мың түйе ғана қалды, – деген мәліметтерді берген (Хао Вэньмин, 2000: 121).

Келесі бір қытай тарихшысы «Сол жылдары Қазақстанда алапат ашаршылық болып, 6 миллион адамның 1,7 миллионы аштықтан қырылып, 1 миллион адам Қазақстаннан басқа елдерге көшіп кеткен, оның ішінде 600 мың адам Қытайға, Иранға, Ауғанстанға босып кеткен» деп жазды (Ван Шилун, Ван Цзинго, 2004: 124).

Көптеген тарихи шындыққа жүгінер болсақ осында айтылған «600 мың адамның» көбі Шыңжаңға босып барғаны белгілі бола түседі.

Фан Жоюй есімді ғалым 2005 жылы жариялаған зерттеуінде: Ұлттық үкіметтің Ішкі істер министрлігінің статистикалық мәліметтері бойынша 1928 жылдан 1932 жылға дейінгі төрт жылда Іле, Тарбағатай және Алтайды қоныстанған әртүрлі ұлт өкілдерінің саны 276 мың адамнан 620 мың адамға дейін күрт артып, төрт жыл ішінде таза өсім 1,25 есеге жеткенін көрсете отырып, мұндай өсім көрсеткішінде орын алған өзгерістің басты себебін 1930 жылдары қазақ халқының халықаралық көші-қонымен тіке байланысты болды» – деп қарастырған (Фан Жоюй, 2005: 77).

Қытай тарихшылары қазақ тарихы туралы жазған монографиялық зерттеулердің бірінде Шыңжаңның Алтай аймағын қоныстанған қазақтардың халық саны туралы тоқталған кезде: Алтай – қазақтар көп қоныстанған жер. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Цин патшалығы кезінде (1912 жылға дейін) бұл аймақта 13 мыңнан астам отбасы болса, император Гуансуй билігінің 33-ші жылы (1907 жылы) 50 мыңнан астам адам болған. 1919 жылға қарай бар болғаны 7200-ден астам отбасы және 36000-нан астам адам қалған. 1943 жылға жеткенде аймақтағы халқының саны 63040- адамға өскен. Оның 53352-сі қазақтар болды (Ван Шилун, Ван Цзинго, 2004: 76).

Біз Шыңжаңдағы Алтай қазақтардың аталған жылдары аймақта аумалы-төкпелі заманның орнауына байланысты, Моңғолияға, Шыңжаңның шығысындағы аудандарға, Гансу және Цинхай провинцияларына, Тибетке, одан әрі Кашмир мен Индияға көп мөлшерде босып кеткенін білеміз. Осындай тарихи жағдайды ескере отырып Шыңжаңның Алтай аймағындағы қазақтардың жан-саны туралы 1943 көрсеткішті өткен ғасырдың 30 жылдарындағы қазақстандық босқындар есебінен артқан дей аламыз.

Шыңжаң қазақтарының аталған кезеңдегі тарихы мен жан-саны туралы тоқталғалған ҚХР ғалымдары «Шыңжаңды Ян Цзэнсин, Цзинь Шужэнь, Шэн Шицай және Гоминдан үкіметі билеген кезеңде қазақ халқы адам төзгісіз езгіге ұшырап, жат жерлерге босып, қаңғып кетті. Олар Шыңжаң ішінде көшіп-қонумен қатар, Гансу, Цинхай, Тибет, Үндістан, Пәкістан, Ауғанстан, Түркия, Федеративті Германия және басқа елдерге қоныс аударды. Осы көші-қон кезінде қазақ халқының саны күрт азайды. Қытай Республикасының 15-ші жылы (1926 ж.) Қазақтардың саны 40 000 отбасы, яғни 200 000-ға жуық халық болды, – деп жазды (Ван Шилун, Ван Цзинго, 2004: 75).

Аталған автор 1940 жылдарға жеткенде бұл бұл көрсеткіштің арта түскенін көрсетіп «1944 жылға қарай Шыңжаңдағы қазақтар 430 мыңнан астам адамға жетіп, қазіргі Қытайдағы ең маңызды трансұлттық этникалық топтардың біріне айналды. Сондай-ақ олар Шыңжаңдағы ұйғырлардан кейінгі екінші үлкен халық саналды» деп жазды (Ван Шилун, Ван Цзинго, 2004: 61).

Шыңжаң қазақтары санының осы көрсеткіштегі өзгерістерін 1930-1933 жылдағы қазақстандық босқындармен қатысты деп қарауға болады.

Өткен ғасырдың бірінші жартысында Қазақстанда орын алған келеңсіз оқиғалар кезінде Шыңжаңға босып барған қазақтар туралы, босқын қазақтардың саны туралы зерттеулердің кейбірі 1930 жылдардың алдындағы қазақ көші-қонына қатысты болып келеді. Сондай еңбектердің бірінде: 1916 жылы Орта Азияда патшалық Ресейдің отаршылдығына қарсы ұлтазақтық күрестен кейін бұрынғы Ресейдің Орталық Азиядағы әртүрлі этникалық топтарынан 200 мыңнан астам адам Шыңжаңға босып келді. Олардың басым бөлігі қазақтар болды. Олардың көп санды тобы тыныш әрі әлеуметтік жағынан тұрақты Іле өңірін қоныстанып қалды (Хүр Таңіртағ, 2016: 109-110) деп жазған.

Зерттеу нәтижелері

Ашаршылыққа қатысты шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне ғылыми шолу жасалып, салыстырмалы талдау ұсынылды; Жаңа ауызша және жазбаша деректер

ғылыми айналымға енгізілді, тарихи жад пен ұлттық зердені қалыптастыруға ықпал ететін материалдар жинақталды. Қазақстандағы ашаршылықтың саяси-экономикалық, демографиялық, әлеуметтік салдарлары туралы жаңа көзқарастар қалыптасты; Ашаршылық құрбандарының саны туралы түрлі мәліметтердің сақталуын алға тарта отырып, ашаршылық құрбандары туралы бұған дейінгі көрсеткішті нақтылау керектігі айтылды; Қытай мен шекаралас елдерге босқан қазақтар туралы естеліктер мен куәліктер алғаш рет кешенді зерттелді; Қытай архивтері, мерзімді баспасөзі және статистикалық деректері арқылы қазақ диаспорасының қалыптасуы мен өмір сүру ерекшеліктерінің кей мазмұны анықталды; Қазақстанның барлық облыстары мен қалаларында аға буын өкілдерімен сауалнама және терең сұхбат жүргізу, ашаршылық кезеңінің тікелей куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктерін жинау Қазақстан тарихының аталған дәуірдегі тарихи деректер қорын байытумен бірге, сондай-ақ сол деректер негізінде жаңа ғылыми пікір қалыптастырудың мүмкіндігі бар екенін қарастырды; Қазақ диаспорасы өкілдері арасындағы мәжбүрлі босқындардың ұрпақтарынан алынған мәліметтерді пайдалану шетелдегі, соның ішінде Қытайдағы диаспораның қалыптасуы туралы нақты тарихи болымысты айқынтауда маңызды екенін ортаға салды.

Қорытынды

Ресей империясы мен кеңестік билік қазақ халқына төндірген әлеуметтік-экономикалық және саяси қысымдары XX ғасырдың басында қазақтардың іргелес мемлекеттерге жаппай қоныс аударуына негізгі себептердің бірі болды. Бұл тарихи кезеңде орын алған босқын кезінде қазақстандық қазақтар өздері барған Шыңжаңдағы қандас туыстарының қатарына қосылып, олардың көмегіне ие болды. Сондықтан олардың жағдайы этникалық қазақтар мекендемеген бөтен елдерге босып кеткен тағдырластарына қарағанда әлдеқайда қолайлырақ болды.

Шыңжаңға қоныс аударған қазақ босқындарының саны ауқымды болды. Бірақ Қытайдағы қазақтардың саны туралы статистикалық мәліметтердің нақты болмауы онда 1930-1933 жылдары аралығындағы ашаршылықта босқындардың санының анықтауға мүмкіндік бермей отыр. Бұл жағын біз аталған жылдары Шыңжаң қазақтарының санының күрт артуы сынды өзгерістерге қарап межелейміз.

Өткен ғасырдың бірінші жартысында Қазақстанда орнаған зұлыматтарға байланысты қазақтардың ата-мекенінен ауып кетуі қазақ тарихындағы қасіреттердің бірі саналады. Олардың Шыңжаңға босып барып, алапат аштықтан аман қалғаны – көңілге медеу болатындай.

Қазақ халқы «Елге ел қосылса – құт» деп есептейді. Осы тұрғыдан алғанда, Шыңжаңға барған қазақ босқындары ондағы этникалық қазақтарға құт болып қонғандай. Ең алдымен, Қазақстаннан келген қазақтардың жаппай қоныс аударуы Шыңжаңдағы қазақтардың санын едәуір арттырды, әрі бұл үдеріс олардың сапалық деңгейінің көтерілуіне де ықпал етті. Қазақстан қазақтары Ресей империясы мен Кеңес өкіметінің құрамында болған кезде жинаған білімін, тәжірибесін өзімен бірге ала келді. Атап айтқанда, босқындардың арасында жоғары білімді, көзі ашық азаматтар аз болмады. Олардың белсенділігі нәтижесінде Шыңжаңда ауыл мектептері ашылып, оқу-ағарту ісі жандана түсті. Бұл жағдай Шыңжаңдағы қазақ зиялыларының алғашқы буынының қалыптасуына серпін берді.

Қазақстаннан барған қазақтардың осы үлесі Шыңжаң қазақтарының өзге этностармен салыстырғанда мәдени әрі ой-саналық жағынан алда болуына негіз қалады. Соның нәтижесінде қазақтар сауаттылық деңгейі мен қоғамдық белсенділік тұрғысынан басқа халықтардан оқ бойы озық шықты.

Сонымен қатар, Қазақстаннан барған қазақтар Кеңес Одағында игерілген ауыл шаруашылық техникасы мен құрал-жабдықтарын меңгеріп, оларды Шыңжаңға да енгізе бастады. Бұл құралдарды жергілікті қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне енгізуі – олардың

шаруашылық және әлеуметтік өмір сапасына әсерін тигізді. Шынжаңдағы қазақ ауылдары арасында сауда-саттық, сондай-ақ кәсіптің жаңа түрлері дамыды. Босқындардың елеулі бөлігі жер өңдеумен айналысты және ұлттық өміршендік феноменінің арқасында қазақ жұрты өзге әлеуметтік-мәдени ортаға тез бейімделіп, аман қалды.

Ресей империясы мен кеңестік биліктің қазақ халқына жүргізген қатыгез саясатының салдарынан қазақстандық қазақтардың бірінен соң бірі Шыңжаңға босып баруы – ондағы жергілікті қазақтардың патшалық Ресей мен оның жалғасы іспетті кеңестік тоталитарлық жүйенің шынайы табиғатын тереңірек ұғынуына тарихи сабақ болды.

Әдебиеттер:

1930–1933 жылдардағы ашаршылық, 2024 – 1930–1933 жылдардағы ашаршылық: Әулие ата өңірі бойынша нәубет куәгерлері мен ұрпақтарының алынған сұхбат материалдарының жинағы. Көптомдық. I том. Алматы: Радуга, 2024.; 1930–1933 жылдардағы ашаршылық: Алматы облысы бойынша нәубет куәгерлері мен ұрпақтарының алынған сұхбат материалдарының жинағы. Көптомдық. II том. Алматы: Радуга, 2024. – 336 б.

Nevins, 1932 – *Nevins, A. Grover Cleveland: A Study in Courage* / A. Nevins. – New York: Dodd, Mead & Company, 1932. – 832 p.

Pianciola, 2004 – *Pianciola N. Famine in the steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen 1928–1934* // *Cahiers du monde russe*. – 2004. – Vol. 45, № 1–2. – P. 137–192.

Conquest, 1986 – *Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. – Oxford, 1986. – P. 306.

Olkott, 1981 – *Olkott M.B. The Collectivization Drive in Kazakhstan* // *Russian Review*. – 1981. — Vol. 40, № 2. – P. 122–142.

Cameron, 2010 – *Cameron S. The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921–1934*. – New Haven, 2010.

Wheatcroft, 2014 – *Wheatcroft, Heatcroft S.G. Голод в Казахстане и на Украине // Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: Вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)*. – Астана, 2014. – С. 178–190.

Абдулина, 2021 – *Абдулина А.Т. Воспоминания очевидцев о голоде 1930-х гг. в Казахстане: вопросы источниковедения и отражение повседневности* // *Отан тарихы*. – 2021. – № 3 (95). – С. 92–100.

Абылхожин, Козыбаев, Татимов 1989 – *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия* // *Вопросы истории*. 1989. № 7. С. 53–71.

Асылбеков, 1991 – *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980)*. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.

Ван Шилун, Ван Цзинго, 2004 – *Ван Шилун, Ван Цзинго, Қазақтың трансұлттық этникалық әлеуметтік мәдениеті туралы салыстырмалы зерттеу*. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2004. – 313 б. (王希隆、汪金国. 哈萨克跨国民族社会文化比较研究. 北京: 民族出版社, 2004年. – 313 页).

Камерон 2020 – *Камерон С., Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана* / пер. с англ. А. Терещенко. – М.: НЛЮ, 2020. — 360 с.

Козыбаев, Абылхожин, Алдажуманов, 1992 – *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства*. – Алма-Ата, 1992. – 36 с.

Корнилов, 2023 – *Корнилов Г.Е. Голод в Казакской АССР в 1930-е гг.: историографический дрейф* // *Новейшая история России*. – 2023. – Т. 13, № 1. – С. 99–121. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-v-kazakskoy-assr-v-1930-e-gody-istoriograficheskiy-dreyf>

ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 6403-іс.

Мұқаметханұлы, 2024 – *Мұқаметханұлы Н.* Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860–1920 жж.). – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 330 б.

Омарбеков 2011 – *Омарбеков Т.*, Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.): Хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 203 с.

Омарбеков 2021 – *Омарбеков Т.*, Ашаршылық. Голод: документальная хроника. Сборник документов. Т. 1: 1928–1929 / отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021. – 920 с.

Омарбеков, 2015 – *Омарбеков Т.*, Түркістан. 1931–1933 жылдардағы ашаршылық қарсаңында қазақ халқы қанша еді. — 28 мамыр, 2015 ж. URL: <https://turkystan.kz/article/4334-1931-1933-zhyldarda-y-asharshyly-arsa-ynda-aza-hal-y-ansha-edi> (қаралған күні: 20.04.2025).

Татимов, 1989 – *Татимов М.Б.* Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата, 1989. – 128 с.

Фан Жоюй, 2005 – *Фан Жоюй.* Шыңжаңдағы қазақтардың халық саны, миграция және қоныстануы // Синьцзян университетінің журналы. – 2005. – Т. 33, № 4. – 74-80 бб. (房若愚. 「新疆哈萨克族人口规模变迁及分布」 // 新疆大学学报 (哲学社会科学版). 第 33 卷第 4 期, 2005 年 7 月. – 74-80 页).

Хао Вэньмин, 2000 – *Хао Вэньмин.* Қытаймен көршілес елдеріндегі ұлттар және онда атқарылған саясат / ред. 郝文明. – Пекин: Ұлттар баспасы, 2000. – 517 б. (郝文明 主编. 中国周边国家民族和政策. 北京: 民族出版社, 2000. – 517 页).

Хүр Таңіртағ, 2016 – *Хүр Таңіртағ* (Hür Tangritagh). Шығыс Түркістан – Ұйғырлардың шынайы әлемі. – Тайпей: Цяньвэй баспасы, 2016. 416 б. (霍尔. 唐日塔格 (Hür Tangritagh). 东突厥斯坦 — 维吾尔人的真实世界. 台北: 前卫出版社, 2016 年. 页 416).

References:

1930–1933 jıldardaғы ашаршылық, 2024 – 1930–1933 jıldardaғы ашаршылық: Äwlie ata öñiri бойынша näwbet kuägerleri men urpaqtarınıñ alyнған süxbat materialdarınıñ jınaғы. Köptomdıq. I tom. – Almatı: Raduga, 2024.; 1930–1933 jıldardaғы ашаршылық: Almatı oblısı бойынша näwbet kuägerleri men urpaqtarınıñ alyнған süxbat materialdarınıñ jınaғы. Köptomdıq. II tom. – Almatı: Raduga, 2024. – 336 б. (in Kaz).

Abdulina, 2021 – *Abdulina A.T.*, Vospominaniya o čevitse o golode 1930-x gg. v Kazakhstane: voprosy istočnikovedeniya i otkazhenie povsednevnosti // Otan tarihy. – 2021. – № 3 (95). – S. 92–100. (in Rus).

Abylkhozhin, Kozybaev, Tatimov, 1989 – *Abylkhozhin Zh.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B.* Kazakhstanskaya tragediya // Voprosy istorii. – 1989. – № 7. – S. 53–71. (in Rus).

Asylbekov, Galiev, 1991 – *Asylbekov M., Galiev A.B.* Sotsial'no-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917-1980). – Alma-Ata: Gylım, 1991. – 192 s. (in Rus).

Fang Ruoyü, 2005 – *Fang Ruoyü.* Şynjañdaғы qazaqtardıñ xalq sanı, migratsiya jäne qoñystanuı // Sin'tszyan universitetiniñ jurnalı. – 2005. – Т. 33, № 4. – 74–80 бб. (房若愚. 「新疆哈萨克族人口规模变迁及分布」 // 新疆大学学报 (哲学社会科学版). 第 33 卷第 4 期, 2005 年 7 月. – 74-80 页). (in Chin).

Hao Wenming, 2000 – *Hao Wenming.* Qıtaymen körşiles elderindegi ulttar jäne onda atqarılğan sayasat / red. 郝文明. – Pekin: Ulttar baspası, 2000. – 517 б. (郝文明 主编. 中国周边国家民族和政策. 北京: 民族出版社, 2000. – 517 页). (in Chin).

Hür Tangritagh, 2016 – *Hür Tangritagh* (Hür Tangritagh). Şığıs Türkistan – Uyğurlarınıñ şınayı alemin. — Taypey: Tsyanwei baspisi, 2016. 416 б. (霍尔. 唐日塔格 (Hür Tangritagh). 东突厥斯坦 — 维吾尔人的真实世界. 台北: 前卫出版社, 2016 年. 页 416. (in Chin).

- Kameron, 2020 – Kameron S. Golodnaia step': golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana / per. s angl. A. Tereşçenko. – M.: NLO, 2020. – 360 s. (in Rus).
- Kornilov, 2023 – Kornilov G.E. Golod v Kazakhskoy ASSR v 1930-e gg.: istoriograficheskiy dreyf // Noveishaya istoriya Rossii. – 2023. – T.13, № 1. – S.99–121. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-v-kazakskoy-assr-v-1930-e-gody-istoriograficheskiy-dreyf> (in Rus).
- Kozybaev, Abylkhozhin, Aldazhumanov, 1992 – Kozybaev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krestyanstva. – Alma-Ata, 1992. – 36 s. (in Rus).
- Muqametkhanuli, 2024 – Muqametkhanuli N. Qıtaydağı qazaqtardıń qoǵamdyq tarıxı (1860–1920 jı.). — Almatı: Qazaq universiteti, 2024. – 330 b. (in Kaz).
- Nevins, 1932 – Nevins, A. Grover Cleveland: A Study in Courage / A. Nevins. – New York: Dodd, Mead & Company, 1932. – 832 p. (in Eng).
- Omarbekov, 2015 – Omarbekov T., Türkistan. 1931–1933 jıldardaǵı aǵarshılıq qarsańynda qazaq halqy qanşa edi. – 28 mamyr, 2015 j. URL: <https://turkystan.kz/article/4334-1931-1933-zhyldarda-y-asharshyly-arsa-ynda-aza-hal-y-ansha-edi> (qaralǵan kúni: 20.04.2025). (in Kazakh).
- Omarbekov, 2021 – Omarbekov T., Aǵarshılıq. Golod: dokumental'naia hronika. Sbornik dokumentov. T. 1: 1928–1929 / otv. red. B. Äbdigaliuli. – Almatı: Atamura, 2021. – 920 s. (in Rus).
- Pianciola, 2004 – Pianciola N. Famine in the steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsman 1928–1934 // Cahiers du monde russe. – 2004. – Vol. 45, № 1–2. — P. 137–192.
- Conquest, 1986 – Conquest R., The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – Oxford, 1986. – P. 306. (in Eng).
- Olkott, 1981 – Olcott M.B., The Collectivization Drive in Kazakhstan // Russian Review. – 1981. – Vol. 40, № 2. – P. 122–142. (in Eng).
- Cameron, 2010 – Cameron S., The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921–1934. – New Haven, 2010. (in Eng).
- Wheatcroft, 2014 – Wheatcroft S.G. Golod v Kazakhstane i na Ukraine // Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: Voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniyu problemy (k 80- letiyu tragedii). – Astana, 2014. – S. 178–190. (in Rus).
- QR PA. 141-q. 1-t. 6403-is. (in Rus).
- Tatimov, 1989 – Tatimov M.B., Sotsial'naya obuslovlennost' demograficheskikh protsessov. – Alma-Ata, 1989. – 128 s. (in Rus).
- Wang Xilong, Wang Zhiguo, 2004 – Wang Xilong, Wang Zhiguo. Qazaqtıń transulttıq etnikalıq älewmettik mädenieti turalı salıstırmalı zertteu. – Beyjiń: Ulttar baspası, 2004. – 313 b. (王希隆、汪金国. 哈萨克跨国民族社会文化比较研究. 北京: 民族出版社, 2004年. – 313页). (in Chin).

¹Дюсенова Н. ²Ошан Ж.

^{1,2} Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹ nur_sulu18@mail.ru, ² zhan918@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ ТРАГЕДИЯ И ПРИГРАНИЧНОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ: КАЗАХСКАЯ МИГРАЦИЯ В СИНЬЦЗЯН В 1930-Х ГОДАХ

Аннотация. Основная цель работы – изучение исторических событий массового голода 1931–1933 годов через воспоминания очевидцев, их потомков и представителей казахской диаспоры, а также введение в научный оборот новых архивных и устных данных. Методы исследования – проведение опросов и интервью, архивное исследование, анализ

литературных, критических и исторических источников, цифровизация и создание базы данных, сравнительный анализ, а также изучение трудов на китайских языках. Научная новизна заключается во включении в научный оборот интервью с потомками казахов, переселившихся в Китай во время голода 1931–1933 годов, и архивных данных. Анализ китайских архивных документов — административных бумаг, пограничного контроля и миграционных отчетов — позволяет выявить особенности миграции беженцев и условия их жизни. Уточнение региональных исторических связей способствует всестороннему пониманию историко-этнических и пограничных отношений между Казахстаном и Китаем. Использование казахоязычной периодики позволяет изучить общественное мнение и информационное пространство 1930–1950-х годов. Трансмеждународный исторический опыт рассматривает жизнь, сохранение культуры и религии казахов, переселившихся в Китай во время голода, с точки зрения транснациональных исторических процессов. В результате исследования: новые архивные и устные данные по периоду голода введены в научный оборот; впервые комплексно использованы воспоминания потомков жертв голода и исторические свидетельства; историко-этнические связи между Казахстаном и соседними странами дополнены конкретными данными.

Благодарность: «Подготовка серии воспоминаний очевидцев и их потомков о массовом голоде в Казахстане 1931–1933 годов».

Ключевые слова: Казах, коллективизация, голод, беженцы, Китай, Синьцзян, потомки очевидцев голода.

¹ Dyusenova Nursulu, ² Oshan Zhanymkhan

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ nur_sulu18@mail.ru, ² zhan918@mail.ru

NATIONAL TRAGEDY AND BORDER RESETTLEMENT: KAZAKH MIGRATION TO XINJIANG IN THE 1930S

Abstract. The main purpose of the work is to study the historical events of the mass famine of 1931-1933 through the memories of eyewitnesses, their descendants and representatives of the Kazakh diaspora, as well as the introduction of new archival and oral data into the scientific turnover. Research methods - surveys and interviews, archival research, analysis of literary, critical and historical sources, digitalization and creation of a database, comparative analysis, as well as the study of works in Chinese languages. Scientific novelty lies in the inclusion of interviews with descendants of Kazakhs who moved to China during the famine of 1931-1933 and archival data. The analysis of Chinese archival documents - administrative papers, border control and migration reports - allows revealing the peculiarities of refugees' migration and their living conditions. Clarification of regional historical connections contributes to a comprehensive understanding of historical-ethnic and border relations between Kazakhstan and China. The use of Kazakh-language periodicals makes it possible to study public opinion and information space of the 1930s-1950s. Trans-international historical experience examines the life, cultural and religious preservation of Kazakhs who moved to China during the famine from the perspective of transnational historical processes. As a result of the study: new archival and oral data on the famine period are introduced into the scientific turnover; for the first time, memories of descendants of famine victims and historical evidence are used comprehensively; historical and ethnic ties between Kazakhstan and neighboring countries are supplemented with specific data.

Acknowledgments: 'Preparation of a series of memoirs of eyewitnesses and their descendants about the mass famine in Kazakhstan in 1931-1933'.

Key words: Kazakh, collectivization, famine, refugees, China, Xinjiang, descendants of eyewitnesses of the famine.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрсұлу Кенебайқызы Дюсенова, т.ғ.к., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

Ошан Жанымхан, т.ғ.к., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Дюсенова Нурсулу Кенебаевна, к.и.н., Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

Жанымхан Ошан, к.и.н., Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Dyusenova Nursulu Kenebayqyzy, candidate of historical sciences, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

Zhanimkhan Oshan, candidate of historical sciences, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 12 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

¹Батырбаев К.М. ²Кожирова С.Б.

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

² Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹eam.kairat@gmail.com, ²s.kozhirova@yandex.kz.

ФАКТОРЫ И МОТИВЫ КИТАЙСКОЙ МИГРАЦИИ В КАЗАХСТАН: РЕЗУЛЬТАТЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ОПРОСА

Аннотация. Статья посвящена изучению факторов и мотивов китайской миграции в Казахстан в условиях активизации двустороннего сотрудничества. Новизна исследования заключается в эмпирической оценке общественного восприятия китайской миграции на основе социологического опроса, позволяющего выявить актуальные тенденции в представлениях казахстанского населения о влиянии миграционных процессов. Целью исследования является комплексный анализ восприятия китайской миграции в Казахстане, включая ее экономические и социальные последствия. Задачи включают: 1) определение демографических и социальных характеристик респондентов; 2) выявление отношения к китайской миграции и ее экономическому влиянию; 3) анализ ключевых факторов, формирующих общественное мнение. Методология основана на количественном анализе данных, собранных методом анкетирования 267 респондентов с учетом статистической репрезентативности. Использованы методы описательной статистики, факторного и корреляционного анализа. Результаты показывают, что большинство респондентов воспринимает китайскую миграцию нейтрально или положительно, что обусловлено экономической выгодой, ростом образовательных и культурных связей. Вместе с тем, сохраняются отдельные опасения, связанные с демографическими и политическими аспектами. Полученные данные свидетельствуют о постепенном переходе от эмоционально-негативных оценок к более прагматичному подходу в восприятии китайского присутствия в Казахстане.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта №AP19679244 «Миграционный фактор в казахстано-китайских отношениях».

Ключевые слова: китайская миграция, Казахстан, общественное восприятие, экономическое сотрудничество, социологический опрос.

Введение

Миграционные процессы между Казахстаном и Китаем являются важным фактором двусторонних отношений. В последние годы наблюдается увеличение взаимных миграционных потоков, обусловленное экономическими, образовательными и культурными причинами. Актуальность исследования обусловлена тем, что вопросы влияния китайской миграции на казахстанское общество в настоящее время вызывают широкий общественный и академический интерес.

Целью данной работы является изучение восприятия китайской миграции среди населения Казахстана, оценка её экономического влияния, а также выявление ключевых факторов, формирующих общественное мнение. Основой для анализа послужили результаты социологического опроса, проведенного среди жителей Казахстана.

Основными задачами исследования является оценка демографических характеристик респондентов и их репрезентативности, выявление общественных настроений по отношению к китайской миграции, определение влияния китайской миграции на экономику Казахстана, а также изучение уровня осведомленности респондентов о Китае.

Методология исследования включает количественный анализ данных, собранных в ходе анкетирования. Опрос проводился среди граждан Казахстана с использованием бумажных и электронных анкет. Выборка сформирована с учетом статистической репрезентативности.

В работе также использованы сравнительные данные официальной статистики Казахстана, что позволяет оценить степень соответствия собранных данных общенациональным показателям.

Материалы и методы исследования

Описание выборки и метода сбора данных

В рамках исследования была проведена количественная социологическая работа по изучению восприятия китайской миграции в Казахстане. Для сбора данных использовался метод анкетирования, который включал как традиционные бумажные опросники, так и электронные формы (Ядов, 1995).

Выборка исследования: Общий объем – 267 респондентов.

Способы сбора данных: Бумажные анкеты – 89 респондентов (1/3 выборки), электронные анкеты – 178 респондентов (2/3 выборки).

Разделение бумажных и электронных анкет было обусловлено необходимостью учета разных слоев населения: Бумажные анкеты были направлены на опрос жителей сельских районов и людей старшего возраста, а электронные анкеты позволили охватить молодежь, студентов, городских жителей и активных интернет-пользователей.

Анкета включала 38 вопросов, сгруппированных по таким тематическим блокам, как демографические характеристики (пол, возраст, образование, место проживания, занятость), социально-политическая активность (участие в выборах, отношение к государственным институтам), осведомленность о Китае (путешествия, уровень знаний о стране, потребление китайских товаров), отношение к китайской миграции (экономические, культурные и демографические аспекты), оценка внешнеполитического сотрудничества между Казахстаном и Китаем.

Метод анкетирования был выбран, так как он позволяет получить широкий спектр мнений, обеспечить репрезентативность данных и минимизировать влияние исследователя на ответы респондентов.

Оценка репрезентативности выборки

Репрезентативность выборки оценивалась путем сравнения данных опроса с официальной статистикой Казахстана (данные переписи 2021 года) (stat.gov.kz).

Таблица 1. Сравнение выборки с населением Казахстана

Параметр	Официальные данные (%)	Данные опроса (%)	Различие
Пол	Женщины – 52%, Мужчины – 48%	Женщины – 59%, Мужчины – 41%	+7% женщин в выборке
Возраст	19-35 лет – 21,5%, 36-55 лет – 25%	19-35 лет – 52%, 36-55 лет – 29%	Молодежь представлена сильнее
Образование	Высшее – 28%, Среднее спец. – 31%	Высшее – 38%, Магистратура – 21%	В выборке больше людей с высшим образованием
Место проживания	Город – 61%, Село – 39%	Город – 80%, Село – 20%	Городское население преобладает
Занятость	Работающие – 48%, Студенты – 40%	Работающие – 47%, Студенты – 32%	Незначительные отклонения

Выводы по репрезентативности: Выборка имеет небольшой гендерный перекос (преобладание женщин на 7%), что объясняется высокой долей студентов в опросе. Молодежь (19-35 лет) представлена выше, чем в общей популяции, так как опрос проводился среди студентов и экономически активного населения. Высшее образование среди респондентов выше, чем в среднем по стране, что связано с доступностью онлайн-опросов среди преподавателей и студентов вузов. Городские жители преобладают в выборке, так как большинство анкет распространялось через университеты и соцсети.

Несмотря на эти отклонения, выборка остается репрезентативной для анализа общественного мнения среди экономически активного и образованного населения Казахстана.

Методы обработки и анализа данных

Обработка данных осуществлялась посредством очистки данных, проверки корректности заполнения анкет, исключения дубликатов и некорректных ответов, работы с выбросами (нереалистичные ответы как указание возраста в 150 лет были удалены), применения метода Box Plot для выявления аномалий.

Обработка пропущенных данных реализована через применение метода множественной импутации (замена средними/медианными значениями). Например, если респондент не указал доход, значение вычислялось на основе схожих характеристик (возраст, занятость) (Воробьев, 2020).

Методами анализа стали инструменты описательной статистики, применение средних значений, медианы, моды для ключевых переменных, сравнительный анализ через сопоставление результатов с данными переписи населения Казахстана, корреляционный анализ через выявление связей между отношением к китайской миграции и демографическими характеристиками. Например, корреляция между уровнем образования и восприятием китайских инвестиций, а также факторный анализ путем определения ключевых факторов, влияющих на отношение к миграции. Группировка респондентов осуществлена по схожим взглядам (например, «нейтральные», «позитивные», «негативные»).

Обсуждение

Казахстанско-китайская миграция является важным аспектом социально-экономического сотрудничества между странами. Исследования показывают, что миграционные потоки включают в себя несколько ключевых направлений:

1. Основной поток китайских трудовых мигрантов в Казахстане связан с реализацией совместных экономических проектов, строительством инфраструктуры и инвестиционной деятельностью.

2. Ежегодно растет количество обучающихся казахстанских студентов в китайских университетах, что связано с конкурентной средой, высоким качеством образования и перспективами трудоустройства на высокооплачиваемой работе.

3. Культурно-гуманитарные обмены в рамках краткосрочных поездок, туризма, бизнес-встреч и участия в программах научного сотрудничества способствуют развитию сотрудничества между странами на уровне населения.

Вопросы китайской миграции изучались и ранее. Так, имеющиеся исследования (Сыроежкин, 2011) подчеркивают, что китайская миграция в Казахстан имеет как экономические выгоды, так и вызывает определенные общественные опасения. Автор отмечает, что с одной стороны, казахстанское общество признает экономическую значимость сотрудничества с Китаем, с другой — сохраняются опасения, связанные с возможной «китайской экспансией». Одной из ключевых причин таких настроений является распространение мифов о массовом переселении китайцев в Казахстан и скупке земель. В действительности, доля китайских инвестиций в экономике страны на тот период

оценивалась на уровне менее 10%, а количество граждан Китая, получивших вид на жительство в Казахстане, исчислялось всего несколькими тысячами в год.

Кроме того, автор подмечает, что антикитайские настроения в Казахстане часто носят волнообразный характер и активизируются в периоды информационных вбросов или политической нестабильности. Например, протесты 2016 года против возможной аренды земли иностранными компаниями стали катализатором усиления негативного отношения к Китаю, хотя реальные законодательные изменения не соответствовали массовым страхам. Анализ Сыроежкина также подчеркивает влияние внешних информационных потоков, формирующих образ Китая в казахстанском обществе, а также недостаточную осведомленность населения о реальном масштабе китайского присутствия.

Согласно статистическим данным Министерства труда и социальной защиты населения РК, в 2021 году квота на привлечение иностранной рабочей силы из стран, не входящих в ЕАЭС (включая Китай), составляла около 29 000 человек, из которых значительная часть приходится на китайских рабочих в строительстве и промышленности (gov.kz). Исторически (2018–2020 годы) число китайских трудовых мигрантов колебалось в диапазоне 7–15 тысяч ежегодно. В 2023 году квота была установлена на уровне 22 000 рабочих, и, по оценкам экспертов, около 40–50% из них — китайские граждане, что дает примерно 8 800–11 000 человек.

В то же время, число казахстанцев, выезжающих в Китай на обучение, увеличивается за счет образовательных программ и стипендий. По данным ЮНЕСКО и китайских образовательных программ (стипендия Китайского совета по стипендиям, CSC), число студентов из Казахстана в Китае растет. В 2019 году в Китае обучалось около 1 200 казахстанских студентов, в 2021 году — уже около 1 500, а к 2023 году — более 2 000 (оценка на основе роста стипендиальных программ) (chinesescholarshipcouncil.com). Программа «Болашак» и двусторонние соглашения между Казахстаном и Китаем также способствуют этому росту. Например, в 2021 году Китай предоставил Казахстану около 200 стипендий, а в 2023 году их число увеличилось до 300 в рамках сотрудничества по «Поясу и пути». Отчеты казахстанских вузов и Министерства образования и науки РК подтверждают, что с 2021 года число студентов, выбирающих Китай для обучения (особенно в технических и экономических специальностях), увеличилось на 20–30% ежегодно.

Несмотря на широкий интерес к данной теме, дискуссионными являются вопросы, касающиеся влияния китайской миграции на демографическую и экономическую ситуацию в Казахстане.

Теоретические подходы к изучению миграционных процессов

Существует несколько ключевых теорий, объясняющих миграционные процессы:

1) Классическая теория «притяжения-выталкивания» (Push-Pull Theory) (Lee, 1966). Она исходит из того, что миграция обусловлена как негативными факторами в стране происхождения (безработица, низкий уровень жизни), так и позитивными факторами в стране прибытия (более высокие зарплаты, экономические возможности).

В контексте Казахстана и Китая: казахстанцы едут в Китай ради образования и бизнеса, а китайцы — в Казахстан для работы в совместных предприятиях и инфраструктурных проектах в рамках китайской инициативы «Пояс и путь».

2) Неоклассическая экономическая теория (Stark, 1985). Она подчеркивает роль экономических стимулов в принятии решения о миграции.

Например, разница в заработных платах между Казахстаном и Китаем и уровень конкуренции в КНР мотивирует китайских рабочих мигрировать, а казахстанских студентов — искать лучшие образовательные возможности.

3) Теория сетевой миграции (Network Theory) (Massey, 1993). Она объясняет миграцию через существующие социальные связи и сообщества.

В Казахстане есть китайские деловые сети, которые помогают новым мигрантам адаптироваться. Аналогично, казахстанские студенты в Китае формируют свои сообщества.

Эти теоретические подходы помогают глубже понять закономерности миграции между Казахстаном и Китаем, а также ее социально-экономические последствия.

Особенности миграционной политики Казахстана и Китая

Политика миграционного регулирования в Казахстане и Китае существенно различается.

Казахстан применяет гибкую миграционную стратегию, включающую следующие элементы:

1) *Квотирование иностранных работников* (МТСЗН РК, 2023). Казахстан ежегодно устанавливает квоты на привлечение иностранной рабочей силы в соответствии с Законами РК «О миграции населения» и «О занятости населения». Например, в 2023 году общая квота составила около 22 тысяч человек, а в 2024 году она была скорректирована с учетом потребностей рынка труда.

При этом, в рамках двусторонних соглашений и проектов (например, связанных с инициативой «Пояс и путь») допускаются неформальные договоренности, упрощающие привлечение китайских рабочих в определенных секторах (строительство, инфраструктура). Присутствие китайских трудящихся на крупных проектах (например, в 2021 году около 40–50% квотированных рабочих из стран вне ЕАЭС были из Китая) косвенно подтверждает особые условия их пребывания.

2) *Программа репатриации* (Правительство РК, 1998). Казахстан активно поддерживает возвращение этнических казахов через программу репатриации. С 1991 по 2024 годы в страну вернулось более 1 миллиона кандасов. Поддержка включает льготы на жилье, трудоустройство и гражданство. Китай, наряду с Узбекистаном и Монголией, является одной из ключевых стран происхождения кандасов, что подтверждается статистикой: в Китае проживает около 1,5 миллиона этнических казахов, и часть из них (около 150 тыс.) мигрировало в Казахстан.

3) *Визовый режим*. С 2018 года между странами действует соглашение о безвизовом режиме для владельцев дипломатических и служебных паспортов, а также для транзитных пассажиров (до 72 часов). В 2023 году введен краткосрочный безвизовый режим (до 30 дней) в рамках туристических и деловых поездок (gov.kz).

4) *Контроль нелегальной миграции*. Казахстан усиливает контроль нелегальной миграции через пограничные службы КНБ и систему регистрации иностранцев (через ЕИС «Беркут» и портал vmp.gov.kz). В октябре 2024 года суд Жамбылской области вынес приговор о депортации 26 граждан Китая, которые незаконно работали на строительстве завода (orda.kz).

В целом, миграция в Казахстане регулируется Законом РК «О миграции населения», а также другими двусторонними и многосторонними соглашениями.

Китайская миграционная политика имеет свои особенности:

1) *Ограниченный допуск иностранной рабочей силы*. Китай строго регулирует въезд иностранной рабочей силы. Для работы требуется виза категории Z, а также разрешение на работу, выдаваемое только при наличии востребованной квалификации (ИТ, инженерия и др.). Казахстанцы, как и другие иностранцы, подпадают под эти правила. В 2023 году Китай выдал около 150 тысяч рабочих виз иностранцам, что составляет менее 0,1% от его рынка труда.

Ограничения смягчаются для высококвалифицированных специалистов (категория А по системе классификации), но для низкоквалифицированных работников доступ практически закрыт (visateka.ru).

2) *Образовательные программы*. Китай активно привлекает иностранных студентов через гранты (например, стипендии CSC) и упрощенные студенческие визы (X1, X2). По

данным ЮНЕСКО, в 2023 году в Китае обучалось более 2 тысяч студентов из Казахстана, и их число растет (с 1,5 тысячи в 2021 году). Это часть стратегии «мягкой силы» и сотрудничества с Центральной Азией.

3) *Политика реализации инициативы «Пояс и путь».* Эта инициатива стимулирует миграцию для экономических целей, включая трудовую и деловую. В рамках сотрудничества с Казахстаном (например, проекты в транспортной и энергетической сферах) Китай направляет своих рабочих в регион, а также допускает привлечение казахстанцев для краткосрочных проектов в КНР. Однако долгосрочное пребывание иностранцев в Китае остается ограниченным из-за строгих правил вида на жительство.

Важное отличие заключается в том, что Китай поощряет краткосрочные визиты (туризм, учеба, бизнес) и студенческую миграцию, но ограничивает долгосрочное проживание. Вид на жительство (D-виза) выдается редко, и иностранцы составляют менее 0,1% населения КНР (около 1 млн. на 2023 год). В свою очередь Казахстан более открыт для долгосрочной трудовой миграции и инвестиций, регулируя их квотами. Например, в 2023 году около 11 тысяч китайских рабочих находились в Казахстане по квотам, а иностранные инвесторы получают упрощенный доступ к визам (категория C5).

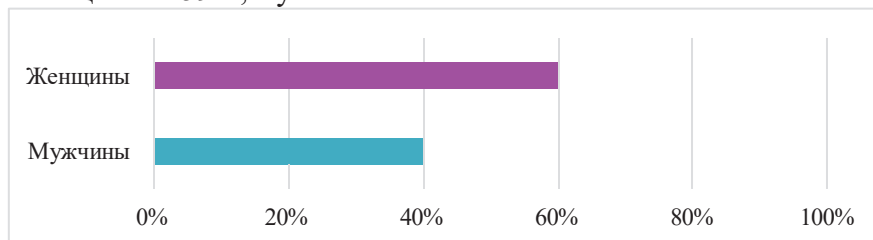
Результаты исследования

Демографические характеристики респондентов

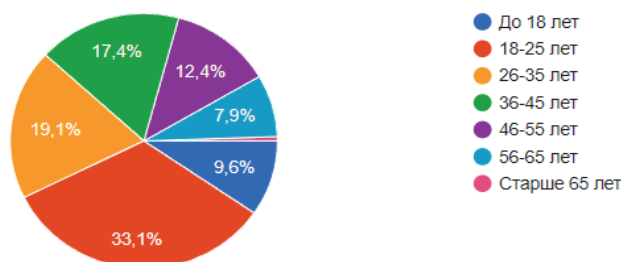
Анализ демографических характеристик выборки показал, что в опросе приняли участие преимущественно молодые жители городов с высшим образованием. Это объясняется методикой сбора данных, ориентированной на электронные анкеты.

Пол и возраст

Женщины – 59%, мужчины – 41%.

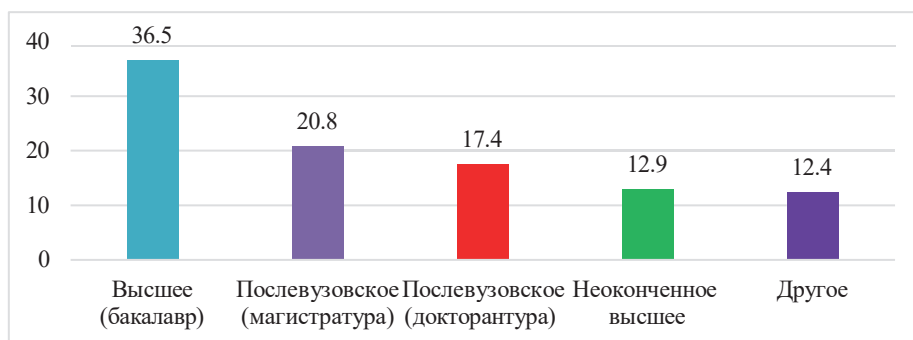
Основной возрастной диапазон – 19–35 лет (52%), что значительно выше, чем в официальной статистике Казахстана.

Образование

37% респондентов имеют высшее образование (бакалавр),
21% – магистратура,
17% – докторантура.

По сравнению с национальными данными, среди опрошенных значительно выше доля людей с высшим образованием, что объясняется высокой вовлеченностью студентов и научного сообщества.

Место проживания и занятость
80% респондентов – городские жители,

47% – трудоустроены,
32% – студенты,
7% – в поиске работы,
4% – самозанятые,
3% – пенсионеры.

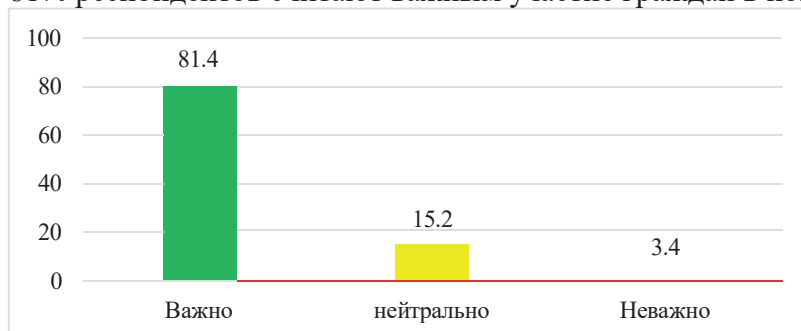

Выборка отражает экономически активное население, участвующее в процессе миграции и заинтересованное в вопросах международного сотрудничества.

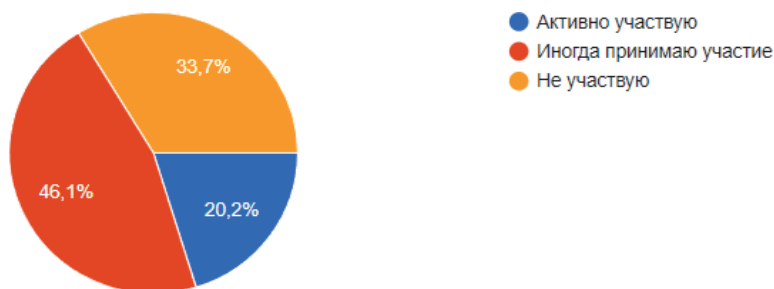
Социально-политическая активность и отношение к миграции

Участие в политической жизни

81% респондентов считают важным участие граждан в политической жизни.

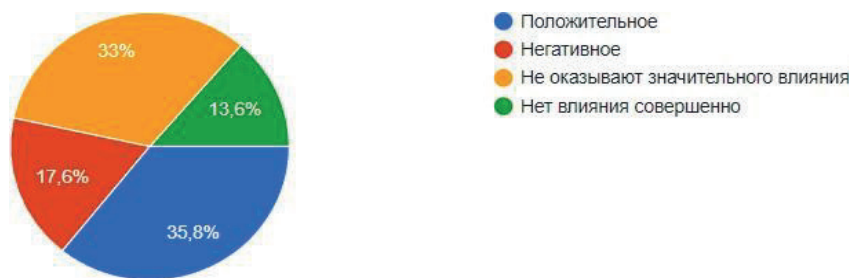
Однако лишь 54% участвуют в общественных организациях.

Отношение к китайской миграции

36% оценивают китайскую миграцию положительно,
46% нейтрально,
18% – негативно.

Позитивное отношение обусловлено экономическими возможностями и инвестициями Китая. Негативное – страхами относительно культурных различий и возможного демографического влияния.

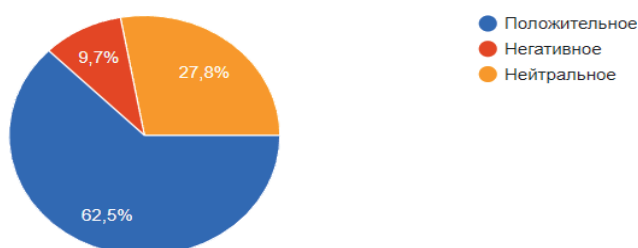
Экономическое сотрудничество и влияние китайской миграции

Оценка китайских инвестиций в Казахстан

62% респондентов считают китайские инвестиции полезными для экономики.

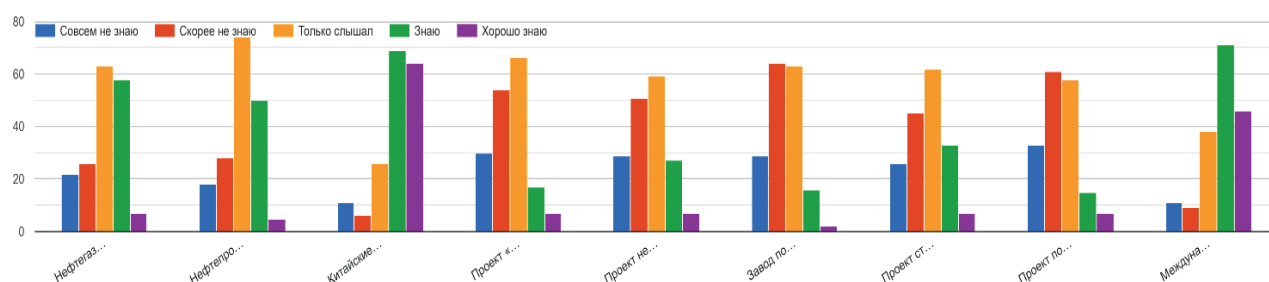
28% нейтрально относятся к китайским инвестициям.

10% выражают опасения по поводу увеличения экономической зависимости Казахстана.

Ключевые экономические сектора с влиянием Китая

Осведомленность о проектах экономического сотрудничества Казахстана и Китая продемонстрировала высокое знание китайских товаров на рынке Казахстана, нефтегазовых проектов Китая и МЦПС «Хоргос». В то же время конкретные проекты в большинстве случаев отмечены как «только слышал» и «скорее не знаю». Больше всего китайские инвестиции ассоциируются с нефтегазовой отраслью и инфраструктурными проектами.

Общественное мнение о Казахстанско-китайских отношениях

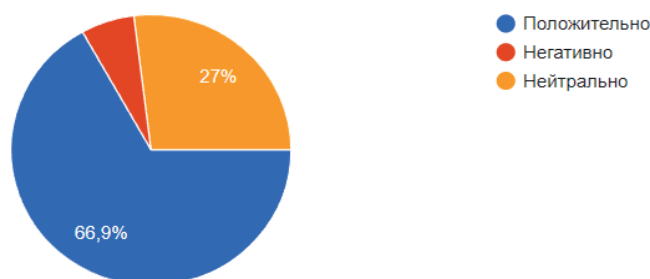
Общий уровень восприятия сотрудничества

67% респондентов оценивают политическое сотрудничество как «позитивное».

27% – «нейтральное».

6% – «негативное».

Среди факторов позитивного восприятия – политико-экономические выгоды, среди негативных – политическая зависимость и экологические риски.

Интерес к Китаю по направлениям сотрудничества

Культура и образование – 46%.

Наука и технологии – 38%,

Экономика и торговля – 31%,

Политика – 21%.

В данном случае можно говорить о высокой эффективности продвижения китайской «мягкой силы» в Казахстане.

Осведомленность населения о Китае

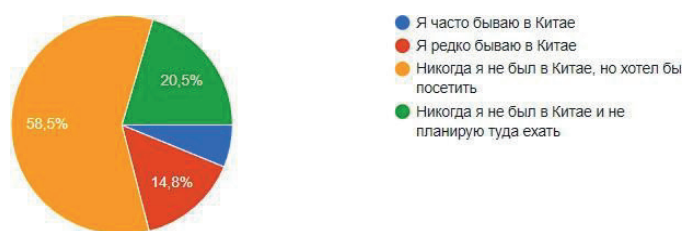
Посещение Китая

21% респондентов хорошо осведомлены о Китае и бывали там хотя бы раз.

59% имеют общее представление о стране, но недостаточное, так как не бывали там.

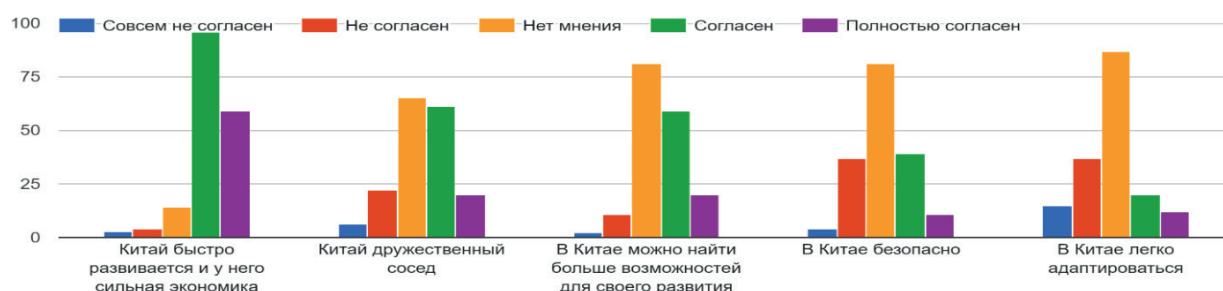
20% ничего не знают о Китае и не намереваются углублять знания о стране и посещать

ее.

Представление о Китае

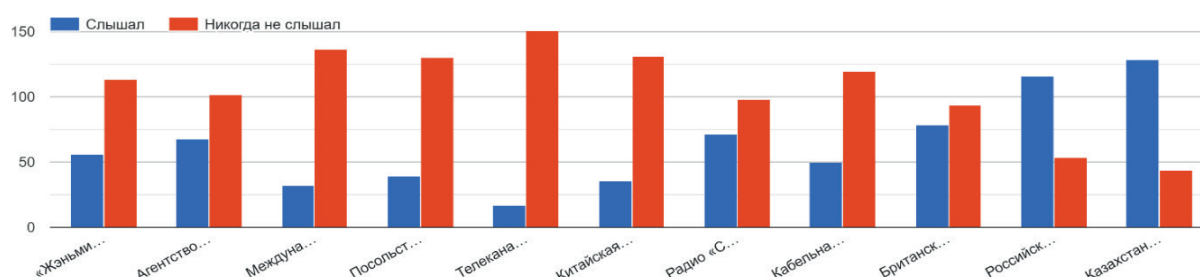
Большинство респондентов считают, что Китай обладает сильной экономикой и быстро развивается. КНР оценивается скорее как дружественный сосед, где имеется больше возможностей для развития. Однако сложности вызывают сомнения о безопасности и адаптации.

Основные источники информации о Китае

Казахстанские СМИ – 60%,
 Российские источники – 50%,
 Социальные сети – 45%,
 Китайские СМИ – 15%.

Большинство респондентов получают информацию о Китае через казахстанские и российские СМИ, тогда как китайские медиа имеют низкий уровень доверия.

Результаты исследования

Сравнение с предыдущими исследованиями

Исследование показало, что общественное мнение о китайской миграции в Казахстане в целом нейтрально или положительно, что подтверждается рядом предыдущих исследований.

В исследовании Сыроежкина [1] отмечалось, что позитивное отношение к китайским мигрантам растет в связи с увеличением экономического сотрудничества между странами.

Наши данные подтверждают эти выводы: 36% респондентов относятся к китайской миграции положительно, 46% – нейтрально, и только 18% – отрицательно.

В более ранних исследованиях (vlast.kz) отмечалось, что до 33% казахстанцев негативно относились к китайской миграции, что объяснялось распространением мифов о конкуренции на рынке труда из-за массового переселения китайской рабочей силы.

В текущем исследовании ситуация изменилась: снижение негативного отношения до 18% может быть связано с лучшей осведомленностью населения о реальном экономическом сотрудничестве.

На практике страны с активными экономическими связями с Китаем демонстрируют рост позитивного восприятия китайской миграции. Это объясняет 63%-ную поддержку китайских инвестиций среди респондентов в Казахстане.

Таким образом, наши результаты показывают тенденцию к более прагматичному и менее эмоциональному отношению к китайской миграции, что подтверждается международными и региональными исследованиями.

Возможные причины выявленных тенденций

Вероятные причины изменения восприятия китайской миграции.

1) Экономическое сотрудничество. Казахстан и Китай активно взаимодействуют в рамках инициативы «Один пояс, один путь», что привело к росту китайских инвестиций в экономику страны.

Респонденты, особенно экономически активные группы, видят прямую выгоду от китайских проектов (инфраструктура, инвестиции в производство).

2) Изменение источников информации. Ранее население Казахстана получало информацию о Китае в основном из российских СМИ, где доминировали настороженные оценки китайской миграции.

Сегодня интернет и социальные сети становятся основными источниками информации, что делает восприятие Китая более многогранным.

3) Рост числа казахстанцев, имеющих опыт взаимодействия с Китаем

Увеличивается число студентов, обучающихся в китайских университетах, а также предпринимателей, работающих с китайскими партнерами.

Личный опыт взаимодействия снижает уровень негативных стереотипов.

Тем не менее сохраняются определенные опасения: 24% видят в китайской миграции риск демографического влияния. Это также объясняется сохраняющимися опасениями касательно политической и экономической зависимости.

В целом, позитивная динамика в восприятии Китая связана с экономическими факторами и изменением информационного поля, но у части населения остаются предосторожности.

Ограничения исследования

1) Размер и структура выборки.

Хотя выборка в 267 респондентов является репрезентативной для экономически активного населения, она не охватывает в полной мере пожилых людей и сельское население.

В сельской местности негативное отношение к китайской миграции может быть выше, чем в городах.

2) Метод сбора данных.

Большая часть анкет была собрана в электронном формате, что ограничивает доступ к менее цифровизированным группам населения.

Возможно, что среди людей, не участвовавших в опросе, существуют иные точки зрения.

3) Эмоциональный фактор.

Вопросы, связанные с внешнеполитическими отношениями, могут быть чувствительными, что может повлиять на искренность ответов респондентов.

Часть респондентов могла давать социально одобряемые ответы, особенно в блоке об отношении к китайским инвестициям.

В целом, несмотря на ограничения, исследование дает общую картину современного восприятия китайской миграции в Казахстане, но для более точных выводов требуется расширение выборки и включение новых методик анализа (например, фокус-группы).

Заключение

Проведенное исследование позволило детально рассмотреть особенности китайской миграции в Казахстане и выявить ключевые закономерности, влияющие на ее восприятие населением. Анализ эмпирических данных, теоретических источников и практических кейсов показал, что Общественное мнение о китайской миграции в Казахстане постепенно становится более нейтральным и прагматичным. Основной фактор изменений – экономическая выгода, рост личных контактов с Китаем и увеличение числа казахстанцев, работающих и обучающихся в КНР. Однако сохраняются опасения по поводу политической зависимости и демографического влияния.

В результате был сформирован комплексный взгляд на восприятие китайско-казахстанской миграции, что позволило не только подтвердить ранее выдвинутые гипотезы, но и обнаружить новые направления для дальнейших научных изысканий.

Одним из важнейших результатов стало выявление изменений в источниках получения информации о Китае и росте положительного отношения к КНР преимущественно благодаря экономическим инвестициям и развитию инфраструктуры. Это играет значительную роль в понимании развивающихся процессов. Данный вывод подтверждает существующие теоретические положения и открывает новые перспективы для углубленного изучения в разрезе регионов и возрастных групп. Кроме того, анализ выявил влияние фактора «мягкой силы», что демонстрирует сложность и многослойность изучаемого явления.

Рассматривая восприятие китайской миграции в Казахстане, можно отметить его важность в контексте общей научной проблемы. Проведенный анализ показал, что прозрачность и доступ к широкому объему источников информации оказывает существенное влияние на общее восприятие страны. Данный вывод имеет практическую значимость, поскольку он может быть использован для конкретной научной или практической деятельности.

Не менее значимым является выявление роста положительных оценок Китая, который демонстрирует общую тенденцию динамики двусторонних отношений. Это открывает возможности для дальнейших исследований, направленных на исследование региональных особенностей. Данный аспект требует дополнительного изучения, поскольку он связан с частотой взаимодействия с китайскими товарами, гражданами и услугами, что в свою очередь может привести к получению новых результатов.

Таким образом, в результате проведенного исследования удалось не только систематизировать существующие знания о китайской миграции в Казахстане, но и выявить новые перспективные направления, требующие более детального анализа. Полученные результаты подтверждают значимость рассматриваемой проблемы и необходимость дальнейших исследований в данном направлении. Особое внимание в будущих исследованиях может быть уделено региональным аспектам и возрастному дисбалансу, что позволит углубить понимание выявленных закономерностей и расширить границы научного познания в данной области.

Следует подчеркнуть, что проведенное исследование имеет значительный теоретический и практический вклад. Оно способствует не только расширению научных представлений о китайской миграции в Казахстане, но и может быть полезным для практического применения. Кроме того, выявленные в ходе анализа тенденции могут служить основой для выработки новых подходов к регулированию миграционных потоков и выстраиванию политики Казахстана в отношении Китая.

В заключение стоит отметить, что итоги исследования открывают перспективы для дальнейших научных изысканий, направленных на более глубокое понимание восприятия китайской миграции и ее влияния на торговые и культурные отношения между странами. Развитие данной темы будет способствовать укреплению теоретической базы и практических решений в сфере политологии, демографии и международных отношений.

Литература:

Chinesescholarshipcouncil.com – Данные сайта «Стипендии правительства Китая». [Электронный ресурс] URL: <https://www.chinesescholarshipcouncil.com/ru/> (Дата обращения: 15.04.2025).

Lee, 1966 – Lee, Everett S. A Theory of Migration. «Demography», №1(3), 1966. С.47–57.

Massey, 1993 – Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor E. J. Theories of International Migration: A Review and Appraisal // Population and Development Review. 1993. № 19. P. 431—466

orda.kz – 26 китайских «туристов» выдворили из Казахстана. [Электронный ресурс] URL: <https://orda.kz/26-kitajskih-turistov-vydvorili-iz-kazahstana-393397/> (Дата обращения: 15.04.2025).

Stark, 1985 – Stark O., Bloom D.E. The New Economics of Labor Migration // The American Economic Review. 1985. № 75. P. 173—178

stat.gov.kz – Бюро национальной статистики приступило к публикации тематических сборников «Переписи населения 2021 года». [Электронный ресурс] URL: <https://stat.gov.kz/ru/news/byuro-natsionalnoy-ddstatistiki-pristupilo-k-publikatsii-tematicheskikh-sbornikov-perepisi-naseleniya> (Дата обращения: 15.04.2025).

visateka.ru – Рабочая виза в Китай (категория Z) в 2025 году. [Электронный ресурс] URL: <https://visateka.ru/rabochaya-viza-v-kitaj-kategoriya-z-2023> (Дата обращения: 15.04.2025).

vlast.kz – Китайская миграция в Казахстан: мифы и страхи. [Электронный ресурс] URL: https://vlast.kz/obsshestvo/kitajskaja_migracija_v_kazahstan_mify_i_strahi-7846.html (Дата обращения: 15.04.2025).

www.gov.kz – Квота на привлечение иностранных работников в 2021 году составила 0,31% от численности рабочей силы в РК. [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/145218> (Дата обращения: 15.04.2025).

www.gov.kz - О вступлении в силу соглашения о безвизовом режиме между Казахстаном и Китаем. [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/650585> (Дата обращения: 15.04.2025).

Воробьев, 2020 – Воробьев, А.А. Алгоритм восстановления пропусков в номинативных социологических данных с использованием метода множественной импутации. «Актуальные проблемы инфотелекоммуникаций в науке и образовании». Москва, 2020.

МТСЗН РК, 2023 – Приказ Министра труда и социальной защиты населения РК от 30.06.2023 г. № 274 «Об утверждении Правил установления квоты на привлечение иностранной рабочей силы в Республику Казахстан и ее распределения между областями, городами республиканского значения, столицей».

Правительство РК, 1998 – Постановление Правительства РК от 16.09.1998 г. №900 «О Концепции репатриации этнических казахов на историческую родину».

Сыроежкин, 2011 – Сыроежкин К.Л. Китайской присутствие в Казахстане: мифы и реальность // «Центральная Азия и Кавказ», №1(14), 2011. С.115-129.

Ядов, 1995 – Ядов В.А. Социологическое исследование — методология, программа, методы. «Самарский университет», Москва, 1995.

References:

- chinesescholarshipcouncil.com – Data from the Chinese Government Scholarships website. [Electronic resource] URL: <https://www.chinesescholarshipcouncil.com/ru/> / (Date of reference: 04/15/2025). (in Eng).
- Lee, 1966 – Lee, Everett S. A Theory of Migration. "Demography", №1(3), 1966. Pp.47-57.
- Massey, 1993 – Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor E. J. Theories of International Migration: A Review and Appraisal // Population and Development Review. 1993. № 19. P. 431—466(in Eng).
- orda.kz – 26 Chinese "tourists" were expelled from Kazakhstan. [Electronic resource] URL: <https://orda.kz/26-kitajskih-turistov-vydvorili-iz-kazahstana-393397/> / (Date of access: 04/15/2025).
- Stark, 1985 – Stark O., Bloom D.E. The New Economics of Labor Migration // The American Economic Review. 1985. No. 75. P. 173-178(in Eng).
- stat.gov.kz – The Bureau of National Statistics has started publishing thematic collections of the "Population Census of 2021". [Electronic resource] URL: <https://stat.gov.kz/ru/news/byuro-natsionalnoy-ddstatistiki-pristupilo-k-publikatsii-tematicheskikh-sbornikov-perepisi-naseleniya> (Date of request: 04/15/2025). (in Eng).
- visateka.ru – Work visa to China (category Z) in 2025. [Electronic resource] URL: <https://visateka.ru/rabochaya-viza-v-kitaj-kategoriya-z-2023> (Date of request: 04/15/2025). (in Eng).
- vlast.kz – Chinese migration to Kazakhstan: myths and fears. [Electronic resource] URL: https://vlast.kz/obsshestvo/kitajskaja_migracija_v_kazahstan_mify_i_strahi-7846.html (Date of request: 04/15/2025). (in Eng).
- www.gov.kz – The quota for attracting foreign workers in 2021 amounted to 0.31% of the workforce in the Republic of Kazakhstan. [Electronic resource] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/145218> (Date of request: 04/15/2025). (in Eng).
- www.gov.kz - On the entry into force of the agreement on visa-free regime between Kazakhstan and China. [Electronic resource] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/650585> (Date of access: 04/15/2025).
- Vorobyov, 2020 – Vorobyov, A.A. An algorithm for restoring omissions in nominative sociological data using the multiple imputation method. "Actual problems of infotelec communications in science and education". Moscow, 2020. (in Rus).
- Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan, 2023 – Order of the Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated 30.06.2023 No. 274 "On approval of the Rules for establishing quotas for attracting foreign labor to the Republic of Kazakhstan and its distribution between regions, cities of national significance, the capital." (in Eng).
- The Government of the Republic of Kazakhstan, 1998 – Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 09/16/1998 No. 900 "On the Concept of repatriation of ethnic Kazakhs to their historical homeland." (in Eng).
- Syroezhkin, 2011 – Syroezhkin K.L. Chinese presence in Kazakhstan: myths and reality // "Central Asia and the Caucasus", №1(14), 2011. Pp.115-129. (in Eng).
- Yadov, 1995 – Yadov V.A. Sociological research — methodology, program, methods. Samara University, Moscow, 1995. (in Eng).

¹Батырбаев К.М. ²Кожирова С.Б.

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана. Қазақстан

²Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹eami.kairat@gmail.com, ²s.kozhirova@yandex.kz.

ҚЫТАЙДЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА КӨШІ-ҚОНЫНЫҢ ФАКТОРЛАРЫ МЕН СЕБЕПТЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК САУАЛНАМА НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақала екіжақты ынтымақтастықты жандандыру жағдайында Қытайдың Қазақстанға көші-қонының факторлары мен себептерін зерттеуге арналған. Зерттеудің жаңалығы қазақстандық халықтың көші-қон процестерінің әсері туралы идеяларындағы өзекті тенденцияларды анықтауға мүмкіндік беретін әлеуметтанулық сауалнама негізінде қытай көші-қонын қоғамдық қабылдауды эмпирикалық бағалауда жатыр. Зерттеудің мақсаты Қазақстандағы Қытай көші-қонын, оның экономикалық және әлеуметтік салдарын қабылдауды кешенді талдау болып табылады. Зерттеудің міндеттері: 1) респонденттердің демографиялық және әлеуметтік сипаттамаларын анықтау; 2) Қытай көші-қонына және оның экономикалық әсеріне қатынасты анықтау; 3) қоғамдық пікірді қалыптастыратын негізгі факторларды талдау. Әдістеме статистикалық репрезентативтілікті ескере отырып, 267 респонденттің сауалнамасы арқылы жиналған деректерді сандық талдауға негізделген. Сипаттамалық Статистика, факторлық және корреляциялық талдау әдістері қолданылды. Нәтижелер көрсеткендей, респонденттердің көпшілігі қытайлық көші-қонды бейтарап немесе оң қабылдайды, бұл экономикалық тиімділікке, білім беру мен мәдени байланыстардың өсуіне байланысты. Сонымен қатар, демографиялық және саяси аспектілерге байланысты жекелеген аландаушылық сақталады. Алынған деректер Қазақстанда қытайлықтардың қатысуын қабылдаудағы эмоционалды-теріс бағалардан неғұрлым прагматикалық тәсілге біртіндеп көшу туралы куәландырады.

Алғыс: Мақала №AP19679244 «Қазақстан-Қытай қатынастарындағы көші-қон факторы» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Кілт сөздер: Қытай көші-қоны, Қазақстан, қоғамдық қабылдау, экономикалық ынтымақтастық, әлеуметтанулық сауалнама.

¹Batyrbaev K.M. ²Kozhirova S.B.

¹Eurasian National University named after L.N.Gumilyov, Astana, Kazakhstan

²R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹eami.kairat@gmail.com, ²s.kozhirova@yandex.kz.

FACTORS AND MOTIVES OF CHINESE MIGRATION TO KAZAKHSTAN: THE RESULTS OF THE SOCIOLOGICAL SURVEY

Abstract. The article is devoted to the study of the factors and motives of Chinese migration to Kazakhstan in the context of increased bilateral cooperation. The novelty of the study lies in an empirical assessment of the public perception of Chinese migration based on a sociological survey, which allows us to identify current trends in the views of the Kazakh population about the impact of migration processes. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the perception of Chinese migration in Kazakhstan, including its economic and social consequences. Tasks include: 1) identification of demographic and social characteristics of respondents; 2) identification of attitudes towards Chinese migration and its economic impact; 3) analysis of key factors shaping public opinion. The methodology is based on a quantitative analysis of data collected by a survey of 267 respondents, taking into account statistical representativeness. The methods of descriptive

statistics, factorial and correlation analysis are used. The results show that the majority of respondents perceive Chinese migration neutrally or positively, due to economic benefits and the growth of educational and cultural ties. However, there are still some concerns related to demographic and political aspects. The data obtained indicate a gradual transition from emotionally negative assessments to a more pragmatic approach in the perception of the Chinese presence in Kazakhstan.

Acknowledgements: This article was prepared as part of the scientific project №AP19679244 «Migration factor in Kazakh-Chinese relations».

Key words: Chinese migration, Kazakhstan, public perception, economic cooperation, sociological survey.

Информация об авторах:

Батырбаев Кайрат Маратович, магистр социальных наук, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Кожирова Светлана Басейовна, доктор политических наук, профессор, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Батырбаев Қайрат Маратұлы, әлеуметтік ғылымдар магистрі, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан

Кожирова Светлана Басейовна, саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Batyrbaev Kairat Maratovich, Master of Social Sciences, PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Kojirova Svetlana Baseyovna, Doctor of Political Sciences, Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 14 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

^{*1}Khamitova N. E. ²Belyalova A. E.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: ¹khamitovanaz@gmail.com, aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

AN ANALYSIS OF KOREAN DIGITAL CULTURE PUBLICATIONS BASED ON DATABASE KCI (KOREAN CITATION INDEX)

Abstract. The article analyzes scientific researches on the topic of Korean digital culture. The analysis was conducted based on a bibliometric review of the Korean Citation Index (KCI) database. Currently, there are scientific studies based on bibliometric analysis of data extracted from the international databases Scopus and Web of Science. However, issues related to bibliometric analysis based on Korean scientific databases remain insufficiently studied in the academic community. This aspect determines the scientific novelty of this study.

The purpose of the study is to examine the main directions, trends and research priorities in the study of Korean digital culture. The approach used includes collecting, processing and analyzing data, including publications, citations and keywords, as well as studying well-known journals in this field. As a result of the analysis, the main research topics were identified, such as the popularization of Korean culture (K-Culture) through digital platforms, digitalization of traditional cultural practices and the development of technology. The findings highlight the importance of digital culture as an important component of the contemporary cultural and technological landscape of South Korea, as well as the prospects for further research in this area. The results of the bibliometric analysis can be used to objectively assess the scientific productivity of research institutions in the context of the development of digitalization of culture in the Republic of Korea.

Key words: digital policy, South Korea, cultural content, KCI database

Introduction

South Korea's digital culture is a unique phenomenon. It plays an important role in shaping the country's social and economic processes. The academic environment in South Korea has also recently been actively studying the process of digitalization in all spheres of life. Among Korean scientific databases, KCI occupies an important academic role among researchers. It is similar to such international databases as Scopus, and Web of Science and covers the humanities, natural sciences, medicine and other fields. Often, through publications in this database, the academic activity of scientists and researchers is taken into account.

A big plus of KCI is free access to its data sets and the ability to access Korean scientific articles. On the other hand, a limitation can be considered that users can only find scientific works by Korean researchers, which narrows the circle of users of the database. In addition, most scientific papers are written in Korean, which also limits users in terms of the language barrier. However, due to such features, the database is very useful for researchers in the field of Korean studies.

Currently, scientific papers are actively distributed using bibliometric analysis of certain topics. The use of this method and analyses in scientific papers leads to an understanding of the role and level of relevance of the topic at the academic level. Thanks to the analysis, it is possible to calculate modern trends and changes in a certain topic and obtain the results of active scientific institutions in this area. The authors Park Seon Young, Melvyn W. B. Zhang, Choi Jiun, You Je Sung, Young Seon Joo, Kong Taeyoung, Ko Dong Ryul, Chung Sung Phil and others used this method of analysis for such topics as, research on the impact of internet games on human life in Korea, medical research, and human resource management, etc. At the same time, for a more

effective presentation of the obtained results, authors use VoSviewer, and CiteSpace programs. However, it is also necessary to take into account that bibliometric analysis of scientific papers does not always give accurate results on a certain research topic. Since have their limitations as a study of only a certain period and the choice of one or two databases for analysis.

Digital policy in Korea is a debated topic in academic circles. The topic of digital policy is considered from different angles, starting from the introduction of necessary new technologies into human life to the country's global digital programs. The authors Hwang and Lee consider the topic of digital leadership in South Korea. They note that South Korean companies use digital leadership to improve sustainability and operational efficiency. In addition, the authors agree that the popular genre of Hallyu (Korean Wave) has great importance in the country's digitalization policy (Hwang, Lee, 2022). This is also confirmed by the author Holroyd, who says that South Korea has successfully combined digital technologies with creative industries, including K-pop and online games. This contributed to the creation of a global digital content market (Holroyd, 2019). Another author Yoon studies the modern trend of digital content - mukbang. According to the author, phenomena such as mukbang (food streaming shows) illustrate how digital media are reimagining basic needs as a form of cultural expression among young people (Yoon, 2023).

Research on digital culture in Korea shows how cultural contexts and digital platforms transform consumer behavior, visual identity, and public discourse. Park and Lee (2019) conducted a comparative analysis of digital consumerism between South Korea and the United States, finding that cultural differences in online product reviews significantly influence user behavior in digital marketplaces (Park, Lee, 2019). At the intersection of culture and digitalization, Hananto (2020) explores the incorporation of Korean culture into brand design in other countries such as Indonesia through popular elements such as tteokbokki. This highlights the influence of Korean culture on the formation of local identities through creativity (Hananto, 2020). At the same time, digital platforms play an important role in social interaction and public reflection. Lee et al. (2023) analyze social media comments related to abuses in South Korean sports, showing how digital media can amplify public attention to social issues and contribute to the formation of collective opinion (Lee, Addison, Achyut, Evan, 2023).

These studies demonstrate how digital culture combines consumer experiences, creative industries, and social discourses, transforming them into multi-layered cultural phenomena. In the academic world, South Korea's digital culture has significant relevance due to its global influence. Academic studies of Korean digital culture include the study of K-pop, K-dramas, e-sports, and metaverses. The country's digital culture can serve as an example of the successful interaction of technology and culture.

In addition, interest in this topic is growing due to its role in changing social and economic processes. Korea's experience in integrating innovative technologies such as 5G, virtual reality, and artificial intelligence is becoming an object of analysis for specialists in the fields of sociology, economics, media communications, and cultural studies.

Materials and methods

Bibliometric approaches have become firmly established as scientific specializations and are an essential component of research evaluation methodology, especially in scientific and practical disciplines (Ellegaard, Wallin, 2015). Bibliometric methods can detect the trend of a field and predict the future development boundary of a discipline, which helps improve the efficiency of research and clarify the direction of research. By searching literature in KCI and analyzing it, this study tries to find the research dynamics in the field of Korean digital culture. Discourse analysis was also used to study the topic of digital culture in scientific texts.

The literature analysis in this study covers the period from 2015 to 2025 using the built-in analytical program of the KCI database. The following questions will be answered:

1. What are the publication rates by field of study?

2. What are the publication trends from 2015 to 2025?
3. Which scientific journals are the top ones for publishing articles on the research topic?
4. Which Korean academic institutions actively contribute?

This study provides a relatively objective and reliable analysis in terms of gaining a quick understanding of a field. Through a structured analysis of a large amount of literature information, it can infer trends over time, research topics and present results on the relevance of a large number of extant studies, among others (Donthu, Kumar, Mukherjee, Pandey, Lim, 2021).

The literature for this study is based on the core collection of the Korean Citation Index database. This database collaborates with the National Research Foundation of Korea and describes of the most important regional contents from South Korean researchers. At the same time, Web of Science operates regional databases, which include KCI. The database contains more than 2,000 journals on the following topics: engineering, business economics, general therapy, arts and humanities, science technology, sports science, history, public administration, construction technology, etc. It contains research papers from 1980 to the present and is used in an academic environment, providing access to unique capabilities for analyzing scientific data in a single interface. This study aims to examine the development of the topic of Korean digital culture over the past 10 years. The main subject terms available for the literature search were “cultural content”, “digital culture of Korea”, and “digital culture”. A total of 2,222 results were obtained using the filter from 2015 to 2025. Based on the analysis of these data, the following results were obtained.

In the scientific literature on the importance of data analysis based on scientific databases was studies by the works of such authors as Grinev A. V., Ardashkin A. B., Sidorenko D. V., Ivanov D. V., Devyatko I. F., Akoev M. A., Markusova V. A., Moskaleva O. V., Pisyakov V. V., Volegov V. S., Mansurov V. A., Ivanova E. Yu. and others. These scientists draw attention to the influence of bibliometric data analysis on the social development of science and its role in the management of scientific activity, emphasizing the importance of its application for optimizing scientific processes and assessing the effectiveness of scientific research. At the same time, similar studies are actively conducted abroad, where the leading authors in the field of bibliometric analysis are Beccera G., Ratovicius C., Lewandowska K., Jessica A. Koos, Asquer A., Krachkovskaya I., Erlend K. J., Nazarovets S., Mryglod O. and others. Their works focus on the features of natural, social and humanitarian sciences, which emphasizes the universality and importance of using bibliometrics for the analysis and evaluation of scientific products in the international context.

Results and discussions

The topic of digitalization of culture is becoming increasingly widespread in scientific research, which is associated with the rapid development of technologies and their implementation in various areas of cultural activity. Scientists study how digital platforms and databases help to preserve cultural heritage, as well as how they change the ways of interacting with art and cultural resources. This topic covers issues of preserving historical objects, accessibility of cultural materials via the Internet, as well as the impact of digital technologies on the dissemination of cultural forms and their transformation in a global context. Research in this area is becoming especially relevant in connection with the development of international projects and the introduction of innovative methods in museum affairs, archiving and cultural diplomacy.

The Korea Citation Index (KCI) plays a key role in the Korean academic landscape by indexing research publications in fields ranging from medicine to the humanities. It helps maintain the high standard of academic journals and publications and ensures their visibility and accessibility to both domestic and international researchers. Publications in KCI-indexed journals are considered high-quality and influential in the academic community. KCI also facilitates the assessment and analysis of research quality, which helps universities and research institutions track the impact of their publications. In addition, the database enhances scientific collaboration by facilitating the

exchange of knowledge and ideas between Korean scientists and the research community around the world.

Trends by subject field. The diagram (Figure 1) shows articles in different subject areas related to the research topic "digital culture". The leading positions are occupied by the fields of "Arts and Kinesiology" (575 articles), "Social Sciences" (561 articles) and "Humanities" (543 articles). These research areas are the most widely covered. The category "Interdisciplinary Research" also stands out, with 383 articles published, indicating a growing interest in integrating knowledge from different disciplines.

Less attention is paid to engineering (83 articles), natural sciences (48 articles), medicine and pharmacy (21 articles), and marine agriculture and fisheries (8 articles). This may indicate the specificity of these areas in the context of digital culture and the limited number of studies touching on them. The diagram illustrates how attention is distributed differently to individual fields of science within the framework of the topic of digital culture.

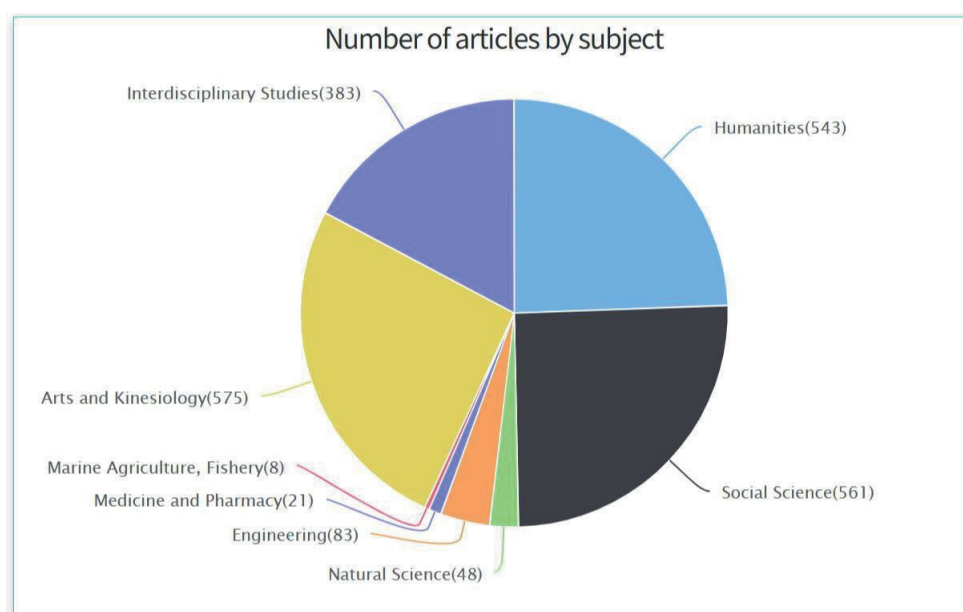

Figure 1. Study fields of the research topic

The diagram highlights the diverse focus of research on digital culture, with the majority of publications concentrated in the fields of "Arts and Kinesiology," "Social Sciences," and "Humanities." This indicates a strong interest in exploring digital culture from social, cultural, and artistic perspectives. The notable presence of "Interdisciplinary Research" further emphasizes the increasing integration of knowledge from various domains. However, the relatively low number of articles in engineering, natural sciences, medicine, and other specialized areas suggests that these fields are less engaged with the topic, potentially due to the specific nature of digital culture about them. This distribution reflects the evolving landscape of digital culture research, where certain disciplines are more actively contributing to the discourse than others.

Research on culture in the humanities highlights the importance of interdisciplinary approaches that integrate technology, law, medical science, and cognitive science. Kasperovsky and colleagues (2020) describe the development of "participatory epistemology" through civic projects in the humanities, where digital technologies make scientific research accessible to a wider audience. Visual humanities, according to Münster and Terras (2019), demonstrate new possibilities for analyzing images and visualizations in disciplines such as art history and archaeology, expanding the application of digital methods to culture. At the intersection of law and humanities,

Branco and Izzo (2017) explore the impact of legal and cultural contexts on contemporary society, including engagement with art and music. These studies demonstrate how the humanities can influence professional fields by becoming a link between knowledge and its practical application.

Trends of original papers. The bar chart (Figure 2) shows the number of published articles on the topic of digital culture from 2015 to 2025 in the KCI. The largest number of articles falls in 2024 - 366 publications, which may indicate a growing interest in this topic in recent years. In 2023, 295 articles were published, and in 2022 - 347, which also confirms a steady increase in scientific activity in this area. In 2021, there is a decline to 257 articles, but since 2020 (209 articles), a gradual increase in the number of publications is visible.

From 2016 to 2019, the number of articles varies from 141 to 165, indicating a low level of attention to the topic of digital culture during this period. The smallest number of publications falls in 2025 (only 1 article), which is explained by the fact that this article was prepared in January 2025. The overall trend shows a significant increase in interest in the study of digital culture since the early 2020s, which may be due to the digitalization of various spheres of life and the acceleration of scientific research in this area.

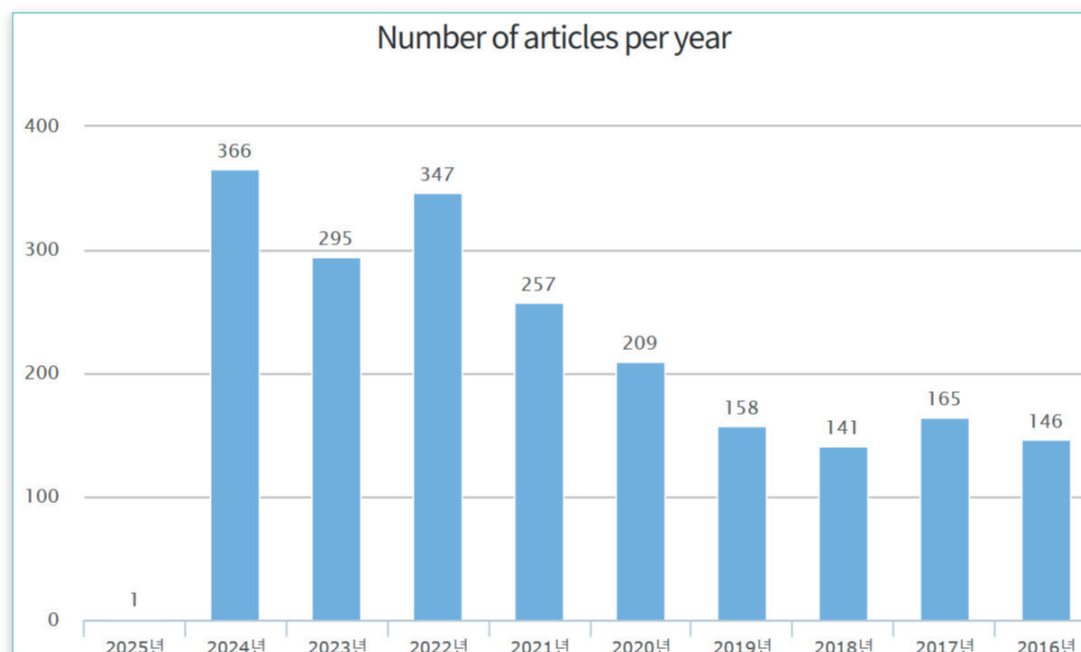

Figure 2. Publication of articles on the research topic (2015-2025)

Consequently, the bar chart demonstrates a significant upward trend in the number of publications on digital culture from 2015 to 2025, particularly since the early 2020s. The peak in 2024 with 366 articles suggests a growing academic interest, which is further supported by the steady increase in 2023 and 2022. Although there was a slight decline in 2021, the overall trajectory highlights a marked rise in research activity. The lower number of publications from 2016 to 2019 reflects the earlier limited attention to the topic. This growing focus on digital culture is likely driven by the rapid digitalization of various sectors and an accelerated pace of scientific inquiry in this field.

Scientific institutions on the topic of digitalization of culture. The chart (Figure 3) shows the distribution of the number of articles on digital culture published by researchers from different universities. Chungang University leads the way with 73 articles, followed by Ewha University (65 articles) and Kyunghee University (62 articles). Hanyang University and Hongik University also show high activity, with 61 and 54 articles, respectively. This indicates that these institutions are actively involved in digital culture research.

Less active, but still significant for the topic, universities are Seoul National University (39 articles), Chonbuk National University (31 articles), and Seoul University of Science and Technology (27 articles). The overall picture shows that digital culture research spans a wide range of universities, with the most significant contributions from leading educational institutions, which may be related to their research strength and funding.

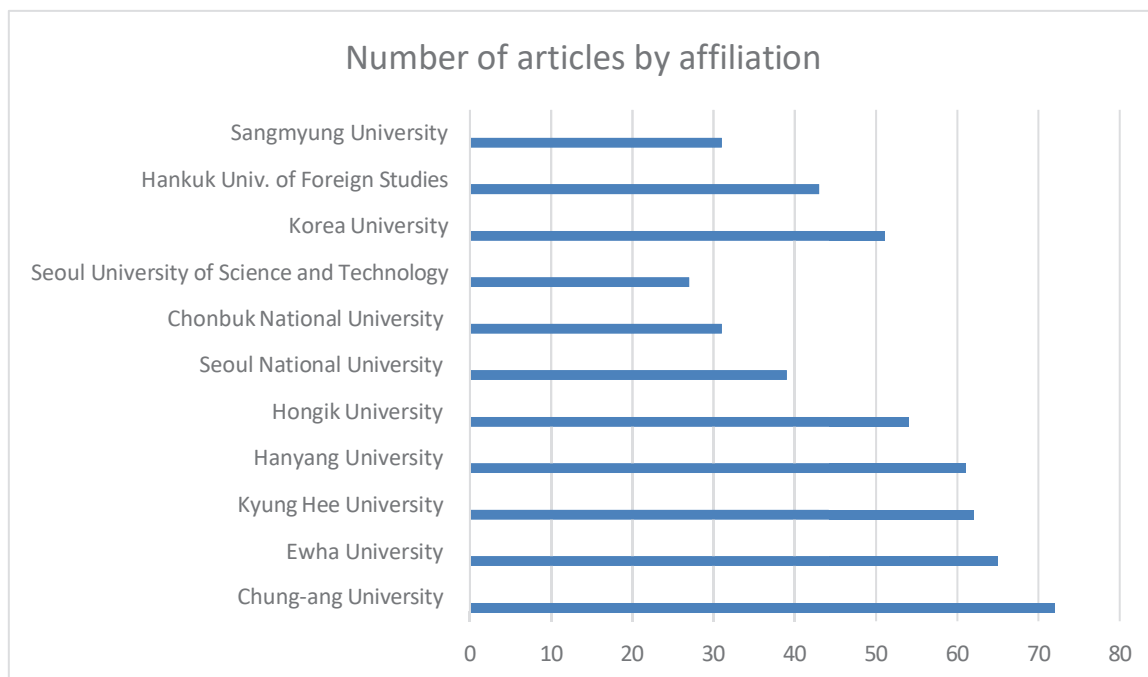

Figure 3. Publications on the topic of digital culture by scientific institutions (2015–2025) In

conclusion, the chart shows that Chungang University, Ewha University, and Kyunghee University lead in digital culture research. Hanyang University and Hongik University also contribute significantly. Other universities like Seoul National University have a smaller but notable presence. Overall, leading universities with stronger research capabilities dominate the field.

Leading journals in the field of humanities. Among the leading journals in the field of humanities, the topic of digitalization of culture occupies a significant place. The influence of new technologies and artificial intelligence is evident in the analysis of the most cited publications. The table (Table 1) presents articles that are actively cited within the humanities, the content of which is closely related to modern technological changes and global transformations caused by the introduction of new technologies and the use of artificial intelligence.

Table 1. Leading journals by number of citations

Rank	Journal title	Pub.year	Volume	Article title	Cited by
1	Journal of Korean Language Education	2021.12	32(4)	A Study on a Korean Speaking Class Based on Metaverse – Using Gather.town	109
2	Writing Research	2023.03	(56)	ChatGPT has Changed the Future of Writing Education – Focusing on the response of writing education in the era of artificial intelligence	80

3	Humanities Contents	2021.09	(62)	A Preliminary Study on Concept and Types of Metaverse: Focusing on the Possible World Theory	73
4	Korean Language and Literature	2023.03	82(82)	The advent of ChatGPT and the response of Korean language education	63
5	Journal of the Korea English Education Society	2023.02	22(1)	Exploring the potential of using ChatGPT as a content-based English learning and teaching tool	61

The table presents an analysis of the five most cited articles in various journals on education, language, and technology. The article with the highest number of citations (109) was from the “Journal of Korean Language Education” (2021.12), which examines the use of the Gather.town platform for teaching Korean in the metaverse. This highlights the growing interest in using innovative digital technologies such as the metaverse in educational practices. The second and fourth places are occupied by articles on the impact of ChatGPT on education, demonstrating the importance of artificial intelligence in changing teaching methods, including writing practice and learning Korean.

The topics of the articles indicate active research on the intersection of technology and humanities, with an emphasis on educational technology. For example, a paper from “Writing Research” (2023.03) with 80 citations and a paper from “Journal of the Korea English Education Society” (2023.02, 61 citations) focus on the application of ChatGPT to writing and language learning, reflecting the impact of artificial intelligence on traditional teaching approaches. There is also interest in theoretical issues of the metaverse, as represented by a paper from “Humanities Contents” (73 citations) focusing on possible worlds theory. This diversity of topics highlights the importance of integrating technology into humanities research and educational practices.

In total, there are 632 scientific journals in the KCI database by 2022. Among the top 100 keywords in the humanities (Table 2), the top five include the word “cultural content,” which is part of digital culture. Table 2 shows keywords that frequently appear in humanities research, along with their occurrences in the selected field and the total number of articles using them. The most popular keyword is “Artificial Intelligence” (93 articles in the selected field, 3,984 overall), highlighting the humanities’ interest in studying the impact of technology. It is followed by “Identity” (79/3,023), “Translation” (73/1,790), and “Cultural Content” (65/1,264), reflecting attention to issues of identity, cultural interpretation, and content creation. Topics related to “Korean War” (71/1,287) and “COVID-19” (59/3,696) reveal an interest in historical and contemporary crises. The less common keyword “Shipbuilding” (56/990) may indicate highly specialized research. The table reflects the diversity of topics in the humanities, including cultural, historical, and technological aspects.

Table 2. Humanities Keyword Index

Ran k	Keyword	Articles in selected field	Total articles
1	Artificial Intelligence	93	3,984
2	Identity	79	3,023
3	translation	73	1,790
4	Korean War	71	1,287

5	Cultural Content	65	1,264
6	covid-19	59	3,696
7	shipbuilding	56	990

Cultural content plays a key role in digital culture, acting as a link between traditional cultural practices and new technologies. With the development of the Internet and digital platforms, culture has gained the ability to spread globally, reaching a wide audience and creating new forms of interaction. Music, cinema, literature, art and other cultural objects are transformed into digital formats, allowing users not only to consume but also to create and share content.

In addition, digital culture contributes to the emergence of new forms of cultural expression, such as memes, blogs, video blogs, online games and social networks. This changes traditional approaches to culture, erasing the boundaries between the author and the audience, and creating new forms of creativity and communication. Cultural content is becoming not only a means of entertainment, but also an important tool for shaping public opinion, exchanging ideas and supporting cultural identities in the digital age.

The cultural landscape of Korea is a rich tapestry woven with diverse elements, each contributing to the nation's unique identity. Researchers have delved into the intricate dynamics of this cultural ecosystem, exploring the revitalization of cultural prototype content and the role of the content industry in shaping national identity (Hur, 2010; Chae, Lee, Lee, 2021). The impact of Korean cultural content on consumer behavior and cultural trends is another area of scholarly interest.

Conclusion

Digital policy and culture in Korea are actively discussed in the academic field. This includes analyzing the role of media, technology, and cultural exchange in disseminating Korean content worldwide. This study used a bibliometric method to analyze publications in a Korean database. The data were collected with a time limitation from 2015 to 2025 using “digital culture” and related search terms, ensuring the selection of keywords and data consistency. Despite the limitations of analyzing only one database on the topic and having time restrictions, the data analysis provides some insight into the digital transformation in the academic field. It contributes to a comprehensive understanding of various aspects. The results of this study provide basic baseline data for an in- depth analysis of the continuous development of digital technologies and their impact on academic society. In addition, the results can serve as an important reference for strategic planning and policymaking related to digital transformation.

Firstly, digital culture research is mainly concentrated in the fields of arts, social sciences and humanities, which reflects the interest in studying the topic from social, cultural and artistic positions. The low number of publications in engineering, natural sciences and medicine indicates less active involvement in these fields, possibly due to the specificity of the topic, which is not always directly related to their research subjects. It is recommended to continue supporting research in the field of digital culture, given the growing interest in the topic of digitalization. It is also important to focus on the analysis of factors that contribute to the acceleration of scientific research in this area, which can contribute to a deeper understanding of the impact of digital technologies on various spheres of life.

Secondly, it is safe to say that many articles on the topic of digital culture in Korea are highly cited. Namely, the topic of discussion in the articles on artificial intelligence occupies a leading position. And among scientific institutions, not the most famous at first glance recognizable South Korean universities are actively engaged in publishing scientific papers in the field of digitalization of culture. But some universities surpass these prestigious universities. Thus, the conducted analysis shows a growing interest in the topic of digitalization in the South Korean academic environment.

The obtained results demonstrate that modern research focuses not only on the implementation and use of new technologies but also on the creation of a metaverse. This confirms that in the future, digitalization can develop in new directions, covering more and more areas of scientific knowledge.

References

- Branco, Izzo, 2017 – *Branco P., Izzo N. V.* Interseções Entre O Direito, a Cultura E as Humanidades // *Revista Crítica De Ciências Sociais/Revista Crítica De Ciências Sociais*. 2017. №112. P. 45–72 <https://doi.org/10.4000/rccs.6574>
- Chae, Lee, Lee, 2021 – *Chae U., Lee I., Lee J.* Policy and trend analysis for the creation of IP convergence content cluster // 2021 IEEE International Conference on Big Data and Smart Computing (BigComp). Jeju Island, South Korea. pp. 378-381. doi: 10.1109/BigComp51126.2021.00084
- Donthu, Kumar, Mukherjee, Pandey, Lim, 2021 – *Donthu N, Kumar S, Mukherjee D, Pandey N, Lim W. M.* How to conduct a bibliometric analysis: an overview and guidelines // *Journal Bus Res*. 2021. №133. P. 285–296
- Ellegaard, Wallin, 2015 – *Ellegaard O, Wallin J. A.* The bibliometric analysis of scholarly production: how great is the impact? // *Scientometrics*. 2015. №105. P. 1809–1831
- Hananto, 2020 – *Hananto, B. A.* Implementasi budaya Korea pada perancangan identitas visual ‘Mireokki’ // *Journal Dimensi DKV Seni Rupa Dan Desain*. 2020. №1 (April 1, 2020). P. 1–18. <https://doi.org/10.25105/jdd.v5i1.6855>
- Holroyd, 2019 – *Holroyd C.* Digital content promotion in Japan and South Korea: Government strategies for an emerging economic sector // *Asia Pac Policy Stud*. 2019. №6. P. 290–307 <https://doi.org/10.1002/app5.277>
- Hur, 2010 – *Hur K.* Research on the Revitalization of Cultural Prototype Content Industry // *International Journal of Contents*. 2010. № 2 (June 28, 2010). P. 14–20. <https://doi.org/10.5392/ijoc.2010.6.2.014>
- Hwang, Lee, 2022 – *Hwang R. G., Lee M. K.* Digital Export Strategy Using Korean Wave Cultural Content: Small and Medium B2c Enterprises // *SSRN Electronic Journal*. 2022. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4058703>
- Kasperowski, Christopher, Frauke, 2020 – *Kasperowski D, Christopher K., Frauke R.* The Participatory Epistemic Cultures of Citizen Humanities // In *Routledge eBooks*. 2020. P. 236–56 <https://doi.org/10.4324/9780429197536-17>
- Lee, Addison, Achyut, Evan, 2023 – *Lee Y. J., Addison P., Achyut K., Evan F.* Exploring Social Media Commentary Pertaining to Physical and Sexual Abuse in South Korean Ice-Skating // *SAGE Open*. 2023. №1(13) (January 1, 2023). <https://doi.org/10.1177/21582440231151872>
- Münster, Melissa, 2019 – *Münster S., Melissa T.* The Visual Side of Digital Humanities: A Survey on Topics, Researchers, and Epistemic Cultures // *Digital Scholarship in the Humanities*. 2019. №2(35) (April 24, 2019). P. 366–89. <https://doi.org/10.1093/lle/fqz022>
- Park, Lee, 2019 – *Park H. S., Lee J. H.* Discourse Analysis of Online Product Reviews: A Discussion of Digital Consumerism and Culture // *Cyberpsychology Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*. 2019. №2 (13) (May 23, 2019) <https://doi.org/10.5817/cp2019-2-4>
- Yoon, 2023 – *Yoon K.* Precarious Eating. Young Koreans’ Digital Practice of Mukbang // In *Routledge eBooks*. P. 254–263 <https://doi.org/10.4324/9781003292593-30>

^{*1}Хамитова Н. Е. ²Белялова А. Е.

Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

E-mail: ¹khamitovanaz@gmail.com, ²aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

АНАЛИЗ КОРЕЙСКОЙ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ НА ОСНОВЕ БАЗЫ ДАННЫХ KCI (KOREAN CITATION INDEX)

Аннотация. В статье анализируются научные исследования по теме корейской цифровой культуры. Анализ проводился на основе библиометрического обзора базы данных Korean Citation Index (KCI). В настоящее время существуют научные исследования, основанные на библиометрическом анализе данных, извлекаемых из международных баз Scopus и Web of Science. Однако вопросы, связанные с проведением библиометрического анализа на основе корейских научных баз данных, остаются недостаточно изученными в академическом сообществе. Данный аспект обуславливает научную новизну представленного исследования.

Цель исследования состоит в изучении основных направлений, тенденций и исследовательских приоритетов в изучении цифровой культуры Кореи. Используемый подход включает сбор, обработку и анализ данных, включая публикации, цитирования и ключевые слова, а также изучение известных журналов в этой области. В результате проведенного анализа определены основные исследовательские темы, такие как популяризация корейской культуры (K-Culture) через цифровые платформы, цифровизация традиционных культурных практик и развитие технологии. Выводы подчеркивают значимость цифровой культуры как важного компонента современного культурного и технологического ландшафта Южной Кореи, а также перспективы дальнейших исследований в данной области. Результаты проведенного библиометрического анализа могут быть использованы для объективной оценки научной продуктивности исследовательских учреждений в контексте развития цифровизации культуры в Республике Корея.

Ключевые слова: цифровая политика, Южная Корея, культурный контент, база данных KCI

^{*1,2}Хамитова Н. Е. ²Белялова А. Е.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: ¹khamitovanaz@gmail.com, ²aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

KCI(KOREAN CITATION INDEX) ДЕРЕКТЕР БАЗАСЫ НЕГІЗІНДЕ КОРЕЙ ЦИФРЛІК МӘДЕНИЕТТІ ТАЛДАУ

Аннотация. Мақалада корей цифрлық мәдениеті тақырыбы бойынша ғылыми зерттеулер талданады. Талдау Korean Citation Index (KCI) деректер базасына библиометриялық шолу негізінде жүргізілді. Қазіргі уақытта Scopus және Web of Science халықаралық дерекқорларынан алынған мәліметтерді библиометриялық талдауға негізделген ғылыми зерттеулер бар. Дегенмен, корей ғылыми деректер базасы негізінде библиометриялық талдау жүргізуге қатысты мәселелер академиялық қоғамдастықта әлі де зерттелмеген. Бұл аспект ұсынылған зерттеудің ғылыми жаңалығын анықтайды.

Бұл зерттеудің мақсаты корей цифрлық мәдениетін зерттеудегі негізгі бағыттарды, тенденцияларды және зерттеу басымдықтарын зерттеу болып табылады. Қолданылатын әдіс жарияланымдарды, дәйексөздерді және кілт сөздерді қоса алғанда деректерді жинауды, өңдеуді және талдауды, сондай-ақ осы саладағы танымал журналдарды зерттеуді қамтиды. Талдау нәтижесінде сандық платформалар арқылы корей мәдениетін (K-Culture) танымал ету, дәстүрлі мәдени тәжірибені цифрландыру және технологияны дамыту сияқты негізгі

зерттеу тақырыптары анықталды. Қорытындылар Оңтүстік Кореяның заманауи мәдени және технологиялық ландшафтының маңызды құрамдас бөлігі ретінде цифрлық мәдениеттің маңыздылығын, сондай-ақ осы саладағы әрі қарай зерттеулердің перспективаларын көрсетеді. Жүргізілген библиометриялық талдау нәтижелерін Корея Республикасындағы мәдениетті цифрландыруды дамыту жағдайында ғылыми-зерттеу мекемелерінің ғылыми өнімділігін объективті бағалау үшін пайдалануға болады.

Кілт сөздер: цифрлық саясат, Оңтүстік Корея, мәдени контент, KCI деректер базасы

Авторлар туралы мәлімет:

Хамитова Назерке Ермековна, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Белялова Әйгерім Ермекқызы, Қиыр Шығыс кафедрасының доценты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Хамитова Назерке Ермековна, PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Белялова Айгерим Ермековна, PhD, ассоциированный профессор кафедры Дальнего Востока, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Khamitova Nazerke Ermekovna, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Belyalova Aigerim Ermekovna, PhD, Associate professor of the Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 17 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

Li Xiaobao

Al-Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: zdongdong@mail.ru

THE ROLE OF STARTUP PROJECTS IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE EAST COUNTRIES

Abstract. The purpose of this scientific research is to comprehensively study the impact of startup projects on the economic development of Eastern countries and determine their role in innovation systems. The relevance of the research lies in the strategic importance of startups in the context of digitization and technological transformation of the modern economy. The novelty of the research lies in identifying patterns of development and identifying opportunities for spreading experience through a comparative analysis of startup ecosystems using the example of such Eastern countries as China, South Korea and Singapore. The objectives of the research are to identify the relationship between startups and economic indicators, to analyze national legislation and international programs. The research methods used were analysis and synthesis, comparative and systematic approaches, and content analysis. As a result, it was found that startups are becoming the main driving force for promoting innovation, technology transfer and the development of the digital economy in the countries of the East. The findings of the study can contribute to various research in this direction.

The study focuses on the role of government support and development institutions in shaping a favorable startup ecosystem. The examples of China, South Korea, and Singapore demonstrate that targeted investments in science, technology, and entrepreneurial infrastructure, combined with the active participation of the private sector, create a sustainable foundation for the emergence of innovative businesses. These countries also show the importance of international cooperation, integration into global markets and the development of human capital, which together enhance the competitive advantages of the economy at the global level.

Key words: startup, innovation, digital economy, economic development, ecosystem, countries of the East, technological transformation

Introduction

In an era of rapid technological progress and digital transformation of the economy, startup projects are becoming increasingly important as drivers of innovative development and sustainable economic growth. Startups, due to their flexibility, innovative potential and ability to quickly adapt to the challenges of the time, contribute to the creation of new jobs, the introduction of advanced technologies and the formation of a competitive business environment (Kartika F., 2024:47). Their role is especially important in the context of East Asia, a region where traditional economic models are actively complemented and transformed under the influence of modern innovative approaches.

The relevance of the study is determined by the fact that startup projects have become an important element of government policy in a number of East Asian countries aimed at stimulating entrepreneurship, developing the digital economy and strengthening global economic positions. Among such countries, China, South Korea and Singapore deserve special attention — countries that demonstrate high rates of economic growth and active support for innovative entrepreneurship.

Over the past decades, China has become one of the world leaders in the number of start-ups and innovative companies (Zhang X., Yi G., 2024:58). The development of the startup ecosystem here relies on both strong government support and large investments from the private sector.

Chinese cities such as Beijing, Shenzhen, and Hangzhou have become centers of technological entrepreneurship, attracting startups from industries ranging from fintech to artificial intelligence.

South Korea is known for its emphasis on technological development and digitalization of the economy (Tairova Z., 2024:945). Government programs such as Creative Economy are aimed at creating a favorable environment for startup growth, integrating science and business, and expanding access to venture capital. South Korea actively supports youth entrepreneurship and develops incubators and accelerators that promote the commercialization of scientific research.

Singapore, despite its small size, occupies a leading position in global rankings in terms of the level of development of startup ecosystems (Wong P. K., 2022:210). Its advantages are a favorable business environment, transparent legislation, low taxes and active involvement of international investors. Singapore has become one of the key hubs for startups in Asia, especially in the fields of fintech, biotechnology and smart urban solutions.

The experience of these countries demonstrates that the success of the startup movement is directly related to the existence of a holistic ecosystem, including universities, research centers, venture funds, accelerators and favorable government policies. The integration of the educational, scientific and business environment contributes to the formation of sustainable innovation clusters in which startups receive not only financial, but also mentoring, legal and infrastructural support. This approach allows not only to launch new companies, but also to ensure their long-term development and access to international markets.

The significance of this study lies in the possibility of identifying effective strategies to support startup initiatives and their subsequent implementation in countries with developing or transforming economies. The analysis of the experience of China, South Korea and Singapore provides valuable guidance for improving national startup policy, especially in the context of the transition to a knowledge economy and digital transformation.

The scientific novelty of the study consists in a comprehensive comparative approach to the study of startup ecosystems in three key East Asian countries, with an emphasis on the impact of government policy, investment climate and institutional support. The novelty is also reflected in the emphasis on the role of startups not only as economic agents, but also as elements of the formation of a national innovation culture and competitiveness at the global level.

Thus, the study of the role of startup projects in the economic development of China, South Korea and Singapore makes it possible to identify effective mechanisms for supporting innovative entrepreneurship, as well as to understand how startups can become a pillar for sustainable and competitive economic development in the countries of the East.

Methods and materials

The study used a combination of general scientific and special methods to comprehensively study the role of startup projects in the economic development of Eastern countries. The methodological basis was formed by such approaches as analysis and synthesis, which were used to identify the key features of startup projects and determine their importance in the economy of Eastern countries. The comparative method was used to compare the features of the development of startup ecosystems in China, South Korea and Singapore. The systematic approach allowed us to consider startup projects as elements of the national innovation system and institutional environment, and the content analysis method was used to study the content of strategic programs, policy documents and legal acts related to startup support.

The information and empirical base of the study was made up of various sources. The scientific literature was actively used in the work — the works of various researchers in the field of innovative economics, entrepreneurship, digitalization and management of startup ecosystems. The analysis also used international regulations and strategic documents developed by organizations such as the World Bank, the World Economic Forum, OECD and UNCTAD. The study was based

on data from international programs and reports such as the Startup Nations Standard and the Global Startup Ecosystem Report.

In particular, information from the Ministry of Science and ICT of the Republic of Korea (MSIT), the National Bureau of Statistics of China (NBS), the Singapore Department of Statistics (SingStat), as well as analytics from global platforms such as StartupBlink, Crunchbase, PitchBook and Statista were used.

Considerable attention is paid to the study of legislation regulating the activities of startups. In addition, other sources were used, including materials from international conferences, analytical reviews, expert interviews, official government portals, and publications from research centers. The stories of successful startups and acceleration programs such as Alibaba Group in China, K-Startup Grand Challenge in South Korea and Block71 in Singapore were analyzed as practical cases.

The use of the above methods and sources made it possible to provide a comprehensive and objective analysis of the impact of startup projects on the economic development of China, South Korea and Singapore, identify key patterns and formulate practical recommendations potentially applicable to other countries in the region.

Discussion

The issue of the significance of startup ventures in the economic advancement of Eastern nations is a pressing and rapidly evolving field of scholarly inquiry in both domestic and international literature. As digitalization, globalization, and innovative rivalry intensify, numerous researchers are now viewing startups not merely as a type of small enterprise, but also as a strategic asset for fostering national economic growth and enhancing its competitiveness.

In the writings of K.Crnogaj and M.Rus startups are portrayed as a unique breed of innovative enterprises that prioritize rapid expansion, adaptability, and scalability (Crnogaj K., Rus M., 2023:254). They underscore the significance of lean methodologies and iterative approaches to expedite the process of launching a business and respond to market fluctuations.

These strategies have been widely adopted in East Asian nations, particularly in South Korea and Singapore, where government initiatives actively promote initiatives aimed at accelerating business cycles and reducing entry barriers.

Chinese scholars, including J.Gao and R. Mu highlight that the rapid expansion of startups in the country is due to the policy of "mass entrepreneurship and mass innovation," which is supported by the central government (Gao J., Mu R., 2021:260). It is emphasized that startups in China are often integrated into government innovation clusters and platforms, such as Zhongguancun. Successful examples like Alibaba, Huawei, and DJI serve as inspiration for new generations of entrepreneurs. However, the authors also acknowledge the risks of relying on subsidies and limited access to international markets due to technological sanctions.

A study on South Korea highlights the importance of government policy in creating a sustainable environment for startups. Of particular note is the K-Startup Grand Challenge program as a highly effective acceleration platform in Asia, facilitating technology transfer and attracting foreign startups from these authors (Istad F., 2023:145).

Scholars S. D.Yim, Y.Kim, W.Kim believe that South Korea is effectively implementing a strategy of "innovation through international collaboration" (Yim D. S., Kim Y., Kim W., 2024:76) However, some critics argue that the ecosystem still faces challenges such as excessive regulation and intense competition from large conglomerates, which can hinder the growth of small innovative enterprises (Furr N., Ozcan P., Eisenhardt K. M., 2022:597).

In the case of Singapore, a majority of studies concur that this nation stands out as a prime example of government-backed startup support in Asia (Pangarkar N., Vandenberg P., 2022:45). The Startup SG initiative not only provides financial assistance but also grants access to resources, guidance, and global markets. Experts highlight the significance of collaboration between academic

institutions, business entities, and the government in fostering a thriving innovation ecosystem. However, there is a growing concern about the absence of internal technological advancements, as many startups prioritize trade and logistics over groundbreaking scientific research.

Despite the abundance of research, the literature lacks coherence in establishing criteria for the success of startups in the context of economic advancement. Certain studies overemphasize the importance of funding, neglecting institutional and cultural factors. Furthermore, there is no standardized method for evaluating the comparative performance of startup ecosystems across nations.

Therefore, based on the examination of the available literature, it can be inferred that startups are instrumental in the economic advancement of China, South Korea, and Singapore, serving as drivers of innovation, labor market transformation, and economic digitalization. However, each country possesses its own distinctive institutional characteristics that must be considered when formulating a public support strategy. In this regard, this research contributes to the classification of existing approaches and provides a comparative analysis that enhances our comprehension of the universal and specific factors that contribute to the success of startup initiatives in the Eastern nations.

Results

Based on the conducted research, which includes an integrated approach and the use of a wide range of sources, the following key results were obtained, revealing the impact of startup projects on the economic development of China, South Korea and Singapore.

The analysis and combination of data demonstrated that in all three nations, startup initiatives are crucial for modernizing the economy, expanding markets, creating new industries, and attracting investment. Startups are acting as catalysts for the digital transformation and commercialization of scientific advancements.

A comparative assessment revealed that despite variations in institutional frameworks, all three countries share a number of characteristics that contribute to the successful development of startup ecosystems:

- A government strategy to foster innovation;
- The establishment of accelerators and incubators;
- International collaboration and technology exports;
- A substantial investment in research and development;
- A well-developed digital infrastructure.

Through a methodical and comparative analysis, able to identify the characteristics of government intervention and the provision of infrastructure(table 1).

Table 1. Institutional models of startup development

Parameter	China	South Korea	Singapore
Government Strategy	Made in China 2025, 14th Five-Year Plan	Digital New Deal, Vision 2030	Smart Nation, Startup SG
Financing Mechanisms	State venture funds, grants, subsidies	Venture funds supported by corporations (e.g., Samsung, LG)	Flexible tax regimes, government grants via Enterprise Singapore
Role of Universities	Close integration with national research universities	Campus incubators at KAIST and POSTECH	Partnerships with NUS, NTU, SMU
Key	Zhongguancun	K-Startup Grand	BLOCK71, ICE71,

Parameter	China	South Korea	Singapore
Accelerators	Innoway, TUSStar	Challenge	SGInnovate

In China, South Korea, and Singapore, startups have become an important driver of economic modernization. The governments of these three countries see startups as crucial to moving away from a traditional, resource-based economy towards an innovative, knowledge-based one.

China's Made in China 2025 plan and South Korea's Digital New Deal strategy highlight the importance of startups in sectors like AI, fintech, and e-commerce (Bu N., Wu T., 2022:5). These sectors are not only transforming their domestic markets but also competing globally.

South Korea's smart healthcare and robotics startups are focused on technology exports, while Singapore is using startup innovations to create smart city solutions like Smart Mobility and GovTech.

These examples show that startups are more than just entrepreneurial activities. They are part of a structural transformation of the economy in these countries.

Through a systematic approach, startups were considered as elements of the innovation economy, closely linked to universities, accelerators, foundations and export clusters. This revealed an important pattern: diversification occurs in an environment where there is close interaction between science, business and the state.

Startups are creating new industries that did not exist before. This can be seen in the following trends:

The development of financial technology services, such as Pay Now in Singapore and Toss in South Korea.

The creation of smart device ecosystems, exemplified by Xiaomi in China and Riiid in Korea.

The emergence of markets for digital education, virtual healthcare, and smart logistics solutions.

A systematic approach has shown that startups are integral parts of the innovation economy, closely connected to universities, accelerators, foundations, and export clusters. This approach reveals a significant pattern: diversification occurs in an environment where there is close collaboration between academia, business, and government.

Startups play a key role in accelerating digitalization in Eastern countries by acting as drivers of innovation and knowledge transfer across various sectors. In particular, they contribute to the development and implementation of cutting-edge technologies that significantly reshape traditional industries.

Startups are actively creating and scaling digital platforms, providing new solutions in e-commerce, fintech, and online education. In Singapore, for instance, several startups have successfully integrated blockchain-based solutions into public services, increasing transparency and efficiency (Edobor F., Sambo-Magaji A., 2025:70). In South Korea, the use of artificial intelligence in the healthcare sector is growing rapidly, a notable example is the startup Vuno, which specializes in AI-powered diagnostic systems that assist doctors in analyzing medical images (Lee W. B., 2024:393).

In China, startups like Alibaba Cloud have played a transformative role—not only by helping digitize small and medium-sized enterprises (SMEs) but also by extending their technologies to the public sector. Similarly, SingHealth in Singapore collaborates with startups as part of its e-health strategy to integrate innovative healthcare solutions (Fang H. S. A., 2021:5).

Moreover, startups are actively transforming sectors such as logistics and agrotechnology, introducing automation, smart data systems, and advanced supply chain management tools. These developments contribute to the overall modernization of economies and improve efficiency in service delivery.

In this context, startups serve as crucial agents of knowledge transfer, helping to embed new technologies into traditional sectors like healthcare, transportation, education, and public services (table 2). Their innovative potential allows for the rapid scaling of technological solutions and supports the broader goals of national digital transformation strategies.

Table 2. Common features of the startup ecosystem in China, South Korea, and Singapore

Key Element	China	South Korea	Singapore
Development Strategy	"Internet Plus", Made in China 2025	Digital New Deal	Smart Nation, Startup SG
Accelerator Support	Zhongguancun Innoway	K-Startup Grand Challenge	BLOCK71, SGInnovate
R&D Investment	2.4% of GDP	4.8% of GDP	2.2% of GDP
Digital Infrastructure Development	5G, super-apps, IoT hubs	Smart City Korea	GovTech, National Data Repository
International Cooperation	Belt and Road Initiative + BRICS	APAC Open Innovation Platform	ASEAN, APEC, Global Innovation Hubs

The presence of these features allows us to talk about an established innovation ecosystem capable of not only generating startups, but also keeping them within the domestic market and exporting technological solutions.

Startups play a critical role in accelerating digitalization and promoting technology transfer in Eastern countries by serving as key intermediaries between innovation and traditional industries. Through methods such as case analysis, content analysis, and systematic comparison, it becomes evident that startups contribute not only to the development of new products and services but also to structural transformations within national economies.

This trend is clearly reflected in the comparative indicators of startup ecosystem maturity in China, South Korea, and Singapore. For example, all three countries have implemented comprehensive development strategies – China's "Internet Plus" and Made in China 2025, South Korea's Digital New Deal, and Singapore's Smart Nation and Startup SG – which emphasize the role of innovation-driven entrepreneurship in driving national growth. These policies actively support the creation of favorable environments for startups through infrastructure development, funding mechanisms, and innovation ecosystems.

Startups in these countries are not only participating in digitalization but also catalyzing it (Bogavac M., Cekerevac Z., 2021:152). In Singapore, startup-led blockchain solutions are integrated into public service delivery systems, increasing transparency and citizen trust. South Korean startups such as Vuno are pioneering AI-based diagnostic tools, revolutionizing healthcare delivery. In China, giants like Alibaba Cloud originated from the startup ecosystem and have since contributed significantly to the digital transformation of SMEs and even the public sector.

The high levels of R&D investment (4.8% of GDP in South Korea) and the strong accelerator support infrastructures (BLOCK71 in Singapore, Zhongguancun Innoway in China) further reflect how startups are positioned at the core of national innovation agendas. These platforms help young companies rapidly scale and integrate into broader economic systems, making them essential agents of knowledge transfer and technological diffusion.

Furthermore, through international cooperation initiatives – such as China's Belt and Road, Korea's APAC Open Innovation Platform, and Singapore's participation in ASEAN and APEC innovation hubs – these countries are positioning their startups to operate on a global scale, spreading local innovations across borders.

In conclusion, startups in Eastern economies are not only transforming their own domestic sectors but also enhancing the region's global competitiveness through innovation, infrastructure, and digital capability. The patterns observed across these countries underscore the strategic significance of startups as both engines of economic growth and catalysts of digital transformation.

Conclusion

The findings of this study suggest that startup ventures are instrumental in the development of the contemporary innovative economies of Eastern nations, serving as catalysts for technological advancement, digitalization, and the transformation of traditional sectors.

A review of the experiences of China, South Korea, and Singapore reveals that strategic government backing, investment in research and development, the establishment of digital infrastructure, and the integration of startups into national innovation ecosystems are essential for fostering sustainable economic growth and enhancing global competitiveness.

Startups in these nations not only generate new employment opportunities and products, but also foster the exchange of knowledge, propel technological advancements, and enhance efficiency across sectors such as healthcare, education, logistics, finance, and public administration.

The initiatives of these startups are instrumental in shaping the innovation landscape. The support provided by institutions, the availability of acceleration programs, international collaboration, and a high level of digital maturity all contribute to the transformation of startups into significant players in the innovation ecosystem.

Therefore, startup initiatives are an integral part of the economic strategy of Eastern countries, aimed at fostering sustainable development, technological self-sufficiency, and improving the quality of life. The outcomes achieved can serve as a valuable reference for other nations in the region, seeking to create an environment conducive to the growth of entrepreneurship and the development of a startup ecosystem capable of driving dynamic and sustainable economic growth.

References:

- Kartika F., 2024 – *Kartika F.* The Role of Innovation in Startup Success: A Comprehensive Review //Advances: Jurnal Ekonomi & Bisnis. 2024. T. 2. №. 1. P. 46-58.
- Zhang X., Yi G., 2024 – *Zhang X., Yi G.* Start-ups and innovation ecosystem in China //Science, Technology and Society. 2024. T. 29. №. 1. P. 54-74.
- Tairova Z., 2024 – *Tairova Z.* Comparative analysis of the processes of digitalization of the economies of South Korea and Turkey //Eurasian Journal of Academic Research. 2024. Vol. 4. No. 7S. P. 941-944.
- Wong P. K., 2022 – *Wong P. K.* The development of Singapore's innovation and entrepreneurship ecosystem //Clusters of Innovation in the Age of Disruption. Great Britain: Edward Elgar Publishing. 2022. №1. P. 206-244.
- Crnogaj K., Rus M., 2023 – *Crnogaj K., Rus M.* From start to scale: navigating innovation, entrepreneurial ecosystem, and strategic evolution //Administrative Sciences. 2023. T. 13. №. 12. P. 254.
- Gao J., Mu R., 2021 – *Gao J., Mu R.* Mass entrepreneurship and mass innovation in China //The Oxford Handbook of China Innovation. 2021. P. 254-271.
- Istad F., 2023 – *Istad F.* Towards a Multicultural Knowledge Economy?: Emerging Issues in Tech Incubation for Immigrants in South Korea //Korea and the Global Society. Routledge. 2023. P. 140-156.
- Yim D. S., Kim Y., Kim W., 2024 – *Yim D. S., Kim Y., Kim W.* Startup Policy and Startup Innovation Ecosystem in Korea //Science, Technology and Society. 2024. T. 29. №. 1. P. 75-96.
- Furr N., Ozcan P., Eisenhardt K. M., 2022 – *Furr N., Ozcan P., Eisenhardt K. M.* What is digital transformation? Core tensions facing established companies on the global stage //Global Strategy Journal. 2022. T. 12. №. 4. P. 595-618.

Pangarkar N., Vandenberg P., 2022 – *Pangarkar N., Vandenberg P.* Singapore's Ecosystem for Technology Startups and Lessons for Its Neighbors. Manila, Philippines : Asian Development Bank, 2022. 51 p.

Bu N., Wu T., 2022 – *Bu N., Wu T.* The Asia-Pacific region: The new center of gravity for international business //International business in the New Asia-Pacific: Strategies, opportunities and threats. 2022. P. 3-29.

Edobor F., Sambo-Magaji A., 2025 – *Edobor F., Sambo-Magaji A.* Digital Entrepreneurship: Opportunities and Challenges //Technology for Societal Transformation: Exploring the Intersection of Information Technology and Societal Development. 2025. P. 63-99.

Lee W. B., 2024 – *Lee W. B.* Regulating artificial intelligence in medical care in South Korea //Research Handbook on Health, AI and the Law. Edward Elgar Publishing, 2024. P. 392-407.

Fang H. S. A., 2021 – *Fang H. S. A.*, Commercially successful blockchain healthcare projects: a scoping review //Blockchain in Healthcare Today. 2021. T. 4. P.1-8

Bogavac M., Cekerevac Z., 2021 – *Bogavac M., Cekerevac Z.* Digitalization of SMEs In Developing & Developed Countries //Business Innovations Economics Journal. 2021. T. 5. №. 2. P. 150-156.

Ли Сяоао

Әл-Фараби бизнес мектебі, Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті. Алматы, Қазақстан

E-mail: zdongdong@mail.ru

ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ СТАРТАП-ЖОБАЛАРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл ғылыми зерттеудің мақсаты стартап-жобалардың Шығыс елдерінің экономикалық дамуына әсерін кешенді зерттеу және олардың инновациялық жүйелердегі рөлін анықтау болып табылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі экономиканы цифрландыру және технологиялық трансформациялау жағдайындағы стартаптардың стратегиялық маңыздылығында жатыр. Зерттеудің жаңалығы – Қытай, Оңтүстік Корея және Сингапур сияқты шығыс елдерінің мысалында стартап-экожүйелерді салыстырмалы талдау арқылы даму заңдылықтарын анықтау және тәжірибені тарату мүмкіндіктерін анықтау. Зерттеудің міндеттері стартаптар мен экономикалық көрсеткіштер арасындағы байланысты анықтау, ұлттық заңнама мен халықаралық бағдарламаларды талдау болып табылады. Зерттеу әдістері ретінде талдау және синтез, салыстырмалы және жүйелік тәсілдер, мазмұнды талдау қолданылды. Нәтижесінде, стартаптар Шығыс елдерінде инновацияларды ілгерілетудің, технологиялар трансферті мен цифрлық экономиканы дамытудың негізгі қозғаушы күшіне айналатыны анықталды.

Зерттеу нәтижелері осы бағыттағы әртүрлі зерттеулерге ықпал етуі мүмкін. Зерттеу қолайлы стартап-экожүйені қалыптастырудағы мемлекеттік қолдау мен даму институттарының рөліне назар аударады. Қытай, Оңтүстік Корея және Сингапур мысалдары ғылымға, технологияға және кәсіпкерлік инфрақұрылымға бағытталған инвестициялар жеке сектордың белсенді қатысуымен бірге инновациялық бизнестің пайда болуына тұрақты негіз құратынын көрсетеді. Бұл елдер халықаралық ынтымақтастықтың, жаһандық нарықтарға интеграцияның және адами капиталды дамытудың маңыздылығын көрсетеді, бұл экономиканың әлемдік деңгейдегі бәсекелестік артықшылықтарын бірге күшейтеді.

Кілт сөздер: стартап, инновация, цифрлық экономика, экономикалық даму, экожүйе, Шығыс елдері, технологиялық трансформация.

Ли Сяоао

*Бизнес школа Аль Фараби, Казахский национальный
университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

E-mail: zdongdong@mail.ru

РОЛЬ СТАРТАП-ПРОЕКТОВ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ СТРАН ВОСТОКА

Аннотация. Целью данного научного исследования является комплексное изучение влияния стартап-проектов на экономическое развитие стран Востока и определение их роли в инновационных системах. Актуальность исследования заключается в стратегической значимости стартапов в условиях оцифровки и технологической трансформации современной экономики. Новизна исследования заключается в выявлении закономерностей развития и выявлении возможностей распространения опыта посредством сравнительного анализа стартап-экосистем на примере таких восточных стран как Китая, Южной Кореи и Сингапура. Задачи исследования заключается в выявлении взаимосвязи между стартапами и экономическими показателями, анализ национального законодательства и международных программ. В качестве методов исследования использовались анализ и синтез, сравнительный и системный подходы, контент-анализ. В результате было установлено, что стартапы становятся основной движущей силой продвижения инноваций, трансферта технологий и развития цифровой экономики в странах Востока. Выводы исследования могут способствовать для различных исследований в этом направлении.

Исследование акцентирует внимание на роли государственной поддержки и институтов развития в формировании благоприятной стартап-экосистемы. Примеры Китая, Южной Кореи и Сингапура демонстрируют, что целенаправленные инвестиции в науку, технологии и предпринимательскую инфраструктуру, в сочетании с активным участием частного сектора, создают устойчивую основу для появления инновационных бизнесов. Эти страны также показывают важность международного сотрудничества, интеграции в глобальные рынки и развития человеческого капитала, что в совокупности усиливает конкурентные преимущества экономики на мировом уровне.

Ключевые слова: стартап, инновации, Цифровая экономика, экономическое развитие, экосистема, страны Востока, технологическая трансформация

Автор туралы мәлімет:

Ли Сяоао, Әл Фараби атындағы бизнес мектебінің 2 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе:

Ли Сяоао, докторант 2 курса Бизнес школы имени Аль-фараби, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about the author:

Li Xiaobao, 2nd year Doctoral Student, DBA, Al Farabi business school, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 28 ақпан 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

¹Aldabek.N.

²Makhmudova A.

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹Aldabek.Nurzhamal@gmail.com, ²makhmudovaaziza01@gmail.com

SOFT POWER AS AN INSTRUMENT FOR THE FORMATION AND PROMOTION OF CHINESE POLITICAL CULTURE

Abstract. The article examines the concept of soft power in the context of Chinese political culture and its significance. The main focus is on the adaptation and transformation of the concept of soft power in China's political strategy, as well as its role in promoting the country's interests in the international arena. The novelty of the study is a comprehensive analysis of the use of soft power in Chinese political culture, focusing on the country's traditional values, the "One Belt, One Road" initiative, the activities of Confucius Institutes, and interaction with modern tools such as digital technologies. The purpose of the study is to identify the features of China's use of soft power and assess its effectiveness in the context of geopolitical processes. The main objectives of our study are to study the theoretical foundations of the concept of soft power and its adaptation in Chinese political culture; analyze the main tools of China's soft power; assess the results of the use of soft power in the international arena; identify the main difficulties and limitations of the use of soft power in China's strategy. The research methods include the analysis of official documents, strategies, media sources, and a comparative analysis of the works of researchers devoted to the concept of soft power. The results of the study show that China actively uses soft power to strengthen its international image and expand its influence. The article identifies both successful examples of the implementation of soft power and the difficulties associated with its perception by the international community.

Key words: soft power, Chinese political culture, international influence, "One Belt, One Road" initiative, Confucius Institutes, digital diplomacy, geopolitics, cultural policy.

Introduction

In the context of globalization, countries are increasingly resorting to non-violent forms of influence, seeking not only to advance their interests, but also to create a positive image in the international arena. The concept of soft power, first formulated by Joseph Nye (2004, p. 5), became the basis for understanding how cultural, educational, and diplomatic tools can help expand geopolitical influence without resorting to military or economic coercion.

The People's Republic of China (PRC) is actively developing its unique soft power model by implementing traditional cultural values, modern technologies, and international cooperation initiatives. Thus, China uses soft power as a comprehensive approach that becomes part of the overall political culture, encompassing both domestic and foreign directions. One of its main directions is the "Belt and Road" initiative, which is considered not only as an economic project, but also as a means of cultural exchange and diplomatic interaction (Zhao, 2015: 42). However, the resulting success of China's soft power is mixed. On the one hand, its main tools - Confucius Institutes, digital diplomacy, and cultural policy - allow it to raise the country's positive image. On the other hand, the international community has begun to criticize and fear these efforts as politically motivated, which makes it difficult to perceive China as a "friendly partner" (Wang, 2019: 28). In this regard, the relevance of the study is determined by the need to systematically analyze the concept of Chinese soft power in the context of its influence on international relations and the country's perception on the global stage.

To answer the question of how China uses soft power to advance its interests in an ever-changing geopolitical arena, the following sections will be examined:

- examine the theoretical foundations of the concept of soft power and its interpretation in Chinese political culture;
- analyze the main instruments of soft power, including the Belt and Road Initiative and the activities of Confucius Institutes;
- assess China's achievements and challenges in using soft power.

This study is based on an interdisciplinary approach that combines methods from political science, cultural studies, and international relations. Primary sources, including scholarly articles, monographs, and media studies, are analyzed (Smith, 2020: 63; Zhang, 2021:19).

Research materials and methods

The main research materials include scientific publications by foreign authors devoted to soft power and its use in China (for example, Nai, 2004:7; Zhao, 2015:45), reports and analytical materials of international organizations covering the diplomatic and cultural aspects of Chinese policy (UNESCO Report, 2021:34).

An analysis of official strategies, cultural programs, and media publications identified the main directions of Chinese soft power and their connection with political culture (Wang, 2019:14). An analysis of publications in leading Chinese and international media outlets helped to identify the characteristics of public diplomacy and the perception of Chinese soft power abroad (Smith, 2020: 49). China's soft power model is used to compare it with similar strategies of other countries, such as the United States and Japan. This helped to identify the unique features of the Chinese approach (Zhang, 2021: 19). Examples for the analysis included projects such as the Belt and Road Initiative, the activities of Confucius Institutes, and China's digital diplomacy campaigns (Zhao, 2015: 50). All data collected as part of the study were critically analyzed, taking into account their source, context, and relevance. Particular attention was paid to checking the authenticity of the materials, which ensured the objectivity of the conclusions drawn.

To achieve the goal and solve the tasks of this study, a comprehensive interdisciplinary approach was used, combining the methods of political science, cultural studies, and international relations. This approach allows us to consider the concept of soft power in Chinese political culture not only from the perspective of its theoretical foundations, but also through the prism of its practical implementation.

Discussion

The concept of "hard power" (hand power), which emerged at the end of the 20th century, is associated by many scholars with the military and economic power of states. This concept defines the power that implements the national interests and strategies of a state, ensuring its influence on the international stage. The implementation of the concept of "hand power" is based on the active use of military force, resistance and deterrence, as well as the provision of material assistance to close allies.

Since the 80s of the 20th century, a new understanding has begun to take shape in the theory of international relations, replacing the traditional principle of military force.

Its main concept was the concept of "soft power". This concept was quickly adopted by countries around the world. It was especially warmly received by the great powers that influence the world. The theory that emerged in the USA quickly gained support and became a tool of influential states (Kerimbayev, 2021: 19).

The scientist who first proposed the term and theory of "soft power" was Joseph S. Nye, Jr., a professor at the Kennedy School of Public Administration at Harvard University. According to him, state power has the ability to achieve the desired, convenient result. And this ability depends on the presence of certain resources in the political regime for the exercise of power and the ability to use

them effectively. In many cases, to achieve the desired result, you can activate factors such as spiritual and material culture, social and political principles, and the quality of the domestic and foreign policy being pursued. If you can use such additional factors correctly, it will provide ample opportunities to create a positive image of the country and accumulate special resources. According to Nye, "soft power" is the ability to achieve your goals not by force, bribery, or coercion, but rather by your own attractiveness. That is, getting others to do what you want without brute force or economic pressure (Kerimbayev, 2021: 19).

Joseph Nye constantly expands his definition of "soft power". In his 2004 definition, he says: "the ability to achieve a desired result through attraction, not through coercion or payment" (Ny, 2004:7). The scientist emphasizes "attraction" differently. He expands this in his 2011 work "The Future of Power". There, Nye defines "soft power" as "the ability to persuade, persuade, and create positive attraction in order to achieve an effective result" (Ny, 2011:20). Thus, according to J. Nye's concept, a subject must be attractive to an object, it must be liked, and this situation, in turn, allows the subject to use the object's favor to his advantage. According to J. Nye, the soft power of the United States was a major reason for the defeat of the Soviet government in the Cold War. Because the Soviet political elite did not recognize the great influence of soft power mechanisms on foreign policy confrontation. Commercial advertising associated with the United States was one of the important elements of soft power. "Generation after generation, young people in European countries west and east of the Iron Curtain found new cultural alternatives for themselves. Even simple things like blue jeans, Coca-Cola, and certain brands of cigarettes became opportunities for young people to express their own "I"" (Nay, 2004:36). He also considers the mass media in general to be one of the most important tools of soft power. He also emphasizes the influence of science on soft power. Nye's concept also includes propaganda. Nye believes that "mind-twisting is no better than arm-twisting" (Nay, 2011:20). According to Nye, the main sources of "soft power" include culture, political values, and foreign policy. However, Nye attaches special importance to the function of language. He identifies three main components of "soft power". These are: foreign policy, foreign economic activity and propaganda that increases the attractiveness of culture and language (Syroezhkin, 2011: 4).

Thanks to the joint participation of world scientists, the concepts that include the content of "soft power" and its definition have been established. Also, common mechanisms for the functioning of "soft power" have been put into practice. For example, humanitarian cooperation, investment, high-level dialogue and other types of "soft power" are especially actively used.

A definition that is close to Nye's concept of "soft power" is given by Russian scientists N.V. Kukharenko and S.V. Kukharenko. According to them, "soft power is a set of non-military diplomatic actions directed at other countries in order to form an attractive image of one's country and expand its sphere of influence" (Kukharenko, Kukharenko, 2013: 165).

Russian researcher D.V. Masyakov developed his own theory of the concept of "soft power". According to him, "it is an attribute of expansionist policy, which is more attractive and effective if it is based on the adoption and dissemination of common values, cultural and moral ideas". D.V. Masyakov considers "soft power" as a specially designed, aggressive strategy of a state to pursue its interests in a certain region (Masyakov, 2010: 13).

Chinese scholars give a slightly different definition of "soft power". Chinese scholar Liu Zaishi believes that "soft power is the wisdom and strategy of a state in its development and ability to use "hard power"(Liu,2009). That is, he puts "soft power" alongside "hard power". Chinese scholar Liu Guofu believes that the source of "soft power" is "hard power," and that hard power is the beginning of everything, while soft power is its extended manifestation. He also believes that the world is held together by opposing forces, and that one force cannot exist without another (Liu, 2012: 18).

Yu Xintian, a researcher at the Shanghai Academy of Social Sciences, explains that "soft power is the manifestation of the influence of national culture in international relations".

Although there are various definitions of the concept of “soft power,” they all converge on a common understanding. That is, a certain subject of international relations does not resort to violent actions, but rather focuses on achieving the intended goal. Therefore, there is a commonality in the definitions of “soft power.” However, there are different views on the mechanism of its application.

First, when power is usually divided into “hard” and “soft”, the concept of material and non-material is taken as a basis. Many researchers consider the concept of “soft power” to be spiritual, not material. Among them is the Chinese scientist Yu Xintian. He considers “soft power” to be non-material. For example, he attributes the economic factor to material, that is, “hard” power [Electronic resource] <http://www.aisixiang.com/data> [Date of access: 2.02.2025].

Many researchers, following the principles of J. Nye, put culture at the forefront as the main element and driving force of “soft power”. The views of Chinese scientists on Nye’s theory are divided: some say that “soft power” is based only on national culture and its values, while the second group believes that there are other sources of “soft power”. And B.S. Glaser and M.E. Murphy distinguish two periods of the formation of the Chinese concept of “soft power”.

1. The 90s of the 20th century are the period of dominance of the concept of “soft power” based on culture.

2. The 21st century is considered the period of formation of the concept of “soft power” with a Chinese characteristic of a political nature [Electronic resource] http://csis.org/files/media/csis/pubs/090305_mcgiffert_chinesesoftpower [Date of access: 25.12.2024].

However, most Chinese scholars consider the first concept to be correct. They consider culture to be the most fundamental aspect of “soft power” and a key tool for dominance in this area, international competition. The person who put this forward was Professor Wang Huning, director of the Policy Research Bureau of the Central Committee of the CPC. He emphasizes that the role of culture should be emphasized in the issue of state potential. However, the culture he refers to is somewhat different from the traditional understanding. He believes that culture includes many factors, such as political structure, national culture and its diversity, economic system, historical development process, ideology, scientific and technical (Wang, 1993: 93).

Scientists from St. Petersburg State University I.V. Radikov and Ya.V. Leksyutina also attach special importance to the economic factor of “soft power” and the advancement of the Chinese development model. They agree with J. Nye that economic sanctions and various forms of economic pressure belong to “hard power”, but they also emphasize that successful economic development has a great influence on other states, especially developing countries (Radikov, 2012: 21).

“Economic heyday” is also considered by the Russian Sinologist M.L. Titarenko as one of the sources of the PRC’s “soft power”. In his opinion, many developing countries want to use Beijing’s experience (Titarenko, 2015: 7).

Zhao Lei interprets the role of China’s economic power in the policy of “soft power” differently. In his opinion, the growth of China’s economic power has stimulated the revival of people’s confidence in their own strength and revived the system of traditional Chinese cultural values. Although the Chinese scholar prioritizes culture as the core of “soft power”, he also notes a number of weaknesses in this area. In particular, he focuses on the difference in cultural and political dialogue between China and the rest of the world. He believes that it is very difficult to create a common value base in culture, as in economic relations [Electronic resource] <http://dangjian.people.com.cn/n/2014/0527/c117092-25071822-2.html> [Date of access: 30.12.2024].

The analysis of the sources used revealed a wide range of views on the concept of soft power and its role in Chinese political culture. The theoretical foundations of soft power, formulated by Joseph Nye, have been the starting point for much modern research in this field. In his view, soft power is based on cultural appeal, political values, and a confident foreign policy (Ny, 2004: 7).

This concept has been widely used to analyze China's strategies, as highlighted in the works of scholars such as Zhao and Wang.

The main ideas about the transformation of soft power in China are related to its unique adaptation through the synthesis of traditional cultural values and modern tools. Zhao emphasizes that China's soft power strategy is based on the promotion of cultural heritage and Confucian values, which allows the country to maintain its uniqueness in the face of globalization (Zhao, 2015: 38). This aspect is in line with Wang's conclusions, who sees China's soft power as part of the broader Belt and Road Initiative (Wang, 2019: 14). He noted that cultural and educational programs, such as the activities of Confucius Institutes, not only help to strengthen China's position in the international arena, but also create a platform for interaction with other countries.

One of the important areas of research discussed in Smith and Zhang's works was the study of digital diplomacy. These authors note that social networks and online platforms are actively used to promote the cultural and political image of the People's Republic of China. However, Smith emphasizes the role of state news agencies and their influence in shaping international public opinion. Zhang, in turn, analyzes the challenges associated with the adoption of Chinese digital diplomacy, including issues of trust and transparency.

Despite the positive results, the research has some limitations. Zhao and Wang point out the difficulty of assessing the real impact of soft power, since its success often depends on the perception of other countries. Some Western scholars, such as Nye, emphasize that excessive soft power activity can lead to accusations of hidden political motives, which is confirmed by the analysis of mass media sources (Smith, 2020: 52).

Thus, the state's "soft power" has become a foreign policy method that implements its diplomatic strategy without the use of force in the context of modern trends. In this context, much attention is paid to cultural diplomacy, the main component of "soft power". The PRC's "soft power" diplomacy can be considered "culturally centered", that is, designed to expand Chinese culture and cultural achievements to the world.

Cultural diplomacy is a method of promoting the interests of the state through indirect interaction, that is, bypassing the traditional model of relations involving interstate ties. Over time, this can contribute to the development of relations between two countries and their rise to a higher level. However, the effect of cultural diplomacy is visible only as a result of long-term work. The idea of using cultural diplomacy to destroy public opinion in the short term is ineffective. Hasty and overly active actions create distrust of a particular country, and society does not accept its values (Kerimbayev, 2021: 22).

The interrelation of sources is clearly reflected in the common tendency to consider China's soft power as a multi-layered and dynamic tool of foreign policy. All researchers emphasize the importance of the cultural factor, but their approaches differ in detail. For example, Zhao focuses on traditional aspects, while Wang and Zhang study technological and educational innovations. This difference allows for a more complete and objective coverage of the topic. Thus, the discussion of sources confirms that China's soft power is an integral part of its political culture and foreign policy strategy. As the analysis shows, its effectiveness lies in the synergy of traditional and modern tools, which is especially emphasized in theoretical and empirical studies.

Results

The use of Chinese language and culture as a "soft power" has been elevated to the level of state strategy and the "Strategy of a Strong Cultural State" was adopted. The decisions of the 6th Plenum of the 17th Central Committee of the CPC Central Committee held in 2012 were specifically mentioned in the "cultural policy" section. It emphasized the need to get rid of the one-sided focus on the economy. At the same time, this plenum considered strengthening the cultural "soft power" of the state and increasing the global influence of Chinese culture. Great attention was

paid not only to exporting Chinese products, but also to disseminating Chinese cultural values to the world, and to determining the place of Chinese culture.

Using the historical principle method, we analyzed the historical evolution of the spread of the Chinese language in China's relations with the Central Asian republics. Based on the principle of scientific objectivism, we analyzed the "soft power" policy of the PRC in various regions. Using a systematic approach, we comprehensively examined the impact of the PRC's foreign language policy on regions and the world. This methodology made it possible to identify the main components and tools of China's "soft power". It was determined that Confucius Institutes are a structural system that implements the PRC's cultural diplomacy. Using the method of comparative analysis, we determined how the PRC's "soft power" policy and cultural expansion are proceeding in different countries of the world and in Central Asia and Kazakhstan, and its results. We also examined the similarities and features of the structures that spread the language and culture of the PRC, and made scientific predictions about the prospects for the development of Confucius Institutes in the world. Using the problem-chronological method, we clarified the formation and development process of the PRC's foreign language policy. And the interdisciplinary method allowed us to consider the PRC's "soft power" policy in the most comprehensive and comprehensive way. The descriptive method helped to determine the nature and directions of the foreign language policy formed within the framework of the "soft power" policy and cultural diplomacy, and to study the work of Confucius Institutes. (Kerimbayev, 2021:35)

The conducted research revealed the main aspects of the concept of soft power in Chinese political culture, its main tools and features of its implementation in the international arena. The People's Republic of China has developed a unique interpretation of soft power, based on the combination of traditional values, such as Confucianism and the legacy of ancient Chinese philosophy, with modern influence strategies. Unlike the classical approach described by Joseph Nye (2004, p. 5), China emphasizes historical continuity and cultural uniqueness. This allows the country not only to advance its interests, but also to form a stable positive perception in the international arena (Zhao, 2015, p. 41).

Confucius Institutes, initiatives to popularize the Chinese language and culture abroad play an important role in strengthening cultural ties with developing countries (Wang, 2019: 25). Educational diplomacy: scholarship programs and partnerships with universities help to strengthen cooperation in the fields of science and education (Smith, 2020: 52). Active use of social media and information platforms to create a positive image of China. As Zhang (2021, 24) notes, digital technologies allow China to expand its influence among young audiences in different regions. Research data shows that the Belt and Road Initiative has become not only an economic, but also a cultural project aimed at strengthening international ties. As Zhao (2015, 48) and Wang (2019, p. 33) show, through the implementation of infrastructure projects, China is strengthening its political and cultural influence. The negative perception of some initiatives as tools for hidden political influence (Smith, 2020: 56), criticism from Western countries that limit China's ability to build trust in the international arena, and the problems of adapting Chinese cultural values to the perception of countries with different cultural traditions (Zhang, 2021: 27) create limitations and difficulties in the implementation of soft power. China's soft power strategy demonstrates a high level of consistency, manifested in the combination of cultural, educational, and digital tools. An important feature of the Chinese model is its comprehensive nature, combining domestic political stability with international cultural exchange (Zhao, 2015: 50).

Thus, the results of the study confirm that soft power is an important element of China's political culture and that its implementation contributes to the advancement of national interests and strengthening China's position on the world stage. However, further successful integration of this concept requires overcoming the challenges associated with international acceptance and adapting strategies to local conditions.

Conclusion

The conducted research allowed us to gain a deeper understanding of the essence of the concept of soft power in Chinese political culture, its unique features and its role in implementing the country's foreign policy strategy. Based on the analysis of theoretical and empirical data, the following conclusions were drawn:

- The Chinese interpretation of soft power differs from the Western model. It is based on a harmonious combination of traditional cultural values, such as Confucianism, and modern tools of influence, including digital diplomacy and educational programs. This integration allows China to maintain its cultural uniqueness, while increasing its attractiveness on the international stage.

- China's main soft power tools include the cultural, educational and digital spheres. Confucius Institutes, international scholarship programs and media campaigns serve as important tools for strengthening the positive perception of China abroad.

- The Belt and Road Initiative has proven its effectiveness as a multifaceted soft power tool. It not only strengthens economic interaction, but also creates a platform for cultural exchange, thereby contributing to the expansion of China's political influence.

- The challenges and limitations of China's soft power include criticism from Western countries, the difficulty of adapting cultural values to the perception of other cultural contexts, and the need to increase the level of trust in the country's international initiatives.

Thus, the concept of soft power plays a key role in China's political culture, determining its uniqueness and effectiveness in the international arena. The established consistency and comprehensive nature of the Chinese soft power model allow us to speak about its potential to further strengthen the country's cultural and political influence. However, for the successful implementation of this strategy, it is necessary to take into account the global challenges associated with criticism and perception of soft power abroad. The prospects of current research are reflected in a more detailed analysis of the peculiarities of the perception of Chinese soft power in different regions of the world, as well as in the study of its interaction with similar concepts in other countries. This will allow for a more complete understanding of the dynamics of international relations in the context of increasing cultural globalization.

References:

Glaser, Murphy, 2009 – *Glaser B. S., Murphy M. E.* Soft power with Chinese characteristics: The ongoing debate. Center for Strategic and International Studies, 2009. URL: http://csis.org/files/media/csis/pubs/090305_mcgiffert_chinesesoftpower_web.pdf (Date of application: 25.12.2024).

Kerimbaev, 2021 – *Kerimbaev Y. A.* China's foreign language policy and the spread of the Chinese language in Kazakhstan. PhD dissertation, 2021. P. 10–35. (in Kaz)

Kukhareenko, Kukhareenko, 2013 – *Kukhareenko N. V., Kukhareenko S. V.* Education as an instrument of China's "soft power" towards Russia // *Modern China in the System of International Relations*. Librokom Publishing House, 2013. P. 165. (in Rus)

Nye, 2004 – *Nye J. S.* Soft power: The means to success in world politics. PublicAffairs, 2004.

Nye, 2011 – *Nye J. S.* The future of power. PublicAffairs, 2011. P. 20–21.

Radikov, Leksiutina, 2012 – *Radikov I. V., Leksiutina Y. V.* "Soft power" as a modern attribute of a great power // *World Economy and International Relations*. 2012. № 2. P. 21. (in Rus)

Smith, 2020 – *Smith M.* Digital diplomacy and China's global image: Analyzing the role of social media in soft power // *Global Media Journal*. 2020. V. 12. № 2. P. 45–57.

State Council of the People's Republic of China, 2019 – Guidelines on promoting the Belt and Road Initiative. 2019. URL: <http://www.gov.cn/english> (Date of application: 29.12.2024).

Syroezhkin, 2011 – *Syroezhkin K. L.* China's "soft power" (Results of the VI Plenum of the CPC Central Committee of the 17th Congress) // *Analytic*. 2011. № 5(63). P. 44. (in Rus)

Titarenko, 2015 – *Titarenko M. L.* "Soft power" in China's relations with the outside world. Institute of Far Eastern Studies, Russian Academy of Sciences, 2015. P. 7. (in Rus)

UNESCO, 2021 – Cultural cooperation in the framework of international diplomacy. UNESCO Publications, 2021.

Wang, 1993 – *Wang H.* Culture as a country's strength: Soft power // Fudan University Journal. 1993. № 3. P. 91–97.

Wang, 2019 – *Wang Y.* The role of Confucianism in China's soft power strategy. Renmin University Press, 2019.

Soft power construction..., 2008 – *Yu S.* Soft power construction and foreign policy strategy // International Studies. 2008. № 2. URL: <http://www.aisixiang.com/data/19720.html>: (Date of application: 2.02.2025).

Zhang, 2021 – *Zhang L.* Cultural identity and digital innovation: The new face of China's soft power. Routledge, 2021.

Zhao, 2014 – *Zhao L.* Recognizing soft power. 2014. URL: <http://dangjian.people.com.cn/n/2014/0527/c117092-25071822-2.html> (Date of application: 30.12.2024).

Zhao, 2015 – *Zhao S.* China's soft power: Building a multi-dimensional approach to international relations // Journal of Contemporary China. 2015. V. 24. № 93. P. 37–50.

¹Алдабек Н.Ә. ²Махмудова А.К.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹Aldabek.Nurzhamal@gmail.com, ²makhmudovaaziza01@gmail.com

ЖҰМСАҚ КҮШ – ҚЫТАЙДЫҢ САЯСИ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ІЛГЕРІЛЕТУ ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қытайдың саяси мәдениеті контекстіндегі жұмсақ күш ұғымы мен оның маңызы қарастырылады. Қытайдың саяси стратегиясындағы жұмсақ күш концепциясын бейімдеу мен түрлендіруге, сондай-ақ оның халықаралық аренада ел мүддесін ілгерілетудегі рөліне басты назар аударылады. Елдің әстүрлі құндылықтары, «Бір белдеу – бір жол» бастамасы, Конфуций институттарының қызметі және цифрлық технологиялар сияқты заманауи құралдармен өзара әрекеттесуіне баса назар аударда отырып Қытайдың саяси мәдениетіндегі жұмсақ күшті қолдануды жан-жақты талдау зерттеудің жаңалығы болып есептеледі. Зерттеудің мақсаты – Қытайдың жұмсақ күшті пайдалану ерекшеліктерін анықтау және оның геосаяси үдерістер контекстіндегі тиімділігін бағалау. Жұмсақ күш концепциясының теориялық негіздерін және оның Қытай саяси мәдениетіндегі бейімделуін зерттеу; Қытайдың жұмсақ күшінің негізгі құралдарын талдау; халықаралық аренада жұмсақ күшті қолдану нәтижелерін бағалау; Қытай стратегиясында жұмсақ күшті қолданудың негізгі қиындықтары мен шектеулерін анықтау зерттеуіміздің негізгі міндеттері боп саналады. Зерттеу әдістері ресми құжаттарды, стратегияларды, БАҚ көздерін талдауды және зерттеушілердің жұмсақ күш концепциясына арнаған еңбектерін салыстырмалы талдауды қамтиды. Зерттеу нәтижелері Қытайдың халықаралық имиджін нығайту және ықпалын кеңейту үшін жұмсақ күшті белсенді түрде қолданатынын көрсетеді. Мақалада жұмсақ қуатты енгізудің сәтті мысалдары да, халықаралық қауымдастықтың оны қабылдауына байланысты қиындықтар да анықталған.

Кілт сөздер: жұмсақ күш, Қытай саяси мәдениеті, халықаралық ықпал, «Бір белдеу – бір жол» бастамасы, Конфуций институттары, цифрлық дипломатия, геосаясат, мәдени саясат.

¹Алдабек Н.Ә. ²Махмудова А.К.

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹Aldabek.Nurzhamal@gmail.com, ²makhmudovaaziza01@gmail.com

МЯГКАЯ СИЛА КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ И ПРОДВИЖЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КИТАЯ

Аннотация. В статье рассматривается концепция мягкой силы и ее значение в контексте китайской политической культуры. Основное внимание уделяется адаптации и трансформации концепции мягкой силы в политической стратегии Китая, а также ее роли в продвижении интересов страны на международной арене. Новизна исследования заключается в комплексном анализе использования мягкой силы в политической культуре Китая с упором на традиционные ценности страны, инициативу «Один пояс, один путь», деятельность Институтов Конфуция и ее взаимодействие с современными инструментами, такими как цифровые технологии. Целью исследования является выявление специфики использования Китаем мягкой силы и оценка ее эффективности в контексте геополитических процессов. Изучить теоретические основы концепции мягкой силы и ее адаптацию в китайской политической культуре; Анализ основных инструментов мягкой силы Китая; оценка результатов применения мягкой силы на международной арене; Главные цели нашего исследования — выявить основные проблемы и ограничения использования мягкой силы в стратегии Китая. Методы исследования включают анализ официальных документов, стратегий, источников СМИ, а также сравнительный анализ работ исследователей по концепции мягкой силы. Результаты исследования показывают, что Китай активно использует мягкую силу для укрепления своего международного имиджа и расширения влияния. В статье рассматриваются как успешные примеры реализации мягкой силы, так и проблемы, связанные с ее принятием международным сообществом.

Ключевые слова: мягкая сила, китайская политическая культура, международное влияние, инициатива «Один пояс, один путь», Институты Конфуция, цифровая дипломатия, геополитика, культурная политика.

Information about authors:

Aldabek Nurzhamal Abdirazakkyzy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Makhmudova Aziza Kazbekovna, Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Авторлар туралы мәлімет:

Алдабек Нұржамал Әбдіразаққызы, т.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Махмудова Азиза Казбековна, магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Алдабек Нұржамал Әбдіразаққызы, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Махмудова Азиза Казбековна, магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Келін түсті 4 наурыз 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

*¹Еркін А. ²Дүйсен Ғ.М.

^{1,2} Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹araynur73@163.com, ²galyimzhan@inbox.ru

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ: ЖАҢА ПЕРСПЕКТИВАЛАР МЕН СЫН-ҚАТЕРЛЕР

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстан мен Қытай екі ел арасында жүріліп жатқан сауда-экономикаға байланысты ортақ көп түрлі келісімдер мен жобалар, жаңа перспективаларға талдау жасау. Сондай-ақ еліміздің Қытаймен экспорт-импорт жағдайы мен Қытай тарбынан келетін сын-қатерлерін ғылыми тұрғыдан жан-жақты қарастыру. Осы мақсатты орындау үшін әуелі еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бері қарай Қытаймен сауда-экономикалық ынтымақтастық барысында қол жеткен көрнекті нәтижелер нақты статистикалық көрсеткіштермен көрсетіле отырып талданды. Қазірге дейін Қытай мен Қазақстан арасындағы серіктестік негізінен мұнай-газ, кен өнімдері және ауылшаруашылық, өнеркәсіп саласы төңірегінде жиі айтылғанымен, екіжақтың тауар сауда айналымының жалпы жағдайның зерттелу жағы әлсіз болып келген еді. Бұл мақалада осы бастық ескеріліп, Қытаймен екіжақты сауда қатынасын жеделдете дамытудың тиімділіктерінен игіліктенумен қатар зиянды жақтарынан қалай сақтанудың шаралары, яғни қысқа және ұзақ мерзімді келешектегі сын-қатерлерді талдауға басымдылық берілді. Зерттеу тақырыбының активалдылығы мен күрделілігін ескере отырып, Қытай мен Қазақстан арасындағы экспорт-импорт жағдайын анықтау кезінде статистикалық талдау әдісі қолданылды. Ал еліміздің экономикалық дамуы, сыртқы саудасындағы өзгерістері салыстырмалы әдістер арқылы шешім тапты. Қытай мен Қазақстан екі елдің ұзақ жылдық ынтымақтастығы барысындағы келісімдер, ірі жобалар яғни перспективалар, келешекте болатын өзгерістер мен сын- сынақтар терең сараптау, талдау, жинақтау, қорытындылау сынды ғылыми жұмыстың стиліне сай зерттеу әдістері қолданылды. Мақаланың жаңалығы ретінде Қытай мен Қазақстан екі ел арасындағы сауда айналымы, оның ел экономикасы мен әлеуметтік жағдайына жасайтын ықпалы, пайдасы мен зияны немесе болашақтағы сын-қатерлері терең талданып қорытындыланды. Әрі тың ғылыми тұжырымдар мен ұсыныстар алға қойылды.

Кілт сөздер: Қытай мен Қазақстан, тауар сауда айналымы, экспорт-импорт жағдайы, ортақ мүдде аясындағы жобалар, экономикалық бәсекелестік, жаңа перспективалар, сын-қатерлер.

Кіріспе

Қытай Қазақстанның ғана емес, Азиядағы көптеген елдердің тұрақтылығына, өңірлік қауыпсіздігіне, сондай-ақ экономикалық дамуына зор ықпал етеді. Олар қазақстан, өзбекстан, қырғызстан, тәжікстан қатарлы орталық Азиядағы көп елдермен ірі сауда және стратегиялық серіктес бола ортып өздерінің ұзақ мерзімдік геосаяси мақсаттарын да іске асыруға талпынады. Өз еліміздің қазіргі даму тұрғысынан алып айтқанда, біз көрші ел қытаймен көпжақтылы ынтымақтастықты жақсартпауға амалсызбыз. Өйткені бүгінгі Қытай бүкіл халықараға ықпал жасап отырған қуатты елдердің қатарына өтті. Бастысы Қытай АҚШ бастаған ірі державалардың орталық Азияға бағыттаған геосаяси жоспарларын іске асыруына яғни саяси ойын алаңына айналдыруына қарсы пәрмен көрсетіп келе жатқан ел. Оның куәсі ретінде Қытай жетекшілігімен құрылған «Шаңхай ынтымақтастық ұйымы», «Ортақ тағдыр қауымдастығы» қатарлы бірлестіктер Азиядағы көрші елдердің қауыпсіздігі мен бейбіт

дамуын көзде ұстайды. Әсіресе «Үнді-тынық мұхиты стратегиясы» жобасы іске қосылғаннан кейін «халықаралық ашық аймақ және ортақ қорғану» секілді қисынсыз сылтаулармен АҚШ Азия аймағына орта қашықтықтағы зымырандар орнату мақсат-ниетін де ашық жарялады. Бұған бірінші болып Қытай үкіметі үзілді-кесілді қарсы тұрды. Жалпы жақтан орталық Азияның, кіші көлемнен өз мемлекетіміздің саяси тұрақтылығы мен экономикалық жақтан әлуеттенуіне қытайдың жасайтын ықпалын әсте төмен шамалауға келмейді.

Бұл жағынан келгенде қытаймен көпжақтылы ынтымақтастық орнату қазақстан үшін игі әсері мол. Әрине белгілі жақтардан сын-қатерлердің күшейуін де жоққа шығара алмаймыз. Көп айтылып, кең тарап жүрген «әлемді өзара мүдделер басқарады» деген бұл қанатты сөз қазіргі жаһанданған халықаралық қатынастардың динамикасын, әр елдің өз келешегі үшін алаңдап әрекет етіп отырғанын жақсы түсіндіреді. Қазір Қытай мен Қазақстан арасындағы екіжақты қарым-қатынастар жыл сайын күшейіп, жан-жақты дамып келеді. Біз мұны екі елдің ортақ мүддесін негізге ала отырып, стратегиялық маңызды ынтымақтастықтың үлгісі ретінде қарастыруымызға болады. Еліміз тәуелсіздік алған 30 неше жылдан бері Қытай мен Қазақстан арасында сауда айналымын еселеп арттыру, мәдени ауыс-күйістерді жақсартып жеңілдіктер жасау секілді көп түрлі бірлескен мәлімдемелер жаряланып келісімдерге қол қойылды. Әсіресе Қытайдың «Жібек жолы экономикалық белдеуі» жолға қойылғаннан бері Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда ауқымы одан ары кеңейе түсті (Әбиденқызы, 2024: 117). Осыған байланысты саясаткерлер мен шығыстанушы ғалымдар тарабынан Қытай мен Қазақстанның, Қытай мен Орталық Азия елдері арасындағы сауда қарым-қатынастары маңызды зерттеу түйіндерінің біріне айналды. Қазақстанның Қытаймен саяси, мәдени, әлеуметтік, экономикалық, т. б. жақтары мемлекеттік ғылыми-техникалық тапсырмалар ретінде іргелі зерттеу тақырыбына айналып қарастырылып келеді. Біз бұл зерттеу жұмысында Қазақстанның басты сауда-экономикалық серіктестерінің бірі болған Қытаймен сауда ынтымақтастығы барысындағы жаңа перспективалар мен сын-қатерлер жан- жақты, кешенді зерттеу көзделеді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қытай – Қазақстанның Орталық Азиядағы маңызды сауда-экономикалық серіктесі. Біз еліміз экономикасын дамыту үшін Қытайдың көптеп инвестиция салуын керек етеміз. Алайда экономикалық қолдау мен екіжақты іске асырылып жатқан түрлі келіссөздердің өзімізге әкелер пайдасы мен қауып-қатерлерін де ойласуымыз қажет. Бұл қазір күн тәртібінде тұрған маңызды мәселе. Сондықтан Қытай мен Қазақстан ынтымақтастығына байланысты мәселеге мән бере зерттеудің маңызы зор. Мәселен, А.Серікқалиева «“Один пояс, один путь” и новая конфигурация казахстанско-китайских отношений» зерттеуінде Қазақстанның «маңызды транзиттік буын ретіндегі рөлін атап көрсете отырып, серіктестіктің ішкі, саяси және әлеуметтік аспектілерін терең зерттейді» (Серикқалиева, 2023: 24 & 31). А. Argyngazinov «Қазақстанның сыртқы саудасы: экспорттың заманауи үрдістері мен ерекшеліктері» атты еңбекте «көпвекторлық Қазақстанның икемді сыртқы саясат үлгісін көрсете отырып, егемендігін нығайтуға мүмкіндік беретіні атап өтілген» (Argyngazinov, 2021: 23 & 32). Қытайлық Орталық Азия (Central Asia) зерттеуші ғалым Гуо Хуэй өзінің Шинжияң университететі ғылыми журналында жариялаған «Қытай мен Қазақстанның тауар саудасы арасындағы бәсекелестік пен ынтымақтастық қарым-қатынасы және оны оңтайландыру стратегиялары» (Гуо Хуэй, 2024: 45) деген мақаласында екі елдің сауда қатынасындағы ортақ тиімділіктерге тоқталады. Қазақстанның сыртқы саудасында, оның ішінде Қытайға экспортында орын алып отырған жетерсіздіктерге талдау жасайды.

Мақалада аталған тақырыпты жан-жақты, терең зерттеу үшін шетелік және отандық Шығыстанушы ғалымдардың зерттеулерінде ұсынылған ғылыми теориялық тұжырымдарын пайдаланды. Атап айтқанда отандық ғалымдардан А.Әбиденқызы, Қ.Қадылғазыұлы, А.Зебешев, Ғ.Дүйсен, А.Серикқалиева, ал шетелдік ғалымдардан Buckley, Clegg, Kolstad,

Argyngazinov, Гуо Хуэй, Лю Сянфэн, Гао Чжиган, Лю Вэй, Чжан Сяоцян, Гун Синьшу, Чжао Ченянь қатарлылардың зерттеулерінен пайдаланылды. Зерттеу барысында ғылыми теориялық (аталған тақырыптың басты алға қойған зерттеу мәселесі бойынша ғылыми теориялық тұжырымдарды, дереккөздерді және түрлі статистикалық мәліметтерді тағы басқа да материалдарды зерттеу) және эмпирикалық (жинақтау, саралау, жүйелеу, анализ, т. б.) әдістері қолданылды. Әсіресе Қытай мен Қазақстан арасындағы сауда мәселесінің жағдайына сараптау жүргізгенде статистикалық мәліметтер мен құжаттардағы деректерге сүйендік. Ал Қытай мен Қазақстан екі елдің ұзақ жылдық ынтымақтастығы барысындағы келісімдер, ірі жобалар яғни перспективалар, келешекте болатын өзгерістер мен сын- сынақтар терең сараптау, талдау, жинақтау, қорытындылау сынды ғылыми жұмыстың стиліне сай зерттеу әдістері қолданылды. Сондай-ақ екі елдің импорт-экспорт саудасы барысына таладау жасауға нақты статистикалық деректерге сүйендік. Әрі түрлі мәселелерге ғылыми сараптаулар мен қорытындылау жасалды.

Талқылау

Қытай – Қазақстанның орталық Азиядағы ең маңызды сауда-экономикалық серіктесі. Бүгінгі таңдағы халықаралық күрделі госаяси жағдайлардың шиленсуі, аймақтық қауыпсіздік сияқты факторлар әр елді алаңдатып отырған мәселе. Осындай жағдайда ғылым-техникасы мен экономикасы қатар дамыған елдермен көпжақты тығыз ынтымақтастық орнатудың маңызы зор. Олардың тек дайын күйдегі тауарларын ғана енгізе бермей, озық өндіріс техникаларынан пайдалана отырып, отандық өнеркәсіптің жедел жандануына мән беруіміз, тиісті шаралар қолдануымыз қажет. Өзі өндіруші елге айналмаған ел түбінде өзгенің тәуелділігіне айналады. Біз өндіруші емес, тек тұтынушы болып қалсақ күшті елдердің ашық сауда базарына айналып қаламыз. Сол үшін өзгенің жаппай енгізе беру, талғамсыз, талғаусыз пайдалану, өзі өндіруші болуды ойластырмау үлкен қатерлердің түйініне айналып қалуы әбден мүмкін. Еліміздің қазіргі жағдайынан алғанда, біз әлі өндіруші елге айналып үлгіргеміз жоқ. Өзгенің базарын күшейтіп, экономикасын дамытатын тұтынушы болып қана келеміз. Өз халықының тұрмыстық қажетін өзі шеше алмай, оны түгелдей басқа елден импорттау әлсіздіктің белгісі, әрі елді өзгеге тәуелді ететін қауыптың көзі саналады. Ұзақ болашағын ойлайтын, ғылыми-техникалық және экономикалық қуатты елге айналуы бас нысана еткен ел, әуелі бұл мәселені бірінші планға шығарып қолға алуы тиіс.

Қазіргі таңда еліміз өзінің экономикалық қуатын күшейту мен халық тұрмысына қажеттіліктерді шешу үшін Қытаймен экономикалық ынтымақтастықты маңызды орынға қойылып отыр. Зерттеушілер екі ел арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынастарды дамытудың шараларын қарсытырып құнды ұсыныстар ұсынуда. Мысалы, Ғ.М.Дүйсен «Қазақстан мен қытайдың экономикалық ынтымақтастығы: алғышарттар, факторлар мен мүмкіндіктер» атты мақаласында: «Қытай әлемдегі екінші ірі экономикалық ел ретінде мұнай, табиғи газ және металдар сияқты ресурстарды талап етеді. Әрі экономикалық өсудің жоғары деңгейін ұстап тұру қажеттілігіне тап болады. Қазақстан бай табиғи ресурстарға, әсіресе энергия ресурстарына ие болып, Қытай үшін стратегиялық жеткізуші болады. Қытайдың Қазақстандағы инвестициялық белсенділігі, әсіресе инфрақұрылымдық және жоғары технологиялық жобаларда екіжақты қатынастарды нығайтуға ықпал етеді. Нәтижесінде Қытаймен ынтымақтастық жаңа нарықтар мен технологияларға қол жеткізуді қамтамасыз етіп, Қазақстанның экономикалық дамуы үшін стратегиялық маңызды болып саналады», – деп жазады (Дүйсен, 2024: 97).

Келешекте Қазақстан мен Қытай екі ел арасындағы мәдени, сауда-экономикалық қатынасты анағұрлым нығайта түсу үшін мынадай нақтылы перспективалық бағыттарды, жоба-шараларды атап көрсетуге болады:

1) *мәдени және білім саласындағы істестікті үзбеу*. Қытай жоғары оқу орындары мен ғылыми зерттеу орталықтар, яғни Қытай ғылым академиясы мен жазушылар одағы қатарлы

орындар екі елдің қарым-қатынасын жақсарту мақсатында түрлі жобалар атқарып келеді. Қытай ғалымдары мен жазушыларының кітаптары Қазақстанда аударылып басылды. Бұл салада Конфуси зерттеу орталықтары өнімді жұмыстар атқарды. Сондай-ақ екі елдің орта және жоғары деңгейдегі университеттері, институттары кадемиялық тәжірибелік алмасуларды, тағылымдамаларды және бірлескен зерттеулерді іске қосты. Қазақстан тарабы жеке кәсіпорындарды жүргізетін мамандарды тәрбиелеуге Қытайдан озық технологияларды игеруге жіберіп, кәсіби даярлық сапасын жақсартуға мүмкіндік тудырды.

2) *жоғары технологиялар және инновациялар саласындағы бірлескен зерттеулер мен жобалар.* «Ақпараттық технологиялар, жасанды интеллект, жасыл энергетика және медициналық технологияларды қоса алғанда, инновациялық саладағы ынтымақтастықты тереңдету Қазақстан экономикасын жаңғыртудың маңызды факторы болып табылады. Бірлескен ғылыми орталықтарды, зертханалар мен технопарктерді ұйымдастыру озық қытайлық технологияларды енгізуге және өзіміздің ғылыми әлеуетімізді дамытуға көмектеседі» (Дүйсен, 2024: 103).

3) *инфрақұрылымға, логистикаға инвестициялар тарту.* Қытаймен екіжақты ортақ жобалар жасай отырып, тұрғын үй, жол салу секілді ірі құрылыс нысандарын салуды бар күшпен қолдау. Бұлар халық тұрмысында кезекті шешуге тиісті өзекті мәселе. «Бір белдеу, бір жол», «Жібек жолы экономикалық белдеуі» қатарлы қытайдың халықараға бағыттаған ұйымдары арқылы бірлеспе жобаларды атқару қажет.

4) *туристік алмасу және тауар саудасын жандандыру.* Қазақстан Қытайға энергетика саласында белсенді экспорт жасағанымен, халықтың әлеуметтік қажеттілігін шешетін жіңіш өнеркәсіпті дамыту, түрлі шикізатты мәнерлеп жаңа өнімдер өндіру жағында әлсіздік танытып келеді. Сондықтан көз алдағы мәселелерді шешуге, сауда базарын дамытуға басымдылық берген жөн.

Бұл мәселелердің өнді шешім табуына Қытайдың ЖЭБ мен Қызақстанның «Нұрлы жол», «Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020 - 203 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» қатарлы қаулы бағдарламаларға сай жүргізіліп жатқан жобаларын қолдауымыз, әрі олар ұсынып отырған игіліктерден пайдалануымыз керек.

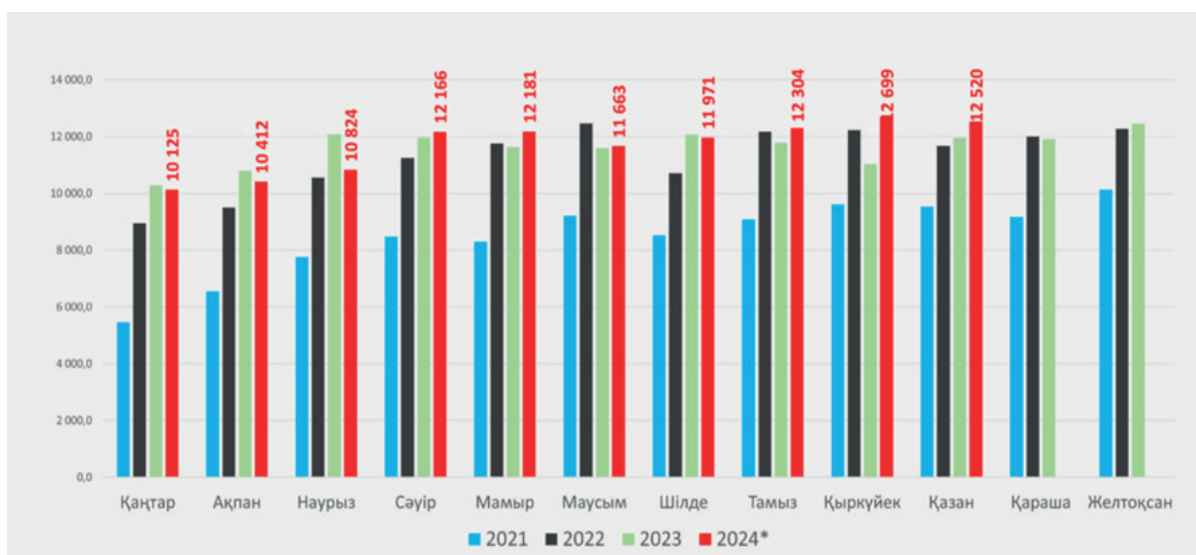
Зерттеу нәтижелері

Қазақстанның сыртқы сауданы дамытудағы Қытайдың рөлін талдаумен бірге олардан келетін түрлі сын-қтерлерге де назар аударуымыз керек. Қытай – еліміз экономикасын дамытуда маңызды орын алатын серіктесіміз. Сондықтан да екі ел арасындағы сауда қатынастарын терең түсініп, жан-жақты зерттеудің маңызы зор. Еліміздің сыртқы саудасының дамуы, көрші ел Қытаймен қатынасын кешенді талдап, өнімды нәтижеге жету үшін мынадай төрт әспекті бойынша талдау жасалады: 1) Қазақстанның импорт және экспорт жағдайы. 2) Қазақстанның сыртқы сауда айналымы. 3) Қытаймен жасалған сауда келісімдері мен тауарлар. 4) Қытай тарабынан келетін сын-қатерлер.

1) Қазақстанның импорт және экспорт жағдайы. Қытайдан Қазақстанға импорт негізінен жеңіл өнеркәсіп өнімдерін негіз етсе, экспорты табиғи жаратылыстық байлықтарын – өңделмеген мұнай, газ, ішінара кен өнімдері қатарлы көп түрлерді қамтиды. Қазақстанның экспортында дөп келіп отырған мәселенің бірі – тасымалдау құнының жоғары болуы, өндіріс техникаларының ескіруі, негізгі сауда базар орындарының кемелсіздігі қатарлылар болып табылады. Бұл мәселені шешудің ұтымды жолдарын қарастыру қажет. Мәселен, Шетелдің өндіріс құрал жабдықтары мен кәсіпкерлікке қажетті техникаларды енгізуге мемлекет тарабынан қолдау көрсетіліп, бұқара халық оларды қолжетімді бағада сатып ала алатын болуы керек. Сол арқылы қалың халық бұқарасын кәсіпкерлікке ынталандыруға болады. Өз өнімдерін өндіріп ел йгілігіне жұмсайды. Халық бай болса мемлекет экономикасы да әлуеттене түседі. Импорттың орнын басу саясатын атқару арқылы экспортық қуатқа ие шағын және орта кәсіпорындардың тез қарқынмен дамуын барынша сүйемелдеу жасау.

Сонымен қатар Қытай мен Қазақстанның «өндіріс қуаты мен инвестициялық селбестікті нығайту» секілді екітараптық бірлесіп келісімнен өнімді пайдаланып, сауда-экономикалық ауқымды кеңейтуді көзде ұстау қажет.

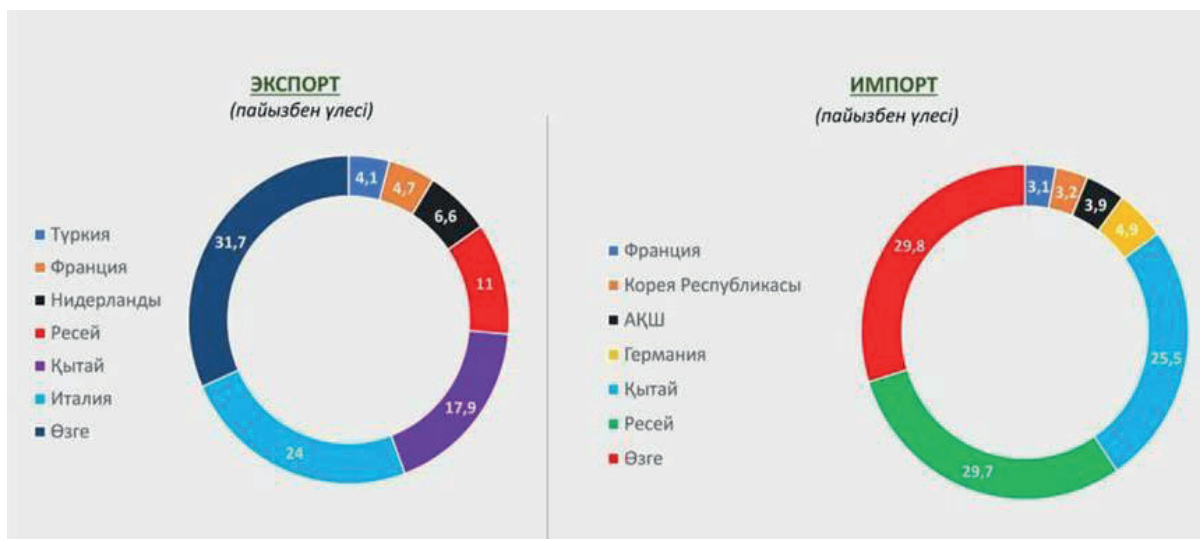
Қазақстан сыртқы саудасының негізін мұнай өнімдері, металл кендері, қара металдар қатарлы табиғи байлықтарды құрайды. Ал ауылшаруашылық өнімдерінің экспорттық саудасы екінші орында. 1992-ші жылдан 2024-ші жылға дейін Қазақстанның сыртқы саудасы 368 миллион АҚШ долларынан 134,4 миллиард АҚШ долларына дейін, яғни 70 есеге жуық өсті. Ал 2024-ші жылы Қытай мен Қазақстан арасындағы екіжақты тауар сауда көлемінің сомасы 17,7 миллиард АҚШ долларына жетіп, жылдық есеппен 20%-ға артты. ҰСБ-ның мәліметінше, 2024-ші жылы экспорт – 68,5 миллиард долларды (номиналды мәнде 5,1% көп), ал импорт – 48,4 миллиард долларды құрады (номиналды мәнде 3,3% аз). Бұл көрсеткіштерді салыстыра қарағанда, сыртқы сауда айналымында 2024-ші жылы бұрынғы жылдағыдан еселеп артып, ең жоғары өсім көрсеткіш 101,5%-ға жетті. 2021-ші жылдың басынан 2024-ші жылдың аяғына дейін сыртқы сауда айналымынан елімізде тек импорт қана емес, экспорттың да тұрақты түрде артып келе жатқанын көреміз (Зебешев, 2022).

1-сурет. Сыртқы сауда айналымы. Дереккөз: ҚР ҰСБ

Суретте көрсетілген сыртқы сауда айналымынан 2024-ші жылы импорт көлемінің азайғанын көреміз. импорт көлемінің азаюы – экономикалық әртараптандыру саясаты мен отандық өндірісті белсенді дамыту шараларының атқарылуының нәтижесі. 2023-ші жылмен салыстырғанда 2024-ші жылдың сауда импорты 3,3%-ға төмендеген (Амангелді, 2022). Импорттың төмендеуі бір жағынан өндіріс тиімділігін арттырудың көрсеткіші болса, келесі жағынан тікелей сыртқы жағдайлардың әсерінен болуы мүмкін. Бұл толқымалы үрдістің орын алуы ішкі нарыққа бағытталған өндіріс пен инновацияларды ынталандыруды көзде ұстау арқылы ұлттық экономиканы тұрақты, баянды дамытуға септігін тигізеді. Сондай-ақ импорттың азаюы сауда теңгерімін жақсартып қалмастан, елдің валюта резервтерін нығайтуға да белгілі дәрежеде ықпал етеді.

2) Қазақстанның сыртқы сауда айналымы. Еліміз соңғы он неше жылда әлемдегі көптеген елдермен сыртқы сауда келісімдерін жасасып, оларды бірлесіп қаржы қосып қатар дамуға шақырды. Қазіргі таңда Қазақстанның экспорттағы басты серіктесіне айналған елдер: Италия (24%), Қытай (17,9%), Ресей (11%), Нидерланд (6,6%), Франция (4,7%), Түркия (4,1%), т. б. қатарлылар. Таяу мезгілдегі 5 жылда Қытай мен Қазақстан арасындағы импорт- экспорт саудасы жылдан-жылға артып келеді.

2-сурет. Сауда айналымындағы басты серіктес елдер. Дереккөз: ҚР ҰСБ

Суреттен Қытай мен Қазақстан арасындағы импорт-экспорт саудасы қатынасының бір қалыптылығын көреміз. 2024-ші жылы Қытайға экспорттың 17,9%-ы, ал импорттың 25,5%-ы тиесілі болған. Қазақстан мен Қытай арасындағы тауар саудасы энергетика, өнеркәсіптік өнімдер және азық-түлік тауарлары секілді көп түрді қамтиды. Қазақстан экономика министрлігінің мәлімдеуінше, еліміздің сауда-тауар айналымы 2024-ші жылы рекордтық көрсеткішке жетіп, сауда профициті 34,3 миллиард долларды құраған. Бұл 2021-ші жылғы көрсеткіштен 82%-ға көбейсе, ал 2020-ші жылмен салыстырғанда тағы 4 есе артқан (Лю Сянфэн, 2015: 34 & 38). Алайда бұл санды көрсеткіштерден экспорт көлемі салыстырмалы түрде айтқанда әлі де төмен екенін көреміз.

3) Қытаймен жасалған сауда келісімдері мен тауарлар. Еліміздің Қытай елімен сауда-экономика арнасын кеңейтіп, анағұрлым зор дамуға қол жеткізу үшін көптеген бірлескен келісімдерді іске асырды. Және екітарапқа бірдей пайдалы жобаларды атқарды. Мәселен, «Шымкент мұнай өңдеу зауаты, Жаңатас қаласындағы жел электр станциясы, қуаты жылына 500000 тонна полипропилен өндіретін Атырау мұнай-химия кешені және Тұрғысын су электр станциясы» (Гао Чжиган, Лю Вэй, 2015: 24 & 33) қатарлы бірқатар стратегиялық ірі ауқымды жобалар екі ел экономикалық ынтымақтастығының одан әрі нығайуына тың серпін берді. Сонымен бірге импорт-экспорт саудасы айналымының жандануы үшін транзиттік тасымалдарға да пәрмен бере дамытты. Соның арқасында халықаралық мультимодальдық тасымалдар айтарлықтай табысқа жетіп, Қытай мен Қазақстан әр екі жақтан тұрақты түрде жұмыс істейтін 7 порт, мұнай тасымалдауға арналған 5 трансшекаралық құбыр желісін іске қосты (Чжан Сюян, Гун Синьшу, 2014: 128 & 135). Сондай-ақ екі трансшекаралық теміржол магистралы мен халықаралық шекара маңы ынтымақтастығының орталығы ашылды. Әсіресе қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бірлескен жобасы екі мемлекеттің ынтымақтастығын онан ары күшейте түсті.

Бұдан сырт Қытай мен Қазақстан екі ел арасында айналымға түскен тауар түрлері де жыл сайын еселеп артып келеді. Соның негізгілері мынадай 10 үлкен түрді қамтиды: 1) Түрлі азық-түліктер. Бұған көкөністер, жеміс-жидектер, консерваланған ет өнімдері кіреді. 2) Денсаулық сақтауға қатысты жасыл өнімдер мен дәрі-дәрмектер. 3) Күнделікті тұрмысқа қажетті түлі бұйымдар, киім-кешек, т. б. 4) Дайын химиялық өнімдер. 5) Ауылшаруашылық пен өнеркәсіпке қажетті құралдар. 6) Машина және көлік жабдықтары. 7) Хайуанаттар мен өсімдіктердің өңделмеген майы. 8) Жеңіл тоқымашылық материалы. 9) Өңделмеген кен өнімдері. 10) Құрылыс материалдары. Мұның кейбірі дайын, тікелей тұтынуға болатын

өнімдер болса, кейбірі жартылай өңделген немесе әлі өңдеуден өтпеген шикізат бұйымдар болып табылады.

Қазақстан сауда министрілігі көп түрлі нақты шараларды қолданып, тауар экспортына дем берді. Әрі Қытайды сауда-экономикасын жандандырудың нысаналы базары ете отырып, шикізатқа жатпайтын, тікелей тұтынуға берілетін дайын күйдегі тауарларды экспорт ету жобасын іске асырды. Мәселен, ауылшаруашылық өнімдерін өңдейтін және шикізат күйінде дайындайтын 30 дан астам кәсіпорынмен келісім жасалды, және оларды субсидия бөлу арқылы Қытаймен сауда байланыстың дамуына серпін берді. Мұнда субсидия беру объектісі – мәнерленген бұйымдарды экспорт етумен шұғылданатын трейдерлер, ауылшаруашылығы өндірістік кооперативтерін және мемлекет қаржыландырған жеке кәсіпорындарды қамтиды. Осыған ілесе Қытай үкіметі де Қазақстанмен экспорт-импорт саудасына тиімділік әкелер бірқанша шараларды ұсынды: 1) Экспорт аманат қарыз беру шекті серіктестігі сыртқы сауда кәсіпорындарна бағыттаған қысқа мерзімді қамсыздандыру төлемінің шегін өзгертуіне немесе ұзартуына болатын болды. 2) Орта және шағын сыртқы сауда кәсіпорындарына экспорттық несиені кеңейту. 3) Сыртқы сауда онлайн арналарын кеңейтіп, олардың орта, шағын бизнесті онлайн және онлайн көрмелерге қатысуға жұмылдыру. 4) Кеден өткелдерінің түрлі ресімдеулерін ыңғайластырып, уақыттың өзіндік құнын азайту. 5) Еңбек күшті көп қажет ететін өнімдерді қолдау тебінін арттырып, бажыны жеңілдету, ақыны азайту, экспорт аманат қарызы мен сенімділігін қорғау сияқты шараларды атқару.

Қытай мен Қазақстан арасындағы сауда экономикалық қарым-қатынаста екітарап өзара көптеген тиімділіктер жасаса да сауда құрылымында бірқатаар кемшіліктер де сақталды. Енді соның бірқаншасына талдау жасап көрелік. Еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдар да Қытаймен екі ел ортасындағы сауда ынтымақтастығы салыстырмалы түрде қарапайым болды. «Шегаралық айырбас – екі елдің күнделікті тұрмысқа қажетті заттарды алмастыратын айырбастың негізгі түрі» (Чжао Ченян, 2021: 40, 51). Бастапқы кезде екі ел саудасында тұрмыстық тұтыну бұйымдарын өткермелеп сату сияқты қарапайым тәсілдерін қамтыды. Ал кейбір жоғары технологиялық және жоғары құнға ие өнімдер салыстырмалы түрде аз үлесті құрайды. Оның орнына еңбеккүшті көп қажет ететін шикізаттық өнімдер басымдау болды. Яғни нақтылап айтқанда қазақстанның қытайдан импорты – күнделікті дайын тұтыну тауарлары да, экспорты – шикізат болды. Бұл үдеріс екі ел арасындағы түрлі екіжақты келісімшарттардың арқасында тың дамуға қол жеткізіп, сауда айналымының түрлері мен сомасы да еселеп артты.

4) Қытай тарабынан келетін сын-қатерлер. Әрбір жақсы істің көлеңкелі тұстары, қауыппен қатерге толы жақтарының сақталуы да заңды. Еліміздің Қытаймен арадағы сауда экономикалық қарым-қатынасын күшейтудің түпмақсаты – өзіміздің қажетімізді шешіп, материалдық дамуға қол жеткізу.

Қазіргі таңда көптеген елдер жаһандық геосаяси жағдайға дөп келуде. 2024 жылы қаңтар айының 15-19-ші күндері Швейцарияның Давос қаласында халықаралық қауыпсыздық мәселесі, жас әрі әскери және экономикалық қуаты әлсіз елдердің күшті державалар тарабынан қысым көруі секілді көптарапты жайларды талқылаған дүниежүзілік форум өтті. Форумға әлемнің 120 елінен келген 2800 делегат қатысты. «Мұның ішінде 60 елдің мемлекет басшысы мен БҰҰ, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы, Халықаралық валюталық қор сияқты халықаралық ұйымдардың басшылары және 40-қа жуық үкіметтік емес ұйымның өкілдері» болды (Thomas, Hemphill, 2024: 287). Форумда талқыланды халықаралық геосаяси шиеленістер, экономикалық және әскери күштердің ықпалы, жасанды интеллекттің дамуы, түрлі қоғамдық жағдайлар себебінен жаратылыстық ортаның ойрандалып, адамзат баласының келешегіне қатерлер тудыруы сияқты мәселелер талқыланды. Жаһандық мәселеге айналған бұл жағдайлар еліміздің болашақ тағдырына да байланысты. Әсіресе жағырапиялық жағынан Ресей, Қытай сияқты күшті елдермен шегаралық көрші отығандықтан олардан келер қауыппен қатердің өмір сүруі табиғи іс.

Қытай мен Қазақстан арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынас, мәдени ауыс-күйіс секілді ынтымақтастықтың белсенді артуымен, халық көңіліне алаңдаушылық әкелген қоғамдық пікірлер орын алды. Қытай саудагерлері мен түлі кәсіпорын қожайындары елімізге келіп, базарды иелей бастады. Ұкіметпен келісімге қол қоя отырып, жол жасау, кен ашу, түлрі шикызатты мәнерлеу, жаңа өнімдер өндіру, т. б. жұмыстарды қолға алды. Бұл жергілікті тұрғындарды жұмыспен қамдау сияқты уақыттық қиыншылықтан арылтқанымен, ұзақ болашақтан айтқанда алдымыздан көптеген сын-қатерлер күтіп тұратыны шындық еді. Қытайлардың елімізде неше жүз мыңдап тұруы, үй сатып алуы, базар иелеуі алаңдатады. Әсіресе олардың біртіндеп экономиканы меңгеруі, жергілікті ұлттар мен некеленіп тұрақты тұрғынға айналуға тырысуы ойланатын маңызды мәселе. Төменде осы мәселені шағын кесте арқыл көрсетіп талдап көрелік.

Қысқа мерізімді келешектегі сын-қатерлер, 5 жыл		Ұзақ мерізімді келешектегі сын-қатерлер, 30 жыл	
	Мәдениеттің таралуы		Иделогияның орнығуы
	Базарды иелеуі		Экономиканы меңгеру
	Миграциялық сіңісу		Миграциялық сіңісу
	Инфляция		Қос валитаның қатар қолдануы
	Жергілікті халықтың мүмкіндігінің шектелуі		Әлеуметтік теңсіздік
	Ұлттық қайшылықтар туылуы		Ұлттық қайшылықтың күшейуі
	Ұлттық құндылықтардың әлсіреуі		Ұлттық құндылықтардың жоғалуы
	Жаратылыстық ортаның бүлінуі		Жаратылыстық ортаның бүлінуі
	Геосаяси қауыптердің күшейуі		Геосаяси қауыптердің белең алуы

Сын-қатер санаттары:

▪ Экономика ▪ Қоршаған орта ▪ Геосаясат әлеумет ▪ Технология

Мәдениеттің таралуы. Бір елдің иделогиясы бірден саяси қарулы күшпен емес, ұзақ мерізімдік ақпаратты ауыс-күйістен, мәдениеттің таралуынан қалыптасады. Мәдениет арқылы иделогия дәріптеу жаулаушы елдердің тарихтан бері қолданып келген тәктикасы. Бұл туралы Т.Қадыл «Қытай өркениетінің қалыптасуы және біртұтастық идеясы» атты зерттеуінде айтылған көзқарасты құп көреміз: «Қытай халқы байырғы өркениетті сақтауда саяси біртұтастыққа құрылған идеологиялық қайнарға сүйенді. Қытай өркениетінің мыңдаған ғасырлардан бері үзілмеуінің ең бірінші себебі – мыңдаған жылдар бойы негіз қалап, әлі күнге дейін атқарып келе жатқан біртұтастық идеясы. Атап айтқанда, Конфуци идеясы және оның концепциясында бейнеленген дәстүрлі Қытай мәдениеті. Қазір Қытайлар дүниенің әр түкпірінде Конфуци идеясын дәріптейтін мыңдаған Конфуци мектептерін құрды. Қазақстанның өзінде бес-алты орында ашылды. Қытайдың бұл алысты көздеген жоспарының астарында үлкен мән жатыр. Және геосаяси мақсатқа иек артқан бұл әрекеттері жақын мезгілде бола салған іс емес. Әдетте бұл қадамдар мемлекеттер арасындағы достық, әріптестік жобалар негізінде жүрілетін әдепкі шаралар секілді көрінгенімен, шын мәнісінде жай қарайтын мәселе емес екендігін ескеруіміз қажет» (Қадыл, 2024: 207).

Базарды иелеуі. Экономика – жан тамыр. Бағыныштылық – басқаға кіріптар болудан басталады. Егер Қытайлар ақырындап базарды көптеп иелеп, экономиканы шеңгелдеп

менгере бастаса бұл бірте-бірте үлкен қатердің көзіне айналуы мүмкін. Өзгемен селбесіп қатар дамуға болады, алайда қарсы тараптан келер күтпеген сын-қатерлердің туылуынан да сақтанып алдын ала шаралар қолданған дұрыс. Кімнің экономикалық қуаты күшті болса, соның сөзі өктем болады. Сол үшін басқаға бағынышты халге түсіп қалмау үшін еліміздің ұлттық қуатын әлуеттендіруіміз қажет. «Халық бай болса, мемлекет те құдыретті күшке ие болады» (Buckley, Clegg, 2007: 499).

Миграциялық сiңісу. Қазіргі таңда Қытайлар еліміздің әрбір өңірлерінде сауда саласымен немесе түрлі жобалар арқылы жасалынып жатқан кәсіптермен тұрып жатқаны белгілі. Қытай кәсіпкерлері дерліктей ақшалы байлар. Олар келе салып түрлі тәсілмен көпқабатты үй сатып алып, жайы келіссе жергілікті халықтармен некеленіп жатқаны да жоқ емес. Жергілікті ұлыттан қыз алу яғни некелену миграциялық сiңісудің бір тәсілі. Бөтен ел қызынды алған соң өзіңе айналады. Дос болып өзіңе айналып ішіңе кірген жау сені түбінде алмай қоймайды. Ел ішінде құлаққа еміс-еміс естіліп қоғамдық пікірге айналып жүрген бұл мәселеге де назар аудармай болмайды.

Инфляция. «Инфляция дегеніміз экономикадағы жалпы баға деңгейінің тұрақты өсуі. Инфляция нәтижесінде ақша біртіндеп өз құнын жоғалтады, яғни оның сатып алу қабілеті төмендейді» (Kolstad, Wiig, 2010: 26). Инфляцияның тұрақсыздығы ұлттық валютаға ықпал жасайды. Қытайдан ентін импорт тауардың шамадан тыс артуы еліміздің инфляциясына әсер етеді. Сондықтан сыртқы сауда кезінде көңіл аударатын мәселенің маңызды бірі осы. Инфляцияның тұрақсыздығына тікелей ықпал жасайтын мынадай бірнеше факторларды атауға болады: 1) Әлемдік нарықтардағы тауарлар баағасының көтерілуі инфляция әсер етді. 2) Түлі-түсты табиғи апаттар – жер сілкінісі, су апаты, өрт апаты, коронавирус (COVID-19) секілді адамзатқа апат әкелген індеттер, соғыс пен түрлі саяси қысымдардан туатын дағдарыстардың бәрі де, сол мемлекеттің инфляциясына тікелей теріс ықпал жасайды.

Геосаяси қауыптердің күшейуі. Экономикалық басымдылықтар бір елдің саяси-әлеуметтік тұрақтылығына ықпал етеді. Көрші елмен ынтымақтастықты, халықаралық келісімдерді сақтай отырып, түрлі күтпеген қауп-қатерлердің алдын алу. Шекараралық қақтығыстардан сақтану, экономикалық дағдарыс қаупынен сақтану, т. б. мәселерге баса көңіл аудару қажет.

Қорытынды

Бұл зерттеу жұмысының талқылау және нәтижелер бөлегінде келтірілген нақты статистикалық мәліметтер, ғылыми сараптамалар мен материалдарға зерттеу, талдау, салыстыру жасау арқылы келесі тұжырымдарды ұсынуға болады:

1. **Қытай – Қазақстанның маңызды инвесторы.** Еліміздің экономикалық қуатын нығайту, әлеуметтік қауыпсіздік пен геосаяси жақтан тұрақтылықты қамтамасыз ету сяқты ел тағдыры мен болашағына саятын аса маңызды мәселелерді шешу де Қытай үкіметімен болған ынтымақтастыққа баса мән беруге тура келеді. Қытай мемлекеті соңғы жылдары еліміздің тұрақты инвесторы ретінде қалыптасты. Мәселен, Қытай үкіметі 2018 жылдан бері (ҚР ҰБ мәліметінше) Қазақстанға жылына 1,5 миллиард доллардан астам инвестиция құйып, әр түрлі екіжақты ортақ сауда келісімдері мен жобаларды іске қосқан. Өткен он неше жылда Қытай мұнай-газ саласына басымдық берілсе, қазір қытайлық бизнесмендер жол жасау, құрылыс яғни тұрғын үй, шикызат мәнерлеу өнеркәсібі, жер асты қатты күйдегі байлықтарды барлау, түрлі қоғамдық қызмет өтеу түрлері, ауылшаруашылығына қатысты салалар, т. б. қатарлы жақтарда белсенді түрде инвестиция салуда. Қысқасы, Қытай Қазақстанның сыртқы саудасын дамытып, экономикалық қуатын арттыудағы ең ірі серіктесі болып табылады.

2. **Қытаймен сауда байланыс туралы зерттеулердің нәтижелері.** Қытай Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан тартып тату ынтымақтастық орнатқан көрші ел. Оның үстіне Қытай еліміз экономикасына инвестиция салатын алғашқы 5 елдің қатарына кіреді.

Екі ел ортасында көп жылдан бері жүріп жатқан сан-салалы келіссөздер мен екіжақты жобалар, достық-әріптестік қарым-қатынастар әсіресе жақынғы он жылдан бері қарай жиы зерттеу нысанына айналып, ауқымды да өзекті тың мәселелер ұсынылып келеді. Орталық Азия, Шығыстану институттары мен Қытай зерттеу орталықтары тарабынан жасалынып жарыққа шығып жатқан зерттеу нәтижелері осының айғағы.

3. *Геосаяси мүдделер мен жаңа перспективалар.* Қазіргі таңда Қытай Қазақстанның сауда-экономика, энергетика саласындағы маңызды серіктесі. Қазақстан үкіметі халықтың күнделікті тұрмыстық қажетін шешетін дайын тауарларын импорт етсе, ал түрлі ауылшаруашылық шикызат өнімдері мен мұнай-газ сиқты жер асты табиғи байлықтарын экспорттайды. Қытайлар бұрынғы жеткен нәтижелерді қанағат тұтпай жаңа жобалар атқарып жатыр. Мәселен, Қытай трансұлттық компанияларының (ТҰК) әртүрлі энергетикалық секторларға – мұнай, газ, көмір тағы басқа да жаңартылатын көздерге инвестиция салуда. Тек бұл ғана емес, олар Қазақстанда жел, су, күн электр станцияларын салу жобаларды жүзеге асыруда.

Қорытындылап айтқанда ҚХР инвестицияларының әртарапты жобалары арқылы Қазақстан өзінің экономикалық қуатын әлуеттендіруді көздесе, Қытай тарбы біріншіден, әлі ашылмаған алапты, жаңа базарды иелеп экономиканы меңгеруге ұрынуда. Екіншіден, көптеп инвестициялар салып қысқа және ұзақ мерзімдік жоспарлар құруда. Үшіншіден, экономикалық, әлеуметтік, миграциялық, мәден-иделогиялық ықпал жасауда. Сол үшін қуаты өзінен неше есе күшті көршімен тату болу қажет, алайда одан келер сын-қатерлерді де алдын-ала болжап, сараптап, тиісті шараларды да жасаған дұрыс деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

Әбиденқызы, Қадылғазыұлы, Ердашова, 2024 – *Айнұр Әбиденқызы А, Құрмет Қадылғазыұлы Қ, Ердашова А.* Қытайдың «бір белдеу, бір жолдау» стратегиясы: әлемдік жетекшілікті қалыптастырудағы порттардың рөліне жүгіну // Қоғам және дәуір, ғылыми сараптамалық журнал. 2024. № 3 (83). – Б. 117. <https://doi.org/10.52536/2788-5860.2024-3.09>

Сериккалиева, 2023 – *Сериккалиева А.* Инициатива «Один пояс, один путь» и новая конфигурация казахстанско-китайских отношений // Журнал восточных исследований. 2023. № 4 (107). – С. 24 – 31. <https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v107.i4.03>

郭 辉, 2024 – 郭 辉. 中国和哈萨克斯坦商品贸易竞合关系及优化对策. 新疆师范大学学报. 2024 年 3 期. 第 6 页. DOI: 1008-9659 (2024) 01-0045-12

Argyngazinov, 2021 – *Argyngazinov A.* Foreign Trade of Kazakhstan: Modern Trends and Peculiarities of Expor. Russian Foreign Economic Journal. 2021. № 6. – С. 23 – 32. Handle: RePEc:alq:rufejo:rfej_2021_06_23-32

Дүйсен, Рахим, Көпбосынова, 2024 – *Дүйсен Ғ.М., Рахим Ғ.Е., Көпбосынова А.Н.* Қазақстан мен қытайдың экономикалық ынтымақтастығы: алғышарттар, факторлар мен мүмкіндіктер // Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті ғылыми журналы. 2024. № 4 (95). – Б. 97 – 103. DOI: <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2024.-4.08>

Зебешев, 2023 – *Зебешев А.* Қазақстан мен Қытайдың инвестициялық ынтымақтастығы. Сайыттан алынған материал. 29.01.2022. <https://kapital.kz/economic/101161/investitsionnoye-sotrudnichestvo-kazakhstana-i-kitaya-na-tekushchem-etape.html>.

Амангелді, 2022 – *Амангелді Ә.* Келешегі кемел Жібек жолының экономикалық белдеуі. 29.01.2022. https://www.inform.kz/kz/keleshegi-kemel-zhibek-zholynyn-ekonomikalyk-beldeui_a3339360.

刘翔峰, 2015 – 一带一路倡议下的中哈经贸合作. 国际贸易. 2015 年 11 期. 第 34 – 38 页. DOI: 1008-9659 (2024) 01-0045-12

高志刚, 刘伟, 2015 – 高志刚, 刘伟. 一带一路背景下中国与中亚五国贸易潜力测算及前景展望. 山东大学学报. 2015 年 5 期. 第 24 – 33 页.

张晓倩, 龚新蜀, 2014 – 张晓倩, 龚新蜀. 中国与哈萨克斯坦农产品贸易结构变化趋势、比较优势及互补性分析. 世界农业. 2014 年 10 期. 第 128 – 135 页.

赵晨阳, 2021 – 赵晨阳. 中国与中亚地区国家贸易与商品格局分析. 价格月刊. 2021 年 10 期. 第 40 – 51 页.

Thomas , Hemphill, 2024 – *Thomas A. Hemphill*. The Political Economy of Globalism in South America: Strategic Implications for Foreign Direct Investment // *Commotion and Change*. 2024. № 12. – P. 287–303. DOI: 1009-3540 (2018) 11-0027-0008

Қадыл, 2024 – *Қадыл Т.* Қытай өркениетінің қалыптасуы және біртұтастық идеясы // Қазақстан шығыстануы ғылыми журналы. 2024. № 3 (11 том). – Б. 207. <https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.197>

Buckley, Clegg , 2007 – *Buckley P.J. Clegg L.J.* The Determinants of Chinese Foreign Direct Investment // *Journal of International Business*. 2007. № 4 (38). P. 499 – 518.

Kolstad, Wiig, 2010 – *Kolstad I, Wiig A.* What Derermines Chinese OutwardFDI // *Journal of World Business*. 2010. № 1 (47). P. 26 – 34.

References:

Äbidenqyzy, Qadylgazyuly, Erdaşova, 2024 – *Äbidenqyzy A, Qadylgazyuly Q, Erdaşova A.* Qytaıdyñ bir beldeý, bir jol strategiasy: älemdik jetekşilikti qalyptastyrýdaғы porttardyñ róline jugıny [China's "One Belt, One Road" Strategy: Addressing the Role of Ports in Shaping Global Leadership] // *Qoғam jáne dáýir, ғылымı saraptamalyq jornal*. 2024. № 3 (83). P 117. <https://doi.org/10.52536/2788-5860.2024-3.09>

Serikkalieva, 2023 – *Serikkalieva A.* Inisiativa adın poias, adın pýt ı novaıa konfigurasiı kazakstansko-kıtaiskıq otnoşeni [The Belt and Road Initiative and the New Configuration of Kazakh-Chinese Relations] // *Jornal vostoşnyq nssledovanı*. 2023. № 4 (107). P 24 – 31. <https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v107.i4.03>

Gýo Qýei, 2024 – *Gýo Qýei.* Joñ gýo qy Qazaqstan shang pın mao yı jıg qe gýan şı gı ioý qýa duı sy [The competitive and cooperative relationship between China and Kazakhstan's commodity trade and its optimization strategies] // *Shın jıañ shı pan da shýe shýe baý*. 2023. № 3. P 6. DOI: 1008-9659 (2024) 01-0045-12

Argyngazinov, 2021 – *Argyngazinov A.* Foreign Trade of Kazakhstan: Modern Trends and Peculiarities of Expor. *Russian Foreign Economic Journal*. 2021. № 6. P 23 – 32. Handle: RePEc:alq:rufejo:rfej_2021_06_23-32

Duisen, Raqım, Kópbosynova, 2024 – *Duisen G. M., Raqım G. E., Kópbosynova A.N.* Qazaqstan men Qytaı ekonomıkalyq yntymaqtastygy: alğyşarttar, faktorlar, men mumkindikter [Economic cooperation between Kazakhstan and China: prerequisites, factors and possibilities] // *Almaty gýmanitarlyq-ekonomıkalyq ýniversiteti ғылымı jornaly*. 2024. № 4 (95). P 97 – 103. DOI: <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2024.-4.08>

Zeineşev, 2023 – *Zeineşev A.* Qazaqstan men Qytaıdyñ investisialyq yntymaqtastygy [Investment cooperation between Kazakhstan and China]. *Sayıttan alyngn material*. 29.01.2022. <https://kapital.kz/economic/101161/investitsionnoye-sotrudnichestvo-kazakhstana-i-kitaya-na-tekushchem-etape.html>.

Amangeldi, 2022 – *Amangeldi Ä.* Keleşegi kemel Jibek jolynyñ ekonomıkalyq beldeýi [The Silk Road Economic Belt with a bright future]. 29.01.2022. https://www.inform.kz/kz/keleshegi-kemel-zhibek-zholynyn-ekonomikalyk-beldeui_a3339360.

Lıy Şianpen, 2015 – *Lıy Şianpen.* I dai I lý shañ yı shıa de Joñ qa jiñ maý qe zo [China-Kazakhstan economic and trade cooperation under the Belt and Road Initiative. *International Trade*] // *Gýo jı maý yı*. 2015. № 11. P 34 – 38. DOI: 1008-9659 (2024) 01-0045-12

Gay Şjigan, Lıy Uei, 2015 – *Gay Şjigan, Lıy Uei.* I dai I lý bei jiñ shıa Joñ gýo uı Joñ ia ý gýo maý yı shıan lı sy sýan jı şıan jiñ pa zhan [Estimation and Prospect of Trade Potential between

China and the Five Central Asian Countries under the Background of the Belt and Road Initiative] // Shan dong da shýe shýe baý. 2015. № 5. P 24 – 33.

Şjan Siaýian, Gaý Şynşý, 2014 – *Şjan Siaýian, Gaý Şynşý*. Joñ gýo uı Qazaqstan noñ şan pın mao yı jie go bian qýa shu zhy, bı jiaý ioý shi jı qý bu şıñ pen şı [Analysis on the trend of agricultural product trade structure change, comparative advantages and complementarity between China and Kazakhstan] // Şy je noñ ie. 2014. № 10. P 128 – 135.

Jaý Şyniañ, 2021 – *Jaý Şyniañ*. Joñ gýo uı Joñ ia dı şui go jia maý yı uı shañ pın gy juı pın şyı [Analysis of trade and commodity patterns between China and Central Asian countries] // Gy jia uo gan. 2014. № 10. P 40 – 51.

Thomas, Hemphill, 2024 – *Thomas A. Hemphill*. The Political Economy of Globalismin South America: Strategic Implications for Foreign Direct Investment // Commotion and Change. 2024. № 12. – P. 287–303. DOI: 1009-3540 (2018) 11-0027-0008

Kadyl, 2024 – Kadyl T. Qytaı órkenietiniñ qalyptasýy jáne birtutastyq ideiasy [Formation of Chinese civilization and idea of unity] // Qazaqstan Şygystanw jornaly. 2024. № 3 (11 tom). P 207. <https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.197>

Buckley, Clegg, 2007 – *Buckley P.J. Clegg L.J.* The Determinants of Chinese Foreign Direct Investment // Journal of International Business. 2007. № 4 (38). P. 499 – 518.

Kolstad, Wiig, 2010 – *Kolstad I, Wiig A.* What Derermines Chinese OutwardFDI // Journal of World Business. 2010. № 1 (47). P. 26 – 34.

¹Еркин А. ²Дуйсен Г.М.

^{1,2} Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан.

E-mail: ¹araynur73@163.com, ²galyimzhan@inbox.ru

РАЗВИТИЕ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И КИТАЕМ: НОВЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ

Аннотация. Основной целью статьи является анализ различных соглашений и проектов, новых перспектив и общих интересов между Казахстаном и Китаем в сфере торговли и экономики, а также научное всестороннее рассмотрение экспортно-импортной ситуации нашей страны с Китаем и вызовов, которые ставит Китай. Для достижения этой цели, прежде всего, были проанализированы выдающиеся результаты, достигнутые в торгово-экономическом сотрудничестве с Китаем с момента обретения нашей страной независимости, продемонстрированные конкретными статистическими показателями. До настоящего времени партнерство между Китаем и Казахстаном в основном реализовывалось в нефтегазовом, рудном, сельскохозяйственном и промышленном секторах, но исследование общей ситуации двустороннего товарооборота было очень слабым. В данной статье учитывается этот пробел и приоритетным является анализ мер по ускорению развития двусторонних торговых отношений с Китаем, извлечение выгод из его достоинств и поиск путей избежания его негативных сторон, включая краткосрочные и долгосрочные вызовы. Учитывая активность и сложность темы исследования, в то время как статистические методы анализа использовались для определения экспортно-импортной ситуации между Китаем и Казахстаном, экономическое развитие страны и изменения во внешней торговле были решены с помощью сравнительных методов. Соглашения, крупные проекты, будущие перспективы, изменения и проблемы в ходе долгосрочного сотрудничества между Китаем и Казахстаном были рассмотрены с использованием методов исследования, соответствующих стилю научной работы, таких как углубленный анализ, оценка, синтез и заключение. В качестве новизны статьи, торговый оборот между Китаем и Казахстаном, его влияние на

экономику и социальное положение нашей страны, его достоинства и недостатки, а также будущие проблемы были глубоко проанализированы и обобщены. И были выдвинуты новые научные выводы и предложения.

Ключевые слова: Китай и Казахстан, торговый оборот, ситуация экспорта-импорта, проекты, представляющие общий интерес, экономическая конкуренция, новые перспективы и проблемы.

¹Erkin A. ²Duisen G.M.

^{1,2} R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD candidates, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹araynur73@163.com, ²galyimzhan@inbox.ru

DEVELOPMENT OF TRADE AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND CHINA: NEW PROSPECTS AND CHALLENGES

Abstract. The main purpose of the article is to analyze the various agreements and projects, new prospects and common interests between Kazakhstan and China in the field of trade and economy as well as to scientifically take the export-import situation of our country with China and the challenges posed by China into comprehensive consideration. To achieve this goal, first of all, the outstanding results achieved in trade and economic cooperation with China since our country's independence have been analyzed, being demonstrated by specific statistical indicators. Until now, the partnership between China and Kazakhstan has been mostly implemented in the oil and gas, ore products, agriculture and industry sectors, but the research on the overall situation of bilateral trade turnover has been very weak. This article takes this gap into account and prioritizes analyses of measures to accelerate the development of bilateral trade relations with China, benefiting from its merits while finding ways to avoid its negative aspects including short-and long- term challenges. Given the activity and complexity of the research topic, while statistical analysis methods were used to determine the export-import situation between China and Kazakhstan, the country's economic development and changes in foreign trade were resolved through comparative methods. The agreements, major projects, future prospects, changes and challenges during the long-term cooperation between China and Kazakhstan were examined employing the research methods consistent with the style of scientific work, such as in-depth analysis, evaluation, synthesis and conclusion. As a novelty of the article, the trade turnover between China and Kazakhstan, its impact on the economy and social situation of our country, its merits and defects, and future challenges were deeply analyzed and summarized. And new scientific conclusions and proposals were put forward.

Key words: China and Kazakhstan, trade turnover, export-import situation, projects of common interest, economic competitions, new prospects, and challenges.

Автор туралы мәлімет:

Еркін Арайнұр, PhD докторант, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы -э.ғ.д., доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Еркин Арайнур, PhD докторант, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан

Дуйсен Галымжан Мустахимович -д.э.н., доцент, Институт востоковедения им. Р.Б. Сүлейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Erkin Araynur, PhD candidates, R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Duisen Galymzhan-D.Sc. (Economics), Associate Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 10 наурыз 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

^{*1}Базаркулова Б.К. ²Габдуллин К.Т.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹bazarkulova.bk@gmail.com, ²gabdullin5682@gmail.com

АҚШ-ТЫҢ ИРАНҒА ҚАРСЫ САНКЦИЯЛАРЫ: БАҒЫТТАРЫ МЕН КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа. Иранда ислам режимі билікке келгеннен кейін елдің толық тәуелсіздігін жариялайды, Вашингтонның саяси және экономикалық ықпалынан бас тартады. 1979 ж. қарашада ирандық студенттер АҚШ елшілігі қызметкерлерін кепілдікке алады. Осы оқиғадан кейін екі мемлекет арасында қайшылықтар басталады, Вашингтон Иранға қарсы алғашқы санкцияларын жариялайды. Американың Иранға қарсы санкциялық режимі қазірге дейін әртүрлі бағыттарда сақталып отыр. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері – Американың Иранға қарсы санкцияларының себептерін зерттеу; олардың түрлерін, кезеңдерін анықтау, санкциялар салынған жылдардағы АҚШ және ИИР президенттерінің саяси рөлін көрсету, санкциялардың Иранның саяси және экономикалық дамуына әсерін сараптау. Осы мәселелерді қарастыру үшін салыстырмалы-тарихи және хронологиялық-сараптау әдістері қолданылды. Зерттеудің жаңалығы – АҚШ-тың Иранға қарсы санкцияларының бағыттары мен кезеңдерін қарастыру. Зерттеудің практикалық маңыздылығы Иранның сыртқы саясатын, елдің ішкі жағдайын болжауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері. Вашингтонның негізгі санкциялары Иранның ядролық бағдарламасына қарсы бағытталған. Өзара байланыстарға екі мемлекет басшыларының саяси ұстанымдары да әсерін тигізіп келеді. Вашингтон санкциялар арқылы қысымды күшейткенімен, Ирандағы ислам режимі қарсыласудың әртүрлі тәсілдерін пайдаланып, билікті қорғау саясатын ұстануда. Қазіргі кезеңде, Д.Трампың екінші рет президенттік билікке келуімен Иранның ядролық мәселесін реттеу қайтадан қарастырылып жатыр.

Кілт сөздер: Иран, АҚШ, ислам режимі, санкция, мұнай, экономика, ядролық бағдарлама, ядролық келісім

Кіріспе

Санкциялар жеке немесе мемлекеттер тобы, халықаралық ұйымдар тарапынан бір мемлекетке экономикалық қысым жасау арқылы саяси талап – тілектерді бейбіт түрде орындату мақсатында салынады. Санкциялардың тарихы сауда – экономикалық қысым ретінде ежелгі мемлекеттер кезеңінен басталады. XXғ. бастап санкцияларды сыртқы саясаттың құралы ретінде пайдалану көбейген және осы тізімде АҚШ бірінші орынды иеленеді (Тимофеев, 2018: 30). Көп жылдар бойы Вашингтон әртүрлі бағыттағы санкцияларды Иран Ислам Республикасына (ИИР) қарсы пайдаланып келеді.

Шах билігі тұсында Иран – АҚШ байланыстары достық сипатта дамыды. Иранда монархиялық режим құлатылғаннан кейін екі ел арасында қайшылықтар басталады. Ислам революциясы АҚШ-тың Ирандағы ықпалына үлкен соққы жасады. 1979 ж. 4-қарашада Америка елшілігі қызметкерлерінің Иранда кепілдікке алынуына байланысты ИИР-ға қарсы Вашингтон алғашқы санкцияларын салады. Бұл АҚШ – Иран байланыстарындағы бетбұрыстық оқиға болды. Осы оқиғадан басталған өзара қайшылықтар бірде шиеленісіп, бірде бәсеңдеп қазірге дейін жалғасып келеді. Санкциялар арқылы Америка Иранның сауда – экономикалық саласына шектеулер қояды. Осылайша Вашингтон ислам революциясына дейінгі Ирандағы рөлін қалпына келтіргісі келеді. 1980 ж. 7 сәуірде АҚШ Иранмен дипломатиялық байланыстарын тоқтатады. Осы кезеңнен бастап Вашингтон Иранға

байланысты саясатын «тежеу» және «біріккен іс – әрекетке тарту» тәсілдерімен жүргізіп келеді (Федорова, 2017: 158). Қазіргі кезеңде санкциялар – АҚШ-тың Иранды «тежеу» және оған қысым жасау саясатының бір бөлшегі болып табылады.

Иран–Ирак соғысы жылдары да лаңкестікке қолдау көрсету, ислам революциясын экспортқа шығару мәселелері бойынша Иранға кезекті санкциялар салынды. АҚШ-тың 1990 жж. ортасынан бастап қазірге дейінгі Иранға қарсы санкциялары оның ядролық бағдарламасына қарсы бағытталған. Вашингтонның 2010–2013 жж. және 2018 жылдан бастап қазірге дейін санкциялары Иранның әлеуметтік-экономикалық дамуына теріс әсерін тигізді.

Геоэкономикалық, геостратегиялық маңыздылығына байланысты Таяу Шығыс – сыртқы мемлекеттердің мүдделері де тоғысатын аймақ. Иран – АҚШ байланыстары аймақтың қауіпсіздігіне де ықпалын тигізетіні сөзсіз. Иран – Таяу Шығыс аймағындағы саяси және экономикалық салмағы бар, аймақтағы мәселелерді шешуде маңызды орынды иеленетін мемлекет. Сондай-ақ Иранның саяси және әлеуметтік – экономикалық дамуындағы тұрақтылық аймақтағы мәселелерге де ықпал етеді. АҚШ-тың Иранға қарсы санкцияларының себептері мен салдарын зерттеу арқылы Таяу Шығыс аймағының қауіпсіздігі, Иранның аймақтағы саясаты, саяси және экономикалық тұрақтылығы, екі мемлекет байланыстарының реттелуі мәселелері бойынша болжамдар жасауға болады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Иран Ислам Республикасының АҚШ-пен байланыстары көптеген ғылыми зерттеу еңбектерінде негізгі мәселе ретінде қарастырылған. Осы тақырыпты зерттеуде Иран ғалымдарының ислам революциясына дейінгі Иран–АҚШ байланыстары, аятолла Хомейни кезеңінде және одан кейін Иранға салынған санкциялар және олардың салдары туралы жазған зерттеулері қолданылды. Санкциялардың негізгі себептерінің бірі Иранның ядролық мәселесін қарастырған ағылшын тіліндегі зерттеулер сарапталды. Иран Ислам Республикасының саяси – экономикалық дамуы, сыртқы саясаты, соның ішінде АҚШ-пен байланыстары туралы жазылған ресейлік тарихшылар мен ирантанушы ғалымдардың еңбектері Вашингтонның Иранға қарсы санкцияларын зерттеу үшін негізгі материал ретінде пайдаланылды.

АҚШ-тың Иранға қарсы санкция салуы ислам режимі билікке келгеннен кейін басталды. Себептеріне байланысты санкциялық режим бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Санкциялардың салдары Иран Ислам Республикасының дамуына, оның ішкі және сыртқы саясатына ықпал етуде. Осы кезеңдегі Иранның тарихи дамуын және елде болып жатқан саяси процестер нақты тарихи әдісті қолдану арқылы зерттелді.

Себептеріне және президенттерінің рөліне байланысты Вашингтон санкциялары бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Хронологиялық сараптау әдісі негізінде санкциялардың нақты хронологиялық шеңбері көрсетілді. Осы әдіске сүйене отырып Вашингтон санкциялары түрлерінің эволюциясын байқауға болады. Әр жылдардағы санкциялардың Иранның дамуына әсерін салыстыру, бағыттарын талдау, Иран – АҚШ байланыстарының дамуы бойынша Иран президенттерінің көзқарасын айқындауда салыстырмалы –тарихи әдіс қолданылды. АҚШ-тың Иранға қарсы санкциялары тарихи кезеңдермен және өзара байланыстардағы мәселелермен ұштастырыла зерттелді.

Талқылау

Ислам революциясы, себептері мен салдары, Иранның сыртқы саясаты, Иран – АҚШ байланыстары туралы әртүрлі тілдерде көптеген ғылыми – зерттеу еңбектері жазылған. Бұл мәселелер кеңес заманындағы ғылыми еңбектерде де қамтылды. Ислам революциясы АҚШ-тың Ирандағы саясатына да қарсы бағытталған болатын. Монархиялық билік тұсындағы АҚШ – Иран байланыстары, өзара жасалған келісімдер, Американың Ирандағы саяси және

экономикалық рөлі мәселелері ғылыми зерттеулерде қарастырылған. Екі ел байланыстарында түбегейлі өзгеріс жасаған 1979 ж. қарашадағы американдық дипломаттардың кепілдікке алынуы туралы және ислам революциясы тақырыбын зерттеген С. Агаев (Агаев, 1984), С. Алиев (Алиев, 2004), В. Кременюк және т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Ирантанушы Ресей ғалымдарының Иран – АҚШ қайшылықтары, Иранның ядролық бағдарламасы мәселесі, АҚШ президенттерінің Иранды «тежеу» саясаты туралы ғылыми мақалалары, монографиялары, жинақтары жарияланған. Ресей ғалымдарының ішінде Иран-АҚШ байланыстары И. Федорованың негізгі ғылыми – зерттеу тақырыбы болып табылады және хронологиясы бойынша монархиялық кезеңнен қазірге дейінгі уақытты қамтиды. АҚШ-тың санкциялары және оның Иран экономикасына әсері туралы Н. Мамедова көптеген ғылыми-зерттеу мақалаларын жариялаған. Тарихшы А. Сафоновтың мақалаларында АҚШ президенттерінің Иранға қарсы тежеу саясаты қарастырылады. Сонымен қатар Ресейдің ирантанушы ғалымдары Е. Дунаева, В. Сажин, В. Юртаев және т.б. ғылыми – зерттеу еңбектері Иранның сыртқы саясаты, саяси және әлеуметтік-экономикалық даму мәселелеріне арналған.

Иран – АҚШ байланыстары, санкциялардың себептері мен салдары мәселесі парсы тіліндегі ғылыми зерттеулерде де көрініс тапқан. Сеид Яхья Алави (Алави, 2016) Б. Обаманың Иранға қарсы жариялаған санкцияларына, Эхсан Эджази (Эджази, 2016) Мохаммед Реза шах Пехлеви тұсындағы Иран – АҚШ байланыстарына, Асғар Форуги Абри, Азиме Паянде (Форуги Абри, Паянде 2016) аятолла Хомейни тұсында Иранға салынған санкциялардың салдарына талдау жасайды. Санкциялар мәселесіне байланысты Иранның ядролық бағдарламасы, екі ел байланыстарындағы мәселелер ағылшын тіліндегі зерттеулерде де жарық көрген.

Отандық ғылымда Иран – АҚШ қайшылықтары туралы саясаттанушылар, сарапшылар, экономика мамандары жалпы зерттеулер жүргізіп, бақылап, болжамдар жасап отырады. Иранның сыртқы саясатына қатысты мәселелер М. Лаумулин, С. Кушкумбаев, Р. Жұмалы, С. Кожирова және т.б. еңбектерінде қарастырылған. Дегенмен, жалпы Иранға байланысты отандық ғылыми еңбектер көп емес. Иран – АҚШ байланыстары, аймақтық және халықаралық деңгейдегі Таяу Шығыс аймағындағы Иранның рөлі бұл тақырыпты жүйелі тұрғыда ғылыми зерделеудің маңызды екенін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

Иранның АҚШ-пен байланыстары XIX ғ. екінші жартысынан бастап орнатылып дамыды. XX ғ. орт. дейін Америка Иранда белсенді саясат жүргізбеді. Оның ықпалының Иранда артуы 1953 ж. елде мұнайды ұлттандыру саясатын жүргізген М. Мосаддықтың үкіметін биліктен кетірген мемлекеттік төңкерістен кейін басталады. Бұл төңкерісті АҚШ – Ұлыбритания арнайы қызметі бірлесіп ұйымдастырады. Осы төңкерістен кейін АҚШ Иранның Таяу Шығыс аймағының қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі рөліне ерекше назар аудара бастайды (Эджази, 2020: 106). Америка Иранды аймақтағы коммунизмге қарсы күресте одақтас ретінде қарастырады. Ал Мохаммед Реза шах Пехлеви елдегі өзінің билігін және аймақта басымдық рөлін сақтау үшін АҚШ-тың қолдауына арқа сүйейді. Американың Иранда саяси, әскери және мәдени ықпалы күшейеді және Иранның да бұл елге тәуелділігі арта түседі.

Иран халқының монархиялық билікке және Американың үстемдігіне қарсы наразылығы күшейеді және 1978 ж. ислам революциясы басталады. Революция жылдары АҚШ әкімшілігі бір жағынан, революцияны күш қолдану арқылы басып тастау, осылайша шах билігін сақтауды, екінші жағынан революция күштерімен байланысқа түсуді де қолдаған болатын. АҚШ президенті Дж. Картер Американы қолдау саясатын жүргізген Мохаммед Реза шахтың режимін сақтай алмады. 1979 ж. 11-ақпанда ислам революциясы жеңіске жетіп,

билікке аятолла Хомейни бастаған шиттік дін басылары келеді. АҚШ революция жеңісіне дейін 5-ақпанда аятолла Хомейни тағайындаған уақытша революциялық үкіметті мойындайды.

Ислам революциясының жеңісінен кейін Иран АҚШ-тың «қамқорлығынан» азат етіліп, тәуелсіз ел бағытын ұстанады. Дін басылары АҚШ-пен жасалған келісім – шарттардың күшін жояды, Американың әскери, экономикалық көмегінен бас тартады, азаматтарын елден шығарады. Американдық компанияларға берілген жеңілдіктер мен артықшылықтар жойылады, Иранның бірнеше қаласындағы АҚШ-тың консулдықтары жабылады. Американдық компаниялар негізгі рөл атқарған Иран мұнайын өндіру және сатумен 1954 жылдан бастап айналысқан Халықаралық мұнай консорциумымен жасалған 1973 жылғы келісімді тоқтатады. Осылайша АҚШ-тың Ирандағы саяси және экономикалық ықпалы жойылады. Аятолла Хомейни бастаған шииттік дін басылары АҚШ-тан тең дәрежелі қарым-қатынасты талап етеді. Иран уақытша революциялық үкіметінің басшысы, буржуазияның өкілі М. Базарган және үкіметтің либералдық бағыттағы кейбір мүшелері АҚШ-пен тең жағдайда байланыстарды дамытуды қолдайды. Дж. Картердің әкімшілігі де Иранмен байланысты сақтауға мүдделі болды. Екі ел байланыстары біртіндеп реттеле бастайды, өзара сауда қалпына келтіріледі.

Алайда, 1979 ж. 4 -қарашада Имам Хомейни бағытының ізбасарлары деп аталатын студенттер тобы Тегеран қаласындағы АҚШ елшілігінің 52 қызметкерін кепілдікке алады. Революция жеңісінен кейін де шах билігі тұсындағы АҚШ-тың елдегі ықпалына қарсы өшпенділік Иран қоғамында сақталған болатын. Олар Америкадан шахты елге беруді және оның байлықтарын елге қайтаруды талап етеді. 1979 ж. ислам революциясының көсемі аятолла Хомейни бұл іс – әрекетке қолдау көрсетеді. Шиттік дін басылары бұл жағдайды өздерінің саяси билігін күшейту үшін пайдаланады.

Осы оқиғадан кейін жауап ретінде сол кездегі президент Дж. Картер тұсында Вашингтон ИИР-ға алғаш рет өзінің бір жақты санкцияларын салады. Иран азаматтары АҚШ аумағынан шығарылады. Шах кезеңінде Иранға сатылған әскери техника мен қосалқы бөлшектерді Иранға жіберуді тоқтатады. 1979 ж. 14 қарашада президенттің №12170 үкімі бойынша АҚШ-тың банктеріндегі Иранның 12 млрд. долларды құрайтын салымдары бұғатталады (Юртаев, 2016: 26). Бұл Вашингтонның ислам режиміне қарсы алғашқы санкциясы болды. Американың аумағындағы құны шамамен 2–4 млрд. долларды құрайтын Иран жылжымайтын мүлкіне шектеу қойылады. Бұл санкцияның американдық қаржылық институттардың мүддесін қорғау мақсатында да салынғанын айтуға болады (Fayazmanesh, 2003: 224). Сондай-ақ №12205 үкім бойынша Иранға экспортқа, сонымен қатар қаржылық амалдарға эмбарго жарияланады. 1980 ж. сәуірде Иранға қару – жарақ сатуға және жалпы өзара саудаға және сапар жасауға тыйым салынады. Сауда эмбаргосының нәтижесінде екі елдің арасында сауда көлемі азаяды. Бұл кездегі санкциялар сауда–экономикалық сипатта болды. Вашингтон өзінің кепілдіктегі азаматтарын құтқару үшін 1980 ж. сәуірде әскери әрекеттер жасайды, алайда, ол нәтижесіз аяқталады. АҚШ – Иран дипломатиялық байланыстары осы жылдың 7-сәуірінде үзіледі.

Өзара сауда – экономикалық байланыстардың үзілуі екі тарапқа да теріс әсер етті. Ислам революциясына дейін Иран экономикасында АҚШ маңызды орынды иеленген болатын. Ол Иран мұнайының негізгі тұтынушысы еді. Иран ақшасы АҚШ банктерінде сақталды, Иранның мұнай өндіру және өңдеу саласында негізінде американдық құрал-жабдықтар пайдаланылды. Иранда шамамен 50 мыңға жуық АҚШ азаматтары жұмыс істеді (Федорова, 2004 : 7). Шах заманында АҚШ Иранға тауар экспорттаушы алғашқы үш елдің бірі болған. Иран әскери техника мен технологияның 75 және азық – түліктің 25 пайызын Америкадан алып отырған. Санкция салдарынан 1980 ж. АҚШ-тың Иранға экспорты 98 пайызға төмендеп кетеді (Форуғи Абри, Паянде, 2016: 71).

АҚШ Иранға экономикалық санкциялар арқылы қысым жасап, негізгі және стратегиялық тауарлардың жетіспеушілігін тудырып, халықтың режимге қарсы наразылығын тудырмақшы болады. Санкциялар Иранның экономикалық жағдайын қиындатады, инфляция дамиды және тауарларға баға өседі, халықтың әлеуметтік жағдайы қиындайды. АҚШ санкцияларының қаржылық және экономикалық салдарына Иран үкіметі негізінен мұнай экспорттау арқылы қарсы тұра алды. Мұнайды экспортқа шығару арқылы түскен пайдадан Иран өзін азық – түлікпен, шикізатпен, өнеркәсіптік жабдықтармен және қосалқы бөлшектермен қамтамасыз етеді (Алиев, 2004: 497). Жұмысшылардың жалақысын көтеру және ауылдық жерлерді дамыту бағдарламасы және құрылыс жұмыстары да осы мұнайдан түскен өнім арқылы жүзеге асырылады. Бұл жағдайдан шығу үшін Иран Кеңес Одағы мен басқа да социалистік елдермен сауда байланыстарын дамытуға көшеді.

Иран Ислам Республикасының негізін қалаған аятолла Хомейни санкцияларға қарсы тұру үшін өзін-өзі қамтамасыз ететін экономика құру қажеттігін айтады. Салынған санкциялардың ықпалымен Иран біртіндеп өзін-өзі қамтамасыз ететін экономиканы дамытуға көшеді. Иран экономикалық салада өз-өзін қамтамасыз ететін (خودکفایی) бағытқа көшті. Бұл дегеніміз – өз-өзіне арқа сүйеу және басқаға тәуелді болмау. Имам Хомейни АҚШ-пен саяси, экономикалық, әскери, мәдени байланыстарды қысқа уақытта жойып, осы салаларда өзін-өзі қамтамасыз ету үшін ішкі мүмкіндіктерді пайдалану керек деген болатын (Форуги Абри, Паянде, 2016: 69). АҚШ-тың экономикалық санкцияларына қарсы тұру үшін ұлттық экономиканы дамыту іс-шаралары жүргізіледі. Қажетті азық-түлікті елдің ішінде өндіру, мұнайдан түсетін қаржыға арқа сүйемеу, негізгі тауарларға бағаны өсірмеуге баса назар аударылады және ауыл шаруашылығын дамытуға көп көңіл бөлінеді. Нәтижесінде ауыл шаруашылығында біраз жетістіктерге қол жеткізіп, Америка және басқа елдерге тәуелділігі азаяды. Санкция жылдары қанағатшылдық және үнемдеуге баса назар аударылады. Өзін-өзі қамтамасыз ететін өнеркәсіпті, ғылымының салаларын дамыта бастайды. Иракпен соғыста қару-жараққа деген сұраныс, осы саланы дамытуға мәжбүрлейді.

АҚШ президенті Дж. Картер еуропалық одақтастарын да Иранға қарсы санкциялар жариялауға шақырады. 1980 жылы мамырда Еуропа елдері Иранға қарсы сауда–экономикалық санкцияларын жариялайды. Бұған Жапония, Канада және Австралия да қосылады. Дегенмен, Еуропа елдері өздерінің экономикалық мақсаттары тұрғысынан АҚШ-қа толық қолдау көрсете алмады. АҚШ осындай саясаты арқылы ислам режимін Батысқа байланысты саясатын өзгертуге мәжбүрлегісі келеді. Президент Дж. Картер билігі тұсында тұсында АҚШ кепілдіктегі азаматтарын санкциялар арқылы қысым жасау жолымен де, әскери амалдармен де босата алмайды. Ислам режимі АҚШ-қа байланысты саясатын өзгертпейді.

1980 ж. қыркүйекте басталған Иран – Ирак соғысы Иранның экономикасына қысымды күшейтеді. Осы жылдың аяғында Америкада президент болып Республикалық партияның өкілі Р. Рейган сайланады. 1981 ж. қаңтарда Алжирдің араласуымен Иран келісімге қол қояды. Кепілдікте 444 күн өткізген АҚШ елшілігінің қызметкерлері босатылады. Банктерде бұғатталған ирандық активтерді қайтару туралы АҚШ уәдесі осыған негіз болады. Осы келісім бойынша АҚШ-тың Иранның ішкі істеріне араласпайтыны туралы айтылады (Ғауязманеш, 2003: 225). Кепілдіктегі дипломатиялық қызметкерлер босатылғаннан кейін Иранға салынған санкциялардың негізгі бөлігі тоқтатылады. Осы келісімнен кейін Иран мен АҚШ арасында өзара байланысты реттеу бағыты айқындалды деп айтуға болады, байланыстардың шиеленісуі тоқтатылады.

Екі елдің де өзара экономикалық байланыстарды қайта қалпына келтіруге мүдделігі сақталады. Осы шиеленісті жағдайда Иранның АҚШ-қа техникалық тәуелділігі байқалады, құрал – жабдықтарға және олардың қосалқы бөлшектеріне сұранысы сақталады. Ал АҚШ Иранның стратегиялық маңыздылығын, ірі мұнай экспорттаушы және аймақтағы әскери салмағын жоққа шығармады. Осы факторды ескере отырып, өзара дипломатиялық

байланыстары болмағанымен, АҚШ Иранмен байланыстарын түбегейлі үзген жоқ (Сафонов, 2022: 50). Рейган басқаруы тұсында екі ел арасында біртіндеп сауда көлемі арта бастайды. Әсіресе, өзара саудада мұнай негізгі рөл атқарды. АҚШ Иран мұнайын алуға мүдделі болса, Иран тарапы мұнайды сата отырып, табыс көлемін арттырады. Мұнай саудасынан түскен кіріс бүкіл Иран кірісінің 75 пайызын құрайтын болған (Федорова, 2004: 35). Өзара сауда үшінші елдер арқылы жүргізіледі. Алайда, санкциялар тоқтатылғанымен екі елдің арасында сауда – экономикалық байланыстар толық қалпына келтірілмейді. ИИР мұнай саудасын басқа елдермен, соның ішінде Батыс Еуропа және Азия – Тынық мұхиты елдерімен дамытады.

Иран-Ирак соғысы жылдары (1980-1988) АҚШ тарапынан Иранға қысым жаңа санкциялар арқылы жүзеге асырылады. 1982 ж. Бейруттегі АҚШ елшілігіне шабуыл және Ливан аумағында Америка азаматтарының өлтірілуіне байланысты Иран айыпталады. Ирандық зерттеуші Яхья Алави көреткендей, бұл санкциялар келесі кезеңдерде біртіндеп жоғары көтеріле берді және АҚШ-тың Иранға байланысты саясатының негізгі бөлшегіне айналады (Яхья Алави 2016: 57). Рейган әкімшілігі Иранның Иракпен соғысында ислам режимінің күшейіп кетуін қаламады. Ақ үй әкімшілігі ИИР-ды Ливандағы исламдық топтармен байланыста, қолдау көрсетіп отыр деп айыптайды. 1984 ж. қаңтарда АҚШ Иранның халықаралық лаңкестікке қолдау көрсетуші деп кінәлап, қару-жарақ сатуға тыйым салады. Осылайша соғыста Иранның әлсірету бағытын ұстанады (Fayazmanesh, 2003: 226). Осы оқиғалардан кейін де Ливанда америка азаматтарын кепілдікке алу оқиғалары жалғасады. Соған байланысты АҚШ Иранға 1984 ж. қыркүйекте ұшақ және олардың қосалқы бөлшектерін сатуға тыйым салады. Вашингтон екі тараптың да аймақтық үстемдікке ие болмауы үшін соғыстың ұзаққа созылуына мүдделі болды. Соғыста Иракқа қолдау көрсете отырып, Иранға Израиль арқылы 1985-86жж. қару – жарақ сатумен де айналысты. Бұл оқиға 1986 ж. мәлім болып, үлкен дауды тудырған болатын.

Соғысты тоқтату туралы БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қарарын қабылдауға мәжбүрлеу үшін АҚШ Иранға жаңа санкциялар салды. 1987 ж. қараша–желтоқсанда АҚШ-қа Иран мұнайының және Иранға Америка тауарларының сатылуына, жалпы екі елдің арасындағы сауда айналымына, Иранға қару – жарақ сатуға тыйым салынады. Американың кейбір одақтастары бұл санкцияға қосылады. Екі ел арасындағы сауда байланысының деңгейі төмен болғандықтан Вашингтонның бұл санкциялары да көп нәтиже бермейді.

1989 ж. қаңтарда АҚШ президенттік билікке Республикалық партия атынан үлкен Джордж Буш келді. 1989 ж. маусымда діни рахбар Хомейни қайтыс болғаннан кейін Иран-АҚШ байланыстарын жақсартуға үміт пайда болады. Осы жылы президенттік билікке келген Ә. Ә. Хашеми Рафсанджани дін басыларының прагматикалық бөлігінің басшысы ретінде АҚШ-пен байланыстарды жақсартуды қолдады. Ол – экономиканы либерализациялау реформаларын жүргізген тұлға ретінде танымал. 1990 жылдан бастап екі елдің байланыстарын қалпына келтіру бойынша белсенді жұмыстар басталады. Алайда бұл бастамалар Иранның ішкі қарсылығына байланысты орындалмады. Иранда АҚШ-қа қарсы бағыт сақталса, Америка аймақта өзінің үстемдігіне қарсылық көрсетіп отырған Иранға қарсы қысым көрсету саясатын жалғастырады.

Иран 1990 жж. басынан шах заманында негізі қаланған ядролық бағдарламасын қайта дамытуға көшеді. 1992 ж. бастап атомдық энергетика саласында Иранның Ресеймен ынтымақтастығы басталады. Бұл кезеңде де Вашингтонның санкциялық саясаты жалғасады. 1992 ж. қазанда АҚШ Иран мен Иракқа байланысты ядролық қаруды таратпау туралы заң қабылдайды. Ол бойынша үшінші елдерге Иранға ядролық технологиялар мен материалдар беруге тыйым салынады (Fayazmanesh, 2003: 225).

1993–2001 жж. аралығында екі мерзімде Демократиялық партияның өкілі Б. Клинтон президенттік қызметте болды. Оның билігінің бірінші кезеңінде (1993–97 жж.) Иранға қарсы санкциялар күшейтілді. 1993 жж. АҚШ Иран мен Иракқа байланысты «екі жақты тежеу» саясатын жариялайды. Вашингтонның бұл саясатының негізі иран-ирак соғысы жылдары

қалыптасты деп айтуға болады. 1994 жылдың аяғынан бастап Иранның ядролық бағдарламасына байланысты Израиль мен Америкада қауіп пен күдік күшейеді. 1995 ж. наурызда №12957 үкімі бойынша Американың компаниялары мен жеке тұлғаларына Иран мұнайына байланысты жұмыстармен айналысуға және инвестиция салуға тыйым салынады. Осы үкім негізінде американдық Коноко компаниясы Иранмен жасалған келісімін бұзуға мәжбүр болады. Бұл санкциялардың мақсаты Иранды саяси және экономикалық жағынан толық оқшаулау еді. 1995 ж. мамырда №12959 үкім бойынша Иранмен саудаға толық эмбарго қойылады. Ол бойынша американдық компанияларға Иран мұнайын сатып алуға және сатуға тыйым салынады. АҚШ-тың Иранға экспортына толық тыйым салынады, бұған дейін жоғары технологияларға ғана тыйым салынған болатын. Сондай-ақ Иранға инвестиция салудың барлық түріне шектеу қойылады. 1996 ж. тамызда сенатор Д'Амато дайындаған заң, басқаша Иран мен Ливияға қарсы бағытталған санкциялар қабылданады. Бұл заң бойынша, американдық компаниялармен қатар барлық шетелдік компанияларға осы елдің мұнай мен газ саласына 20 млн. доллардан астам инвестиция салуға шектеу қойылады. Бұл заң Д'Амато немесе ILSA заңы деп аталады (Тимофеев², 2018: 61). Иран мен Ливия халықаралық терроризмге қолдау көрсетушілер ретінде аталады. Бұл заң Ливияға қарсы санкциялар алынып тасталғаннан кейін, 2006 ж. бастап Иранға қарсы санкциялар деп өзгертіледі (ISA). Осы санкция шеңберінде АҚШ санкция шарттарын бұзған үшінші елдердің жеке және заңды тұлғаларына санкция салу құқығына ие болады. Бұл санкциялармен қатар 1997 ж. тамызда АҚШ үкіметінің №13059 үкімі бойынша Америкадан тікелей немесе үшінші елдер арқылы Иранға кез келген тауар түрін, технологияларды және қызмет көрсету түрлерін экспорт жасауға, жеткізуге тыйым салынады. АҚШтың Иранға байланысты бұл саясатын Израиль қолдайды. АҚШ-тың Үнді мұхиты мен Парсы шығанағында әскери күші көбейтіледі, Парсы шығанағында АҚШ-тың тұрақты бесінші флоты құрылады (Федорова, 2004: 81).

Вашингтонның санкциялар арқылы Иранды оқшаулап әлсірету саясаты тағы да толық жүзеге асырылмайды. Кейбір шетелдік компаниялар шектеулерге қарамастан Иранмен мұнай – газ саласында келісімдер жасап, байланыстарын сақтайды. Иранмен сауда – экономикалық шектеулер Америкаға да теріс зардаптарын тигізді. Республикалық партия Иранға байланысты қатал бағытты ұстанды. Ал Демократиялық партия бұл саясаттың Америка кәсіпкерлеріне тиімсіз екені айтты (Федорова, 2004: 83). Американың санкциялық саясатының Иран билігі үшін тиімді жақтары да болды. Ислам режимі елдің ішіндегі әлеуметтік – экономикалық қиындықтарды АҚШ қысымымен байланыстырды. Екінші жағынан, АҚШ-пен қарсыластық саясаты Иранның халықаралық сахнада беделін көтереді.

Осындай жағдайда 1997 ж. Иранда президенттік билікке реформаторлық бағытты ұстанатын М. Хатамидің келуі де екі ел байланыстарының жұмсаруына ықпал етті. Б. Клинтон билігінің екінші кезеңінде (1997–2001 жж.) Иранға қарсы санкциялар жеңілдетілді, байланыстарды реттеуге әрекеттер жасалады. 1990 жж. аяғында екі елдің арасында ресми емес байланыстар дами бастайды. 1999 ж. Иранға азық-түлік және медициналық тауарларды экспортқа шығаруға, Ираннан кейбір тауарларды Америкаға кіргізуге рұқсат етіледі.

М. Хатами президенттігінің бірінші кезеңінің соңында 2001 ж. қаңтарда президенттік билікке келген Республикалық партияның өкілі кіші Дж. Буш осы кезеңге дейін Иранға байланысты жүргізілген саясатқа сенімсіздікпен қарап, оны либералды саясат деп есептейді. 2001 ж. АҚШ Конгресі Иран мен Ливияға қарсы санкциялар туралы 1996 ж. заңның уақытын ұзартады. 2001 ж. 11 қыркүйек оқиғасынан кейін АҚШ Иранды Солтүстік Корея және Иракпен бірге «зұлымдық шеңбері» елдері қатарына қосады. Неоконсерваторлық идея негізінде Иранға қысым жасау кезеңі басталады. Исламдық режимге қарсы АҚШ әскери қимылдар емес, саяси – психологиялық қысым жасау саясатын қолданады.

2003 ж. МАГАТЭ ұйымы Иранда уранды байыту үшін материалдар табылды деп жариялаған уақыттан бастап Иранның ядролық мәселесі пайда болады (Sterio, 2016: 70).

2003 ж. Иран ядролық қаруды таратпау туралы Келісімнің Қосымша хаттамасына қол қояды. Иран мен Батыс елдері арасында 2004 ж. келіссөздер басталады. 2004 ж. кіші Дж. Буш екінші мерзімге сайланғаннан кейін АҚШ Иранға қысым жасауын ядролық бағдарлама мәселесі төңірегіне негіздейді. Ядролық мәселе Иранда консерваторлық көзқарастағы Ахмадинежадтың 2005 ж. президент болып сайлануымен ушығады. Батыспен келіссөздер тоқтап қалады. Америка әлемдік қауымдастықты Иранның ядролық бағдарламасына қарсы топтастырып, Иранға қарсы халықаралық санкциялардың жариялануына мүмкіндік туғызады. 2006 жылдан бастап Иранға БҰҰ ҚК тарапынан халықаралық санкциялар салына бастайды. Иран 2010 жылға дейін салынған жаңа санкцияларға қарамастан тұрақты экономикалық даму деңгейін сақтай алды.

Осы кезеңде халықаралық санкциялармен қатар Вашингтон да Б. Обама тұсында Иранға қарсы санкциялық саясатын жалғастырады. Б. Обама Демократиялық партияның өкілі, 2009–2017 жж. аралығында АҚШ президенті қызметін атқарды. Ол президент болған жылдары Иранға ең көп санкция салынады және олар технологиялық жағынан өзгереді. Конгресс 2010 ж. 1 шілдеде «Иранға қарсы кешенді санкциялар, жауапкершілікке тарту және капитал салудан айыру» туралы немесе қысқаша ағылшын тілінде CISADA деп аталатын Заңды қабылдайды. Бұл заң бойынша Иранға салынған бұрынғы санкциялар толықтырылып, кеңейтілді, бұл заңды Д’Амато санкциясының күшейтілген, толықтырылған түрі деп айтуға болады. Б. Обама санкциялары мақсаты бойынша көп салалы және Клинтонның санкциялық саясаты сияқты, экстерриториялық, яғни Иранмен байланысы бар үшінші елдерді де қамтыды. Бұл оның бұрынғы санкциялардан ерекшелігін көрсетеді. Д’Амато санкциясы АҚШ-тың еуропалық одақтастары оны толық қолдамағандықтан орындалмаған болатын. Осыны ескерген АҚШ CISADA санкциясын салғанда шарттарды өзгертеді. Д’Амато санкциясының тиімді болмаған жақтарын ескере отырып, Иранның мұнай саласына инвестиция салуды ғана шектеп қоймай, Иран экономикасының тағы да екі саласына экстерриториялық санкция салады. Бұл – Иранға бензин сатуға және санкция салынған Иран банктерімен байланыс жасаған шетелдік банктерге санкция салу. Санкциялардың орындалуын қадағалайтын құрылымда да өзгерістер болды. Б. Обама тұсында АҚШ конгресінің Иранға экономикалық қысым жасау рөлі күшейеді (Яхья Алави, 2016: 57). Бұл қадамдардың барлығы экстерриториялық санкцияларды күшейтіп, Иранның жағдайын қиындатады.

Иранның ядролық бағдарламасы мен әскери күшін шектеуден басқа, санкциялар мұнай-газ, химия, Орталық банк, сақтандыру, сауда және Иранның мұнайын тасымалдайтын мұнай танкерлерін сақтандыру салаларын қамтиды. 2012 ж. ақпанда Иранның АҚШ-тағы барлық активтері бұғатталады. Наурыз айында Иран халықаралық «SWIFT» төлем жүйесінен шығарылады. АҚШ-тың кейбір санкциялары ислам революциясын қорғаушылар Корпусына қарсы бағытталды. Корпус жаппай қыры-жоюын қару таратқаны үшін айыпталды және оған қолдау көрсеткен банктерге санкциялар салынды. Бұл санкцияларды ЕО, Қытай, Ресей, Жапония, араб елдері қолдайды.

Президент Картерден Обамаға дейін АҚШ президенттері мен Конгресі тарапынан Иранға қарсы санкция жариялаған 29 үкім мен заң қабылданса, соның 12 -сі Б. Обама тұсында салынған екен (Яхья Алави, 2016: 57). Бұл санкциялар көлемі бойынша үлкен, мазмұны бойынша да бұрынғы санкциялардан басқаша болады. Мазмұны жағынан Иран билігіне ғана емес, Яхья Алави көрсеткендей, Иран қоғамына қарсы бағытталған және тікелей немесе Иранмен байланысқа түскен үшінші елдерді де қамтыды. Ақ үй әкімшілігі Иранның билік жүйесіне емес, халқына қысым жасай отырып, жалпы халық наразылығын тудырып, сол арқылы билікке қысымды күшейтпекші болады (Яхья Алави, 2016: 59).

Иран экономикалық даму деңгейі 2011 жылдан бастап төмендей бастайды. Инфляция деңгейі өседі, көптеген шетелдік инвесторлар елден кетеді. Мұнай экспорты азаяды. Иран риалының құны төмендейді. Халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы қиындады,

Иранның әлеуметтік қауымдастықпен байланыстары нашарлайды. Діни басшы Әли Хаменеи 2011 ж. елде «Ислам Республикасының төртінші онжылдығын «прогресс пен әділеттілік» кезеңі деп атап, экономикалық джихад жариялайды. Иран өзіне қарсы салынған экономикалық санкцияларға қарсы күрес тәсілі ретінде «қарсыласу экономикасын» (مقاومتی اقتصاد) дамытады (Мамедова, 2012: 10).

Иран мен әлемдік қауымдастық арасындағы осындай шиеленісті жағдайды Ирандағы президенттік сайлаудың нәтижесі өзгертеді. Реформаторлық бағытты ұстанған Хасан Роухани 2013 ж. маусымда Иранда президенттік сайлауда жеңіске жетеді. Ол билікке келген уақыттан бастап ядролық бағдарлама мәселесін реттеу саясатына көшеді. Роухани әлемдік қауымдастықпен байланыстарды дамыту бағытын ұстанады және ядролық бағдарлама бойынша Батыспен келіссөздерді жүргізеді. Бұл келіссөздер Иранның діни басшысы аятолла Әли Хаменеи жариялаған Иранның сыртқы саясат доктринасы «қаһармандық икемділік» (نرمش قهرمانانه) негізінде жүргізіледі (Шумилин, 2020: 73). 2013 ж. қарашада Иран Женевада Аралық келісім – Бірлескен іс – қимыл жоспарына қол қояды. Ол бойынша Иран біртіндеп ядролық бағдарламасын шектейді, соған сәйкес кейбір санкциялар алына бастайды.

2015 ж. 14 шілдеде ядролық бағдарламаға байланысты Иран мен алты мемлекет, яғни БҰҰ ҚК-дің бес тұрақты мүшесі және Германия арасында, Бірлескен кешенді іс – шаралар жоспарына қол қойылды. 2016 ж. 16 қаңтардан бастап МАГАТЭ есебінен кейін бұл жоспардың орындалуы басталады. Ол бойынша Иран тарапы ядролық бағдарламасын шектейді және елдің мұнай – газ салаларына салынған санкциялар тоқтатылады. Ядролық келісімнің заңдық күші кезінде халықаралық санкциялармен қатар АҚШ-тың Иранға санкциялары да тоқтатылады. Кейбір санкциялар, соның ішінде қару-жарақ сатуға, адам құқықтарын сақтамау мен «халықаралық лаңкестікке қолдау көрсету» бойынша салынған санкциялары күшінде қалады (Sterio, 2016: 76). Иран халықаралық төлем жүйесіне қайтадан қосылады. «Ядролық келісім» АҚШ-тың Республикалық партиясы тарапынан сынға ұшырайды.

Санкциялардың қысқа уақыт болса да қысымының азаюы Иран экономикасының дамуына жағымды әсерін тигізді. Иран мұнай–газ саласында экспортын кеңейтеді, Иран экономикасына инвестициялар тартыла бастайды. Ядролық келісімнің жасалуы және осыдан кейін Иран экономикасының дамуына мүмкіндіктердің ашылуы Хасан Роуханидің 2017 ж. президенттік сайлауда жеңіске жетуіне мүмкіндік берді.

Алайда, АҚШ-та 2017 ж. қаңтарда президенттік билікке келген Республикалық партияның өкілі Д. Трамп тұсында АҚШ – Иран байланыстары қайтадан шиеленіседі. Ол «ядролық келісімді» сынап, Б. Обама саясатынан біртіндеп бас тартады және Иранға саяси – дипломатиялық қысым жасауға көшеді (Сафонов, 2022: 51). АҚШ Конгресі 2017 ж. шілдеде «Санкциялар арқылы Америка қарсыластарына қарсы әрекет жасау» заңын қабылдайды. Бұл АҚШ-тың Иранға қарсы санкциялық саясатындағы маңызды кезең болып табылады. Иранға Конгресс заңы арқылы санкция салу алғашқы рет 1996 ж. Д’Амато заңын қабылдағанда қолданылған болатын. Осылайша АҚШ-тың Иранға қарсы саясаты Конгресс бақылауына өтеді және президенттің осы саясатты жүргізудегі рөлі шектеледі.

2018 ж. мамырда Д. Трамп ядролық келісімді өз елінің мүдделеріне сәйкес келмейтінін негіз етіп, АҚШ-ты Бірлескен кешенді іс–қимыл жоспарынан шығарады. Осы келісімге дейін жасалған экономикалық санкциялар қайтадан қалпына келтірілді. Д. Трампың мақсаты – ИИР-ды АҚШ-тың шарттары негізінде, яғни ядролық мәселемен қатар, адам құқықтары мәселесі және Таяу Шығыстағы Иранның саясаты мәселелерін қамти отырып, жаңа келісімге қол қою болды (Дунаева, Сажин, 2020: 12). Иран билігі де бұған жауап ретінде 2019 ж. мамырда «ядролық келісім» бойынша міндеттерін кезең-кезеңмен азайтуға көшетінін жариялайды.

2018–2020 жж. аралығында Иранға қарсы жаңа бір жақты санкциялар салынды, ол ірі компанияларды, банктерді және жеке тұлғаларды қамтыды. Бұл санкциялар президент

үкімімен, Конгресс және әртүрлі министрліктер шешімдерімен жарияланды. Ядролық бағдарлама мәселесімен қатар, Иранға қарсы санкциялар баллистикалық ракеталар жасау, ислам революциясын қорғаушылардың Корпусына қолдау көрсету, адам құқықтарының бұзылуы, лаңкестікке қолдау көрсету мәселелеріне негізделді. Америка Иранның Таяу Шығыс аймағындағы саясатын сынай отырып, Хезболла мен Хамас, Йемендегі хуситтерге қолдауын айыптайды.

Вашингтон санкциялары Иранмен сауда–экономикалық байланыстағы үшінші елдердің заңды және жеке тұлғаларына да қарсы бағытталды. Осы кезеңдегі санкциялардың ішіндегі Иран үшін үлкен соққы болғаны, оның мұнайын сатып алуды шектеу болды. Тек сегіз елге Иран мұнайын алуға рұқсат етіледі және олар да мұнай көлемін азайтуға міндеттелді. Экономикалық дамуда қайтадан құлдырау басталады. 2019 ж. рұқсат етілген сегіз елге де Иран мұнайын сатып алуды шектейді. Осы кезде Вашингтон Иранға «ең жоғарғы қысым көрсету» саясатын жүргізеді. Бұрын санкцияға ілінбеген экономиканың басқа салалары қамтылады. Мысалы, Иран металлының импорты тоқтатылады, металлургиялық, машина жасау өнеркәсібіне, құрылыс саласына, тоқыма өнеркәсібіне, Орталық банкке, фармацевтика өнімдерін экспортқа шығаруға, болат өндіретін Иран компанияларына санкциялар салынады. Жалпы осы кезеңде АҚШ-тың санкциялары Иран экономикасының барлық салаларын қамтиды. 2020 ж. мұнай өндірісі мен экспортының деңгейі түсіп кетеді. Алайда, Трамп санкциялары Иранның мұнай экспортын толық тоқтата алмады. Иран мұнайды экспортқа шығару үшін әртүрлі тәсілдерді пайдалануға көшеді.

Трамп Иранның ислам революциясын қорғаушылар Корпусын 2019 ж. лаңкестік ұйым деп жариялап, санкциялар салады. Оның билігі тұсында жеке тұлғаларға санкциялар салу көп пайдаланылды. 2020 ж. Иран генералы К. Сулеймани өлтірілгеннен кейін Иранның жоғары қызметтегі сегіз тұлғасына қарсы санкция жарияланады. Трамп кезінде «ядролық және ракеталық бағдарламасына байланысты Иранға ең жоғарғы қысым» жасалады (Сафонов, 2022: 52). АҚШ-тың «ядролық келісімнен» шығуы, Иранға қарсы санкциялары елдің саяси өміріне де әсер етті. Иранның ішінде консерваторлық топтың ықпалы біртіндеп күшейеді. Консерваторлар президент Х.Роухани саясатын сынға алып, АҚШ-тың саясатына қарсы әрекеттер жасауға шақырады.

2021 ж. қаңтарда президенттік билікке келген Демократиялық партияның өкілі Дж. Байден «ядролық келісімге» қайта оралуы мәселесі бойынша келіссөздерді жүргізуді қолдайды. Ал Иранның діни басшысы аятолла Ә. Хаменеи Батыспен келіссөздер ядролық мәселемен шектелетінін мәлімдейді (Сажин, 2021). Алайда, Байден билігі тұсында «ядролық келісім» қайта қалпына келтірілмеді. Иранға қарсы санкциялар 2022–2023 жж. хиджаб мәселесі мен оның ракеталық бағдарламасына байланысты күшейтіледі (Мамедова, 2024: 79). Иранның Израильге байланысты саясаты, Палестина мәселесі, аймақтағы Иранды қолдаушы ұйымдар мәселелері бойынша екі ел арасында қайшылықтар сақталды. Осының негізінде Вашингтон Иранға қарсы санкция салу саясатын жалғастырды. Бұл санкциялар ислам революциясын қорғаушылар Корпусы мен қорғаныс саласына қатысы бар ирандық жеке және заңды тұлғаларға салынды. Иран экономикада құрылымдық өзгерістер жасау, әлеуметтік саланы оңтайландыру, санкциялық режимнің осал тұстарын пайдалану немесе бұзу, халықаралық әріптестерін өзгерту арқылы санкциялардың әсеріне қарсылық көрсетіп келеді. АҚШ билігі санкциялар арқылы Иранға қысымды күшейту саясатын жалғастырды. Ал Иран билігі ішкі, сыртқы саясатта жаңа мүмкіндіктер іздеп, Вашингтонға қарсы тұру саясатын ұстанды.

2025 ж. қаңтарда АҚШ-та президенттік билікке екінші рет келген Д.Трамп бір жағынан, Иранға қарсы қаржы–экономикалық санкцияларды күшейту арқылы «ең жоғарғы қысымды» жалғастыру саясаты туралы айтса, екінші жағынан Иранмен дипломатиялық келісімді де қолдайтынын мәлімдейді. Ол наурыз айының басында ИИР діни басшысы аятолла Хаменеиге жолдаған жеке хатында Иранға «жаңа ядролық келісім» жасау туралы

келіссөздер жүргізуді ұсынады. Иран ұсыныстан бас тартып, өзінің ядролық бағдарламасын дамытуды жалғастыратын болса, оның салдары ауыр болатыны туралы да ескертеді (Сажин, 2025). Тегеран Вашингтонмен тікелей келіссөздерден бас тарта отырып, араағайын тараптардың қатысуымен келіссөздерді қабылдайтынын мәлімдейді. Қазіргі уақытта Оман мемлекетінің араағайындығымен АҚШ пен Иран арасында келіссөздер жүргізілуде. Тегеран ядролық келісім жасау арқылы санкциялардың жеңілдетілуін және алынып тасталуын қалайды. Д.Трамппен Иранмен келісімге келуге мүдделі екенін мәлімдеген болатын. Екі мемлекеттің арасындағы келіссөздердің жүргізілуіне Ресей, Қытай және Еуропа елдері де қолдау көрсетіп отыр.

Қорытынды

Иранға қарсы санкцияларды ең көп қолданған мемлекет АҚШ болып табылады. Санкциялар мерзімі бойынша 1979 жылдан бастап қазірге дейін жалғасып келеді және негізгі кезеңдері ретінде 1980 жж., 1990 жж. орт. және 2010 жылдан қазірге дейінгі кезеңді атап өтуге болады. Әр АҚШ президенті билігі тұсында Иранға қарсы жаңа санкциялар салынды немесе бұрынғы санкциялардың мерзімі ұзартылып отырды. Жалпы екі ел арасында қайшылықтардың пайда болуы Иранда саяси режимнің өзгеруімен байланысты. Өзара қайшылықтар ушығып, 1980 ж. екі ел арасында дипломатиялық байланыстар тоқтатылды және қазірге дейін байланыстар реттелмеді.

Иранға ең көп санкциялар Б. Обама және Д. Трамп тұсында салынып, жоғарғы саяси және экономикалық қысым жасалады. Алғашқы кезеңнен бастап – ақ санкциялардың көп бөлігі Иранның өзіне тікелей салынса, Б. Клинтон мен Б. Обама тұсында санкциялар Иранмен байланыстағы үшінші елдерге де қарсы бағытталады. Санкциялардың бірде күшейтіліп, бірде жеңілдетілуіне Ақ үй басшысының Республикалық немесе Демократиялық партияның өкілі болуы, ал ИИР президентінің реформаторлық немесе радикалды көзқарасты ұстануы 1997 жылдан бастап қазіргі дейін тікелей әсер етіп келеді (Шумилин, 2020: 73).

Қазіргі кезеңде АҚШ санкцияларының көп бөлігі Иранның ядролық бағдарламасының әскери бағытын шектеуге бағытталған. Сондай-ақ санкциялар Иранның әскери күштерін шектеу, адам құқықтарын қорғау мәселесі, лаңкестікке қолдау көрсетуіне тыйым салу мақсатында да салынған. АҚШ санкциялары президенттің үкімдері, Конгресс заңдары, қаржылық министрліктер, жекелеген штаттар арқылы жарияланған. Санкциялар Иран экономикасының әртүрлі салаларын, банктерді, ірі компанияларды, заңды және жеке тұлғаларды қамтиды. Иран мұнайдан түсетін табысқа тәуелді болғандықтан, санкциялардың көп бөлігі Иран экономикасының басты саласы мұнай – газ саласына шектеулер жариялаған. Осы саладағы экспорт – импорт және сырттан инвестицияға салуға шектеу қойылған. Иранның ядролық бағдарламасын шектеу мақсатында жаңа технологиялардың енуіне тыйым салынған.

Санкциялар негізінен Иранның сауда – экономикалық және қаржы саласына қарсы бағытталғанымен, Вашингтонның саяси мақсатын жоққа шығара алмаймыз (Тимофеев¹, 2018: 31). Соның ішінде, Иранның ядролық және ракеталық бағдарламасын тежеу саясатын атап өтуге болады. АҚШ мемлекеті Иранға қарсы санкциялық саясатын жалғастыруда. Әрине, санкциялар Иранның ішкі, сыртқы саясатына әсерін тигізіп жатыр. Ислам режимі АҚШ санкцияларына әртүрлі жолдармен қарсы тұрып, экономикасы мен ғылымын дамытуда.

2025 ж. екінші рет президенттік билікке келген Д. Трамп Иранға «жаңа ядролық келісім» жасау бойынша келіссөздер жүргізуді ұсынды, бұл ұсыныс қабылданбаған жағдайда оның ауыр салдары туралы да ескертті. Екі мемлекеттің де мәселені дипломатиялық жолмен шешуге мүдделі болуы, Оманның араағайындығымен келіссөздердің басталуына әкелді. Бұл келіссөздердің нәтижесінде Вашингтон мен Тегеран өзара мүдделерін ескере отырып, жаңа келісім жасай алады деп үміттенеміз.

Әдебиеттер:

- Агаев, 1984 – *Агаев С.Л.* Иранская революция, США и международная безопасность. М., Наука. 1984. 280 с.
- Алиев, 2004 – *Алиев С. М.* История Ирана. XX век. М.: Ин-т Востоковедения РАН. 2004. 648 с.
- Әджази, 2016 – *Әхсан Әджази* دوم پهلوی دوران آمریکا و روایت ایران و اجمالی به نگاهي اجمالی [Екінші Пехлеви кезеңіндегі Иран – Америка байланыстарына қысқаша көзқарас] \\ فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی. 2016. شماره. 42. ص. 63–82
- Дунаева, Сажин, 2020 – *Дунаева Е., Сажин В.* Исламская Республика Иран в условиях новых вызовов // Азия и Африка сегодня. 2020. №5. С.12–20
- Мамедова, 2012 – *Мамедова Н. М.* Санкционный режим в отношении Исламской Республики Иран и его влияние на ситуацию в стране // Санкции и их влияние на Иран / Отв. ред. Мамедова Н. М. М.:2012. С.6–18
- Мамедова, 2024 – *Мамедова Н. М.* Экономическая ситуация в Иране накануне выборов 2024 года // Восточная аналитика. 2024. 14 (1). С. 77–88
- Сажин, 2021 – *Сажин В.* Иран, СВПД, Трамп, Байден – история и перспективы // URL: <https://interaffairs.ru/news/show/28921> (12.03.2025)
- Сажин, 2025 – *Сажин В.* Дональд Трамп и Иран // URL: <https://interaffairs.ru/news/show/50830> (12.03.2025)
- Сафонов, 2022 – *Сафонов А.* Проблемы и перспективы американо-иранских отношений при администрации Джозефа Байдена // Обозреватель 5-6.2022. С. 50–65
- Яхья Алави, 2016 – *Сеид Яхья Алави* ریاست دوره ایران در تحريمهای یک جانبه آمریکا علیه ایران در دوره ریاست جمهوری اواما [Обама президенттігі кезеңіндегі Иранға қарсы Американың бір жақты санкцияларының түрлері] // فصلنامه علمی – پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی 2016. شماره. 45. ص. 51–69
- Sterio, 2016 – *Milena Sterio.* President Obama's Legacy: The Iran Nuclear Agreement // Case Western Reserve Journal of International Law. 2016. Volume 48. Pp.69–82
- Тимофеев¹, 2018 – *Тимофеев И. Н.* Экономические санкции как политическое понятие // Вестник МГИМО – Университета. 2018. 2 (59). С.26-42
- Тимофеев², 2018 – *Тимофеев И.Н.* Санкции США против Ирана: опыт применения и перспективы развития // Полис. Политические исследования. 2018. №4. С. 56–71
- Форуғи Абри, Паянде, 2016 – *Асгар Форуғи Абри, Азиме Паянде* پیامدهای تحریمهای آمریکا علیه ایران از سال 1357–1367 [Иранға қарсы 1357–1367 жж. Америка санкцияларының салдары] Islamic revolution studies A Quarterly Scientific –Research Journal Vol. 12, Winter 2016, No 43. Pp. 63-82
- Федорова, 2012 – *Федорова И.Е.* Санкции против Ирана как инструмен политики США // Санкции и их влияние на Иран / Отв. ред. Мамедова Н.М. М.:2012. С.70–80
- Fayazmanesh, 2003 – *Sasan Fayazmanesh.* The politics of the U. S. Economics Sanctions against Iran // Review of radical Economics. 2003. Volume 35. No 3. Pp.224–240
- Fawcett, Payne, 2023 – *Louise Fawcett, Andrew Payne.* Stuck on a hostile path? US policy towards Iran since the revolution, Contemporary Politics. 2023. Pp.1–21
- Федорова, 2004 – *Федорова И. Е.* Иран – США: Диалог и противостояние. М., Инс-т Востоковедения РАН. 2004. 141 с.
- Федорова, 2017 – *Федорова И.Е.* Политика администрации Д.Трампа в отношении Ирана // Актуальные проблемы Ближнего и Среднего Востока: сборник статей. М.: Дипломатическая Академия МИД России.2017. С. 158-168
- Шумилин, 2020 – *Шумилин А. И.* США – Иран: между «максимальным давлением» и «героической гибкостью» // Мировая экономика и международные отношения. 2020. Том 64. №7. С. 69–79
- Юртаев, 2016 – *Юртаев В. И.* Иран и санкции: пределы саморазвития // Мировая экономика и международные отношения. 2016. Т.60. №5. С. 26–29

References:

- Agayev, 1984 – *Agayev S.L.* Iranskaya revolyutsiya, SSHA i mezhdunarodnaya bezopasnost [The Iranian Revolution, the United States and international security]. M., Nauka. 1984. 280 p. (in Russ.)
- Aliyev, 2004 – *Aliyev S. M.* Istoriya Irana. XX vek [The history of Iran. The twentieth century]. M.: In-t Vostokovedeniya RAN. 2004. 648 p. (in Rus.)
- Ekhsan Edzhazi, 2020 – *Ekhsan Edzhazi.* Negahi-ye edzhmali be ravobot-e Iran va Amrika dar douran-e Pakhlavi-ye dovvom [A brief look at the relations between Iran and America during the Second Pahlavi period] // Historical studies Quarterly. Vol.17. No.67. 2020. Pp. 100–120. (in Pers.)
- Dunaeva, Sazhin, 2020 – *Dunaeva E., Sazhin V.* Islamskaya Respublika Iran pered novymi vyzovami [The Islamic Republic of Iran faces new challenges] // Aziya i Afrika segodnya. 2020. № 5. Pp. 12–20. (in Rus.)
- Mamedova, 2012 – *Mamedova N. M.* Sanktsionnyy rezhim v otnoshenii Islamskoy Respubliki Iran i ego vliyaniye na situatsiyu v strane [The sanctions regime against the Islamic Republic of Iran and its impact on the situation in the country] // Sanktsii i ikh vliyaniye na Iran / Otv. red. Mamedova N. M. M.:2012. Pp.6–18. (in Rus.)
- Mamedova, 2024 – *Mamedova N. M.* Ekonomicheskaya situatsiya v Irane nakanune vyborov 2024 goda [The economic situation in Iran on the eve of the 2024 elections] // Vostochnaya analitika. 2024. 14 (1). Pp. 77–88. (in Russ.)
- Sazhin, 2021 – *Sazhin V.* Iran, SVPD, Tramp, Bajden – istoriya i perspektivy // URL: <https://interaffairs.ru/news/show/28921> (12.03.2025) (in Rus.)
- Sazhin, 2025 – *Sazhin V.* Donal'd Tramp i Iran // URL: <https://interaffairs.ru/news/show/50830> (12.03.2025) (in Rus.)
- Safonov, 2022 – *Safonov A.* Problemy i perspektivy amerikano-iranskikh otnosheniy pri administratsii Dzhozefa Baydena [Problems and prospects of US– Iranian relations under the administration of Joseph Biden] // Obozrevatel 5-6.2022. Pp. 50–65. (in Rus.)
- Seid Yakhya Alavi, 2016 – *Seid Yakhya Alavi.* Guneshenasi-ye tahrīmha-ye yekdzhanabe-ye Amrika aleyh-e Iran dar doure-ye riyasat-e dzhomhuri-ye Oubama [The typology of unilateral US sanctions against Iran during the Obama presidency] // Islamic Revolutin Studies. A Quarterly Scientific_ Research Journal. Vol. 13. 2016. No 45. Pp. 51–69. (in Pers.)
- Sterio, 2016 – *Milena Sterio.* President Obama's Legacy: The Iran Nuclear Agreement // Case Western Reserve Journal of International Law. 2016. Volume 48. Pp. 69–82. (in Eng).
- Timofeyev¹, 2018 – *Timofeyev I. N.* Ekonomicheskkiye sanktsii kak politicheskoye ponyatiye [Economic sanctions as a political concept] // Vestnik MGIMO – Universiteta. 2018. 2 (59). Pp. 26–42. (in Rus.)
- Timofeyev², 2018 – *Timofeyev I.N.* Sanktsii SSHA protiv Irana: opyt primeneniya i perspektivy razvitiya [US sanctions against Iran: application experience and development prospects] // Polis. Politicheskkiye issledovaniya. 2018. №4. Pp. 56–71. (in Rus.)
- Forugi Abri, Payande, 2016 – *Asgar Forugi Abri, Azime Payande.* Payamadha-ye takhrimha-ye Amrika aleyh-e Iran az sal-e 1357–1367 [The consequences of American sanctions against Iran in 1357–1367] // Islamic Revolutin Studies. A Quarterly Scientific_ Research Journal. Vol. 13. 2016. No 45. Pp. 63–82. (in Pers.)
- Fedorova, 2012 – *Fedorova I.E.* Sanktsii protiv Irana kak instrumen politiki SSHA [Sanctions against Iran as a tool of U.S. policy] // Sanktsii i ikh vliyaniye na Iran / Otv. red. Mamedova N.M. M.:2012. Pp.70–80. (in Rus.)
- Fayazmanesh, 2003 – *Sasan Fayazmanesh.* The politics of the U. S. Economics Sanctions against Iran // Review of radical Economics. 2003. Volume 35. No 3. Pp. 224–240. (in Eng).

Fawcett, Payne, 2023 – *Louise Fawcett, Andrew Payne*. Stuck on a hostile path? US policy towards Iran since the revolution, *Contemporary Politics*. 2023. Pp.1–21. (in Eng).

Fedorova, 2004 – *Fedorova I. E.* Iran – SSHA: Dialog i protivostoyaniye [Iran –USA: Dialogue and Confrontation.] M., Ins-t Vostokovedeniya RAN. 2004. 141 p. (in Rus.)

Fedorova, 2017 – *Fedorova I.E.* Politika administratsii D. Trampa v otnoshenii Irana [The policy of the Trump administration towards Iran] // *Aktualnyye problemy Blizhnego i Srednego Vostoka: sbornik statey*. M.: Diplomaticheskaya Akademiya MID Rossyi. Pp. 158-168. (in Rus.)

Shumilin, 2020 – *Shumilin A. I.* SSHA – Iran: mezhdru «maksimalnym davleniyem» i «geroicheskoy gibkostyu» [USA – Iran: between «maximum pressure» and «heroic flexibility»] // *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya*. 2020. Tom 64. №7. Pp. 69–79. (in Rus.)

Yurtayev, 2016 – *Yurtayev V. I.* Iran i sanktsii: predely samorazvitiya [Iran and sanctions: the limits of self – development] // *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya*. 2016. T.60. №5. Pp. 26–29. (in Rus.)

¹Базаркулова Б.К. ²Габдуллин К.Т.

^{1,2} *Казахский национальный университет им. аль Фараби, Алматы, Казахстан*
E-mail: ¹*bazarkulova.bk@gmail.com*, ²*gabdullin5682@gmail.com*

САНКЦИИ США ПРОТИВ ИРАНА: НАПРАВЛЕНИЯ И ЭТАПЫ

Аннотация. После прихода к власти в Иране исламский режим провозглашает полную независимость страны, отвергает политическое и экономическое влияние Вашингтона. Иранские студенты в ноябре 1979 года взяли в заложники сотрудников посольства США. После этого события начинаются противоречия между двумя странами и США объявляют первые санкции против Ирана. В настоящее время Америка продолжает политику антииранского санкционного режима по разным направлениям. Цель и задачи исследования – изучить причины и цели санкций США против Ирана; определить их виды и периоды, показать роль президентов Ирана и США в годы санкций, анализировать влияние санкций на политическое и экономическое развитие Ирана. Для изучения этих вопросов использовались хронологический анализ и сравнительно-исторический методы. Научная новизна исследования заключается в изучении направлений и этапов санкций США против Ирана. Практическая значимость исследования заключается в том, что оно позволяет прогнозировать внешнюю политику Ирана и внутреннюю ситуацию в стране. Результаты. Основные санкции Вашингтона направлены против ядерной программы Ирана. Определенные влияния на взаимоотношения имеют политические позиции глав двух государств. Вашингтон усиливает давление посредством санкций, исламский режим проводит политику защиты своей власти, используя различные методы сопротивления. В настоящее время, в период второго президентского срока Д. Трампа, вопрос урегулирования иранской ядерной проблемы пересматривается.

Ключевые слова: Иран, США, исламский режим, санкции, нефть, экономика, ядерная программа, ядерное соглашение

¹Bazarkulova B.K., ²Gabdullin K.T.

^{1,2} *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
E-mail: ¹*bazarkulova.bk@gmail.com*, ²*gabdullin5682@gmail.com*

US SANCTIONS AGAINST IRAN: DIRECTIONS AND STAGES

Abstract. After coming to power in Iran, the Islamic regime declares the country's full independence and rejects Washington's political and economic influence. Iranian students took US

Embassy staff hostage in November 1979. After this event, contradictions begin between the two countries and the United States announces the first sanctions against Iran. Currently, America continues the policy of the anti-Iranian sanctions regime in various directions. The purpose and objectives of the study are to study the causes and objectives of US sanctions against Iran; to determine their types and periods, to show the role of the presidents of Iran and the United States during the years of sanctions, and to analyze the impact of sanctions on Iran's political and economic development. Chronological analysis and comparative historical methods were used to study these issues. The scientific novelty of the research lies in the study of the directions and stages of US sanctions against Iran. The practical significance of the study lies in the fact that it makes it possible to predict Iran's foreign policy and the internal situation in the country. Results. Washington's main sanctions are directed against Iran's nuclear program. The political positions of the two heads of state have a certain impact on the relationship. Washington is increasing pressure through sanctions, and the Islamic regime is pursuing a policy of protecting its power by using various methods of resistance. Currently, during D. Trump's second presidential term, the issue of resolving the Iranian nuclear issue is being reviewed.

Key words: Iran, USA, Islamic regime, sanctions, oil, economy, nuclear program, nuclear agreement

Сведения об авторах:

Базаркулова Бакытгуль Копбаевна, докторант КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Габдуллин Кенжебек Тулепбергенович, PhD, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Базаркулова Бакытгуль Копбаевна, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, Алматы, Қазақстан

Габдуллин Кенжебек Тулепбергенович, PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Bazarkulova Bakytgul K., Doctoral student Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Gabdullin Kenzhebek T. PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 13 наурыз 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

¹Абдукадыров Н.М. ²Сейдан З.С. ³Мырзаханова Н.Р.

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан

^{2,3}М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

¹E-mail: ¹nurjigit.85.kanuni@mail.ru, ²s.zami83@mail.ru, ³m.nazgul0374@mail.ru

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН РЕСЕЙДІҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДА СЕРБИЯ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. XIX ғасырда Осман империясының құрамында болған Балқан халықтарының тәуелсіздік мәселелері халықаралық деңгейге көтерілді. Солардың бірі сербтер болып Сербияның тәуелсіздігі жолында Ресей империясының саясаты маңызды роль иеленді. Серб мәселесі Осман империясының сыртқы саяси тарихын зерттеуде өзекті тақырыптардың қатарынан орын алады. Зерттеу жұмысының мақсаты – Осман империясында сербтердің бостандыққа жету мәселелері мен Сербияның тәуелсіздік алу жолында Ресей империясының саяси ықпалын зерттеу болып табылады. Міндеттері – Сербияның тәуелсіздігі үшін Осман империясы мен Ресей арасында орын алған саяси мәселелерге талдау жасалады және оның барысы мен нәтижелері көрсетіледі. Сонымен қатар, авторлар сербтердің тәуелсіздігі жолында Осман империясына Еуропадағы халықаралық саяси процестердің әсерін зерттейді. Зерттеу әдістері – тарих ғылымының дәстүрлі әдістері саналатын тарихи салыстырмалы, типологиялық, жүйелеу, құрылымдық әдістер және қазіргі кездегі пәнаралық әдістер негізінде XIX ғасырда Осман империясында сербтердің тәуелсіздікке ұмтылысы мен бұл мәселеде Ресейдің саяси ықпалына талдау жасалды. Зерттеудің жаңалығы – Осман империясы мен Еуропада Балқан мәселелері мен соның ішінде серб мәселесінің күшеюі және бұл мәселеге Ресейдің ықпалы әр түрлі факторлармен көрсетілді. Империялар арасында Сербия мәселесінің халықаралық деңгейде көтерілуі мен оның «Шығыс мәселесінің» аясында қарастырылуын зерттеуде бірқатар жаңа тарихи-саяси оқиғалар анықталды. Зерттеу нәтижелері – Ресейден бөлек Англия, Франция, Австро-Венгрия сияқты еуропалық империялардың Балқан халықтарына тәуелсіздік жолында саяси қолдауына тарихи баға берілді. Еуропалық империялардың серб мәселесін «Шығыс мәселесінің» аясында қарастыруы және Осман империясының халықаралық қатынастардағы орны айқындалды.

Кілт сөздер: Осман империясы, Ресей, Сербия, Шығыс мәселесі, Балқан халықтары, Тәуелсіздік.

Кіріспе

XIX ғасырдағы әлемдік империализм мен отарлау тарихын зерттеу қашан да болмасын тарих ғылымында күн тәртібінде тұрған тақырыптардың қатарында орын алып келеді. Оның ең өзекті тұстары әлемдік империялардың құлдырап оның орнына жаңа жас мемлекеттердің пайда болуы, әлем картасындағы өзгерістер, халықтардың тағдыры және осы секілді факторлар болып, олар дүние жүзі тарихының жаңа беттерін ашады. Осыған байланысты империялардың құлдырауы мен халықтардың тәуелсіздігін зерттеу ісі тарихшылардың назарын ұдайы өзіне аударып отыр. Осындай тақырыптардың бірі үш ғасырдан астам Осман империясының құрамында болған серб халқының тәуелсіздігі мен оның тәуелсіздікке қол жеткізуінде Ресей империясының саяси ролі болды. Тақырыптың өзектілігін құрап отырған негізгі фактор – XIX ғасырда Сербияның еуропалық империялардың назарына ілінуі және сербтердің Осман империясынан егемендік алу процесімен байланысты болып, ол негізінен «Шығыс мәселесінің» және басқа да халықаралық мәселелердің аясында жүзеге асырылды.

XIX ғ. еуропалық мемлекеттер арасында «Шығыс мәселесі» халықаралық деңгейге көтерілді. XVIII ғасырдың соңында Ұлы Француз революциясынан әсер алған Балқан халықтары, Осман империясынан тәуелсіздік алуға ұмтыла бастады. Мұндай қоғамдық-философиялық идеялар сербтерге де оң ықпал етті. XIX ғасырдың басынан бастап еуропалық империялар сербтердің қоғамында осман үкіметіне қарсы арандатушылық жұмыстар жүргізді. Мұндай жұмыстарды алғашқыда Англия, Австро-Венгрия сынды мемлекеттердің барлаушылары жүргізген болса, мұндай әрекеттер кейіннен орыстар тарапынан қолға алынды. Бұл кезде Балқандағы славян халықтарының қалыптасқан саясат Ресейді өзіне тартты. Православие дінін ұстанған және ұлты славян халықтарына Ресейдің қызығушылығы артып, ол бұл саясатын сербтерге дейін гректерге көрсеткен еді. Еуропалық империялар мен Ресейдің мақсаты сербтер мен өзге де Балқан халықтарына қолдау білдіріп, оларды өзіне тарту болды. Мұндай саясаттың жүзеге асырылуына «Шығыс мәселесі» маңызды орын иеленді (Anderson, 1966: 28-29 р.).

Өз кезегінде еуропалық державалар мен Ресейдің сербтер мен басқа да Балқан халықтарына қолдау көрсетудің негізінде «Шығыс мәселесі» өршіді. Ендігі кезекте, өзге еуропалық империялармен қатар сербтерге қолдау көрсетуде Ресей белсенділік таныта бастады. Сербияның тәуелсіздігі жолында Ресей мен Осман империясы арасында саяси бақталастық Осман империясы мен халықаралық қатынастар тарихы бойынша негізгі ғылыми тақырыптардың қатарында саналады. Екі империяның сербтер үшін талас- тартыстары жеке мәселе болып саналады.

Сонымен қатар, сербтерді және басқа да Балқан халықтарының саяси әрекеттерін қолдап, ол бойынша бірде Осман империясының, бірде Ресейге қолдау көрсетіп, өз бетінше белгілі бір деңгейде саяси ойын ойнап отырған Англия, Франция, Австро-Венгрия сынды өзге еуропалық империялардың саясаты да ерекше назар аударады. Аталған еуропалық империялардың мұндай әрекеттері осы аталып отырған «Шығыс мәселесі» бойынша негізгі факторлардың бірі болды. Алайда, «Шығыс мәселесі» бойынша жаңа зерттеулер мұндай пікірді теріске шығарды. Демек, «Шығыс мәселесінің» еуропалық империялар арасында орын алған халықаралық процесс екені анықталып, Ресей империясы да бұл процестің басты қатысушысы ретінде сипатталды. Ол серб мәселесінде анық көрінді. Соның негізінде бұл саяси процестің мән-мазмұнын анықтау мақсатында оны ғылыми зерттеудің қажеттігі туды (Stephen: 1970, 56-57 р.).

Сербтердің Осман империясынан тәуелсіздігін алу жолында Ресейдің саяси қызметін көрсету өз алдына жеке тақырыпты құрайды. Ресей империясы Осман билігінде болған сербтерді өзімен туысқан түбі бір, мәдениеті мен діні тамырлас халық болғандықтан оның тәуелсіздігін алуына барынша көмек беруге тырысты. Бұл жолда Ресей негізгі екі бағыттағы саясатты ұстанды. Мұнда біріншіден, осы мәселелерді алға тарта отырып, Ресей Сербияны Осман империясының уысынан шығарып алу болса, екіншіден осы істері арқылы басқа да Балқан халықтарына ықпал еткісі келді және ол бұл іске ашық кірісті. Бұл туралы қазіргі уақытта көптеп біржақты тұжырымдар жасалуда. Мұндай тұжырымдар тақырыптың маңызылығын көрсетеді.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми жұмыстың материалдық базасын құрайтын деректер әр түрлі болды. Олардың ең негізгілерін Түркияның Осман Архивінің (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) материалдары құрайды. Осман архивінде XIX ғасырдан бастап Осман империясында Сербияның тәуелсіздік мәселелері және түріктердің Сербия үшін Еуропа елдерімен, Ресеймен саяси тартысқа түсуіне қатысты материалдар қамтылған (BOA, HR.MKT).

Келесі кезекте, зерттеу тақырыбының материалдық базасын толықтыратын мәліметтер ол құжаттар жинақтары болып саналады. Соның ішінде Сербияның тәуелсіздігі жолындағы саяси, дипломатиялық мәселелер бойынша жиналған ресейлік құжаттардың материалдық

мәні терең (Сборник договоров, 1952). Зерттеу тақырыбы халықаралық қатынастар мәселесіне арналғандықтан, онда осы бағыттағы құжаттар жинақтары қолданысқа тартылды. Мәселеге қатысты құжаттар жинақтары бойынша Ф. Мартенстің көптомдық құжаттар жинағының (Мартенс, 1888) материалдық құндылығы терең. Бұл құжаттар жинағында өзге империялармен және Осман империясымен саяси-дипломатиялық келісімдері туралы мәліметтер берілген.

Бұлардан тыс еуропалық тілдерде ағылшын, француз тарихшылары тарапынан жинақталған құжаттар жинақтары тақырыптың мазмұнын ашуға ерекше көмектесе алады (Recueil D'actes, 1978 а). Солардың бірі, Франция сыртқы істер министрлігі архивінің құжаттар жинағы болып табылады. Онда Сербияның «Шығыс мәселесі» бойынша ұйымдастырылған халықаралық конференциялар туралы көрсетіліп, онда Сербияның тәуелсіздігіне қатысты мәліметтер берілген (Recueil D'actes, 1978 b). Сонымен қатар, зерттеу жұмысында Ұлыбританияның сыртқы істер министрлігі құжаттарының жинақтары да қолданысқа енді. Солардың бірі «Сыртқы істер жөніндегі британдық құжаттар» деп аталатын (British Documents, 1984) көптомдық құжаттар жинағы болды. Оның негізгі бөлігін елшілер мен дипломаттардың хаттары мен Британ сыртқы істер министрлігіне берілген есептер құрайды. Құжаттар жинағында Ресейдің Сербияға қатысты саясатына қатысты материалдар берілген.

Ғылыми мақаланы жазуда тақырыптың теориялық және методологиялық негізін қазіргі кезде тарих ғылымында қалыптасқан тұжырымдамалар құрайды. Зерттеу тақырыбы бойынша шетелдік тарихнамада жүргізілген зерттеулер арасында концептуалдық мәселелер көп. Мұндай мәселелер тақырыптың методологиялық мәселелерін арттырады. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында ғылыми-зерттеудегі тарихи-салыстырмалылық, тарихи типологиялық, сипаттау, ғылыми талдау мен синтез және тарихи жүйелеу әдістері пайдаланылды. Оның негізінде Ресейдің сербтерге ықпалы мен Осман империясы мен Ресей арасындағы халықаралық мәселелерге қатысты факторлар анықталды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында тарих ғылымының тарихилық, жан-жақтылық, объективтілік және жүйелілік принциптері басшылыққа алынды. Тарихилық принципі арқылы түрлі деректерге сүйене отырып Осман империясының Сербия үшін Ресеймен арада туған саяси мәселелерді тарихи тұрғыдан терең қарастырып, соның негізінде көптеген жаңа факторларды нақтылау мүмкіндігі пайда болды.

Талқылау

Зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми мәселелермен негізінен еуропалық, ресейлік және түрік зерттеушілер айналысқан. Ресей мен Осман империясының арасындағы серб мәселесінің Шығыс мәселесінің аясында арнайы тақырып ретінде аз көтерілген. Дегенмен, Балқан тарихы және Шығыс мәселесінің тарихымен айналысушы ғалымдардың зерттеулерінде серб мәселесі де назардан тыс қалмаған. Бұл тақырыпта ресейлік балқантанушылар Т.Н. Гелла, В.Н. Виноградов және И.В. Крючков сынды ғалымдар зерттеу жүргізіп, олар өз еңбектерінде (Гелла, 2000) XIX ғасырдағы Ресей империясының Балқандағы саясатын зерттеді (Виноградов, 2005). Аталған зерттеушілердің еңбектерінде XIX ғасырдың 70-жылдары «Шығыс мәселесіне» байланысты туындаған халықаралық жағдайдың шиеленісуі кезінде Осман империясының еуропалық империялардың қысымына қарамастан, Балқандағы өзінің территорияларын қолында ұстап қалу үшін жүргізген әрекеті мен оған қатысты Ресейдің саясаты (Крючков, 2001) көрсетіледі.

Мәселеге қатысты түркиялық тарихшылар да зерттеу жүргізіп, тұжырымдар жасаған. Олардың арасынан Х. Тунжер, С. Асланташ, Ч.Бөрекчи, А. Өзкан және басқа да ғалымдардың еңбектері маңызды орынға ие. Түркиялық ғалымдар көбінесе Осман империясынан Балқан халықтарының тәуелсіздік алу процесіне назар аударып (Tuncer, 2013), оның себептерін еуропалық державалардың күшеюімен және Осман мемлекетінің

әлсіреуімен түсіндіреді (Aslantaş, 2007). Сонымен бірге Ресей империясының Балқан халықтары мен оның ішінде әсіресе сербтердің тәуелсіздігіне үлкен үлес қосқанын (Börekçi, 2001), оларға саяси, діни, идеологиялық және моральдық қолдау білдіргенін көрсетеді (Özkan, 2013). Тақырып бойынша басқа да шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде ғылыми тұжырымдар келтірілді. Олардың ең негізгілері ретінде Б.Йелавич, Р.Лаффан, Д.Маккензи және басқалар болды. Аталған зерттеушілер Балқанда қалыптасқан халықаралық жағдайды (Jelavich, 2001) ғылыми негіздемеге ала отырып, Ресейдің саясатын көрсетеді. Ресей империясының сербтерге қолдау көрсетуін зерттеп (Laffan, 1918), бұл саясатта Православие, Панславизм идеяларын алға тартады (Mac Kenzie, 1967).

Сонымен қатар, тарихнамалық мәселелер көбінесе әр елдің ғалымдарының біржақты тұжырымдарынан және бұл тақырыппен тарихшылар ғана емес басқа ғылым салаларының саясаттанушылар, аймақтанушылар, балқантанушылар және басқа да сала мамандарының айналысуынан туындап отыр. Мұндай ізденістер өз кезегінде тақырыптың концептуалды мәселелерін арттырады және өткен саяси процесті түбегейлі қазіргі заманғы методология мен жаңа көзқарас тұрғысынан зерттеуді талап етеді.

Нәтижелер

Жоғарыда аталғандай, Сербияның Осман империясынан тәуелсіздік алу жолында болып өткен саяси процестердің басым бөлігі «Шығыс мәселесінің» аясында өрбіді. XVIII ғасырдың соңына таяу Францияда орын алған революциялық жағдайдан соң билікке келген Наполеон Бонапарт XIX ғасырдың басында Еуропа мемлекеттеріне және Осман империясына қарсы соғыс қимылдарын жүргізді. Сонымен бірге, отарлар иеленген империялардың құрамындағы халықтардың арасында тәуелсіздік алу идеясын таратып, түрлі үгіт-насихат жұмыстарын ұйымдастырды. Осылайша, Наполеон Бонапарт Осман империясының Балқан провинцияларындағы халықтардың санасында тәуелсіздік идеясын ояту жұмыстарын жүргізді. Бұл жағдай аз процесті қамтығанмен француз тарихымен және серб мәселесіне қатысты мәліметтер бере алады. Соның негізінде ол «Шығыс мәселесінің» тууы мен дамуына себепкер болды. Дәлірек айтқанда бұл идея бүкіләлемдік империализм дамып жатқан тұста империялардың бағындырған халықтарының арасында іріткі салды (Zhumagulov, Abdukadyrov, 2015: 138). Наполеонның мұндай әрекеттері еуропалық империяларға ұнамады.

1801-1802 жылдары француз тыңшылары Балқандағы Осман империясының өзге де провинцияларында революциялық идеяларды таратып, арандатушылық үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Оның ішіндегі ең ірі объекті Сербия болды. Мұндай саясат негізінен австриялық дипломаттар мен тыңшылар тарапынан ойластырылып жүргізілген еді (Uygun, 2011: 418-419). Сербтердің алғашқы кезде француздардың идеяларын қабыл алып, алайда олардың Францияға емес Австрияға қосылуға дайын болуының себептері көп болды. Біріншіден, олар Наполеонның шырмауына түсіп қалудан сескенді. Екіншіден, сербтердің осман үкіметіне қарсы шығуға саяси-әскери күші жетпейтін еді және ол үшін Австриямен қосылу тиімді деп тапты. 1804 жылы Белград пашалығында сербтердің көлемді түрде ұйымдастырған көтерілісі орын алды. Мұны тарихшылар «Бірінші серб көтерілісі» деп те атап жүр. Көтерілісті сербтердің жергілікті княздерінің бірі Георгий Петрович Карагеоргий басқарды (Белов, 2004: 7-11).

Бұл көтеріліс келесі жылдары да өз жалғасын тауып отырды, ол осы жылдан бастап 1812 жылы орыс-түрік соғысына дейін толастамады. 1805 жылы сербтер жергілікті осман билігіне қарсы тағы бір көтеріліс ұйымдастырып, алайда ол күшпен басылып тасталды. Осыдан соң, серб басшылары сырттан көмек қажет екендігін түсініп, олар бұл көмекті әуелде Австриядан іздеген болса, ендігі кезекте Ресейге қарай мойын бұра бастады. Осыдан көп ұзамай, олар жасырын түрде Ресейге өз адамын жібереді де онда сербтердің Осман империясынан тәуелсіздік алуында Ресей үкіметінен көмек сұрайтынын білдіреді. Алайда,

бұл кезде Ресейден тиісті қолдау бірден көрсетілмеді (Aslantaş, 2009: 111-112). Себебі, Еуропада әлі саяси жағдай тұрақсыз болып, бүкіл Еуропа Наполеонның басқыншылығынан құтылудың жолын іздестіруде еді. Дегенмен, Ресей билігі сербтердің саяси жағдайына көңіл аударатынын білдірді.

Осылайша, Еуропада сербтердің тәуелсіздігіне шынайы ықылас танытқан Австрия мен Ресей болды. Салыстырмалы түрде қарағанда екі империяның сербтерге қолдау білдірудегі саясаты екі түрлі болды. Австрия сербтерге қолдау білдіре отырып, оны Осман империясынан бөліп алып, болашақта өзінің провинциясына айналдыруды көздеді. Ал, Ресейдің де империялық мақсаттары болды. Ресей империясының сербтердің тәуелсіздігі үшін қолдау көрсетуге дайын болуының басты себептері – Балқандағы халықтар Христиан дінінің Православ бағытын ұстанатын еді және олар славян тілдес туыс халықтар болды. 1807 жылы осындай мақсатпен Ресей үкіметі сербтерге өз өкілін жіберіп, екі жақ арасында кішігірім уақытша келісімшарт қабылданды. Бұл келісімшартқа байланысты, Ресей сербтердің тәуелсіздік үшін жасаған көтерілістерін толық қолдайтынын білдірді. Бұдан масаттанған сербтер тәуелсіздік үшін күресті жалғастыратын болды (Грачев, 2003:12-14).

Ресейдің сербтерге қолдау білдіруіне және оларды түрік билігіне қарсы айдап салуға себеп болған негізгі факторлардың бірі – 1806-1812 жылдары болған орыс-түрік соғысы болды. 1806 жылы сұлтан III Селім Наполеонның императорлық титулын мойындады. Бұл жағдай Еуропа мемлекеттерінің, сонымен бірге Ресейдің қатты наразылығын тудырды. Осман империясының Наполеонмен табысуы әсіресе Ресеймен байланыстарды қатты шиеленістіріп жіберді. Бұл жағдай 1806-1812 жылдары болған орыс-түрік соғысының басталуының негізгі себептерінің бірі болды. Бұл соғыс өз алдына Молдова мен Валахияға қатысты туындап, сонымен бірге соғыс барысында сербтерге де қатысты саяси тақырыптар орын алады. Оның басты мысалдары соғыс кезінде сербтердің осман үкіметіне қарсы жасалған көтерілістеріне Ресей тарапынан толық қолдау көрсетілді (Zhumagulov, Abdukadyrov, 2015: 139).

Сербтер осы кезде Белград қаласы мен Богурделен қамалында ірі көтерілістер ұйымдастырды. Бұл қала мен қамал Осман империясының Сербиядағы ең ірі пункттердің бірі еді. Билік тиісті шаралар ұйымдастыруға шешім қабылдады (ВОА, НАТ 148/6244.). Осы уақытта сербтердің тәуелсіздік алуы ісінде жасаған көтерілістері Ресей билігі үшін өте тиімді болды. Өз кезегінде, сербтер осы 1806-1812 жж. орыс-түрік соғысында Ресейге жақтасып, мұны Балқандағы өзге де славян халықтарына да үгіттеді. Ресей Сербияға өз өкілдерін жіберді. Сербия жеріне орыс әскерилері келіп, Георгий Петровичті өзіне тартты. Осман билігі сербтер мен орыстар арасындағы байланыстарды дұшпандық пиғылда қабылдаған жоқ (ВОА, НАТ, D 982/41642). 1806-1812 жж. орыс-түрік соғысынан кейін қабылданған Бухарест келісінде Ресей империясы түріктерден серб мәселесін қарастырып, онда сербтерге кешірім беру талабын қойды. Сонымен бірге Сербияға өзін-өзі басқару құқығы берілетін болды (Jelavich, 2004: 201). Осман билігі Ресейдің бұл талаптарын қабыл алды.

Сербтердің кезекті көтерілісі 1815 жылы басталды. Алайда, Ресей 1812 жылғы Бухарест келісін бұзғысы келмеді. Осман империясы да келісімге берік болды. Сондықтан, бұл көтеріліс Ресейге және Осман империясына да ұнамады. Олар тіпті Милош Обреновичтің әрекеттеріне мән бермеді. Милош Обренович Сербия территориясында жиі-жиі тәуелсіздік акцияларын ұйымдастырып, алайда ол осман үкіметі тарапынан бастырылып отырды. Дегенмен сербтерді тасада қалдырғысы келмеген Ресей үкіметі Сербияға Долгорукин есімді өкілін жіберіп, олар Милош Обренович бастаған серб көсемдерімен келіссөздер жүргізді. Соның нәтижесінде Милош Обренович Ресейдің қолдауына ие болды (Матвеев, Ненашева, 2001: 418). Сербияның Ресеймен жақындасуы Осман империясын әбігерге салды.

Келесі бір маңызды фактор – бұл кезде Ресей билігі мен қоғамында славянофильдік қауымдар пайда болып, оларда славян бірлігін құру идеясы басшылыққа алынды, ол кейіннен үлкен халықаралық деңгейдегі идеологияға айналды. Панславизм идеологиясы

Ресейді сербтерге және Балқандағы басқа да славян халықтарына қарай жақындатты. Бұл саясат Осман империясы мен Ресей арасында ұзаққа созылған соғыс жағдайларына алып келді. Панславизм идеологиясы мен Православиелік діни саясаты Ресей империясының Сербияға қарай бағытталған негізгі саясаты болды. Бұл екі идеологиялық бағыт тек сербтерге ғана емес, сонымен бірге Осман империясының құрамында болған басқа да Балқан халықтарына қарай бағытталды.

Бұдан соң XIX ғ. 20-жылдары Ресей мен Осман империялары арасында Сербия үшін болған саяси тартыс қайта басталды. Оның себебі Осман империясы Бухарест келісіндегі сербтерге қатысты талаптарды орындамады. Бұл мәселелер ақыры 1826 жылғы Ақкерман келісінде өз шешімін тапты. Ақкерман келісімі (Recueil D'actes, 1978 а: 125) Сербияның өміріндегі елеулі оқиғалардың бірі болды. 1812 жылы Бухарест келісінде қабылданған өзін-өзі басқару шарттары толық жүзеге асырылмауына байланысты ол Ақкерман конвенциясында толықтай қайта қаралды. Сұлтан II Махмұт бұл келісімді қабылдап, алайда көп ұзамай 1827 жылы оның жойылғанын жариялады. Ақкерман келісімінің жойылуына байланысты өзге келісімдермен бірге сербтерге де қатысты болған шарттар өз күшін жойды. Бұл жағдай Осман империясы мен Ресей арасында келесі бір соғыс факторының тууына алып келді. Империялар арасындағы кезекті бір соғыс 1828-1829 жылдары болып, ол негізінен «Шығыс мәселесінің» қызған тұсында орын алды. Бұл соғыстың басты себептері Грекияның тәуелсіздігі мен Ақкерман конвенциясының жүзеге асырылмауымен байланысты болды. Ақыры, бір жарым жылға жуық уақытқа созылған бұл соғыстан кейін 1829 жылы жасалған Адрианополь келісінде сербтерді автономиялық басқару мәселесі көтеріліп, алайда ол толық автономия бола алмады және Осман империясына төленетін салық тоқтатылмай, сол қалпында сақталды.

Келесі кезекте серб мәселесі Қырым соғысы кезінде де көтерілді. Бұл кезде Австрияның мұндай әрекеттерінен қауіптенген Ресей империясы Сербиядағы сыртқы саяси әрекеттерін жалғастырды. Мұнда Ресейдің Белградтағы консулы Н.Я. Мухин белсенді әрекеттер жүргізді. Н.Я. Мухин Белградта Қырым соғысының аяқталуында дейін дипломатиялық қызметте болып, Сербияны өз жағына тартумен шұғылданды (Йованович, 2011:78). 1853-1856 жылдары Қырым соғысында Ресей жеңіліске ұшыраған соң, оның Балқан елдерінің саяси істеріне араласу әрекеттері біраз уақытқа саябырсыды. Алайда, Қырым соғысы Сербия үшін сәтсіз және тиімсіз болды. Себебі, бұл соғыста Ресей жеңіліске ұшырады және бұл жағдай біраз уақытқа керіге қалдырылды. Осыдан соң, Ресей үшін серб мәселесі біраз уақытқа шегерілді.

XIX ғасырдың 70-жылдары Осман империясында Ресей Балқан мәселелеріне араласуға қайта белсенділік таныта бастады. Бұл кезде Осман империясында Балқан мәселесі халықаралық қатынастарда «Шығыс мәселесінің» үлкен факторларының біріне айналып, Осман империясы мен өзге еуропалық империялар арасында саяси қарама-қайшылықтар күшейді. Әрқашан Ресейге арқа сүйеген Сербия осман үкіметіне қарсы ашық соғыстарға шыға бастады. 1876 жылы Босния және Герцеговинада (British Documents, 1984: 272-275) шыққан азаттық көтерілістерді басу үшін және ол территорияларды өзіне қосып алу мақсатында, Сербия осман үкіметіне талап қойды. Алайда, мұндай ауыр талапқа осман үкіметі күшпен жауап қайтарды. Оған қарсы Сербия мен Черногория бірікті және Ресей империясының саяси қолдауына ие болып, соның арқасында Осман империясына қарсы соғыс жариялады.

Алайда, соғыста Сербия жеңіліске ұшырап, 1876 жылы 24 тамызда еуропалық империялардан саяси және экономикалық қолдау сұрайды. Осы кезде Ұлыбританияның Осман империясындағы елшісі Г. Эллиот Осман империясынан Босния және Герцеговина мен Болгарияға автономия беруді, сондай-ақ, Сербия мен Черногорияның бұрынғы күйінде қалуын сұрап өтініш білдіреді. Алайда, бұл өтініштер толығымен орындалмайтын болып шешілді.

Осман империясының мұндай әрекеттері тек Ресей ғана емес, бүкіл еуропалық империяларды алаңдатты. Осыған орай Балқан мәселелеріне арнап, халықаралық конференциялар шақырылды. Оның ішінде серб мәселесі де қарастырылды. Балқан мәселесіне арнап ұйымдастырылған халықаралық жиындар, яғни 1876 жылғы Ыстамбұл конференциясы, 1877 жылғы Лондон конвенциясы ешбір пайда бермеді. Осман империясы өзінің саяси ұстанымынан кері шегінген жоқ (Recueil D'actes, 1978 b:400-402).

Осыдан соң барып ақыры мәселені соғыспен шешу керек болды. Англия мен Австро-Венгрия Ресейді Осман империясына соғысқа айдап салды. Бұл 1877-1878 жылдары болған орыс-түрік соғысы еді. Тарихта «93-соғыс» деп аталатын бұл соғыста Осман империясы ауыр жеңіліске ұшырады. 1878 жылы наурыз айында болған Сан-Стефано келісімі бойынша сербтерге тәуелсіздік берілді (Мартенс, 1888: 639-640). Бірақ, бұл келісімде Ресей өз жағынан шектен тыс талаптарының нәтижесінде Балқанда үстемдік құрғысы келді және Жерорта теңізіне шығу мүмкіндігіне ие болғандықтан ол басқа империяларға ұнамады. Сондықтан Сан-Стефано келісімін қайта қарау үшін герман канцлері Отто фон Бисмарктің бастамасымен Берлинде халықаралық конгресс ұйымдастырды. Берлин конгресінде Сербияның тәуелсіздігі түбегейлі шешілді. Конгрестің шешімі бойынша ғасырлар бойына Осман империясының құрамында болған Сербия тәуелсіздікке қол жеткізді (Дебидур, 1995:459-465). Сонымен, XIX ғасырда бір ғасырға жуық уақытқа созылған Осман империясы мен Ресей арасындағы сербтердің дербестігі мен тәуелсіздігі мәселелері өзінің шешімін тауып, ол Осман империясының тарихы және халықаралық қатынастар тарихындағы аса маңызды оқиғалардың бірі ретінде тарихқа енді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда сербтердің Осман империясынан толық тәуелсіздігін алу процесі XIX ғасырдың басында басталып, ол 70 жылдан астам уақытты қамтыды. Сербия провинциясы Осман империясы үшін әрқашан мәселесі көп болған аймақ саналды. Ресей Сербия мен Балқандағы өзге халықтардың тағдыры үшін Осман империясымен сан рет соғысты. Империялар арасында қаншама саяси кикілжіңдер мен геосаяси тартыстар орын алды. Өз кезегінде Осман империясы да өзінің территорияларын уысынан оңай ғана шығармайтынын көрсете алды. Жаңа заманда өзін славян әлемінің лидері екенін көрсеткен Ресей империясы Сербияның тәуелсіздігі үшін Осман империясынан бөлек өзге империялармен де бақталастыққа түсіп отырды. Соның арқасында ол сербтердің саяси өміріне үлкен өзгеріс алып келді. Сонымен қатар, Ресей сербтерден тыс болгарлардың, румындардың және басқа да халықтардың тәуелсіздігіне ерекше ықпал етті. Осының негізінде XIX-XX ғасырлардың тоғысында Ресей Балқандағы позициясын тіктеп алды және Балқан халықтарын Осман империясының билігіне қарсы қою саясатын жалғастырды. Сербияның тәуелсіздігі «Шығыс мәселесі» деген халықаралық «ойынның» үлкен бір факторы саналып, ол Осман империяның құлдырауының үлкен бір дәлелі ретінде сипатталды.

Әдебиеттер:

Белов, 2004 – Белов М.В. Восстание 1804-1813 годов и развитие сербской национальной идеи // Славяноведение. 2004. № 2. С. 3-17.

Виноградов, 2005 – Виноградов В.Н. Балканская эпопея А. Горчакова. Москва: Наука 2005. 302 с

Гелла, 2000 – Гелла Т. Балканы 70-х годов XIX века в общественном мнении России и Великобритании // Проблемы славяноведения. 2000. №2. С. 71-81.

Грачев, 2003 – Грачев В.П. Сербь и черногорцы в борьбе за национальную независимость и Россия. (1805-1807 гг.). Москва: Институт славяноведения РАН, 2003. 280 с.

Дебидур, 1995 – Дебидур А. Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878). Ростов на Дону: Феникс, 1995. Т.2. 603 с.

- Йованович, 2011 – *Йованович М.* Между одноплеменностью и враждой: Сербия и Россия в 1804–1878 гг. – политика, традиция и перцепция. // Славянский альманах 2011. С. 64-85
- Крючков, 2001 – *Крючков И.В.* Венгрия и славянский мир в последней трети XIX- начале XX вв. Ставрополь: Издательство СГУ, 2001. 340 с.
- Мартенс, 1888 – *Мартенс Ф.Ф.* Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Санкт-Петербург: Тип. М-ва Путей Сообщения 1888. 747 с.
- Матвеев, Ненашева, 2001 – *Матвеев Г.Ф., Ненашева З.С.* История южных и западных славян: Том 1. Средние века и Новое время. 2-е изд. Москва: Изд-во МГУ, 2001. 692 с.
- Сборник договоров, 1952 – Сборник договоров России с другими государствами (1856-1917). Москва: Гос. издательство политической литературы 1952. 463 с.
- Anderson, 1966 – *Anderson M.S.* The Eastern Question, 1774-1923. New-York: St. Martin's Press 1966, 435 p.
- Aslantaş, 2009 – *Aslantaş Selim.* "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", // Uluslararası İlişkiler, 2009. №21, S. 109-136
- Aslantaş, 2007 – *Aslantaş Selim.* Osmanlı'da Sırp İsyanları. İstanbul: Kitap Yayın, 2007. 248 s
- BOA – BOA, HR.MKT. [Başbakanlık Osmanlı arşivi, Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemî]. [in Turk].
- BOA – BOA, HAT. [Başbakanlık Osmanlı arşivi, Hatt-ı Hümayûn]. [in Turk].
- Börekçi, 2001 – *Börekçi, M. Çetin.* Osmanlı imparatorluğu'nda Sırp meselesi. – İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2001. 199 s.
- British Documents, 1984 – British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire. General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt. Maryland: University Publications of America. 1984. Vol.2.385 p.
- Jelavich, 2004 – *Jelavich B.* Russia's Balkan Entanglements 1806-1914. Cambridge University Press, 2004. 308 p
- Laffan R.G.D., 1918 – The Serbs The Guardians of the Gate. New York: Clarendon Press, 1918. 299 p.
- Mac Kenzie, 1967 – *Mac Kenzie David.* The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875-1878. Cornell University Press, 1967. 365 p
- Özkan, 2013 – *Özkan Ayşe.* Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırlar (1878-1918). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2013, 423 s.
- Recueil D'actes, 1978 a – *Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman.* Recueillis et Publiés par Gabriel Effendi Noradounghian. Liechtenstein: Kraus-Thomson Organization, 1978, Vol 2. 453 p.
- Recueil D'actes, 1978 b – *Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman.* Recueillis et Publiés par Gabriel Effendi Noradounghian. Liechtenstein: Kraus-Thomson Organization, 1978, Vol 3. 603 p.
- Stephen, 1970 – *Stephen Pierce Hayden Duggan.* The Eastern Question: A Study in Diplomacy. New York: AMS Press. 1970. 166 p.
- Tuncer, 2003 – *Tuncer Hüner.* "Doğu sorunu" ve büyük güçler (1853-1878): Osmanlı'nın kader yılları. Ankara. ÜMİT, 2003. 185 s
- Uygun, 2011 – *Uygun Süleyman.* Sırp isyani ve Hurşid Ahmet Paşa // The Journal of International Social Research. 2011, №17, S. 416-436
- Zhumagulov, Abdukadyrov, 2015 – *Zhumagulov K., Abdukadyrov N.* Role of France in Solution of the "Eastern Questions" and Its Influence on Ottoman-French Relations (XVIII-XIX). // Review of European Studies. 2015. Vol. 7, № 6. P. 138-145

References:

- Anderson, 1966 – *Anderson M.S.* The Eastern Question, 1774-1923. New-York: St. Martin's Press 1966, 435 p.
- Aslantaş, 2009 – *Aslantaş Selim.* "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", // Uluslararası İlişkiler, 2009. №21, S. 109-136. [in Turk].
- Aslantaş, 2007 – *Aslantaş Selim.* Osmanlı'da Sırp İsyanları. İstanbul: Kitap Yayın, 2007. 248 s. [in Turk].
- Belov, 2004 – *Belov M.V.* Vosstanie 1804-1813 godov i razvitie serbskoj nacional'noj idei // Slavyanovedenie. [The Uprising of 1804-1813 and the Development of the Serbian National Idea.] 2004. №2. S. 3-17. [in Rus].
- BOA – BOA, HR.MKT. [Başbakanlık Osmanlı arşivi, Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi]. [in Turk].
- BOA – BOA, HAT. [Başbakanlık Osmanlı arşivi, Hatt-ı Hümayûn]. [in Turk].
- Börekçi, 2001 – *Börekçi, M. Çetin.* Osmanlı imparatorluğu'nda Sırp meselesi. – İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2001. 199 s.
- British Documents, 1984 – British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire. General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt. Maryland:University Publications of America.1984. Vol.2. 385 p.
- Gella, 2000 – *Gella T.* Balkany 70-h godov XIX veka v obshchestvennom mnenii Rossii i Velikobritanii [The Balkans of the 1870s in Public Opinion in Russia and Great Britain]. // Problemy slavyanovedeniya. 2000. №2. S. 71-81. [in Rus].
- Grachev, 2003 – *Grachev V.P.* Serby i chernogorecy v bor'be za nacional'nuyu nezavisimost' i Rossiya. (1805-1807 gg.). [The Serbs and Montenegrins in the Struggle for National Independence and Russia. (1805-1807)]. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 2003. 280 s. [in Rus].
- Debidur, 1995 – *Debidur A.* Diplomaticeskaya istoriya Evropy. Ot Venskogo do Berlinskogo kongressa (1814-1878). [The Diplomatic History of Europe. From the Vienna to the Berlin Congress (1814-1878).]. Rostov na Donu: Feniks, 1995. T.2. 603 s. [in Rus].
- Jelavich, 2004 – *Jelavich B.* Russia's Balkan Entanglements 1806-1914. Cambridge University Press, 2004. 308 p
- Jovanovich, 2011 – *Jovanovich M.* Mezhdue odnoplemennost'yu i vrazhdoy: Serbiya i Rossiya v 1804-1878 gg. – politika, tradiciya i percepciya. [Between Tribalism and Enmity: Serbia and Russia in 1804-1878 – Politics, Tradition, and Perception]. // Slavyanskij al'manah 2011. S. 64-85. [in Rus].
- Kryuchkov, 2001 – *Kryuchkov I.V.* Vengriya i slavyanskij mir v poslednej treti XIX-nachale XX vv. [Hungary and the Slavic World in the Last Third of the 19th and Early 20th Centuries]. Stavropol': Izdatel'stvo SGU, 2001. 340 s. [in Rus].
- Laffan R.G.D., 1918 – The Serbs The Guardians of the Gate. New York: Clarendon Press, 1918. 299 p.
- Mac Kenzie, 1967 – *Mac Kenzie David.* The Serbs and Russian Pan-Slavism, 1875-1878. Cornell University Press, 1967. 365 p
- Martens, 1888 – *Martens F.F.* Sobranie Traktatov i Konvencij, zaklyuchennyh Rossiej s inostrannymi derzhavami. [Collection of Treaties and Conventions concluded by Russia with foreign powers]. Sankt-Peterburg: Tip. M-va Putej Soobshcheniya 1888. 747 s. [in Rus].
- Matveev, Nenasheva, 2001 – *Matveev G.F., Nenasheva Z.S.* Istoriya yuzhnyh i zapadnyh slavyan: Tom 1. Srednie veka i Novoe vremya. 2-e izd. [History of the Southern and Western Slavs: Volume 1. Middle Ages and Modern Times]. Moskva: Izd-vo MGU, 2001. 692 s. [in Rus].
- Özkan, 2013 – *Özkan Ayşe.* Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırp (1878-1918). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2013, 423 s. [in Turk].

Recueil D'actes, 1978 a – *Recueil D'actes* Internationaux de L'Empire Ottoman. Recueillis et Publies par Gabriel Effendi Noradounghian. Liechtenstein: Kraus-Thomson Organization, 1978, Vol 2. 453 p.

Recueil D'actes, 1978 b – *Recueil D'actes* Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman. Recueillis et Publies par Gabriel Effendi Noradounghian. Liechtenstein: Kraus-Thomson Organization, 1978, Vol 3. 603 p.

Sbornik dogovorov, 1952 – Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami (1856-1917). [Collection of Treaties of Russia with Other States (1856-1917)]. Moskva: Gos. izdatel'stvo politicheskoy literatury 1952. 463 s. [in Rus].

Stephen, 1970 – *Stephen Pierce Hayden Duggan*. The Eastern Question: A Study in Diplomacy. New York: AMS Press. 1970. 166 p.

Tuncer, 2003 – *Tuncer Hüner*. “Doğu sorunu” ve büyük güçler (1853-1878): Osmanlı’nın kader yılları. Ankara. ÜMİT, 2003. 185 s. [in Turk].

Vinogradov, 2005 – *Vinogradov V.N.* Balkanskaya epopeya A. Gorchakova. [The Balkan Epic by A. Gorchakov]. Moskva: Nauka 2005. 302 s [in Rus].

Uygun, 2011 – *Uygun Süleyman*. Sırp isyani ve Hurşid Ahmet Paşa // The Journal of International Social Research. 2011, №17, S. 416-436. [in Turk].

Zhumagulov, Abdukadyrov, 2015 – *Zhumagulov K., Abdukadyrov N.* Role of France in Solution of the “Eastern Questions” and Its Influence on Ottoman-French Relations (XVIII-XIX). // Review of European Studies. 2015. Vol. 7, № 6. P. 138-145

¹Абдукадыров Н.М. ²Сейдан З.С. ³Мырзаханова Н.Р.

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

^{2,3}Таразский университет М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

¹E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru, ²s.zami83@mail.ru, ³m.nazgul0374@mail.ru

СЕРБСКИЙ ВОПРОС ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И РОССИИ

Аннотация. В XIX веке вопросы независимости балканских народов, входивших в состав Османской империи, вышли на международный уровень. Одним из них были сербы, и политика Российской империи сыграла важную роль в независимости Сербии. Сербский вопрос является одной из актуальных тем в изучении истории внешней политики Османской империи. *Целью* – научной работы является изучение вопросов обретения независимости сербами в Османской империи и политического влияния Российской империи на независимость Сербии. *Задачи:* проанализировать политические вопросы, возникшие между Османской империей и Россией за независимость Сербии и показать его ход и результаты. Кроме того, авторы изучают влияние международных политических процессов в Европе на независимость сербов в Османской империи. *Методы исследования* – на основе традиционных методов исторической науки, историко-компаративного, типологического, систематизации, структурного методов, а также современных междисциплинарных методов проанализировано сербское стремление к независимости в Османской империи в XIX веке и политическое влияние России на этот вопрос. Научная *новизна* исследования заключается в том, что балканские вопросы в Османской империи и Европе, в том числе обострение сербского вопроса, и влияние России на этот вопрос были показаны различными факторами. Изучение подъема сербского вопроса среди империй на международном уровне и его рассмотрение в рамках «Восточного вопроса» выявило ряд новых исторических и политических событий. *Результаты* исследования помимо России дана историческая оценка политической поддержке балканских народов на пути к независимости такими европейскими империями, как Англия, Франция, Австро-Венгрия. Определено рассмотрение сербского

вопроса европейскими империями в рамках «Восточного вопроса» и место Османской империи в международных отношениях.

Ключевые слова: Османская империя, Россия, Сербия, Восточный вопрос, балканские народы, Независимость.

¹Abdukadyrov N.M. ²Seidan Z.S. ³Myrzakhanova N.R.

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

^{2,3} M.Kh. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan

¹E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru, ²s.zami83@mail.ru, ³m.nazgul0374@mail.ru

THE SERBIAN QUESTION IN THE FOREIGN POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE AND RUSSIA

Abstract. In the 19th century, the issues of independence of the Balkan peoples that were part of the Ottoman Empire reached the international level. One of them were the Serbs, and the policy of the Russian Empire played an important role in the independence of Serbia. The Serbian question is one of the topical issues in the study of the history of the foreign policy of the Ottoman Empire. The *purpose* – of the scientific work is to study the issues of gaining independence by the Serbs in the Ottoman Empire and the political influence of the Russian Empire on the independence of Serbia. *Objectives:* to analyze the political issues that arose between the Ottoman Empire and Russia for the independence of Serbia and to show its course and results. In addition, the authors study the influence of international political processes in Europe on the independence of the Serbs in the Ottoman Empire. *Research methods* - based on traditional methods of historical science, historical-comparative, typological, systematization, structural methods, as well as modern interdisciplinary methods, the Serbian desire for independence in the Ottoman Empire in the 19th century and Russia's political influence on this issue are analyzed. The scientific *novelty* – of the study lies in the fact that the Balkan issues in the Ottoman Empire and Europe, including the aggravation of the Serbian question, and Russia's influence on this issue were shown by various factors. The study of the rise of the Serbian question among empires at the international level and its consideration within the framework of the "Eastern Question" revealed a number of new historical and political events. *Results* - the study, in addition to Russia, provides a historical assessment of the political support of the Balkan peoples on the path to independence by such European empires as England, France, Austria-Hungary. The consideration of the Serbian question by European empires within the framework of the "Eastern Question" and the place of the Ottoman Empire in international relations are determined.

Key words: Ottoman Empire, Russia, Serbia, Eastern Question, Balkan peoples, Independence.

Авторлар туралы мәлімет:

Абдукадыров Нұржігіт Момынбекұлы, Ph.D, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану» кафедрасы, Алматы, Қазақстан

Сейдан Замира Сейданқызы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, «Тарих» кафедрасының аға оқытушысы, Тараз, Қазақстан

Мырзаханова Назгул Рысбековна, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, «Тарих» кафедрасының аға оқытушысы, Тараз, Қазақстан

Сведения об авторах:

Абдукадыров Нуржигит Момынбекович, Ph.D, ассоц.профессор кафедры «Всемирной истории, историографии и источниковедения» Казахского Национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сейдан Замира Сейдановна, старший преподаватель кафедры «История» Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

Мырзаханова Назгуль Рысбековна, старший преподаватель кафедры «История» Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

Information about authors:

Abdukadyrov Nurzhigit Momyrbekovich, Ph.D., Associate Professor of the Department of World History, Historiography and Source Studies, al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan

Seydan Zamira Seidanovna, Senior Lecturer of the Department of History, M.Kh. Dulati Taraz State University, Taraz, Kazakhstan

Myrzakhanova Nazgul Rysbekovna, Senior Lecturer of the Department of History, M.Kh. Dulati Taraz State University, Taraz, Kazakhstan

Келіп түсті 17 наурыз 2025 жыл

Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

Мұқаметханұлы Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

ҚЫТАЙ МЕН ҚАЗАҚСТАН АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ЫҚПАЛДАСТЫҚ: ЕКІ ЕЛДІҢ БАСЫЛЫМДАР АЛМАСУ ҮДЕРІСІНЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақала Қытай мен Қазақстан арасындағы мәдени ықпалдастықтарды олардың басылымдар алмасу үдерісін зерттеуге арналған. Зерттеудің жаңалықтары қазақ тілінен қытай тіліне, қытай тілінен қазақ және орыс тілдеріне аударылып айналымға түскен басылым-кітаптардың уақыты мен мазмұндарын салыстырып талдау жасап, екі елдің бір-біріне рухани мәдени ықпалдарын бағамдауында. Зерттеудің мақсаты – Қазақстан мен Қытай арасында айналымға түскен ресми басылымдарды уақыт және мазмұн бойынша талдау жасау арқылы олардың бір-біріне жасаған мәдени рухани ықпалдарын анықтау. Тақырыпты зерттеуге тарихи, ретроспективті әдістер қолданылды. Мысалы, Абай шығармаларының XX ғасырдың 40-шы, 50-шы, 80-шы жылдары және XXI ғасырда қытай тіліне тәржімаланған нұсқаларын салыстырмалы түрде талдау жасау арқылы аталмыш басылымның қытайлықтарға әсері анықталды. Ал басылымдарға мазмұндық талдау жасау тәсілін қолдану арқылы, қытай тілінен қазақ тіліне немесе орыс тіліне аударылған кітаптардың Қазақстан үшін қажеттілігі көрсетілді. Мысалы, қытай жазбаларындағы қазақ тарихына қатысты құнды деректер жинағын баспадан шығару т.б.; эмпирикалық талдау тәсілдерін қолдану арқылы, қазақ және қытай тіліндегі классикалық шығармалар, танымдық еңбектер мен саяси кітаптардың айналымға түсуінен, екі ел халықтарының өзара рухани түсінік қалыптастыруына жасаған ықпалы зерделенді. Мақалада тұжырымдалған нәтижелер Қазақстан мен Қытайдың өзара мәдени рухани ықпалдастық үдерісі мен сипатын ғылыми түрде түсінуге негіз қалады. Сондай-ақ Қазақстандағы қытайдың «жұмсақ күш» ықпалы олардың экономикалық ықпалының тереңдеуіне байланысты нығайып келеді деген қорытынды нәтиже жасалды.

Алғыс: Мақала BR24993008 «Орталық Азия мен Қытайдың көпжақты ынтымақтастығы: әрекеттестіктің алғашқы кезеңінен бастап стратегиялық серіктестікке дейін» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Кілт сөздер: Қазақстан мен Қытай, мәдени байланыстар, басылымдар алмасу үдерісі, мәдени ықпалдастық, мәдени иммунитетті нығайту.

Кіріспе

Қытай мен Қазақстан жақын көрші елдер болғандықтан олардың арасында мәдени алмасулар мен өзара мәдени ықпалдастықтардың болуы заңды. Әсіресе жаһандану жағдайында іргелес елдер мәдениетінің бір-біріне таралуы мен ықпал жасауы тіпті де тәбиғи құбылыс. Ел мен ел арасында әртүрлі формада мәдени алмасулар болады десек, солардың бірі басылымдар алмасу. Қазақ пен қытайдың тіл-жазулары ұқсамағандықтан олар аударма арқылы басылымдар алмасып оырады. Сондықтан екі ел арасында айналымға түскен аударма басылымдар арқылы екі елдің бір-біріне рухани мәдени ықпалдарын бағамдауға болады деп санаймыз.

Тарихи тұрғыдан қарайтын болсақ, қытай мен қазақтар арасында басылымдар алмасу XX ғасырдың ортасына дейін стихиялы түрде жүргенін байқаймыз. Кеңес билігі орнағаннан кейін КСРО мен Қытай қатынастарының дамуы мен өзгеруіне байланысты саяси және әдеби

басылымдар кейде көбейіп, кейде шектеуге ұшырап отырды. 1992 жылы Қазақстан Республикасы (ҚР) мен Қытай Халық Республикасы (ҚХР) арасында дипломатиялық қатынас орнағаннан кейін екі ел қатынастары жаңа сипатқа, жоғары деңгейге көтеріліп, мәдени байланыстары жан-жақты дамыды.

Қытай мен Қазақстан арасындағы мәдени байланыстар дипломатиялық қатынастарының жалғасуы аясында біртіндеп дамып келеді десек, соның маңызды бір саласы – басылымдар алмасудан байқалады. Басылымдар – рухани мәдениетті тасымалдаушы құрал болып табылады. Олай болса, екі ел арасындағы ресми басылымдар алмасуының үдерісінен олардың өзара ықпалдастық траекториясын анықтау қиын емес. Өйткені көркем ой жауһарларын тасымалдайтын кітаптар екі ел халықтарының рухани әлеміне терең әсер етіп, бір-біріне деген түсінігін молайта түсетіні сөзсіз. Сондықтан бұл мақаламызда, Қазақстан мен Қытай арасында қазірге дейін ресми түрде өзара алмасуға түскен кітаптарды жүйелеп сараптама жасау арқылы, екі елдің өзара рухани ықпалдастық динамикасына талдау жасауды мақсат етіп отырмыз.

Қытай мен Қазақстан арасындағы мәдени ықпалдастық мәселесі өте өзекті тақырып болып табылады. Өйткені Қытай соңғы жылдары өзінің мығым экономикалық және мәдени әлеуетіне сүйене отырып, бүкіл әлемдік масштабта өзінің «жұмсақ күш» ықпалын арттыруға басымдылық беруде. Сондықтан жақын көршісі Қазақстанға Қытайдың жұмсақ күштерінің ықпалы қаншалықты деген сауалдың көпшіліктің көңілінде жүргені анық. Осындай күрделі де абстрактивті мәселені неғұрлым нақты деректермен зерттеудің маңызы айырықша.

Бүгінде мәдениеттердің таралуы немесе алмасуы халықтардың өзара араласуы арқылы жүзеге асады, сондай-ақ бір бағытта емес кері бағытта да жүреді. Сондықтан Қытай мен Қазақстан арасындағы мәдени ықпалдастықтарды олардың арасында айналымға түскен басылымдар арқылы бағамдау біршама дұрыс әдіснама деп санаймыз.

Қазақ-қытай арасындағы рухани-мәдени ықпалдастық мәселесі қазірге дейін отандық және қытайлық қоғамдық ғылымдар саласында жүйелі түрде зерттеле қойған жоқ. Ендеше біздің бұл мақаламыз осы саладағы тың ізденістің нәтижесі болып саналады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Тақырыпты зерттеуге пайдаланған деректік материалдар қазақ тілінен қытай тіліне, қытай тілінен қазақ және орыс тілдеріне аударылып ресми баспадан шыққан, айналымға түскен кітаптар. Бұл кітап басылымдарды баспадан шыққан уақыты мен мазмұны бойынша жүйелеп қолдандық. Дерек ретінде қолданылған басылымдардың мазмұны кең. Классикалық шығармалар: Абай шығармалары, Мұхтар Әуезовтың «Абай» және «Абай жолы» роман эпопеясы, қазіргі замандағы Мұқағали Мақатевтың «Қаздар қайтып барады» атты жинағы, «Қазіргі заман Қазақстан ақындарының өлеңдер таңдамалары», «Қазіргі заман Қазақстан әңгімелер таңдамалары» және басқа әдеби шығармалар қытай тіліне аударылды.

Қытайда шықан еңбектерден кирилицамен басылып, алмасуға түскен ғылыми кітаптар:

Нығмет Мыңжанидың «Қазақтың қысқаша тарихы», Су Бейхайдың «Қазақтың мәдениет тарихы» атты монографиясы; тарихи деректер: «Гұндар тарихының жылнамасы», «Ежелгі үйсін елі», «Ұлы Түркі қағанаты», «Чжунго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер».

Қытайдың классикалық әдебиеттерінен Қазақстанда тәржімаланып жарияланған шығармалар: Дукен Мәсімханұлы аударып баспадан шығарған бес томдық «Қытай қаламгерлерінің таңдамалы шығармалары» атты үлкен жинақ. Бұл бес томдық жинақта қытайдың ерте заманнан қазіргі кезеңге дейінгі үздік әдебиетінің жауһарлары қамтылған. Қытайдың қазіргі замандағы әдебиетінің өкілдері Ван Мэнның «Күлкі мен жел» романы, Шэнь Шэсидің «Қасқырлар патшасы» романы, Гао Хунбо жыр жинағы сияқты кітаптар - қытай әдебиетінің бүгінгі деңгейінен дерек береді.

Қытайдың танымдық сипаттағы кітаптары да қазақ тілінде басылып шығуда. Соның негізгілері: Жу Юэсинның «Ұстаздарға» атты кітабы, Ян Чжэның «Ян әулетінің отбасылық

тағылымы» сияқты, отбасылық қарым-қатынас жарасымдылығын, философиялық, педагогикалық тағылымы мол еңбектер пайдаланылды.

Жоғарыда аталған дерек көздеріне деректану ғылымының дәстүрлі әдістері бойынша сұрыптау, жүйелеу, типтеу және мазмұндарын салыстырып сипаттау жүргізілді. Сондай-ақ тақырыпты зерттеуге мәдениеттану ғылымының әдіснамасын қолдандық. Дәстүрлі ұғымда мәдениеттердің таралу жолдары миграция, соғыс, агрессия және оккупация арқылы жүзеге асады. Мигранттар жат мәдениетті алып келеді, жеңген мемлекеттер жеңілген елдерге өз мәдениетін күштеп қабылдатады деп санайтұғын. Алайда қазіргі таңда коммуникациялық техниканың барынша дамуына байланысты мәдениеттерді тарату немесе мәдениет алмасудың тәсілдері көбейді. Соның бірі басылымдар алмасу арқылы да мәдениет алмасу, рухани ықпал жасау жүріп жатыр. Сондықтан біз Қытай мен Қазақстан арасында айналымға түскен басылымдар арқылы екі ел арасындағы рухани мәдениет алмасуы мен рухани ықпалдастық мәселесін қарастырдық. Қытай мен қазақ және орыс тілдеріне аударылып айналымға түскен кітаптардың мазмұндарын зерттеу, оларды тарихи зерттеу, салыстырып зерттеу, эмпирикалық зерттеу тәсілдерін қолданып, абстракциялық ойлар бойынша алмасқан басылымдардың мазмұны мен рухани мәдени сипатына талдаулар жасалды. Жалпы деректерге кешенді анализдің дедуктивтік әдістері қолданылды. Екі ел арасында алмасқан басылымдардың екі ел халықтарының өзара түсінісуіне жасаған ықпалын объективті бағамдауға құлшыныс жасалды.

Талқылау

Қазақстан мен Қытай арасында мәдени байланыстардың маңызды бір саласы басылымдар алмасу, яғни кітап басылымдарының айналымы болып табылады. Тарихи тұрғыдан қарастыратын болсақ, Қазақстан мен Қытай арасындағы әдеби, саяси басылымдар алмасу XX ғасырда басталғанын байқаймыз. Сол өткен ғасырдың 50–60 жылдары Қазақстанда Қытайдағы қазақтарға бағыттап төте жазумен баспадан шығарған Ленин, Сталин шығармалары, Абай (1845–1904) және басқа көрнекті қазақстандық жазушылардың кітаптары Шыңжаңда таралған болатын. Алайда ҚХР мен КСРО қатынастары шиеленіскен жылдары (1961–1985 жылдары) Кеңес Одағынан шыққан басылымдардың Шыңжаңға таралуына қатаң шектеу қойылды, тіпті кеңестік басылымдарды оқу, радиосын тыңдаудың өзі Қытайда үлкен қылмыс болып саналды. Бірақ өткен ғасырдың 80-жылдардың ортасынан бастап КСРО мен ҚХР қатынастарының жақсаруына байланысты қазақстандық авторлардың көркем әдебиеттері Қытайдағы қазақ баспаларынан шыға бастады. Қазақстан тәуелсіздік алып, Қытаймен дипломатиялық қатынас орнатқаннан кейін басылымдар алмасу жоғары деңгейге көтерілді.

Қытай мен қазақ ұлты екі түрлі мәдениеттегі халықтар болғандықтан олардың ұлттық тіл жазулары да мүлде екі басқа (Мұқаметханұлы, 2014: 107). Сондықтан олар тек аударма арқылы ғана бір-бірінің әдебиеттерімен танысып келеді. Ендеше біз қытай тілінен қазақ және орыс тіліне, қазақ тілінен қытай тіліне аударылған кітаптарды саралау арқылы екі елдің бір-біріне жасаған мәдени рухани ықпалдастық динамикасына талдау жасаймыз.

1. Қытай тілінен қазақ тіліне аударылған кітаптар

Тарихи еңбектер. Кеңестік кезеңде қазақ тарихы көп бұрмалауға ұшырағаны белгілі. Тәуелсіздіктен кейін отандық тарихшылар мен баспагерлер ұлттық тарихымызды қайта қарауға деректік негіз қалау үшін, Қытайда жазылған қазақ тарихы және Қазақстан тарихына қатысты қытай тіліндегі дерек көздерді аударып баспадан шығаруға көп көңіл бөлді. Қытайлық қазақ ғалымы Нығмет Мыңжани жазған «Қазақтың қысқаша тарихы» (Мыңжани, 1989: 685) атты кітапты 1994 жылы «Жалын» баспасы кириллицаға түсіріп басып шығарды. Аталмыш еңбек қазақ халқының этногенезі мен мемлекеттіліктің бастау көздерін сонау сақ дәуірінен бастап, Түркі қағанатына, түркеш, қарлұқ, қарақидан, қыпшақ, Алтын ордаға жалғап, одан Қазақ хандығына дейін сабақтап әкелген құрылым жүйесі мен концепциясы

отандық тарихшыларға үлкен ой салғаны анық. Сондай-ақ халқымыздың тарихи санасының жаңғыруына да терең ықпал жасады.

Шыңжаң университетінің профессоры, белгілі қазақ тарихын зерттеуші қытай ғалымы Су Бейхайдың «Қазақтың мәдениет тарихы» (Су, 1989: 554) атты көлемді монографиясы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының қолдауымен қысқартылып аударылған нұсқасы 2001 жылы «Атамекен» баспасынан шықты. Аталмыш монография археологиялық және тың жазба деректерге негізделі отырып, қазақ мәдениетінің қайнар көзін ежелгі жартас суреттерінен қарастырып, оның эволюциялық дамуын қазіргі заманға дейін жүйелеп пайымдайды. Міне, бұл аталмыш еңбектің басты жаңалығы болып табылады. Алайда автордың кейбір саясиланған тұжырымдарының қате екендігін кезінде атап көрсеткенбіз (Мұқаметханұлы, 2005: 255). Дейтұрғанмен аталмыш монография қазақ мәдениет тарихын зерттеуге мол тың деректер қосты, сондай-ақ этномәдениетіміздің тарихи эволюциясын жаңаша тануға зор ықпал жасады.

2014 жылы Қытай тарихшылары құрастырып жазған «Қытайдың жаңа заман тарихы (1949–1978 жылдар)» атты үш томдық көлемді кітап, қытайлық қазақ қаламгерлерінің (Айтқазы Қалиұлы, Сұлтан Имашұлы, Қаһар Сәлімжанұлы т.б.) тәржімалауы бойынша 2014 жылы «Орхон баспа үйі» басып шығарды (Алматы, 2014). Бұл еңбектің бірінші томында ҚХР-дың 1949–1956 жылдардағы тарихы пайымдалған; Екінші томы ҚХР-дың социалистік құрылыс жолындағы күрестері мен ізденістері баяндалған; Үшінші томы Қытай Халық Республикасының 1966–1976 жылдар аралығында бастан кешкен атышулы «Мәдени революциясының» ауыр зардаптарды жазған. Аталмыш еңбектер қазақстандық оқырмандар үшін қытай халқының жаңа заманда бастан кешкен күрделі тарихи үдерісін тануға мүмкіндік береді.

Тарихи деректер жинағы. Қазақ және Қазақстан тарихына қатысты қытай тілінде жазылған тарихи деректерді қазақ тіліне аударып ғылыми айналымға қосу ісі елімізде айтарлықтай жақсы істелді. Соның ең негізгілерін ғана атап өтеміз. Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Түркология ғылыми-зерттеу институтының ұйымдастыруымен Мүтәліп Алпамысұлы мен Тұрсын Жиылұлы ескі қытай тілінен аударған «Ғұндар тарихының жылнамасы» атты кітап 2004 жылы Түркістанда баспадан шықты (Түркология ғылыми-зерттеу институты, 2004: 411). Бұл еңбек қазақтың этногенезін зерттеуге тың деректер ұсынды.

Қазақстан Республикасының Қытайдағы Елшілігінің ғылыми тапсырмасы бойынша, тарихшы Шадыман Ахметұлы баспаға дайындаған «Ежелгі үйсін елі» атты көлемді тарихнама және деректер жинағы кириллицамен 2005 жылы «Шыңжаң халық баспасынан» жарық көрді (Ахметұлы, 2005: 90). Осындай тапсырма бойынша Шадыман Ахметұлы баспаға дайындаған «Ұлы Түркі қағанаты» атты қомақты еңбек 2006 жылы кириллицамен «Шыңжаң жастар-өрендер баспасынан» басылып шықты (Ахметұлы, 2006: 112). Қытай Шыңжаң Қоғамдық ғылымдар академиясының экс вице-президенті, тарихшы Жақып Мырзаханның жетекшілігімен академиядағы қазақ ғылыми қызметкерлері аударып, коментарий жазып баспаға дайындаған «Чжунго жылнамаларындағы қазақ тарихына қатысты деректемелер» (Мырзахан, 2006) атты 4 томдық жинақтың 2 томын 2006 жылы «Өнер» баспасы шығарды.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының мамандары Бақыт Еженхан, Жанімхан Ошан және Сағынтай Сұңғатай «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама аясында қытай жылнамаларынан сұрыптап аударып, коментарий жасап баспаға дайындаған «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» атты 6 томдық академиялық деректер жинағы баспадан шықты (Еженхан, Ошан, Сұңғатай, 2009). Бұл аударма деректер жинақтарына ерте заманнан XX ғасырға дейінгі қытай жазбаларындағы қазақ тарихына қатысты маңызды деректер топтастырылған. Қытай деректерінің отандық тарих ғылымы айналымына түсуі – ұлттық тарихымызды терең зерттеуге, тіпті Орталық Азия тарихын кең

көлемде қарастыруға құнды материалдармен қамдады. Сондай-ақ халқымыздың тарих жадысының жаңғыруына да белсенді әсер етті.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты «Цинская империя и казахские ханства (вторая половина XVIII – первая треть XIX вв.) атты құжаттар жинағы (Хафизова, 2020: 31). Цин империясы кезіндегі деректерді қамтыған. Бұл еңбекті алғаш 1989 жылы Қазақстан ұлттық ғылым академиясының мүше-корреспонденті Р.Б. Сүлейменов жетекшілік еткен және редакциялаған, К.Ш. Хафизова мен В.А. Моисеев құрастырған болатын. Соның екінші басылымы 2020 жылы Нұр-Сұлтан қаласында қайта басылып шықты. Цин империясы кезіндегі қазақ-қытай қатынастарын зерттеуге деректік маңызы зор.

Классикалық шығармалар. Қытай мәдениеті мен әдебиетінің тарихы ұзақ, мазмұны өте бай. Әлем мойындаған классикалық шығармалары да аз емес. Сол ерте заманнан қазірге дейінгі қытайдың телегей теңіз әдебиетінен дүниежүзіне кең танылған шығармаларының біршамасы қазірге дейін қазақ тіліне аударылып баспадан шықты. Солардың негізгілерін майталман аудармашы, белгілі қытайтанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Дукен Мәсімханұлының аудармаларынан көреміз. Ол қытайдың ерте заманнан бүгінгі күнге дейінгі әлемде кең танылған ақын-жазушыларының шығармаларын сұрыптап аударып жариялап келеді. Оның аудармасы арқылы қазақстандық оқырмандар Ли Бай, Лу Синь, Ба Цзинь, Лау Шэ, Ай Цин, Юй Гуанчжун, Ван Мэн, Мо Янь, Те Нин, Чжан Цинчжи, Гу Цин, Чэн Дундун, Чжао Лихуа, Дин Дан т.б. қаламгерлердің шығармаларымен танысты. Нақтылап айтқанда Д. Мәсімханұлы өзінің көп жылдардан бері аударған шығармаларының көбін бес томға жинақтап, «Қытай қаламгерлерінің таңдамалы шығармалар» деген атпен баспадан шығарды (Мәсімхан, 2023). Бұл рет ол әр томға алғысөз арнап, түсініктеме жазып, акадemiaлық аударма деңгейіне көтерді. Соның 1-ші томы «Лу Шүн таңдамалы шығармалары (1-ші кітап)» деп аталаған. Бұл томға қытайдың ұлы жазушысы Лу Шүннің «Айғай», «Сергелдең» кітаптарынан 26 әңгімесін аударып енгізген. Ал «Лу Шүн таңдамалы шығармалары (2-ші кітап)» деп аталған 2-ші томға қаламгердің «Әрленген аңыздар», «Дала шөбі» және «Қабір» атты кітаптарынан 44 туындысын тәржімалап топтаған. Жинақтың 3-ші томына әлемге аты машһүр жазушы Ба Цзиньның атақты бір романы берілген. Бұл том «Ба Цзинь «Әулет (роман)» деп аталған. Аудармашы жазушыны және оның романын қазақ тілді оқырмандарға кеңірек таныстыру үшін, «Ба Цзинь және оның «Әулет» романы туралы» деген көлемді мақаласын романның алдына берген. Бес томдықтың 4-ші томына қытайдың тағы бір көрнекті жазушысы Мао Дунның «Түн» деп аталатын романы берілген. Романның алдына аудармашы өзінің «Мао Дунның шығармашылық өмір жолы» деген тақырыпта жазған көлемді зерттеу мақаласын берген. Жинақтың 5-ші томы «Қытайдың әйгілі ақын- жазушыларынан» деп аталған, жалпы үш бөлімнен құралған. Оның бірінші бөліміне орта ғасырдағы поэзия саңлақтары Ли Бай, Ду Фу, Мың Хаорань, Ба Цзюй, Ван Вэй, Ай Цин, Юй Гуанчжун, Чан Дундун, Гу Чың, Диң Даң, Хай Цзы, Шу Тиң өлеңдерінен таңдап аударған жырлары берілген. Ал 2-ші бөлімін прозаға арнап, Лао Шэ, Ван Мэн, Те Нин, Мо Янь, Го Сюебо қатарлы қазіргі замандағы қытайдың әлемге танымал жазушылардың ең үздік шығармаларын топтап берген. 3-ші бөлімін «Қосымша» деп атап, оған ғалымның өзі жазған «Қытай мәдениетінің жалпы сипаты», «Қытай мифологиясы», «Ұлы Жібек жолы» және қытай мәдениеті мен «Мо Янь феномені» атты зерттеу мақалаларын берілген. Демек, бұл бес томға қытайдың классикалық шығармаларының жауһарлары жинақталған. Онымен бірге аударушының алғы сөздері мен зерттеу мақалалары қазақстандық оқырмандарға қытай әдебиеті жөнінде кең көлемде танымдық мағлұматтар берілгені жинақтың маңызын арттыра түскен. Бұл жинақтар іс жүзінде елімізде қытай әдебиеті аудармасының жоғары деңгейін көрсетеді.

Қытай әдебиеттерін әлем тілдеріне аудару – ҚХР-дың стратегиялық сыртқы саясатының құрамдас бөлігі болып табылады. ҚХР-дың Алматы қаласындағы Бас консулы болған Чжан Вэй өз кезегінде: Қытай авторларының шығармалары әлемдегі 190-нан астам

елдің тіліне тәржімаланады. Әлем елдері аудармашыларын ынталандыру мақсатында, Қытай үкіметінің классикалық «Қытай авторы» халықаралық баспа жобасы бойынша көп жылдар бойы қытай тіліне 5000-нан астам кітапты аударып шығару жұмысын қаржыландырып келе жатқан «Жібек жолы әдебиеті» баспасын атап айтамыз» деген болатын (Смалиов, 2002: 573). Демек, осындай үлкен жоба аясында қытай әдебиеттері өзге тілдерге, соның ішінде қазақ тіліне үздіксіз тәржімаланып, жариялануда. Қытай әдебиеті аударуға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеттің ұстаздары да жемісті еңбек етіп келеді. Мысалы, қытай тілінің маманы, PhD доктор, жазушы Нұрхалық Абдырақынұлы қытайдың қазіргі замандағы аса көрнекті жазушысы Ван Мэнның «Күлкі мен жел» («笑的风») романы және Шэнь Шэсидің «Қасқырлар патшасы» («狼国女王») атты романы мен атақты ақын Гао Хунбоның өлеңдері «Гао Хунбо жыр жинағы» деген шығармаларды қазақ тілінде аударып шығарды (Ван, 2023).

Танымдық басылымдар. Қытай авторларының танымдық сипаттағы таңдаулы кітаптары қазақ тіліне тәржімаланып жариялануда. Соңғы жылдары қазақстандық баспагерлер қытай авторларының танымдық, білімдік және тәрбиелік маңызы бар әмбебап әдебиеттерді қазақ тіліне аударып баспадан шығарып келеді. Соның ең маңыздыларын айтап айтуға болады. Қытай тілінің маманы, ұстаз Ардақ Қалиоллақызы аударған еңбектер: Жу Юнсиннің «Ұстаздарға» атты кітабы баспадан шықты. Бұл кітапта білім берудің жаңа әдістері, ұстаз бақыты баяндалған. Автор жұмыс пен отбасы жүгін тең көтерген жандар өзінің күш-қуаттын қалай сақтауға болады, уақытты қайткенде ұтымды игеруге болады деген сұрақтарға жауап беріп, ұстаздардың үнемі ізденісте жүру, үздіксіз оқып-үйреніп кемелдену, жаңа білімдермен біліктілігін арттырудың оңтайлы жолдарын баяндайды. Сондай-ақ оқытушылар білім беру практикасында көп кездесетін түрлі қиындықтарды қалай еңсеруге болатыны жөнінде ақыл-кеңестер береді. Демек, аталмыш кітап тек ұстаздарға ғана емес, сонымен бірге жалпы көпшілік қауымға да берер тәлімі мол, практикалық маңызы зор еңбек болып табылады. Автор «Көбірек кітап оқу бізді саналы, парасатты әрі білімді тұлғаға айналдырады. Ұлттың рухани өсуі сол халықтың кітап оқу деңгейіне байланысты» деген тұжырым жасаған.

Қытайдың данагөй ойшылы, педагогика ғылымына зор үлес қосқан Ян Чжэның «Ян әулетінің отбасылық тағылымы» атты кітабы Қытайда ең көп оқылған еңбектердің бірі. Аталмыш еңбекте отбасылық қарым-қатынас, өзара сыйластықтарды әнгімеге арқау етіліп, философиялық, педагогикалық тағылымы терең ойлар айтылады. Пэн Лин өзінің «Қытайдың салт-дәстүрі мен музыка мәдениеті» атты еңбегінде, қытай халқының көнеден қалыптасқан салт-дәстүрін, музыка мәдениетін, олардың адамзат баласына жасаған ықпалын, адамдар арасындағы қарым-қатынас, сыртқы және ішкі үйлесімділік, отбасылық құндылықтардың маңызын пайымдайды. Сондай-ақ қытай халқының тұрмыстық салт-санасы мен музыка философиясының астарлы мәнін ашып көрсетеді. «Жу Юнсиннің білім беру туралы даналық сөздері» (Жу, 2023) атты еңбете, ғалымның білім жүйесін нарықтық экономикаға бейімделген инновация және ақпараттық қоғам құруға жауап беретін кадрларды дайындау жөнінде айтқан даналық сөздері, ой-пікірлері жинақталған. Бұл еңбектердің танымдық және практикалық маңызы айырықша.

Нұрхалық Абдырақынұлы аударған Уаң Бонанның «Даналықтың дәйегі» (Уаң, 2017) атты еңбегі де танымдық сипаттағы тамаша кітаптардың бірі. Бұл да даналықтың аспектілерін баяндаған, оқырмандарға ой салатын, адамдардың зейінін ашып, ой-санасын өсіруге әсер ететін оқулық іспеттес кітап деуге болатын еңбек.

2. Қазақ тілінен қытай тіліне аударылған кітаптар

Классикалық шығармалар. Нағыз классикалық шығармалардың құндылығы қашан да жойылмайды. Сондай шығармалардың бірі және бірегейі қазақтың ұлы ойшылы, бас ақыны Абай Құнанбайдың шығармалары. Қытайда Абай шығармалары XX ғасырдың 40-

жылдарынан бастап ханзу тіліне аударыла бастаған еді, қазірге дейін қайталап тәржімалап баспадан шығару ісі жалғасып келеді.

Абай шығармаларын Қытайда ең алғаш аударған адам, белгілі ғалым Нығымет Мыңжани. Ол Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты мақаласын әріптес досы Су Бейхаймен бірлесіп 1947 жылы қытай тіліне аударып, Шанхайдан шығатын «Нан hai chao - 瀚海潮» журналда жариялады (Мұқаметханұлы, 2005: 256). Нығмет Мыңжани және басқалар бірлесіп баспаға дайындаған «Абай өлеңдері» атты кітап 1948 жылы Үрімжіде «Сәуле» баспасынан жырық көрді.

1950-жылдарды қазақ және қытай тілдерін жақсы меңгерген сибо ұлтының өкілі көрнекті қаламгер Қабай (Хао Ханьчжан) Абай өлеңдерін қытай тіліне аударып мерзімді әдеби басылымдарда жариялай бастады. 1954 жылы ол Абайдың «Ескендір» поэмасын қытай тіліне тәржімалап, «Аударма» журналында жариялады. 1958 жылы «Қазақтың ұлы ақыны Абай» деген тақырыпта зерттеу мақаласы қытай тілінде шығатын «Тянь-Шань» журналының 8-санында басылып, қытай оқырмандарына Абайды кеңірек таныстырды. 1958 жыл Абайдың 3 поэмасын қытай тіліне аударып «Абай дастандары» деген атпен «Халық әдебиеті» баспасынан жеке кітапша етіп шығарады. 1982 жыл ол тәржімалаған «Абайдың таңдамалы шығармалары» Үрімжіде «Шыңжаң халық баспасынан» шықты. 1984 жылы Абайдың қарасөздері «阿克利» («Ақлия») деген атпен «Шыңжаң халық баспасында» жарияланды. 1987 жылы аудармашының Абайды зерттеп жазған «Абай және Абай шығармалары» атты еңбегін Қаһармен Мұқанұлы қазақ тіліне аударып, Бейжіңдегі «Ұлттар баспасынан» шығарды. 1995 жылы аударушының «阿拜研究论集» («Абай зерттеу мақалалар жинағы») деп аталған кітабы да сол баспадан басылып шықты (Қабай, 1995: 251).

Абай шығармалары қытай қаламгерлерін қызықтырды. Қытайлық жазушы, аудармашы Су Чжоусюн жазған «成格斯山峦的三巨头 – 阿拜, 恰卡里姆, 穆赫塔尔» («Шыңғыс тауының үш шоқысы – Абай, Шәкарім, Мұқтар») атты кітап, 1995 жылы «Ұлттар баспасынан» жарық көрді (Су, 1983: 232). Бұл еңбегін автор «Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың туғанына 150 жыл толуына орай аталып өтетін мерейтойға арнап жазғанын» атап айтқан.

Қазақстанның экс-Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Абай туралы сөз» атты кітабын 1998 жылы «Шыңжаң жастар-өрендер баспасы» қазақ, ұйғыр және қытай тілдеріне аударып, бір кітап етіп шығарды.

Қытайлық белгілі жазушылар Су Чжоусюн мен Әкбар Мәжит тәржімалаған Абайдың 150 жылдық мерейтойына арналған «Абайдың қарасөздері» қытайша «阿拜箴言录» деген атпен 1995 жылы «Ұлттар баспасынан» жарық көрді. Әкбар Мажитұлы бұл басылымға алғысөз ретінде жазған «Абайдың тартымдылығы» атты мақаласында: «Ұлттар баспасының қазақ редакция бөлімі Су Чжоусюн мырза аударған (Қара сөздің) аударма нұсқасын түпнұсқамен салыстырып көрген соң, менен оны түпнұсқадан қайта аударуымды сұрады. Олар маған уақыт шектеп, үш ай ішінде аударманы аяқта, алты ай ішінде кітапты баспадан шығаруды жоспарлап отырмыз» - деді. Бұдан Әкпардың Абай қарасөздерін түпнұсқа қазақшадан қайта аударғанын аңғарамыз. Алайда кітапқа аудармашылар ретінде екеуінің де аты жазылған. Қалайда екі жазушының қолынан шыққан аударманың сапасы біршама жақсы болғанын айтуға тиіспіз. Екі елдің ресми өкілдері мен жазушылары дейді Әкбар Мажит -

«көркем әдебиеттің биік үлгідегі туындыларын аудару жұмысы жалғасып жатса, екі ел халықтарының көңілдері де тоғысып жатады. Шығармаларды қазақ және қытай тілдеріне аударған әрбір авторды - екі елдің арасындағы алтын көпір, әдеби елші деп атауға болады». Алтын көпір салушы аудармашылардың қажырлы еңбегінің арқасында Абай шығармалары қытай ғалымдарының зерттеу нысанына айналды. Қытай тіліне аударылған Абай шығармалары қытайлық оқырмандардың Абайды, Абай арқылы қазақ халқын терең түсінуге негіз болды. Соның бір мысалы ретінде, докторант Чжэн Чжиндун өзінің докторлық

диссертация тақырыбын Абайды зерттеуге арнап, «Абай – Қазақ даласының жарық жұлдызы» (Чжэн, 2002: 232) деген еңбек жариялады.

Қазақтың заңғар жазушысы, академик Мұхтар Әуезовтың «Абай» және «Абай жолы» роман эпопеясын Қабай және оның жұбайы Гао Шуньфан қытай тіліне аударып, 2004 жылы «Ұлттар баспасынан» шығарды (Әуезов, 2004). Бұл шығарманың қытай оқырмандарына терең әсер еткені белгілі, содан кейін Мұхтар Әуезов және оның шығармашылығы туралы қытай зерттеушілерінің жазған мақалалары әртүрлі газет - журналдарда жарияланып жатты.

Белгілі тарихшы ғалым, профессор, қоғам қайраткері Ерлан Сыдықовтың қазақтың ұлы философ ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлы туралы зерттеп жазған «Шәкәрім» (орыс және қазақ тілінде) атты көлемді монографиясын Сиань Шет тілдер университетінің лингвист ғалымы Ли Сичань қытай тіліне аударып баспадан шығарды. Аудармашы қазақ халқының өмірі мен тұрмыс-тіршілігімен біршама таныс, бір мезгіл Л. Гумилев атындағы ЕҰУ-дегі Конфуций институтында қызмет істеген, орыс тілінің маманы. Ол аталмыш еңбекке тоқталғанда: «Қазақ пен Қытай халықтарының екі ойшылының (Конфуций мен Шәкәрім) шығармаларынан олардың өмірге деген көзқарастарын, Отанға деген патриотизм сезімін терең сезінеміз. Сондықтан Конфуций философиясын құрметтейтін оқырмандар Шәкәрім туралы жазылған бұл шығарманы да жоғары бағалайды» - деп сенетінін айтқан-ды. Бұл кітаптың қытай тілінегі аудармасының тұсаукесер таныстырылым рәсімі 2018 жылдың 2 сәуірінде Сиань Шет тілдер университетінде (SUIE) өтті. Осының өзінен-ақ қытайлықтардың бұл кітапты жоғары бағалайтынын көруге болады.

Поэзиялық шығармалар. Қазақ поэзиясы әлем әдебиетінің алдыңғы қатарында десек артық айтқандық болмайды. Қазақтың ақиық ақыны Мұқағали Мақатаевтың «Қаздар қайтып барады» атты өлеңдер жинағын, Қытайдағы қазақтардың көрнекті аудармашысы, сценарист жазушы Қайша Тәбәрәкқызы «远飞的大雁» деп аударып, 2011 жылы Үрімжіде баспадан шығарды (Мақатаев, 2011: 354). Осы аударманы оқыған қытайлық әйел әдебиет сыншысы: «Мұқағалидай лирик ақыны бар қазақ – ұлы халық», - деген екен. Демек, өлеңнен ұлтты тану – рухани түсініктің тереңдегенін көрсетеді. Бұл жинақтың өзі қытай оқырмандарын қазақ поэзиясына қызығуын тудырғаны анық. Сондықтан қытайлық баспагерлер қазақстандық ақындардың өлең-жырларын шығаруға ден қойды. Солардың ұсынысы бойынша Қайша Тәбәрәкқызы Ұлықбек Есдәулет сияқты ондаған танымал ақындардың өлеңдерін қытай тіліне аударып, «Қазіргі заман Қазақстан ақындарының өлеңдер таңдамалары» («当代哈萨克斯坦诗歌精选») деген атпен 2022 жылы Бейжіңде баспадан шығарды. Сол жылы ол баласы Еркеш Серғазыұлымен бірлесіп аударған қазіргі заман Қазақстанның көрнекті жазушылары Әкім Тарази, Рахымжан Отарбаев, Асқар Сүлейменов және басқа қаламгерлердің әңгімелері топтамасын «Қазіргі заман Қазақстан әңгімелер таңдамалары» («当代哈萨克斯坦小说精选») деген атпен көлемді жинақ шығарды (Тәбәрәкқызы, 2022).

Прозалық шығармалардан романдар да қытай тіліне аударылып жарияланып келеді. Мысалы, Шыңғыс Айтматов пен Мұхтар Шаханов жазған «Күз басындағы аңшының зары» атты шығармасын Қайша Тәбәрәкқызы «悬崖猎人的哀歌» деген атпен 2015 жылы қытай тіліне аударып шығарды; Несіпбек Дәутайұлының «Жібек жоындағы 100 қала» жобасы аясында жазған «Тараз» атты романын да аналы-балалы екеуі тәржімалап «塔拉兹：根脉深沉的丝路古城» деген атпен жариялады (Дәутайұлы, 2023). Қазақстандық ақын-жазушылардың шығармаларының қытай тіліне аударылып айналымға түсуі – қытай халқының қазақ халқын жоғары деңгейде түсінуіне белсенді рөл атқаратыны сөзсіз.

Саяси басылымдар. Қазақстан мен Қытай арасында саяси басылымдар алмасу жоғары деңгейде жүзеге асып келеді. Екі ел басшыларының кітаптары қытай, қазақ және орыс

тілдеріне аударылып жариялануда. Қазақстанның экс-Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың және қазіргі мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың еңбектері қытай тіліне тәржімаланды. Сонымен бірге Қытай басшылары Дэн Сяопин мен Си Цзиньпиннің кітаптары да қазақ және орыс тілдеріне аударылып баспадан шығып жатыр. Бұл еңбектер екі мемлекеттің саяси, экономикалық және әлеуметтік саясатын, сыртқы саясат стратегиясы мен дипломатиялық қатынастарын зерттеудің деректік негіздері болып табылады. Сондай-ақ ол екі мемлекеттің өзара саяси сенім орнатуына белсенді рөл атқарып отыр деп санаймыз.

2004 жылы 18 мамырда Қазақстанның Қытайдағы елшілігінде өткен Нұрсұлтан Назарбаевтың «Сындарлы он жыл» атты кітабын таныстыру конференциясына қатысқан ҚХР Мемлекеттік кеңестің мүшесі Тан Цзясюань қытай тілінде шыққан Н. Назарбаевтың аталған еңбегін оң бағалады.

Қазақстанның экс-Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бірнеше кітабы қытай тіліне аударылды. 2016 жылы оның «Сотворение Казахстана» атты еңбегі Қазақстан Республикасының Қытайдағы Елшілігінің қолдауымен және «Синьсин» корпорациясының қаржылық демеуімен «Чжэньминь» мемлекеттік баспасы қытай тілінде шығарды.

2017 жылы «Назарбаев антологиясы: Қазақстан халқының ойлары мен даналығы» атты жинақты Президент Әкімшілігінің қолдауымен Қытай Қоғамдық ғылымдар академиясының мамандары қытай тіліне аударып жариялады. Бұл кітапқа Н. Назарбаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдаулары, жарияланған мақалалары және сөйлеген сөздері топтастырылған. Қытай Қоғамдық ғылымдар академиясының президенті Ван Вейгуан бұл кітапты маңызды еңбек деп бағалады.

1997 жылы шілдеде Н. Назарбаевтың «Ғасыр тоғысында» атты кітабы қытай тілінде басылып шықты. Содан кейінгі жылдары оның «Әділеттің ақ жолы», «XXI ғасыр алдында» және «Тарих толқынында» атты кітаптары да қытай тіліне тәржімаланып баспадан шықты.

2004 жылы маусымында, кезінде Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрі болған, қазіргі Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Беласу» атты кітабы қытай тілінде жарық көрді. Соған орай автор «Чжэньминь жибао» газетінің журналистеріне берген сұхбатында: «Бұл кітаптың қытай тілінде шығуы Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастардың дамуына және нығаюына септігін тигізеді деп сенемін. Себебі бұл кітаптың кейбір бөлімдері Қытайға арналған. Қытай – Қазақстанның жақын серіктестерінің бірі, көрші мемлекет, сондықтан біз Сіздің еліңізбен ынтымақтастық қатынастарды дамытуға үлкен мән береміз» - деді. Аталмыш еңбекте Қытай мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастықтың стратегиялық маңызы терең пайымдалған. Сондай-ақ Қазақстанның тәуелсіз сыртқы саясатының қалыптасуы мен дамуына талдаулар жасалған. Халықаралық өзекті проблемаларды шешудің жолдарды да қарастырылып, трансұлттық терроризм сияқты сын-қатерлерден сақтану мәселелері талқылаған. Сонымен бірге автор өзінің өмірбаяндық эпизодтары мен жеке бақылаудан түйген ойларымен де бөліскен. Демек, аталмыш еңбек қытай оқырмандарының Қасым-Жомарт Тоқаевтың саяси идеясы мен өмір жолын түсінуге деректік негіз болып саналады.

Қазақстанда Қытай басшыларының кітаптары да қазақ және орыс тілдерінде баспадан шығуда. Қазақстан Республикасының ҚХР-дағы Елшілігінің қолдауымен Шын Чуанляңның «Ұлы реформатор – Дэн Сяопин» атты кітап, Қадірбек Бөртөреұлы, Анаргүл Тоқтарқожақызы және Ділшат Оралбайұлының қазақ тіліне аударуы бойынша «Орхон» Баспа үйі шығарды (Шын, 2015: 214).

2017 жылы маусымда, ҚХР төрағасы Си Цзиньпиннің Астанаға сапары қарсаңында, Елбасы кітапханасының Талдау орталығы, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Қоры жанындағы Әлемдік экономика және саясат институты мен қытайтану орталығы бірлесіп, Си Цзиньпиннің «Ел басқару туралы» кітабының қазақ тілінде шыққан нұсқасының тұсаукесер таныстырылымын салтанатты түрде өткізді (Си, 2014: 35).

Си Цзиньпинның «Внешняя политика современного Китая (2013–2023 гг.)» атты кітабы «Один пояс и один путь» Эксперттік клубының баспаға дайындауымен (жауапты редакторы Б.К. Султанов) 2024 жылы Алматыда жарық көрді (Си, 2024). Бұл кітапқа ҚХР төрағасы Си Цзиньпиннің билік басына келгеннен кейінгі он жылда Қытайдың сыртқы саясаты туралы сөйлеген сөздері, жасаған баяндамалары мен жариялаған мақалалары жинақталған. Аталмыш басылымды Қытайдың сыртқы саясаты мен дипломатиялық қатынастарын зерттеуге құнды еңбек деуге болады.

Қазақстан мен Қытай мемлекет басшылары кітаптарының қазақ, орыс және қытай тілдеріне аударылып, өзара алмасып отыруы өте маңызды. Осы басылымдар арқылы екі мемлекет бір-бірінің ұстанған ішкі және сыртқы саясатын түсініп, саяси сенім орнатуға негіз болды деп санаймыз.

Зерттеу нәтижесі

Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдени байланыстар контекстінде, кітап басылымдар алмасуының тарихи үдерісі анықталып, айналымға түскен кітаптардың кезеңдері (уақыты), типтері, мазмұны және олардың бір-біріне қажеттілігі мен мәдени рухани ықпалдастығына алғаш рет анализ жасалды.

Қытай тілінен қазақ тіліне тәржімаланып айналымға түскен ғылыми еңбектердің, тарихи дерек жинақтарының Қазақстан үшін практикалық маңызы және ғылыми ықпалына талдау жасалды. Қытайдың ерте заманнан қазірге дейінгі әлемге әйгілі ақын- жазушыларының классикалық шығармаларының қазақ тіліне аударылып айналымға түсу үдерісі пайымдалды. Қытай тіліндегі әдебиеттерді аудару үдерісі классикалық шығармалардан, қазіргі замандағы практикалық қолданбалы құндылығы жоғары, әмбебаптық әдебиеттерді аударып шығаруға беталған тенденция сипатталды.

Зерттеуде қазақ тілінен қытай тіліне аударылып айналымға түскен басылымдардың жанрлық ерекшеліктері анықталды. Негізінен қазақтың классикалық шығармалары (Абай, Өзезовтардың), осы заманғы үздік поэзия мен прозалық шығармалар (Мақатаев, Есдәулетов, Тарази т.б.) мен саяси кітаптардың қытай тіліне тәржімаланды. Бұл еңбектер қытайлықтардың жеке авторлармен бірге, қазақ халқының рухани мәдениетін тануға негіз қалады.

Екі мемлекет басшыларының саяси кітаптарының тәржімаланып айналымға қосылуы – олардың бір-бірінің ішкі-сыртқы саясатын түсінуіне, саяси сенім орнатуына дәнекер болғаны дәлелденді.

Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдени байланыстар аясындағы басылымдар алмасу жыл өткен сайын дамып келеді және болшақтада дами береді. Екі ел арасындағы мәдени рухани ықпалдастық жалғасатыны дәйектелді.

Қорытынды

Жоғарыда пайымдағанымыздай, Қазақстан мен Қытай арасында басылымдар алмасу XX ғасырдың бірінші жартысында басталды. Қазақстан тәуелсіздік алған соң екі елдің дипломатиялық қатынасының дамуына ілесе мәдени байланыстар, әсіресе басылымдар алмасу істері айтарлықтай дамып келеді.

Қытай мен Қазақстан тіл-жазулары ұқсамайтын елдер болғандықтан, олар аударма арқылы басылымдар алмасып келеді. Сондықтан аударма тарихы арқылы екі елдің басылымдар алмасуының тарихи үдерісіне, мазмұндары және ықпалына барлау жасаймыз.

Тарихқа жүгінсек, қазақтың ұлы ойшылы Абайдың кейбір шығармасы 1947 жылы алғаш рет қытай тіліне тәржімаланған екен. 1950-ші жылдары оның біраз туындылары қытай тіліне аударылып, әдеби басылымдарда жарияланды. 1980 жылдардан кейін Қытайда Абай шығармаларын аударып таныстыру айтарлықтай алға басты. Ал Қазақстан мен Қытай арасында дипломатиялық қатынас орнаған соң, екі ел қарым-қатынастарының жан-жақты дамуына байланысты мәдени байланыстар да жаңа деңгейге көтерілді. Қытайда Абай

шығармаларын аударуып шығарумен қатар, қазіргі заман қазақстандық ақын-жазушылардың өлең-жырлары мен әңгіме, романдарын қытай тіліне аударып шығару ісі дамып келеді. Мұның мысал ретінде, ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың «Қаздар қайтып барады» атты өлеңдер жинағының және Ұлықбек Есдәулет сияқты қазіргі замандағы ақындар өлеңдерінің «Қазіргі заман Қазақстан ақындарының өлеңдер таңдамаларын» атап көрсетуге болады.

Қазіргі таңда елімізде қытай тілінен қазақ тіліне аударылған шығармалардың саны көп, мазмұны бай. Оларды тарихи ғылыми еңбектер, тарихи деректер жинағы, классикалық шығармалар (ерте заманнан қазірге дейінгі), танымдық педагогикалық еңбектер және саяси кітаптар деп жіктеуге болады.

Бүгінгі күнге дейін қазақ тілінен қытай тіліне, қытай тілінен қазақ және орыс тілдеріне аударылып айналымға қосылған кітаптардың жанырлық мазмұндық типтеріне талдау жасайтын болсақ, мынадай ерекшеліктерді байқаймыз: қазақ тілінен қытай тіліне қазақтың философиялық шығармалары (Абай, Шәкәрімнің), классикалық романдары (Мұқтар Әуезовтың), лирикалық өлең-жырлары (Мұқағали Мақатаев т.б.) және мемлекет басшылардың саяси еңбектері. Бұл басылымдарда қазақтың ақыл-парасаты мен көркем ойлары қамтылған. Аталмыш еңбектер қытай оқырмандарына қазақтың өскелең рухани мәдениетін таныстыратыны сөзсіз.

Ал қытай тілінен қазақ немесе орыс тілдеріне аударылып айналымға түскен басылымдарға анализ жасайтын болсақ, мынадай үдерісті байқаймыз: алдымен қытай тілінен қазақтың тарихына, тарихи мәдениетіне қатысты ғылыми кітаптарды, тарихи дерек көздерін, тарихнамалық зерттеулерді аударып шығарды. Бұл жұмыс мемлекеттік жоба деңгейінде жүргізілді. Өйткені бұл еңбектер Қазақстан тарихын қайта жазуға өте қажет болды. Екінші кезекте, қытайдың классикалық әдеби шығармаларын аударып таныстыру жұмыстары жүргізілді. Қытайдың ерте заманнан қазірге дейінгі әлемге әйгілі ұлы жазушылары мен ақындарының шығармаларының инжу-маржандары сұрыпталып аударылды (Д.Мәсімханұлы баспадан шығарған бес томдық жинаққа және басқа аталған аудармашыларың еңбектеріне қараңыз). Үшінші кезекте, танымдық практикалық маңызы бар кітаптар аударылып баспадан шықты.

Екі мемлекет басшыларының саяси кітаптарын аудару жұмысы айтарлықтай атқарылуда. Өйткені Қазақстан мен Қытай арасында өзара түсінік және саяси сенім орнату үшін ел басшыларының еңбектерін аударып таныстыру – екіжаққа да бірдей маңызды шаруа.

Қазақстан мен Қытай арасында басылымдар алмасу Қазақстан тәуелсіздік алған соң ресми түрде басталған еді, Қытайдың «Бір белдеу-бір жол» мега жобасының жүзеге асырылуына байланысты бұл үдеріс қарқын алып келеді. Екі елдің бір-біріне мәдени ықпалы да тереңдей түсуде, әсіресе қытайдың мәдени ықпалы олардың экономикалық ықпалымен бірге күшейе түскені анық байқалады.

Әрине, бөгде рухани мәдениетті қабылдау әр халықтың тарихи мәдени негізіне, мәдени талғамына, білім деңгейіне байланысты болады. Адамдардың танымына қоғамдық болмыстың әсері күшті болатыны белгілі. Сондықтан қоғамдық практикада Қазақстан мен Қытай халықтарының өзара ынтымақтастық қатынастары бір-біріне деген танымдарын тереңдетіп, түсінік көзқарастарын қалыптастырады.

Қытай әлемдегі алып мемлекет болғандықтан олардың Қазақстанға ықпалы жан-жақты әрі мығым болатыны белгілі. Алайда Қытайда сырттан келетін бөгде, тозық мәдениеттердің әсерінен сақтанатын - қорғанатын саяси жүйе жақсы жұмыс істейді. Мұдан Қазақстан үлгі алуға тиісті. Сырттан таралып жатқан рухани мәдениеттің озығы мен тозығын анықтап, нағыз үздік мәдениеттерді қабылдап, ұлттық мәдени құндылықтарымызды бекемдеп отыруға тиіспіз, сонда ғана ұлттық мәдени иммунитетіміз нығаяды.

Әдебиеттер:

Мыңжани, 1987 – *Мыңжани Н.* Қазақтың қысқаша тарихы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. 685 б.

Су, 1989 – *Су Б.* Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі: Шыңжаң университеті баспасы, 1989. 554 б.

Мұқаметханұлы, 2005 – *Мұқаметханұлы Н.* Су Бейхай және оның қазақ тарихын зерттеген еңбектері жөнінде // Бекмаханов оқулары. – Алматы, 2005. 255-259 бб.

Мұқаметханұлы, 2014 – *Мұқаметханұлы Н.* Ізденіс: тарих және замана. – Алматы: Мерей, 2014. 248 б.

Түркология ғылыми-зерттеу институты, 2004 – *Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Түркология ғылыми-зерттеу институты.* Ғұндар тарихының жылнамасы. – Түркістан, 2004. 411 б.

Ахметұлы, 2005 – *Ахметұлы Ш.* (аударып баспаға дайындаған). Ежелгі үйсін елі. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2005. 390 б.

Ахметұлы, 2005 – *Ахметұлы Ш.* (аударып құрастырған). Ұлы Түркі қағанаты. – Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы, 2006. 600 б.

Мырзахан, 2006 – *Мырзахан Ж.* (жауапты ред.). Чжоңго жылнамаларындағы қазақ тарихына қатысты деректемелер. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2006. 504 б.

Еженхан, Ошан, Сұңғатай, 2009 – *Еженхан Б., Ошан Ж. және Сұңғатай С.* (аударып құрастырған). Қазақстан тарихы туралы қытай деректері. – Алматы: «Дайық-Пресс» баспасы. 2005-2009. 6 т.

Хафизова, 2020 – *Хафизова К.Ш.* Цинская империя и Казахские ханства (вторая половина XVIII — первая треть XIX вв.). – Нур-Султан, 2020. 344 с.

Мәсімханұлы, 2023 – *Мәсімханұлы Д.* Қытай қаламгерлерінің таңдамалы шығармалары. – Алматы: ЖШС Литера-М баспасы, 2023. 5 т.

Смалиов, 2002 – *Смалиов А.А.* Казахстан сегодня. Информационно-аналитический сборник // под ред. А.А. Смалиова. – Алматы: Интеллсервис, 2002. С. 570-574.

Ван, 2023 – *Ван М.* Күлкі мен жел. Шэнь Шэси. Қасқырлар патшасы. Гао Хунбо. Гао Хунбо жарлары (Абдырақын Н. аудармалары). – Алматы: Шығыс әдебиеті компаниясы. 2023.

Жу, 2023 – *Жу Ю.* Ұстаздарға. Ян Чжэн. Ян әулетінің отбасылық тағылымы. Жу Юйсин. Білім беру туралы даналық сөздер» (аударған Қалиолла А.). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы және Қазақ университеті баспа үйі, 2022-2023.

Уаң, 2017 – *Уаң Б.* «Даналықтың дәйегі» (哲理的天平) (аударған Абдырақын Н.). – Алматы: Қазақ университеті баспа үйі, 2017. 122 б.

Қабай, 1985 – *Қабай А.* 阿拜诗选 (Abai shixuan) [Абай өлеңдері]. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1982. 172 б.; 阿克利亚 (Akeliya) [Ақлия]. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1984. 89 б.; 阿拜研究文集 (Abai yanjiu lunji) [Абай зерттеулер жинағы]. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1985. 251 б.

Су, 1983 – *Су Чж.* 成格斯 山峦的三巨头 – 阿拜, 恰卡里姆, 穆赫塔尔 (Chengjisishanluande sanjutou) [Шыңғыс тауларының үш алыбы – Абай, Шәкәрім, Мұхтар]. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1983. 232 б.

Чжэн, 2003 – *Чжэн Чж.* 阿拜哈萨克草原上的北极星 (Abai hasake saoyuanshangde beijixing) [Абай – Қазақ даласының жарық жұлдызы]. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2003. 232 б.

Әуезов, 2004 – *Әуезов М.* Абай жолы (қытай тіліне аударған – Қабай, Гао Шуньфан). [阿拜之路]. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2004. 4 т.

Мақатаев, 2011 – *Мақатаев М.* Қаздар қайтып барады (аударған Тәбәрәкқызы Қ.) [远飞的大雁]. – Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы, 2011. 354 б.

Тәбәрәкқызы, 2022 – *Тәбәрәкқызы Қ.* (аударған). Қазақстан ақындарының өлеңдер таңдамалары [当代哈萨克斯坦诗歌精选]; Қазіргі заман Қазақстан әнгімелер таңдамалары [当代哈萨克斯坦小说精选]. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2022.

Дәутайұлы, 2023 – *Дәутайұлы Н.* 塔拉兹 - 根脉深沉的丝路古城 [Тараз – тамыры терең Жібек жолындағы көне қала] (аударған – Тәбәрәкқызы Қ. Серғазы Е.). – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2023. 186 б.

Шын, 2015 – *Шын Ч.* Ұлы реформатор Дэн Сяопин (аударған – Қ. Бөртөреұлы, А. Тоқтарқожақызы, Д. Оралбайұлы). – Алматы: Орхон Баспа үйі, 2015. 214 б.

Си, 2014 – *Си Цз.* Ел басқару туралы. – Бейжің: Издательство литературы на иностранных языках, 2014. 624 б.

Си, 2024 – *Си Цз.* Внешняя политика современного Китая (2013-2023 гг.). – Алматы: ЭК «Один пояс и один путь», 2024. 388 с.

References:

Mynzhani, 1987 – *Mynzhani N.* Kazaktyn kyskasha tarihy. – Yrimzhi: Shynzhan halyk baspasy, 1987. 685 b. (in Kaz).

Su, 1989 – *Su B.* Kazak madenietinin tarihy. – Yrimzhi: Shynzhan universiteti baspasy, 1989. 554 b. (in Kaz).

Mukamethanuly, 2005 – *Mukamethanuly N.* Su Bejhaj zhane onyn kazak tarihy zerttegen enbekteri zhoninde // Bekmahanov okulary. – Almaty, 2005. 255-259 bb. (in Kaz).

Mukamethanuly, 2014 – *Mukamethanuly N.* Izdenis: tarih zhane zamana. – Almaty: Merej, 2014. 248 b. (in Kaz).

Tyrkologiya gylimi-zertteu instituty, 2004 – *K.A. Yassauy atyndagy Halykaralyk kazak-turik universitetinin Tyrkologiya gylimi-zertteu instituty.* Gundar tarihyynyn zhylnamasy. – Turkistan, 2004. 411 b. (in Kaz).

Ahmetuly, 2005 – *Ahmetuly Sh.* (audaryp baspaga dajyndagan). Ezhelgi yjsin eli. – Yrimzhi: Shynzhan halyk baspasy, 2005. 390 b. (in Kaz).

Ahmetuly, 2005 – *Ahmetuly Sh.* (audaryp kurastyrgan). Uly Turki kaganaty. – Yrimzhi: Shynzhan zhastar-orender baspasy, 2006. 600 b. (in Kaz).

Myrzahan, 2006 – *Myrzahan Zh.* (zhauapty red.). Chzhongo zhylnamalaryndgy kazak tarihyyna katysty derektemeler. – Bejzhin: Ultar baspasy, 2006. 504 b. (in Kaz).

Ezhenhan, Oshan, Sungataj, 2009 – *Ezhenhan B., Oshan Zh. zhane Sungataj S.* (audaryp kurastyrgan). Kazakstan tarihy turaly kytaj derekteri. – Almaty: «Dajyk-Press» baspasy. 2005-2009. 6 t. (in Kaz).

Hafizova, 2020 – *Hafizova K.Sh.* Cinskaya imperiya i Kazahskie hanstva (vtoraya polovina XVIII — pervaya tret' XIX vv.). – Nur-Sultan, 2020. 344 s. (in Rus).

Masimhanuly, 2023 – *Masimhanuly D.* Kytaj kalamgerlerinin tandamaly shygarmalary. – Almaty: ZhShS Litera-M baspasy, 2023. 5 t. (in Kaz).

Smaliyov, 2002 – *Smaliyov A.A.* Kazakhstan segodnya. Informacionno-analiticheskij sbornik // pod red. A.A. Smaliyova. – Almaty: Intellservis, 2002. ss. 570-574. (in Rus).

Van, 2023 – *Van M.* Kulki men zhel. Shen' Shesi. Kaskyrlar patshasy. Gao Hunbo. Gao Hunbo zharlary (Abdyrakyn N. audarmalary). – Almaty: Shygys adebiyeti kompaniyasy. 2023. (in Kaz).

Zhu, 2023 – *Zhu Yu.* Ustazdarga. Yan Chzhen. Yan auletin otbasylyk tagylymy. Zhu Yujsin. Bilim beru turaly danalyk sozder» (audargan Kaliolla A.). – Almaty: Kazak enciklopediyasy zhane Kazak universiteti baspa uji, 2022-2023. (in Kaz).

Uan, 2017 – *Uan B.* «Danalyktyn dajegi» (哲理的天平) (audargan Abdyrakyn N.). – Almaty: Kazak universiteti baspa uji, 2017. 122 b. (in Chin).

Kabaj, 1985 – *Kabaj A.* 阿拜诗选 (Abai shixuan) [Abaj olenderi]. – Yrimzhi: Shynzhan halyk baspasy, 1982. 172 b.; 阿克利亚 (Akeliya) [Akliya]. – Yrimzhi: Shynzhan halyk baspasy, 1984. 89 b.; 阿拜研究文集 (Abai yanjiu lunji) [Abaj zertteuler zhinagy]. – Bejzhin: Ulttar baspasy, 1985. 251 b. (in Chin).

Su, 1983 – *Su Chzh.* 成格斯 山峦的三巨头 – 阿拜, 恰卡里姆, 穆赫塔尔 (Chengjisishanluande sanjutou) [Shyngys taularynyn ush alyby – Abaj, Shakarim, Muhtar]. – Bejzhin: Ulttar baspasy, 1983. 232 b. (in Chin).

Chzhen, 2003 – *Chzhen Chzh.* 阿拜哈萨克草原上的北极星 (Abai hasake caoyuanshangde beijixing) [Abaj – Kazak dalasynyn zharyk zhuldyzy]. – Bejzhin: Ulttar baspasy, 2003. 232 b. (in Chin).

Auezov, 2004 – *Auezov M.* Abaj zholy (kytaj tiline audargan – Kabaj, Gao Shun'fan). [阿拜之路]. – Bejzhin: Ulttar baspasy, 2004. 4 t. (in Chin).

Makataev, 2011 – *Makataev M.* Kazdar kajtyp barady (audargan Təbərəkkyzy K.) [远飞的大雁]. – Yrimzhi: Shynzhan zhastar-orender baspasy, 2011. 354 b. (in Chin).

Təbərəkkyzy, 2022 – *Təbərəkkyzy K.* (audargan). Kazakstan akyndarynyn olender tandamalary [当代哈萨克斯坦诗歌精选]; Kazirgi zaman Kazakstan angimeler tandamalary [当代哈萨克斯坦小说精选]. – Bejzhin: Ulttar baspasy, 2022. (in Chin).

Dautajuly, 2023 – *Dautajuly N.* 塔拉兹 - 根脉深沉的丝路古城 [Taraz – tamyry teren Zhibek zholyndagy kone kala] (audargan – Təbərəkkyzy K. Sergazy E.). – Bejzhin: Ulttar baspasy, 2023. 186 b. (in Chin).

Shyn, 2015 – *Shyn Ch.* Uly reformator Den Syaopin (audargan – K. Bortoreuly, A. Toktarkozhakyzy, D. Oralbajuly). – Almaty: Orhon Baspa uji, 2015. 214 b. (in Kaz).

Si, 2014 – *Si Cz.* El baskaru turaly. – Bejzhin: Izdatel'stvo literatury na inostrannyh yazykah, 2014. 624 b. (in Rus).

Si, 2024 – *Si Cz.* Vneshnyaya politika sovremnnogo Kitaya (2013-2023 gg.). – Almaty: EK «Odin po yas i odin put'», 2024. 388 s. (in Rus).

Мукаметханулы Н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

КУЛЬТУРНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ КИТАЕМ И КАЗАХСТАНОМ: АНАЛИЗ ПРОЦЕССА ОБМЕНА ИЗДАНИЯМИ

Аннотация. В статье рассматриваются культурные взаимодействия между Китаем и Казахстаном через анализ процесса обмена изданиями. Новизна исследования заключается в сравнительном анализе времени и содержания книг, переведённых с казахского на китайский язык, а также с китайского на казахский и русский языки, с целью выявления духовно-культурного влияния двух стран друг на друга. Цель исследования – определить культурное и духовное влияние Китая и Казахстана друг на друга через анализ официальных изданий, находящихся в обороте между двумя странами, с точки зрения их времени выхода и содержания. В работе использован исторический метод. Например, сравнительный анализ переводов произведений Абая на китайский язык, выполненных в 1940-х, 1950-х, 1980-х

годах, а также в XXI веке, позволил выявить их воздействие на китайскую аудиторию. Анализ содержания изданий, переведённых с китайского на казахский или русский языки, показал их значимость для Казахстана, например, публикация сборников ценных исторических источников о казахах, содержащихся в китайских архивах. Применение эмпирического анализа позволило изучить влияние классической литературы, научно- популярных трудов и политических книг, опубликованных на казахском и китайском языках, на формирование взаимного духовного понимания между народами двух стран. Выводы, сформулированные в статье, создают научную основу для понимания процесса и характера культурного и духовного взаимодействия между Китаем и Казахстаном. Также сделан вывод о том, что влияние «мягкой силы» Китая в Казахстане усиливается по мере углубления его экономического влияния.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта BR24993008 «Многостороннее сотрудничество Центральной Азии и Китая: с начального периода сотрудничества до стратегического партнерства».

Ключевые слова: Казахстан и Китай, культурные связи, процесс обмена изданиями, культурное взаимодействие, укрепление культурного иммунитета.

Mukhametkhanuly N.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

CULTURAL INTERACTION BETWEEN CHINA AND KAZAKHSTAN: ANALYSIS OF THE PUBLICATION EXCHANGE PROCESS

Abstract. This article examines the cultural interactions between China and Kazakhstan through an analysis of the publication exchange process. The novelty of the study lies in the comparative analysis of the time and content of books translated from Kazakh into Chinese, as well as from Chinese into Kazakh and Russian, to assess their spiritual and cultural impact on both countries. The aim of the study is to determine the cultural and spiritual influence of China and Kazakhstan on each other by analyzing official publications exchanged between the two countries in terms of their publication time and content. A historical approach was applied in the research. For example, a comparative analysis of translations of Abai's works into Chinese, carried out in the 1940s, 1950s, 1980s, and the 21st century, helped to identify their impact on the Chinese audience. Content analysis of publications translated from Chinese into Kazakh or Russian demonstrated their significance for Kazakhstan, such as the publication of valuable historical sources about Kazakhs preserved in Chinese archives. The use of empirical analysis made it possible to study the impact of classical literature, popular science works, and political books published in Kazakh and Chinese on the formation of mutual spiritual understanding between the peoples of the two countries. The conclusions drawn in the article provide a scientific basis for understanding the process and nature of cultural and spiritual interaction between China and Kazakhstan. Additionally, it is concluded that China's «soft power» influence in Kazakhstan is strengthening as its economic influence deepens.

Acknowledgment: This article was prepared as part of the scientific project BR24993008 «Multilateral cooperation between Central Asia and China: from the initial period of cooperation to strategic partnership».

Keywords: Kazakhstan and China, cultural ties, publication exchange process, cultural interaction, strengthening cultural immunity.

Сведения об авторах:

Набижан Мукаметханұлы, доктор исторических наук, профессор, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Нәбижан Мұқаметханұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Information about authors:

Nabizhan Mukametkhanuly, doctor of historical sciences, professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 25 наурыз 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

Han Nai Chao

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: jia_l@mail.ru

SUSTAINABLE MANAGEMENT IN THE OIL AND GAS INDUSTRY: ASSESSMENT OF ESG REPORTING AND THE IMPACT OF OIL AND GAS PROJECTS IN KAZAKHSTAN, CHINA, THE USA AND IRAQ

Abstract. The purpose of this study is a comparative analysis of the application of ESG (environmental, social and corporate governance) standards in the oil and gas sector on the example of Kazakhstan, China, the USA and Iraq. The scientific significance of the study lies in identifying strategies for improving ESG practices by revealing their country features. The scientific novelty of the study is the systematic assessment of ESG – experiments in various economic and political conditions using a specific comparative analysis and the SWOT method. The study examined the ESG indicators of countries in terms of: environmental impact, social consequences and economic efficiency. The research methodology includes qualitative and quantitative analysis based on sources, comparative charts and SWOT analysis. The results show that the United States has the most widespread use of ESG standards, China is developing environmental initiatives, Kazakhstan is building transparency, and Iraq is lagging behind due to political instability. The results of the study can serve as the basis for research in the sustainable development of the oil and gas sector. In the course of the study, legislative initiatives, state incentives that affect the development of sustainable practices in the oil and gas industry were considered. Differences in the level of commitment and standardization of ESG reporting between countries have been identified, which allows a deeper understanding of the motivation and barriers to their implementation. The study also looks at the prospects for harmonizing ESG approaches at the international level. This topic is especially relevant in the context of global climate challenges and increased requirements for business transparency and responsibility on the part of investors and international organizations.

Key words: ESG, oil and gas sector, sustainable development, environmental management, international standards, social responsibility, SWOT analysis.

Introduction

The oil and gas industry is a key economic sector for many countries such as Kazakhstan, China, the United States and Iraq. This sector makes a significant contribution to the gross domestic product, job creation and national energy security (Mara D. et al., 2022:658). However, its activities are fraught with numerous challenges, including environmental risks, social consequences, and the need to improve corporate governance. In the context of global climate change and the growing expectations from the international community for responsible business conduct, increasing attention is being paid to the principles of sustainable development, especially environmental, social and managerial responsibility (ESG).

The relevance of this study is due to the need to rethink the role of the oil and gas sector in the context of sustainable development and the search for new management solutions that ensure a balance between economic growth and environmental conservation. ESG reporting is becoming an important tool that allows oil and gas companies not only to objectively assess their own impact on sustainable development, but also to form more transparent, ethical and sustainable business models. The introduction of ESG approaches helps to reduce reputational and investment risks, as well as increases the level of trust from investors, regulators and civil society.

Despite the growing popularity of ESG reporting, there are significant differences in the level of its implementation and quality among oil and gas companies in different countries. For example, American companies such as ExxonMobil and Chevron have long integrated ESG principles into their strategy, actively using international standards such as GRI and TCFD. At the same time, in emerging economies such as Kazakhstan and Iraq, the implementation of ESG reporting faces a number of challenges, including limited data collection infrastructure, political instability, and insufficient corporate culture.

The significance of the research is determined by its contribution to the development of a comparative approach to assessing ESG practices in the oil and gas industry in various countries, which is especially important in the context of globalization and the growing interdependence of energy markets. Such an analysis makes it possible to identify both successful practices and systemic barriers faced by companies in different economic and political conditions, and to formulate recommendations for the harmonization of ESG approaches at the international level.

Research in this area usually highlights aspects of ESG implementation in individual regions or companies, however, a comparative analysis of ESG reporting practices in the oil and gas sector of countries with different levels of economic development remains relevant in the study. The lack of data on the specifics of ESG reporting in developing countries such as Kazakhstan and Iraq, as well as the impact of oil and gas projects on the sustainability of the region, emphasize the need for this study.

The purpose of this work is to conduct a comparative analysis of ESG reporting by oil and gas companies in Kazakhstan, China, the United States and Iraq, assess the impact of their projects on environmental, social and managerial sustainability, as well as identify barriers and opportunities for further development of ESG practices in these countries.

Materials and methods

This research employs a multifaceted methodological framework to thoroughly investigate the influence of oil and gas projects on sustainable development and assess the efficacy of ESG reporting in the oil and gas sectors of Kazakhstan, China, the United States, and Iraq. To accomplish these objectives, both theoretical and empirical approaches were employed, along with a diverse array of data sources, including scholarly literature, international legal instruments, statistical information, national and foreign legislation, and ESG reports from prominent industry players.

To begin with, a comprehensive analysis of the scientific literature was conducted, encompassing both primary and secondary sources. To explore the theoretical underpinnings of sustainable management in the oil and gas sector, as well as the specifics of ESG reporting, a thorough examination of the works of domestic and international authors was conducted. These sources delve into the principles of sustainable development, the dimensions of environmental and social responsibility, and the functions of ESG reporting in the oil and gas industry.

The study of the implementation and utilization of ESG practices revealed the key challenges and patterns of implementation in countries with varying levels of economic development, such as Kazakhstan, China, the United States, and Iraq.

A crucial aspect of the research was the examination of international regulations governing the disclosure of non-financial information, specifically the Global Reporting Initiative (GRI), the Task Force on Climate-related Financial Disclosures (TCFD), and the United Nations Sustainable Development Goals. Utilizing these sources, we were able to contrast international standards with national ESG reporting practices.

Furthermore, we explored national and international laws that govern environmental, social, and governance standards in the oil and gas sector. This included the regulatory frameworks of Kazakhstan, China, the United States, and Iraq, which pertain to the disclosure of non-financial statements, environmental regulations, and corporate governance.

The method of comparative analysis was employed to evaluate the practice of producing ESG reports in the oil and gas industries of the aforementioned nations. The analysis took into account both the unique aspects of national legal frameworks and the structure, content, and quality of the reports themselves. The comparative approach revealed both similarities and significant variations in ESG reporting practices between developed and developing countries.

A review of publicly available sources and corporate reporting by major oil and gas companies allowed us to assess the practical implementation of ESG principles in real-world projects. Specifically, we conducted a case study of the following companies: Tengizchevroil (Kazakhstan), China National Petroleum Corporation (CNPC) (China), ExxonMobil (USA), and Basra Oil Company (Iraq). These organizations are major players in their respective countries' oil and gas industries, providing a valuable basis for comparison.

Through an examination of these companies' practices, we discovered how they incorporate ESG principles into their operations, the standards they employ for reporting (such as GRI and TCFD), and the impact of ESG initiatives on the economy, environmental sustainability, and social sphere in their respective countries.

The SWOT analysis allowed us to categorize the internal and external factors that influence the effectiveness of ESG strategies for oil and gas companies. The key metrics used by companies to demonstrate sustainability in the social, environmental, and management spheres were highlighted. In addition, the strengths and weaknesses of ESG reporting, as well as the opportunities and risks associated with its development.

The use of economic and statistical analysis techniques was employed to evaluate the influence of oil and gas projects on the economic performance of nations. Indicators such as the proportion of the oil and gas sector in GDP, employment, revenue from oil and gas exports, environmental costs, and expenditures on social programs. This analysis enabled us to draw conclusions about the correlation between environmental, social, and governance (ESG) practices and sustainable development in countries with diverse economic and institutional frameworks.

The comprehensive application of these methods and diverse sources of information allowed us to gain a comprehensive understanding of the current state of ESG reporting in the oil and gas sector and develop practical recommendations for its enhancement in countries with varying levels of economic development.

Discussions

In recent years there has been a significant increase in interest in ESG reporting in the oil and gas industry. According to research by Chang T. and Loh L., the introduction of ESG practices in oil and gas companies contributes not only to reducing environmental risks, but also to improving corporate image, increasing business transparency and attracting investment (Chong T., Loh L., 2023:3).

However, research by authors like Sheu C., Yen H. R., Krumwiede D. highlights that, even with the active application of ESG standards, there are notable variations in reporting practices across nations because of variations in the degree of legislative and regulatory development (Sheu C., Yen H. R., Krumwiede D., 2023:645).

Oil and gas developments in nations like Kazakhstan, China, the United States, and Iraq receive particular attention. Large-scale energy projects are being carried out in these nations, which are crucial to their economies but also deal with a number of issues related to sustainable development.

For instance, studies on Kazakhstan's oil and gas sector show that, in spite of their substantial economic contributions, oil and gas firms struggle with environmental and social responsibility (Tauekelova T. et al., 2024:164). In China, according to the data Qian Y. and Liu Y. although there are ongoing efforts to lower carbon emissions, the management and social components of ESG principles still need to be improved (Qian Y., Liu Y., 2024:5).

This study aims to evaluate the use of ESG reporting as a tool for sustainable management and examine the effects of oil and gas projects in Kazakhstan, China, the United States, and Iraq on their respective economies. The study looks at the difficulties and opportunities of applying ESG principles to the oil and gas sector, as well as how these reports can help businesses become more efficient and appealing to investors in the long run.

An analysis of existing scientific research indicates the increasing importance of ESG reporting as a tool for sustainable management in the oil and gas industry. Scientists emphasize that the introduction of ESG practices allows companies not only to reduce environmental and social risks, but also to strengthen corporate reputation, increase transparency and enhance investment attractiveness. At the same time, the literature records significant differences in the level and quality of ESG reporting between developed and emerging economies, due to the varying degrees of maturity of the institutional environment, legislative regulation and corporate culture.

The review indicates the need for an integrated approach to the implementation of ESG in the oil and gas sector, especially in countries such as Kazakhstan and Iraq, where social and environmental challenges remain acute. China is demonstrating active efforts to reduce its carbon footprint, but the management and social aspects of ESG require further development. The United States, on the contrary, has more established standards, which provides them with an advantage in generating high-quality reports.

Results

An analysis of the first and secondary sources showed that ESG reporting in the oil and gas industry is actively developing, but the implementation of these standards varies significantly depending on the country. Although Tengizchevroil and other oil and gas businesses in Kazakhstan have started incorporating environmental and social norms into their operations, ESG reporting is still not widely used by major public and private corporations (Khartukov E. M., 2022:103). In China, companies such as China National Petroleum Corporation (CNPC) are actively developing environmental initiatives, but face difficulties in managing social responsibility (China National Petroleum Corporation) [Electronic resource] <https://www.cnpc.com.cn/cnpc/index.shtml>. In the United States, companies like ExxonMobil and Chevron have long integrated ESG principles into their strategy, providing detailed reporting on environmental risks and social responsibility (ExxonMobil is committed to improving quality of life by meeting the needs of society) [Electronic resource] <https://corporate.exxonmobil.com/sustainability-and-reports/sustainability>. In contrast, Iraq is only now starting to grasp the concepts of sustainable development, and in the face of political unrest, oil and gas firms like Basra Oil Company are having trouble putting ESG reporting into practice (Basra Oil & Gas) [Electronic resource] <https://www.ufi.org/membership/ufi-approved-events/event/UFIIE-0548>.

The comparative analysis presented in the table reveals significant differences and similarities in the reporting practices of ESG (environmental, social and managerial) of the largest oil and gas companies in Kazakhstan, China, the USA and Iraq. The table provides estimates for specific criteria and provides information on the progress and challenges of ERP implementation in each country.

Table1. – Practices of ESG

Criteria	Kazakhstan (Tengizchevroil)	China (CNPC)	USA (ExxonMobil)	Iraq (Basra Oil Company)
Environmental Reporting	Focus on reducing carbon emissions and implementing waste	Emphasis on pollution reduction and transition to	High level of disclosure, including CCS	Weak reporting; environmental aspects hindered

	minimization technologies. Limited data detailing.	cleaner technologies. Insufficient water resource data.	technologies and climate risk assessment (GRI, TCFD standards).	by a lack of modern technologies.
Social Responsibility	Interaction with local communities and job creation. Initiatives for improving working conditions not disclosed.	Emphasis on labor safety programs. Limited information on local community support and workforce diversification.	Comprehensive disclosure of safety initiatives and participation in social projects.	Almost no information on social responsibility. Working conditions remain poor.
Corporate Governance	Partial transparency in governance. Limited information on strategy and anti-corruption policies.	Limited data on internal governance processes and ethics.	High transparency, including regular audits, anti-corruption policies, and risk management.	Insufficient governance data. Political instability hinders this area's development.

Due to strict laws and cutting-edge technology, the USA leads the world in ESG integration. Iraq, on the other hand, has a difficult time implementing sustainable management techniques. China and Kazakhstan are improving, but they are not as transparent or in line with international norms as they should be.

This analysis emphasizes the necessity of developing methods that are specific to each nation's economic, legal, and technological circumstances in order to improve ESG practices.

A comprehensive view of the strengths and weaknesses of each country's ESG, growth opportunities and external challenges they face was presented in the framework of the study by SWOT analysis(table2).

Table 2. – SWOT analysis of country specifics of ESG oil and gas sector¹

Strengths	Weaknesses
<i>USA</i> : Strong adherence to international ESG guidelines such as TCFD and GRI.	<i>USA</i> : Although there is a wealth of data on carbon emissions, there is little reporting on

¹ Note: The SWOT analysis provides a comprehensive view of the countries' strengths and weaknesses in the field of ESG, as well as the growth opportunities and external challenges they face. The United States leads the way in strict compliance with international ESG standards (TCFD, GRI) and demonstrates a high level of governance transparency. China is making significant investments in pollution prevention and renewable energy development, gradually approaching the global ESG standards. Kazakhstan stands out with clear goals to achieve carbon neutrality by 2060 and investments in environmentally friendly technologies. Iraq is beginning to pay attention to the urgency of environmental and social issues, which creates the basis for future improvements. The United States has a shortage of data on resource management and water use, as well as gaps in reporting on staff diversity. China is characterized by a lack of openness, especially in the field of water use, and has significant gaps in environmental data. Kazakhstan faces a lack of transparency in ESG reporting and a lack of information on renewable energy initiatives. Iraq is suffering from political instability, which leads to poor management efficiency of the ESG and a lack of alignment with international standards. It is important for each country to minimize weaknesses and threats, focusing on unlocking its potential in the ESG field. The United States and China have the resources and ambitions to take a leading position on the international ESG agenda. Kazakhstan can become a regional example of sustainable development with increased transparency and accountability. Iraq needs international support and improved infrastructure to integrate ESG principles into the oil and gas sector. Effective implementation of ESG strategies can become an important driver of sustainable growth for all countries, despite the existing challenges.

Thorough documentation of the effects on the environment (carbon emissions, renewable energy projects). Robust governance framework with a high degree of transparency. <i>China:</i> Large expenditures on pollution prevention and renewable energy. Growing conformity to TCFD and GRI norms. <i>Kazakhstan:</i> Clearly defined sustainability objectives, like becoming carbon neutral by 2060. Investment in renewable energy sources and clean technology. <i>Iraq:</i> Environmental and social issues are not well known, but they are becoming more so.	resource management and water usage. Reports on worker diversity include some gaps. <i>China:</i> Inconsistent openness and discrepancies with international standards. Water and resource efficiency receive less attention, and there are considerable gaps in environmental data. <i>Kazakhstan:</i> Reports on renewable energy initiatives are few. inadequate openness around water use. <i>Iraq:</i> Political instability leads to poor governance. Poor ESG reporting and no alignment with TCFD or GRI.
Opportunities <i>USA:</i> Development of renewable energy and carbon capture technology. Leadership in the development of international ESG standards and procedures. <i>China</i> is becoming more in line with global ESG standards. chance to take the lead in the switch to clean energy. <i>Kazakhstan:</i> Enhancing ESG reporting could help the country draw in foreign investment. the chance to take the lead in local renewable energy projects. <i>Iraq:</i> Possibility of global cooperation to raise ESG and governance standards. increasing awareness of the necessity of ESG initiatives in spite of infrastructure constraints.	Threats <i>USA:</i> Possible federal regulatory issues that could have an effect on reporting guidelines. Environmental practices relating to energy are under public scrutiny. <i>China:</i> Possible criticism for not fully adhering to international ESG norms. ongoing issues with pollution. <i>Kazakhstan:</i> The country's economic dependence on fossil fuels could impede the swift shift to renewable energy. The implementation of ESG policies may be slowed by political unrest. <i>Iraq:</i> Strong ESG governance development is threatened by political unrest. little capacity to satisfy global ESG requirements because of infrastructure problems.

United States is leading the way in implementing ERP practices, China and Kazakhstan are making significant steps in developing reporting, while Iraq is facing challenges due to infrastructural and political constraints.

A comparative analysis of the economic impact, social impact and environmental costs of oil and gas projects in four countries: USA, China, Kazakhstan, Iraq is shown in the diagram (figure 1).

1. Economic Impact This indicator reflects the impact of ESG practices on economic activity in the oil and gas sector. It includes the level of investment in sustainable technologies and projects (for example, renewable energy).

Economic benefits from the introduction of carbon capture technologies and increased energy efficiency. The opportunity to attract foreign investment through ESG initiatives and transparency.

His calculation is based on this way of data on the level of investments in sustainable technologies. The growth of economic profits from new ESG projects.

Attracting foreign investments.

2. Social Impact - This indicator evaluates the impact of ESG practices on social aspects, including

the creation of jobs related to renewable energy sources or environmental projects.

Impact on the local community (reducing pollution, improving health) and social justice and diversity (e.g. gender equality and employee rights).

His calculation includes the level of involvement of local communities in ESG projects. Employee health and safety indicators and equality and diversity data in ESG reports.

3. Environmental Costs - this indicator reflects the negative impact of the oil and gas sector on the environment, despite the introduction of ESG practices, these are emissions of carbon dioxide and other pollutants. Use of water and land resources and damage caused by pollution or destruction of ecosystems.

Its calculation includes the amount of greenhouse gas emissions TCFD data, the level of impact on water and land resources.

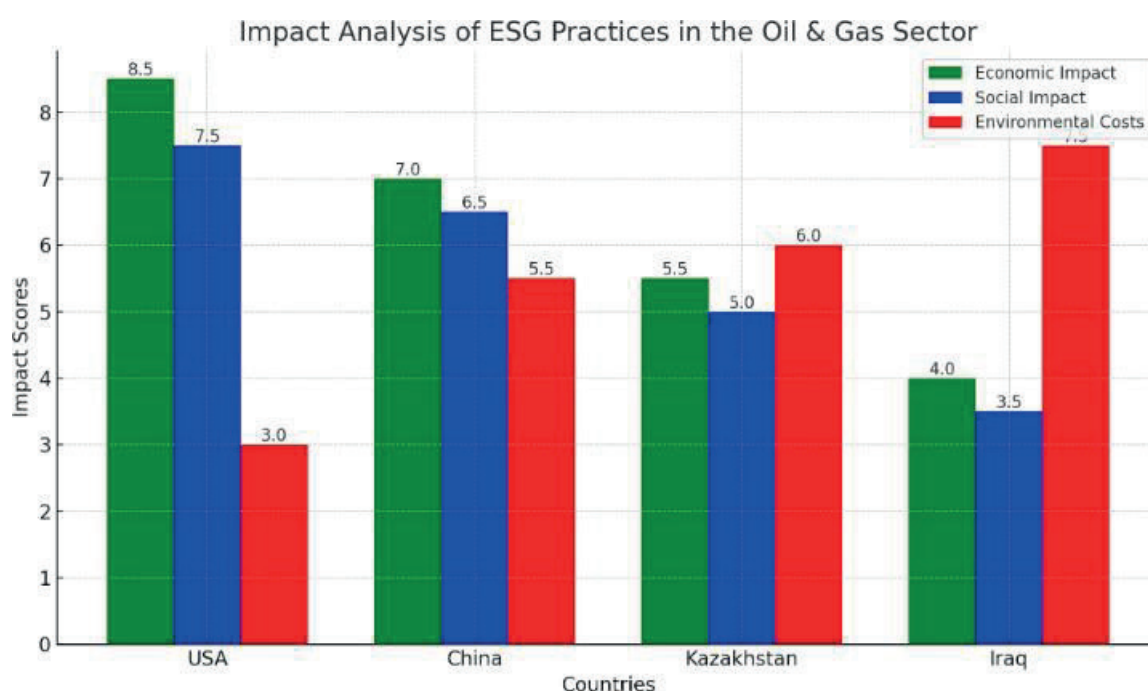

Figure 1. Impact Analysis of ESG Practices in the Oil&Gas Sector

The source was compiled by the author based on the data [17-19]

Characteristics of the chart by country:

The United States has a high integration of the oil and gas industry into the economy, a significant contribution to GDP and jobs(Qun L. E. I. et al. ,2023:946). Moderate progress in improving infrastructure and living conditions. Low compared to other countries due to the use of emission reduction technologies. Although environmental costs are lower (3.0), the United States exhibits strong economic (8.5) and social (7.5) effects from ESG practices. And China is making a big contribution to the economy through export-oriented projects.Social programs are gradually improving, but are being held back by high urbanization. Problems with water and air pollution remain significant. Although China is mediocre in every way, its environmental costs (5.5) are nevertheless more than those of the US.

In Kazakhstan, the contribution to GDP is due to dependence on commodity exports. Progress in infrastructure development is limited, although there are prospects(Kadyrov B., Kuantkan B.,2024:119). There are serious pollution problems due to outdated mining technologies.

Although Kazakhstan exhibits a balanced approach, its economic and social impact metrics are not as high as those of China and the United States. In Iraq, there is a limited impact on GDP due to political instability. Weak social infrastructure and low standard of living (Alyaseri I. J. J., Awthaeefa S. S., 2021:1). High level of environmental damage due to the lack of modern technologies. The chart helps to see the balance between economic benefits, social responsibility and environmental costs in each region, providing key information for comparative analysis. Iraq has substantial environmental expenses (8.0), but little impact on the economy (4.0) or society (3.5).

A comparative analysis using tables, charts, and the SWOT approach, revealed that environmental, social, and governance (ESG) practices in the oil and gas industry are advancing, yet their implementation varies widely across nations, influenced by economic, political, and infrastructure factors.

The United States stands out as a leader in ESG integration due to its advanced regulatory system, technological advancements, and transparent corporate governance practices. China is actively pursuing environmental initiatives, aiming to meet international standards, but faces challenges in terms of openness and environmental pollution (Coenen J. et al. ,2021:5). Kazakhstan is making significant progress towards sustainable development, but faces issues with transparency and the effectiveness of ESG reporting (Spankulova L. et al. ,2025:62).

Iraq is at the early stages of implementing ESG practices due to political instability and underdeveloped infrastructure, which results in limited social and economic impact and high environmental costs (Mazhar L. M., Obaid R. N.:23).

The application of SWOT analysis allowed us to pinpoint the strengths and weaknesses, as well as the potential and risks of each nation in the context of ESG. The chart of the equilibrium of economic, social, and environmental effects underscored the significance of a holistic approach to sustainable development management.

Therefore, for the successful implementation of ESG reporting in the oil and gas sector, it is crucial to tailor approaches to the specific circumstances of each country, foster an institutional framework, and enhance international collaboration. This will enhance the industry's investment appeal, bolster environmental and social accountability, and foster sustainable economic growth.

Conclusion

According to a study on ESG (environmental, social, and managerial) reporting practices in the oil and gas sector, there are notable variations in how sustainable management is implemented in the US, China, Kazakhstan, and Iraq. Economic circumstances, national priorities, and the degree of technological advancement are the causes of these discrepancies. Because of its high levels of transparency, adherence to international standards, and incorporation of cutting-edge technology that lower environmental costs and promote social responsibility, the USA leads the world in ESG. China is making significant investments in ESG principles and sustainable energy, but it still faces obstacles from high environmental costs and a lack of transparency. Kazakhstan has high carbon neutrality targets despite its limited resources, but it still has to upgrade its resource management and reporting systems. Despite its enormous oil and gas potential, Iraq struggles with political unrest and inadequate infrastructure, which makes it much harder to establish sustainable governance.

In the USA, the reports are detailed and cover a wide range of data. Special attention is paid to the issues of carbon emission reduction, the use of renewable energy sources, water resources management, staff diversification and transparency of management processes. The TCFD, GRI, and SASB standards are most fully respected. In China, the Reports are structured, but less detailed. Information on investments in renewable energy and measures to reduce air pollution is disclosed, but information on water resources, biodiversity and the sustainable use of land resources is often missing. Transparency of reporting is inferior to Western standards. In China, the emphasis is on the environmental component, such as pollution control and the development of renewable energy, but

it does not pay due attention to social responsibility, transparency of corporate governance and workers' rights.

In Kazakhstan, the reports focus on strategic goals such as carbon neutrality by 2060, as well as the introduction of environmentally friendly technologies. However, data on social aspects (for example, the diversity of workers or contributions to the development of local communities) and water resources management are not sufficiently disclosed. In Kazakhstan, the focus is on carbon neutrality goals and investments in clean energy. At the same time, there is no detailed information on the mechanisms for achieving the goals and on the contributions of companies to social development. In Iraq, ESG reporting is just beginning to develop, and the structure of reports is extremely simplified. Information on environmental impact prevails, but there is practically no information on social aspects and transparency of corporate governance. In the USA and China, more attention is paid to the technological and economic aspects of ESG, while the social aspects are covered in less detail. In Kazakhstan, reporting is strategic in nature, with an emphasis on long-term goals, but specific data, such as on water use or social impact, are poorly disclosed. In Iraq, most of the ESG information remains at the level of declarations rather than analytical data. According to the report, the oil and gas industry's ESG projects' performance is contingent upon a number of criteria, including adherence to global standards, the utilization of contemporary technologies, and efficient management. However, political unpredictability and a vague legal framework can also pose serious challenges to the advancement of ESG practices.

Therefore, it is essential to improve international cooperation, modify ESG norms to suit local circumstances, and boost managerial efficiency and transparency in the oil and gas sector in order to guarantee sustainable development. This will balance the economic benefits, social improvements and minimization of environmental damage in each country.

References:

Mara D. et al., 2022 – *Mara D. et al.* The place of energy security in the national security framework: an assessment approach // *Energies*. 2022. T. 15. №. 2. P. 658.

Chong T., Loh L., 2023 – *Chong T., Loh L.* Innovating ESG Integration as Sustainable Strategy: ESG Transparency and Firm Valuation in the Palm Oil Sector // *Sustainability*. 2023. T. 15. – №. 22. P. 1-36

Sheu C., Yen H. R., Krumwiede D., 2023 – *Sheu C., Yen H. R., Krumwiede D.* The effect of national differences on multinational ERP implementation: an exploratory study // *Total Quality Management & Business Excellence*. 2023. T. 14. №. 6. P. 641-657.

Tauekelova T. et al., 2024 – *Tauekelova T. et al.* Comparative Analysis of Social Responsibility of Business in Kazakhstan and Developed Countries // *Review of Applied Socio- Economic Research*. 2024. Vol. 28. No. 2. P. 163-178.

Qian Y., Liu Y., 2024 – *Qian Y., Liu Y.* Improve carbon emission efficiency: What role does the ESG initiatives play? // *Journal of Environmental Management*. 2024. T. 367. P. 1-22

Khartukov E. M., 2022 – *Khartukov E. M.* Kazakhstan's energy resources // *World Affairs: The Journal of International Issues*. 2022. T. 26. №. 2. P. 102-126.

China National Petroleum Corporation, 2021 – China National Petroleum Corporation // <https://www.cnpc.com.cn/cnpc/index.shtml> (accessed: 10.01.2025)

ExxonMobil is committed to improving quality of life by meeting the needs of society, 2024 – ExxonMobil is committed to improving quality of life by meeting the needs of society // <https://corporate.exxonmobil.com/sustainability-and-reports/sustainability> (accessed: 10.01.2025)

Basra Oil & Gas, 2023 – Basra Oil & Gas // <https://www.ubi.org/membership/ubi-approved-events/event/UFIIAE-0548/> (accessed: 10.01.2025)

Qun L. E. I. et al., 2023 – *Qun L. E. I.* Shale oil and gas exploitation in China: Technical comparison with US and development suggestions // *Petroleum Exploration and Development*. 2023. T. 50. №. 4. P. 944-954.

Kadyrov B., Kuantkan B., 2024 – *Kadyrov B., Kuantkan B.* Kazakhstan Economy Sustainable Development: Trade Dynamics Impact //Eurasian Journal of Economic and Business Studies. 2024. T. 68. №. 2. P. 118-134.

Alyaseri I. J. J., Awthaeafa S. S., 2021 – *Alyaseri I. J. J., Awthaeafa S. S.* Economic Development in Iraq: Between Economic Shocks and IMF Conditions //Pt. 2 J. Legal Ethical & Regul. Isses. 2021. T. 24. P. 1.

Coenen J. et al. ,2021 – *Coenen J. et al.* Environmental governance of China's belt and road initiative //Environmental Policy and Governance. 2021. T. 31. №. 1. P. 3-17.

Spankulova L. et al. ,2025 – *Spankulova L. et al.* Integration of ESG Principles into the Sustainable Development Strategy of Kazakhstan //Journal of Central Asian Studies. 2025. T. 23. №. 1. P. 61-81.

Mazhar L. M., Obaid R. N., 2025 – *Mazhar L. M., Obaid R. N.* Sustainability Disparities Between Local and Multinational Companies in Iraq //Academia Open. 2025. T. 10. №. 1. P. 1-39

Хань Найчао

Экономика және Бизнес жоғары мектебі, Әл-фараби атындағы қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: jia_l@mail.ru

МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ МЕНЕДЖМЕНТ: ESG ЕСЕПТІЛІГІН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН, ҚЫТАЙ, АҚШ ЖӘНЕ ИРАКТАҒЫ МҰНАЙ-ГАЗ ЖОБАЛАРЫНА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Бұл зерттеудің мақсаты – ESG (экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік басқару) стандарттарының мұнай-газ секторындағы қолданысын Қазақстан, Қытай, АҚШ және Ирак елдері мысалында салыстырмалы түрде талдау. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы ESG тәжірибелерінің елдік ерекшеліктерін ашу арқылы оларды жетілдіру стратегияларын анықтауда жатыр. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – әртүрлі экономикалық және саяси жағдайлардағы ESG-тәжірибелердің нақты салыстырмалы талдауы мен SWOT әдісі арқылы жүйелі бағалануы. Зерттеу барысында елдердің ESG көрсеткіштері: экологиялық әсер, әлеуметтік салдарлар мен экономикалық тиімділік тұрғысынан қарастырылды. Зерттеу әдістемесіне дереккөздерге негізделген сапалық және сандық талдау, салыстырмалы диаграммалар және SWOT-талдау енді. Нәтижелер көрсеткендей, АҚШ ESG стандарттарын ең кеңінен қолданады, Қытай экологиялық бастамаларды дамытып келеді, Қазақстанда ашықтық негізделініп келеді, ал Ирак саяси тұрақсыздықтың салдарынан артта қалып отыр. Зерттеу нәтижелері мұнай-газ секторының тұрақты дамуындағы зерттеулергенегіз бола алады. Зерттеу барысында мұнай-газ саласындағы тұрақты тәжірибелердің дамуына әсер ететін заңнамалық бастамалар, мемлекеттік ынталандырулар қарастырылды. Елдер арасындағы ESG есептілігінің міндеттілігі мен стандарттау деңгейіндегі айырмашылықтар анықталды, бұл оларды жүзеге асырудағы мотивация мен кедергілерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу сонымен қатар халықаралық деңгейде ESG тәсілдерін үйлестіру перспективаларын қарастырады. Бұл тақырып әсіресе жаһандық климаттық сын-қатерлер мен инвесторлар мен халықаралық ұйымдар тарапынан бизнестің ашықтығы мен жауапкершілігіне қойылатын талаптардың күшеюі жағдайында өзекті.

Кілт сөздер: ESG, мұнай-газ секторы, тұрақты даму, экологиялық басқару, халықаралық стандарттар, әлеуметтік жауапкершілік, SWOT-талдау.

Хань Найчао

Высшая школа экономики и бизнеса, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: jia_l@mail.ru

УСТОЙЧИВОЕ УПРАВЛЕНИЕ В НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ: ОЦЕНКА ОТЧЕТНОСТИ ESG И ВЛИЯНИЯ НЕФТЕГАЗОВЫХ ПРОЕКТОВ В КАЗАХСТАНЕ, КИТАЕ, США И ИРАКЕ

Аннотация. Целью данного исследования является сравнительный анализ применения стандартов ESG (экологического, социального и корпоративного управления) в нефтегазовом секторе на примере Казахстана, Китая, США и Ирака. Научная значимость исследования заключается в определении стратегий их совершенствования путем раскрытия страновых особенностей практик ESG. Научная новизна исследования заключается в систематической оценке ESG-практик в различных экономических и политических условиях с помощью точного сравнительного анализа и метода SWOT. В ходе исследования были рассмотрены показатели ESG стран с точки зрения: экологического воздействия, социальных последствий и экономической эффективности. Методология исследования включала качественный и количественный анализ на основе источников, сравнительные диаграммы и SWOT-анализ. Результаты показывают, что США наиболее широко используют стандарты ESG, Китай развивает экологические инициативы, в Казахстане строится прозрачность, а Ирак отстает из-за политической нестабильности. Результаты исследования могут стать основой исследований устойчивого развития нефтегазового сектора. В ходе исследования были рассмотрены законодательные инициативы, государственные стимулы, влияющие на развитие устойчивых практик в нефтегазовой отрасли. Выявлены различия в уровне обязательности и стандартизации отчетности ESG между странами, что позволяет глубже понять мотивацию и барьеры для их реализации. В исследовании также рассматриваются перспективы гармонизации подходов ESG на международном уровне. Данная тема особенно актуальна в условиях глобальных климатических вызовов и ужесточения требований к прозрачности и ответственности бизнеса со стороны инвесторов и международных организаций.

Ключевые слова: ESG, нефтегазовый сектор, устойчивое развитие, экологическое управление, международные стандарты, социальная ответственность, SWOT-анализ.

Information about author:

Han Naichao , 3rd year Doctoral Student, Higher School of Economics and Business, Al farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Хань Найчао, Экономика және бизнес жоғары мектебінің 3 курс Докторанты, Әл-фараби атындағы қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторе:

Хань Найчао, докторант 3 курса, Высшая школа экономики и бизнеса, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Келіп түсті 28 наурыз 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

*¹Қуатова Х.Р. ²Ашинова Ж.Е.

^{1,2}Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан,
E-mail: ¹kuatova.khanymay1@gmail.com, ² zhanar.ashinova@gmail.com

ЖАПОН ҚОҒАМЫНДАҒЫ РОБОТОТЕХНИКАНЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ДАМУЫ

Аңдатпа. Қазіргі өркениеттік ландшафттың қарқынды өзгеруіне байланысты қоғамның эволюциялық даму қажеттілігі арта түсуде. Бұл тұрғыда Жапония — адамзаттың жаңа типі қалыптасып жатқан, технологиялық прогресс алдыңғы қатарда тұрған ел ретінде ерекше назар аударады. Осы мақалада Жапония тәжірибесіне сүйене отырып, Society 5.0 тұжырымдамасының мазмұны, құрылу ерекшеліктері мен даму үдерісі қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты — Жапонияның цифрлық даму тәжірибесін жүйелі түрде талдай отырып, Society 5.0 тұжырымдамасының ғылыми негіздерін ашу және оны ұлттық деңгейде қолдану мүмкіндіктерін бағалау. Зерттеу барысында жүйелі талдау және тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды. Аталған әдістер арқылы Жапониядағы цифрлық қоғамның негізгі компоненттері сараланып, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды елдің әртүрлі әлеуметтік, экономикалық және мәдени салаларына енгізудің ерекшеліктері айқындалды. Мақалада «"цифрлық қоғам" феноменінің семантикалық құрылымдары, оның ішінде негізгі ұғымдар, сипаттамалық белгілер, жалпы және айрықша факторлар талданады. ХХІ ғасырдың басында адамзат қоғамының өсіп келе жатқан сұраныстары мен қажеттіліктері дәстүрлі әлеуметтік модельдердің оларды толық қанағаттандыру мүмкіндігін шектегені көрсетілді. Бұл жағдай адамның цифрлық технологиялармен симбиозына негізделген жаңа қоғамдық форма — Society 5.0-дің пайда болуына алғышарт болды. Пандемия кезеңіндегі шектеулер Жапонияда "цифрлық қоғам" институтының белсенді қалыптасуына ықпал етті. Бұл үдерісте онлайн-медицинаның дамуы, қашықтан білім беру жүйесінің кеңеюі және әлеуметтік желілер арқылы коммуникацияның жаппай виртуалдануы байқалды. Сонымен қатар, цифрлық трансформацияның этикалық аспектілері, атап айтқанда тірі организмдер мен жасанды интеллект элементтерінің синергиясы, жапон қоғамының болашағына ықпалы тұрғысынан қарастырылады. Жапония тәжірибесі қоғамның цифрлану үдерісіндегі тиімді модель ретінде қарастырылып, оның негізгі элементтері Қазақстанда да табысты қолданылуы мүмкін екені анықталды. Зерттеу нәтижелері болашақта ғылыми ізденістер үшін теориялық және практикалық негіз бола отырып, мемлекеттік және қоғамдық даму стратегияларын қалыптастыруда қолдануға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Жапония, қоғам 5.0, жасанды интеллект, Заттар интернеті, депопуляция, робототехника, пандемия.

Кіріспе

XX-XXI ғасырлар тоғысында Азия аймағы робототехника саласында өндірісі мен тұтынуы бойынша Еуропа мен АҚШ-ты басып озып, жетекші орынды иеленді және сақтап отыр. Халықаралық робототехника федерациясының (IFR) мәліметі бойынша, дүние жүзінде жаңадан енгізілген барлық өнеркәсіптік роботтардың ішінде Азия аймағы 2019 жылы қондырғылардың 67% (World Robotics 2021 reports), 2020 жылы 71% және 2021 жылы 74% құрады. Он жылдан астам уақыт ішінде өнеркәсіптік роботтар ең белсендісі Қытайда, Жапонияда және Оңтүстік Кореяда жүзеге асырылуда. Жапония XIX ғасырдың аяғында және XX ғасырдың екінші жартысында бірқатар үкіметтік реформалардан кейін және дүниежүзілік соғыстағы орасан жеңілістің салдарын жойғаннан кейін өнеркәсіптік даму

жолына түскен Азиядағы бірінші мемлекет болды. Жапонияның әлемнің жетекші экономикалық дамыған елдерінің біріне тез айналу феномені жапондықтардың ұлттық ерекшеліктері мен қажырлы еңбегімен ғана емес, сонымен бірге АҚШ-тың маңызды қаржылық және технологиялық қолдауымен де байланысты болды (World Robotics 2021).

1957-1973 жылдар кезеңі жапон өнеркәсібінің бұрын-соңды болмаған жоғары жылдық даму қарқынымен сипатталатын «экономикалық өсудің жоғары қарқынды кезеңі» деп аталады (орта есеппен, шамамен 16%). Осы жылдар ішінде Жапонияның жалпы ұлттық өнімі 6,5 есе, ал өнеркәсіптік өндіріс көлемі 10 еседен астам өсті. Сонымен бірге жапон өнеркәсібі негізінен экстенсивті пайдалану жолымен дамыды, яғни өндіріске ресурстардың барлық түрлерін (шикізат, энергия, капитал, жұмыс күші және т.б.) ауқымын үздіксіз арттыру арқылы жүзеге асты. Өндірістің негізгі факторларының азаюына байланысты жапон өнеркәсібінің одан әрі дамуына кедергі келтірген бірқатар ірі мәселелер туындады. Атап айтқанда, Жапония еңбек сыйымдылығының білікті жұмыс күшінің жетіспеушілігінен және еңбек шығындарының өсуінен туындаған өндіріс, негізінен электромашиналар мен автомобиль өнеркәсібі сияқты салаларда артуына тап болды (Lebedeva, I.P). Жапонияның өнеркәсіптік салаларында өнімділікті арттырудың маңызды факторы адам еңбегін ауыстыруға немесе жақсартуға арналған өндірістегі автоматтандыру болды. Технологиялық процестерді қайта құру объектілері қосалқы өндірістік операциялар (материалдарды жылжыту және сақтау, электр дәнекерлеу және т.б.) болды. Осы мақсатта Жапонияда автоматты манипуляторлар мен қайта бағдарламаланатын роботтар жасалып, кеңінен қолданылды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында Жапонияның цифрлық қоғам қалыптастыру тәжірибесіне байланысты әртүрлі материалдар мен дереккөздер пайдаланылды. Атап айтқанда, Society 5.0 тұжырымдамасына қатысты мемлекеттік бағдарламалар, стратегиялық құжаттар, ғылыми мақалалар, статистикалық деректер мен сараптамалық есептер негізге алынды. Сонымен қатар Жапония үкіметі мен цифрлық агенттіктері ұсынған ресми ақпарат көздері, халықаралық ұйымдардың (мысалы, World Economic Forum, Халықаралық робототехника федерациясы (IFR)) баяндамалары мен цифрлық трансформация үдерісіне қатысты аналитикалық материалдар қолданылды.

Зерттеу әдіснамасы бірнеше ғылыми тәсілдерді қамтыды: жүйелі талдау әдісі — цифрлық қоғамның негізгі компоненттерін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл әдіс цифрлық технологиялардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени құрылымдарға әсерін анықтауда қолданылды; тарихи-салыстырмалы әдіс — Жапониядағы цифрлық трансформацияның даму кезеңдерін саралау үшін пайдаланылды. Бұл тәсіл арқылы Society 5.0 тұжырымдамасының эволюциясы мен алғышарттары талданды; контент-талдау әдісі — ғылыми әдебиеттер мен ресми құжаттардағы «цифрлық қоғам», «адам-технология симбиозы», «қоғамдық виртуалдандыру» секілді ұғымдардың мазмұнын ашуға бағытталды.

Зерттеу материалы ретінде Жапониядағы нақты салаларда (денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қатынастар) цифрландыру үдерісі мен оның нәтижелері алынған. Бұл материалдар Қазақстан жағдайында ұқсас модельдерді бейімдеп енгізу мүмкіндігін бағалауға мүмкіндік берді.

Талқылау

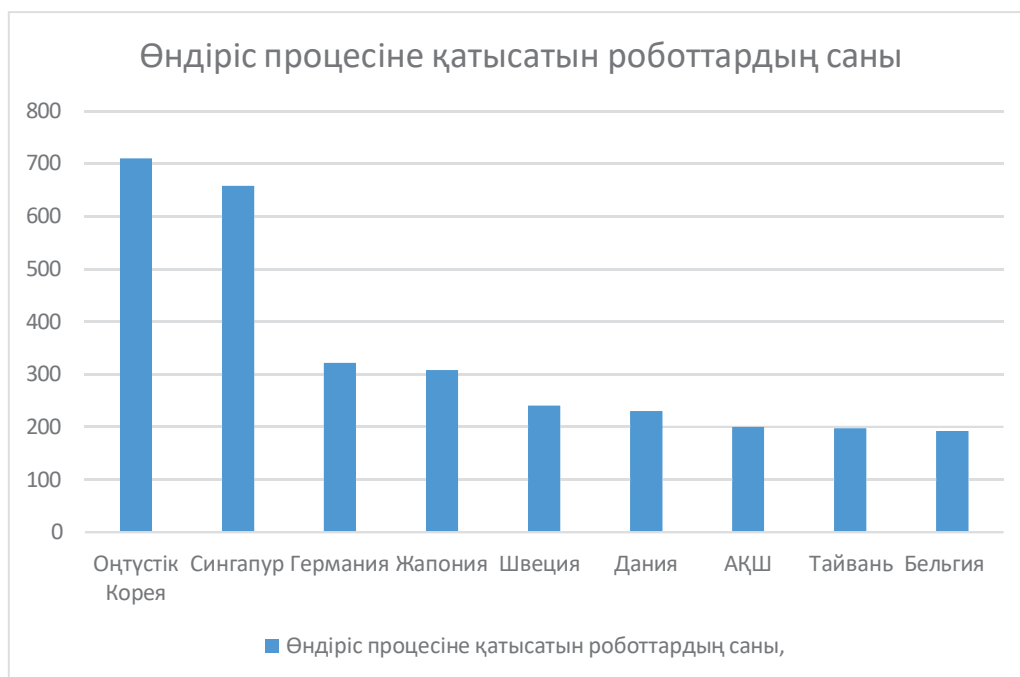
Жапонияда жаппай шығарылған алғашқы өнеркәсіптік Робот 1969 жылы қазанда американдық Funimation компаниясымен лицензиялық келісімге қол қойылғаннан кейін құрылған «Kawasaki-Unimate 2000» болды. Қымбат болғанымен, бұл робот әртүрлі операцияларға бейімделу қабілетінің арқасында айтарлықтай жұмыс күші тапшылығы бар салаларға қызығушылық тудырды. Роботтандыру арқылы жүзеге асырылатын, қолданбалы тапсырмалардың кең ауқымында роботтарды пайдалануға негізделген кең ауқымды тауарлар

номенклатурасын өндірудің артықшылықтары Жапония автомобиль өндірушілерінің, сондай-ақ электрондық және электротехникалық өнеркәсіп өкілдерінің назарын аударды. 1975-1985 жылдар аралығында бұл салалар Жапонияда өндірілген барлық өнеркәсіптік роботтардың жартысынан көбін құрады. Сол жылдары роботтардың негізгі өндірушісі Кавасаки компаниясы болды.

1987 жылы Халықаралық робототехника федерациясы (IFR) құрылды. Оның мақсаты бүкіл әлемде робототехниканы дамыту, яғни өнеркәсіптік роботтарды шығаратын компаниялардың мүдделерін қорғау және ағымдағы статистикалық деректерді енгізу, жинақтау халықаралық робототехника нарығын жүйелі түрде зерттеуге негізделген «World Robotics» жинағында жыл сайынғы есептерді жариялау арқылы әртүрлі елдердегі робототехниканың даму жағдайы көрінді. IFR бірнеше ондаған белсенді қатысушылардан тұрады. Бұл Испания робототехника және автоматтандыру қауымдастығы (Spanish Association of Robotics & Automation, SARA), Британдық автоматтандыру және роботтар қауымдастығы (British Automation & Robot Association, BARA), Корея робототехника қауымдастығы (Korea Association of Robot Industry, KAR), Қытай робот индустриясы альянсы (China Robot Industry Alliance, CRIA) сияқты халықаралық үкіметтік ұйымдар ғана емес, Ресей робототехника қауымдастығы (Russian Association of Robotics, RAR), роботтарды зерттеу институты (Robot Research Initiative, RRI), Норвегия ғылым және технологиялар университеті (Norwegian University of Science and Technology, NUST) және көптеген басқалар, сондай-ақ әлемге әйгілі электроника өндірушілері: «Panasonic», «Яскава» және «Кавасаки» (IFR. IFR Members). Осылайша Жапонияда да робототехника белсенді дамып келеді.

Бүгінгі таңда көптеген электроника өндірушілері тоңазытқыштар, микротолқынды пештер, кофе машиналары және автомобильдер сияқты жаппай нарықтық тұтыну тауарларын шығарумен шектелмейді. Мысалы, Toyota, Mitsubishi, Sony, Yamaha және Honda сияқты танымал жапон концерндері өз өнімдерін тек жергілікті ғана емес, сонымен қатар халықаралық нарықта өткізу үшін бір-бірімен белсенді бәсекелестікке түсуде. Жапониядағы робототехника өндірушілерінің саны өте аз, бірақ бұл өндірушілердің жыл сайынғы роботтарды өндіру көлемі әлемде өндірілетін робототехника өнімдерінің жалпы көлемінің 56% құрайды. 2017 жылы жапондық роботтарды экспорттау деңгейі 45%-ға өсті. Жаңа жабдықты сатып алатын негізгі елдер Қытай мен АҚШ болды. Жапонияның өзінде сатылым бар болғаны 18%-ға өсіп, 46 мың бірлікті құрады (World Robotics). 2016 жылы әлемдегі барлық роботтардың 90%-дан астамы өндіріс секторында шоғырланған. Бұл роботтардың көпшілігі электроника және автомобиль өнеркәсібінде негізделген. Олардың машина жасаудағы үлесі роботтардың жалпы санының шамамен 33% құрайды. Бұл, ең алдымен, жаңа автомобиль үлгілерін өндіру технологияларының жыл сайын күрделене түсуіне байланысты, сондықтан сапалы жұмыс үшін өндірушілер өндірісті жұмысшыларға сеніп тапсыруды жөн көрді.

Өндіріс процесіне қатысатын роботтардың ең көп саны Оңтүстік Кореяда айқындалды. Қаржы министрлігінің мәліметінше, 2017 жылы өндіріс орындарында 10 мың жұмысшыға 710 робототехникадан келген. Сингапур 658 бірлікпен сәл артта қалды. Әрі қарай айырмашылық айтарлықтай артады: Германияда – 322 бірлік, Жапонияда – 308 бірлік. Осылайша, бүгінде Жапония әлемдік рейтингте төртінші орында тұр. Үздік бестікті 240 бірлікпен Швеция қорытындылайды.

Сурет 1. Робот жұмысшыларының саны көп елдер, 2016

Дереккөз: IFR. IFR Members. URL: <https://ifr.org/members-list>

Сурет 2. Робот жұмысшыларының саны көп елдер, 2024

Дереккөз: Statista, International Federation of Robotics (IFR)

Әлемдік өнеркәсіптік робототехника нарығы 2024 жылы 9,6 миллиард долларға жетеді. Оңтүстік Корея робот-жұмысшыларды пайдалану бойынша көш бастап тұр. Қытай соңғы екі жылда өнеркәсіптік робототехникаға орасан зор инвестиция салғанымен, ол әлі де планетадағы ең автоматтандырылған ел емес. Төрт елде өз салаларында жұмыс істейтін роботтардың саны айтарлықтай жоғары.

Оңтүстік Корея робот-жұмысшыларды пайдалану бойынша әлемде көш бастап тұр, - деп хабарлайды AltIndex.com. Халықаралық робототехника федерациясының зерттеулеріне

сәйкес, елде 10 000 қызметкерге 1012 орнатылған роботтан келеді, бұл бес жыл бұрынғыдан 300-ге жуық көп. Бұл салаға қомақты инвестиция салған басқа елдермен салыстырғанда бұл көрсеткіш одан да әсерлі. Мысалы, екінші орында тұрған Германияда өңдеуші өнеркәсіпте орнатылған робот-жұмысшылар 2,4 есе аз (415). 10 000 қызметкерге 397 робот жұмысшыдан келетін Жапония тізімде үшінші орында. Қытай әлемде бесінші орында, 10 000 қызметкерге шаққанда 392 бірлік, бұл бес жыл бұрынғы 97 бірліктен көп. Осы сегіз жылда орын алған өзгерістерге тоқтала өтетін болсақ даму жолдары мен ерекшеліктер айқындалады. Америка Құрама Штаттары бұл көрсеткіштерден алыс, 10 000 қызметкерге 285 орнатылған робот жұмысшысы немесе 2017 жылмен салыстырғанда 85-ке көп. Еуропада роботтардың тығыздығы Швейцария өнеркәсібінде жаппай секірді, оның екі еселенген арақатынасы 129-дан 296 роботқа дейін өсті. Дегенмен, басқа Еуропа елдерінің көпшілігінде роботтандыру деңгейі әлдеқайда төмен болды. Статистика Италияның өңдеу өнеркәсібінде 10 000 қызметкерге шаққанда 219 роботтан келетінін көрсетеді, ал Бельгия мен Франция сәйкесінше 216 және 180 роботтан кейін келеді.

Көптеген елдер әлі де өнеркәсіптік автоматтандыру жарысында айтарлықтай прогреске жетуді қажет ететіндіктен, жаһандық өнеркәсіптік робототехника нарығының болашағы перспективті болып көрінеді. Шын мәнінде, Statista Market Insights мәліметтері бойынша, бүкіл нарық онжылдықтың соңына қарай оның көлемін үш еседен астам арттыруға көмектесетін цифрлық қоғамның шартты түрде болуы бірнеше жылдарға куәгері болады. Дүниежүзілік өнеркәсіптік робототехника нарығы 2024 жылы 9,6 миллиард долларға жетеді деп күтілді. Statista бұл көрсеткіш 275%-ға өсіп, 2030 жылға қарай 36,1 миллиард доллардан асады деп болжауда.

2017 жылы Жапония халқының саны рекордтық 264000-ға азайды деп болжануда. Қазіргі уақытта өлім-жітім тәулігіне орта есеппен 1000 адамға шаққанда туу санынан асады. Мысалы, Жапонияның солтүстігіндегі Тохоку аймағында қазір 1950 жылмен салыстырғанда тұрғындар аз. Жапонияда туу коэффициенті бір әйелге шаққанда 2,1 баладан едәуір төмен болды, бұл өсуді сақтау үшін қажет — қазіргі уақытта ол бір әйелге шамамен 1,4 баланы құрайды және экономикасы дамыған көптеген басқа елдерден айырмашылығы, бұл алшақтықты жою үшін иммиграция жеткіліксіз. 2015 жылы Жапония азаматтарының үштен бір бөлігі 65 жастан асқан: Ұлттық халықты зерттеу және әлеуметтік қамсыздандыру институтының зерттеулері бұл үлес 2050 жылға қарай 40 пайызға дейін өсетінін көрсетеді. БҰҰ-ның экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департаментінің халық бөлімі Жапонияға қатысты бағалауды жариялады, бұл ХХІ ғасырдың екінші жартысының басында елдің халқы 100 миллионнан аз адамға дейін азаятынын көрсетеді. ХХІ ғасырдың аяғында Жапония қазіргі халқының 34 пайызын жоғалтады. Жапонияның ішкі жұмыс күші (15-64 жас аралығында) жалпы халыққа қарағанда тезірек қысқарады және қазіргі уақыттан бастап 2050 жылға дейін шамамен 24 миллион адамға азаяды деп болжануда. Жақын арада иммиграция осы күрт қысқарудың орнын толтыру үшін жеткілікті түрде өсуі екіталай болған жағдайда, Жапония өнімділікке, әлеуетті өндіріс көлеміне және кірістің өсуіне қатысты перспективалы болады деп күтеді.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей Жапония бірнеше себептерге байланысты автоматтандыруда, роботтарды қолдануда және жасанды интеллектті күнделікті өмірге біріктіруде көптеген дамыған экономикаларға қарағанда жылдам қарқынмен жетістіктерге жетуі мүмкін.

- *Халық санының азаюы және жұмыс күшін азайтудың жеделдетілуі.* Жоғарыда айтылғандай, жұмыс күшінің ұзақ мерзімді қысқаруына байланысты өнімділіктің шектелуі іс жүзінде көптеген салаларды жаңа технологияларға инвестиция салуға итермелейді, бұл қазіргі уақытта Жапонияда, соның ішінде тарту қиынырақ шағын және орта кәсіпорындарда

айқын көрінеді және жұмыс күшін ұстау қажет. Жапония бұл демографиялық тенденцияда жалғыз емес, бірақ экономикасы дамыған басқа елдерден әлдеқайда озық.

- *Қартайған халық.* Жапония халқының қартаюы (бірнеше жылдан кейін "бэби бум" деп аталатын ұрпақ 75 жасқа толады) Денсаулық сақтау және қарттарға күтім жасау саласындағы жұмыс күшіне айтарлықтай қажеттіліктер туғызады, оларды "табиғи" жаңа жұмыс күшіне қатысушылар (яғни жергілікті жұмысшылар) қанағаттандыра алмайды. Нәтижесінде, роботтардың таралуы жапондық зауыттардан әлдеқайда асып түседі және мектептерді, ауруханаларды, мейірбикелік үйлерді, әуежайларды, теміржол вокзалдарын және тіпті храмдарды камтиды.

- *Қызмет сапасының төмендеуі.* Сауалнамалар Жапонияда қызметтердің көлемі де, сапасы да төмендейді деген пікірді қолдайды. Жапонияның Экономика, сауда және өнеркәсіп ғылыми-зерттеу институтының (Morikawa, 2018) зерттеу бөлімінің жақында жүргізген жұмысы қызметтердің сапасы жұмыс күшінің тапшылығына байланысты нашарлайтынын көрсетеді. Жеткізу қызметтері, ауруханалар, мейрамханалар, бастауыш және орта мектептер, дүкендер мен мемлекеттік қызметтер ең ауыр зардап шегеді.

Алдағы бірнеше онжылдықта робототехника мен жасанды интеллекттің қаншалықты жылдам болатынын дәл болжайтын хрусталь шар жоқ. Бұл технологиялардың адам еңбегін алмастыру үшін, әсіресе өңдеу өнеркәсібінен тыс жерлерде қалай бейімделетіні туралы тамаша болжам жоқ. Күрделі техникалық мәселелерден басқа, қолдау инфрақұрылымымен, атап айтқанда, осындай технологияларды жалпы халықпен бірге қолданудың құқықтық негізімен байланысты бірқатар кедергілер бар, оларды жою қажет. Маңызды мәселелерге тұтынушылардың құқықтарын қорғау, деректерді қорғау, зияткерлік меншік және коммерциялық келісімшарттар жасау кіреді. Жасанды интеллект технологияларының қарқынды дамуымен роботтарды қолдану енді өнеркәсіптік және әлеуметтік салалармен шектелмейді, олардың мәдени коннотациялары көбірек назар аударуға лайық. Адам мен машина арасындағы қарым-қатынасты, сондай-ақ тәжірибе мәселелерін түсінуге көмектесетін әртүрлі мәдени дәстүрлер шеңберіндегі робот мәдениетін талдауға арналған. Шығыс пен Батыс робот мәдениетінде айқын айырмашылықтар бар. Германия (Еуропа және Америка Құрама Штаттары) мен Жапония дін мен ғылыми фантастикадан бастау алатын мазасыз және көрнекі робот мәдениетін қалыптастырды. Бұл жерде неміс және жапон робомәдениетін талдау мысалында осы елдердің ғалымдары арасындағы тікелей диалог негізінде роботтардың әдеби бейнелерінің айырмашылықтары мен ерекшеліктері анықталады. Сонымен бірге неміс және жапон Робот мәдениетінің қалыптасуына үлкен әсер еткен дін мен ғылыми фантастиканың мәдени тамыры зерттелуде. Ғалымдардың роботтарға деген көзқарасы адамның табиғаты мен оның әлеммен өзара әрекеттесуіне қатысты әртүрлі танымдық көзқарастарына негізделген. Неміс робот мәдениеті-бұл классикалық антропоцентризм, онда адам ғаламда орталық орынға ие. Жапондық робот мәдениеті технологиялық артефактілер мен адамдардың бірлігіне баса назар аудара отырып, адамның басқа антропоцентрлік емес тұжырымдамасын көрсетеді. Робот мәдениетін зерттеу мәдени түсіндіру, деректерді талдау және басқа әдістерге негізделген. Бұл ең алдымен әдебиет, дін, философия, сондай-ақ кино және теледидар сияқты мәдени компоненттерге негізделген. Робот мәдениетіндегі айырмашылықтарды талқылау адам табиғаты мен мәдениеті туралы ойлауға әкеледі. Робот этикасын талқылау мәдениетаралық көзқарасты қажет етеді, бұл қытайлық модельді шабыттандыруы мүмкін. «Үшінші Қытай робомәдениеті» еуропалық, американдық және жапондықтардан ерекшеленеді: ол эклектикалық, прагматикалық, позитивті және адам мен машинаның үйлесімді өмір сүруіне баса назар аударады.

Робототехника маманы И.Р. Нурбахш былай деп атап өтеді: «Ешқашан робототехниканың анықтамасын алуға тырыспаңыз, өйткені инженерлердің өздері бұл ұғымның нені білдіретінін білмейді, себебі тез өзгерісте болатындығы шартталған (Nourbakhsh I.R. Robot futures). Техникалық сарапшылар робот тұжырымдамасын әлі күнге

дейін сенімсіз деп санайды, әсіресе инженерлік және гуманитарлық ғылымдар арасындағы шекаралық аймақта талқыға түскен. Техникалық тұрғыдан алғанда «робот – бұл әртүрлі технологиялардың (датчиктер, оптика, хаптика, бағдарламалық қамтамасыз ету, телекоммуникациялық құралдар, жетектер, қозғалтқыштар және батареялар) жиынтығы және адамның бағдарламалауы, бақылауы және қашықтан басқаруы арқылы қоршаған ортамен әрекеттеседі (Robertson J). Бұл анықтамаға сәйкес роботтар дерлік «автоматтар» болып табылады және оларға гуманистік зерттеу әдістері қолданылмайды. Қоғамда жұмыс істейтін гуманоидты роботтар туралы айтқанда ғана оларды гуманитарлық ғылымдар контекстінде қарастыруға болады. Біздің көзқарасымыз бойынша, роботты адамның жартылай немесе толық имитациялауы ретінде анықтауға болады. Ғылыми фантастикадағы адамдардан ерекшеленбейтін роботтардан бастап, шын мәнінде робот шаңсорғыштарға немесе кір жуғыш машиналарға дейін еліктеу мен жетілдірудің әртүрлі дәрежелері бар. Біріншісі техникалық тұрғыдан мүмкін бе және соңғысын әсіресе қытайлық контексте «роботтар» деп санауға бола ма? «Робот» ұғымы өз алдына күрделі, ал қытай тілі мағынасын одан әрі көмескілейді. Сонымен, «робот» сөзінің этимологиясы бізді «еңбек» идеясына жатқызады, бірақ қытай тілінде ол романтизацияланған және «машина» сөзі арқылы беріледі. Қатаң айтқанда, «адам» кейіпкерін сапалық термин ретінде қолдану орынсыз, өйткені ол адамдардың қиялына әсер етіп, роботтардың танымын бұрмалайды.

Роботтарға келетін болсақ, техникалық және гуманитарлық ғылымдар арасында когнитивтік ойлау мен фокуста алшақтық бар екені анық, бірақ роботтар технология мен мәдениеттің қос тіршілігі болып табылады. Жапон ғалымы Кэндзи Ито айтқандай: «Роботтар – технология мен мәдениеттің тоғысқан тамаша үлгісі. Роботтар – техникалық өнім, бірақ олар адам табиғатымен де тығыз байланысты» (Kenji Ito. Robots, A-Bombs and War). Гуманитарлық ғылымда роботтарды адам ретінде көбейту және еліктеу мәселелері мәдени контексте қарастырылуы керек.

Қорытынды

XXI ғасырда жасанды интеллект технологияларының қарқынды дамуына байланысты роботтармен өзара әрекеттесу үшін әлеуметтік кеңістік үнемі кеңейіп келеді. Қарт адамдарға күтім жасау, ерте жастағы балаларды оқыту, қарым-қатынас және тіпті эпидемияға қарсы шаралар сияқты салаларда роботтар қоғамның назарын көбірек аударады. Шетелдік ғалымдардың қызығушылықтары өндірістік (1980 жылдардан бастап) және әлеуметтік (21 ғасырдың басынан) роботтардан робототехника мәдениетін зерттеуге (соңғы онжылдықта) ауысты. Бұл тенденция гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардағы робототехника зерттеулеріндегі «мәдени бұрылыс» ретінде қарастыруға болады. Техникалық тәжірибе мен әлеуметтік мәдениеттің өзара генерациясы және өзара енуі бұл мәдени ауысуды алдын ала анықтады. 1960 жылдары неміс академиялық топтары роботтар мен басқа да жасанды адамдардың тарихи дәстүріне назар аудара бастады. 1980 жылдары дүниежүзілік ғылым роботтар құбылысының мәдени айырмашылықтары мәселелерін зерттей бастады, ал қазіргі технологиялық дәуірдің келуі бұл үрдісті жеделдете түсті. Соңғы жылдары мәдени робототехника, робофилософия және роботтық өнер роботтық гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа ұғымдар ретінде Robotics және Roboterpsychologie-ны алмастырды. Мысалы, 2013 жылы Х.Самани және басқа ғалымдар ұсынған «мәдени робототехника» концепциясы «мәдениеттегі роботтарды зерттеу, роботтарды мәдени қабылдауды және роботтар тудыратын мәдениетті зерттеуді» ұсынады (B.J. Dunstan, D. Silvera-Tawil, J.K.V. Koh, M. Velonaki). Роботтардың агенттік және объектілік күйіне көбірек назар аударатын «мәдени робототехникамен» салыстырғанда, бұл жерде «робот мәдениеті» түсінігі пайдаланылады және оны роботтармен байланысты жалпыланған мәдени құбылыс ретінде анықтайды. Бұл жағдайда роботтар мәдениеті адам мәдениеті контекстінде және адамнан тыс мәдениет контекстінде роботтар мәдениеті ерекшеленеді.

Адам мәдениеті санатындағы робот мәдениеті роботтар мен адамдар арасындағы қарым-қатынасқа байланысты рухани және материалдық мәдениет және оның мәні сөзсіз адамзат мәдениеті болып табылады. Ол өткенді талдайды, бүгінге мән береді, сонымен бірге болашаққа да тарайды, яғни дамитын робот мәдениетін қадағалайды, зерттейді және куәландырады. Робототехниканың дамуымен робот мәдениеті де болашақ қоғамдағы адам мен машинаның қарым-қатынасын анықтайды. Мәдени роботтар бір-біріне әсер ететін роботтардың гуманитарлық және практикалық мәдениетін қамтиды. Роботтардың гуманистік мәдениеті негізінен дінде, аңыздарда, философиялық ойлау, әдебиет, кино және теледидар, анимация және басқа жанрлар, соның ішінде робот әңгімелері, роботты тану, адам мен машина әрекетінің этикалық аспектілері өзара әрекеттесу, роботтар тудыратын танымал мәдени құбылыстар және роботтарды қабылдау. Роботтардың практикалық мәдениеті негізінен технологиялық зерттеулер мен әзірлемелер, стратегиялық саясат және өнеркәсіптік қолдану сипаттамаларында көрінеді. Роботтық гуманитарлық ғылымдар мен практикалық мәдениет, атап айтқанда қоғамдар жиі бір-бірімен үйлеседі (мысалы, «Таңғажайып аңғар» құбылысы), бірақ олардың арасында мәдени өкілдік пен әлеуметтік тәжірибеде де айырмашылықтар болуы мүмкін.

Әдебиеттер:

IFR..., 2021 – IFR: Robot sales rise. //https://ifr.org/ifr-press-releases/news/robot-salesrise-again (Дата обращения: 24.02.2024).

IFR..., 2021 – IFR: World Robotics Report: All-Time High with Half a Million Robots Installed in One Year. //https://ifr.org/ifr-press-releases/news/wr-report-all-time-high-with-half-a-million-robots-installed/(Дата обращения: 12.09.2024).

Lebedeva, 2007 – *Lebedeva I.P.* Yaponiya: promyshlennost' i predprinimatel'stvo (vt. pol. XX – nach. XXI v.) //Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. – Moscow.

IFR..., 2020 – IFR. IFR Members: //https://ifr.org/members-list (Дата обращения: 13.02.2025).

IFR..., 2018 – IFR: World Robotics — Industrial Robot Report 2018. //https://ifr.org/ifr-press-releases/news/global-industrial-robot-sales-doubled-over-the-past-five-years (Дата обращения: 18.02.2025).

Nourbakhsh, 2018 – *Nourbakhsh I.R.* Robot futures. Liu Jintao & Li Jing, Trans. Xi'an: Xi'an Jiaotong University Press. (In Chin).

Robertson, 2020 – *Robertson J.* No Place for Robots: Reassessing the Bukimi no Tani (Uncanny Valley). The Asia-Pacific Journal: Japan Focus, 23(4).

Ito, 2010 – *Ito K.* Robots, A-Bombs and War. Cultural Meaning of Science and Technology in Japan Around World War II. Lexington Books.

Leong, Leong, Leong, 2024 – *Leong W.Y., Leong Y.Z., Leong W.S.* Smart Tourism in ASEAN: Leveraging Technology for Sustainable Development and Enhanced Visitor Experiences. – 2024.

Li, 2023 – *Li J.* Analysis of Management in Japan's Cultural and Creative Industry Based on Case Study Method. – South Korea, 2024.

Masahiro, 1981 – *Masahiro Mori.* The Buddha in the Robot. A Robot Engineer's Thoughts on Science and Religion. Tokyo, Kosei Publishing Company, 1981.

MacDorman, Masahiro, 2019 – *MacDorman K.F., Masahiro Mori.* Und das unheimliche Tal: Eine Retrospektive //Hamburg: Textem Verlag, 2019.

Dunstan, Silvera-Tawil, Koh, Velonaki, 2015 – *B.J.Dunstan., D.Silvera-Tawil., J.K.V.Koh., M.Velonaki.* Cultural Robotics: Robots as Participants and Creators of Culture. Berlin: Springer.

Chen Xiaoping, 2021 – *Chen Xiaoping.* Artificial intelligence: technical conditions, risk analysis and innovation model upgrade // Science and Society – 2021 (in Chin).

Chen Yuehon, 2022 – *Chen Yuehon*. Interdisciplinary research in the context of new liberal arts and artificial intelligence //Journal of Yanshan University (Philosophy and Social Sciences Edition). – 2022 (in Chin).

References:

IFR..., 2021 – IFR: Robot sales rise. //https://ifr.org/ifr-press-releases/news/robot-salesrise-again (Accessed: 24.02.2024). (in Eng).

IFR..., 2021 – IFR: World Robotics Report: All-Time High with Half a Million Robots Installed in One Year. //https://ifr.org/ifr-press-releases/news/wr-report-all-time-high-with-half-a-million-robots-installed/(Accessed: 12.09.2024). (in Eng).

Lebedeva, 2007 – *Lebedeva I.P.* Yaponiya: promyshlennost' i predprinimatel'stvo (vt. pol. XX – nach. XXI v.) //Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. – Moscow. (in Eng).

IFR..., 2020 – IFR. IFR Members: //https://ifr.org/members-list (Accessed: 13.02.2025). (in Eng).

IFR..., 2018 – IFR: World Robotics — Industrial Robot Report 2018. //https://ifr.org/ifr-press-releases/news/global-industrial-robot-sales-doubled-over-the-past-five-years (Accessed: 18.02.2025). (in Eng).

Nourbakhsh, 2018 – *Nourbakhsh I.R.* Robot futures. Liu Jintao & Li Jing, Trans. Xi'an: Xi'an Jiaotong University Press. (In Chin).

Robertson, 2020 – *Robertson J.* No Place for Robots: Reassessing the Bukimi no Tani (Uncanny Valley). The Asia-Pacific Journal: Japan Focus, 23(4). (in Eng).

Ito, 2010 – *Ito K.* Robots, A-Bombs and War. Cultural Meaning of Science and Technology in Japan Around World War II. Lexington Books. (in Eng).

Leong, Leong, Leong, 2024 – *Leong W.Y., Leong Y.Z., Leong W.S.* Smart Tourism in ASEAN: Leveraging Technology for Sustainable Development and Enhanced Visitor Experiences. – 2024. (in Eng).

Li, 2023 – *Li J.* Analysis of Management in Japan's Cultural and Creative Industry Based on Case Study Method. – South Korea, 2024. (in Eng).

Masahiro, 1981 – *Masahiro Mori*. The Buddha in the Robot. A Robot Engineer's Thoughts on Science and Religion. Tokyo, Kosei Publishing Company, 1981. (in Eng).

MacDorman, Masahiro, 2019 – *MacDorman K.F., Masahiro Mori*. Und das unheimliche Tal: Eine Retrospektive //Hamburg: Textem Verlag, 2019. (in Eng).

Dunstan, Silvera-Tawil, Koh, Velonaki, 2015 – *B.J.Dunstan., D.Silvera-Tawil., J.K.V.Koh., M.Velonaki*. Cultural Robotics: Robots as Participants and Creators of Culture. Berlin: Springer. (in Eng).

Chen Xiaoping, 2021 – *Chen Xiaoping*. Artificial intelligence: technical conditions, risk analysis and innovation model upgrade // Science and Society – 2021 (in Chin).

Chen Yuehon, 2022 – *Chen Yuehon*. Interdisciplinary research in the context of new liberal arts and artificial intelligence //Journal of Yanshan University (Philosophy and Social Sciences Edition). – 2022 (in Chin).

*¹Қуатова Х.Р. ²Ашинова Ж.Е.

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
E-mail: ¹kuatova.khanymay1@gmail.com, ²zhanar.ashinova@gmail.com

ИНТЕНСИВНОЕ РАЗВИТИЕ РОБОТОТЕХНИКИ В ЯПОНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В связи со стремительно развивающимся цивилизационным ландшафтом мира, необходимость в эволюции современного общества возрастает многократно, и Япония становится страной, где новый тип человечества формируется с беспрецедентной скоростью. Цель исследования — рассмотреть развитие и особенности формирования концепции Society 5.0, опираясь на японский опыт. В качестве основных методов использовался метод системного анализа, с помощью которого были изучены ключевые компоненты цифровизации современного общества в Японии, а также исторический метод, позволивший обобщить особенности внедрения информационных технологий во все сферы жизни страны и общества.

В статье рассматриваются основные семантические элементы такого феномена, как «цифровое общество» — термины, характерные признаки, общие черты и специфические факторы. Отмечается, что в начале XXI века стремительно растущие показатели современной цивилизации перестали удовлетворять потребности и запросы человечества в полной мере, что привело к необходимости формирования новой формы общества — симбиоза человека и цифровых технологий. В рамках этического аспекта поднимаются социальные и культурные вопросы, в частности: как синергетическое сочетание живых организмов и робототехнических элементов повлияет на японское общество в будущем? В период пандемийных ограничений в Японии началось формирование «цифрового общества», основы которого были заложены в начале XXI века. В условиях возрастания уровня социальной и межличностной изоляции граждан Японии начали формироваться элементы виртуализации общественных коммуникаций, в частности — рост спроса на онлайн-медицинские услуги, популяризация онлайн-образования и перенос всех традиционных форм общения в социальные сети. На основе преломления опыта цифровизации различных сфер взаимодействия в Японии делается вывод о наличии всех предпосылок для успешного применения этого опыта в национальной практике Казахстана. Результаты и выводы работы могут быть использованы как практическая база для будущих научных исследований, а также в контексте разработки стратегий государственного и общественного развития на ближайшие годы.

Ключевые слова: Япония, Общество 5.0, искусственный интеллект, Интернет вещей, депопуляция, робототехника, пандемия.

¹Kuatova Kh.R.²Ashinova Zh.Ye.

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: ¹kuatova.khanymay1@gmail.com, ²zhanar.ashinova@gmail.com

THE INTENSIVE DEVELOPMENT OF ROBOTICS IN JAPANESE SOCIETY

Abstract. Due to the rapidly evolving civilizational landscape of the world, the need for the evolution of modern society has increased manifold, and Japan has become the country where a new type of humanity is forming at an unprecedented pace. Objective: to examine the development and formation features of the Society 5.0 concept, based on the Japanese experience. The main research methods used were the method of systematic analysis, which helped study the key components of digitalization in modern Japanese society, and the historical method, which enabled the generalization of features related to the implementation of information technologies across all spheres of national and social life. The article explores the key semantic elements of the phenomenon known as the "digital society"—including terminology, characteristic features, general traits, and distinctive factors. It is noted that, at the beginning of the 21st century, the growing indicators of modern civilization ceased to fully meet human needs and demands, which led to the necessity of forming a new societal model—a symbiosis of humans and digital technologies. Within

the ethical framework of the issue, social and cultural concerns arise, particularly: how will the synergistic integration of living organisms and robotic elements impact Japanese society in the future? During the period of pandemic restrictions, Japan began forming a "digital society," the foundation of which was laid in the early 21st century. As the level of social and interpersonal isolation among Japanese citizens increased, elements of virtualization began to emerge within public communications—for example, growing demand for online medical services, the rising popularity of online education, and the migration of all traditional forms of interaction to social media. Through the lens of Japan's experience in digitizing social, political, and other forms of interaction, the conclusion is drawn that Kazakhstan has all the prerequisites for successfully applying this model in its own national context. The results and conclusions of this work may serve as a practical basis for future academic research, as well as for the development of governmental and social strategies in the coming years.

Key words: Japan, Society 5.0, artificial intelligence, Internet of Things, depopulation, robotics, pandemic.

Авторлар туралы мәлімет:

Қуатова Х.Р., PhD докторант, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ашинова Ж.Е., т.ғ.к., аға оқытушы, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Қуатова Х.Р., PhD докторант, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ашинова Ж.Е., к.и.н., старший преподаватель, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kuatova Kh.R., PhD doctoral student, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Ashinova Zh.Ye., Candidate of historical sciences, senior lecturer, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 4 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

¹Сарқытқан Қ. * ²Райымбекова Н.А. ³Тоқан Р.

¹Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

^{2,3}Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹kaster012@mail.ru, ²nazymrayimbekova@mail.com, ³razial701@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚЫТАЙ ЖӘНЕ РЕСЕЙМЕН САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ: ГЕОСАЯСИ МҮДДЕЛЕР МЕН ГЕОЭКОНОМИКАЛЫҚ ТӘУЕЛДІЛІКТЕР

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада Қазақстанның негізгі стратегиялық серіктестері саналатын Ресей және Қытаймен арадағы сауда-экономикалық байланыстары мен геосаяси ынтымақтастығы негізгі тақырып ретінде қарастырылады. Қытай мен Ресей қазіргі әлемдік деңгейдегі геосаяси және геоэкономикалық саладағы белсенді қатысушылар. Қазақстан географиялық орналасуы бойынша осы екі ірі елмен шектеседі. Сол үшін Қазақстанның саяси және экономикалық жағдайында бұл екі елдің әсері ерекше. Әсіресе Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстан мен Ресей арасында өзгеше қарым-қатынас тәртібі орнады. Алайда егемендіктің 30 жылынан асқан даму тарихында екі ел арасында өзара теңдік қағидаттары толық сақталды деп айту қиын. Тіпті соңғы кездері қалыптасып отырған геосаяси жағдайлар тең және өзара тиімділік ұстанымдарынан алшақтап бара жатқандай әсер етуде. Қазақстан мен Ресей арасындағы маңызды ынтымақтастық саласы -сауда- экономикалық бағыт. Сол үшін бұл салаға басымдық беріп зерттеу өзекті болып саналады. Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы сан-салалы байланыстар егемендіктен соң қанат жайды. Қытайдың нарықтық экономикалық қатынастарға өтуі оның әлемдік нарыққа ықпалын арттыра түсті. Бұл өз кезегінде Қазақстанға да аймақтық экономикалық тұрғыда әсер етті. Қытайдың ғаламдық және аймақтық даму стратегиясы саналатын «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасының қалыптасуы, даму жағдайы және жаһандық экономикаға әсері де мақалада қарастырылды. Мақалада Қазақстанның екі көрші елмен арадағы сауда және экономикалық байланыстар зерттеліп, өзара іс-қимылдарының негізгі бағыттары айқындалды. Қазіргі жағдайда мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың даму ерекшеліктері мен мәселелері ашып көрсетілді және инвестициялық ынтымақтастықты дамытудың тиімді жолдары ұсынылады. Зерттеу қорытындысына сәйкес екі елдің дипломатиялық байланыс, сауда айналымы, оның ішінде экспорт және импорт көлемі, қазіргі экономикалық жағдайы сараланды. Мақаланың жаңалығы – жаһандану жағдайында дамып келе жатқан Қазақстан мен Ресей, Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық және инвестициялық ынтымақтастық салыстырмалы талданады. Осы арқылы Қазақстан мен көрші елдердің өзара байланысы және өзара тәуелді ықпалдастығы мен ұлттық экономиканың әлеуеті мен даму мәселелерін анықтайды. Зерттеудің өзіндік ерекшелігіне байланысты экономикалық, статистикалық, тарихи- салыстырмалы, географиялық үлгілеу әдістері қолданылады.

Алғыс: Бұл мақала: ЖТН АР19679663 «Орта Азияның қазіргі геосаяси кеңістігіндегі мүдделер ықпалдастығы: Экономикалық интеграция және ұлттық қауіпсіздік факторлары» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасының зерттеу нәтижелері негізінде жазылды.

Кілт сөздер: дипломатиялық қатынас, сыртқы сауда, экономикалық интеграция, инвестиция, геосаясат, «Бір белдеу, бір жол», санкция.

Кіріспе

Қазақстан дербес ел ретінде Қытай және Ресеймен қарымқатынас орнатқалы 30 жылдан астам уақыт өтті. Алайда екі алып мемлекеттің Қазақстан үшін маңызы екі түрлі. Мысалы өзінің тарихи және геосаяси маңыздылығына байланысты Ресей Қазақстанның маңызды стратегиялық серіктесі болып табылады. Бұл туралы кезінде Н.Ә. Назарбаев: *«Ресей әлемдегі және әсіресе Еуразиядағы тұрақтылықты анықтайтын ең ірі және әзірге ең қуатты ел»* деп атап өткені белгілі. Айтса-айтқандай Ресей Қазақстанның сыртқы саяси стратегиясында басым орынға ие сыртқы күш ретінде қалып келеді. Ал Қазақстан Ресей мүддесі үшін Орталық Азиядағы жетекші әрі қуатты шикізат әлеуетіне ие ел. Оның үстіне Каспий маңы мен Байқоңырда орналасқан стратегиялық кешендерінің, басым санға ие орыс диаспорасының болуы Қазақстанды Ресей үшін де маңызды ел етіп отыр. Бұлардан бөлек, екі мемлекеттің тарихи ортақ құндылықтары, гуманитарлық және мәдени байланыстары тағы да бар (Сагиндиқов, 2014).

Қазіргі жаһандану жағдайында елдер арасындағы сауда-экономикалық қатынастар олардың әл-ауқаты мен тұрақтылығын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Бұл тұрғыда ұлттық экономикасы дамыған Қытайдың Қазақстанға жасайтын әсері, егемендіктен соң басталса да, күн өткен сайын артып келеді. Мемлекеттердің нарықтық экономикалық қатынастарға өтуі сауда-экономикалық байланыстарды басты орынға көтеріп отыр. Алайда мемлекеттер арасындағы қатынастарда орасан зор табиғи ресурстарды игеруде және геосаяси бағыттағы ықпалдастықта, сауда қатынастарын реттеуде бірқатар қиындықтармен перспективалар да қатар өмір сүріп келеді.

Ресей мен Қазақстан арасындағы сауда-экономикалық қатынастар ұзақ даму тарихына ие (Бактиярова, Баудиярова, 2023). КСРО ыдырап, тәуелсіз елдер бой көтергенде Одақтас Республикалар мен Ресей Федерациясы сауда және экономикалық ынтымақтастық саласындағы стратегиялық маңызды байланыстарды сақтап қалды. Нәтижеде Ресей мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастық барлық салаларда белсенді дамуын жалғастыруда. Бұл бастысы екі мемлекет арасындағы тарихи қалыптасқан байланыстармен және өзара саудаға бейімделген географиялық жағдаймен байланысты (Аскар Мамин принял участие в I Каспийском экономическом форуме в Туркменистане // <https://www.zakon.kz/4981205-askar-mamin-prinyal-uchastie-v-i.html>) [Қаралған күні: 27.03.2025]. Осы тамыры терең байланыстың әсерінде 2015 жылы Қазақстан мен Ресей бұрын құрылған Кедендік одақ негізінде Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) құру арқылы аймақтық экономикалық интеграцияның жаңа деңгейіне көтерілді. Осылайша, Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық екіжақты негізде де, трансшекаралық өзара іс-қимыл, сондай-ақ қатысушы елдердің – ЕАЭО өңірлік интеграциясы аясында да дамып келеді (Мырзахметова, Алшимбаева, Туркеева, Еримпашаева, 2020). Алайда, екі жақты сауда-экономикалық байланыста Қазақстанның мүддесі толық ескерілмей жатқаны белгілі. Бұл туралы Қазақстан өкіметі тарапынан да Ресейдің қатысты орындарына өтініштер мен ұсыныстар және ескертулер айтылғаны белгілі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында, сауда айналымының жағдайын, импорт және экспорт сапасын талдау үшін Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық көрсеткіштерін анықтайтын stat.gov.kz статистикалық мәліметтеріне сүйене отырып, мәліметтер базасымен талдау жұмыстары жасалды. Зерттеудің негізі ғылыми зерттеулер мен ғылыми әдебиеттер, жарияланымдар мен тақырыпқа сәйкес жиналған ақпараттар болды. Атап айтқанда, әдеби шолу әдісі негізінде Қазақстанның Ресей және Қытаймен сауда-экономикалық жағдайына арналған ғылыми еңбектер, халықаралық ұйымдардың баяндамалары, отандық және шетелдік ғалымдардың мәліметтері талданды. Аталған әдеби

шолу сауда-экономикалық байланыстың теориялық, негізгі ұғымдары мен әдіснамалық негіздерін жүйелеуге көмектесті.

Мақаланың мазмұны мен мақсаты Қазақстанның Қытай мен Ресей арасындағы сауда және экономикалық байланыстарына талдау жасау болғандықтан, экономикалық- әлеуметтік география, геοэкономика және геосаясат салаларымен тығыз байланысты зерттеулер жасалды. Зерттеу барысында статистикалық, салыстырмалы, географиялық үлгілеу және т.б. әдістер қолданылды. Зерттеу кезіндегі әдебиеттер М.М. Нуртазиннің «The role of the Republic of Kazakhstan in geopolitical transformation within the framework of the Eurasian Project», А.Б. Зинурианың «Состояние торгового сотрудничества между Россией и Казахстаном в рамках тапмленного союза», Т.В. Трокальдің «Основные аспекты современного политико-экономического сотрудничества между Россией и Казахстаном», В. Ю. Додоновтың «Экономическое сотрудничество Казахстана и России в условиях санкционного давления: основные итоги 2022 года» ғылыми еңбектері қолданылды.

Талқылау

Қазақстанның Ресей және Қытаймен арадағы байланысты қарастырғанда мемлекеттердің дипломатиялық қатынастар тарихи зерделеудің маңызы зор. Мәселен, Қазақстан мен Ресей қатынастарының тарихы тереңде, алайда ТМД құрылғаннан кейін екі ірі мемлекеті арасындағы дипломатиялық қатынастар халықаралық-құқықтық, сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, гуманитарлық және одан арғы стратегиялық әріптестікке бағытталған тікелей байланысты өз дамуының белгілі бір кезеңдерінен өтті. Бұл қатынастар Кеңес Одағының ыдырауынан кейін тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасқан Қазақстан мен Ресейдің арасындағы өзара ынтымақтастықты нығайту жолында елеулі өзгерістер мен даму кезеңдері ретінде тарихта қалды. Нақты айтар болсақ, 1998 жылдың шілде айының басында Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының басшылары кең ауқымды құжатқа – 21 ғасырға бағытталған «Мәңгілік достық пен ынтымақтастық туралы декларацияға» қол қойды. Декларацияның саяси маңызы – қазіргі кездегі екі мемлекет жүйелі түрде жүзеге асырып жатқан ынтымақтастықтың негізі болып жұмыс істеп келеді. Бұған Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының барлық спектріне енген серіктестіктің қалыптасқан қағидаттары, ауқымды экономикалық іскерлік, мәдени және ғылыми- техникалық ынтымақтастық қамтылады.

Бұл декларация - тұжырымдамалық ұстаным ретінде Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысына сәйкес, мемлекеттер арасындағы достық қарым-қатынастар мен ынтымақтастыққа қатысты халықаралық құқық принциптері туралы Декларация сияқты негізгі мақсаттар мен міндеттерге негізделген. Сондықтан Ресей-Қазақстан қарым- қатынастарында екіжақты сауда-экономикалық ынтымақтастықтың саяси аспектілері ерекше маңызға ие. Олардың экономикаларының өзара әрекеттесу деңгейін арттыру қазіргі экономикалық даму кезеңінің ең маңызды белгісі болып табылады. Сондықтан, екі елдің экономикаларының стратегиялық дұрыс саясаты тек өзара ғана емес, сонымен қатар өзге елдермен және аймақтармен белсенді ынтымақтастық жасауына негіз болуы керек (Гребениченко, Сагиндилов, 2014).

Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастар Кеңестер Одағы тұсында қалыптасқанымен, егемендіктен соң дами түсті. Бұл байланыс Қытайдың ұзақ мерзімді сыртқы саясатының басым бағыты ретінде қалыптасып-дамып келеді деп айтуға негіз бар. Себебі, Қытай өзінің сыртқы саясатын үш деңгей бойынша қарастырады. Олар: Әлемдік, Азиялық және Еуразиялық бағыт деп. Әлемдік бағытқа:

- АҚШ;
- Батыс елдері;
- БҰҰ және халықаралық сауда және қаржылық ұйымдар;
- Азия-Тынық Аймағындағы стратегиясы жатады.

Қытайдың Азиялық бағыттағы сыртқы саясатының басты нысандары ретінде төмендегі елдер мен аймақтар қарастырылған:

- *Үндістан және Пәкістан қарым-қатынастары;*
- *Оңтүстік-Шығыс Азия және Оңтүстік Азия елдері;*
- *Солтүстік-Шығыс Азия;*
- *Орта және Таяу Шығыс қатынасы.*

Қазақстан Қытайдың Еуразиялық бағытындағы сыртқы саясат нысаны ретінде қарастырылады. Бұл бағытқа:

- *Ресей;*
- *Орталық Азия елдері;*
- *Евразиядағы өзгеде энергетикалық, коммуникациялық жобалар қамтылады.*

Зерттеу нәтижелері

Қазақстанның Ресей мен Қытай арасындағы қарым-қатынастарды жеке-жеке қарастыратын болсақ, алдымен дипломатиялық жағдайлардың ерекшелігінен бастауға тура келеді. Мәселен Қазақстан мен Ресей екіжақты қатынастарды шарттық-құқықтық ресімдеуге ерекше көңіл бөлді. Екіжақты негіздегі алғашқы ресми құжаттарға 1992 жылы 25 мамырында сол кездегі басшылар Н.Ә.Назарбаев пен Б.Н. Ельцин қол қойды. Соның ішінде Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы «Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт» болды (Сагиндиқов, 2014). Төмендегі кестеде Қазақстан мен Ресей мемлекеттерінің дипломатиялық қарым-қатынасының негізгі кезеңдері көрсетілген:

Кесте 1. Қазақстан мен Ресей арасындағы кезең бойынша дипломатиялық қатынастары (авторлық құрастыру)

Кезең	Қатынастар	Негізгі оқиғалар
Кеңес Одағы кезеңі	Қазақстан мен Ресей арасында біртұтас Кеңес Одағының құрамында болған кезең. Кеңес Одағының саяси, экономикалық және мәдени жүйесінің бір бөлігі ретінде әрекет ету.	Одақтық республикалар арасында тығыз байланыстар; Бірлескен ғылым, өнеркәсіп және мәдениет жобалары; Кеңес Одағының ыдырауына дейінгі саяси келісімдер.
1991 жыл (тәуелсіздік)	Қазақстанның тәуелсіздігін жариялауы және Ресеймен дипломатиялық қатынастардың орнатылуы.	Қазақстанның тәуелсіздігін ресми түрде жариялау; Ресеймен дипломатиялық қатынастарды орнату; Тәуелсіздік алғаннан кейін алғашқы келісімдер.
1990-2000 жж.	Экономикалық және қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықтың қалыптасуы, бірлескен жобалар мен келісімдер.	1992ж. Ұжымдық қауіпсіздік шарт ұйымының (ҰҚШҰ) құрылуы; Ресеймен бірлескен экономикалық жобалар; Қазақстанның Ресеймен шекара мәселелерін шешуі;
2000-2010 жж.	Ресей мен Қазақстан арасындағы стратегиялық серіктестік нығая түсті, көпқырлы қатынастардың дамуы.	2005ж. стратегиялық серіктестік туралы келісім; Еуразиялық экономикалық қауымдастыққа (ЕурАзЭҚ)

Кезең	Қатынастар	Негізгі оқиғалар
		қосылу; Ресеймен энергетика, қауіпсіздік саласында бірлескен жобалар.
2010-2020 жж.	Интеграцияның ұлғаюы, ЕАЭО аясындағы ынтымақтастықтың күшеюі.	2015ж. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) құрылды; -Ресеймен ғылыми, білім беру және инновациялық жобаларды дамыту; Бірлескен мәдени және білім бағдарламалары.
Қазіргі кезең (2020-2025)	Аймақтық қауіпсіздік, сауда, ғылым және инновация саласында нығайған дипломатиялық қатынастар.	Қазіргі геосаяси жағдайларға сәйкес екі жақты қатынастарды дамыту; Қауіпсіздік, сауда, мәдениет және инновациялар саласындағы жаңа келісімдер; Әлемдік дағдарысқа қарсы бірлескен шаралар.

Қытай Халық Республикасы Қазақстан Республикасының егемендігін 1991 жылдың 27 желтоқсанында мойындап, 1992 жылдың 3 қаңтарында дипломатиялық байланыс орнатты. Қытай қазіргі таңда әлемнің 170-ке тарта елімен дипломатиялық байланыс орнатқан ел. Соның бірі – Қазақстан. 1992 жылдың қаңтар айында Қытай делегациясы Орталық Азияның бес республикасының үкіметтерімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. 1994 жылы сәуірде Қытайдың сол кездегі премьерминистрі Ли Пэн Алматыда, Қазақстанда Қытай мен Орталық Азия елдерінің экономикалық ынтымақтастығына қатысты мынадай негізгі қағидаттарын атап өтті:

- Экономикалық заңдарға сәйкес әрекет ететін теңдік және өзара тиімділік;
- Ынтымақтастық түрлерін әртараптандыру;
- Жергілікті ресурстарды толық пайдалану;
- Байланыс және тасымалдау жағдайларын жақсарту, «Жаңа Жібек жолын» салу;
- Достықтың көрінісі ретінде Орталық Азия елдеріне қарапайым экономикалық көмек көрсету;
- Көпжақты экономикалық ынтымақтастықты дамыту, ортақ гүлденуге жәрдемдесу.

Осы бастама екі елдің кейінгі қалыптасқан жан-жақты ынтымақтастығының негізі болып қалаптасты.

Ал мемлекеттердің сауда-экономикалық ынтымақтастығына келер болсақ, Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда ынтымақтастығы олардың экономикалық қатынастарының негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Бұл елдер көршілес бола отырып, өзара сауданы тереңдетуге ықпал ететін бірқатар ортақ мүдделер мен мүмкіндіктерге ие. Ресей Қазақстанның ірі сауда серіктесі, ал Қазақстан ресейлік өнімдердің маңызды нарығы және транзиттік хабы болып табылады, бұл олардың географиялық орналасуын, экономикалық әлеуетін және саяси жақындығын ескере отырып, көп қырлы сауда қатынастарын дамытуға мүмкіндік береді. Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың негізгі аспектілері екі ел арасындағы экономикалық қатынастардың әртүрлі аспектілерін қамтиды. Бастылары:

- сауда айналымы;
- инвестициялық ағындар;
- экономикалық мүдделер;
- екі елдің серіктестігіне әсер ететін факторлар;
- проблемаларды шешу жолдары;
- өзара әрекеттесуді күшейту (Нуртазин, 2018).

Қазіргі уақытта екіжақты сауда айналымының үлесі Қазақстанның сыртқы саудасының жалпы көлемінің шамамен 20% құрайды. 2023 жылы екі ел арасындағы сауда айналымы 25 миллиард АҚШ долларын құрады. Бұл көрсеткіштің өсуі, әсіресе, Қазақстан мен Ресейдің Кеден одағы аясында ынтымақтастықты нығайтудың арқасында жүзеге асырылды. Қазақстан Ресейдің Орталық Азия мен ТМД елдеріндегі ең ірі сауда серіктестесі ретінде отын-энергетика, тау-кен металл, ауыл шаруашылығы, машина жасау, химия және аэроғарыш өнеркәсібі саласында маңызға ие (Сагиндиқов, 2014). Ресейдің Орталық Азия елдерімен арадағы тауар айналымында Қазақстан көшбасшылық позицияға ие деген қорытындыға келуге болады. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберінде сауда-экономикалық қатынастар оң көрсеткіштерді көрсетуде. Мысалы, 2021 - 2022 жылдар аралығында ЕАЭО тауар айналымының жалпы көлеміндегі Қазақстанның үлесі 10,6% - құрады, мұнда айналымның басым бөлігі Ресеймен саудаға тиесілі. Осылайша, ЕАЭО-да Астана екінші маңызды сауда серіктесі болып табылады (Одибоев, 2023).

Кесте 2. 2015-2025 жылдар аралығындағы Қазақстан мен Ресейдің сауда айналымының көрсеткіштері (автормен құрастырылған) (<https://stat.gov.kz/>, 01.04.2025 ж.)

Мың АҚШ долл.

Жыл	Сауда айналымы	жалпы тауар айналым ындағы үлесі, %	Экспорт	жалпы тауар айналым ындағы үлесі, %	Импорт	жалпы тауар айналым ындағы үлесі, %
2015	15 076 855,7	19,7	4 547 555,3	9,9	10 529 300,4	34,4
2016	12 733 489,8	20,5	3 445 176,6	9,4	9 288 313,2	36,6
2017	16 372 030,9	21,0	4 639 035,2	9,6	11 732 995,7	39,6
2018	18 517 344,6	19,5	5 279 873,7	8,6	13 237 470,9	39,3
2019	19 982 997,5	20,4	5 670 903,4	9,8	14 312 094,1	36,0
2020	18 775 351,5	21,7	5 007 142,5	10,5	13 768 209,0	35,4
2021	24 624 280,0	24,2	7 018 745,8	11,6	17 605 534,2	42,5
2022	26 972 021,4	19,9	9 091 390,9	10,7	17 880 630,5	35,1
2023	27 054 449,6	19,4	10 207 415,7	12,9	16 847 033,9	27,9
2024	27 798 545,7	19,7	9 546 501,2	11,7	18 252 044,5	30,5

Жоғарыда көрсетілген кестеде Қазақстан Еуразиялық ынтымақтастық ұйымға мүше болған 2015 жылдан бастап 2024 жылға дейін Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда айналым көрсеткіштері берілген. Жалпы сауда айналымы бойынша 2015 жылы 15,1 млрд АҚШ долларынан бастап, 2024 жылы 27,8 млрд АҚШ долларына дейін өскен. Бұл кезең ішінде жалпы сауда көлемі 84,4%-ға артқан. Ең үлкен өсім 2020–2021 жылдар аралығында байқалады (5,8 млрд доллар). Қазақстан мен Ресей арасындағы тауар айналымы 2024 жылы 27,7 млрд долларды құрады, бұл 2023 жылмен салыстырғанда 25%-ға көп (<https://stat.gov.kz/>, 01.04.2025 ж.).

Екі ел арасындағы сауда-экономикалық байланыстың беріктігін тексеру коронавирустық инфекцияның өршу кезеңі болды. Қазақстанда 2 карантиндік кезең болды. Біріншісі – 16 наурыз бен 11 мамыр аралығындағы төтенше жағдай, екіншісі – шілдеден тамызға дейін. Қазақстандық мамандардың талдауы бойынша, шектеулердің екі кезеңінде ЖІӨ көрсеткіші шамамен 2,8 трлн теңге жоғалтқан. Мемлекет экономиканы қолдауға ЖІӨ-нің шамамен 8%-ын бөлді. Жалпы, халықты және кәсіпкерлікті қолдауға бөлінген сома 5,9 трлн теңгеге жуықтады. Яғни, республикалық бюджеттен – 3,4 триллион теңге, басқа көздерден – 2,5 триллион теңге қарастырылған. Мұндай шығыстар табысынан айырылған жағдайда төленетін әлеуметтік төлемдерге, тұрғын үй кешендерін салуға, қала бюджетіне аударымдарға бөлінді. 2019 жылы Қазақстанның жалпы ішкі өнімінің өсімі 4,5 пайызды құрады. Қазақстандағы ЖІӨ көрсеткіші 2020 жылы 2,6%-ға төмендеді. Коронавирустық пандемия, мұнай бағасының құлдырауы және бүкіл әлемдегі жалпы экономикалық құлдырау 2021 жылы ЖІӨ деңгейіне қатысты күтуді өзгертті. Екіжақты тауар айналымы 2020 жылдың соңына қарай 2019 жылға қарағанда -1,2%-ға кеміп, 18,7 млрд долларға жетті (Наурзбекова, Власова, 2021).

COVID-19 пандемиясымен байланысты 2020 жылғы әлемдік экономикалық дағдарысқа қарамастан, Ресей мен Қазақстан арасындағы тауар айналымы, әсіресе шикізаттық емес номенклатурасында ұлғайды. Сүт пен кілегей (75% - ға), өсімдік шаруашылығы препараттары (44% - ға), медициналық құрылғылар (43% - ға), қант (42% - ға), дәрі-дәрмектер (29% - ға) жеткізілімдері ұлғайтылды (Одибоев, 2023).

Сауда айналымындағы экспорт пен импорт көрсеткіштерін қарастыратын болсақ, суретте көрсетілгендей, 2019-2024 жылдар аралығында Ресей мен Қазақстан арасындағы өзара сауда айтарлықтай қарқынды дамып келеді. Әсіресе, 2023 жылы экспорт көлемі айтарлықтай жоғары қарқынмен өсті, ол негізінен 2022 жылғы Украина мен Ресей арасындағы саяси жағдайлардың ықпалынан қаржылық-экономикалық дағдарысқа байланысты төмендеумен сипатталды. Ал импорт көлемі салыстармалы түрде 2024 жылы өскенін байқаймыз.

Сурет 1. Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда айналымының экспорт және импорттық көрсеткіштері (автор құрастырған) (<https://stat.gov.kz/>, 01.04.2025 ж. *Мың АҚШ доллары есебінде*)

Ресей Федерациясының Қазақстан Республикасындағы Елшілігінің деректері бойынша 2020 жылы Қазақстанда жұмыс істейтін росбизнесаудит компанияларының саны 4,2% - ға артып, 3394 компанияны құрады. «Газпром», «Газпром нефть», «Лукойл», «Орыс мыс компаниясы», «Ростех», «құбыр металлургиялық компаниясы», «Яндекс» және т. б. сияқты ірі ресейлік компаниялардың қатысуымен 50-ден астам жоба іске асырылуда. 2022 жылдың ақпан айынан бастау алған Украина мен Ресей арасындағы қақтығыс Ресей экономикасына және соның ішінде халықаралық ынтымақтастыққа да әсер етті. Ресей билігінің қабылдаған шешімінің салдары әлем елдері үшін де, Қазақстан үшін де саяси және экономикалық негізде әсерін тигізді Ресей Федерациясының аумақтық тұтастығы мен егемендігін нацистік Украина үкіметінің қауіп-қатерінен қорғау үшін арнайы әскери операцияның басталуымен достас емес мемлекеттер Ресейге қарсы кең ауқымды санкциялар енгізді. АҚШ бастаған Батыс коалициясы халықаралық құқықтың барлық нормалары бойынша Ресей үкіметіне сауда-экономикалық «блокада» жариялады (Одибоев, 2023) .

Қазіргі кезде екі ел бірлесіп көптеген маңызды жобаларды жүзеге асыруда. Алайда, Украинаның оккупациялануы мен халықаралық санкциялар мен қысымдарға байланысты Ресеймен экономикалық ынтымақтастық Қазақстан мен Орталық Азияның басқа да елдері үшін айтарлықтай шығынға ұшырау қаупін тудырады. Сондықтан бұл түсініктеме Ресейдің Қазақстан экономикасындағы рөлін талдауға, экономикалық ынтымақтастықтан туындайтын ықтимал тәуекелдерді ашып көрсетуге және саяси ұсыныстар беруге бағытталған (Додонов, 2023).

Бұл ретте Қазақстандағы ресейлік компаниялардың қызметі айтарлықтай өсті. Қазақстандық валюта нарығындағы сауда-саттық көлемі негізінен рубль-теңге жұбындағы сауда үлесінің ұлғаюы есебінен өсіп, жалпы валюталық саудада 9%-ға жетті. Қысқа экономикалық негізде қарасақ, Батыс тарапынан салынған санкциялар Ресей экономикасын әлсіреткені анық. Сәйкесінше, рубль құлдырап, артынша теңге де әлсірей түседі (https://forbes.kz/finances/exchange/torgi_rublem_na_kase_vyirosli_pochti_v_10_raz_polgoda, 25.03.2025 ж.). Екіжақты экономикалық ынтымақтастықтың ең белсенді бағыты тауар саудасы болып табылады. Санкциялық қысым кезеңінде, 2022 жылы тауар айналымының 6,1%-ға артуы байқалды. Бұл өсім қазақстандық экспорттың Ресейге өте қарқынды өсуімен қамтамасыз етілді, ал Қазақстанға импорт аздап төмендегені көрсетілген. Импорттың

төмендеуі, сәйкесінше, 2022 жылы рубль бағасының, оның ішінде қазақстандық валюта теңгесіне қатысты күрт өсуіне байланысты болды. Бұл Қазақстан нарығындағы ресейлік тауарлар бағасының айтарлықтай өсуіне және оларға сұраныстың төмендеуіне әкелді (Додонов, 2023).

Кесте 3. 2021-2022 жылдары Қазақстанның Ресеймен тауар саудасының параметрлері және олардың өзгеруі. Қазақстанның Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша есептелді (мың АҚШ доллары) (автормен құрастырылған) (<https://stat.gov.kz/>, 01.04.2025 ж.)

	2021	2022	Өзгеруі, %
Сауда айналым	24 624	26 123	6,1
Экспорт	7019	8781	25,1
Импорт	17 606	17 343	-1,5

Санкциялардан кейін көптеген ресейлік компаниялар Қазақстанға көшті. 2022 жылдың қаңтар-мамыр айларында елімізде жұмыс істейтін шетелдік компаниялардың саны 12,7%-ға өсіп, 25 мыңға жақындады. Есепті кезеңде көрсеткіш 2400 компанияға өсті, оның 1600-і Ресейден келген. 2022 жылдың мамыр айының соңында олардың саны 13 000-ға жетті, ал Беларусьтен эмиграцияланған компаниялардың саны 120-ға жетті. Қазақстандағы шетелдік компаниялар ағынының ұлғаюы 2022 жылдың наурызында басталады деген болжам болды. Бұл компаниялар пайда әкелетініне қарамастан, Қазақстан үкіметі санкцияларға байланысты тәуекелдерді және Қазақстанның ішкі нарығындағы бәсекелестіктің күшеюін қарастыруы керек. Сондықтан алдын ала жұмсарту саясатын әзірлеу маңызды (Додонов, 2023).

Украина дағдарысынан кейін Ресей Қазақстанға қауіп төндіретін кейбір даулы шешімдер қабылдады. Әсіресе Ресейдің астық пен қант экспортына уақытша шектеу қоюы Қазақстан нарығында теріс нәтиже берді. Біріншіден, бұл қадам осы тауарларды жеткізуді азайтып, тапшылық пен бағаның өсуіне әкелді. Екіншіден, астық тапшылығы Қазақстандағы егіс науқанына қауіп төндірді. Үшіншіден, бағаның көтерілуі Қазақстанда әлеуметтік наразылық тудырды. Ақырында, қаралып отырған шешім Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) тауарлардың еркін қозғалысын қолдайтын, стратегиялық одақтастарды тәуекелге ұшыратып, екі елдің экономикалық мүдделеріне нұқсан келтіретін қағидаттарын бұзды (Комолов, 2024).

Ресей Федерациясының экономикалық жағдайына қарамастан Қазақстан мен Ресей ел арасындағы 2023-2025 жылдар аралығында сауда-экономикалық қарым-қатынастар ынтымақтастықтың түрлі салаларын қамтитын серпінді дамуды көрсетті. Сауда айналымы және инвестиция саласы бойынша 2023 жылы екі ел арасындағы тауар айналымы 27 миллиард доллардан асты. 2024 жылдың қаңтар-қараша айлары аралығында өзара сауда көлемі 24,2 миллиард долларды құрады, бұл 2023 жылдың бүкіл көрсеткішімен салыстырғанда. Жеткізілетін тауарлар ассортиментін кеңейту арқылы тауар айналымын 30 миллиард долларға дейін ұлғайту жоспарлануда. Өнеркәсіптік кооперацияда жүзеге асырылған жобалардың жалпы көлемі 26,5 млрд долларды құрайтын 135 жобаны құрады, оның ішінде 140 жоба Қазақстанда жүзеге асырылуда. Ұлттық валюталардың өзара есеп айырысудағы үлесі 90%-ға жетеді (https://eurasia.expert/ekonomicheskie-otnosheniya-kazakhstana-i-rossii-izbrannyye-statizatsiya-2024-god/?utm_source=m, 10.04.2025 ж.).

Сонымен қатар, өнеркәсіп және энергетика салалары бойынша да көптеген жұмыстар атқарылуда. Мұнай-газ саласындағы бірлескен жобалар белсенді дамып келеді. Атап айтқанда, 2025 жылдың сәуірінде Ресей Қазақстаннан мұнай экспортын айтарлықтай төмендетуі мүмкін жоспардан тыс тексерулерге байланысты Қазақ Каспий құбыры консорциумының (КҚК) Қара теңіз терминалындағы үш айлақтың екеуінің жұмысын тоқтатты. Бұл қадам Қазақстанның ОПЕК+ квотасынан асып кетуі және әлемдік мұнай

жеткізілімінің шамамен 1%-ына әсер еткен жағдайда жасалды. 2024 жылдың қарашасында Ресей президенті Владимир Путин Қазақстанға сапармен келді, онда энергетикалық ынтымақтастық мәселелері, оның ішінде мұнай мен газ транзиті, сондай-ақ Ресейдің Қазақстандағы атом электр станциясының құрылысына қатысуы талқыланды (https://optimism.kz/2023/11/09/prezidenty-kazahstana-i-rossii-dostizheniya-i-novye-soglasheniya/?utm_source=, 15.04.2025 ж.).

Қытай географиялық тұрғыдан Қазақстан үшін маңызды мемлекет. Қытай арқылы Азия-Тынық мұхиты елдері арқылы Моңғолия мен Қазақстан Ресейге, Украинаға жетеді. Әрі қарай еуропалық нарығы. Қытай Халық Республикасының нарықтық экономикаға көшуі үздіксіз даму жолымен жүреді. Қазіргі уақытта бұл АҚШ-тан кейінгі екінші ірі экономика болып саналады. Оның өзіндік тарихы, экономикасы және геосаяси мүдделері қалыптастырған тұрақты сыртқы саясаты бар (Воловик, 2018).

Кесте 4. 2015–2024 жылдарға арналған Қазақстан мен Қытай арасындағы тауар айналымының динамикасы (<https://stat.gov.kz/>, 01.04.2025 ж.)

Жыл	Сауда айналымы (млрд АҚШ долл.)	Экспорт (млрд АҚШ долл.)	Импорт (млрд АҚШ долл.)
2015	10,2	4,6	5,6
2016	8,6	3,3	5,3
2017	10,5	4,9	5,6
2018	11,7	6,3	5,4
2019	14,6	7,9	6,7
2020	15,4	9,1	6,3
2021	18,1	11,2	6,9
2022	24,1	13,2	10,9
2023	31,5	15,3	16,2
2024	33,0	16,0	17,0

Кестеде Қазақстан мен Қытай арасындағы тауар айналымының 2015 жылдан 2024 жылға дейінгі кезеңде қалай дамығаны, оның ішінде Қазақстаннан Қытайға экспорт және Қытайдан Қазақстанға импорт көрсетілген. 2015 жылы екіжақты сауда көлемі 10,2 млрд АҚШ долларын құрады. Кестеден қарайтын болсақ, 2023 жылға қарай жалпы сауда айналымындағы көрсеткіш 31,5 миллиард долларға дейін өсті - бұл 8 жылда 3 еседен астам өсім. Оның ішінде, экспорт көрсеткіші жылдан жылға тұрақты өсуде. Мысалы, 2015 жылы 4,6 миллиард доллардан 2023 жылы 15,3 миллиард долларға дейін. Мұндағы негізгі тауарларға мұнай, металдар, уран, ауыл шаруашылығы өнімдері жатады. Импорт көрсеткіші де оң нәтижені көрсетіп келеді. Мысалы, 2015 жылғы 5,6 миллиард АҚШ долларынан 2023 жылы 16,2 миллиард АҚШ долларына дейін. Негізгі импорттық тауарларға Қытайдан жабдықтар, электроника, автомобиль көлігі, өнеркәсіптік жабдықтар, халық тұтынатын тауарлар жатады (<https://stat.gov.kz/>, 01.04.2025 ж.).

2013 жылдың қыркүйегі мен қазан айларындағы, ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Орталық Азия мен Оңтүстік-Шығыс Азияға жасаған сапарлары барысында «Жібек жолы экономикалық белдеуі» стратегиялық тұжырымдамасын ұсынып, белдеу бойынша орналасқан елдер мен аймақтардың белсенді қолдауына ие болды. Бұл жаһандық бастама тарихи Ұлы Жібек жолының заманауи үлгісі ретінде Еуропа мен Азияны біріктіруге,

инфрақұрылымды дамытуға және сауда байланыстарын нығайтуға бағытталған. Бастаманың Қытайға ғана емес, қатысушы елдердің экономикалық дамуына да әсері зор. Олардың ішінде ЕЭК-тің негізгі стратегиялық серіктестері Қазақстан мен Ресей болып табылады. Аталған стратегиялық тұжырымдаманың бірнеше алғышарты бар. Бастысы, бұл Қазақстанның тиімді географиялық орнын көрсетеді. Бұдан тыс, екі елдің арасындағы ынтымақтастықтың баянды дамыр отырғанының бір көрінісі. Үшіншіден, Қазақстанда инвесторлар үшін қолайлы жағдай жасалған, Қазақстан жаңа идеяларға, білімге, инновацияларға ашық. Еуразия құрлығының ортасынан орын тепкен Қазақстан - түстік пен теріскейді, шығыс пен батысты біріктіретін жолдар торабы іспетті. Осындай тиімді географиялық орны да Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасын іске асырудағы негізгі серіктес ретінде Қазақстанды таңдауына алғышарт болып қызмет етті. Бұл идея 2014 жылы сол кездегі мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдауында нақты айқындалды. «Нұрлы жол» Жаңа экономикалық саясаты мен ЖЖЭБ құрудың ұштасуы бойынша ынтымақтастық жоспарына Қазақстан мен Қытай үкіметтері 2016 жылы қол қойды. 2015 жылдың 8 шілдесінде Ресейдің Уфа қаласында Ресей президенті Владимир Путинмен кездесу кезінде Си Цзиньпин екі жақ Шаңхай ынтымақтастық ұйымын, Жібек жолы экономикалық белдеу мен Еуразиялық экономикалық одақты біріктіруші тұғырнама ретінде қолданып, ШЫҰ негізінде жоғары деңгейдегі стратегиялық ынтымақтастықты қолдау, экономика мен сауда, мәдени алмасу, аймақтық қауіпсіздікті сақтау сынды басқа да салаларда серіктестік қатынасты орнатуды ұсынды (Сарқытқан, 2021).

Қазақстанның Қытай және Ресеймен арадағы сауда-экономикалық ынтымақтастығының өзіндік ерекшеліктері мен мәселелері және айтарлықтай даму әлеуеті де бар. Осыны ескерген мемлекеттер қолданыстағы проблемаларды шешу және ынтымақтастықтың жаңа бағыттарын дамыту бойынша белсенді жұмыс қарым- қатынастарды нығайтуға, өзара тиімділікті қамтамасыз етуге талпынуда (Трокаль, 2019).

Сауда-экономикалық ынтымақтастықтағы мәселелер бойынша:

- Шикізат ресурстарына тәуелділік- Қазақстан мен Ресей арасындағы сауданың негізгі проблемаларының бірі-екі ел де шикізат тауарларының, ең алдымен көмірсутектердің (мұнай мен газ) экспортына қатты тәуелді. Бұл екі экономикаға да осалдық туғызады, өйткені мұнай мен басқа ресурстардың әлемдік бағасының ауытқуы олардың экономикалық тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Ал Қытаймен арада ондай мәселе жоқдерлік. Себебі Қытай шикізат тұтынушы әрі дайын тауарды экспорттаушы ел. Бұл тұрғыда Қытай Ресей үшін де, Қазақстан үшін де сұранысқа ие тарап болып қала береді.

- Кедендік және көлік мәселелері - қолданыстағы кедендік кедергілер мен көлік қиындықтары елдер арасындағы сауда процесін бәсеңдетуі мүмкін, бұл мәселелер үш елдің де экономикасын әртараптандыру үшін шешуге тиісті маңызды мәселе ретінде қарастырылуда.

Сауда-экономикалық ынтымақтастықтың болашағы бойынша:

- ЕЭО шеңберіндегі интеграция. Қазақстан мен Ресей ЕАЭО-ның толыққанды мүшелері болып табылады, бұл екі елдің экономикалық ынтымақтастығын тереңдету үшін үлкен мүмкіндік береді. ЕАЭО шеңберінде тауарлар, қызметтер, капиталдар мен жұмыс күшінің еркін айналымы қамтамасыз етілген. Бұл, өз кезегінде, екі елдің сауда байланыстарын кеңейтуге және кедендік тарифтер мен басқа да сауда кедергілерін төмендетуге мүмкіндік береді. ЕАЭО арқасында Қазақстан мен Ресей өздерінің ішкі нарықтарына қол жеткізе отырып, бірлескен жобаларды іске асыруға және жаңа өнімдерді шығаруға мүмкіндік алады. Бұл тұрғыда Қытай мемлекеті Шаңхай ынтымақтастығы аясында және «Қытай және Орталық Азия елдері ынтымақтастығы» аясында белсенді жұмыс жасап келеді. Тіпті, соңғы жылдары Қытайдың қаржылық және технологиялық көмегі мен іскерлігі аймақ елдері ішінде Ресейдің ықпалын әлсіретіп отыр.

Энергетикалық ынтымақтастық. Қазақстан мен Ресей және Қазақстан мен Қытай арасындағы энергетикалық саласындағы ынтымақтастық осы елдер арасындағы басты байланыс тақырыбы болып табылады. Әсіресе мұнай мен газ саласындағы іскерлік қатынастар мен құбырлар тасымалы және оның инфрақұрылымдарын дамыту және өзара тиімді энергетикалық жобаларды іске асыру мемлекеттер ара ынтымақтастықтың маңызды бағыты болары анық.

Инфрақұрылымдық жобалар және транзиттік әлеует. Бұл үш ел арасындағы ынтымақтастық болса да, соңғы кездері Қытай мен Қазақстан арасындағы транзиттік әлеует артып келеді. «Батыс Қазақстан және Батыс Қытай автокөлік жолы» сынды инфрақұрылымдық жобалар, әсіресе көлік және логистика саласында, екі елдің экономикалық байланыстарын күшейте алады. Бұл үдеріс Қазақстанның Қытай мен Еуроодақ арасындағы дәліздік ерекшелігін айқындап отыр. Бұл тұрғыда Қазақстан Ресей үшін де транзиттік рөлін атқаруда. Сондықтан көлік инфрақұрылымын жақсарту және заманауи логистикалық жүйелерді дамыту болашақта сауда көлемінің артуына себепші болады (Зинурина, 2014).

Қазақстан, Ресей және Қытай арасындағы сауда-экономикалық қатынастар өзара тиімділікке, ресурстық өзара толықтыруға және өңірлік тұрақтылық пен интеграцияға ортақ қызығушылыққа негізделген Еуразиядағы стратегиялық үшбұрышты қалыптастырады. Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынас ғасырлар бойы қалыптасқан. Бұл халықтар өздерінің ортақ тарихында бір-бірімен саяси байланыстың әртүрлі кезеңдерін бастан кешірді. Ежелгі заманнан бері екі халық та жаңа аумақтық иеліктерді басып алуға ұмтылды, бұл үлкен соғыстар мен қақтығыстарға әкелді. Бірақ екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықтың тағы бір бейбіт нысаны – сауда, ол бейбіт, өзара тиімді қарым- қатынастар орнатуға әкелді. Әрине, бұл ретте Қазақстан мен Орталық Азияны Қытаймен, жаһандық ауқымда Еуропа мен Азияны байланыстыратын Ұлы Жібек жолы маңызды рөл атқарады (<https://www.advantour.com/rus/silkroad/>, 25.04.2025 ж.).

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Ресей және Қытай мемлекеттерінің ынтымақтастығы өзара тиімділік пен бірге өзге елдер үшін де маңызды екендігін көрсетті. Осыған орай, мемлекеттер арасындағы саяси-дипломатиялық байланыстардың жақсы дамуы олар арасындағы сауда-экономикалық, ғылыми-мәдени қарым-қатынастардың да оң бағытта дамуына ықпал етері айқындалды. Осындай өзара сенім мен ынтымақтастыққа негізделген ұстанымдар мемлекеттер арасында көптеген аймақтық және халықаралық деңгейдегі жобалардың пайда болуына негіз бола алады. Мәселен, «Бір жол – бір белдеу» бастамасы аясында көлік, логистика, энергетика және өнеркәсіп салаларындағы бірлескен жобалар Қытай мен Қазақстанның экономикалық ықпалдастығын нығайтып, сауда айналымы мен инвестициялық ағындарды арттырып келеді. Сонымен қатар, экспорт құрылымындағы шикізаттық басымдық, сауда теңгерімсіздігі және технологиялық тәуелділік тәрізді факторлар экономикалық әріптестіктің кейбір шектеулерін айғақтайды. Бұл ретте экспортты әртараптандыру, жоғары технологиялы өнім өндірісін ынталандыру, нормативтік үйлесімді арттыру және трансшекаралық жобаларды үйлестіру жолымен экономикалық серіктестіктің сапалық параметрлерін жақсартуға мүмкіндік берері анық.

Ал Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық байланысының өзектілігі қазіргі жаһандану мен аймақтық интеграция жағдайында маңызы көп. Екі ел арасындағы ынтымақтастық Еуразиялық ынтымақтастық ұйымға мүше болғаннан бастап тереңдей түсіп, ортақ нарықтың қалыптасуында негіз болып отыр. Қазақстан мен Ресейдің сауда-экономикалық ынтымақтастығы екі елге де өзара даму үшін көптеген мүмкіндіктер береді, алайда осы мүмкіндіктерді толық іске асыру үшін қазіргі проблемаларды белсенді түрде шешіп, ұзақ мерзімді келешектерді орнықты және өзара тиімді ынтымақтастыққа ұмтылу

кажет. Геосаяси тұрақсыздық пен сыртқы экономикалық қысым жағдайында Қазақстан мен Ресей арасындағы әріптестік өзара экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді құралы болып көрінеді.

Әдебиеттер:

Аскар Мамин принял..., 2025 – Аскар Мамин принял участие в I Каспийском экономическом форуме в Туркменистане // <https://www.zakon.kz/4981205-askar-mamin-prinyal-uchastie-v-i.html> (Қаралған күні: 30.03.2025)

Бактиярова, Баудиярова, 2023 - *Бактиярова А.Ж., Баудиярова Э.Н.* Торгово-экономическое сотрудничество Казахстана и России: проблемы и перспективы // Экономика и управление народным хозяйством. 2023. Раздел 2. С. 65-69 (Қаралған күні: 27.03.2025)

Великий..., 2023 - *Великий шелковый путь.* [Электрондық ресурс] URL: <https://www.advantour.com/rus/silkroad/> (Қаралған күні: 25.04.2025)

Воловик, 2018 - *Воловик Надежда.* Торгово-экономические отношения Евразийского экономического союза с китайской народной Республикой // Экономическое развитие России. 2018. Том 25. № 10. С. 28-327.

Гребениченко, Сагиндинов, 2014 - *Гребениченко С.Ф., Сагиндинов Р.Е.* Состояние и перспективы экономического сотрудничества Российской Федерации и Республики Казахстан. 2014. С. 1-7

Додонов, 2023 - *Додонов В.Ю.* Экономическое сотрудничество Казахстана и России в условиях санкционного давления: основные итоги 2022 года. [Электрондық ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskoe-sotrudnichestvo-kazahstana-i-rossii-v-usloviyah-sanktsionnogo-davleniya-osnovnye-itogi-2022-goda> (қаралған күні 05.04.2025 ж.)

Зинурина, 2014 - *Зинурина А.Б.* Состояние торгового сотрудничества между Россией и Казахстаном в рамках таможенного союза // Инфраструктурные отрасли экономики: проблемы и перспективы развития. 2014. С. 14-17.

KASE – дегі..., 2022 - KASE-дегі рубль саудасының көлемі жарты жылда 10 есеге жуық өсті [Электрондық ресурс] URL: https://forbes.kz/finances/exchange/torgi_rublem_na_kase_vyirosli_pochti_v_10_raz_polgoda. (Қаралған күні: 25.03.2025)

Комолов, 2024 – *Комолов О.* Воздействие западных санкций на роль и место России в отношениях с Казахстаном // Общество и экономика. 2024. С. 128-136.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. [Электрондық ресурс] URL: <https://stat.gov.kz/> (Қаралған күні: 01.04.2025)

Мырзахметова, Алшимбаева, Туркеева, Еримпашаева, 2020 - *Мырзахметова А.М., Алшимбаева Д.У., Туркеева К.А., Еримпашаева А.Т.* Торгово-экономическое сотрудничество Казахстана и России: особенности и приоритеты развития. // Экономика: стратегия и практика. № 3 (15), 2020. С. 120-133

Наурзбекова, Власова, 2021 - *Наурзбекова М., Власова Д.* Влияние Covid-19 на экономику Казахстана // «МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ». Т.3. 2021. С. 330

Нуртазин, 2018 – *Нуртазин М.М.* Роль Республики Казахстан в геополитической трансформации в рамках «Евразийского проекта» // Проблемы постсоветского пространства. 2018. №5(2). С. 191-202

Одибоев, 2023 – *Одибоев К.М.* Прочность современных торгово-экономических отношений между Россией и Казахстаном // Постсоветские исследования. Т. 6. № 7 (2023). С. 831-835.

Президенты Казахстана..., 2023 - Президенты Казахстана и России: достижения и новые соглашения. [Электрондық ресурс] URL: https://optimism.kz/2023/11/09/prezidenty-kazahstana-i-rossii-dostizheniya-i-novye-soglasheniya/?utm_source=m (Қаралған күні: 10.04.2025)

Сагиндиқов, 2014 - Сагиндиқов Р.Е. Казахстан и Россия: грани сотрудничества // Среднерусский вестник общественных наук. С. 174-178.

Сарқытқан, 2021 – Сарқытқан Қастер. ЖІБЕК ЖОЛЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛДЕУІНЕ ОН ЖЫЛ: ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ АЯСЫНДА. 2021.

Трокаль, 2019 - Трокаль Т.В. Основные аспекты современного политико- экономического сотрудничества между Россией и Казахстаном // Постсоветские исследования. 2019. №3. С. 1078–1084.

Экономические отношения..., 2024 - Экономические отношения Казахстана и России: избранные статьи за 2024 год [Электрондық ресурс] URL: https://eurasia.expert/ekonomicheskie-otnosheniya-kazakhstana-i-rossii-izbrannye-stati-za-2024-god/?utm_sourceм (Қаралған күні: 15.04.2025)

References:

Askar Mamin prinyal..., 2025 - Askar Mamin prinyal uchastiye v I Kaspyskom ekonomicheskom forumе v Turkmenistane // <https://www.zakon.kz/4981205-askar-mamin-prinyal-uchastie-v-i.html> (Qaralğan kuni: 30.03.2025), (in rus.)

Baktiyarova, Baudiyarova, 2023 - Baktiyarova A.Zh., Baudiyarova E.N. Torgovo-ekonomicheskoye sotrudnichestvo Kazakhstana i Rossii: problemy i perspektivy // Ekonomika i upravleniye narodnym khozyaystvom. 2023. Razdel 2. S. 65-69 (Qaralğan kuni: 27.03.2025)

Veliky..., 2023 - Veliky shelkovy put. [Elektrondyq resurs] URL: <https://www.advantour.com/rus/silkroad/> (Qaralğan kuni: 25.04.2025), (in rus.)

Volovik, 2018 - Volovik Nadezhda. Torgovo-ekonomicheskoye otnosheniya Yevrazyskogo ekonomicheskogo soyuza s kitayskoy narodnoy Respublikoy // Ekonomicheskoye razvitiye Rossii. 2018. Tom 25. № 10. S. 28-327.

Grebenichenko, Sagindikov, 2014 - Grebenichenko S.F., Sagindikov R.E. Sostoyaniye i perspektivy ekonomicheskogo sotrudnichestva Rossyskoy Federatsii i Respubliki Kazakhstan. 2014. S. 1-7

Dodonov, 2023 - Dodonov V.Yu. Ekonomicheskoye sotrudnichestvo Kazakhstana i Rossii v usloviyakh sanktsionnogo davleniya: osnovnye itogi 2022 goda. [Elektrondyq resurs] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskoe-sotrudnichestvo-kazakhstana-i-rossii-v-usloviyakh-sanktsionnogo-davleniya-osnovnye-itogi-2022-goda> (Qaralğan kuni 05.04.2025 zh), (in rus.)

Zinurina, 2014 - Zinurina A.B. Sostoyaniye torgovogo sotrudnichestva mezhdru Rossiyey i Kazakhstanom v ramkakh tamozhennogo soyuza // Infrastrukturnye otrasli ekonomiki: problemy i perspektivy razvitiya. 2014. S. 14-17.

KASE – degi..., 2022 - KASE-degi rubl saudasynyn kolemi zharty zhylda 10 esege zhuyq osti [Elektrondyq resurs] URL: https://forbes.kz/finances/exchange/torgi_rublem_na_kase_vyirosli_pochti_v_10_raz_polgoda. (Qaralğan kuni: 25.03.2025), (in kaz.)

Komolov, 2024 – Komolov O. Vozdeystviye zapadnykh sanktsy na rol i mesto Rossii v otnosheniyakh s Kazakhstanom // Obshchestvo i ekonomika. 2024. S. 128-136.

Qazaqstan Respublikasy Strategiyalyq zhosparlau zhәне reformalar agenttigi Yltyq statistika byurosy. [Elektrondyq resurs] URL: <https://stat.gov.kz/> (Qaralğan kuni: 01.04.2025, in kaz)

Myrzakhmetova, Alshimbayeva, Turkeyeva, Yerimpashayeva, 2020 - Myrzakhmetova A.M., Alshimbayeva D.U., Turkeyeva K.A., Yerimpasheva A.T. Torgovo-ekonomicheskoye sotrudnichestvo Kazakhstana i Rossii: osobennosti i priority razvitiya. // Ekonomika: strategiya i praktika. № 3 (15), 2020. S. 120-133

Naurzbekova, Vlasova, 2021 - Naurzbekova M., Vlasova D. Vliyaniye Sovid-19 na ekonomiku Kazakhstana // «МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И INNOVATIONS». Т.3. 2021. S. 330

Nurtazin, 2018 – *Nurtazin M.M.* Rol Respubliki Kazakhstan v geopoliticheskoy transformatsii v ramkakh «Evrazyskogo proyekta» // Problemy postsovetskogo prostranstva. 2018. №5(2). S. 191-202

Odiboyev, 2023 – *Odiboyev K.M.* Prochnost sovremennykh torгово-ekonomicheskikh otnosheny mezhdu Rossiyei i Kazakhstanom // Postsovetskiye issledovaniya. T. 6. № 7 (2023). S. 831-835.

Prezidenty Kazakhstana..., 2023 - Prezidenty Kazakhstana i Rossii: dostizheniya i novye soglasheniya. [Elektrondyq resurs] URL: https://optimism.kz/2023/11/09/prezidenty-kazahstana-i-rossii-dostizheniya-i-novye-soglasheniya/?utm_source=m (Qaralgan kuni: 10.04.2025), (in rus)

Sagindikov, 2014 - *Sagindikov R.E.* Kazakhstan i Rossiya: grani sotrudnichestva // Srednerussky vestnik obshchestvennykh nauk. S. 174-178.

Sarqytqan, 2021 – *Sarqytqan Qaster.* Zhibek zholy ekonomikalyk beldeuine on zhyl: qazaqstan-qytay qarym-qatynastarynyn ayasynda. 2021.

Trokal, 2019 - *Trokal T.V.* Osnovnye aspekty sovremennogo politiko-ekonomicheskogo sotrudnichestva mezhdu Rossiyei i Kazakhstanom // Postsovetskiye issledovaniya. 2019. №3. S. 1078–1084.

Ekonomicheskiye otnosheniya..., 2024 - Ekonomicheskiye otnosheniya Kazakhstana i Rossii: izbrannyye statyi za 2024 god [Elektrondyq resurs]

URL: https://eurasia.expert/ekonomicheskije-otnosheniya-kazahstana-i-rossii-izbrannyye-statyi-za-2024-god/?utm_source=m (Qaralgan kuni: 15.04.2025), (in rus.)

¹Саркытқан К. ²Райымбекова Н.А. ³Токан Р.

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

^{2,3} КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹kaster012@mail.ru, ²nazymrayimbekova@mail.com, razia1701@mail.ru

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА С КИТАЕМ И РОССИЕЙ: ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ И ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЗАВИСИМОСТИ

Аннотация. В данной статье в качестве основной темы рассматриваются торгово-экономические связи и геополитическое сотрудничество Казахстана с Россией и Китаем, которые являются основными стратегическими партнерами. Китай и Россия являются активными участниками в геополитической и геоэкономической сфере современного мирового уровня. Казахстан по географическому положению граничит с двумя крупнейшими странами. Для этого в политических и экономических условиях Казахстана эти две страны имеют особое влияние. Особенно после распада Советского Союза между Казахстаном и Россией установился иной порядок взаимоотношений. Однако трудно сказать, что за более чем 30-летнюю историю развития суверенитета принципы взаимного равенства между двумя странами были полностью соблюдены. Даже геополитические условия, складывающиеся в последнее время, создают впечатление, будто они расходятся с позициями равенства и взаимной выгоды. Важным направлением сотрудничества между Казахстаном и Россией является торгово-экономическое направление. Для этого актуальным является исследование с приоритетом в этой области.

Многоотраслевые связи между Казахстаном и Китайской Народной Республикой строятся после суверенитета. Переход Китая к рыночным экономическим отношениям увеличил его влияние на мировой рынок. Это, в свою очередь, сказалось и на Казахстане в региональном экономическом плане. Формирование, состояние развития и влияние на глобальную экономику программы «Один пояс, один путь», считающейся стратегией глобального и регионального развития Китая, также были рассмотрены в статье. В статье

изучены торговые и экономические связи Казахстана с двумя соседними странами, определены основные направления взаимодействия. В современных условиях раскрыты особенности и проблемы развития сотрудничества между государствами и предложены эффективные пути развития инвестиционного сотрудничества. По итогам исследования были проанализированы дипломатические связи, торговый оборот, в том числе объемы экспорта и импорта, современное экономическое положение двух стран.

Новизна статьи заключается в сравнительном анализе торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества между Казахстаном и Россией, Казахстаном и Китаем, развивающегося в условиях глобализации. Этим определяются вопросы взаимосвязи и взаимозависимой интеграции Казахстана и соседних стран, потенциала и развития национальной экономики. В зависимости от специфики исследования используются методы экономического, статистического, историко-сравнительного, географического моделирования.

Благодарность: Данная статья написана на основе результатов исследования проекта грантового финансирования под названием: ИРН АР19679663 «Интеграция интересов в современном геополитическом пространстве Центральной Азии: Экономическая интеграция и факторы национальной безопасности».

Ключевые слова: дипломатические отношения, внешняя торговля, экономическая интеграция, инвестиции, геополитика, «Один пояс, один путь», санкции.

¹ Sarkytkan K. ²Raiymbekova N.A. ³Tokhan R.

¹ Leading Researcher at the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Almaty, Kazakhstan

^{2,3} Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kaster012@mail.ru, ²nazymrayimbekova@mail.com, razia1701@mail.ru

TRADE AND ECONOMIC COOPERATION OF KAZAKHSTAN WITH CHINA AND RUSSIA: GEOPOLITICAL INTERESTS AND GEOECONOMIC DEPENDENCIES

Abstract. The proposed article focuses on the trade-economic relations and geopolitical cooperation between Kazakhstan and its key strategic partners—Russia and China. Both China and Russia are active players in the current global geopolitical and geoeconomic landscape. Kazakhstan shares borders with these two major powers due to its geographical location, which amplifies their influence on Kazakhstan's political and economic environment. In particular, following the dissolution of the Soviet Union, a unique framework of relations emerged between Kazakhstan and Russia. However, over the more than 30 years of Kazakhstan's independence, it is difficult to assert that the principles of mutual equality have been fully upheld in bilateral relations. In recent years, the evolving geopolitical dynamics suggest a departure from the foundations of equality and mutual benefit. One of the most significant areas of cooperation between Kazakhstan and Russia remains the trade-economic sphere. Therefore, prioritizing research in this domain is of particular relevance.

Since gaining independence, Kazakhstan has significantly expanded its multifaceted relations with the People's Republic of China. China's transition to a market economy has enhanced its influence in the global market, which in turn has had a regional economic impact on Kazakhstan. The article examines the development, current state, and global economic implications of China's "Belt and Road Initiative," which serves as a key element of its global and regional development strategy. The study analyzes Kazakhstan's trade and economic relations with its two neighboring countries—China and Russia—while identifying the main areas of bilateral cooperation. It also explores the current characteristics and challenges of intergovernmental collaboration and proposes effective strategies for advancing investment cooperation. Based on the research findings, the article

assesses the state of diplomatic relations between the countries, the volume of trade turnover—including exports and imports—and the current economic situation.

The novelty of the article lies in its comparative analysis of the trade-economic and investment cooperation between Kazakhstan and Russia, and between Kazakhstan and China, in the context of globalization. This approach reveals the interdependence and mutual integration between Kazakhstan and its neighboring countries, while also identifying key issues and potential in the development of the national economy. Given the specific nature of the study, a combination of economic, statistical, historical-comparative, and geographical modeling methods is employed.

Acknowledgement: This article was written based on the research results of the research project for grant funding of the: IRN AP19679663 «Interaction of interests in the current geopolitical space of Central Asia: Based on economic integration and national security factors».

Key words: diplomatic relations, foreign trade, economic integration, investment, geopolitics, "One Belt, One Road", sanction.

Авторлар туралы мәлімет:

Қастер Сарқытқан, г.ғ.к., Р.Б.Сулейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан

Назым Акимжанқызы Райымбекова, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің бірінші курс магистрі, Алматы, Қазақстан.

Тоқан Разия, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің екінші курс докторанты, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Қастер Сарқытқан, к.ғ.н., ведущий научный сотрудник института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, профессор Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Назым Акимжановна Райымбекова, Магистр первого курса Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Тоқан Разия, докторант второго курса Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан

Information about the authors:

Sarkytkan Kaster, candidate of Geographical Sciences, Leading Researcher at the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

Nazym Akimzhankyzy Raiymbekova, first year master's student Kazakh National Pedagogical University Abay, Almaty, Kazakhstan.

Tokhan Razia, second year PhD of the Kazakh National Pedagogical University Abai, Almaty, Kazakhstan

Келін түсті 8 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

¹Магпоз А.К. ²Габдуллин К.Т.

^{1,2} *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*
E-mail: ¹*almas181099@gmail.com*, ²*gabduллин5682@gmail.com*

САУДОВСКАЯ АРАВИЯ И США: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО АЛЬЯНСА

Аннотация: Данная статья посвящена альянсу Саудовской Аравии и США. Ее цель заключается в исследовании прочности данного альянса, учитывая те сложности, с которыми он столкнулся за последнее время. В работе применяется междисциплинарный подход, включающий концептуальную теорию альянсов, исторический анализ и методы факторного анализа. Источниковая база исследования состоит из трудов по реалистической и неолиберальной институциональной теориям, концепции баланса сил и угроз, а также материалов, освещающих двусторонние отношения США и Саудовской Аравии в условиях трансформации международной системы. Опираясь на концептуальную теорию альянса, статья будет рассматривать историческую эволюцию отношения между двумя государствами. Затем в статье будут изучены проблемы, с которыми столкнулся альянс, и будет проанализировано влияние данных проблем на устойчивость союза Саудовской Аравии и США. Материалами для статьи послужила литература по теории альянсов для изучения проблем и устойчивости взаимоотношений Саудовской Аравии и США. К проблемам, с которыми столкнулись оба государства можно отнести: Арабская весна, иранская ядерная сделка и гражданские войны в Сирии и Йемене. Тем не менее союз оказался достаточно прочным чтобы преодолеть данные проблемы и сохранить стратегическое партнерство. Актуальность данного исследования обусловлена важностью американо-саудовского альянса для поддержания стабильности в регионе Ближнего Востока и влияния на глобальные процессы. С учетом изменений в международной системе и новой конфигурации сил в регионе, анализ прочности и перспектив данного союза становится важным для понимания тенденций в международной политике. Новизна исследования заключается в комплексном анализе эволюции американо-саудовского альянса с акцентом на изменение его стратегической значимости в XXI веке. Более того, в данной статье рассматривается влияние факторов, таких как глобальные энергетические изменения, региональные конфликты и стратегическая переориентация США. Результаты исследования могут быть полезны для прогнозирования дальнейшего развития двусторонних отношений, а также анализа динамики международных союзов в условиях изменяющегося миропорядка. Сделанные выводы позволят лучше понять механизмы адаптации альянсов к внешним вызовам и их роль в поддержании стабильности на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: Саудовская Аравия, альянс, экономическое сотрудничество, Хашогги, безопасность, военное сотрудничество, США.

Введение

США признали Саудовскую Аравию в 1931 году, а дипломатические отношения между ними были установлены в 1933 году. Встреча президента Рузвельта с королем Абдулом Азизом аль-Саудом на американском авианосце USS Quincy в 1945 году укрепила отношения между двумя странами и создала многолетний альянс, основанный на принципе «нефть в обмен на безопасность». Согласно этой формуле, США обязались обеспечить безопасность Саудовской Аравии от любых внутренних или внешних рисков в обмен на обязательство Саудовской Аравии обеспечить США дешевой нефтью. Двусторонние отношения переросли в более широкий альянс в области безопасности 17 января 1951 года, когда они подписали

первое официальное соглашение о защите, известное как «Соглашение о взаимной оборонной помощи». Это соглашение предусматривало продажу оружия США Саудовской Аравии и обучение саудовской армии США.

Отношения между двумя странами развивались в течение следующих десятилетий на основе той же формулы альянса. Администрации Трумэна, Эйзенхауэра, Кеннеди, Джонсона и Никсона считали саудовский режим союзником и оплотом против распространения коммунизма. Альянс характеризовался переплетением и ростом экономических, военных и интересов безопасности. Действительно, арабо-израильские конфликты в 1948, 1967 и 1973 годах, а также участие Саудовской Аравии в нефтяном эмбарго 1973 года не подорвали альянс между двумя странами (Blanchard, 2023: 4).

Военное сотрудничество достигло своего пика после вторжения Ирака в Кувейт в 1990 году. Буш рассматривал это вторжение как прямую угрозу Саудовской Аравии. Соединенные Штаты направили около 200 000 американских солдат в Саудовскую Аравию для ее защиты. Саудовская Аравия, со своей стороны, участвовала в коалиции, которая изгнала иракские войска из Кувейта в 1991 году.

Хотя отношения двух стран были напряженными после событий 11 сентября 2001 года, которые были совершены 19 террористами, включая 15 граждан Саудовской Аравии, они преодолели кризис и развили свои отношения в сфере безопасности. Усилия Саудовской Аравии в борьбе с терроризмом и двустороннее сотрудничество в сфере безопасности получили высокую оценку в заявлениях Джорджа Буша-младшего.

Военный, экономический и оборонный альянс продолжался при администрациях Обамы и Трампа. Однако возникло несколько проблем, бросающих вызов этому альянсу, которые будут проанализированы в следующем разделе.

Материалы и методы исследования

В процессе написания данной статьи основное внимание уделено анализу публикаций авторов, занимающихся исследованием союзов в контексте теории международных отношений. Основным источником информации послужили работы, посвященные реалистической и неолиберальной институциональной парадигмам, а также труды, выделяющие различные типы союзов и их особенности.

При анализе использовался метод факторного анализа, который позволил выделить ключевые факторы, влияющие на формирование и функционирование союзов. Эти факторы включают военно-политические, экономические и культурные аспекты. Такой подход помогает определить, как государства формируют свои союзы, стремясь к балансу сил или балансу угроз, а также как они адаптируют свои альянсы в изменяющихся условиях международной системы.

Важным методом исследования стал текстологический анализ, который позволил изучить труды таких авторов, как Стивен М. Уолт, Санги Дживеди, Роберт О. Кеохейн и Чарльз Гез. Их работы содержат как теоретические положения, так и примеры из практики, что дает возможность проследить различия в подходах к альянсам. Особое внимание уделено выявлению позиций авторов относительно устойчивости союзов, их эволюции и связи с экономической взаимозависимостью. Используемая методология позволила глубже понять динамику альянсов, их устойчивость к внешним вызовам и значимость для обеспечения национальной безопасности и международного сотрудничества.

Обсуждение

Союзы были предметом дебатов в теории международных отношений. Реализм сосредоточился на анализе союзов с точки зрения баланса сил и баланса угроз. По словам Стивена М. Уолта, «союз — это формальные или неформальные отношения сотрудничества в области безопасности между двумя или более суверенными государствами. Он

предполагает определенный уровень обязательств и обмен выгодами для обеих сторон» (Walt, 1994: 12).

По словам Санги Двиведи, как сильные, так и слабые страны в равной степени чувствуют необходимость в формировании союзов. Слабые государства вступают в союз, когда им нужна защита от сильных государств, т. е. они вступают в союзы, чтобы защитить себя. Сильные государства вступают в союзы, чтобы противостоять другим сильным государствам, т. е. они вступают в союз, чтобы поддерживать баланс сил. Государства ожидают, что их союзники окажут военную и дипломатическую помощь во время конфликта (Dwivedi, 2012).

Неолиберальный институционализм утверждает, что и политика, и экономика глубоко взаимосвязаны. Таким образом, сотрудничество «необходимо в мире экономической взаимозависимости». В отличие от реалистов, Кеохейн утверждает, что сотрудничество в анархической системе возможно и достигается посредством международных институтов, но только если «государства имеют существенные общие интересы» (Keohane, Martin, 1995: 39).

В то время как реалисты полагают, что альянсы прекратят свое существование после достижения поставленной цели, неолиберальный институционализм утверждает, что происходит обратное. Более того, альянсы не статичны: они адаптируются и могут служить другим целям, но если в итоге союз перестает быть полезным, то он должен прекратить свое существование.

В литературе также выделяют три различных типа альянсов: тактические, исторические и естественные (Ghez, 2011: 6). Основной целью тактического альянса является противодействие непосредственной угрозе или противнику, который может бросить вызов наиболее важным интересам государства. Исторические альянсы являются прочными партнерствами, которые сохраняются, несмотря на значительные разрывы или изменения в международной системе. Наконец, концепция естественных альянсов выходит за рамки общего понимания истории партнерами, дополнительно выдвигая гипотезу об общности в политической культуре и в нарративах о том, как работает или должен работать мир. Поэтому естественный альянс устойчив и, вероятно, лучше противостоит внешним потрясениям (Ghez, 2011: 10).

Проблемы альянса Саудовской Аравии и США

Смена режима в Египте

Политика Обамы в отношении Египта стала важным моментом в разногласиях между Соединенными Штатами и Саудовской Аравией по поводу Арабской весны. Решение Обамы не поддерживать президента Хосни Мубарака во время массовых протестов в начале 2011 года разозлило членов королевской семьи Саудовской Аравии. Они увидели, что Обама бросил общего друга, и описали этот отказ как неспособность Америки поддержать старого союзника (Blanchard, 2023: 34).

В отличие от точки зрения Саудовской Аравии, которая считала «Братьев-мусульман» угрозой интересам Саудовской Аравии, администрация Обамы рассматривала «Братьев-мусульман» как умеренную группу, которую можно интегрировать в политический процесс. США сняли официальный запрет на контакты между своими дипломатами и «Братьями-мусульманами». Они также приветствовали выборы в Египте, в результате которых «Братья-мусульмане» получили большинство в парламенте.

Когда политики США предложили прекратить помощь Египту после свержения Мурси, Саудовская Аравия предоставила Египту 5 миллиардов долларов в качестве компенсации. Эта сумма в три раза больше, чем США ежегодно выделяют Египту (McDowall, 2013). Финансовая и политическая поддержка Саудовской Аравии египетскому правительству продолжается с 2013 года.

Иранская ядерная сделка

Лидеры Саудовской Аравии рассматривали Иран как источник угрозы и нестабильности в регионе Персидского залива. Поэтому официальные лица Саудовской Аравии не приветствовали открытость Обамы к Ирану и опасались, что любое сотрудничество между Ираном и администрацией Обамы может повлиять на прочность отношений между Эр-Риядом и Вашингтоном и может усилить влияние Ирана на Ближнем Востоке и в регионе Персидского залива (Friedman, 2013). Таким образом, заключение Совместного всеобъемлющего плана действий в июле 2015 года по ядерной программе Ирана стало источником напряженности между Саудовской Аравией и США.

Обама пытался во время своего визита в Эр-Рияд в марте 2014 года и январе 2015 года снизить напряженность между двумя странами и успокоить саудовских чиновников относительно курса американо-иранских отношений. Однако разногласия между двумя странами продолжались.

Позиция Обамы по напряженности между Саудовской Аравией и Ираном, в дополнение к прекращению Саудовской Аравией всех дипломатических связей с Ираном в 2016 году, привела к росту напряженности между Саудовской Аравией и администрацией Обамы. В интервью журналу *Atlantic Magazine* президент Обама потребовал, чтобы Саудовская Аравия и Иран могли разделить регион (The Atlantic, 2016).

Гражданская война в Сирии

Саудовская Аравия и администрация Обамы изначально согласились положить конец режиму Башара Асада в Сирии (Gregory, 2014). Однако Саудовская Аравия считала, что Обама не сделал все возможное для достижения этой цели, и он не хотел отправлять оружие и средства оппозиции. Таким образом, поведение Обамы еще больше усилило напряженность между Соединенными Штатами и Саудовской Аравией. Фактически, Саудовская Аравия выразила свои сомнения относительно авторитетности позиции Обамы и усомнилась в том, что Обама хотел свергнуть Асада. В этом ключе министр иностранных дел Саудовской Аравии Абдель аль-Джубейр отметил, что: «Установление красной линии для режима Асада и несоблюдение ее было огромной стратегической ошибкой, которая воодушевила режим Асада и его союзников».

Йеменский кризис

И у Саудовской Аравии, и у администрации Обамы было общее видение Йемена. Соответственно, они поддерживали йеменское правительство во главе с Абд-Раббо Мансуром Хади. После прекращения передачи власти и свержения Хади хуситами правительство Саудовской Аравии и его союзники начали операцию «Решительный шторм» в марте 2015 года, чтобы противостоять хуситам и сохранить Хади у власти (Horton, 2016). Администрация Обамы поддерживала Саудовскую Аравию в ее войне в Йемене не только для того, чтобы помочь и защитить Эр-Рияд как союзника в регионе, но и для защиты своих собственных интересов в регионе и для борьбы с угрозой организации «Аль-Каида» в Йемене. (Heistein, 2017).

Администрация Обамы сосредоточилась на борьбе с Аль-Каидой в Йемене и предоставлении разведывательной и логистической поддержки воздушной кампании, возглавляемой Саудовской Аравией, с 2015 года. Она направила консультативную миссию США в штаб-квартиру саудовских операций и продала оружие и боеприпасы Саудовской Аравии. Она также объявила о новых сделках по поставке оружия Королевству в 2015, 2016 годах для пополнения запасов, использованных в войне в Йемене. Таким образом, Обама хотел улучшить отношения с Эр-Риядом после заключения ядерной сделки с Ираном

Вопрос соблюдения прав человека

Права человека и свободы оставались спорными вопросами в отношениях между двумя странами. В частности, США критиковали Эр-Рияд за нарушения прав женщин и религиозных свобод, что ежегодно документировалось Государственным департаментом США, который с 2004 года обозначил Саудовскую Аравию как «страну, вызывающую

особую обеспокоенность» в отношении религиозных свобод, и снова использовал это обозначение в последующие годы. Например, США поддержали право граждан Саудовской Аравии на свободу собраний и свободу выражения мнений, в то время как лидеры Саудовской Аравии отвергли позицию администрации США и назвали ее неприемлемым иностранным вмешательством во внутренние дела страны. Кроме того, официальные лица США призвали Эр-Рияд обеспечить надлежащую правовую процедуру и разрешить мирное выражение оппозиции (Blanchard, 2023: 20).

Устойчивость альянса Саудовской Аравии и США

Предыдущие разногласия между Саудовской Аравией и США оказали ограниченное влияние на альянс между ними, устойчивость альянса была очевидна в политике администраций Обамы и Трампа и пережила дело Хашогги, как объясняется в следующем разделе.

Правительство США и саудовский альянс

Администрация президента США неоднократно подчеркивала тесное сотрудничество в сфере безопасности между двумя странами, считая Саудовскую Аравию сильным союзником в борьбе с терроризмом (Белый дом, 2014). Кроме того, Государственный департамент США в своих ежегодных отчетах хвалил Саудовскую Аравию за поддержание прочных отношений с США в борьбе с терроризмом и обмен информацией для предотвращения любых возможных террористических актов. Что касается военного сотрудничества, то продажи оружия укрепили военные отношения и оборонное сотрудничество между двумя странами. Лидеры обеих стран рассматривают продажу оружия как символическое обещание сотрудничать в периоды региональных беспорядков.

Продажи оружия США в Саудовскую Аравию увеличились во время правления администрации Обамы. Саудовская Аравия стала первой страной на Ближнем Востоке, которая купила американское оружие на сумму более 115 млрд долларов США в рамках 42 отдельных сделок в период с 2009 по 2016 год. Четыре сделки, заключенные в октябре 2010 года, оцениваются более чем в 60 млрд долларов США (Blanchard, 2023: 41), что превысило любые сделки, заключенные любой администрацией США с момента установления отношений между двумя странами, и стало самой большой стоимостью продажи оружия одной стране в истории США. В экономическом плане США и Саудовская Аравия имеют прочные экономические отношения. Что касается нефти, Саудовская Аравия сохранила свою позицию одного из основных поставщиков нефти в США.

Следует отметить, что нефтяные отношения между двумя странами зависят не только от экспорта саудовской нефти в США, но и от влияния Саудовской Аравии на мировом рынке нефти. Это влияние обусловлено тем, что она обладает крупнейшими в мире запасами нефти, оцениваемыми в одну пятую часть мировых запасов нефти. Это позволяет ей играть роль «компенсационных поставщиков», чтобы смягчить последствия перебоев в электроснабжении в любом регионе, и играть ключевую роль в балансировании цен на нефть на мировом рынке за счет увеличения и сокращения добычи нефти. Таким образом, Эр-Рияд играет жизненно важную роль в мировой экономике, и Вашингтон поощряет эту роль (Barone, 2018). Что касается торговых отношений, Саудовская Аравия является одним из крупнейших торговых партнеров США на Ближнем Востоке. Например, объем саудовского экспорта в США в 2016 году достиг около 16,9 млрд долларов, а объем экспорта США в Саудовскую Аравию достиг около 18 млрд долларов, что составляет около 15 процентов от общего объема импорта Саудовской Аравии из всех стран мира за тот же год (Blanchard, 2023: 36).

Фактор Трампа

Президент Трамп приехал в Белый дом с другим взглядом на многие вопросы, которые были источником трений между США и Саудовской Аравией при администрации Обамы, например, по иранскому вопросу Трамп пообещал занять агрессивную позицию в отношении

Ирана. 8 мая 2018 года он объявил о выходе США из ядерного соглашения с Ираном. Трамп назвал соглашение катастрофическим и объявил, что США стремятся ввести большие экономические санкции против Ирана. В своей речи перед Генеральной Ассамблеей ООН 25 сентября 2018 года он подчеркнул: «Иран разжигает раздор и распространяет терроризм и разрушения на Ближнем Востоке. Я призываю мир не допустить, чтобы Иран распространял хаос в регионе Ближнего Востока» (Connel, 2018).

Саудовская Аравия, со своей стороны, похвалила решение Трампа и заявила о своей поддержке повторного введения экономических санкций против Ирана.

Кроме того, в апреле 2017 года Джим Мэттис, министр обороны США, подтвердил, что США поддерживают войну Саудовской Аравии в Йемене как средство защиты от действий Ирана в регионе, и что Саудовская Аравия является лучшим партнером в борьбе с терроризмом.

Администрация Трампа также развивалась в поддержке военных операций коалиционных сил в Йемене. Эта поддержка включала обмен разведданными, материально-техническую поддержку, присутствие военных советников США, предоставляющих военные консультации, улучшение безопасности границ и оборонительных операций против баллистических ракет и антитеррористических операций в Йемене.

Президент Трамп подчеркнул, что Соединенные Штаты продолжают поддерживать Саудовскую Аравию в ее усилиях, направленных на развитие саудовского общества и экономики в соответствии с Видением Королевства 2030. Он также похвалил решение Саудовской Аравии о праве саудовских женщин водить машину и охарактеризовал это решение как позитивный шаг на пути к поощрению прав и возможностей женщин в Королевстве (The White House, 2017). Однако ухудшение гуманитарной ситуации в Йемене заставило госсекретаря и министра обороны призвать все стороны конфликта ускорить прекращение военных действий и прекращение военных действий, проводимых коалиционными силами в населенных районах Йемена. Они также призвали все стороны поддержать усилия Организации Объединенных Наций по возобновлению переговорного политического пути для поиска мирного решения конфликта в Йемене и смягчения гуманитарного кризиса (Browne, 2018). Администрация Трампа заняла нейтральную позицию в конфликте между Катаром и Саудовской Аравией. После начала кризиса 5 июня 2017 года Трамп обвинил Катар в финансировании терроризма, хотя Министерство государственной безопасности США призвало Саудовскую Аравию и ее союзников прекратить бойкот Катара, а Катар — прекратить финансовую поддержку террористов. Трамп также сохранял нейтралитет и призвал страны Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива провести переговоры и урегулировать спор между собой.

Убийство саудовского журналиста Джамала Хашогги в консульстве Саудовской Аравии в Турции 2 октября 2018 года привело к напряженности между Вашингтоном и Эр-Риядом. Трамп указал, что последствия убийства Хашогги представляют собой один из крупнейших внешнеполитических кризисов его президентства. Позиция администрации Трампа была неоднозначной. С одной стороны, Трамп оказывал давление на правительство Саудовской Аравии, требуя расследовать это дело и наказать виновных. Он также заявил, что Соединенные Штаты введут существенные санкции, если Саудовская Аравия будет признана причастной к преступлению. С другой стороны, Трамп отстаивал ценность альянса Саудовской Аравии и США и важность оружейных сделок, торговых отношений и инвестиций, а также влиятельную роль Саудовской Аравии на мировом рынке нефти. Хотя Трамп обещал ввести суровые санкции против Саудовской Аравии в случае ее причастности к убийству Хашогги, он неоднократно указывал, что любые возможные санкции США не должны включать расторжение сделок по поставкам оружия с саудовцами, оцениваемых в миллиарды долларов.

Трампа выступил с заявлением по Саудовской Аравии и заявил о своей поддержке наследного принца Мухаммеда бин Салмана, бросив вызов американским законодателям, которые хотели ввести более жесткие санкции против Саудовской Аравии (Bredemeier, 2018). Заявление включало несколько пунктов, которые подтверждали устойчивость альянса США и Саудовской Аравии. Трамп подчеркнул важность тесного сотрудничества в области безопасности между двумя странами для противостояния экстремизму, терроризму и иранскому влиянию, а также для достижения стабильности на Ближнем Востоке. По словам Трампа: «Королевство Саудовская Аравия было великим союзником в нашей очень важной борьбе с Ираном». Он также добавил, что Саудовская Аравия с радостью уйдет из Йемена, если иранцы согласятся уйти. Кроме того, Саудовская Аравия согласилась потратить миллиарды долларов на руководство борьбой с радикальным исламским терроризмом (The White House, 2018).

Изменение формулы саудовско-американского альянса

Следует отметить, что в формуле «нефть в обмен на безопасность», которая формировала саудовско-американский альянс в течение многих лет, произошли некоторые изменения. В первой части формулы, связанной с нефтью, США снизили свою зависимость от саудовской нефти из-за открытия и добычи сланцевой нефти. Однако, несмотря на снижение важности саудовской нефти, США по-прежнему полагаются на влиятельную роль Саудовской Аравии в контроле цен на нефть на мировом рынке нефти. Фактически, Саудовская Аравия продолжит играть заметную роль на мировом рынке нефти благодаря своим крупнейшим запасам нефти.

Что касается второй части формулы, связанной с безопасностью, США все больше смещают свои стратегические интересы в сторону Азии, что началось при президенте Обаме и продолжилось при Трампе. Это включало перемещение некоторых американских войск из региона Персидского залива в Азию и Тихоокеанский регион. Однако это развитие не повлияло на некоторые аспекты военных отношений между Саудовской Аравией и США, и Саудовская Аравия остается одним из крупнейших импортеров американского оружия.

Саудовская Аравия больше не полагается исключительно на зонтик безопасности США для защиты своей безопасности. Это объясняется двумя причинами: во-первых, сама американская политика стремится укрепить свои союзные страны в военном отношении, чтобы уменьшить их зависимость от прямой военной поддержки Соединенных Штатов. Это часть ее подхода к балансированию за пределами страны, который предотвращает прямое военное вмешательство в вопросы, не затрагивающие ее жизненно важных интересов.

Вторая причина связана с влиянием относительного снижения роли США в регионе Ближнего Востока после событий Арабской весны. Это снижение заставило Саудовскую Аравию сохранить свои возможности открытыми, не отказываясь от своего давнего стратегического союза с США. Например, Саудовская Аравия сформировала ряд альянсов с влиятельными региональными и международными державами, такими как арабский альянс в «Операции «Решительный шторм»» в Йемене, международный альянс против терроризма, объявленный Саудовской Аравией в декабре 2015 года, с участием 34 арабских, азиатских и африканских стран, и квартетный альянс против Катара в июне 2017 года.

Кроме того, Саудовская Аравия стремилась укрепить свои отношения с Россией, Китаем и некоторыми европейскими странами. Соответственно, очевидно, что основы саудовско-американского альянса были изменены, но это изменение не достигло той степени, которая могла бы привести к распаду или краху этого альянса в настоящее время.

Результаты исследования

В этом исследовании были проанализированы факторы преемственности и изменения в альянсе Саудовской Аравии и США, а также устойчивость этого альянса перед лицом ряда проблем. Исследование показало, что эти проблемы не имели негативных последствий,

которые могли бы привести к распаду альянса. Соответственно, исследование пришло к следующим выводам:

- Альянс Саудовской Аравии и США не основан на общих ценностях, культуре и идеологии, но он основан на общих интересах. Взаимные выгоды альянса объясняют, почему он выдержал испытание временем.

- Общие интересы включают поставки нефти в США, поддержание разумной цены на нефть на международном рынке, борьбу с терроризмом и сдерживание иранского влияния.

- В частности, Саудовская Аравия стремится поддерживать свой стратегический альянс с Соединенными Штатами для достижения регионального баланса против региональных угроз и укрепления своего регионального статуса перед лицом своих противников.

- Для США Саудовская Аравия остается надежным союзником на энергетическом рынке и партнером в сдерживании Ирана и борьбе с терроризмом.

- Президент Трамп возобновил сотрудничество с Саудовской Аравией, сделав акцент на экономических сделках (продажа оружия Саудовской Аравии, саудовские инвестиции в США) и роли Саудовской Аравии в сдерживании цен на нефть на мировом энергетическом рынке.

- Поворот США в Азию для противостояния китайскому вызову и использования экономических возможностей на растущем континенте, а также растущий уровень энергетической достаточности из-за открытия сланцевой нефти, представляет собой серьезную проблему для обязательств США на Ближнем Востоке и их союза с Саудовской Аравией в долгосрочной перспективе.

- Осознавая предыдущее развитие событий, Саудовская Аравия расширила свои отношения с администрацией Трампа (больше закупок оружия и больше экономических инвестиций в США). Однако она также открыла новые горизонты для сотрудничества с другими крупными державами, такими как Россия и Китай. Однако структура нынешней международной системы предполагает, что Саудовской Аравии трудно найти другого стратегического союзника, способного заменить США в обозримом будущем. (Godbole, 2018).

Заключение

В заключение, как отмечено в теоретической части, альянс Саудовской Аравии и США продолжает представлять собой случай исторического альянса. Такой альянс сохраняется, потому что он опирается на прошлые успехи как на центральные точки для обоснования дополнительного сотрудничества и партнерства.

Наконец, и основываясь на предыдущих выводах, можно предложить будущую исследовательскую повестку дня, которая могла бы включать такие темы, как будущее альянсов в глобальной политике, меняющийся характер альянсов США по всему миру и то, как они будут адаптироваться к взглядам администрации президента. На региональном уровне необходимы дополнительные исследования для объяснения внешней политики Саудовской Аравии под ее новым руководством, а также значимости и устойчивости ее региональных альянсов.

Литература:

Barone M. Trump's Saudi policy gamble // [Электронный ресурс] URL: <https://www.nationalreview.com/2018/04/president-trump-saudi-arabia-foreign-policy-gamble/> (Дата обращения: 12.12.2024)

Blanchard, 2023 – Blanchard C.M. Saudi Arabia: background and US relations. Congressional Research Service, 2023. 45 p.

Bredemier K. US lawmakers split with trump on khashoggi killing // [Электронный ресурс] URL: <https://www.voanews.com/a/us-lawmakers-split-with-trump-on-khashoggi-killing/4673267.html> (Дата обращения: 12.12.2024)

Browne R. Mattis and Pompeo call for Yemen ceasefire ‘within 30 days’ // [Электронный ресурс] URL: <https://edition.cnn.com/2018/10/30/politics/jim-mattis-yemen-ceasefire/index.html> (Дата обращения: 12.12.2024)

Connel C. Trump to world leaders: stop Iran from sowing chaos // [Электронный ресурс] URL: <https://archive-share.america.gov/trump-to-world-leaders-stop-iran-from-sowing-chaos/index.html> (Дата обращения: 12.12.2024)

Dwivedi, 2012 – Dwivedi S.S. Alliances in international relation theory // International Journal of Social Science and Interdisciplinary Research. 2012. Vol. 1 No. 8, pp. 224-237.

Friedman G. Israelis, Saudi’s and the Iranian agreement // [Электронный ресурс] URL: <https://worldview.stratfor.com/article/israelis-saudis-and-iranian-agreement> (Дата обращения: 12.12.2024)

Ghez, 2011 – Ghez J. Alliances in the 21st Century: Implications for the US-European Partnership // Rand Corporation.

Gregory F. Tensions in the Saudi-American relationship // [Электронный ресурс] URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/foreign-policy-essay-tensions-saudi-american-relationship> (Дата обращения: 12.12.2024)

Godbole S. Changing nature of international order and the role of US // [Электронный ресурс] URL: <https://www.brookings.edu/articles/changing-nature-of-international-order-and-the-role-of-u-s/> (Дата обращения: 12.12.2024)

Heistein A. America’s hands are tied in Yemen // [Электронный ресурс] URL: <https://nationalinterest.org/feature/americas-hands-are-tied-yemen-19882> (Дата обращения: 12.12.2024)

Horton M. Why Yemen will be Donald trump’s litmus test // [Электронный ресурс] URL: <https://nationalinterest.org/feature/why-yemen-will-be-donald-trumps-litmus-test-18501> (Дата обращения: 12.12.2024)

Keohane, Martin, 1995 – Keohane R.O. and Martin L.L. The promise of institutionalist theory // International Security, Vol. 20 No. 1, pp. 39-51.

McDowall A. Insight: Saudis brace for ‘nightmare’ of US-Iran rapprochement // [Электронный ресурс] URL: <https://www.reuters.com/article/us-saudi-usa-iran-insight/insight-saudis-brace-for-nightmare-of-u-s-iran-rapprochement-idUSBRE9980IT20131009/> (Дата обращения: 12.12.2024)

The Atlantic. “The Obama Doctrine”: The Atlantic’s exclusive report on the U.S. President’s Hardest Foreign Policy Decisions // [Электронный ресурс] URL: <https://www.theatlantic.com/press-releases/archive/2016/03/the-obama-doctrine-the-atlantics-exclusive-report-on-presidents-hardest-foreign-policy-decisions/473151/> (Дата обращения: 12.12.2024)

The White House, 2017. Statement by the Press Secretary // [Электронный ресурс] URL: <http://www.whitehouse.gov/briefings-statements/statement-press-secretary-9/> (Дата обращения: 12.12.2024)

The White House, 2018. Statement from President Donald J. Trump on Standing with Saudi Arabia // [Электронный ресурс] URL: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/statement-president-donald-j-trump-standing-saudi-arabia/> (Дата обращения: 12.12.2024)

Walt, 1994 – Walt S.M. US Discloses Saudi holdings of treasuries for first time // Bloomberg, The Origins of Alliances, Cornell University Press, New York, NY, Third Printing.

References:

- Barone M. Trump's Saudi policy gamble // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.nationalreview.com/2018/04/president-trump-saudi-arabia-foreign-policy-gamble/> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- Blanchard C.M. (2023) Saudi Arabia: background and US relations. Congressional Research Service, 2023. 45 p.
- Bredemier K. US lawmakers split with trump on khashoggi killing // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.voanews.com/a/us-lawmakers-split-with-trump-on-khashoggi-killing/4673267.html> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- Browne R. Mattis and Pompeo call for Yemen ceasefire 'within 30 days' // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://edition.cnn.com/2018/10/30/politics/jim-mattis-yemen-ceasefire/index.html> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- Connel C. Trump to world leaders: stop Iran from sowing chaos // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://archive-share.america.gov/trump-to-world-leaders-stop-iran-from-sowing-chaos/index.html> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- Dwivedi S.S. (2012) Alliances in international relation theory // International Journal of Social Science and Interdisciplinary Research. 2012. Vol. 1 No. 8, pp. 224-237.
- Friedman G. Israelis, Saudi's and the Iranian agreement // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://worldview.stratfor.com/article/israelis-saudis-and-iranian-agreement> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- Ghez J. (2011) Alliances in the 21st Century: Implications for the US-European Partnership // Rand Corporation.
- Gregory F. Tensions in the Saudi-American relationship // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/foreign-policy-essay-tensions-saudi-american-relationship> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- Godbole S. Changing nature of international order and the role of US // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.brookings.edu/articles/changing-nature-of-international-order-and-the-role-of-u-s/> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- Heistein A. America's hands are tied in Yemen // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://nationalinterest.org/feature/americas-hands-are-tied-yemen-19882> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- Horton M. Why Yemen will be Donald trump's litmus test // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://nationalinterest.org/feature/why-yemen-will-be-donald-trumps-litmus-test-18501> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- Keohane R.O. and Martin L.L. (1995) The promise of institutionalist theory // International Security, Vol. 20 No. 1, pp. 39-51.
- McDowall A. Insight: Saudis brace for 'nightmare' of US-Iran rapprochement // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.reuters.com/article/us-saudi-usa-iran-insight/insight-saudis-brace-for-nightmare-of-u-s-iran-rapprochement-idUSBRE9980IT20131009/> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- The Atlantic. "The Obama Doctrine": The Atlantic's exclusive report on the U.S. President's Hardest Foreign Policy Decisions // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.theatlantic.com/press-releases/archive/2016/03/the-obama-doctrine-the-atlantics-exclusive-report-on-presidents-hardest-foreign-policy-decisions/473151/> (Data obrashhenija: 12.12.2024)
- The White House, 2017. Statement by the Press Secretary // [Jelektronnyj resurs] URL: <http://www.whitehouse.gov/briefings-statements/statement-press-secretary-9/> (Data obrashhenija: 12.12.2025)
- The White House, 2018. Statement from President Donald J. Trump on Standing with Saudi Arabia // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/statement-president-donald-j-trump-standing-saudi-arabia/> (Data obrashhenija: 12.12.2024)

Walt S.M. (1994) US Discloses Saudi holdings of treasuries for first time // Bloomberg, The Origins of Alliances, Cornell University Press, New York, NY, Third Printing.

¹Мағпоз А.Қ. ²Габдуллин К.Т.

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹almas181099@gmail.com, ²gabdullin5682@gmail.com

САУД АРАБИЯСЫ ЖӘНЕ АҚШ: СТРАТЕГИЯЛЫҚ АЛЫАНСТЫҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа: Бұл мақала Сауд Арабиясы мен АҚШ альянсына арналған. Оның мақсаты-соңғы кездері кездескен қиындықтарды ескере отырып, осы альянстың беріктігін зерттеу. Жұмыста альянстардың тұжырымдамалық теориясын, Тарихи талдауды және факторлық талдау әдістерін қамтитын пәнаралық тәсіл қолданылады. Зерттеудің қайнар көзі реалистік және неолибералды институционалдық теориялар бойынша еңбектерден, күштер мен қауіптер тепе-теңдігі тұжырымдамасынан, сондай-ақ халықаралық жүйенің трансформациясы жағдайында АҚШ пен Сауд Арабиясының екіжақты қатынастарын жарықтандыратын материалдардан тұрады. Альянстың тұжырымдамалық теориясына сүйене отырып, мақала екі мемлекет арасындағы қатынастың тарихи эволюциясын қарастырады. Содан кейін мақалада Альянстың алдында тұрған мәселелер қарастырылады және осы мәселелердің Сауд Арабиясы мен АҚШ Одағының тұрақтылығына әсері талданады. Мақаланың материалдары Сауд Арабиясы мен АҚШ арасындағы қатынастардың проблемалары мен тұрақтылығын зерттеуге арналған Альянс теориясы туралы әдебиеттер болды. Екі мемлекеттің алдында тұрған проблемаларға мыналар жатады: Араб көктемі, Иранның ядролық келісімі және Сирия мен Йемендегі азаматтық соғыстар. Соған қарамастан Одақ осы проблемаларды еңсеру және стратегиялық серіктестікті сақтау үшін жеткілікті күшті болды. Бұл зерттеудің өзектілігі Таяу Шығыс аймағында тұрақтылықты сақтау және жаһандық процестерге әсер ету үшін Америка-Сауд Альянсының маңыздылығына байланысты. Халықаралық жүйедегі өзгерістерді және аймақтағы күштердің жаңа конфигурациясын ескере отырып, осы одақтың беріктігі мен перспективаларын талдау халықаралық саясаттағы тенденцияларды түсіну үшін маңызды болады. Зерттеудің жаңалығы-XXI ғасырдағы стратегиялық маңыздылығын өзгертуге баса назар аудара отырып, АҚШ-Сауд Альянсының эволюциясын жан-жақты талдау. Сонымен қатар, бұл мақалада жаһандық энергетикалық өзгерістер, аймақтық қақтығыстар және АҚШ-тың стратегиялық қайта бағдарлануы сияқты факторлардың әсері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері екіжақты қатынастардың одан әрі дамуын болжауға, сондай-ақ өзгермелі әлемдік тәртіп жағдайында халықаралық одақтардың динамикасын талдауға пайдалы болуы мүмкін. Қорытындылар альянстардың сыртқы сын-қатерлерге бейімделу механизмдерін және олардың Таяу Шығыстағы тұрақтылықты сақтаудағы рөлін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Сауд Арабиясы, альянс, экономикалық ынтымақтастық, Хашогги, қауіпсіздік, әскери ынтымақтастық, АҚШ.

¹Magpoz A.K. ²Gabdullin K.T.

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹almas181099@gmail.com, ²gabdullin5682@gmail.com

SAUDI ARABIA AND THE USA: CHALLENGES AND PROSPECTS OF THE STRATEGIC ALLIANCE

Abstract: This article focuses on the Saudi Arabia-US alliance. Its objective is to examine the sustainability of this alliance given the challenges it has faced in recent years. The paper uses an interdisciplinary approach that includes conceptual alliance theory, historical analysis, and factor analysis methods. The source base of the study consists of works on realist and neoliberal institutional theories, the concept of the balance of power and threats, as well as materials covering bilateral relations between the United States and Saudi Arabia in the context of the transformation of the international system. Based on the conceptual alliance theory, the article will consider the historical evolution of the relationship between the two states. Then, the article will examine the problems faced by the alliance and analyse the impact of these problems on the sustainability of the Saudi Arabia-US alliance. The literature on alliance theory for studying the problems and sustainability of relations between Saudi Arabia and the United States served as materials for the article. The problems faced by both states include the Arab Spring, the Iranian nuclear deal, and the civil wars in Syria and Yemen. Nevertheless, the alliance proved to be strong enough to overcome these problems and maintain strategic partnership. The relevance of this study is due to the importance of the US-Saudi alliance for maintaining stability in the Middle East and influencing global processes. Given the changes in the international system and the new configuration of forces in the region, the analysis of the strength and prospects of this alliance becomes important for understanding trends in international politics. The novelty of the study lies in the comprehensive analysis of the evolution of the US-Saudi alliance with an emphasis on the change in its strategic significance in the 21st century. Moreover, this article examines the influence of factors such as global energy changes, regional conflicts, and the strategic reorientation of the United States. The results of the study can be useful for predicting the further development of bilateral relations, as well as analysing the dynamics of international alliances in the context of a changing world order. The findings will allow us to better understand the mechanisms of alliance adaptation to external challenges and their role in maintaining stability in the Middle East.

Key words: Saudi Arabia, alliance, economic cooperation, Khashoggi, security, military cooperation, USA.

Авторлар туралы мәлімет:

Мағпоз Алмас Қозыбайұлы, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің Шығыстану факультеті, Алматы, Қазақстан

Ғабдуллин Кенжебек Төлепбергенұлы, PhD, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Мағпоз Алмас Қозыбайұлы, PhD докторант, Факультет Востоковедения Казахского Национального Университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ғабдуллин Кенжебек Тулепбергенович, PhD, Старший преподаватель, Факультет Востоковедения Казахского Национального Университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Magpoz Almas Kozybayuly, PhD student, Faculty of Oriental Studies, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Gabdullin Kenzhebek Tulepbergenovich, PhD, Senior Lecturer, Faculty of Oriental Studies, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

*Келін түсті 11 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

Байсұлтанова К.Ч.

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері
университеті, Қазақстан, Алматы
E-mail: bayisultanova.k@ablaikhan.kz*

КОРЕЙ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІН ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Корея Республикасының халықаралық қатынастардағы өзіндік орнын нығайтудағы экономикалық дипломатияның рөлі талданады. Автор Оңтүстік Кореяның дамуының тарихи кезеңдердегі сыртқы саяси-экономикалық стратегияларын қарастырады. Тарихи-хронологиялық әдісті қолдана отырып, автор азиялық қаржы дағдарысынан кейінгі экономикалық шаралармен қатар, шетелдік инвестицияларды тартуға, экспорттық нарықтарды кеңейтуге, отандық өнімдерді қолдауға бағытталған стратегиялар сараланады. КР-ның қазіргі кездегі әлемдік жетекші экономикалардың біріне айналу үрдісіндегі экономикалық дипломатияның рөлі анықталады. Оңтүстік Кореяның дипломатиялық бастамаларының ұлттық экономиканың дамуына және оның әлемдік экономикалық жүйедегі беделіне ықпалы зерделенеді. Еркін сауда келісімдерін жасау, форумдар мен миссияларды өткізу және шетел нарығын игеру сияқты экономикалық дипломатияның қызметтеріне назар аударылады. Мақалада елдің экономикалық дипломатиясы заманауи цифрлік жүйені қалыптастыруда, жасанды интеллектті дамытуда, инновациялық істерді қолдауда, сонымен бірге ғаламдық үрдістерге белсене қатысуда маңызды рөл атқарады деген қорытынды жасалады. Автор XX -XXI ғасырларда Корей Республикасының сыртқы саясатының «middle power», «жұмсақ» күш, «креативтік экономика», экономикалық ұлтшылдық сияқты тұжырымдамалық және идеологиялық негіздерін саралайды. Мәселенің теориялық негіздері, осы бағыттағы ғылыми жұмыстар, статистикалық деректер және ресми құжаттар талданады. Зерттеуде тарихи-хронологиялық, салыстырмалы талдау, ақпаратты жүйелеу әдістері қолданылды. Мақалада Оңтүстік Корея Республикасының экономикалық дипломатиясының тәжірибесін зерделеумен қатар, бүгінгі жаһандық тұрақсыздық жағдайындағы халықаралық қатынастар саласында орын алған сын- қатерлерді азайту мен оларды шешу жолында елдің экономикалық дипломатиясының алдында бірқатар күрделі жұмыстар тұрғандығын анықталады. Зерттеу нәтижелері Корея Республикасының экономикалық стратегиясы мен экономикалық дипломатиясын зерттеуге үлес қосады, жаһандық экономикалық жағдайын, халықаралық қатынастар мәселелерін талдау үшін пайдалы болуы мүмкін.

Алғыс: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің (Грант №АР23490344 «Халықаралық қатынастардың экономизациялану үрдісі және жаңа Қазақстанның экономикалық дипломатиясы») ғылыми жобасы аясында жазылған.

Кілт сөздер: Корей Республикасы, экономикалық дипломатия, экономикалық мүдде, сауда қарым-қатынасы, инвестиция, сауда келісімдері, экспорт, импорт, экономикалық қауіпсіздік.

Кіріспе

Корей Республикасының әлемдік аренадағы саяси-экономикалық мәртебесін нығайтуға мемлекеттің экономикалық дипломатиясының алатын орны ерекше. Бұл елдің экономикалық дипломатиясы Оңтүстік Кореяның ішкі және сыртқы саясаттағы мақсат-мүдделеріне сай,

осы елдегі тарихи оқиғалар мен әр кезеңдердегі саяси өзгерістердің ықпалымен дамып келеді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, 1950-1960 жылдар аралығында Корей мемлекеті бірқатар экономикалық қиыншылықтарға тап болды, өнеркәсіптік даму деңгейі төмен болды. Осы кезеңде Корея Республикасының американдық экономикалық көмекке тәуелділігі артты, бұл елдің сыртқы экономикалық саясатын анықтады. Негізгі міндет экономиканы қалпына келтіріп, негізгі салаларды, инфрақұрылымдарды қалыптастыру болды. Осы аралықта экспортқа бағдарланған саясат жүргізіліп, шетелдік инвестицияларды тарту мен жеңіл өнеркәсіпті көтеруге баса мән берілді. Сонымен қатар, экономиканы дамытуда мемлекеттік реттеу және қолдау механизмдері жетілдірілді, еркін экономикалық аймақтарды құру бастады, сол арқылы ұлттық экономиканы дамыту көзделді.

1961 жылы Президент Пак Чонхидің билікке келуімен индустрияландыру мен экспортқа бағытталған алғашқы бесжылдықты жүзеге асыру басталды. Үкімет шетелдік инвестициялар мен технологияларды тарту үшін экономикалық дипломатияны белсенді қолданды. Бірқатар батыс елдерімен дипломатиялық қатынастар орнатылды, бұл экспорттық нарықтардың кеңеюіне және капиталды тартуға ықпал етті. 1970-1980 жылдары Оңтүстік Кореяда индустрияландыру саясаты жүргізілді. Мемлекет индустриялық экономикаға көшу, ірі корпорацияларды дамыту міндеттеріне басымдылық берді. Осы уақытта Корей Республикасы электроника және автомобиль өнеркәсібі сияқты жоғары технологиялық салаларды дамыту, әлемдік нарықтарға кеңінен енуді стратегиялық бағыт етіп анықтады. Бірқатар ірі корпорацияларға мемлекет тарапынан қолдау көрсетілді. Индустрияландыру міндеттерін жүзеге асыруда мемлекет экономикалық дипломатияның негізгі құралдары мен механизмдерін іске қосып, шетелдермен бірқатар сауда келісімдері жасалды, инвестициялық бағдарламалар іске қосыла бастады.

XX ғасырдың аяғында Азия аймағынан шыққан әлемдік дағдарыс уақытында Корей Республикасы үшін қаржылық дағдарысты еңсеру мен құрылымдық реформаларды қолға алу басымдылық болды. Азиялық қаржы дағдарысы Корея Республикасы үшін үлкен сынақ болды. Оңтүстік Корей үкіметі ішкі саясатта ірі компанияларды қайта құрылымдау мен жекешелендіру сияқты шараларға басты назар аударды. 1997-1998 жылдары қаржы нарығын еріктендіру, қаржылық тұрақтылықты нығайту, экономиканы диверсификациялау бойынша бірқатар жұмыстар атқарылды. Дағдарысқа жауап ретінде үкімет шетелдік инвестицияларды тарту мен халықаралық қауымдастықтың сенімін қалпына келтіру жұмыстарын экономикалық дипломатияға жүктеді. Экономиканың ашықтығы мен тиімділігін арттыруға бағытталған реформалар жүргізілді, бұл экономиканы тез қалпына келтіруге және одан әрі дамуына барынша ықпал етті.

Корей Республикасы 2000-2010 жылдары тұрақты өсу мен жоғары технологияларды дамыту бойынша әлемдік көшбасшы болуға ұмтылды. Осы жолда бірқатар стратегиялар мен міндеттер нақтыланып, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға, инвестиция тартуға, стартаптар мен инновациялық істерге мемлекеттік қолдауға басымдылық берілді. Сонымен қатар, үкімет инновациялық кластерлерді құру, оларға қолдау көрсету, халықаралық зерттеу жұмыстары мен инновациялық жобаларға белсенді қатысуды ынталандырды. Оңтүстік Кореяның экономикалық дипломатиясы шетелдік инвестицияларды тартуға және халықаралық қауымдастықтың сенімін қалпына келтіруге бағытталды. Экономиканың ашықтығы мен тиімділігін арттыруды міндеттеген реформалар жүргізілді, бұл экономиканың қарқынды дамуына ықпал етті.

Ал, 2020 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейінгі аралықта мемлекеттің экономикалық дипломатиясы цифрлық трансформация, тұрақтылық және ұлттық экономиканы диверсификациялау сияқты салаларда алыс-жақын шетелдермен байланыс орната отырып, бірқатар жетістіктерге қол жеткізді.

Оңтүстік Корея ЖІӨ көлемі бойынша әлемде 10-шы орында, жаһандық үрдістерге белсенді ат салысатын «орта держава». Жаңа технология, автомобиль және өнеркәсіптік өндіріс салаларында көшбасшы болып табылады. Оның экономикалық дипломатиясын зерттеу халықаралық аренада ұлттық экономикалық мүдделерді қолдау мен қорғау механизмдерін түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жаһандық сын-қатерлер жағдайында өзара әріптестіктің тиімді үлгілерін әзірлеу үшін де маңызды болып отыр. Оңтүстік Кореяның тәжірибесі Қазақстан Республикасы үшін де пайдалы. Жаһандық жағдайлар бойынша әр түрлі ұстанымы бар мемлекеттермен сауда байланыстарын талдау біздің еліміз үшін халықаралық сауда мен инвестициялардың даму үрдістері мен болашағын анықтауға көмектеседі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл мақала аясындағы зерттеу американдық саясаттанушылар Роберт Кеохейн мен Джозеф Найдың 1970 жылдары жариялаған кешенді өзара тәуелділік теориясына негізделеді. Бұл теория халықаралық қатынастардың әртүрлі салаларының өзара байланыстылығына назар аударады, осылай халықаралық қатынастарға жаңа көзқарас ұсынады. Зерттеуде автор аталған теорияға сүйене отырып, Оңтүстік Кореяның басқа елдермен өзара әрекеттесуіндегі экономикалық факторлардың маңыздылығын саралаған. Кешенді өзара тәуелділік теориясының негізін қалаушылар мемлекеттер арасындағы экономикалық байланыстар саяси және әскери байланыстарға қарағанда маңызды бола түсуде деген тұжырым жасайды. Осы теорияға сәйкес трансұлттық сауда, инвестициялар және қаржы ағындары Корея Республикасының ұлттық мүддесін қорғауда маңызды рөл атқаратындығы анықталды. Сонымен қатар, «қатты» күштің орнына экономикалық әріптестік пен дипломатиялық құралдар сияқты «жұмсақ» әдістер қолдану арқылы Оңтүстік Корея халықаралық жүйеде өз орнын таба алғандығын, экономикалық қуаттылығы арқылы елдің оң имиджін қалыптастырғандығын байқау мүмкін болды.

Зерттеу американдық саясаттанушы Чалмерз Джонсонның «мемлекет-даму» үлгісі (Developmental State Model) теориясына да негізделеді, ол мемлекеттің экономикадағы белсенді рөлін түсіндіреді. Бұл Жапонияның тәжірибесіне сүйене отырып жасалған тұжырымдама, алайда, Оңтүстік Корея сияқты басқа Шығыс Азия елдерінің экономикалық дамуын талдау үшін де қолдануға болады. «Мемлекет-даму» үлгісі арқылы Оңтүстік Кореяны кедей аграрлық елден әлемнің жетекші экономикаларының біріне айналуында мемлекеттің мықты рөл атқарғандығын түсінуге болады. Мемлекеттің белсенді рөлі, стратегиялық жоспарлау және бизнеспен тығыз қарым-қатынас «корей экономикалық ғажайыбының» негізі болды. Осы мақалада Чалмерс Джонсонның «мемлекет-даму» үлгісі Оңтүстік Кореяның экономикалық дипломатиясын талдауда пайдаланылды, сыртқы экономикалық стратегиясын қалыптастыру мен экономикалық дипломатияның басымдықтарын анықтаудағы мемлекеттің рөлін ашуға ықпал етті. Оңтүстік Кореяда сауда, өнеркәсіп және Энергетика министрлігі (MOTIE) және Кореяның сауда және инвестициялар ұйымы (KOTRA) сияқты мемлекеттік органдар экспортты дамытуда, шетелдік инвестицияларды тартуға және халықаралық келісімдер жасауға белсенді қатысады.

«Мемлекет-даму» үлгісі шеңберінде экономикалық дипломатияның құралдары экспортты қолдау, сауда келісімдерін жасасу, шетелдік инвестицияларды тарту, мәдени дипломатия болып табылатындығы анықталды.

Экономикалық қауіпсіздік тұжырымдамасы жаһандық сын-қатерлер мен қауіптер жағдайында ұлттық экономиканың үздіксіз дамуын, тұрақтылығын және бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мүмкіндігін зерттейді. Экономикалық дипломатия осы мақсаттарға жетуде маңызды рөл атқаратындығы белгілі. Оңтүстік Корея табиғи ресурстары шектеулі және экспортқа тәуелділігі жоғары ел ретінде өзінің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін экономикалық дипломатияға жүгінеді. Оңтүстік Кореяның

экономикалық дипломатиясы ғаламдық өзгерістер жағдайында елдің экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды құралына айналды. Экономикалық қауіпсіздік тұжырымдамасы Оңтүстік Кореяның экономикалық дипломатиясының ұлттық экономиканың тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігіне әсерін анықтауға көмектесті. КР-ның экономикалық дипломатиясы ұлттық мүдделерді қорғау, сыртқы экономикалық байланыстарды нығайту және тәуекелділікті азайту сияқты бағыттағы жұмыстарының нәтижелігі байқалды.

Экономикалық дипломатия мәселесі халықаралық қатынастар, саясаттану және экономика ғылымдарының тоғысында орналасқан. Оңтүстік Кореяның экономикалық дипломатиясын зерттеу пәнаралық тәсілмен жүзеге асырылды. Бұл мақалада тарихи контекстті ескере отырып, Оңтүстік Кореяның экономикалық дипломатиясының эволюциясын зерттеуге мүмкіндік беретін тарихи әдіс қолданылды. Соғыстан кейінгі кезеңнен бастап, 1960-1980 жылдардағы индустрияландыру кезеңі және қазіргі заманғы жоғары технологияларға көшу үдерісіндегі экономикалық дипломатияның даму кезеңдері талданды. Институционалдық тәсіл мемлекеттік және халықаралық институттардың экономикалық дипломатияны қалыптастырудағы рөлін анықтауға мүмкіндік берді. KOTRA (Кореяның сауда және инвестициялар ұйымы), Сауда, Өнеркәсіп және Энергетика министрлігі (MOTIE) сияқты мемлекеттік органдардың, сондай-ақ, Оңтүстік Корея экспортын шетелдік нарықта жылжытатын жекелеген халықаралық ұйымдардың қызметін қысқаша талдауға септігін тигізді. Сонымен қатар, Корея Республикасының экономикалық дипломатиясы мен халықаралық қатынастар жөніндегі ғылыми мақалалар мен кітаптар, БАҚ жарияланымдары, талдау орталықтарының есептері сияқты дереккөздерге талдау жүргізілді. Мұндай ғылыми әдістерді қолдану Оңтүстік Корея экономикасының тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудегі экономикалық дипломатияның рөлін жан-жақты түсінуге мүмкіндік берді.

Талқылау

Жалпы, Корей Республикасының сыртқы саясаты мен халықаралық байланыстарындағы дипломатиялық қызметінің дамуы 1948 жылдан бастау алады, ол бірінші Президент Ли Сынманның есімімен тығыз байланысты. Ли Сынманның жеке тәжірибесі, оның ұзақ уақыт бойы АҚШ-та эмиграцияда болуы оның дипломатиялық қызметке деген өзіндік жеке көзқарасын қалыптастырды. Ол американдық дипломаттардың тәжірибесіне сүйене отырып, халықаралық қатынастарға деген өзінің реалистік ұстанымын қалыптастырды. Осы уақыттан бастап, Корей Республикасының Сыртқы істер Министрлігінің (СИМ) жұмысы үлкен жолға қойылды, бұл сала бойынша бірқатар заңдар қабылданды. Әрине, Оңтүстік және Солтүстік Корей арасындағы қарама-қайшылық жағдайында оңтүстік корейлер үшін мемлекеттік қауіпсіздік мәселесі аса өзекті болды. Ли Сынман саясаттан кеткеннен кейінгі ІІ Республика кезеңінде Корей Республикасының жалпы дипломатиялық қызметі саласында экономикалық бағыт күшейтілді. Сыртқы саяси қатынастарда АҚШ-тарымен тұрақты байланыс орнатуға, олардан қомақты экономикалық көмек алуға басты назар аударылды. Қаржылай көмек неғұрлым көп болған сайын, экономикалық дипломатия соғұрлым тиімді деп танылды.

1961 жылдан бастап билік басына келген Пак Чонхи сыртқы саясатта социалистік лагерь елдерімен дипломатиялық байланысты құптады. 1974 жылдан бастап КР-ның үкіметі Жапония сияқты үшінші мемлекеттер арқылы социалистік елдермен сауда қатынастарына ресми түрде рұқсат берді. Пак Чонхидің дипломатиясы Оңтүстік Корея экспортының артуына басты назар аударды. 1962 жылы экспортты қолдау мақсатында сауданы жеделдету бойынша мемлекеттік KOTRA (Сыртқы сауда мен инвестицияны қолдау Агенттігі) Агенттігі құрылды. Осылай 1967 жылдан бастап Корей Республикасының шетелдегі өкілдіктеріне жылдық экспорт жоспарын бекітіп беретін болды.

КР-ның Сауда және өндіріс Министрлігіне қарасты KOTRA оңтүстіккореялық компаниялардың экспортын қолдау мақсатында құрылған. Оның негізгі қызметіне шетел нарығын зерттеу, іскерлік конференциялар мен көрмелер, оңтүстіккореялық және шетел бизнесмендерімен кездесулер ұйымдастыру кіретін болды. Сонымен қатар, бұл Агенттіктің құрамына тікелей шетелдік инвестицияларды тарту «Invest Korea» ұйымы да енді.

Жалпы, ХХІ ғасырда Корея Республикасының сыртқы саясаты халықаралық аренада «middle power» тұжырымдамасына сүйенеді, орта держава ретінде әлемдік деңгейде белсенділік танытады, дүниежүзінде болып жатқан үрдістерге өз ықпалын тигізуге тырысады. Корея Республикасының дипломатиялық стратегиялары мемлекеттің экономикалық қуаттылығына тәуелді. Өткен онжылдықтың ортасынан бастап, корей ғалымдары мен зерттеушілері «middle power» тұжырымдамасын зерттеуге қызығушылық таныта бастады. Атап айтқанда, корей зерттеушісі Ким Тон Хи Оңтүстік Кореяны «орта күшті» мемлекет деп анықтайды. Бұл тұжырымдаманы оңтүстік корейлік зерттеуші қытай- корей қатынастарындағы және Қытайдың АСЕАН елдерімен диалогтағы Оңтүстік Кореяның рөліне сүйене отырып дәлелдейді. Бұл ретте корей маманы Оңтүстік Кореяның белсенділігі, сыртқы саяси және экономикалық мүмкіндіктері, тіпті «өзін-өзі анықтау» сияқты мәселелердің негізінде «орташа күшті» мемлекет деп санауға болады деп атап көрсетеді (Воронцов, Понька, Варпаховскис, 2020: 89–105).

Зерттеуші А.Воронцовтың пікіріне сәйкес, ХХ–ХХІ ғасырлар тоғысында Оңтүстік Корея басшыларының саяси мақсаты «халықаралық деңгейде жаңадан бірегейлену ұстанымы» болды. Корея Республикасы АҚШ-пен дәстүрлі серіктестік байланыстардан тыс, халықаралық аренада мықты және дербес «ойыншы» имиджін қалыптастыруға тырысты. Алайда, зерттеуші Толстокулаков И.А. корей ғалымы Ли Мён Бактың Корея Республикасының осы уақыттағы тәуелсіз сыртқы саяси бағыты ресурстар мен ұлттық мүмкіндіктердің текке шашылуы деп бағалағандығын жазады, демек, бұл саясат тиімсіз болды деген ой түйеді. (Толстокулаков, 2013:36).

Корея Республикасының экономикасы әлемдік деңгейде маңызды орын алады. Корея елі Samsung, Hyundai, LG сияқты ірі көп салалы корпорацияларымен (чеболдармен) әлемге танымал, бұл халықаралық аренада мемлекеттің экономикалық қуаттылығын байқатумен қатар, саяси беделін де көтеріп отыр. Академиялық қауымдастық «middle power» тұжырымдамасын Азия елдеріне қатысты бейімдей отырып, Корея Республикасы сияқты елдерге «өз орнын табу» дипломатиясы деген ұғым жақын келеді деген пікір айтады. Зерттеушілер ресурстары шектеулі мемлекеттер осылай өздерінің ықпал ету мүмкіндіктерін бекіте алады деп есептейді. Сондықтан олар киберқауіпсіздік, бітімгершілік, қоршаған ортаны қорғау сияқты мәселерге назар аударады (Воронцов, Понька, Варпаховскис, 2020:89–105). Бүгінгі күні электроника, автомобильдер өндірісін жандандыру, жоғары технологиялық өнімдерін әлемдік нарыққа шығару арқылы Корея Республикасы «орташа күшті» мемлекет рөлін күшейте түсуде. Мемлекет сыртқы нарықтағы өз ықпалын нығайту үшін экономикалық дипломатияның тетіктерін қолданып отыр. Бірқатар сауда келісімдерін жасау, шетелдік инвестицияларды тарту және экономикалық байланыстарды дамыту арқылы алға қойған міндеттерді жүзеге асырып келеді.

Халықаралық қатынастар мен әлемдік экономикалық жүйеде Корея Республикасы, көршілес алып мемлекет ҚХР сияқты, экономикалық ұлтшылдық тұжырымдамасына сүйенеді. Елдің сыртқы саясатындағы экономикалық ұлтшылдық халықтың әл-ауқаты мен қауіпсіздікті әрқашан өзекті мәселе екендігін анықтайды. Әлемдік аренада ұлттық экономикалық мүдделерді қорғауға және осы бағыттағы мақсат-міндеттеріді жүзеге асыруға деген ұмтылыстары арқылы байқалады. 2010 жылдардың басында Корея Республикасы жаһандық экономикалық тұрақсыздық, халықаралық нарықтағы күшті бәсекелестік сияқты бірқатар экономикалық қиындықтарға тап болды. Билік басына келген Президент Пак Кын Хе мемлекетті дамытудың жаңа стратегиясын ұсынды. Ол 2013 жылдан 2017 жылға дейінгі

аралықта елдің ішкі дамуына басты назар аудара отырып, Оңтүстік Кореяның халықаралық беделін нығайтуға бағытталған бірқатар экономикалық реформалар жүргізді. Пак Кын Хе Канада, Австралия және Вьетнам сияқты елдермен еркін сауда келісімдерін жасады. Сонымен қатар, жаңа Президент стратегиясы бойынша шетелдік технологиялар мен өнімдерге тәуелділікті азайтуға бағытталған бірқатар шаралар іске қосылды. Корей толқыны - халлю Оңтүстік Кореяны туристер үшін тартымды етіп көрсетіп, отандық тауарлар мен туризм экспортын кеңейтуді мақсат етті. Нәтижесінде корей толқынының мәдени, сауда-экономикалық, туризм экспортына оң әсерін тигізді. Сонымен қатар, Президент Пак Кын Хенің стратегиясының бір бағыты экономикалық жаңару болды, осыған сәйкес креативті экономиканы құру мен экономиканың демократиялануына басты назар аударылды (The Famous People..., 2025).

Президент Пак Кын Хе ғылым мен технологияны, ғылым мен мәдениетті ұштастыра отырып, креативке қол жеткізуге болады деп санады, ол әр салалардың арасындағы тосқауылдарды жоюға, жаңа нарықты ашуға, жаңа кәсіп түрлерін меңгеруге ықпал етеді деген идеяны ұстанып, оны іске асыруға тырысты. Ұлттық экономиканың жаңаруы ғылым, технология, ақпараттық технологиялар салаларын дамытып, Корей Республикасын әлемге танытты. Әлемдік экономикалық жүйеде Корея Республикасы өз ықпалын нығайту мақсатында дипломатиялық құралдар мен әдістерді кеңінен пайдаланды. Отандық компанияларды шетел нарығында белсенді түрде ілгерілетті. Жаһандық инвестициялық жобаларға қатысу арқылы әлемдік аренада өзінің экономикалық ықпалын нығайту үшін нақты қадамдар жасады. Оңтүстіккорейлік тауарларының экспортын ұлғайтуға және импортқа тәуелділікті азайтуға барынша тырысты. Бұл Оңтүстік Корея тауарларының халықаралық нарықтарға қолжетімділігін кеңейтуге және экспортты ұлғайтуға мүмкіндік берді. Мысалы, ұлттық экономиканың негізгі «ойыншыларының» бірі Samsung электроника және технологиялар саласында көшбасшы ретінде өз елінде жасалынған өнімдер арқылы мемлекеттің экономикалық мүддесін қорғап отыр.

Осы стратегиялық міндеттерді жүзеге асыру Корей Республикасының экономикалық ұлтшылдық ұстанымының тиімділігін көрсетеді. Экономикалық ұлтшылдық теориясына сәйкес, Корей Республикасы ұлттық экономикалық ресурстарды мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен корей халқының әл-ауқатын жақсарту үшін пайдалануды көздейді. Бұл ретте Корей үкіметі ұлттық экономиканың маңыздылығын арттыра отырып, шетелдік технологияларға тәуелділікті төмендету арқылы мемлекеттің экономикалық егемендігін нығайтуға және әлемдік аренада бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ұмтылады.

Президент Пак Кын Хен креативті экономиканы аймақтық байланыстарда да дамытуды көздейді. Президенттің бұл идеясы халықаралық жүйеде Евразиялық бастама деп танылды. Батыс Еуропадан Солтүстік-Шығыс Азияға дейінгі созылып жатқан біртұтас кеңістікте экономикалық, энергетикалық, транспорттық ынтымақтастықты қалыптастыруды көздейтін кешенді жоба қатысушы мемлекеттерге экономикалық серпін береді деген үмітте болды (Лукин, Коротич, 2016: 102-112). Оңтүстік Корея үшін бұл жобаны жүзеге асыру жаңа мүмкіндіктер мен жаңа нарықтарды игеруге деген ұмтылыс болды, бұл өз кезегінде Пак Кын Хе «креативті экономика» деп атаған КР жаңа экономикалық жүйесін қалыптастыруға ықпал етуі тиіс еді (Kim, 2016). Алайда, аталған идеяны іс жүзінде жүзеге асыруда бірқатар кедергілер кездесті.

Оңтүстік Корея сыртқы саясатында дамушы елдермен байланыс орнату ерекше орын алады, олардың экономикалық өсуін қолдау үшін көмек, технология және инвестиция ұсынады. Оңтүстік Корея-Қытай-Жапон еркін сауда келісімі сияқты аймақтық экономикалық интеграциялық ұйымдарға қатысу арқылы тек ұлттық мүддені қолдау ғана емес, сол аймақтың экономикасын дамыту да көзделеді. Мысалы, 2011 жылы Оңтүстік Корея мен Еуропалық Одақ арасында еркін сауда туралы келісім (FTA) жасалды. Бұл Келісім сауда кедергілерін төмендетіп, қатысушы мемлекеттер арасындағы сауда мен инвестиция көлемін

ұлғайтуға ықпал етті. Бұл ретте көпжақты экономикалық дипломатияның рөлі басым болғандығы сөзсіз.

Корей Республикасы мен Жапония арасындағы саяси кикілжің ұзаққа созылған жағдай екендігі тарихтан белгілі. Соған қарамастан, XX ғасырда екі ел арасындағы саяси мәселелер экономикалық мүдделердің басымдылығын мойындаумен алмастырылды. Жапонияның озық технологиясы Оңтүстік Корея халқының сұраныс-талаптарына сай келіп, ел экономикасының дамуына оң ықпал етті. Алайда, ХХІ ғасырда корейлік фирмалардың жапон технологияларына тәуелділігі біршама төмендеді, өйткені Кореяда Samsung, Hyundai сияқты жаһандық деңгейдегі бәсекеге қабылетті отандық кәсіпорындар пайда болды. Екі ел арасындағы экономикалық байланыстардың дамуына қарамастан, соғыстан кейінгі кезеңде туындаған сауда теңгерімсіздігі, келіссөздер, саяси тұрғыдан шешілмеген тарихи даулар, аймақтық мәселелер Корея мен Жапония арасындағы еркін сауда аймағы туралы келіссөздерде әлі де үлкен кедергілер болып отыр.

Корей Республикасы сыртқы экономикалық байланыстарда дипломатиялық лоббизм әдісін де қолданады. Шетелдік бәсекелестермен құқықтық дауларды шешу барысында отандық өнімнің сыртқы нарықтағы үлесін барынша қорғауға тырысады. Мысалы, 2011 жылдары Samsung пен Apple компанияларының арасындағы ұзаққа созылған, ұялы телефондарының дизайны мен құрылымдық ерекшеліктерін көшіріп алды деген бірі-бірі айыптау орын алды (Samsung и Apple..., 2018). Осы мәселе ұзақ сот үрдісіне ұласты, оңтүстік корей дипломаттары мен құқық қорғаушылары отандық Samsung мүддесін дипломатиялық жолдармен, шетелдік мамандармен кеңесе отырып, сот процестеріне қорғаған болатын. Нәтижесінде әлемдік нарықтағы екі алып компания соттан тыс тәртіпте бір-біріне қатысты сот ісін кері қайтарып алды.

Оңтүстік Корей экономикалық дипломатия тәжірибесінде экономикалық миссиялар мен форумдар да орын алады. Дипломатия қағидаларға сәйкес, шетелдік инвестицияларды тарту, іскерлік байланыстарды орнату және корей тауарлары мен қызметтерін ілгерілету үшін экономикалық миссияларды, бизнес форумдар мен көрмелерді ұйымдастыру тәжірибеге енген. Осы міндеттерді жүзеге асыру үшін Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріне бизнес миссиялары ұйымдастырылып, корей компанияларының өкілдері бизнес құрылымдары және мемлекеттік қызметкерлермен кездесу өткізіледі, бұл ұлттық экономиканың дамуына оң ықпалын тигізеді. Стратегиялық маңызды салаларға шетелдік инвестицияларды тарту үшін осындай іс-шаралар мен миссияларды жүзеге асырылды. Сауданы дамыту және инвестициялар үшін Ашық есік саясатын ұстану жалғасып келеді және Корея ЭЫДҰ-ға (ОЭСР) кіргеннен кейін Корея үкіметі шетелдік инвестициялар жүйесін қайта қарады және оны еріктендіруге ықпал етті. Әлемдік экономикаға одан әрі интеграциялану мақсатында Корея шетелдік инвестиция үшін бірқатар ашық салаларды кеңйте отырып, ТШИ-ны (тікелей шетелдік инвестиция) еріктендіру деңгейін халықаралық стандарттарға дейін көтерді. Кореядағы 1058 бизнес-сектордың тек екеуі ғана ТШИ үшін жабық күйінде қалды. Осылай, Корея экономикасының 99,8 пайызы әлемдік іскерлік қоғамдастықтың қатысуына ашық болып отыр (Привлечение прямых..., 2022).

2023 жылдан бастап Оңтүстік Корея биотехнология секторындағы цифрлық трансформациядағы зерттеулер мен әзірлемелерге 400 миллиард вон (304,5 миллион АҚШ доллары) бөліп отыр (Крупные инвестиции..., 2022). Жасанды интеллект, 5G және басқа да озық технологиялар саласындағы зерттеулер мен әзірлемелерге корей үкіметі қомақты инвестиция жұмсайды. Бұл ретте Корей технологияларының тартымдылығы елдің имиджін жақсартады және оның әлемдік ықпалын күшейтуге әсер етеді. Орталық Азия елдері Корей Республикасының биотехнологияға арналған ірі инвестицияларына қызығушылық танытады. Алдағы жылдары елдің экономикалық дипломатиясы алдында осы бағытта бір қатар мақсаттар мен міндеттер тұр.

Корея Республикасының экономикалық дипломатиясының әдістерінің біріне экономикалық көмек көрсету және басқа елдердегі даму жобаларына қатысу болып табылады. Өртүрлі даму бағдарламалары арқылы Африка мен Оңтүстік-Шығыс Азиядағы дамушы елдерге қаржылық және техникалық көмек көрсетіп отыр. Корея Республикасының Африка континентіне қызығушылығы осы бағыттағы жүргізіп отырған экономикалық дипломатиясынан анық байқалады. Корея мемлекетінің Африкадағы ұстанымын нығайту бірқатар себептерге байланысты. Біріншіден, Оңтүстік Кореяның тұрақты экономикалық үлгі құрудағы тәжірибесі әлемнің дамушы және кедей елдері үшін оң тәжірибе болып табылады. Африка мемлекеттерін ҚР-мен ынтымақтастық орнату мен халықтың әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерін жақсарту мүмкіндігі қызықтырады. Корея Республикасының экономикалық саясатын талдай отырып, африкалық экономистер Оңтүстік Кореяның үлгісі бойынша капиталды көп қажет ететін өнеркәсіптің білім беру және даму жүйесіндегі реформаларға назар аударады. Екіншіден, Африка елдерімен экономикалық әріптестікті арттыру Президент Юн Сок ЕО-ның жаңа нарықтарды игеру және Оңтүстік Кореяның экономикалық байланыстарын әртараптандыру жөніндегі жоспарларына толық жауап береді. Үшіншіден, Корея Республикасының Африка елдерімен өзара іс-қимылының күшеюі, оның ішінде ҚХР-ның Африка континентінің мемлекеттерімен ықпалдасуын шектеуді көздейтін АҚШ және олардың серіктестерімен бірлесу де көзделеді (Зуева А., 2022). 2023 жылы Пусанда өткен Корея-Африка экономикалық ынтымақтастық конференциясында (КОАФЕС) Оңтүстік Корея Премьер-Министрінің орынбасары және экономика және қаржы министрі Чон Кен Хо 2025 жылға дейін Африканы қолдауға шамамен 6 миллиард долларлық қаржылық пакет ұсынылатын туралы хабарлады. Бұл Корея Республикасының әлемдік деңгейде өз ықпалын нығайтуға бағытталған ісінде экономикалық дипломатияның үлесі бар деп санауға болады.

Экономикалық дипломатия елдің мәдениетін, соның ішінде К-поп, кино, өнер және тілдік бағдарламаларды белсенді түрде насихаттау, елдің имиджін жақсарту және әлемдік масштабта оң имиджді қалыптастыру сияқты «жұмсақ күш» ретінде танылады. Корея ғалымдары Дж. Найдың «жұмсақ күш» теориясын өз зерттеулерімен толықтырады. Сеул университетінің Халықаралық қатынастар саласының профессоры Ли Киун «ресурстар мен құралдарға негізделген жұмсақ күш» тұжырымдамасын ұсынды. Ғалым басқа шетелдіктерге әсер ететін «жұмсақ» ресурстары мен құралдарын символдық ресурстар деп атайды. Оларға идеялар, ел бейнесі, теориялар, білім, талқылау және пікірталастар, мәдениет, дәстүрлер, мемлекеттік және жалпы символиканы т.б. жатқызады (Lee, 2009: 207-208). Осылай Оңтүстік Корея әлемге танымал бола алады, оңтүстіккореяйдің оң имиджі отандық өнімдерді сату нарығы кеңейтеді, ұлттық брендтері арқылы әріптестер мен жақтастарының санын арттыра алады.

Соңғы жылдары Корея Республикасы жаһандық аренада өз ұстанымдарын нығайту үшін экономикалық дипломатияны белсенді қолдануды жалғастырып келеді. Президент Юн Сок Али өзінің жаңа жылдық үндеуінде жаңа жұмыс орындарын құру және экономикалық өсуді ынталандыру құралы ретінде «экономикалық дипломатия» мен «сату дипломатиясының» маңыздылығын атап өтті. Ол қызметке кіріскеннен бері шамамен 100 миллиард долларлық келісімшарттар жасалды, бұл стратегияның жоғары тиімділігін көрсетеді (Чон, 2024).

Корея Республикасының экономикалық дипломатиясы жоғары нәтижелілікті көрсетеді, бұл соңғы жасалған келісімшарттардың көлемімен артуымен расталады. Экономикалық өсуді ынталандыру құралы ретінде «сату дипломатиясына» баса назар аудару елдің халықаралық экономикалық қатынастарға прагматикалық көзқарасын көрсетеді. Алайда, бұл стратегияның ұзақ мерзімді тиімділігі сыртқы экономикалық ортаның тұрақтылығына және Оңтүстік Кореяның жаһандық нарықтардың өзгеруіне бейімделу қабілетіне байланысты екенін ескеру қажет.

Зерттеу нәтижелері

Мақала аясындағы зерттеу Оңтүстік Корея экономикалық дипломатиясының сыртқы сауда операциялары мен инвестицияны қолдау үшін жеңілдетілген несиелер мен арнайы шарттар беру сияқты қаржы құралдарын да тиімді пайдаланатындығын да көрсетті. Бұл дипломатиялық қатынастарды нығайтуға және дүние жүзінде Оңтүстік Кореяға деген оң көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді. Экономикалық дипломатияның тағы бір тетігі әлемдік экономикалық ұйымдарға қатысу арқылы көпжақты дипломатиялық қатынастарды қалыптастырады. Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ) және экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) сияқты әлемдік экономикалық ұйымдарда Корей Республикасы ұлттық мүддені сыртқы байланыстарда қорғай отырып, белсенділік танытады.

Корей Республикасы инфрақұрылымдық жобаларды дамытуға және басқа елдермен экономикалық байланыстарды нығайтуға мүмкіндік беретін «Белдеу және жол» бастамасына қатысушы мемлекет. Басқа елдермен экономикалық байланыстар құру және жаңа сауда жолдарын дамыту арқылы халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеріп, үкімет алдындағы міндеттерді жүзеге асыруда ХХІ ғасыр жобасы бірқатар мүмкіндіктер береді.

Сауда кедергілерін азайту және экспорт көлемін ұлғайту үшін көпжақты және екіжақты сауда келісімдеріне қатысу Корей Республикасының экономикалық дипломатиясының ерекше құралдары қатарына жатады.

Экспортқа бағдарланған экономика негізінде Корея Республикасы әлемнің түрлі елдерінің нарықтарында айтарлықтай жетістіктерге жетті. Бірнеше ондаған жылдар бойы АҚШ, ҚХР, Жапония және ЕО елдері сияқты елдерде сыртқы саудада басым позицияларды иеленді.

Оңтүстік Кореяның қазіргі экономикалық дипломатиясы жасанды интеллектті дамыту, цифрлық инфрақұрылымды іске қосу, өнеркәсіпті цифрландыру, жасыл технологиялар мен тұрақты дамуды қолдау сияқты заманауи жобаларды қаржыландыру, климат пен тұрақтылық туралы жаһандық пікірталастарға белсенді атсалысу міндеттерін жүзеге асыруда дипломатияның барлық мүмкіндіктері мен әдіс-тәсілдерін пайдаланып отыр.

Оңтүстік Кореяның экономикалық дипломатиясы айтарлықтай артықшылықтарға ие және нәтижесі де жетерлік. Алайда, бұл ел қазіргі халықаралық жағдайда бірқатар мәселелер мен шектеулерге тап болуы әбден мүмкін. Оңтүстік Корея-экспортқа бағытталған экономика, оған сауда соғыстары, жаһандық рецессиялар және АҚШ, Қытай, ЕО сияқты негізгі сауда серіктестерінің сұранысының өзгеруі сияқты сыртқы өзгерістер де әсер етеді. КР-ның күрделі геосаяси жағдайда тұрғандығы белгілі, ол ең ірі сауда серіктесі Қытай мен қауіпсіздік саласындағы маңызды одақтасы АҚШ-тың арасында таңдау жасау немесе басқа да айналу өту саясатын ұстануға мәжбүр болуы мүмкін. Бұл державалардың санкциялары, сауда шектеулері және саяси қысымы корей экономикалық дипломатиясының мүмкіндіктерін шектеуі мүмкін. Сонымен қатар, Оңтүстік Корея қазіргі жаһандық технологиялық жарыста Қытай, АҚШ және Жапония сияқты алыптармен бәсекелестікке түседі. Бұл жағдай елден инновацияға тұрақты түрде инвестиция құюды және экономикалық дипломатиясынан ұлттық технологиялық компанияларды экспорттық шектеулер сияқты сыртқы факторлардың қысымынан қорғауды талап етеді. Тағы да бір мәселе, Корей Республикасында саяси көшбасшылардың жиі ауысуы және сыртқы экономикалық бағыттағы өзгерістер экономикалық дипломатияның ұзақ мерзімді тиімділігін төмендетуі де мүмкін. Оңтүстік Кореяның өзінің энергетикалық ресурстары жоқ екендігі мәлім, бұл оны мұнай, газ және сирек кездесетін металдарының импортына тәуелді етеді. Бұл тұрғыда елдің экономикалық дипломатиясы ресурстарды тұрақты жеткізуді қамтамасыз етуге бағытталады, алайда, әлемдік шикізат нарықтарындағы тұрақсыздық жағдайында әрдайым бұл оңай болмайтыны анық.

Қорытынды

Осылай, Корея Республикасының экономикалық дипломатиясы 1946 жылдан осы уақытқа дейін аралықта аграрлық қоғамнан әлемнің жетекші экономикаларының біріне айналуын қамтамасыз етті. Бұл орайда экономикалық өсуді ынталандыру, инвестициялар тарту және экспорттық нарықты кеңейту үшін дипломатиялық құралдарды барынша тиімді қолданды. Қазіргі халықаралық қатынастардың өзгермелі уақытында Оңтүстік Корей экономикалық дипломатиясы ұлттық экономикалық мүдделерді жаһандық деңгейде барынша қолдап, қорғайтын мықты механизм ретінде танылады. Сонымен қатар, елдің экономикалық дипломатиясы отандық өндірушілерді халықаралық жағдайларға бейімдеуге де үлесін қосып отыр. Корея Республикасының әлемдік экономикаға жеңіл және нәтижелі интеграциялануына, оның халықаралық аренадағы саяси беделін нығайтуға, тұрақты экономикалық дамуға деген ұмтылысын байқатып отыр. Корея Республикасының экономикалық дипломатиясы ХХІ ғасырдағы әлемдік экономикадағы мүмкіндіктерді оңтайлы пайдалануда, аймақтағы және әлемдік аренадағы негізгі «ойыншы» болып қалуына үлкен ықпалын тигізеді, сонымен қатар, ұлттық стратегиялық мүдделерді жүзеге асыруда маңызды рөл атқаратыны анық.

Қорыта келгенде, Оңтүстік Кореяның экономикалық дипломатиясы жоғары тиімділікті байқатады, бірақ оның ұзақ мерзімді тұрақтылығы жаһандық экономиканың құбылмалы жағдайларына бейімделу қабілетіне тікелей байланысты. Бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін Корей Республикасы сауда байланыстарын әртараптандыруы, жетекші экономикалық державаларға тәуелділікті төмендетуі және дамушы аймақтардағы беделін нығайтуы қажет.

Әдебиеттер:

Воронцов, Понька, Варпаховскис, 2020 – *Воронцов А., Понька Т., Варпаховскис Э.* Концепция «средней силы» (Middle Power) во внешней политике Республики Корея: теория и практика // *Международные процессы.* 2020. Т. 18. № 1 (60). С. 89–105. DOI 10.17994/IT.2020.18.1.60.5.

Зуева, 2022 – *Зуева А.* Южная Корея укрепляет свое экономическое присутствие в Африке // Интернет-журнал «Новое Восточное Обозрение». [Elektronnyj resurs] URL: <https://journal-neo.su/ru/2022/11/17/yuzhnaya-koreya-ukreplyaet-svoe-e-konomicheskoe-prisutstvie-v-afrike/> (Қол жеткізу күні: 12.02.2025).

Ким, 2015 – *Kim Taehwan.* Beyond Geopolitics: South Korea's Eurasia Initiative as a New Nordpolitik // *The ASAN Forum.* 16.02.2015. [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.theasanforum.org/beyond-geopoliticssouth-koreas-eurasia-initiative-as-a-new-nordpolitik/> (Қол жеткізу күні: 12.11.2016).

Крупные инвестиции..., 2022 – Крупные инвестиции Южной Кореи в биотехнологии создают возможности партнерства для Центральной Азии // *News Central Asia – nCa.* [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.newscentralasia.net/about/> (Қол жеткізу күні: 12.02.2025).

Ли, 2009 – *Lee G.* A theory of soft power and Korea's soft power strategy // *Korean Journal of Defense Analysis.* 2009. P. 207–208.

Лукин, Коротич, 2016 – *Лукин А. Л., Коротич С. А.* Евразийская инициатива после Пак Кын Хе: развитие, современное состояние и перспективы южнокорейских интеграционных проектов // *Известия Восточного Института.* 2016. № 4 (36). С. 102–112.

Привлечение прямых..., 2022 – Привлечение прямых иностранных инвестиций: опыт Южной Кореи [Elektronnyj resurs] URL: <https://imrs.uz/files/publications/ru/620213.pdf>. Август 2022 (Қол жеткізу күні: 12.02.2025).

Samsung и Apple..., 2018 – Samsung и Apple пошли на мировую. Чем закончился судебный спор компаний. [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3670827>. 28.06.2018 (Қол жеткізу күні: 12.02.2025).

The Famous...,2025 – The Famous People. Park Geun Hye Biography. [Elektronnyj resurs] URL:<https://www.thefamouspeople.com/profiles/park-geun-hye6895.php> (Қол жеткізу күні: 12.02.2025).

Толстокулаков..., 2013, – *Толстокулаков А.И.* Изменения во внешнеполитическом курсе Республики Корея после прихода к власти администрации президента Пак Кын Хе. [Elektronnyj resurs] URL:<https://cyberleninka.ru/article> (Қол жеткізу күні: 12.02.2025).

Чон, 2024 – *Чон Чжун Ри*. Президент РК Юн Сок Ёль выступил с новогодним обращением к гражданам страны. [Elektronnyj resurs] URL: https://russian.korea.net/Government/Current-Affairs/National-Affairs/view?affairId=2301&articleId=244707&subId=95&viewId=69885&utm_source=chatgpt.com (Қол жеткізу күні: 12.02.2025).

References:

Chon, 2024– *Chon Chzhu Ri*. Prezident RK Yun Sok Yol vystupil s novogodnim obrashcheniyem k grazhdanam strany. [President of the Republic of Korea Yun Seok-yeol delivered a New Year's address to the citizens of the country.]. [Elektronnyj resurs] URL: https://russian.korea.net/Government/Current-Affairs/National-Affairs/view?affairId=2301&articleId=244707&subId=95&viewId=69885&utm_source=chatgpt.com (Accessed: 12.02.2025) (in Rus).

Kim, 2015 – *Kim Taehwan*. Beyond Geopolitics: South Korea's Eurasia Initiative as a New Nordpolitik // The ASAN Forum. 16.02.2015. [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.theasanforum.org/beyond-geopoliticssouth-koreas-eurasia-initiative-as-a-new-nordpolitik/> (Accessed: 12.11.2016).

Krupnye investitsii..., 2022 – Krupnye investitsii Yuzhnoy Korei v biotekhnologii sozdayut vozmozhnosti partnerstva dlya Tsentralnoy Azii . [South Korea's large investment in biotechnology creates partnership opportunities for Central Asia.].// News Central Asia – nCa. [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.newscentralasia.net/about/> (Accessed: 12.02.2025) (in Rus).

Lee, 2009 – *Lee G.* A theory of soft power and Korea's soft power strategy // Korean Journal of Defense Analysis. 2009. P. 207–208.

Lukin, Korotich, 2016 – *Lukin A. L., Korotich S. A.* Yevrazyskaya initsiativa posle Pak Kyn Khe: razvitiye, sovremennoye sostoyaniye i perspektivy yuzhnokoreyskikh integratsionnykh proyektov. [The Eurasian Initiative after Park Geun-hye: Development, Current Status and Prospects of South Korean Integration Projects.]. // Izvestiya Vostochnogo Instituta. 2016. № 4 (36). P. 102–112. (in Rus)

Privlecheniye pryamykh...,2022 – Privlecheniye pryamykh inostrannykh investitsy: opyt Yuzhnoy Korei.[Attracting Foreign Direct Investment: South Korea's Experience.]. [Elektronnyj resurs] URL:<https://imrs.uz/files/publications/ru/620213.pdf>. August 2022 (Accessed: 12.02.2025). (in Rus)

Samsung i Apple..., 2018 – Samsung i Apple poshli na mirovuyu. Chem zakonchilsya sudebny spor company.[Samsung and Apple have reached a settlement. How the court dispute between the companies ended.]. [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3670827>. 28.06.2018 (Accessed: 12.02.2025). (in Rus)

The Famous...,2025 – The Famous People. Park Geun Hye Biography. [Elektronnyj resurs] URL:<https://www.thefamouspeople.com/profiles/park-geun-hye6895.php> (Accessed: 12.02.2025).

Tolstokulakov...,2013 – *Tolstokulakov A.I.* Izmeneniya vo vneshnepoliticheskom kurse Respubliki Koreya posle prikhoda k vlasti administratsii prezidenta Pak Kyn Khe.[Changes in the foreign policy of the Republic of Korea since the administration of President Park Geun-hye came to power.]. [Elektronnyj resurs] URL: <https://cyberleninka.ru/article> (Accessed: 12.02.2025). (in Rus)

Vorontsov, Ponka, Varpakhovskis, 2020 – Vorontsov A., Ponka T., Varpakhovskis E. Kontseptsiya «sredney sily» (Middle Power) vo vneshney politike Respubliki Koreya: teoriya i praktika.[The Middle Power Concept in the Foreign Policy of the Republic of Korea: Theory and Practice.]. // Mezhdunarodnye protsessy. 2020. Vol. 18. № 1 (60). P. 89–105. DOI 10.17994/IT.2020.18.1.60.5. (in Rus)

Zuyeva, 2022 – Zuyeva A. Yuzhnaya Koreya ukreplyaet svoje ekonomicheskoye prisutstviye v Afrike // Internet-zhurnal «Novoye Vostochnoye Obozreniye». [South Korea strengthens its economic presence in Africa].[Elektronnyj resurs] URL: <https://journal-neo.su/ru/2022/11/17/yuzhnaya-koreya-ukreplyaet-svoe-e-ekonomicheskoe-prisutstvie-v-afrike/> (Accessed: 12.02.2025). (in Rus)

Baissantanova K.Ch.

*Abylai Khan Kazakh University of International Relations
and World Languages, Almaty, Kazakhstan
baissantanova.k@ablaikhan.kz*

ANALYSIS OF THE PECULIARITIES OF THE REPUBLIC OF KOREA'S ECONOMIC DIPLOMACY

Abstract. The article analyzes the role of economic diplomacy in strengthening the Republic of Korea's position in international relations. The author examines South Korea's foreign policy and economic strategies at various historical stages of its development. Using the historical-chronological method, the author analyzes strategies aimed at attracting foreign investment, expanding export markets, and supporting domestic products, as well as measures taken after the Asian financial crisis. The role of economic diplomacy in the process of South Korea's transformation into one of the world's leading economies is determined. The article also explores the impact of South Korea's diplomatic initiatives on national economic development and its position in the global economic system. Special attention is given to the functions of economic diplomacy, such as concluding free trade agreements, organizing forums and missions, and entering foreign markets. The article concludes that the country's economic diplomacy plays a crucial role in shaping the modern digital system, developing artificial intelligence, supporting innovative projects, and actively participating in global initiatives. The author analyzes the conceptual and ideological foundations of South Korea's foreign policy in the 20th and 21st centuries, including the concepts of "middle power," "soft power," "creative economy," and economic nationalism. Theoretical foundations of the issue, scientific studies in this field, statistical data, and official documents are examined. The study employs historical-chronological and comparative analysis methods, along with information systematization techniques. Along with studying South Korea's experience in economic diplomacy, the article identifies that, under conditions of modern global instability, the country's economic diplomacy faces a number of complex challenges related to mitigating and addressing critical threats in international relations. The research results contribute to the study of South Korea's economic strategy and economic diplomacy and can be useful for analyzing the global economic situation and international relations issues.

Acknowledgment: This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No.AP23490344 «Tendency of economization of international relations and economic diplomacy of New Kazakhstan»)

Key words: Republic of Korea, economic diplomacy, economic interests, trade relations, investment, trade agreements, export, import, economic security.

Байсултанова К.Ч.

*Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
bayisultanova.k@ablaikhan.kz*

АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИПЛОМАТИИ РЕСПУБЛИКИ КОРЕЯ

Аннотация. В статье анализируется роль экономической дипломатии в укреплении позиций Республики Корея в международных отношениях. Автор рассматривает внешнеполитические и экономические стратегии Южной Кореи на различных исторических этапах её развития. Используя историко-хронологический метод, автор анализирует стратегии, направленные на привлечение иностранных инвестиций, расширение экспортных рынков и поддержку отечественной продукции, а также меры, принятые после азиатского финансового кризиса. Определяется роль экономической дипломатии в процессе становления Республики Корея в одну из ведущих мировых экономик. Также в статье исследуется влияние дипломатических инициатив Южной Кореи на развитие национальной экономики и её позицию в мировой экономической системе. Особое внимание уделяется функциям экономической дипломатии, таким как заключение соглашений о свободной торговле, проведение форумов и миссий, а также освоение зарубежных рынков. В статье делается вывод о том, что экономическая дипломатия страны играет важную роль в формировании современной цифровой системы, развитии искусственного интеллекта, поддержке инновационных проектов и активном участии в глобальных инициативах. Автор анализирует концептуальные и идеологические основы внешней политики Республики Корея в XX–XXI веках, такие как «средняя держава» (middle power), «мягкая сила», «креативная экономика» и экономический национализм. Рассматриваются теоретические основы проблемы, научные работы в этой области, статистические данные и официальные документы. В исследовании использовались историко-хронологический, сравнительный анализ и методы систематизации информации. В статье, наряду с изучением опыта экономической дипломатии Республики Корея, определяется, что в условиях современной глобальной нестабильности перед экономической дипломатией страны стоит ряд сложных задач, связанных с уменьшением и решением критических вызовов и угроз в сфере международных отношений. Результаты исследования вносят вклад в изучение экономической стратегии и экономической дипломатии Республики Корея и могут быть полезны для анализа глобальной экономической ситуации и проблем международных отношений.

Благодарность: Это исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант №AP23490344 «Тенденция экономизации международных отношений и экономическая дипломатия Нового Казахстана»).

Ключевые слова: Республика Корея, экономическая дипломатия, экономические интересы, торговые отношения, инвестиция, торговые соглашения, экспорт, импорт, экономическая безопасность.

Автор туралы мәліметтер:

Байсултанова Күліпа Шәріпқанқызы, саяси ғылымдар кандидаты, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматыб Қазақстан

About the author:

Baissultanova Kulipa Charipkanovna, candidate of political sciences, professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Сведения об авторе:

Байсултанова Кулипа Чарипкановна, кандидат политических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

*Келін түсті 16 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

Есбосынов Е.З.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ergaliesb@gmail.com

ОСМАН-ТҮРІК ТІЛІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚТІЛДІ КОНТЕНТТЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Еліміздегі шығыстану ғылымының түп-төркіні «кеңестік-орыстық» дәуірімен астарлас болғанымен қазіргі уақытта өз алдына дербес, таза қазақстандық ғылыми сала екендігі анық. Мұны қазақ тілінде жарық көріп жатқан шығыстанушы ғалымдардың еңбектерінен де байқауға болады. Ал 1997 ж. Алматыда жарияланған «Түркі халықтарының тарихы» атты басылым осы бағыттағы, оның ішінде Осман империясы мен осман-түрік тілін зерттеу нысанына алған ғылыми еңбектердің алғашқы легінде тұратыны белгілі. Дей тұрғанмен, қазіргі талап пен сұраныстар аясында қарасақ мұндай академиялық басылымдардың тапшылығын байқауға болады. Мақсатымыз, осындай тақырыптық ерекшеліктерді де қаперге алып, отандық және шет елдік баспа немесе цифрлық ортада қолжетімді болған мәліметтерді реті мен иініне орай пайдалану, осман-түрік тілінің лексикалық ерекшелігіне, әлеуметтік яки тарихи астарына шолу жасау. Мұндағы идеямыз, мақала шеңберінде қазақтілді зерттеулердің мазмұнынан, сандық және сапалық ерекшеліктерінен хабардар ету. Бұл орайда Қазақстан Ұлттық кітапханасы Сирек кездесетін қолжазбалар қорында сақтаулы тұрған османтілді жазба ескерткіштер каталогының жарық көруі сала мамандары үшін үлкен жаңалық болды. Біз осы каталогтар жинағының құрылымдық статистикасына тоқталып, Стамбұлда шыққан бір еңбектің мазмұны мен ғылыми бағдарын арнайы атап өттік, түпнұсқа мұқаба бетінің фотосуретін қостық. Мақалаға материалдар іздеу барысында байқалғанындай Осман мемлекеті тарихына, тіліне қатысты ЖОО арналған қазақша оқулықтарда кемшін тұстары да бар, біз мұны, мысалы, 2015 ж. Астанада шыққан «Түркі тілдері» басылымында көрсетілгеніндей «кеңес үкіметі жалпытүркілік контентке сақтықпен қараған, түркі әлеміне ортақ заңдылықтарды түбегейлі зерттеп-тексеруге мүмкіндігінше кедергілер келтіруге талпынған» деп келетін цитата төңірегінде қарастыруға және осы теріс үдерістің жалғасы ретінде бағалап көрдік. Себебі мұндай оқулықтар, көпшілік жағдайда шет тілінің (орыс тілі) механикалық көшірмесі болуларымен қатар «советизм» деп аталатын саяси риторика төңірегінде өрбитін лексикалық шаблондарды да жиі қолданады. Бұл жағдай өз кезегінде, қандай еңбек болмасын, шынайлығы мен ғылымилығына нұқсан келтіріп тақырыптық әлеуеті мен мазмұнын шектеп тұрады. Түркі халықтары тарихының, тілі мен саяси-әлеуметтік дамуының хронологиясы, салалық тізбесі мен мазмұндық аясы қазіргі шекарамен өлшенбейтіні белгілі. Бұлар әлдеқайда терең, сан-салалы және мамұнды екені анық, ал мақалаға арқау болған Осман империясы және төңірегіндегі тақырыптық ізденістердің деректері және ішінара талдануы осындай өзекті мәселеге шығыстанушы мамандардың назарын аударуға бағытталған.

Кілт сөздер: шығыстану, түркі тілдері, ғұсмания, советизм, оқулық, Стамбұл, Талас, каталогтандыру.

Кіріспе

Негізгі саласы филологиялық зерттеулер болғанымен басқа да, мысалы тарих, әлеуметтану, саясаттану пәндеріне де қатысты ізденістерді бір арнаға топтастыратын ғылым саласы болса, ол әрине, шығыстану ғылымы. Мұны біздің өңіріміз, Орталық Азия – Түркістанға қатысты пайымдасақ, әу баста Ресейде пайда болып сол елде дамығандықтан

Қазақстан шығыстанушыларының да сол ел ғалымдарына ұқсас немесе ұқсап жазуы, ұқсас ойлауы яки пайымдауы, ғылыми постулаттар мен тавтологияларды көпшілік жағдайда «ортақтаса қолдануы» табиғи үдеріс болса керек. Бұл өз кезегінде «ортақ өткенге» барып тұйықталып, одан арғы, яғни қазіргі уаққа барып ұласытыны анық. Бұл үдеріс ондаған жылдарға созылып ұзақ мерзімді қамтығандықтан өзіне тән ғылыми ізденіс пен ғылыми-зерттеу нормаларының мектебін қалыптастырды. Сөйтіп ұрпақтар алмасуы эволюциясы шеңберінде тиісті ғылым саласының мамандары өсіп-жетіліп жатты. Алайда мұның белгілі бір шекте, яғни сызылып пошымын тапқан рамканың ішінде екендігі уақыт өте келе анығырақ көрінді. Ол рамка, бір жағынан ескі ел – Кеңес Одағы, одан әрі шет елдік жұрт – Ресей Федерациясы болса, екінші жағында тәуелсіз ел – Қазақстан болып жөн табысты. Бұл да эволюциялық дамудың бір көрінісі болды. Енді екі ел өз мақсатын өзі айқындап, өз міндетін өзі белгілеп, өз тілінде өз ғылымын түзіп жөн-жосығын тапқандай көрінді. Бірақ осы тұста жекелеген проблемалардың, оның ішінде ғылыми және тарихи деректерді іздестіріп сұрыптаудың, одан әрі ғылыми интерпретациясын жасаудың ортақ бола алмайтындығы белгілі болды. Ал жекелеген тарихи, архивтік немесе басқа да деректердің зерттелу методикасы мен одан арғы ғылыми-практикалық интерпретациясының жариялануы екі елде мүлде басқа форма мен мазмұнда көрініс тауып, бір-бірімен қабыспай, жұғыспай жатты. Яғни зерттеу объектілерінің зерттелу методикасы мен методологиясы, одан арғы практикалық (кітаби, баспа) көрінісі принциптік тұрғыда екі бөлек, бір-біріне жат екендігі белгілі болды. Мұны, ізденіс барысында да байқағанымыздай жекелеген еңбектер төңірегінде өрбітіп, тақырыптық тұжырымдамалар негізінде көрсетуге тырыстық.

Дей тұрғанмен бұл уәжіміз үзілді-кесілді шешім ретінде қабылданбай, сала мамандарының күнделікті ізденістерінде ескеріп жүретін «ғылыми нарративі» болса құба-құп. Үйткені шығыстану ғылымының зерттеу нысаны кең болғандай Осман империясы мен осман-түрік тіліне қатысты формальдық-тілдік бағыты да аса ауқымды. Ал қазіргі түрік тілі мен жазба әдебиеті, ұзақ жылдар бойы үстемдік құрған Осман империясы тарихымен, ел басқарған сұлтан-патшалар мен ойшыл-қаламгерлерінің есімдерімен тығыз байланысты екендігін қаперге алсақ османистика саласының ауқымды да қызықты деректерге бай екендігін айта аламыз.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Іздей қалғанда оңайлықпен табыла қоймайтын, әсіресе қазақтілді ғылыми әдебиеттерде ілуде бір кезігетін сөз бар болса, ол, - *осман* сөзі. Жалғасы ретінде Осман империясы немесе осман тілі, түрікшелеп яки османшылап айтсақ *османлыша* немесе *османлы түрікшесі*. Сондай бір ізденіс кезінде кездейсоқ табысымыздың бірі «Абай тілі сөздігіндегі» *ғұсмания* атауы болды: «Ғұсмания: Бұрынғы түркия (түркия сөзі кіші әріппен жазылған – Е.Е.) патшалығы. Соған қарай Ғосманияда мектеп харбия, мектеп рушдиялар салынып, жаңа низамға айналған». Мұнда «Ғұсмания» деп бастап «Ғосмания» деп жалғастырған. Осы анықтамадағы *харбия* (684 б.), *рушдия* (511 б.), *низам* (462 б.) сөздерінің анықтамасы арасынан «низам-ға» назар ауардық: «Низам: Заң, тәртіп. Бұл күндегі тәхсид-ғұлум ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды. Соған қарай Ғұсманияда мектеп харбия, мектеп рушдиялар салынып, жаңа низамға айналған» (Абай тілі сөздігі (1968): 183) Мұндағы «ғұсмания» сөзін *ғұсман* – *ғосман* – *осман* – *оспан* деп таратып қазақ фонологиясына бейімдеуге болады. Осы тектес дыбыстық өзгерістер редукция, метатеза немесе комбинаторлық алмасу деген атауларға ие (Нұрмаханова (1982): 70).

Кеңестік Қазақстан дәуірінде шыққан түркологиялық оқулықтардағы түркі тілдерінің генеологиялық классификациясы тақырыбы Н.А.Баскаковтың еңбектері бойынша да берілген, мұнда «Батыс хун бұтағы Булгар тобы» деп келеді де «Оғыз тобына енетін тілдер: түрікмен тілі (Түркменияда, Өзбекстанда, Совет Одағының басқа республикаларында; Иран, Ауғанстан, Түркия, Сирияда), *түрік тілі* (Түркияда, Кипр, Греция, Ирак, Сирия, Болгария,

Югославия, Румыния, СССР, Франция, Аргентина, Америка Құрама Штаттарында)» деп жалғастырып, «Қыпшақ тобы» деп, одан әрі «Түркі тілдерінің шығыс хун бұтағы» деп аяқтайды. Түркі тілдерінің генеологиялық классификациясында «Н.И.Ильминскийдің, В.В.Радлов, Н.А.Аристов, Н.Ф.Катанов, Ф.Е.Корш, А.Н.Самойлович, В.А.Богородицкий, С.Е.Малов, И.А.Батмановтардың да пікірлері ескеріледі», деп атап өтеді (Аханов (1973): 611). Мұнда байқағанымыздай қазіргі түрік тілі атауы болғанымен, *осман тілі* немесе *Осман империясы* деген сөз жоқ. Баскаковтың классификациясын осы уақыттарда шығып жатқан еңбектерден көре аламыз: «Түркі тілдерін классификациялау – түркі халықтарының және түркі тілдерінің даму тарихын дәуірлеу болып табылады. Себебі, мұнда, ең алдымен, алғашқы-рулық қоғамда пайда болған ұсақ ру-тайпалардың бірігулері мен қайтадан ыдырауларының, кейіннен олардың ортақ тарихи тектестіктеріне қарай ірі тайпалық одақтар құрап қана қоймай, белгілі бір кезеңдерде құрамы жағынан әр қилы тайпалар мен тайпалық бірлестіктерді өздеріне қосып алуларының нәтижесінде тайпалық тілдік бірлестіктердің пайда болуы; әрі қарай жалғасқан тайпалық одақтар аралық бірігулер мен ыдыраулардың нәтижесінде халықтар мен тілдердің біршама ірі бірлестіктерінің қалыптасуы; түркі тілдерінің өз ішінде тегі ортақ және типологиясы ұқсас бола тұра, осы тілдердің өзара қарым-қатынасының, тарихи дербес дамуының нәтижесінде өзді-өздеріне тән ерекшеліктерге ие тілдік топтардың пайда болуының сан алуан қыры ескеріледі», деп келеді де мына дерекке сілтеме жасайды: Баскаков Н. А. *К вопросу о классификации тюркских языков*. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. т. XI. Вып. 2. - М., 1952. - с. 121-134».

Біздің ойымызша, цитатадан көрінгеніндей, өзге тілден аударма жасау барысында біршама шұбалаңқылыққа жол беріліп, айтпақшы болған негізгі идеясы шұбалаңқы, дүбара форма алған. Осы кітаптағы тақырыптық графа жалғасып барып төмендегідей тиянақталады: «Түркі тілдеріне генеологиялық тұрғыдан жасалған классификациялардың ішіндегі барлық түркі тілдері және олардың басты фонетикалық, морфологиялық, лексикалық ерекшеліктері толық қамтылған, қазіргі түркі тілдерінің даму жолы мен өзара туыстық деңгейін айқын көрсететін әрі көпшілік мамандар тарапынан мойындалған классификация – Н.А.Баскаковтың жіктеуі. Сондықтан қазіргі таңдағы түркі тілдерінің тарихына байланысты зерттеулер осы классификацияны негізге алады» (Түймебаев, Сағидолда, Ескеева (2017): 2). Бұл пікірге қосылып-қосылмау ерікті болса да, бір ғана зерттеушінің уәжін жеке дара ұлғайтып көрсетудің реті болмаса керек. Себебі түркі тілдерінің генеологиялық классификация тізбесі мол болғанындай басқа да жіктеп-сұрыптау аз емес. Ал тақырып аясында қорытындыласақ *осман тілі* туралы деректерді бұл еңбектен де байқай алмадық. Мұндай ғылыми вакуумды осман тіліне қаратып айтпаса да осман тілі дәуіріне төркіндес кезең - *шағатай тілі* мен *қыпшақ* зерттеулеріне сілтеме жасаған жекелеген жарияланымдардан байқауға болады: «Отандық түркітанымда шағатай тілі және көне қыпшақ тілі мәтіндеріне байланысты аз да болса зерттеу жұмыстары баршылық. Кеңестік түркологиядан бастап қазірге дейін жалпы шағатай және көне қыпшақ дәуірлерінің, сол секілді сол дәуір тұлғаларының ескерткіштерінің тілдік ерекшеліктерін, сөздік қорын арнайы қарастырған мақала, баяндама, оқулық, сөздік, монография деңгейіндегі түрлі зерттеулер жазылып, көптеген кандидаттық, докторлық диссертациялық қорғалды. Ал Анадолыда жазылған түркі ескерткіштері, әдеби тілінің ерекшеліктері туралы сөз еткен жұмыс мүлде жоқ деп айтуға болады. Демек ынтымақтастығымыз әлеуметтік, экономикалық, мәдени, саяси, туыстық секілді түрлі бағыттарда қарыштап дамып келе жатқан қазіргі кезеңде бұл тақырыпқа жеткілікті деңгейде назар аударылмауы *Қазақстан түркологиясы үшін үлкен сын*. Сондықтан бұл тақырыпты зерттеп, саралау отандық түркологияның талабы десек те әбден болады». Мақала авторы осындай пікір айта келе осман тілі туралы деректі түрік ғалымы Хайати Девели мен Абдулкадир Өзтүріктің зерттеулеріне жүгініп қазақша аудармасын былай береді: «Кіші Азияда Осман империясы құрылды, Әзербайжан аймағын аққойындықтар мен қарақойындықтар және *Сафафилер* жаулап алды (сірә, Сафавилерді

айтса керек: Е.Е.). Осман империясының құрылған кезеңдерінде қабылданған түрлі реформалардың әсерімен Анадолы түркілерінің тілінде серпінді прогресс басталды. «Осман тілі», «Осман түрікшесі», «Османлыша» деп аталатын ерекше әдеби норма қалыптасты. Әзербайжандар да XV ғасырға дейін кейбір диалектілік ерекшеліктерді есептемегенде, Анадолыдағы түркілермен бірдей сөйлеп, бірдей жазып келген болса, осы тұстан бастап өзіндік әдеби тілін қалыптастыра бастады. Атап айтқанда, Несимиден (XIV ғасыр) соң фонологиялық және морфологиялық жағынан көне оғыз тілінен ерекшеленетін әзербайжан оғызшасы пайда болды» деп Девелидің 2023 ж. шыққан еңбегіне және «XVI ғасырдың бас кезеңінде оғыз тілдері осман тілі және әзербайжан тілі болып екі әдеби норма бойынша даму сатысына көшті» деп Өзтүріктің 2023 ж. шыққан еңбегіне сілтеме жасайды (Утебеков, Якубов (2024): 5-6 б.).

Осман тілі мен азербайжан тілінің тарихи даму үдерісі ортақ екендігін қазақ түркологтары да атап өткен. Алматыда 1971 ж. шыққан оқулықта түркі тілдері классификациясы туралы көптеген мәліметтердің арасынан Қ. Сарбаевтың 1961 ж. жарық көрген еңбегіне сілтеме жасап «түркі тілдерінің өзара жіктелу кестесі» деп атаған графасына назар аудардық: «... «Түрік филологиясының негіздері» деген еңбекте (неміс тілінде, 1959 ж.) көне түркі тілдері мен жаңа түркі тілдерін өз ара топтастыру мәселесі осыған дейін жүргізілген зерттеу жұмыстардың бәрін де есепке алып жасалған. Бұның өзі түркі тілдерінің ең соңғы классификациясы болғандықтан, біз оны оқушылардың назарына ұсынуды лайық көрдік:

I. Ескі түркі тілі (орхон-енисей жазу ескерткіштерінің тілі).

II. Орта түркі тілдері. Батыс түркілерінің тілі. 1. «Кодекс Куманикус тілі». 2. Қыпшақ тілі: а) мамлюк қыпшақтарының тілі; ә) армян қыпшақтарының тілі.

Шығыс түркілерінің тілі. – 1. Қараханид түріктерінің тілі (осыған қосымша Жетісу жерінен табылған эпиграфиялық тілі де келтіріледі); 2. Хорезм түріктерінің тілі. 3. Шағатай тілі.

II. Жаңа түркі тілдері. Оңтүстік түркі тілдері – 1) Ескі осман тілі; 2. Жаңа осман тілі және қазіргі түрік тілі; 3. Осман тілінің диалектілері: анатоли және рум диалектісі; ә) гагауыз диалектісі; б) қырым османдарының диалектісі; 4. азербайжан тілі; 5. түркімен тілі.

Классификация одан әрі «Батыс түркі тілдері; Орталық түркі тілдері; Шығыс түркі тілдері; Терістік түркі тілдері» деп жалғасады (Айдаров, Құрышжанов, Томанов (1971): 10). Мұндағы назар аударған жайт, әрине, «Осман тілінің диалектілері» деп гагауыз тілін атауымен қатар қырым татарларын «қырым османдары» деп атауы. Мұндай немесе осыған ұқсас классификацияның болып-болмауы туралы ізденіс жұмыстары жалғасуда.

Қазіргі түрік тілі, одан арғысы осман тілі, Анадолы яки Таяу Шығыс өңірі зерттеулері қазақ түркітану ғылымы үшін зәру де өзекті мәселе екендігі анық. Бұл саладағы зерттеулер мен ғылыми ізденістердің аз болуының себебін әріректен, кеңестік дәуірден «табуға» болатыны анық. Ол кезде әрбір түркі тілін жеке-жеке қараумен қалмай сол «жеке шыққан» тілдің өзін тағы бір жасанды классификациядан, сұрыптаудан өткізу үдерісі болған. Мұның айқын бір мысалын мына бір еңбектегі талдаудан толығырақ көре аламыз: «Кеңестік кезеңде жазба тіліміз екі түрлі бағытта қарастырылды, оның біріншісі – ұлттық жазба әдеби тіл, екіншісі – кітаби тіл. Бұның соңғысына түркі тілдерінің барлығына ортақ үлгі «түрки» әдеби тілімен төркіндес (түрки – түркі халықтарындағы аймақтық жазба тілдердің жалпы атауы) жазылған араб жазулы мұраларымыз жатады. Және бұл тіл қазақ қоғамында XX ғасырдың басына дейін қолданыста болғаны мәлім. Қазақ тіл білімінде осы кітаби тілге қатысты берілген анықтамалар негізінен жағымсыз ренде қалыптасқан болатын. Мысалы, «шұбарланған тіл» (В.В.Радлов), «қоспа тіл» (С.Е.Малов), «касталық тіл» (І.Кеңесбаев, Қ.Жұмалиев), «дін тілі» (С.Аманжолов), «қазақ тілінің ерекшеліктері көп енген шағатай тілі» (Н.Т.Сауранбаев), «бөгде сөздермен былғанған, ауытқымалы тіл» (М.Балақаев), «араб, парсы, шағатай, татар, башқұрт, өзбек сөздерімен аралас жазылған, қазақтың мұсылманша

оқыған, хат танитын адамдары да түсінбейтін қоспа тіл» (Б.Кенжебаев). Ал ғалым Ғ.Мұсабаев керісінше, «қазақ халқы жақсы түсінетін, бұқараға кең тараған тіл» десе, профессор Н.Уәлиұлы оны «халқымыздың рухани-мәдени феномені» деп бағалаған болатын» (Мамырбекова (2015): 105). Мұндай уәжге қандай да бір алып-қосу артық болса керек.

Талқылау

Әрбір дәуір мен уақыттың өз талабы мен сұранысы болатыны сөзсіз. Осындай сұраныстың яки ғылыми – зерттеу нысандарының кеңейгенінің көрінісі болса керек Осман империясы дәуірі мен осман мемлекеті туралы жекелеген кітапшалардың жарияланып жатқанын байқауға болады. Бұлар ғаламторда аздау көрінетіндігіндей, кітапханаларда да сирек кездеседі. Осындай ізденіс нәтижесінде ғылыми аппараты мен орындалу тәртібі күмән тудырса да, жекелеген басылымдардың бар екендігіне көз жеткіздік. Тақырыптық тұрғыда назарымызды аударғаны 2009 ж. шыққан «қазақша сөйлейтін орыс кітабы». Кітаптың мазмұны «XI-XII ғғ. Туркия» деп, әу бастан 1 орфографиялық қатемен басталады. Одан әрі «Селжуктік Рум сұлтандығының құрылуы»; «Селжук жаулап алушылары»; «Османдық империясының құрылуы»; «Түрік-османдықтардың жаулап алушылықтары»; «Түркиядағы феодалдық қатынастар»; «Түріктердің Византияны, Албанияны жаулап алуы» деп мазмұндық жағынан жат, стильдік жағынан советизмдермен жалғасады. Кітаптың «Осман мемлекетінде феодалдық қатынастар» графасынан үзінді: «Түркияда жер мемлекет меншігінде болды. Жердің едәуір бөлігі феодалдарға уақытша меншікке берілді...». Басқа бір графа «Жаулап алынған халықтардың осман-түріктерге көтерілістері» деп аталып былай жалғасады: «Ол халықтар өздерінің тәуелсіздік жолындағы күресін тоқтатпады. Болгар және серб партизандары *гайдуктар* деп аталды. Олар мұсылман мекендерін *өртеді, тонады*, түрік чиновниктері мен жауынгерлеріне шабуыл жасады. Гайдуктер жиі-жиі қажетсіз қаталдыққа барып, тонаумен және зорлық-зомбылықпен айналысты. Славян феодалдарының едәуір бөлігі ислам дінін қабылдап, сұлтан жағына қызмет істеуге шығып кетіп отырды» (Тортаев (2009): 207-214). Кітаптың Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің кітапханасында «Тарих факультеті: 2867; 829219» нөмірмен тіркеліп, оқытушы-профессор құрамы мен студенттердің қолданысында екендігін ескерсек, - мұны үлкен кемшілік деп айта аламыз. Назар аударатын жайт, кітап авторы, Новосибирск пен Мәскеуде шыққан екі кітапты негізгі ғылыми дерек ретінде пайдаланған яғни біз көрген тақырыптық тұсын механикалық түрде аударып жариялаған деп түсіндік, алайда «осы кітаптан мына графалар аударылып берілді» деген ескертпе жасамаған.

Басқа бір назар аударған басылым 2015 ж. Алматыда шыққан. Кітаптың 17-ші тарауы «XIV – XVII ғасырлардағы Осман империясы» деп аталады. Графа «Османдар мемлекетінің қалыптасуы», «Осман империясының әлеуметтік-саяси мекемелерінің қалыптасуы», «Түріктердің Константинопольді алуы», «Османдардың шығыстағы жаулаушылықтары», «XVI ғасырдағы Осман империясының Батыс бағытындағы жорықтары», «XVI-XVII ғасырлардағы Осман империясының әлеуметтік-саяси дамуы» деген тақырыпшалардан құралып, соңында «Бекіту сұрақтары» қойылған: 1. Осман мемлекетінің қалыптасуының тарихи жағдайларын көрсетіңіз; 2. Османдардың Константинопольді алуы: алғышарттары, барысы, нәтижесі; 3. Османдардың мұсылман әлеміндегі үстемдік жолындағы күресінің барысын талдаңыз; 4. Осман-Сефеві қайшылықтарының себептерін түсіндіріп, кезеңдерін көрсетіңіз; 5. Осман империясының Еуропа елдерімен қарым-қатынастарына талдау жасаңыз; 6. Осман империясының әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі ерекшеліктері.

Кітап авторы графа бойынша «Негізгі әдебиет» деп 6 Мәскеулік, 3 Алматы, дұрысында өзінің Қ.Т. Жұмағұловпен бірігіп жазған үш кітабын атап өткен. Ал «Қосымша әдебиет» деп 4 Мәскеу басылымын, 2 Санкт-Петербург, 3 Алматы, 1 Қызылордада шыққан жарияланымға сілтеме жасаған. Осы кітаптың назар аударған тақырыптық тұстарынан иллюстративтік

мысалдар алып, өзгертусіз дәлме-дәл бере кеткенді жөн көрдік: «Кіші Азияның бүкіл батыс жағалауын өзіне қаратып алған осы бейліктердің экономикасының басты көзі – теңіз қарақшылығы мен құл саудасы. Түрік қарақшыларынан Еуропа елдерінің зардап шеккендері соншалық, олар бас біріктіріп крест жорығын ұйымдастыруға бел буады. – 300 б.; Қапықұлыларды толықтырып отырудың бұрынғы көздері жеткіліксіз болғандықтан, Балканның бағынышты христиан халқының балалары мен жасөспірімдерін, ең алдымен славяндар мен албандардың балаларын еріктен тыс салғырт немесе өзіндік бір «тірі салық» - *девширме* ретінде жүйелі түрде алып отыру басталды. – 303 б.; 1517 ж. Портаның жоғарғы сюзеренитеті мен қамқорлығына Хашимиттердің Мекке шерифаты өткеннен кейін, Африка мен Арабиядағы бірқатар жерлер, атап айтқанда 1517 ж. Джидда және Қызыл теңіздің Шығыс жағалауындағы басқа да жерлер, сондай-ақ Оңтүстік Нубиядағы Фунг сұлтанаты, 1538 ж. Йемен мен Хадрамаут, 1551 жылы Хабеш алынды. – 306 б.; 1569 жылғы жеңілістің кінәсін сұлтан Қырым ханы Дәулеткерейге артты. ...Зерттеуші В.И.Ламанскийдің көрсетуі бойынша, XV ғасырдың аяғынан XVI ғасырдың ортасына дейін Оңтүстік Ресей мен Украина жерінен Осман империясына 3-5 млн. адам әкетілген, олар Осман флотында ескекшілер, үй малайлары ретінде пайдаланылды, сондай-ақ әскер мен сұлтан гаремін толықтырып отырды. – 307 б.; Империяны Осман үйінен шыққан сұлтан басқарды. Ол мемлекеттік зайырлы және діни басшысы болды, *қасиетті заңның сақтаушысы, орындаушысы және түсіндірушісі* еді. – 311 б.; Теориялық жағынан алғанда, Осман жазушылары, көбіне әлеуметтік-дидактикалық трактаттардың авторлары... . – 313 б.; Осман империясының экономикасы рыноктық емес типтегі аграрлық экономика болды. Қатаң түрдегі бақылау мен реттеу өндіргіш күштердің еркін дамуын тежеді. Дегенмен мемлекетте заңнаманың жұмыс істеуі мен тәртіптің орнатылуы, ең алдымен көшпелілердің әрекеттері мен ұсақ феодалдардың билігін шектеу шаруа өмірінің біраз жандануына ықал етті. ...Шарифат бойынша гүлденген мемлекеттің билеушісінің басты міндеті тауарлардың саудаға тұрақты және жеткілікті түсіп тұруы болды. – 314 б.» (Қартабаева (2015): 300-315). Шағын цитаталардан көрінгеніндей Осман империясы туралы жалпылама деректер стильдік жағынан ауыр, мағыналық тұсынан дүбара берілген, жекелеген орфографиялық қателер де орын алған. «Қарақшы», «гарем», «қасиетті заң» «малай» сияқты атау сөздер мен сөз тіркестерін қолдану барысында этикет мәселесіне мән бермеген. Ал *осман-түрік тілі* туралы мәліметті бұл кітапшадан да таба алмадық. Кітапқа қатысты басқа бір назар аударатын тұс, - оқулық ҚР Білім және ғылым министрлігінің мақұлдауымен жарық көрген. Кітап Абай ат. ҚазҰПУ-нің № 10 корпусындағы кітапханада 996289/63.3(5)3. Қ42. шифрымен тіркелген.

Осман-түрік тілі төңірегінде тақырыптық байлам жасаған лексикографиялық еңбектердің кейбіріне тоқталсақ; 1999 ж. Анкарада шыққан «Түрік тілі сөздігі» осман тілін *османлыша* деп атаған: «XIII-XX ғғ. арсында Анадолы мен Осман мемлекеті аумағындағы елдерде қолданыс тапқан тіл. Әсіресе XV ғ. кейін арап және парсы тілінің шамадан тыс ықпалында қалған түрік жазба тілі», деп келіп *османлы, османлышашылық* – осман тілін қолдаушы және жақтаушыларды осылай атайды; және *османишылық* деген сөздердің мағынасына тоқталады. Сонымен қатар *отоман* сөзінің анықтамасын берген: *француз тілінен кірме сөз*; 1. османдықтарға еуропалықтардың берген аты; 2. жібек матаның бір түрі; 3. бөрене формасындағы диван, кресло (Türkçe Sözlük (1999): 1022). 2008 ж. шыққан «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде», осман: *зоол.* «уылдырығы жеуге жарамайтын ірі балық» деген (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (2008): 642). Қазақтілді сөздіктерде тақырыптық жағынан толығырақ анықтамалар да кездеседі: «Осман *зат.* Түрік сұлтандары әулетінің негізіні салушы I Осман атымен аталып кеткен Түркияның негізгі халқының ескі атауы. Кейіннен I Осман негізін қалаған мемлекет халқы мен билеуші әулетті көрші елдер *османдар* деп атаған (ҚҰЭ). Османдар үстемдік етер алдында мұсылмандар әлемінде негізгі мектеп қатарына қосылды. Сол шақта Меккенің бас имамы да осы шафиқтік мектептің өкілі болды («Парасат»)). Осман *зоол.* Уылдырығы жеуге жарамайтын балық. Осман – көкбас балық.

Кәсіптік маңызы шамалы балықтардың бір туысы. Османизм. *зат.* 19 ғ. аяқ шенінде жас түріктер негізін қалаған Осман империясындағы саяси доктрина, *Оттоманизм*. Түрік емес халықтар арасында ұлт-азаттық қозғалыстың өрістеуі, Триполитания соғысы, Балқан соғыстары Осман империясының тұтастығын сақтауға османизмнің әлі жетпейтінін көрсетті (ҚСЭ). Османылша *сын*: Осман тілінде, османша. Кемал Ататүрікке дейін қазіргі түрік тілі «қойшылардың тілі» саналып келген, ал ғасырлар бойы билік құрып қалған Осман әулеті сөйлеген бұрынғы қайы тілі ресми тіл «османылша» деп аталғандығы мәлім (Ә.Кекілбаев, Тіл және тәуелсіздік (2010): 28) (Қазақ әдеби тілінің сөздігі (2010): 28). Мұнда сөздік құрастырушылар *османлыша* яғни қазақ тілінің морфонология постулаты бойынша *османдықша* деудің орнына *османылша* деп жазып, орфографиялық қате жіберген. Мұны Ә.Кекілбаевтің ауызша айтқанын дәлме-дәл қайталағанынан ба деп топшыладық, үйткені қазақ тілі нормативтік лексикасына орай «билік құрып қалған» емес «билік құрып келген» болуы тиіс. Ал төрт-бес ғасырдай ұзақ уақытта өміршендігін жоймаған алып елдің тілін «қойшылардың тілі» деп атау біршама күмән тудыратыны анық. Дей тұрғанмен мұндай пікірдің қазақ энциклопедиялық басылымында көрініс табуы бекерден болмаса керек. Мұны, әрине, алдағы уақыттарда іздестіріп-сұрыптаса құба-құп болмақ.

Осман тілі төңірегіндегі ізденістер Түркияда да біркелкі, бірізділік үйлесімді бағытта деп айта алмаймыз. Шығармашылық уақыты республика дәуірінің алғашқы тұстарына келген түрколог-ғалым Ахмет ЖафEROғлы өзінің «Түрік тілі тарихы» атты 2 томдық еңбегінде Осман империясы мен осман атауына бес-алты сөйлемдік байлам жасаумен шектеліп, пікірін *Түркілердің алғашқы рет Ислам мәдениеті шеңберіне кіру процесі* деген графасында білдірген: ... Кейбір аңыз-әңгімелерге қарағанда түрік пен араптардың тұңғыш рет бетпе-бет жолығуы 642 ж. Иран қолбасшысы Үшінші Иездижердің Тохаристандағы жеңілуі нәтижесінде болған. Кейінірек осы екі тайпалық бірлестіктің қарым-қатынасы дами түседі. Сөйтіп осы халифе *Осман дәуірінде* Хорасанның араптардың қолына өтуі оқиғасы барысында белсенділік танытып, араптардың Орта Азиядағы түріктерге қарай жылжуына негіз қалайды. Сөйтіп Орта Азияда ықпалды күшке айнарудың алғышартын қалыптастырады. Мәдени даму үдерісі жағынан бір-біріне ұқсас және өзара толықтырушы екі тайпа, 50 жылға дейін баратын соғыс пен кикілжің заманына кіреді. Түріктердің тегеурінді тойтарыс берулеріне қарамай араптар жеңіске жетеді. Осы себептен Орта Азия аумағының байырғы иесі – түріктердің ата мекенінің ірі бөлігі Емеви Халифатының басқаруына өтеді. Сөйтіп араптармен қоса ислам мәдениеті де кіріп, қытай факторы да көрінетін жергілікті мәдениетті ығыстырады, өз ықпалына алады. Осы кезеңнен бастап, түріктер, аса баяу бірақ тұрақты түрде ислам мәдениеті шеңберінің ішіне дендеп кіре бастайды, бұл мәдени үдеріс күнделікті тіршіліктерінде де көрініп ұлғая түседі (Саferoğlu, 1984: 6).

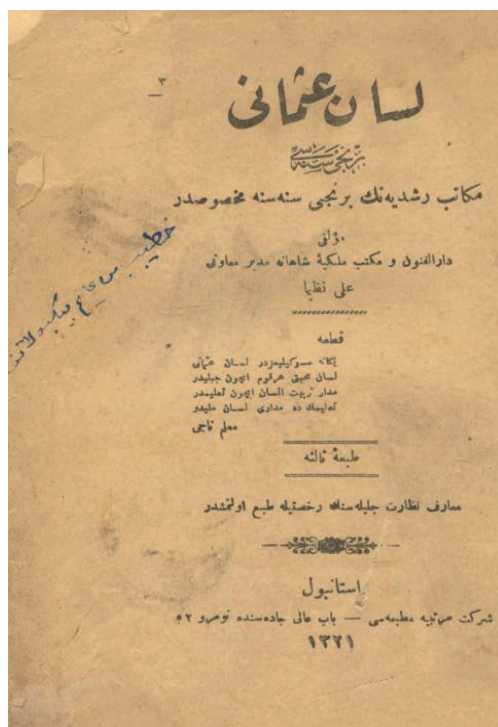
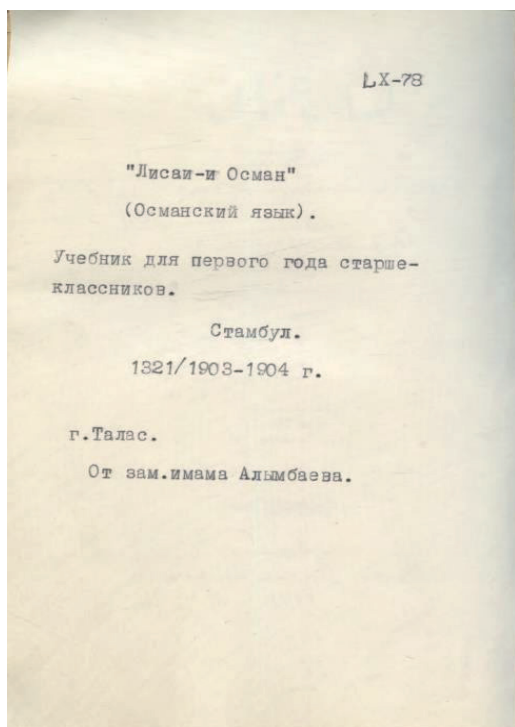
Қазіргі түрік лингвист-ғалымдарының арасында да осман-түрік тілі туралы қарама-қайшы пікірлер жоқ емес. Мысалы түрік тілін зерттеуші Сүер Екер өз еңбектерінде осман-түрік тілін «сұлтан-падишах сарайының айналасына топтасқан номенклаураның *өздері ғана түсінетін* тілі» деп келеді де «Осман тілі түрік тілінің эволюциялық түрде дамыған тармағы емес, бұтақ-талы да емес. Бұл тіл тек қана сұлтан сарайы маңайында қолданыс тапқан және арап-парсы-түркі тілдері қосындысынан пайда болған дүрегей, жасанды тіл. Тіпті тіл емес жаргон, слэнг деп те айта аламыз» деген қорытындыға келеді (Eker (2011): 241-142).

Зерттеу нәтижелері

Осман-түрік тіліне қатысты қазақтілді контенттерді іздестіру барысына цифрлық нысанда қолға тиген шағын басылым назарымызды аударды. Еңбек әу баста Талас қаласының мешітіне табысталған, соңынан Бішкектегі Қырғыз Ұлттық Академиясына сақтауға алынған «Осман тілі оқулығын» айта аламыз. Кітаптың сыртқы мұқаба бетінің алдындағы ақ қағазға сопақша мөр басылған. Мөрдің бел ортасында «Кол жазмалар фондусу.

Инвентарь нөмірі 36» деп келіп, жоғарыдан төмен қарай «Ч.Айтматов атындағы тил жана адабият институту. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы Гуманитардык жана экономикалык бөлүмү» деп жазылған. Мөрдiң жоғары тұсында 107/78 шифры қойылған. Екінші анықтамалық бетінің оң жақ шекесінде LX78 жазбасы мен орта тұсында «Лисаи-и Осман» (Османский язык). Учебник для первого года старшекласников. Стамбул.1321/1903-1904 г. деп жазылып, беттің төменгі орта тұсына *г.Талас. От зам. имама Алымбаева*, деп толықтырылған. Мұндайғы «лисаи-и» деген жазбасы «лисан-и» болса керек. Біз кітаптың түпнұсқа мұқаба бетіндегі осман тіліндегі жазбаларды транскрипциялап және қазақша аудармасын бергенді жөн көрдік: «Лисан-и Османи (Осман тілі); Мекатиб-и рұштиенин биринжи сенесине махсустур (Рүштие (орта) мектеп бірінші сынып дәріс кітабы); Мүеллифи Али Назми (авторы Әли Назми); Дарүлфүнүн ве мекатиб мүлкие-и шахане мүдүр муавини (Стамбул университеті мүлкие мектебі директорының орынбасары); Таб-ы салисе (Үшінші басылым); Маариф незарети желилесинин рухсатыйла таб олунмуштур (Ұлттық білім беру министрлігінің рұқсатымен басылып отыр); Истанбул 1321 – хижри; Хижра жыл есебімен 1321 жыл. Стамбұл».

Кітап Талас қаласы әкімшілігіне 1978 ж. өткізілген. Кітап айтарлықтай жақсы сақталған. Бірінші беттің кейбір тұстары өшіп қалған. Сол дәуір осман ақыны және осман тілінің сөздігін құрастырушы Муаллим Нажидің «тілді оқып үйренудің пайдасы» атты қытасы, – төрт шумақты өлеңі берілген. Кітап зат есім, етістік, морфология және алфавит ретінде түзіліп оқу материалдарын бергенде бірізділік сақталған. Айта кету керек, кітаптың баспадан шыққан уақыты осман тілін реформалау, жүйелеу, орфографиясы мен орфоэпиясын жаңғырту (қайта түзу) әрекеттері кезеңіне дәл келеді. Кітаптың сыртқы сұлбасында назар аударарлық көрініс, ол сірә, кейінірек яғни Кеңес одағы дәуірі болса керек, көк сиямен жазылған арапграфикалы жазбалар. Біз соның оқылған тұстарын былай көрдік: *Хатиб бин алим биг булатны*. Мұнда тек қана *Хатиб бин* ғана анық оқылады. *Хатиб* сөзін *ғалым, ғұлама, ұстаз* деп бастап одан әрі сыпайы қаратпа сөз *ага, ағатай, ағашым; көке, көкетай, мырза* ретінде де пайымдауға болады. Булат немесе болат сөзіне *-ны* қосымшасы жалғанған. Оны *болат–булат* деп барып жалқы есімге аударып Болат дей аламыз. Сөйтіп *Болат–тың* деп айтуға негіз бар. Сонымен қатар *болады* деп, одан әрі *болатын, болған* деп те тиянақтай аламыз: *Ұстаздың ұлы – ғалым, бек болған*. Бұл әрине, біздің топшылауымыз, шығыстанушы ғалымдар бұған да назар аударады деген ойдамыз, - фотода көрінгеніндей сурет сұлбасы сапалы және анық (Али Назми (1904): 3). Басылымның Стамбұлда шығып Түркістан өңірі – қырғыз еліне дейін жетіп, одан кеңес дәуірі заманында мемлекеттік мекемеге өткізілгені, өз алдына қызықты тақырып болатындығы сөзсіз.

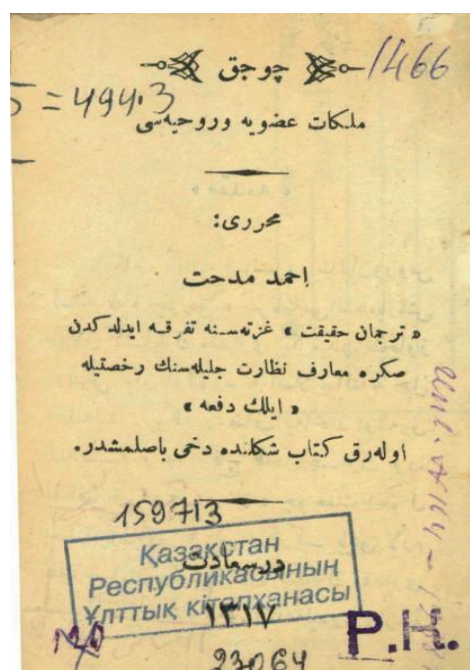
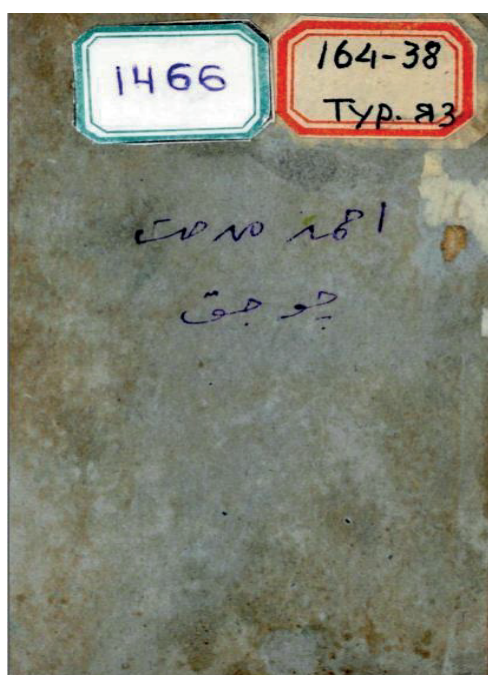
1 – сурет. «Лисан-и Османи» оқулығының құжаттық және титулдық беті (Бішкек).

Қазақстанда осман-түрік тіліне қатысты атқарылып жатқан ғылыми жобалар да жоқ емес. Солардың бірі *Қазақстан (Алматы) Ұлттық Кітапханасындағы сирек кездесетін арап қарпінті еңбектердің каталогы* - Kazakistan (Almaty) Milli Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Katalogu деп аталады. 2021 ж. Алматыда шыққан еңбек мазмұндық жағынан *Осман-түрік тіліндегі жазба ескертиштер*; *Әртүрлі тақырыптық секциялардан табылған осман-түрік тіліндегі еңбектер*; *Шағатай тіліндегі еңбектер*; *Әртүрлі тақырыптық секциялардан табылған шағатай тіліндегі еңбектер* деген үш бөлімнен тұрады. Алғашқы екі тақырыптық бөлімнің мазмұндық-тақырыптық статистикасы төмендегідей көрінді: Діни тақырып – 70 еңбекті қамтыған; Филология – 83, оның ішінде әдебиет теориясы – 1, роман (талдау) – 2, әдебиет тарихы – 1, хикая (талдау) – 1, өлең (құрылымы) – 1, мақала-эссе (жазу) – 1; Тарих – 59 еңбектен тұрады, оның ішінде 1-і әлеуметтану; Медицина – 9, Денсаулық сақтау (саласы) – 8, оның бірі – отбасы құру туралы; География – 11; Саяхат (сапар шегу) – 11, оның 1-і саяхаттану пәні; Философия – 6, оның 1-і философия тарихы; Биография – 7; Тәрбие, моральдық құндылық, әйелдер қауымы, отбасы – 8; Библиография -1; Математика – 5; Геометрия – 5; Музыка 13, оның 2-і би-хореография; Ағарту (саласы) – 4, оның 1-і алфавит; Политология – 4; Әскери – 3; Театр (драматургия) – 2; Астрономия – 2; Физика – 2; Мемуар – 1; Әлеуметтік саясаттану -1; Дипломатия – 1; Сәулет – 1; Экономика – 1; Ботаника – 1; Зоология – 1; Оқу бағдарламасы-силлабус – 1; Педагогика тарихы – 1, Бухгалтерия – 1; Юриспруденция – 1; Ғылыми зерттеу (әдістемесі) – 1; Мәдениет тарихы – 1; Тарих-саясат – 3; Педагогика тарихы -4; Психология – бала психологиясы – 1; Тіл үйрету – 2; Сөздік (лексикографиялық еңбектер) – 13; Журнал – 1; Геология – 1; Хат – 103; Тіл білімі (лингвистика) – 7; Емле (орфография) – 1; Баспагерлік (полиграфия) – 1; Гүзел иазы – каллиграфистика – 3; Мақала – 1; Техникалық ғылымдар – 3; Экология – 2; Саяси тарих – 2; Жалпы ғылым – 1.

Тізімнен байқалғанындай жинақтағы ең ірі үш тақырып – филология, діни мазмұнды басылым мен тарих ғылымы еңбектері екен. Ал бір-бірден ғана сақталған басылымдардың тізімі айтарлықтай көп. Ал медицина, геология, каллиграфистика, астрономия, бухгалтерия,

оқу бағдарламасы – силлабус пен зоология, ботаника сынды арнайы бағыттағы еңбектерді жеке және толығырақ зерттеуге лайық деп есептейміз. Біз осындай сирек кездесетін ғылымдардың бірі деп «Психология – бала психологиясы» басылымына назар аудардық. *Кітаптың жинақтағы сипаттамасы:* Сақтауда тұрған жері: Қазақстан Ұлттық кітапханасы, Алматы қаласы; Коллекциялық атауы: Сирек қолжазбалар қоры; Тіркеу нөмірі: 1466; Ескі тіркеу нөмірі: 164-38; Авторы – Ахмед Мидхат; Еңбектің атауы: Чожук мелекат-ы узвие ве Рухиеси – Психология – Бала психологиясы; Тілі: Түрік тілі – осман тілі; Том саны – 1; Датасы және орны: Хижра 1317, Стамбұл Дерсаадет баспа үйі; Бет саны – 360; Жол саны: 15; Өлшемі: 120X83 – 95X60 mm.; Бағасы – 300 теңге; Сипаттамасы: Көлемі орташа, қалың мұқабалы кітап. Беттері жақсы сақталған. Баланың физиологиялық және психологиялық дамуына қатысты тақырыпты қамтыған (Қабадайы, Шадкам: 2021: 33).

Ізденіс барысында Қазақстан Ұлттық кітапханасының Сирек кездесетін қор әкімшілігінің рұқсатымен осы кітаптың фотосуретін алдық.

2 – сурет. Осман тілінде жазылған «Психология – бала психологиясы» кітабының сыртқы және ішкі титулдық беті (Алматы).

Осман мемлекеті дәуірімен қоса түркі халықтарының тарихына шолу жасаған қазақтілді басылымдардың бірі 1997 ж. Алматыда шықты. Кітап «Қазақстан Республикасы Білім министрлігі жоғары оқу орындарының студенттеріне оқу құралы ретінде ұсынған» деген ескертпемен басталған. Кітаптың ішкі мұқабасының аңдатпасында мына деректер берілген: «Бұл оқу құралында IX – XIII ғасырлардағы Русь және түркі халықтарының тарихына қысқаша шолу жасай отырып, Алтын Орданың қоғамдық – саяси құрылысы (XIII – XV ғ.), Кавказдағы түркі халықтары (XIII – XVIII ғ.), Ақ Орда мен Көк Орданың ыдырауы және тәуелсіз хандықтардың құрылуы, олардың Ресеймен қарым-қатынасы (XV – XVIII ғ. бірінші жартысы), Жошы, Шағатай ұлыстарының ыдырауынан кейінгі Орта және Орталық Азияда құрылған тәуелсіз мемлекеттер (XIV – XVIII ғ.-дың бірінші жартысы), Кіші Азияда түркі халқының қалыптасуы және *Осман империясының* құрылуы мен нығаюы (XIV – XVIII ғ.-дың бірінші жартысы) туралы мәселелер баяндалады».

Кітап авторларының еңбекті жазу барысында қолданған «Құжаттар мен материалдар» топтамасына назар аудардық: 1. Бартоль В.В. *Дневник похода Тимура в Индию Гийс ад-Дина Али, тс приложением соответствующих отрывков из «Зафер-наме» Гизам ад-Дина Шами.*

Изд. Л.А.Зими́на, под ред. и с предисловием В.В.Барто́льда. (Тексты по истории Средней Азии. ч.1: Собрание восточных рукописей АН Узбекской УССР. Т.1. Ташкент, 1952; 2. Гурьевич Б.П., Моисеев В.А. *Международные отношения в Центральной Азии*. Документы и материалы. Москва, 1980; 3. *Казахско-русские отношения в XVI – XVIII веках (сборник документов и материалов)*. Алматы, 1961. 4. *Материалы по истории Казахской ССР*. т.2. ч.2. Алматы, 1948; 5. *Материалы по истории казахских ханств XV - XVIII веков*. Алматы, 1969. 6. *Материалы по истории политического строя Казахстана*. Т.1. Алматы, 1960. 7. *Материалы по истории киргизов и Киргизии*. Москва, 1973; 8. *Материалы по истории туркмен и Туркмений*. Т.2 Москва-Ленинград, 1938; 9. *Низам ад-Дин Шами*, Зафер-наме в книге В.Г.Тезенгаузен в «Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды». Т.2, Москва-Ленинград, 1941. 10. *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*. Т.2., Москва-Ленинград, 1941. 11. Тезенгаузен В.Г. *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*. Т.2, Москва-Ленинград, 1941.

Кітап авторлары осы сияқты, шет тілінде жазылған 106 әдебиетке сілтеме жасаған. Көлемді еңбек, түркі халықтарының географиялық, одан кейін саяси-аумақтық құрылымына шолу жасай келе Сібір түріктері, Шағатай, Алтын Орда, Селжұқ, Осман империясы сияқты белгілі түркілік бірлестіктердің әлеуметтік-тарихи дамуы туралы тыңғылықты мәлімет береді. Кітаптың тілі жатық, ғылыми аппараты мол және студент қауымның жылдам түсініп пайымдауына ыңғайлы. Кітап Абай атындағы ҚазҰПУ, филология факультетінің кітапханасында 63.(5)Я73.А52. нөмірмен тіркелген.

Аталмыш оқулықтан Осман-түрік мемлекеттік бірлестігіне қатысты тұстарынан иллюстративті үзінді беруді жөн көрдік: ...Еуразияда түркі тілдес халықтар қоныстанған жер аумағы солтүстік-шығыста сонау Мұзды мұхиттан оңтүстік-батысқа Босфор шығанағына дейін, шамамен алғанда 13-14 миллион шаршы километр аймақты алып жатыр. Түркі тілдес халықтар Еуропа мен Азияда қатар қоныстанып, Шығыс пен Батысты байланыстырып тұрған ежелгі көшпелі қауымнан құралғаны тарихтан белгілі. Осыншама кең-байтақ өлкеде көшіп-қонған олар оңтүстік-шығысында қытайлармен, солтүстік-батысында славяндармен, ал оңтүстігінде парсылармен шектесіп, олардың отырықшы мәдениетінің арасына дәнекер бола отырып, өздері де жан-жақты дамыды. Түркі тілдес халықтардың ежелден мекендеп, қалыптасқан жері – Еуразияның дәл кіндік тұсы, атап айтқанда Орталық Азия, Оңтүстік Сібір, Еділ бойы және Орал өңірі (9 млн. Шаршы км.). Қазір бұл жерде 40 түркі тілдес ұлттар мен ұлыстардың 25-нен астамы (жартысынан көбі) тұрып жатыр

Ірі тарихи оқиғалар және мемлекеттік бірлестіктердің құралуы түркі тілдері өз ішінде түрліше болып қалыптасуына, кең таралуына себепкер болды. Мысалы, алғашқы Түркі ұағанаты құрылғанда қырғыз, оғыз, қарлұқ тілдері, Алтын Орда заманында қыпшақ тілі, ал *Осман империясы* шарықтағанда *селжұқ тілі* гүлденіп, өркендеді (Аманжолов, Рахметов, 1967: 271 б.).

Кітап авторлары Осман империясын атай отырып «сұлжук тілі» деп берген, мұндай классификация көптеген түркологиялық еңбектерде кездеседі, түрік ғалымдары да осман тілінің қайнар көзін яки эволюциялық дамуын *селжұқ* дәуірімен байланыстырады: ««Осман тілі - XIII, XIV, XV ғасырларда қолданылған Ескі оғыз тілі. Саяси тұрғыдан алғанда *Селжұқтардың* соңғы дәуірі мен Бейліктер дәуірін, Қарақойынды мен Аққойынды мемлекеттерін және Осман Империясының екі ғасырлық дәуірін қамтиды. XVI ғасырдан бастап Османлы түрікшесі немесе *Осман тілі* деген дәуір басталды (Ercilasun, 2004: 362)». Түрік ғалымының «оғыз – селжұқ – осман» деп келген хронологиялық тізбесін 1973 ж. Ашхабатта шыққан «XI-XIV ғғ. түркімен тілі тарихы зерттеулері» атты еңбектен көре аламыз: «.. олар жалпы (бүкіл – Е.Е.) оғыздарды білдіретін *селжұқ* деген атпен танымал болған. Газневидтер шекарасы төңірегінің оңтүстік-шығысында көшіп-қонып жүрген. Ал Масуд сұлтаны кезінде Серахс пен Бавердте тұрақтаған» (Мухамедова, 1973: 202). Ал оғыз бен түркіменді *селжұқ* атауымен ортақтастырған еңбектер арасында Мәскеуде шыққан

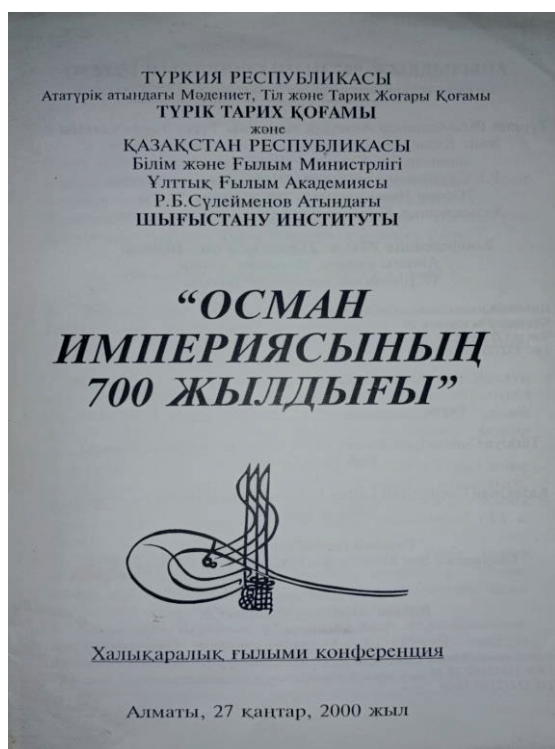
А.Д.Новичевтің кітабын атауға болады. Автор мұны «Кіші Азияның селжұқ-түркілері тарапынан жаулап алынуы. Селжұқ сұлтанатының құрылуы» деген графасында атап өткен: Түрік мемлекеті XI ғ. 70-ші жылдары байырғы тұрғындары армян мен гректер болып табылатын Армян таулы қыраты мен Кіші Азияда пайда болды. Мемлекеттік бірлестіктің құрушы этносы селжұқтар болды. Олар – көшпелі оғыз (түркімен) тайпалары. Селжұқ династиясынан шыққан қолбасшының айналасына топтасты. Әу баста Зеравшан өзенінің оң жағалауындағы Бұқара мен Самарқандтың арасын мекен еткен. Шаруашылығының (экономикасының) тірегі – көшпелі мал шаруашылығы болды (Новичев, 1965: 7).

Қорытынды

Мақаламызды қорытындылай келе ізденіс нәтижесінде қолға тиген бір ақпармен бөліспекшіміз. Ол, – *Осман империясы мен осман-түрік тілі* төңірегіндегі зерттеулердің еліміз ғалымдары тарапынан талқыланып, пікірталас нысаны болғандығын көрсететін құжат, яғни халықаралық ғылыми-практикалық конференция Бағдарламасының шағын кітапшасы. Соған қарағанда Осман империясы тарихына қатысты ірі жиындардың бірін, мүмкін өз

бағытындағы бірегейін Ұлттық ғылым академиясы Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты 2000 ж. ұйымдастырған екен.

«Осман Империясының 700 жылдығы» деп аталған Халықаралық ғылыми конференция ҚР ҰҒА Қоғамдық және әлеуметтік бөлімінің академик-хатшысы А.Қ.Қошановтың «Кіріспе сөзімен» және Қазақстан Республикасындағы Түрік Республикасының Елшісі Чынар Алдемидің (Çınar Aldemir) «Құттықтауымен» басталған. Қазақ тарапынан 23, түрік тарапынан 4 зерттеуші баяндама жасаған. Біз осы жинақта орын алған алғашқы 10 баяндаманы атап өтуді жөн көрдік: Әбусейітова М.Қ., Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры, т.ғ.д., *Осман империясының Шығыс және Шығыс Еуропа елдері тарихындағы орны мен маңызы*; Абдулкадир Иувалы (Abdulkadir Yuvalı), Халықаралық Қожа Ахмет Иассауи атындағы Қазақ-түрік университеті ректорының орынбасары, профессор, *Түрік мемлекеттілігі ұғымы және Осман империясы*

3–сурет. «Осман Империясының 700 жылдығы» Халықаралық конференциясының Бағдар -лама парақшасы.

басқару жүйесінің кейбір мәселелері; Қозыбаев М.Қ. Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, академик, *Қазақ зиялыларының шығармасындағы түркі тақырыбы (XX ғ. басы)*; Жевдет Күчүк (Cevdet Küçük), Ататүрік атындағы Түрік тарих қоғамының мүшесі, тарих докторы, профессор, *Осман империясы кезеңіндегі этнос ұғымының пайымдалуы және әлеуметтік-гуманитарлық мәселелер*; Аманжолов Керейхан, Қазақ қыздар педагогикалық институтының профессоры, т.ғ.д., (запастағы полковник), *Осман түріктері қарулы күштерінің әскери өнері*; Мүктеба Али Илгүрел (Mücteba Ali İlgürel), Мәрмәр университеті әдебиет және гуманитарлық пәндер факультеті, тарих бөлімінің меңгерушісі, профессор, *Осман империясының жихангерлігі*; Шөпеков А.А., Әл- Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, *XIX ғ. бірінші жартысындағы орыс-түрік қатынастары*; Түнжер Гүленсой (Tuncer Gülensoy), Манас атындағы

Халықаралық Қырғыз-түрік университетінің әдебиет докторы, профессор, *Осман империясы дәуіріндегі түркі елдері әдебиеті*; Фадли Али, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Шығыстану факультеті түрік тілі және әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., доцент, *Осман империясындағы саяси ағымдар (XIX ғ. екінші дартысы және XX ғ. бірінші ширегі)*; Аманжолов А.С. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу орталығының директоры, ф.ғ.д., профессор, *Түрік тарихи өлеңдерінің тілдік ерекшеліктері*.

Аталмыш конференцияның жинағы табылмағандықтан баяндама тізбесінде көрсетілген деректерді қолдана алмадық, бұған конференцияда баяндама жасаған ғалымдар назар аударады деп ойлаймыз.

Қолымызға тиген ақпарат негізінде қандай да бір қорытындыға келу оңай емес. Себебі Қазақстандағы османистика яки осман тілі зерттеулері сала мамандарының назарын енді ғана аудара бастағанға ұқсайды. Бұған, атап өткеніміздей, Сирек қолжазбалар қорына қатысты ғылыми жобаны айта аламыз. Ал осман тілі зерттеулері төңірегіндегі жарияланымдар, әсіресе классикалық үлгідегі оқулықтар мен академиялық басылымдар қазіргі түрік тілі және шетел тілді деректер төңірегінде шоғырланғандығын ескерсек *осман- түрік тілі* бойынша ізденіс жүргізетін мамандар көптілді болулары қажет. Ал көптілді маман даярлау ісі елімізде жан-жақты және сапалы түрде жолға қойылған. Соған қарағанда гуманитарлық ғылымдардың тоғысқан жерінде орын алған қазақстандық шығыстану ғылымы өз арасынан османист мамандарды даярлап шығаратындығына нық сеніммен қарай аламыз.

Әдебиеттер:

Абай тілі сөздігі, 1968 – Абай тілі сөздігі Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. 1968. 735 б.

Али Назми, 1904 – *Али Назми*. Лисан-и Осман. Мекатиб-и рүштиенин биринжи сенесине махсустур (Рүштие-орта мектеп бірінші сынып дәріс кітабы). Стамбул: Маариф незарети – Білім министрлігі. 1904. 51 б.

Аханов, 1973 – *Аханов К.* Тіл біліміне кіріспе. Алматы: «Мектеп» баспасы. 1973. 623 б.

Аманжолов, Рахметов, 1997 – *Аманжолов К., Рахметов Қ.* Түркі халықтарының тарихы. 2-ші кітап. XIV ғасырдан XVIII ғасырдың бірінші жартысына дейінгі кезең. Алматы «Білім» 1997. 285 б.

Айдаров, Құрышжанов, Томанов, 1971 – *Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М.* Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы: «Мектеп» баспасы. 1971. 272 б.

Ercilasun, Bican, 2004 – *Ercilasun, Ahmet Bican* Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları. 2004. 486 s.

Caferoğlu, 1984 – *Caferoğlu, Ahmet*. Türk Dili Tarihi II. Enderun Kitabevi. İstanbul 1984. 256 s.

Kabadayı, Şadkam, 2021 – *Kabadayı, O., Şadkam, Z.* Kazakistan (Almatı) Milli Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Katalogu. Almatı:Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Enstitüsü. 2021. 394 s.

Қартабаева, 2015 – *Қартабаева Е.* Шығыс елдерінің ежелгі және орта ғасырлар тарихы. Алматы: «Қазақ университеті» баспа үйі. 2015. 327 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008 – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі. Алматы: Тіл комитеті. Дайк-Пресс баспасы. 2008. 969 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2010 – Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Ахмеди Ысқақов, Нұргелді Уәли. Он бес томдық. XII том. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. О; С. 2010. 752 б.

Мамырбекова, 2015 – *Мамырбекова Г.М.* Бірнеше нұсқада таңбаланып жүрген ескі кітаби лексикалар және оларды жазба әдеби тілде кодификациялау мәселесі. А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. №2. 2015. 105 б.

Мухамедова, 1973 – *Мухамедова З.Б.* Исследования по истории туркменского языка XI – XIV вв. Издательство «Алым». Ашгабат. 1973. 235 стр.

Нұрмаханова, 1982 – *Нұрмаханова Ә.* Қазіргі қазақ тілі. Алматы: «Мектеп» баспасы, 1982. 180 б.

Новичев, 1965 – *Новичев К.* Турция. Краткая история. Москва: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы. 1965. 270 б.

Süer, 2011 – Süer, Eker. Çağdaş Türk Dili. 7.baskı. Ankara: Grafiker Yayınları. 2011. 544 s.

Түймебаев, Сағидолда, Ескеева, 2017 – *Түймебаев Ж., Сағидолда Г., Ескеева М.* Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология. Алматы: «Қазығұрт» баспасы. 2017. 324 б.

Тортаев, 2009 – *Тортаев С.* Орта ғасырлардағы Азия және Африка тарихы. Алматы: Заң әдебиеті. 2009. 400 б.

Türkçe Sözlük, 1999 – Türkçe Sözlük Ankara: TDK Yayınları. Kurtuluş Basımevi. 1999. 1023 s.

Утебеков, Якубов, 2024 – *Утебеков С.Б., Якубов И.Х.* Классикалық осман тіліне дейінгі түрік әдеби тілінің даму, қалыптасу кезеңдері және тілдік ерекшеліктері. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. 2024. №1 (108).

References:

Abay tili sozdigi, 1968 – Abay tili sozdigi [Dictionary of Abay]. Almaty: Qazaq SSR-нің «Gylym» baspasy. 1968. 735 b. (in Kaz).

Ali Nazmi, 1904 – *Ali Nazmi.* Lisan-i Osman. Mekatib-i rushtiyenin birinzhi senesine makhsustur (Rushtiyе-orta mektep birinshi synyp daris kitaby) []. Stambul: Maarif nezareti – Bilim minsitrliги. 1904. 51 b. (in Kaz).

Akhanov, 1973 – *Akhanov K.* Til bilimine kirispe. Almaty: «Mektep» baspasy. 1973. 623 b.

Amanzholov, Rakhmetov, 1997 – *Amanzholov K., Rakhmetov Қ.* Turki khalyqtarynyn tarikhy. 2-shi kitap. XIV gasyrdan XVIII gasyrdyn birinshi zhartysyna deyingi kezen. Almaty «Bilim» 1997. 285 b. (in Kaz).

Aydarov, Quryshzhanov, Tomanov, 1971 – *Aydarov G., Quryshzhanov A., Tomanov M.* Kone tyrki zhazba eskertkishterinin tili. Almaty: «Mektep» baspasy. 1971. 272 b. (in Kaz).

Ercilasun, Bican, 2004 – *Ercilasun, Ahmet* Bican Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi [Bican History of Turkish Language from the Beginning to the Twentieth Century]. Ankara: Akçağ Yayınları. 2004. 486 s. (in Kaz).

Caferoğlu, 1984 – *Caferoğlu, Ahmet.* Türk Dili Tarihi II. Enderun Kitabevi. [History of Turkish Language II. Enderun Bookstore]. İstanbul 1984. 256 s. (in Kaz).

Kabadayı, Şadkam, 2021 – *Kabadayı, O., Şadkam, Z.* Kazakistan (Almatı) Milli Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Katalogu [Rare Works Catalog with Arabic Letters in the National Library] Almatı:Hoca Ahmet Yesevî Üniversitesi Avrasya Araştırmaları Enstitüsü. 2021. 394 s. (in Kaz).

Qartabayeva, 2015 – *Qartabayeva Ye.* Shygys elderinin ezhelgi zhane orta gasyrlar tarikhy [History of the Ancient and Middle Ages of the Eastern Countries]. Almaty: «Qazaq universiteti» baspa uyi. 2015. 327 b. (in Kaz).

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi, 2008 – Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. Zhalpy redaksiyasyn basqargan T.Zhanuzaqov. Qazaqstan Respublikasynyn Madeniyet zhane aqparat ministrliги. Almaty: Til komiteti. Dayk-Press baspasy. 2008. 969 b. (in Kaz).

Qazaq adebi tilinin sozdigi, 2010 – Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. Zhalpy redaksiyasyn basqargan Akhmedi Ysqaqov, Nurgeldi Uali. On bes tomdyq. XII tom. Almaty: Qazaq entsiklopediyasy. O; S. 2010. 752 b. (in Kaz).

Mamyrbekova, 2015 – *Mamyrbekova G.M.* Birneshe nusqada tanbalanyp zhyrgen eski kitabi leksikalar zhane olardy zhazba әдеби тилде kodifikatsiyalau мәselesi [Old book lexicons, marked in several versions, and the problem of their codification in the written literary language]. A.Baytursynuly at. Til bilimi institutynyn «Tiltanym» zhurnaly. №2. 2015. 105 b. (in Kaz).

Mukhamedova, 1973 – *Mukhamedova Z.B* Issledovaniya po istorii turkmenskogo yazyka XI – XIV vv [Studies on the history of the Turkmen language XI - XIV centuries]. Izdatelstvo «Alym». Ashgabat. 1973. 235 s. (in Rus).

Nurmakhanova, 1982 – *Nurmakhanova A.* Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty: «Mektep» baspasy, 1982. 180 b. (in Kaz).

Novichev, 1965 – *Novichev.K.* Turtsiya. Kratkaya istoriya [Turkey. Brief history]. Moskva: Izdatelstvo «Nauka». Glvnaya redaktsiya vostochnoy literatury. 1965. 270 s. (in Rus).

Süer, 2011 – *Süer, Eker.* Çağdaş Türk Dili [Turkic languages]. 7.baskı. Ankara: Grafiker Yayınları. 2011. 544 s. (in Kaz).

Tuymebayev, Sagidolda, Yeskeyeva, 2017 – *Tuymebayev Zh., Sagidolda G., Yeskeyeva M.* Turki tilderinin salystyrmaly-tarikhi grammatikasy. Fonetika. Morfologiya. [Comparative and historical grammar of Turkic languages. Phonetics. Morphology]. Almaty: «Qazygurt» baspasy. 2017. 324 b. (in Kaz).

Tortayev, 2009 – *Tortayev S.* Orta gasyrlardagy Aziya zhane Afrika tarikhy [History of Asia and Africa in the Middle Ages]. Almaty: Zan adebiyeti. 2009. 400 b.

Türkçe Sözlük, 1999 – Türkçe Sözlük [Turkic Dictionary]. Ankara: TDK Yayınları. Kurtuluş Basımevi. 1999. 1023 s. (in Kaz).

Utebekov, Yakubov, 2024 – *Utebekov S.B., Yakubov I.Kh.* Klassikalyq osman tiline deyingi turik adebi tilinin damu, qalyptasu kezenderi zhane tildik erekshelekteri [Development, formation stages and linguistic features of the Turkish literary language before the classical Ottoman language]. Al-Farabi atyndagy QazUU Khabarshysy. Shygystanu seriyasy. 2024. №1 (108). (in Kaz).

Есбосынов Е.З.

*Казахский национальный педагогический университет
имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: ergaliesb@gmail.com*

ИССЛЕДОВАНИЕ ПО ОСМАНО-ТУРЕЦКОМУ ЯЗЫКУ: ОТРАЖЕНИЕ В КАЗАХСКОЯЗЫЧНОМ КОНТЕНТЕ

Аннотация. Несмотря на то, что истоки востоковедения Казахстане начались еще с советского периода, сегодня данная отрасль науки сформировалась как самостоятельное направление с ярко выраженным казахстанским академическим контекстом. Это подтверждается публикациями востоковедов на казахском языке. Одним из первых трудов в этом направлении, включающая исследование Османской империи и осmano-турецкого языка, стало издание 1997 года под названием «История тюркских народов» в Алматы. Однако, если рассматривать это с позиции современных научных требований, то ощущается нехватка подобных академических изданий. Цель данной статьи — рассмотреть лексические особенности осmano-турецкого языка, а также его социальные и исторические аспекты с учетом тематической специфики, используя как отечественные, так и зарубежные печатные и цифровые источники. Основная задача — представить количественные и качественные характеристики казахоязычных исследований в данной области. В этом контексте важным

событием стало публикация каталога османоязычных письменных памятников, хранящихся в фонде редких рукописей Национальной библиотеки Казахстана. В статье приведен статистический обзор структуры данного каталога, а также специально выделено одно из исследований, опубликованное в Стамбуле, включая фотоснимок оригинальной обложки. Материалы, собранные при подготовке статьи, показали, что в казахских учебниках для вузов, касающихся истории и языка Османского государства, имеются определённые пробелы. Это можно проиллюстрировать, например, цитатой из издания «Тюркские языки» опубликованное в Астана в 2015 г., «Советская власть с осторожностью относилась к общетюркскому контенту историй, языков, культур, стараясь максимально препятствовать комплексному изучению данной темы в контексте общетюркских ценностей», а вышеназанный обзор можно рассматривать, как продолжение негативных тенденций советского периода. Как было замечено, во многих случаях учебные пособия на казахском языке представляют собой механический перевод с иностранного (русского) языка, в котором сохраняются лексические шаблоны, так называемые «советизмы». Это, в свою очередь, наносит ущерб научности и достоверности работ и ограничивает их тематический потенциал, содержание. Хронология, структура и содержание истории тюркских народов, их языков, социально-политическое развитие не может ограничиваться современными границами. Эти процессы гораздо глубже и многограннее. Анализ источников и тематических исследований, посвящённые Османской империи, в данной статье направлены на привлечения внимания казахских востоковедов на актуальность данной темы.

Ключевые слова: востоковедение, тюркские языки, Османская империя, советизм, учебники, Стамбул, Талас, каталогизация.

Yesbossynov E.

Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ergaliesb@gmail.com

THE REFLECTION OF OTTOMAN-TURKISH LANGUAGE STUDIES IN KAZAKH-LANGUAGE CONTENT

Abstract. Despite the fact that the origins of oriental studies in Kazakhstan date back to the Soviet period, today this branch of science has formed as an independent direction with a clearly expressed Kazakhstani academic context. This is confirmed by the publications of orientalist in the Kazakh language. One of the first works in this direction, including the study of the Ottoman Empire and the Ottoman-Turkish language, was the 1997 edition entitled "History of the Turkic Peoples" in Almaty. However, if we consider this from the standpoint of modern scientific requirements, there is a shortage of such academic publications. The purpose of this article is to consider the lexical features of the Ottoman-Turkish language, as well as its social and historical aspects, taking into account thematic specifics, using both domestic and foreign printed and digital sources. The main objective is to present the quantitative and qualitative characteristics of Kazakh- language research in this area. In this context, an important event was the publication of a catalog of Ottoman-language written monuments stored in the rare manuscripts fund of the National Library of Kazakhstan. The article provides a statistical overview of the structure of this catalog and specifically highlights one of the studies published in Istanbul, including a photograph of the original cover. The materials collected during the preparation of the article showed that there are certain gaps in Kazakh university textbooks concerning the history and language of the Ottoman Empire. This can be illustrated, for example, by a quote from the publication "Turkic Languages" (Astana, 2015): "The Soviet government treated pan-Turkic content with caution, trying to hinder as much as possible the comprehensive study of common Turkic patterns." We consider this fact as a continuation of the negative trends of the Soviet period. In many cases, textbooks are mechanical

translations from Russian, which retain the rhetorical patterns of the so-called “Sovietism.” This, in turn, damages the scientific nature and reliability of the works and limits their thematic potential and content. The chronology, structure and content of the history of the Turkic peoples, their languages and socio-political development are not limited by modern state borders. These processes are much deeper and more multifaceted. The analysis of sources and case studies devoted to the Ottoman Empire in this article is aimed at attracting the attention of orientologists to the relevance of this topic.

Key words: Oriental studies, turkic languages, Ottoman Empire, sovietism, textbooks, Istanbul, Talas, cataloging.

Автор туралы мәлімет:

Есбосынов Ерғали Зияханұлы, филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе:

Есбосынов Ерғали Зияханович, к.филол.н., и.о. ассоциированный профессор, КазНПУ им.Абая. Алматы, Казахстан.

Information about author:

Yesbossynov Yergali, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University Institute of Philology and Multilingual Education, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 18 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

Suleimenova D. K.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: Suleimenova911@gmail.com

IMAGES OF EDIGE AND TOKHTAMYSH IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY WITHIN THE CONTEXT OF A COMPARATIVE ANALYSIS OF APPROACHES

Abstract. Purpose and significance of the research. The aim of this article is to analyze and compare modern historiographical approaches to the images of Edige and Tokhtamysh, prominent figures of the Golden Horde during the late 14th to early 15th centuries. The research highlights how these figures are interpreted in current academic discourse and why those interpretations differ across scholarly traditions. The significance lies in understanding the role of historical narratives in shaping collective memory and national identity. Novelty, directions, and research ideas. This study focuses not on primary source analysis but on evaluating interpretations in contemporary historiography. It highlights how Eastern (mostly Turkic and Central Asian) and Western (primarily Russian and European) scholars construct divergent narratives about Edige and Tokhtamysh. The novelty is in revealing the influence of national historiographical traditions on academic interpretation. Scientific objectives and practical value. The objectives are to: identify dominant historiographical approaches to both figures; compare interpretive tendencies across regions; assess how these interpretations reflect broader ideological and cultural contexts. The findings are relevant for historians studying Eurasian identity, political symbolism, and historical memory. Methodological characteristics. The article employs historiographical and comparative methods. It is based on qualitative analysis of academic literature, focusing on interpretation strategies, argumentation patterns, and the national context of scholarly production. Main findings and conclusion. Eastern historiography often portrays Edige and Tokhtamysh as stabilizing forces and legitimate heirs to the Jochid tradition. In contrast, Western scholarship emphasizes their roles in political conflict and military aggression. These contrasting narratives are rooted in differing historical experiences and academic traditions. The study concludes that further research should expand the comparative scope and include memory studies, cultural representations, and interdisciplinary analysis.

Acknowledgement: The research was carried out with the support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of grant funding (project IRN BR24992878 – Study of the ethno-political and socio-economic history of the Ulus of Jochi in the 13th–15th centuries).

Key words: Tokhtamysh, Edige, Golden Horde, Edige epic, comparative analysis, Eurasia.

Introduction

The figures of Edige and Tokhtamysh occupy a key place in the political history of the Golden Horde in the late 14th – early 15th centuries. Their confrontation reflected the dramatic processes of the disintegration of centralized authority and the transformation of the imperial governance model, as well as the struggle for legitimacy and control over the steppe lands of Eurasia. The significance of these personalities extends beyond local history: Tokhtamysh, who sought to restore the unity of the Horde, and Edige, who embodied a new form of biy power under a weak khan, became symbols of two models of political legitimation – the sacred Khanship and the military charisma of the emiral nobility.

The history of the Golden Horde is the subject of active scholarly debate in modern historiography. Various and sometimes opposite evaluations of these figures are presented in the academic literature. In this regard, studying modern approaches and interpretations in domestic and foreign historiography is particularly relevant. The aim of this article is to conduct a comparative analysis of contemporary historiographical approaches to studying the images of Edige and Tokhtamysh and to identify the causes of differences and similarities in the assessments of these figures by modern researchers. To achieve the stated goal, the following tasks were set:

1. Examine the main directions of modern historiography related to the study of the figures of Edige and Tokhtamysh.
2. Conduct a comparative analysis of Eastern and Western historiographical traditions and identify characteristic features of their interpretations.
3. Identify the reasons for differences and similarities in the approaches of modern scholars to assessing the activities and historical role of Edige and Tokhtamysh.

The article employs historiographical and comparative approaches, allowing for critical analysis and comparison of the scholarly works and approaches of various researchers, revealing the specific positions and arguments of each.

Materials and Methods

The research materials consist of scholarly works by modern domestic and foreign authors devoted to the study of the history of the Golden Horde, in particular, the images of Edige and Tokhtamysh.

The source base of the study covers a wide range of Eastern and Western materials, including: Eastern chronicles – Persian (primarily Sheref ad-Din Yazdi's *Zafar-nama*), Timurid, Ottoman, and Muslim annals mentioning the Golden Horde, Tokhtamysh, and Edige (including Muizz al-Ansab, Ottoman chronicles, later Uzbek and Kazakh compilations); Turkic-language epic traditions and folk versions of the dastan "Idegey," represented in Tatar, Nogai, Bashkir, Kazakh, Crimean Tatar, and Uzbek traditions (based on the works of Iskhakov 2024, Mukhametzyanova, Eshchanova, Zakirova, Fazlutdinov 2024, etc.); Western written sources – Russian chronicles of the 14th–15th centuries (including accounts of Tokhtamysh's campaigns against Moscow and Edige's raid in 1408), Lithuanian chronicles (chiefly in the context of Tokhtamysh's alliance with Vytautas), Byzantine testimonies, as well as echoes of these figures in Western European narratives.

Additionally, later interpretations of the era, such as the work of Kadir-Ali Bek (*Jami at-Tawarikh*, early 17th century), which is not a primary source but is significant as an element of historical memory and dynastic legitimation of post-Horde states (e.g., the Qasim Khanate), were taken into account. Its use in this study aims to analyze the transformation of the images of Edige and Tokhtamysh in later Turkic-Mongol political traditions.

Methodologically, the study is grounded in historiographical and comparative approaches, enabling critical analysis of diverse scholarly concepts. Comparing these two traditions helps to identify not only regional differences in the perception of Tokhtamysh and Edige but also the deeper cultural and political foundations of these interpretations, thereby contributing to a broader understanding of the historical memory of the Golden Horde and its legacy in post-Horde societies.

Discussion

In modern Eastern historiography, the epic tradition about Edige presents him primarily as a representative of Jochi's ulus sovereignty, albeit in new forms (Iskhakov, 2024: 835). In the Uzbek version of the dastan (based on G. A. Eshchanova's materials), Edige is depicted as one who knew how to build a vertical power structure and act in the interests of stability. In the Tatar and Nogai traditions, Edige is the central heroic figure, and the epic "Idegey" has "spread" across all regions of the Kipchak world (Zakirova, 2024). In the Bashkir and Kazakh variants, represented in the studies

of Ualiev and Kushkumbaev (2024), Edige's figure acquires features of political giftedness and even genius after the Horde's disintegration (Salmanov, 2023).

In the Western historiographical tradition—encompassing Russian, Lithuanian, Byzantine, and Western European sources—Tokhtamysh appears primarily in the context of military and conflict narratives. Russian chronicles of the 14th–15th centuries portray him as a major adversary, associating his campaigns with upheavals in neighboring principalities (Kemaloglu, Favereau, 2021). The Lithuanian chronicles, in contrast, often emphasize his legitimacy and strategic importance in alliance with Vytautas (Parunin, 2019). Byzantine accounts introduce Tokhtamysh and Timur more as external figures affecting the balance of power in the Christian East than as internal Horde actors (Kemaloglu 2024).

Results

The conducted historiographical analysis revealed substantial divergences in scholarly approaches to depicting Edige and Tokhtamysh, rooted in the differing cultural and ideological assumptions of researchers. Eastern chronicles and Turkic epic traditions construct the images of these figures by emphasizing their sacred legitimacy and roles as unifiers and stabilizers of the ulus. In contrast, Western sources—particularly Russian and European narratives—tend to foreground the military campaigns of Tokhtamysh and the conflictual nature of Edige's ascendancy, associating both leaders primarily with episodes of destruction or political upheaval in neighboring states.

The differences in the interpretation of the images of Edige and Tokhtamysh are conditioned not only by the nature of the sources themselves but also by the deep-seated processes of historical memory formation in different societies. In the Eastern tradition, where the idea of the sacred authority of the Chinggisids and the central role of the Horde persisted, the images of these leaders were transformed within the framework of the concept of legitimacy. In the Western tradition—primarily Russian and Lithuanian—the emphasis shifted to questions of military threat and geopolitical struggle. These differences in perception demonstrate how historical figures were adapted within the collective memory of various peoples.

The late 14th century was marked by a crisis of dynastic legitimacy in the Golden Horde and a growing role of beks (beglerbeks) and regional elites. Tokhtamysh, relying on the support of Emir Timur, managed in the 1380s to unite the Golden and White Hordes and restore central authority, temporarily stabilizing the political system of the Ulus of Jochi. One of the most significant events of this period was the burning of Moscow in 1382, which became a symbol of the return of Golden Horde hegemony in Eastern Europe. However, Tokhtamysh's ambitions soon clashed with the interests of his former patron (Mirgaleev, 2003).

The rupture between Tokhtamysh and Timur led to a series of military campaigns, culminating in the destruction of the Horde's capital, Sarai, in 1395. This catastrophe marked the beginning of a new phase of fragmentation, in which actual power concentrated in the hands of emirs. Against this backdrop emerged the figure of Edige—a beglerbek of Manghit origin—who, without claiming the khan's title, became the de facto ruler of vast territories of the Ulus of Jochi (Pochekaev, 2017: 35).

As A. V. Parunin notes, it was precisely after Tokhtamysh's defeat that “the period of institutionalization of the beks' authority began,” and Edige came to represent a new model of power based not on Chinggisid legitimacy, but on control over the military and administrative infrastructure of the Horde (Parunin, 2019: 452).

Tokhtamysh, a descendant of Tuy-Khoja, came to power in the White Horde with the active support of Timur, who sought to establish a dependent ruler in Tokhtamysh to control the Kipchak steppe. However, after consolidating his power, Tokhtamysh pursued an independent foreign policy, including expansion into the Transcaucasian region, which led to open conflict with Timur (Sabitov, 2016).

The 1395 campaign ended in a complete defeat for Tokhtamysh. Persian chronicles, including Sharaf ad-Din Yazdi's *Zafar-nama*, provide a vivid account of the Horde's devastation and the

khan's flight. According to Yazdi, Timur regarded Tokhtamysh as a treacherous vassal who had broken his oath, which justified the military intervention in terms of sacred law (Sharaf ad-Din Ali Yazdi, 1972).

After Tokhtamysh's flight, Edige took up a strategic position—he did not claim the khan's title but instead installed puppet khans from the Chinggisid line who were dependent on him, thus securing political legitimacy. In 1399, he defeated Tokhtamysh at the Vorskla River alongside a Horde–Lithuanian coalition, which marked the final end of the former khan's ambitions to restore sole rule over the Horde (Pochekaev, 2017: 126–127).

Throughout the first two decades of the 15th century, Edige governed the Golden Horde through a system of controlled puppet khans. His policy reveals the features of a farsighted centralizing strategy: suppression of internal revolts, diplomatic contact with Rus and Lithuania, and the struggle for control over the treasury in Sarai. In Eastern narratives, he is portrayed as the “gatherer of the Horde,” restoring lost unity after the chaos of Tokhtamysh's rule.

Despite his defeats, Tokhtamysh continued the struggle, relying on the support of the Lithuanian prince Vytautas. His final political base became the Tyumen Khanate, where he established a yurt uniting his supporters and relatives. According to a number of sources, he was killed by Edige's men in 1406 in the Trans-Ural region, on the territory of what would later become the Siberian Khanate. His death marked the transition to a new political configuration, in which power shifted from a vertical khanate model to a clan-based system of military aristocracy (Zlygostev, 2012: 413).

The image of Tokhtamysh in Eastern sources is dual and contradictory. In the Persian and Timurid chronicle tradition, he is usually portrayed through the lens of his conflict with Tamerlane, which inevitably colors his characterization. While in the early years of his rule he was recognized as a legitimate khan who had united the Ulus of Jochi, after his break with Timur his portrayal takes on features of a traitor and a strategically short-sighted ruler.

The most significant source is *Zafar-nama* by Sharaf ad-Din Yazdi, who, as Timur's court historian, depicts Tokhtamysh as a “breaker of oaths” who rebelled against the will of his benefactor. Yazdi emphasizes Tokhtamysh's betrayal and treachery, contrasting him with the image of a just and magnanimous Timur. In this narrative scheme, Tokhtamysh plays the role of a political anti-hero—outwardly legitimate but internally unstable, a ruler whom history punished for his ingratitude.

Other sources from the same tradition, particularly *Mu'izz al-ansāb* and Ottoman chronicles of the 15th century, offer similar interpretations, though with a lesser degree of bias. Ottoman authors, interested in establishing dynastic parallels, sometimes depict Tokhtamysh as a tragic figure, emphasizing his noble lineage but fateful inability to retain power.

In the Tatar tradition, by contrast, the image of Tokhtamysh is far less negative. The chronicles of Kazan and Crimea preserve the memory of him as a legitimate khan who fought for the Horde until the end of his life. In particular, in the Tatar version of the epic *Idegey* (compiled by Naki Isanbet and its historiographic adaptation), Tokhtamysh is not portrayed as a traitor but as a political rival who failed to overcome the challenges of his time, yet retained his dignity.

Recent studies also highlight the existence of texts in which Tokhtamysh is depicted as a victim of circumstance, overwhelmed by an external force—Timur—and betrayed by part of the nobility, especially the Manghits. In the oral tradition of Uzbek Khwarezm, the name of Tokhtamysh is remembered in the context of a tragic ruler who was exiled from his land but maintained his honor until the end.

The image of Edige in the Eastern Muslim and Turkic tradition is shaped at the intersection of epic, political, and sacral narratives. Unlike Tokhtamysh—whose portrayal in sources ranges from legitimate khan to traitor—Edige consistently appears as a defender and continuator of the Horde tradition. In various sources, he is interpreted either as a statesman-hero or as an emir-collector of lands acting in the interests of the ulus.

Chronicles of the Timurid circle, such as *Zafar-nama*, and later works of the Uzbek tradition confirm Edige's political significance as one of the last effective organizers of Horde power. He is presented as a "ruler without a throne," a man who controlled the appointment of khans, diplomatic missions, tax collection, and foreign policy. Persian sources, in contrast to Russian ones, describe him with respect—as a political actor resisting anarchy, rather than an impostor (Sharaf ad-Din Ali Yazdi, 1972: 385).

The most developed image of Edige is found in the Turkic epic heritage. The *dastan Idegey* (also rendered as *Edige* or *Yedige* in different traditions) represents a unique genre synthesis: on the one hand, it retains the folkloric poetics of the heroic epic; on the other, it contains numerous insertions that refer to the historical realities of the late Golden Horde, especially its clan and military structure.

Research shows that in the epic, Edige appears as a representative of the "white bone" (*ak süyek*), a bearer of the sacred military function, associated with the symbolism of the golden throne, the khan's bird, and legitimate right. He is both Tokhtamysh's opponent and his successor, for Edige's goal becomes the preservation of the Ulus of Jochi's integrity, albeit in new forms (Iskhakov, 2024: 835).

In the Uzbek version of the *dastan* (based on materials by G. A. Eshchanova), Edige is portrayed as a mediator between the destructive legacy of Tokhtamysh and a new political reality. His diplomatic and strategic qualities dominate over his image as a warrior. In particular, emphasis is placed on his ability to resolve intertribal conflicts, build a vertical power structure, and act in the interest of stability.

In the Tatar and Nogai traditions, Edige is a central heroic figure, a symbol of the continuity of statehood from the Golden Horde to the later Turkic khanates (Mukhametzyanova, 2024: 742). In Naki Isanbet's compiled version, he is endowed with the traits of the ideal ruler: wisdom, loyalty to the Horde, and strategic thinking. In the Nogai version of the epic, as analyzed by I. G. Zakirova, Edige personifies legitimacy itself—he is not merely an emir, but a "father of the people," a figure who "carried the epic" to all regions of the Kipchak world (Zakirova, 2024).

In the Bashkir and Kazakh versions, studied by A. S. Salmanov, T. A. Ualiev, and A. K. Kushkumbaev, the image of Edige retains features of sacred charisma, but is supplemented by motifs of exile, return, and sacrifice. He often becomes a keeper of the memory of the Golden Horde and a symbol of resistance to chaos following its collapse (Ualiev & Kushkumbaev, Salmanov, 2023).

In the Western historiographical tradition—encompassing Russian, Lithuanian, Byzantine, and to some extent Western European sources—the image of Tokhtamysh is constructed primarily through the lens of foreign policy conflicts and diplomatic alliances. Here, he is not viewed as a figure of internal political development but as a player on the Eurasian geopolitical stage—an enemy of Moscow, an ally of Lithuania, and a subject of Byzantine allusions to the rivalry among Muslim powers (Kemaloglu, Favereau 2021).

In the Russian chronicle tradition, Tokhtamysh appears as one of the main adversaries of the Russian principalities. The burning of Moscow in 1382 became deeply ingrained in historical memory and formed the basis of his negative image. According to *The Tale of the Great Devastation of Moscow*, he is portrayed as a cruel, vengeful conqueror who deceitfully entered the city by taking advantage of the Russians mistaking him for Mamai's ally.

Gradually, as Muscovite chronicle writing developed, Tokhtamysh's image lost the details of his Chinggisid legitimacy and took on a near-mythical character—as the embodiment of an external threat that Rus' had to confront on the eve of its rise (Gromenko, 2015: 50).

A completely different image of Tokhtamysh appears in the Lithuanian chronicles. There, he is depicted as an ally of Grand Duke Vytautas. This alliance, directed first against Timur and later against Edige, was seen as part of a broader anti-Asian coalition. Vytautas's diplomatic

correspondence with various European courts suggests that the alliance with Tokhtamysh was regarded as legitimate and strategically significant (Parunin, 2019: 439).

A. V. Parunin and other contemporary researchers emphasize that it was precisely Lithuania's support that enabled Tokhtamysh not only to continue the struggle for the throne but also to establish a unique form of "emigration khanate" on Lithuania's eastern frontier—a base for the restoration of the Horde.

In the Byzantine chronicles, where the figures of Tokhtamysh and Timur appear in the context of Ottoman pressure, the khan's image emerges as a figure of external chaos—alongside Tamerlane. His involvement in the conflict is perceived more as influencing the relationship between Byzantium and the Ottomans, rather than as an internal issue of the Horde (Kemaloglu, 2024: 891).

In Western European sources, references to Tokhtamysh are extremely fragmentary. They are typically related either to the dispatch of embassies (via Vytautas) or to descriptions of Timur's wars and his "Eastern adversaries." Tokhtamysh appears in the European perception more as an "exotic barbarian ruler" than as a historical figure with a deep political agenda (Favereau, 2021:107).

Whereas Tokhtamysh's image in the Western tradition fluctuates between that of a tragic figure and an enemy, the image of Edige is much more uniform: he is generally portrayed as a "treacherous conqueror" who conducted devastating raids on Rus' and posed a threat to Christian lands.

The Russian chronicle tradition developed a consistently negative image of Edige as a lawless emir who violated international obligations. His raid of 1408, during which Kolomna, Ryazan, Pereslavl, and Yuriyev were destroyed and Moscow was besieged, became the second most traumatic event after Tokhtamysh's campaign. In *The Tale of Edige's Invasion*, he is depicted as an avenger acting out of personal resentment rather than political rationale.

At the same time, in the late medieval tradition, the figure of Edige begins to lose specificity, and his image merges with other nomadic threats. Nevertheless, in a number of texts from the 14th–15th centuries, his ability to control khans and govern the Horde from behind the scenes is emphasized, adding to his portrayal as politically gifted, even brilliant.

In Lithuanian sources, Edige is interpreted as Tokhtamysh's antagonist and, therefore, an adversary of Lithuania. Some chronicles, such as the *Bykhovets Chronicle*, depict him as a military leader seeking to weaken Lithuania by striking its allies. In these texts, his actions are often framed within the conflict of 1399 and the Battle of the Vorskla River, where the Lithuanian army suffered a heavy defeat at the hands of the Horde coalition led by Edige.

Byzantine and Western European references to Edige are rare and generally limited to brief mentions of "khanal advisors" or "great emiral houses" controlling the Horde. Unlike Tokhtamysh, Edige does not appear in Western diplomatic correspondence, but his raids are indirectly understood as a continuation of the "Eastern threat" (Kemaloglu, 2024).

The images of Tokhtamysh and Edige were shaped amid deep political and cultural polarization between the Islamic East and the Christian West. This is evident primarily in the differing narrative strategies through which both figures are described in the sources.

In the Eastern tradition—especially in Turkic-Persian chronicles and epic tales—both rulers are evaluated in the context of restoring or preserving political order. Tokhtamysh appears as a bearer of Chinggisid legitimacy, a khan who sought to reunite the Horde but was ultimately defeated by an external enemy and internal destabilizers. Edige, on the other hand, is portrayed as a pragmatic emir embodying the principle of "real power," a defender and reformer of the Horde acting on behalf of weak but legitimate khans.

In the Western tradition, by contrast, the emphasis on sacred legitimacy is not of primary importance. Here, Tokhtamysh is seen as the destroyer of Moscow, and Edige as a symbol of the renewed nomadic threat. Both figures are presented through the prism of their interaction with the

Christian world: Tokhtamysh as a barbarian traitor or an “inconvenient ally” of Lithuania, Edige as a “ruthless emir” bringing raids, fires, and sieges.

Comparative analysis shows that Eastern narratives are dominated by a vertical axis of evaluation—based on sacredness, wisdom, and connection to tradition—while Western sources adopt a horizontal lens, emphasizing effectiveness, threat, destruction, or interaction with neighboring powers.

Table 1. Comparative analysis

Figure	Eastern Sources	Western Sources
Tokhtamysh	Legitimate khan, victim of conflict with Timur	Barbarian conqueror, burned Moscow
Edige	Wise ruler, defender of the Horde, epic hero	Treacherous commander, devastator of Rus’

The historical reputations of Tokhtamysh and Edige have significantly shifted over time, shaped by ideological needs and national historical narratives.

During the early Muslim tradition (15th–16th centuries), both figures retained elements of heroization: Tokhtamysh was portrayed as a figure of sorrow and loyalty to the Horde, while Edige became a national hero in the Nogai and Tatar epic traditions. It was in this period that the *dastan Idegey* took shape, in which Edige is presented as a brave, wise, and just warrior and statesman, and Tokhtamysh as a complex but legitimate opponent.

In the Russian chronicle tradition, their images underwent a substantial transformation: Edige was ultimately severed from the Eastern heroic tradition and became a symbol of hostile force. Tokhtamysh, meanwhile, was fixed as an antagonist within the emerging Grand Principality narrative—the burning of Moscow became part of a national trauma, reproduced in historiography and literature (from *The Tale of the Battle of the Don* to 19th-century textbooks). In the 19th–20th centuries, Russian imperial historiography interpreted Edige as an “enemy of Russian statehood,” opposing him to the rising centralized Moscow (Anikeeva, 2024). At the same time, Turkic scholars gradually reclaimed Edige’s role as a defender of the Horde and a symbol of Turkic national resilience.

Contemporary studies aim to deconstruct the binary “enemy/hero” framework, offering a more nuanced view of these figures as political actors in an era of imperial crisis. In this context, Edige becomes a bearer of the “conservative modernization” of the Horde, while Tokhtamysh symbolizes an attempt to restore the sacral vertical of power amid geopolitical disintegration.

The images of Edige and Tokhtamysh in historical sources reflect a complex transformation of ideas about power, legitimacy, and heroism in the post-Chinggisid world. The conducted comparative analysis demonstrated that Eastern and Western narratives not only offer diametrically opposed interpretations of these figures but also operate within different categories of historical memory: sacred and pragmatic, centralizing and epic, national and trans-imperial.

Tokhtamysh appears in Eastern chronicles as a figure of khanal legitimacy—a tragic ruler who sought to restore the unity of the Horde but ultimately fell victim to conflict with Timur and betrayal by the internal elite. In the Western tradition—particularly in Russian chronicles—he is seen as a destroyer, whose memory was shaped by the trauma of the Moscow fire of 1382.

Edige, on the other hand, is portrayed in Turkic epic texts and Persian chronicles as a guardian and restorer of Horde statehood. He is a commander, a diplomat, a wise *bek*, a symbol of resilience and political pragmatism. In Western narratives, however, he becomes an antagonist, a menacing shadow over Russian lands, an embodiment of instability and the nomadic threat.

The historical reputations of both figures have shifted significantly depending on the era and ideological context. Russian imperial and Soviet historiography often inherited a Russocentric perspective, marginalizing the Eastern heroic tradition. Meanwhile, contemporary studies have

contributed to the revision of such interpretations, restoring to Edige and Tokhtamysh their multidimensionality and historical ambivalence (Mukhametzyanova, Eshchanova, 2024).

Conclusion

The conducted comparative historiographical analysis has shown that the images of Edige and Tokhtamysh are interpreted in contemporary scholarship in diverse ways, depending on methodological approaches, scholarly traditions, and cultural-ideological contexts.

The Eastern historiographical tradition—primarily Turkic-speaking—tends to emphasize the sacred, legitimate, and stabilizing roles of these historical figures within the framework of Jochid political heritage. Western, and especially Russian, historiography more often interprets Edige and Tokhtamysh through the prism of military conflicts and perceived threats to neighboring states, particularly Rus’.

These divergent assessments are explained not only by the nature of the source base but also by historically constructed narratives reflecting national interests, political ideologies, and cultural identities.

Historiographical research enables us to trace how scholarly thought has transformed the perception of these figures—from “enemies of the state” to bearers of imperial continuity and symbols of political stability.

Particularly noteworthy is the growing trend toward reevaluating the images of Edige and Tokhtamysh in current scholarship. This reflects not only increased academic interest in the history of the Golden Horde but also the relevance of these topics within national historical projects of post-Soviet states.

Analyzing the representations of these figures across various historiographical schools also provides deeper insight into the mechanisms of historical memory formation within the Eurasian space.

In the future, further study of historiographical interpretations is advisable, incorporating interdisciplinary approaches and expanding the range of sources under analysis. Of special importance is the study of how the images of Edige and Tokhtamysh are positioned within post-Horde historiography in Kazakhstan and Tatarstan, as well as in the public and academic memory of Central Asia.

References:

Anikeeva, 2024 – *Anikeeva T.A. P.A. Falev i ego "Nogayskoe skazanie ob Edigee"* (k istorii izucheniya eposa) [P.A. Falev and his "Nogai Tale about Edigei" (On the history of studying the epic)] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2024. Vol. 12, No. 4. Pp. 915–925. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-4.915-925> (accessed 01.02.2024) (in Rus.).

Eshchanova, 2024 – *Eshchanova G.A. Uzbekskaya versiya eposa "Idegey"* [Uzbek version of the epic "Idegey"] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2024. Vol. 12, No. 4. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-4.934-942> (accessed 10.02.2024) (in Rus.).

Favereau, 2021 – *Favereau M. The Golden Horde and the Mamluks*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. https://www.academia.edu/32581532/The_Golden_Horde_and_the_Mamluks_English_Version_The_Golden_Horde_in_World_History_Chap_6 (accessed 28.01.2025) (in Eng.).

Fazlutdinov, 2024 – *Fazlutdinov I.I. Varianty tatarskogo eposa "Idegey"* (Sibirskiy areal) [Versions of the Tatar epic "Idegey" (Siberian area)] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2024. Vol. 12, No. 4. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-4.766-781> (accessed 16.10.2024) (in Rus.).

Gromenko, 2015 – *Gromenko S. Timur, Tokhtamysh i Idegey: k voprosu o khronike sobytiy 1395–1417 gg.* [Timur, Tokhtamysh and Idegey: on the chronology of events 1395–1417] // *Istoriik*. 2015. No. 3. (accessed 09.09.2024) (in Rus.).

Iskhakov, 2024 – *Iskhakov D.M.* Istoricheskie realii v dastane "Idegey" [Historical realities in the dastan "Idegey"] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2024. Vol. 12, No. 4. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-4.897-914> (in Rus.).

Kadyr Ali-bek, 2022 – *Kadyr Ali-bek. Dzhami at-tavarikh* [Collection of chronicles]. Kazan: Institut istorii im. Sh. Marzhani AN RT, 2022. 544 p. (accessed 17.02.2025) (in Rus.).

Kemaloglu, 2024 – *Kemaloglu I.* Issledovaniya eposa ob Idegee v Turtsii [Studies of the epic about Idegee in Turkey] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2024. Vol. 12, No. 4. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-4.888-896> (accessed 06.10.2024) (in Rus.).

Mirgaleev, 2023 – *Mirgaleev I.M.* Svedeniya kasimovskogo avtora Kadyr Ali-beka o Zolotoy Orde [Information of the Kasimov author Kadyr Ali-bek about the Golden Horde] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2023. Vol. 11, No. 2. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2023-11-2.303-316> (accessed 29.09.2024) (in Rus.).

Mirgaleev, 2003 – *Mirgaleev I.M.* Politicheskaya istoriya Zolotoy Ordy perioda pravleniya Tokhtamysh-khana [Political history of the Golden Horde during the reign of Tokhtamysh Khan]. Kazan: Alma-Lit, 2003. 164 p. (in Rus.).

Mukhametzyanova, 2024 – *Mukhametzyanova L.Kh.* Tatarskaya istoriografiya "Idegey" [Tatar historiography of "Idegey"] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2024. Vol. 12, No. 4. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-4.740-757> (accessed 08.04.2024) (in Rus.).

Nagamine, 2019 – *Nagamine H.* Eshche raz o sochinenii Kadyr-Ali-beka [Once again about the work of Kadyr-Ali-bek] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2019. Vol. 7, No. 1. (In Rus.).

Parunin, 2019 – *Parunin A.V.* Politicheskaya istoriya Zolotoy Ordy v 1419–1427 gg. [Political history of the Golden Horde in 1419–1427] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2019. Vol. 7, No. 3. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2019-7-3.434-460> (accessed 11.09.2024) (in Rus.).

Pochekaev, 2017 – *Pochekaev R.Yu.* Zolotaya Orda. Istoriya v imperskom kontekste [The Golden Horde. History in the imperial context]. Saint Petersburg: Nauka, 2017. 206 p. (in Rus.).

Sabitov, 2016 – *Sabitov Zh.M.* Dzhami at-tavarikh Kadyrgali Zhalairi kak istochnik o zhizni Urus-khana [Dzhami at-tavarikh by Kadyrgali Zhalairi as a source on the life of Urus Khan] // *Respublika Kazakhstan i Evraziyskoye prostranstvo*. Astana, 2016. (accessed 28.09.2024) (in Rus.).

Salmanov, 2023 – *Salmanov A.S.* Bashkirskie tabyntsy v epokhu Tokhtamysha [Bashkir Tabyn people in the era of Tokhtamysh] // *Istoricheskaya etnologiya*. 2023. No. 2. (in Rus.).

Sharaf ad-Din Ali Yazdi, 1972 – *Sharaf ad-Din Ali Yazdi. Zafar-name*. Tashkent, 1972. (in Rus.).

Ualiev, Kushkumbayev, 2024 – *Ualiev T.A., Kushkumbayev A.K.* Kazakhskie versii predaniy ob Idegee [Kazakh versions of the legends about Idegee] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2024. Vol. 12, No. 4. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-4.782-813> (accessed 15.10.2024) (in Rus.).

Utemish-khadzhi, 2017 – *Utemish-khadzhi. Kara tavarikh* [Black chronicles]. Kazan: Institut istorii im. Sh. Marzhani AN RT, 2017. (in Rus.).

Zakirova, 2024 – *Zakirova I.G.* Nogayskaya versiya eposa "Idegey" [Nogai version of the epic "Idegey"] // *Zolotoordynskoe obozrenie* (Golden Horde Review). 2024. Vol. 12, No. 4. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2024-12-4.897-914> (accessed 07.10.2024) (in Rus.).

Zlygostev, 2012 – *Zlygostev V.A.* Tokhtamysh. Ufa: Dizayn Press, 2012. 472 p. (in Rus.).

Сулейменова Д. К.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: Suleimenova911@gmail.com

ҚАЗІРГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ ЕДІГЕ МЕН ТОҚТАМЫСТЫҢ БЕЙНЕЛЕРІ ТӘСІЛДЕРДІ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ КОНТЕКСТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басындағы Алтын Орданың көрнекті тарихи тұлғалары — Едіге мен Тоқтамыстың бейнелерін заманауи тарихнамадағы интерпретациялар тұрғысынан салыстырмалы талдау жүргізіледі. Зерттеудің мақсаты — аталған тұлғаларға қатысты бағалаулардың айырмашылықтарын анықтап, олардың себебін түсіндіру. Зерттеу тарихи жад пен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы нарративтердің рөлін ашуға бағытталған. Мақала дереккөздерді емес, осы тарихи тұлғалардың қазіргі тарихнамада қалай сипатталатынын зерттеуге бағытталған. Автор шығыс (негізінен түркі және Орталық Азия) және батыс (негізінен ресейлік және еуропалық) тарихнамалық дәстүрлер арасындағы айырмашылықтарға назар аударады. Жаңашылдығы — ұлттық тарихнама мектептерінің ғылыми интерпретацияларға әсерін көрсетуінде. Ғылыми міндеттері мен практикалық маңызы. Мақалада мынадай міндеттер қойылады: Едіге мен Тоқтамысты зерттеудегі негізгі бағыттарды анықтау; әртүрлі аймақтардағы интерпретациялық ұстанымдарды салыстыру; тарихнамалық бағалар мен идеологиялық контекст арасындағы байланысты талдау. Зерттеу нәтижелері тарихи сана мен еуразиялық кеңістіктегі бірегейлікті зерттеу үшін маңызды. Әдістемесі. Зерттеуде тарихнамалық және салыстырмалы әдістер қолданылады. Ғылыми әдебиеттер сапалық тұрғыда сарапталып, авторлардың ұстанымдары мен дәйектеріне назар аударылады. Негізгі қорытындылар. Шығыс тарихнамасы Едіге мен Тоқтамысты легитимді саяси қайраткерлер ретінде бағалап, оларды тұрақтылықтың кепілі ретінде сипаттаса, батыс тарихнамасы оларды саяси қақтығыстар мен күйзелістермен байланыстырады. Бұл айырмашылықтар тарихи тәжірибе мен академиялық дәстүрлерге негізделген. Автор зерттеуді кеңейтіп, мәдени репрезентациялар мен пәнаралық тәсілдер арқылы жалғастыруды ұсынады.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы аясында жүзеге асырылды (жоба ИРН BR24992878 – XIII–XV ғасырлардағы Жошы Ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу).

Кілт сөздер: Тоқтамыш, Едіге, Алтын Орда, Едіге дастаны, шығыс шежірелері, Еуразия.

Сулейменова Д. К.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: Suleimenova911@gmail.com

ОБРАЗЫ ЭДИГЕ И ТОХТАМЫША В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ В КОНТЕКСТЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА ПОДХОДОВ

Аннотация. Цель статьи – анализ и сопоставление современных историографических подходов к образам Эдиге и Тохтамыша, ключевых фигур Золотой Орды конца XIV – начала XV веков. В исследовании рассматривается, как эти личности интерпретируются в современной научной литературе и чем обусловлены различия в оценках. Актуальность работы заключается в выявлении роли исторических нарративов в формировании коллективной памяти и идентичности.

Работа сосредоточена не на анализе первоисточников, а на критическом осмыслении интерпретаций в современной историографии. Особое внимание уделяется различиям между восточной (преимущественно тюркской и центральноазиатской) и западной (прежде всего российской и европейской) научными традициями. Новизна заключается в акценте на национальные историографические контексты, влияющие на формирование образов Эдиге и Тохтамыша. Цели исследования включают: выявление ведущих направлений в историографии; сравнение интерпретационных подходов в разных регионах; анализ взаимосвязи между научными оценками и идеологическим контекстом. Результаты представляют интерес для историков, изучающих проблемы евразийской идентичности и исторической памяти. Методология. Применены историографический и сравнительный методы. Исследование основано на качественном анализе научных работ, с акцентом на интерпретационные стратегии и аргументацию исследователей. Основные выводы. Восточная историография часто рассматривает Эдиге и Тохтамыша как легитимных политических акторов и стабилизирующую силу, тогда как западная — как фигуры, вовлечённые в конфликты и деструктивные процессы. Различия обусловлены историческим опытом и традициями научного мышления. Предлагается расширить исследования за счёт междисциплинарных подходов и изучения культурной репрезентации этих образов.

Благодарность: Исследование выполнено при поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования (проект ИРН BR24992878 - Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках).

Ключевые слова: Тохтамыш, Эдиге, Золотая Орда, эпос Идегей, сравнительный анализ, Евразия.

Information about authors:

Dinara K. Suleimenova – Ph.D., doctoral student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Сулейменова Динара Қайсарқызы - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Ph.D докторанты, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Сулейменова Динара Кайсаровна - Ph.D., докторант Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

*Келіп түсті 21 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

МРНТИ 11.25.19

<https://doi.org/10.63051/kos.2025.2.283>

*¹Амирбекова С.К.

²Байдаров Е. У.

^{1,2}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹ sagynysh.amirbekova@mail.ru, ² erkin_u.68@mail.ru,

СОБЫТИЯ «АРАБСКОЙ ВЕСНЫ» В ОСВЕЩЕНИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ БЛИЖНЕВОСТОЧНЫХ СТРАН

(на основе книги Маджид Каяли «Великий раскол: тяжелое положение политики, идеологии и власти в испытаниях «Арабской весны»)

Аннотация. Данная статья анализирует осмысление событий «Арабской весны» исследователями ближневосточных стран, основываясь на критическом анализе книги Маджида Каяли «Великий раскол: тяжелое положение политики, идеологии и власти в испытаниях «Арабской весны». Работа направлена на выявление ключевых проблем, поднятых Каяли, и их влияние на понимание причин и последствий народных революций в арабском мире. Новизной статьи является то, что в отличие от большинства исследований, фокусирующихся на внешних факторах или общих лозунгах «Арабской весны», данная статья предлагает углубленный анализ внутренних, системных проблем арабских стран, таких как отсутствие концепции государства и гражданства, сектантские и этнические разногласия, а также конфликт между религиозным и светским, как это представлено в работе Маджида Каяли. Новизна также заключается в рассмотрении критики левых и исламских движений, а также националистических режимов, с позиции арабского интеллектуала. Актуальность исследования обусловлена продолжающимися вызовами, с которыми сталкиваются арабские страны после событий «Арабской весны», включая политическую нестабильность, усиление авторитарных тенденций и внутренние конфликты. Понимание глубинных причин этих проблем, представленных в анализе Каяли, имеет критическое значение для формирования эффективных стратегий по стабилизации и развитию региона. В задачи исследования входит: выделить основные тезисы Маджида Каяли относительно причин и последствий «Арабской весны»; проанализировать критику Каяли в адрес левых и исламских политических движений, а также националистических режимов и выявить ключевые проблемы арабского региона в понимании Каяли, такие как проблемы государства, гражданства, демократии сектантские и этнические разногласия, и их влияние на результаты «Арабской весны». В исследовании использованы методы анализа и синтеза для изучения содержания книги Маджида Каяли, а также сравнительный анализ для сопоставления его взглядов с общими подходами к изучению «Арабской весны». Применен историко-генетический метод для прослеживания развития политических идеологий и их влияния на формирование авторитарных режимов в арабских странах. В результате показано, что, по мнению Каяли, «Арабская весна» выявила глубокие системные проблемы арабского мира, включая неразвитость концепций государства и гражданства, доминирование сектантских и этнических разногласий, а также неразрешенный конфликт между религиозным и светским началом.

Ключевые слова: Маджид Каяли, «Арабская весна», революции, Ближний Восток, анализ, интерпретация.

Введение

Революции привлекли внимание многих исследователей и авторов в области истории и гуманитарных наук, где рассматривались различные протесты, пережитые обществами и странами, начиная с Французской революции 1789 года, считающейся одной из самых

древних революций, затем демократические революции, свидетелями которых стали страны Восточной Европы и бывший Советский Союз в конце 1980-х и начале 1990-х годов прошлого века, и, наконец, революции, пережитые арабскими странами, которые были названы революциями «Арабской весны». Стоит отметить, что арабский регион стал свидетелем революций, которые ознаменовали опасный политический поворотный момент, проявившийся в крупных народных протестных движениях, которые вспыхнули в Тунисе в конце 2010 года, а затем распространились по всему остальному Ближнему Востоку и Северной Африке.

В отличие от большинства политических и интеллектуальных движений в арабских странах, которые на протяжении десятилетий сосредоточивались на лозунгах освобождения, единства и социализма, народные революции «Арабской весны» выдвинули требования свободы, достоинства и справедливости. Они стремились положить конец тирании и коррупции, которые рассматривались как фундаментальные препятствия на пути к политическим, экономическим и социальным изменениям. Однако эти революции выявили значительные трудности как в свержении авторитарных режимов, так и в достижении реальных перемен.

В книге «Великий раскол: тяжелое положение политики, идеологии и власти в испытаниях арабской весны» (Каяли, 2022) палестинский ученый и писатель Маджид Каяли анализирует причины интифады в арабском мире, особенно после революций «Арабской весны». Многие арабские страны, пережившие эти революции, столкнулись с жестокими репрессиями и разочарованием. В этом контексте Маджид Каяли рассматривает основные проблемы арабского региона: отсутствие государства и гражданства, сектантские и этнические разногласия, и конфликт между религиозным и светским в политике, культуре и государстве. Книга демонстрирует острые политические и теоретические вопросы, а также проблемы арабо-исламского мира.

Материалы и методы исследования

Основным материалом исследования послужила книга палестинского ученого и писателя Маджида Каяли «Великий раскол: тяжелое положение политики, идеологии и власти в испытаниях арабской весны». Этот труд был выбран в качестве центрального источника, поскольку он предлагает углубленный и критический взгляд на причины и последствия «Арабской весны» с точки зрения исследователя из ближневосточного региона. Дополнительно были привлечены вторичные источники — научные статьи и монографии, посвященные событиям «Арабской весны», политическим процессам в арабском мире, а также анализу творчества Маджида Каяли, для контекстуализации и верификации представленных в книге идей.

Метод анализа и синтеза использовался для детального изучения содержания книги Маджида Каяли, вычленения ключевых тезисов, аргументов и концепций, а также для их последующего обобщения и формирования целостного представления о позиции автора. Сравнительный анализ применялся для сопоставления взглядов Маджида Каяли с иными академическими подходами к осмыслению «Арабской весны» и для выявления уникальности его интерпретации. Историко-генетический метод позволил проследить генезис и эволюцию политических идеологий (национализм, левые движения, исламизм) в арабских странах, а также их взаимосвязь с формированием авторитарных режимов, что является центральной темой в анализе Каяли. Системный подход использовался для рассмотрения событий «Арабской весны» и их последствий как части сложной, взаимосвязанной системы политических, социальных, экономических и культурных факторов в арабском мире, как это представлено в анализе Каяли.

Применение данных методов позволило всесторонне изучить проблему, представленную в выбранном источнике, и сделать обоснованные выводы о вкладе Маджида

Каяли в понимание событий «Арабской весны» и их последствий для Ближневосточного региона.

Обсуждение

«Арабская весна» - события, свидетелями которых стали арабские страны, волна революций в новейшей истории, которая распространилась по всему Ближнему Востоку и Северной Африки и вовлекла миллионы людей, объединенных общими целями и разделяющих одни и те же ценности, несмотря на их различную интеллектуальную и идеологическую принадлежность (Abushouk, 2016). Эти события привели к многочисленным политическим, экономическим и социальным последствиям, которые повлияли на многие страны за пределами арабского мира на региональном и международном уровнях. Кризисы, с которыми столкнулся арабский регион коснулся всех и последствия этих революций сохраняются по сей день.

В первом разделе книги «Об испытаниях государства, гражданства и демократии в арабском мире» автор подчёркивает, что арабские партии не разрабатывали концепции государства как политической, правовой и общественной данности, а также не занимались вопросом гражданства. Вместо этого они были вынуждены следовать основным лозунгам, таким как освобождение, единство и социализм. Исторические факты свидетельствуют о диалектическом переплетении националистических партий и авторитарных режимов. Партия власти фактически являлась властью, будучи лидером государства и общества. И наоборот, власть олицетворялась партией или её Генеральным секретарём, который концентрировал в своих руках все источники власти и полномочий.

Автор критикует левые движения, утверждая, что их союз с сирийским режимом не является случайным (Каяли, 2022). Он объясняет это схожестью с авторитарной идеологией левых (диктатура пролетариата и революционная легитимность), которая привела к узурпации понятий гражданства, свободы и достоинства. С другой стороны, исламское течение разделило общество по религиозному признаку, что подорвало концепцию национальной идентичности и ослабило национальное единство. Арабские режимы, пришедшие к власти посредством военных переворотов и окрасившие свою политическую идентичность националистическими идеологиями, нашли в революционной легитимности политическое оправдание для захвата не только власти, но и общества в целом.

При анализе революций «Арабской весны» случаи Египта и Туниса демонстрируют схожесть в приходе к власти исламских движений («Братья-мусульмане» в Египте и движение «Ан-Нахда» в Тунисе) и принятии ими религиозной формы правления. Однако они различаются в контексте политических действий и взаимодействия с другими силами.

По мнению Каяли, этот опыт поставил арабское население перед двумя альтернативными путями:

1. Проблема демократии и роль государства. Опыт «Арабской весны» также продемонстрировал неразрешимость проблемы демократии на авторитарном и общественном уровнях. Каяли ссылается на слова Джорджа Тарабиси: «Те, кто выше контроля, контролируют свою власть, а те, кто ниже контроля, — своей культурой и обычаями» (Каяли, 2022). Это подчеркивает, что основная ответственность за решение данной проблемы лежит на государстве.

2. Ограничение понятия свободы под предлогом сохранения идентичности и противодействия фанатизму (религиозному или этническому).

Глубокая проблема, связанная со значением свободы, проявляется на нескольких уровнях:

1. Политический уровень: обусловлен историческим отсутствием политического участия, традиций политической и партийной деятельности, а также подчинением авторитарным режимам на протяжении многих десятилетий.

2. Социально-экономический уровень: связан со слабой урбанизацией.

3. Идентичность: политика государств усиливала разделение идентичностей и ослабляла пути социальной интеграции.

Каяли приходит к выводу, что эти два опыта подтверждают способность исламских течений (включая и некоторые светские) усваивать вопросы демократии, гражданского государства, гражданства и свобод в рамках борьбы за политическое и культурное сознание, адаптируясь к реальности. Однако он также подчёркивает, что проблема заключается в неспособности светских движений (включая левые, националистические и либеральные) освободиться от фанатизма идеологии, идентичности и стереотипов. Он считает, что освобождение от этих идентичностей является проявлением светской фобии (Каяли, 2022).

Среди других факторов, объясняющих эту неразрешимость, Каяли называет характер формирования государств в арабских странах. Зачастую они основывались на военной или племенной основе, что препятствовало становлению полноценных институтов и верховенства закона. Слабое экономическое и культурное развитие арабских обществ также мешает формированию адекватного политического сознания у большинства населения.

Кроме того, нельзя игнорировать роль внешнего вмешательства, будь то в форме оккупаций (американской, иранской, израильской) или давления на арабские режимы (Arampatzi, 2015). Подобное вмешательство препятствовало демократическим преобразованиям и вызывало подозрения в отношении их приоритетности, что, пусть и косвенно, усиливало тенденцию к тирании и отсутствию свобод в арабских странах.

Каяли подчёркивает, что революции «Арабской весны» не следует переоценивать, поскольку они стали первым подобным опытом в регионе. Было бы неверно ожидать, что за несколько лет они изменят то, что формировалось десятилетиями. Он отмечает, что революции — это вынужденный выбор, сопряженный с болью, риском и катастрофами, и их исход никогда не предопределен. Они могут завершиться полной победой, достичь лишь части целей, быть подавленными, отклоненными или подвергнуться манипуляциям. Однако, по мнению Каяли, революции полагают конец состоянию стагнации или блокировки в развитии общества. Каяли отвергает высокомерные заявления о победе революции, так как она была практически сломлена внутренними и внешними факторами, а общество, ради которого она начиналась, также оказалось разрушено. В этом контексте он рассматривает проблему религиозных и этнических меньшинств как искусственно созданную тоталитарными авторитарными режимами.

Результаты исследования

Во втором разделе книги Каяли обсуждает источники сектантских и этнических конфликтов в арабских обществах, подчеркивая, прежде всего, что они представляют собой одну из наиболее важных и крупнейших дилемм, препятствующих пути социальной интеграции, и что свое истинное существование они черпают прежде всего из из-за политической борьбы за власть и гегемонию, а не из-за религиозных различий или неразвитости структур. Но он также указывает, что тенденции экстремизма, фанатизма и насилия, которые характеризуют эти конфликты, не ограничиваются арабскими обществами и не являются продуктом конкретных культур и религий. Эти тенденции известны большинству обществ, стран, культур и религий, особенно на переходных этапах, как это произошло в России, европейских странах, Соединенных Штатах Америки, странах Азии и Африки.

Проблема сектантства выходит за рамки арабского мира, требуя для своего преодоления устранения политических, экономических и социальных условий, его порождающих (Goodwin, 2011). Это означает, что необходимо лишить политическую систему её сектантского характера, а также разрушить политическую, военную и экономическую среду, подпитывающую сектантское сознание.

Как отмечает автор, суть проблемы не в наличии различных сект, а в сектантской политической мысли, которая превращает их в самостоятельные компоненты, несмотря на общую родину, идентичность, закон, обязанности и права. Сирийский режим является ярким примером того, как он, наряду со своим союзником «Хезболлой», искажал сектантские компоненты общества. Например, «Хезболла» превратила шиитов в политическую секту с собственными социальными институтами и военными структурами, которые конкурируют с государством или даже контролируют его.

Каяли выделяет четыре причины возникновения современного сектантства: расширение иранского влияния, политика геноцида сирийского режима, политика иракского правительства (аль-Малики), а также проблемы, связанные с гражданством, демократией и государством.

Однако исследование причин возрождения сектантства не может быть объяснено исключительно перечисленными факторами (Grewal, 2019). Неспособность национального государства построить гражданское общество, основанное на свободе и достоинстве, создала благодатную почву для возрождения фундаменталистских идей – будь то религиозных, националистических, шовинистических или племенных. Когда государство, являющееся основополагающим инструментом общества, отсутствует, общество теряет регулирующие системы, а его компоненты ищут защиту в узких группах. В Сирии режим, опираясь на свою секту, стабилизировал основы своего правления и использовал общественный фанатизм для укрепления структуры своей секты, превратив её в политическое сектантство (Hany, 2018). Таким образом, несостоявшееся государство приводит к разрушению и серьёзному социальному коллапсу, который невозможно преодолеть без смены политической системы и перехода к справедливому транзитному периоду.

Сунниты и «политический алавизм»

На вопрос о существовании суннитской секты Каяли отвечает, что сунниты действовали как народ, включающий другие секты, не будучи способными превратиться в закрытую секту, чтобы не потерять своё большинство. Ирония заключается в том, что именно сирийские сунниты страдали от насилия и перемещений на протяжении полувека, после того как режиму Асада (отцу и сыну) удалось манипулировать сектантством и фрагментировать сирийское общество для удержания власти. Каяли также обсуждает термин «политический алавизм», считая, что режим фактически поставил алавитов перед безальтернативным выбором, что усугубило позиции большинства (суннитов). Это привело к чувству исторической несправедливости со стороны режима, который иногда воспринимается как алавитский, а иногда как режим Асада, чьи интересы правящей семьи преобладают над интересами всех общин, включая самих алавитов.

Курдский вопрос

В контексте курдского вопроса Каяли приходит к выводу, что несправедливость, причинённая курдам, проистекает не из их национальной принадлежности, а из общей системы угнетения и маргинализации всех граждан, включая сирийских арабов. Однако некоторые курдские группы, осознанно или нет, подыгрывали режиму, который использовал это для укрепления своей власти. Таким образом, преследования курдов связаны не с их национализмом, а с необходимостью освобождения от тиранического государства, возможно, через федеральную систему, которая сохранит географическое, политическое и экономическое единство Сирии.

В целом, Каяли считает, что идея религиозных и этнических меньшинств в политическом смысле является изобретением авторитарных и тоталитарных режимов, но в то же время она является исторической данностью, сформированной конфликтами. Авторитарные режимы активно работали над фанатизацией идентичностей и пытались использовать это в политических целях. Революции «Арабской весны» выявили истинное положение дел в арабских обществах, подтвердив хрупкость коллективной идентичности и

показав, что сирийское национальное единство, которое режим всегда превозносил, было ложным лозунгом, скрывавшим растущие противоречия, созданные политической системой путём превращения сект в сектантство.

В третьем разделе книги «Проблема религиозного и мирского в политике и государстве» Каяли анализирует взаимоотношения религиозного и светского. Он отмечает, что в арабском мире государство возникло в условиях кризиса, а не в результате естественного исторического развития, в отличие от большинства стран, которые, несмотря на кризисы, смогли построить современное гражданское государство. Ирония заключается в том, что арабским странам не повезло, что, возможно, объясняется контрастом между арабскими обществами и преобладающими националистическими идеологиями. Каяли верно диагностирует кризис, но, по нашему мнению, упускает из виду роль крупных держав в период оккупации. Эти державы не позволили арабским обществам создать эгоцентричную экономику, а вместо этого сформировали колониальную. Это привело к закреплению определённых социальных, экономических и культурных процессов, и после обретения независимости арабские страны вступили в стадию внутреннего колониализма. Эта ситуация варьировалась в разных арабских странах, но особенно ярко проявляется на примере Палестины, которая не получила национальной независимости и столкнулась с разрушительной оккупацией. Было бы важно, если бы автор указал на роль внешних сил в прерывании процесса развития арабских обществ, особенно учитывая, что этот процесс был прерван на колониальном этапе (после Сайкса-Пико), а затем перешёл во внутренний колониализм. Это привело к усилению социального диссонанса и появлению региональных держав, таких как Иран, которые использовали идеологические концепции для защиты сект, превращая их в политическое сектантство.

Государство в исламе и проблема фундаментализма

Маджид Каяли, рассуждая о концепции государства в исламе, утверждает об отсутствии конкретной модели или теории государства в исламской религии. Это утверждение кажется несколько поспешным и, возможно, обусловлено идеологической позицией, так как отношения между откровением и политикой в арабо-исламской истории были сложными, и философы, например, Аль-Мауарди, предлагали свои идеи. Автор справедливо подчёркивает роль Ирана в разжигании сектантства, превращении шиитских общин в аитские секты и активной поддержке этого процесса. В то же время, сунниты не ощущают себя сектой, не только потому, что они составляют большинство, но и из-за ощущения себя инкубатором для всех сект. Сектантское сознание, даже исходящее от маргинальных групп (например, «Аль-Каида» или ИГИЛ), не выражало настроений суннитской улицы. Более того, суннитские арабские и исламские страны (такие как Саудовская Аравия или Турция) не заявляли о своём праве представлять суннитов, в отличие от Ирана, который вмешивался во многие арабские страны под предлогом защиты шиитской секты или святынь.

Несостоявшееся государство как причина радикализации

Маджид Каяли считает необходимым учитывать, что возникновение фундаменталистских движений вызвано, прежде всего, несостоявшимся государством. Более того, фундаменталистские движения, ставшие террористическими, черпали свою идеологию и интеллектуальную основу из интерпретаций современного ислама (относящихся к хадисам Пророка Мухаммада (с.а.с.)), игнорируя при этом коранический ислам. Это означает, что умеренный политический ислам уступил место экстремистскому, а рост экстремистского ислама создал политический и когнитивный разрыв в интерпретации Корана и его зависимости от суннитского хадис-ислама. Каяли полагает, что опыт некоторых исламских сил стал для них историческим уроком, заставившим их пересмотреть свои подходы и двигаться в сторону примирения с ценностями свободы, справедливости, равенства и гражданства, что отражает явную моральную позицию автора.

Сирийский конфликт

В заключительном разделе своей книги Каяли исследует проблемы сирийской ситуации, особенно после катастрофических последствий революции и полной неразрешимости многих вопросов. Он начинает с постановки ряда вопросов, ответы на которые, по его мнению, необходимы для объективной и смелой оценки конфликта, достойной жертв, принесенных сирийцами.

Каяли вновь поднимает вопрос о значении победы и поражения, подчеркивая, что утверждать о победе революции невозможно, поскольку она была сломлена внутренними и внешними факторами, а сирийское общество разрушено. Более того, сирийская оппозиция, спустя более восьми лет, так и не смогла создать инклюзивное политическое образование.

Относительно милитаризации и исламизации сирийской революции Каяли отмечает, что мирная революция не могла свергнуть режим Асада. Однако он задается вопросом: смогла ли вооруженная революция достичь этой цели, и было ли ее свержение вообще допустимо на международном и региональном уровнях? Он поясняет, что его критика милитаризации не умаляет права сирийцев на самооборону перед лицом жестокости режима. Скорее, она касается того, что некоторые страны инициировали формирование вооруженных группировок с конкретными целями и навязали определенный военный путь в конфликте с режимом.

Каяли также задается вопросом о пользе, которую сирийская революция получила от так называемых стран «друзей сирийского народа» (Каяли, 2022). Он считает, что революция потеряла многое из-за их действий, ограничивавшихся медийными заявлениями о необходимости ухода Асада и проведением «красных линий», которые, по сути, оставили сирийцев беззащитными перед жестокостью режима. В то же время оппозиционные силы строили свою борьбу на иллюзии внешней поддержки, полагая, что победа неизбежна, а международное вмешательство неминуемо, не осознавая, что государства действуют исходя из собственных интересов, а не как благотворительные организации.

Сирийский режим, со своей стороны, избрал путь жестокого подавления революции, опираясь на стратегии, разработанные в сотрудничестве с Россией и Ираном (М. Marzouki, 2022). Режим стремился подорвать доверие к революции, представляя ее как заговор. Каяли отмечает, что некоторые компоненты оппозиции, особенно военные, фактически подыгрывали режиму, продвигая его идеологию, когда они перешли к религиозному дискурсу в ущерб национальному и скатились к сектантскому фанатизму.

Режим также способствовал формированию «исламских» вооруженных оппозиционных группировок, хотя и не создавал их напрямую. Он способствовал проникновению ИГИЛ из Ирака в Сирию, действуя в сговоре с Ираком и Ираном, а также опираясь на вмешательство Ирана и России. В то же время страны, поддерживающие Сирию не смогли предоставить Свободной армии ни одной зенитной установки, ввести бесполетную или безопасную зону, остановить бомбардировки бочковыми бомбами или снять блокаду с любого сирийского региона. Сознательно нанося тяжелый ущерб населению, поддерживавшему революцию, через неизбирательные бомбардировки, осады, голод и аресты, режим смог лишить революцию ее народного характера. В результате народные выступления прекратились, а массовые переселения сирийцев через границы стали катастрофой.

В конечном итоге, выбор военного пути сопряжен с высокой человеческой ценой и опасными последствиями. Это требует рационального управления, основанного на внутренних возможностях, а не на внешних обещаниях, и на способности людей выдерживать трудности, не поддаваясь авантюрам и непродуманным соблазнам.

Заключение

Маджид Каяли в своей книге «Великий раскол: тяжелое положение политики, идеологии и власти в испытаниях арабской весны» предлагает глубокий и многоаспектный

анализ причин и последствий «Арабской весны». Он показывает, что, хотя эти революции и не привели к мгновенным демократическим преобразованиям, они все же сыграли ключевую роль в выявлении глубинных проблем арабских обществ и политических систем. Каяли подчеркивает, что арабские революции стали вынужденным выбором, продиктованным десятилетиями стагнации и авторитаризма. Он критикует как традиционные националистические партии, сосредоточенные на устаревших лозунгах, так и авторитарные режимы, которые, придя к власти через военные перевороты, использовали революционную легитимность для узурпации не только власти, но и всего общества.

Особое внимание уделяется *проблеме сектантства*, которую Каяли трактует не как следствие существования различных религиозных групп, а как результат целенаправленной политики авторитарных режимов, таких как сирийский, и внешних акторов, например Ирана. Эти силы, по его мнению, искусственно разжигали межконфессиональные противоречия, превращая секты в политические образования и используя их для укрепления своей власти.

Центральным звеном в аргументации Каяли выступает *несостоятельность национального государства* в арабском мире. Он утверждает, что отсутствие гражданского, правового государства, способного обеспечить свободу и достоинство, создало благодатную почву для возрождения фундаменталистских идеологий — как религиозных, так и националистических или племенных. Когда государство не выполняет своих базовых функций, общество начинает распадаться на составные части, ищет защиты в узких общинах, что приводит к усугублению противоречий и конфликтов.

Несмотря на трагические последствия, особенно в Сирии, Каяли рассматривает опыт «Арабской весны» как важный урок для исламских сил. Он выражает надежду, что этот опыт подтолкнет их к переосмыслению своих позиций и движению в сторону примирения с ценностями свободы, справедливости, равенства и гражданства. Однако он также отмечает, что светские движения не смогли освободиться от своих идеологических догм и стереотипов, что стало их серьёзным препятствием.

В целом, работа Каяли предлагает глубокое понимание сложностей арабского мира, где переплетаются внутренние проблемы, наследие колониализма и влияние внешних сил. Его анализ подчёркивает, что для достижения подлинных перемен необходимо не только изменение политических режимов, но и глубинное преобразование общества, способного построить истинно гражданское государство, основанное на принципах свободы и достоинства для всех.

Литература:

ماجد كيالي. الصدع الكبير...محنة السياسة والأيدلوجيا والسلطة في اختبارات الربيع العربي. 2022. م

312 ص

Abushouk, 2016 – *Abushouk, A.I.*, The Arab Spring: A Fourth Wave of Democratization?, «Digest of Middle East Studies», vol. 25, no. 1. pp. 54-60.

Arampatzi, etc, 2015 – *Arampatzi, E., Burger, M., Ianchovichina, E., Rohricht, T. & Veenhoven, R.*, Un- happy Development: Dissatisfaction with Life on the Eve of the Arab Spring, «World Bank Policy Research Working Paper», no. 7488. pp. 13-17.

Goodwin, 2011 – *Goodwin, J.*, Why we Were Surprised (Again) by the Arab Spring, «Swiss Political Science Review», vol. 17, no. 4. pp. 125-132.

Grewal, 2019 – *Grewal, S.*, Tunisian Democracy at a Crossroads, «Brookings Institution. Democ- racy & Disorder», vol. 11, no. 2. pp. 63-71.

Hany, etc, 2018 – *Hany, A., Elgohari, H. & Mohamed, A.*, Corruption, Political Instability and Growth: Evidence from the Arab Spring, «SSRN Electronic Journal», vol. 5, no. 1. pp. 8-11.

Marzouki, 2022 – *M. Marzouki*, Is Democracy Lost?, «Journal of Democracy», vol. 33, no. 1, pp. 96-99.

References:

- Kayali, 2022 – *Majid Kayali*. The Great Schism: The Plight of Politics, Ideology, and Power in the Trials of the «Arab Spring. 2022. P.312 (in Arab).
- Abushouk, 2016 – *Abushouk, A.I.*, The Arab Spring: A Fourth Wave of Democratization?, «Digest of Middle East Studies», vol. 25, no. 1. pp. 54-60. (in Eng).
- Arampatzi, etc, 2015 – *Arampatzi, E., Burger, M., Ianchovichina, E., Rohricht, T. & Veenhoven, R.*, Un- happy Development: Dissatisfaction with Life on the Eve of the Arab Spring, «World Bank Policy Research Working Paper», no. 7488. pp. 13-17. (in Eng).
- Goodwin, 2011 – *Goodwin, J.*, Why we Were Surprised (Again) by the Arab Spring, «Swiss Political Science Review», vol. 17, no. 4. pp. 125-132. (in Eng).
- Grewal, 2019 – *Grewal, S.*, Tunisian Democracy at a Crossroads, «Brookings Institution. Democracy & Disorder», vol. 11, no. 2. pp. 63-71. (in Eng).
- Hany, etc, 2018 – *Hany, A., Elgohari, H. & Mohamed, A.*, Corruption, Political Instability and Growth: Evidence from the Arab Spring, «SSRN Electronic Journal», vol. 5, no. 1. pp. 8-11. (in Eng).
- Marzouki, 2022 – *M. Marzouki*, Is Democracy Lost?, «Journal of Democracy», vol. 33, no. 1, pp. 96-99. (in Eng).

¹ Әмірбекова С.К. ² Байдаров Е.Ұ.

^{1,2}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²erkin_u.68@mail.ru

ТАЯУ ШЫҒЫС ЕЛДЕРІ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ БАЯНДАУЫНДАҒЫ «АРАБ КӨКТЕМІ» ОҚИҒАЛАРЫ

(Маджид Каялидің «Үлкен жіктелу: ««Араб көктемі» сынағындағы саясат, идеология және биліктің ауыр жағдайы» кітабы негізінде)

Аңдатпа. Мақала Маджид Каялидің «Үлкен жіктелу: ««Араб көктемі» сынағындағы саясат, идеология және биліктің ауыр жағдайы» кітабын сыни талдауға негізделген Таяу Шығыс елдері зерттеушілерінің «Араб көктемі» оқиғаларын ұғынуына талдау жасайды. Еңбек Каяли көтерген түйінді проблемаларды айқындауға және олардың араб әлеміндегі халық революциялардың себептері мен салдарын түсінудегі әсеріне бағытталған. Мақаланың жаңалығы мынада: сыртқы факторларға немесе «Араб көктемінің» жалпы ұрандарына бағытталған көптеген зерттеулерден айырмашылығы – Маджид Каялидің жұмысында ұсынылған мемлекет пен азаматтық тұжырымдамасының болмауы, сектанттық және этникалық келіспеушіліктер, сондай-ақ, дін және ақсүйектер арасындағы қақтығыс тәрізді араб елдерінің ішкі, жүйелік мәселелеріне терең талдау жасауды ұсынады. Тағы бір жаңалығы – араб зияткері тұрғысынан солшыл және ислам қозғалыстарын, сонымен қатар, ұлтшылдық режимдерді сынай қарастыруда. Зерттеудің маңыздылығы саяси тұрақсыздық, өктемшіл тенденциялар мен ішкі қайшылықтардың күшеюін қоса алғанда, «Араб көктемі» оқиғаларынан кейін араб елдері тап болған созылмалы сын-тегеуріндермен шартталған. Каяли талдауында ұсынылған осы проблемалардың себепін тереңінен түсіну – аймақты тұрақтандыру мен дамытудың тиімді стратегияларын қалыптастыруда сыни мәнге ие. Зерттеу міндеттеріне мыналар енеді: «Араб көктемінің» себептері мен салдарына қатысты Маджид Каялидің негізгі тезистерін ерекшелеу; Каялидің солшыл және исламдық саяси қозғалыстарға, сондай-ақ, ұлтшыл режимдерге қатысты сындарын талдау және араб аймағының негізгі мәселелерін анықтауда Каялиді түсіну, мысалы, мемлекет, азаматтық, демократия, сектанттық және этникалық келіспеушіліктер және олардың «Араб көктемі»

нәтижелеріне әсерін талдау. Зерттеуде Маджид Каяли кітабының мазмұнын зерделеуде талдау және синтез әдістері, сонымен қатар, оның көзқарасын «Араб көктемін» зерделеудегі ортақ тәсілдермен салғастыруға арналған салыстырмалы талдау пайдаланылған. Араб елдеріндегі саяси идеологиялардың дамуы және олардың өктемдік режимдерінің қалптасуына әсерін қадағалауға арналған тарихи-генетикалық әдіс қолданылды. Нәтижесінде, Каялидің пікірінше, «Араб көктемі» араб әлемінің терең жүйелік проблемаларын, оның ішінде: мемлекет пен азаматтық тұжырымдамаларының жетілмегендігін, сектанттық және этникалық келіспеушіліктердің үстемдігін, дін және ақсүйектер принциптері арасындағы шешілмеген қақтығысты анықтағаны көрсетілді.

Кілт сөздер: Маджид Каяли, «Араб көктемі», революциялар, Таяу Шығыс, талдау, интерпретациялау.

¹ Amirbekova S.K. ² Baidarov Ye.U.

^{1,2} Researchers, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: ¹ sagynysh.amirbekova@mail.ru, ² erkin_u.68@mail.ru

EVENTS OF THE «ARAB SPRING» AS COVERED BY MIDDLE EASTERN SCIENTISTS

(based on Majid Kayali's book «The Great Schism: The Plight of Politics, Ideology, and Power in the Trials of the «Arab Spring»)

Abstract. This article analyzes the understanding of the events of the «Arab Spring» by researchers of Middle Eastern countries, based on a critical analysis of the book by Majid Kayali «The Great Schism: The Plight of Politics, Ideology, and Power in the Trials of the Arab Spring». The work is aimed at identifying the key issues raised by Kayali and their impact on understanding the causes and consequences of popular revolutions in the Arab world. The novelty of the article is that, unlike most studies focusing on external factors or general slogans of the «Arab Spring», this article offers an in-depth analysis of internal, systemic problems of Arab countries, such as the absence of the concept of state and citizenship, sectarian and ethnic divisions, as well as the conflict between the religious and secular, as presented in the work of Majid Kayali. The novelty also lies in considering the criticism of the left and Islamic movements, as well as nationalist regimes, from the position of an Arab intellectual. The relevance of the study is due to the ongoing challenges facing the Arab countries after the events of the Arab Spring, including political instability, strengthening authoritarian tendencies and internal conflicts. Understanding the underlying causes of these problems, presented in Kayali's analysis, is critical for the formation of effective strategies for stabilization and development of the region. The objectives of the study include: highlighting Majid Kayali's main theses regarding the causes and consequences of the Arab Spring; analyzing Kayali's criticism of leftist and Islamic political movements, as well as nationalist regimes and identifying the key problems of the Arab region in Kayali's understanding, such as problems of the state, citizenship, democracy, sectarian and ethnic differences, and their impact on the results of the Arab Spring. The study used the methods of analysis and synthesis to study the content of Majid Kayali's book, as well as comparative analysis to compare his views with general approaches to the study of the Arab Spring. The historical-genetic method is applied to trace the development of political ideologies and their influence on the formation of authoritarian regimes in Arab countries. As a result, it is shown that, according to Kayali, the «Arab Spring» revealed deep systemic problems in the Arab world, including the underdevelopment of the concepts of state and citizenship, the dominance of sectarian and ethnic differences, as well as the unresolved conflict between the religious and secular principles.

Key words: Majid Kayali, «Arab Spring», revolutions, Middle East, analysis, interpretation.

Авторлар туралы мәлімет:

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия ғылымдарының кандидаты, Ресей Жаратылыстану Ғылымдары Академиясының (РЖҒА) профессоры, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Амирбекова Сағыныш Копеновна, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Байдаров Еркін Уланович, кандидат философских наук, профессор Российской Академии Естествознания (РАЕ), Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Sagynysh Kopenovna Amirbekova, Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Baydarov Yerkin Ulanovich, PhD in Philosophy, Professor of the Russian Academy of Natural Sciences (RANS), R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 23 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

¹Палтөре Ы.М. ²Кожабекова Р.С. ³Хаслина Б.Х.

^{1,2} Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

³Малайзия халықаралық ислам университеті, Куала-Лумпур, Малайзия

E-mail: ¹yktiyyar@inbox.ru, ²raushan.kozhabekova@inbox.ru, ³haslina.h@iiium.edu.my

АХМЕД ШАУҚИДЫҢ МЫСАЛ ӨЛЕҢДЕРІНЕ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Ахмед Шауқи (1868-1932) араб әлемінде “*Әмир әш-шу’ара (أمير الشعراء)*” – *Ақындар ханзадасы*” атанған мысырлық танымал ақын. Ол ағартушы, аудармашы, жаңа заманғы араб әдебиетінің негізін қалаушы, жазушы әрі драматург ретінде де мойындалады. Ол Мысырдың ғана емес, жалпы араб халқының жаңа заманғы көрнекті ақындарының бірі, әрі қазіргі араб поэзиясы тарихындағы көркем әдебиет кезеңінің белгілі бір өкілі. Біз осы мақалада мысырлық бір туар ақынның мысал өлеңдеріне тоқталамыз. Ахмед Шауқидың мысал өлеңдері жанрлық түрі жағынан шарттылығы басым қалыптасқан, сондай-ақ ақынның ойын аң-құстың, жан-жануардың іс-әрекеті арқылы тұспалдап беруі. Бұл шығармаларда ақын өмір сүрген кезіндегі қоғамдық өмірдің шындығын баяндайды. Ақын тағылымдық өлеңдерін жазуды Францияда оқып жүрген кезінде өзінің моральдық және саяси-әлеуметтік көзқарастарын білдіру, жерлестерінің отаршылдыққа қарсы көзқарастарын ояту мақсатында жаза бастағандығы айтылады. Бұл қысқа, әрі оқуға жеңіл тілмен жазылған әңгімелер поэзия жанрында жазылған. Ахмед Шауқи мысал өлеңдерінің бір ерекшелігі ол жазу барысында адресатқа түсінікті әрі әсерлі болу үшін орайына қарай Құран аяттарын, мақал-мәтелдер мен арабтың даналық сөздерін ұтымды қолдануында. Бір сөзбен айтқанда, Ахмед Шауқидың мысал өлеңдерінің негізгі бөлігі мұсылмандық дүниетаным аясында жазылған деп тұжырымдауға болады. Мақаланың басты мақсаты – ақынның мысал өлеңдерінің жазылу ерекшелігі мен негізгі идеясын зерттеу. Шауқидің мысал-өлеңдерін қазақ тіліне аударып, оларға герменевтикалық талдау жасау зерттеудің жаңалығы болып табылады. Ал жұмыстың негізгі міндеттерін ақынның мысал өлеңдерін зерделеу арқылы араб халқының мәдениетін тану; ақын өмір сүрген кезеңдегі қоғаммен танысу құрайды. Зерттеудің нәтижесі ретінде араб әдебиетіндегі танымал ақын Шауқидің мысал – өлеңдеріне герменевтикалық талдау жүргізу негізінде араб әдебиетінің ерекшелігі, ақын өмір сүрген кезеңдегі саяси-әлеуметтік мәселелер анықталды. Қарастырылып отырған мәселе шығыстану ғылымының әдебиет саласындағы өзекті тақырыптардың бірі болып табылады.

Кілт сөздер: Ахмед Шауқи, араб ақыны, араб әдебиеті, өлең талдау, мысал-өлеңдер, араб поэзиясы, герменевтикалық талдау.

Кіріспе

Кез келген ұлт әдебиетінде мысал жанрының өзіндік тарихы бар. Мысал жанрында белгілі бір үгіт, тәлім-тәрбиелік мән жатады. Автордың суреттеп жазған бейнесі өмірде болатын шындықты бейнелейді. Мысал соңында оқырманға белгілі бір үгіт, терең тағылымдық мәні бар қорытынды жасалады. Мысалда тобықтай түйін беріледі.

“Мысал – эпостық шығармалардың ішіндегі ең қысқа түрі. Әрқашан сатиралық сипатты, көбіне аң, хайуанат, кейде зат түрлері жазылады да сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілік, күлкіге, келекеге, мазаққа айналдырып, сықақпен саналады. Мазмұны бүкпелі болғанымен, идеясыз, астарсыз, ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма, шымыр келеді” (Қабдолов, 2014: 34), – дейді академик З. Қабдолов.

Өлеңмен берілетін тағылымды ойды астарлап жеткізуді мақсат ететін мысал жанрының тақырыбы әртүрлі болуы мүмкін. Сюжеттерінің кейіпкерлері адамдар, жан-жануарлар,

құстар сондай-ақ өсімдіктер болып алмасып отыра береді. Ақын осы жанрды пайдалану арқылы жан-жануарларға тіл бітіріп, өзара сұхбат түрінде қоғамдағы өзекті мәселелерді көтереді, талқыға салады. Көбіне адам баласының бойында кездесетін екіжүзділік, жалқаулық, арсыздық сияқты тағы басқа жағымсыз қасиеттер жануарлардың образы арқылы беріледі.

Мысал түріндегі мұндай жанр сонау ежелгі грек заманынан бастау алса да, араб әдебиетіне енуіне Ахмед Шауқи шығармаларының үлесі, ықпалы айтарлықтай болды.

Ахмед Шауқидің бала кезінен Исмайыл пашаның сарайында өмір сүріп, хедивтің қорғауында болуы, оның ақын ретінде қалыптасуына өз әсерін тигізбей қоймады (Sabri, 1986: 37). Сондай-ақ ақынның сарайдағы қызметі оның білім алуына, ақпараттарды мол игеруіне, Еуропа мәдениеті мен әдебиетіне еркін қол жеткізуіне бірден бір себеп болғаны сөзсіз. Себебі, Ахмед Шауқи Аббас Хедивтің қолдауымен Францияда білім алады. Ахмед Шауқи Францияда жүрген кезінде оған Батыс әдебиеті ерекше әсер етеді. Әсіресе, ол әлемдік әдебиеттегі ежелден келе жатқан дәстүрлі жазушылардың атап айтсақ, әйгілі Лафонтен, Гюго, Ламартин және тағы басқалардың шығармашылығына ерекше қызығушылық танытады. А. Шауқи өзі ұнатқан Еуропа әдебиетінің туындыларын араб тіліне аударма да жасайды. Бұл оның өз шығармаларында батыстық стиль мен бағыттың өзіндік әсерін қалдырды дей аламыз. Ақын жаңа бағыт пен тақырыптарды, тілдік оралымдарды жай ғана қабылдап қана қоймай, қиялына ерік беріп, оларды араб талғамына сай, тегіс мысырлық рухта ұсынды деп толықтай айта аламыз (Al-Rifaii, 2018: 148).

Материалдар мен әдістер

Бұл тақырыпты зерттеу араб поэзиясының тілдік көркемдігін, соның ішінде Шауқидың мысал өлеңдерінің ерекшелігін танып-білуге мүмкіндік береді және мысал – өлеңдерінің қазақ тіліне аудармасы жасалуымен де тәжірибелік маңызы артады. Осы тұрғыдан алғанда, А. Шауқидің мысал өлеңдері арқылы араб халқына тән салт-дәстүр, әдет-ғұрып, түсінік ерекшеліктерді жақыннан тануға мүмкіндік береді.

Араб поэзиясын дамытуға өзіндік үлесін қосқан Ахмед Шауқидің шығармашылығын, оның ішінде мысал өлеңдерін танып-білу, алдағы уақытта қазақ ақындарының шығармаларымен салыстыра отырып зерттеу, екі халық арасындағы мәдени байланыстарды нығайтуға өз септігін тигізеді деп есептейміз.

Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңдерді қамтиды. Мысалы, Шауқи шығармашылығындағы мысал – өлеңдер жанры, олардың жазылу ерекшелігі, көркемдік құралдарды қолдану шеберлігі – осы мәселелер жүйелі түрде талқыланды. Талдау барысында осыған дейінгі зерттеуші ғалымдардың әдістемелік еңбектеріне негізделі отырып, сипаттама жасалды, сұрыптау, аудару, герменевтикалық талдау әдіс-тәсілдері қолданылды. Зерттеу нәтижесі – Шауқидың мысал – өлеңдеріне герменевтикалық талдау жүргізу негізінде араб әдебиетінің ерекшелігі, Шауқи өмір сүрген кезеңдегі саяси-әлеуметтік мәселелер анықталды. Сонымен қатар, мақалада Ахмед Шауқидың мысал – өлеңдерін зерделеу арқылы келесі нәтижелерге қол жеткізілді.

Шауқи туралы жалпы мәлімет бере отырып, ақын жайлы зерттеу еңбектерді саралау;

Ақынның мысал өлеңдеріне байланысты еңбектерді зерделеу;

Шауқидың мысал – өлеңдерін қазақ тіліне аударып, оларға мазмұндық талдаулар жасап, ақынның ерекшеліктерін айқындау.

Бұл араб поэзиясы ғана емес, жалпы мысал – өлеңдер жанрын зерттеушілер үшін де құнды ақпарат, талдау жұмысы болады деп сенеміз.

Талқылау

Қоғамда әрдайым даулы пікірталас тудыратын, адамдарды алаңдататын саяси жағдайлар болатыны мәлім. Әрине, бұл мәселелер, белгілі бір жағдайда, жазушы-ақындар

үшін шабыт көзі болып табылып қана қоймай, өте терең философиялық мәнге ие болып, сатиралық шығармалар мен мысалдарды жасауға қызмет етеді. Мысал – өлеңдер жанры бастапқыда фольклордың жауһар туындысы ретінде танылғанымен, кейіннен аңыз-әңгіме айтушылардың теңдессіз үлесі болды. Бұл жанрдың дамуы дербес әдеби жанр ретінде жұртшылықтың назарын аударды. Бұл астарлы әңгімеде қоғамның бар проблемалары мен кемшіліктері, адамдардың келеңсіз әрекеттері болып табылатын адамгершілік және тәрбиелік құндылық жануарлар тілінде бейнелі түрде суреттеу арқылы әшкереленетін болған. Батыстың ертегі жазу дәстүрі аңызға айналған тұлға Эзоптан басталады деген болжамдар бар. Эзоптың есімімен байланысты ең көне мысалдар жинағын б.з.д. 4 ғасырға жатқызады. Сонымен қатар классикалық авторлардың ішінде Эзоптың бағытымен жүрген, Римдік ақын Гораций, грек жазушысы Плутархты, грек сатиригі Лукианды атап өтуге болады (Katsadoros, 2011: 24).

Араб әдебиетіндегі мысал – өлеңдер жанры туралы зерттеу жүргізу барысында, араб зерттеушілерінің пікірлеріне, зерттеу жұмыстарына шолу жасай отырып, оның поэзиядағы орнын, әлемдік әдебиеттанудағы танымын айқындау аса маңызды. Ғылыми мақаламызда араб әдебиетіне байланысты “الجامع في تاريخ الأدب العربي الحديث” еңбегі, араб әдебиетінің сыншысы, тарихшы Шауқи Дайфтің ғылыми зерттеулері, Әл-шейх, Мұхаммад Сабри, Абдул Халаф, Әл-Рифаи, Әбдел Мәжид Әбдулла, Әл-Рифағи сынды Ахмед Шауқиді зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне жан-жақты шолу жасалды. Зерттеушілер өз еңбектерінде Шауқидің мысал – өлеңдерін және олардың герменевтикалық жазылу негізін алға тартса, ақынның поэзиясындағы тілдік, мазмұндық, тақырыптық, көркемдік, философиялық алғышарттардың қалай пайда болғанын әлем әдебиеті негізінде саралау орынды болып табылады. Шауқи мен әйгілі француз жазушысы Лафонтеннің арасында үлкен байланыс бар екеніне Шауқидің шығармалары арқылы көз жеткізе аламыз, дара тұлғалардың арасында бейне-бір үйлесімділік бар секілді көрінеді (Daif, 2010: 87). Сонымен қатар, Шауқи өз кезеңінде шығармашылығын дамыту мақсатында батыстың классикалық туындылары мен танымал ақын-жазушыларының еңбектерін оқып, танысты (Esmail, 2003: 27).

Зерттеу нәтижелері

Араб әдеби сыншыларының пайымдауынша, Шауқидің поэзиясы жанрлық ерекшеліктері жағынан алғанда көп салалы, көп қырлы, жан-жақты болып келеді. Олар тақырыбы, идеялық мазмұны жағынан да аса бай, әр қилы өмір құбылыстарын қамтиды. Ол араб поэзиясында қалыптасқан жанрлық түрлерді молынан пайдалана отырып, жазба әдебиетке жаңа жанрлық үлгілерді де қалыптастырды. Шауқи даналық, махаббат, адамгершілік тақырыптарын қамтитын жеңілдетілген балалар поэзиясын да жазды (Abdel Majid, 1998: 111).

Шауқи шығармаларын оқи отырып, ақынның адамгершілік қасиетінің арқасында әлемнің таза болмысына жақын өте сезімтал тұлға болғанын байқауға болады. Себебі ол туындыларында әрдайым балалық шаққа, сезім мен сұлулық әлеміне саяхат жасауға ұмтылады.

Шауқидің қаламгерлік шеңбері балалар әдебиетін жазуымен кеңейе түсті, өйткені ақын балалардың да өз әдебиеттері болуы керек деп санады. Ақын осы мысал өлеңдерін жазу арқылы жасөспірімнің өз ана тіліне деген қызығушылығын арттырумен қатар, ой-өрісін дамытып және олардың бойындағы адами құндылықтарды шоғырландырады (Esmail, 2003: 14).

Шауқи өзінің “الشوقيات” “Әуи-Шауқият” өлеңдер жинағының кіріспесінде: “Мен әйгілі Лафонтен стиліне сәйкес әңгіме құруда өз ойларымды сынап көрдім... және өркениетті елдердегі ақындар жасөспірім балаларға арнаған секілді, мен де Алланың көмегімен мысырлық балаларға өз туындыларымды арнағым келеді. Бұл шығармаларым арқылы балалар даналық пен әдептілік сабағын алса деген ойдамын” (Shawki, 2005: 6).

Шауқи акындық шеберлігінің арқасында мысал өлеңдері арқылы сан алуан жан- жануар, аң-құстарды, жәндіктерді іс-қимыл үстінде бейнелеп, тілдестіріп, айтылған жайдан ғибратты түйін түюге және терең мағыналы қоғамдық ой қорытуға шақырған. Ақынның поэтикалық әңгімелері бір қарағанда қарапайым әрі жеңіл көрінгенімен, терең үңілген жанға ғибрат аларлық әрі тартымды етіп құрастырылған. Осындай ғибратты мысалдар мен балалар әңгімесі үлгісінде жазылған ақынның 56 туындысы бар. Олардың біріншісі 1892 жылы «Аль- Ахрам» газетінде жарияланған, “الدیک الهندي و الدجاج البلدي” “Әд-Дийк әл-Хинди уа әд-Дәжәж әл- Баләди”, “Үнді әтеші және жергілікті тауықтар” деп аталып, отарлаушы күштер мен Мысырды аллегориялық рәміз арқылы көрсеткен (Abdulla Khalaf, 2014: 18).

Түпнұсқа мәтіннің мазмұны төмендегідей:

بینا ضعاف من دجاج الريف، تخطر في بيت لها طريف
كبير العرف، فقام في الباب قیام الضیف
يقول: حیا الله ذي الوجوها، ولا أراها أبداً مکروها أتینکم أنشر
فیکم فضلي، یوماً، وأقضي بینکم بالعدل
وکل ما عندکم حرام، علي، إلا الماء، والمنام فعاود
الدجاج داء الطیش، وفتحت للعلاج باب العش
فجال فيه جولة الملک، يدعو لكل فرخة وديک ویت تلك
الليلة السعيدة، ممّتعاً بداره الجدیده وباتت الدجاج في أمان،
تحلم بالذلة والهوان
حتى إذا تهلل الصباح، واقتبست من نوره الأشباح صاح بها صاحبها
الفصیح، يقول: دام منزلي الملیح
فانتبهت من نومها المشنوم، مذعورة من صیحة الغشوم تقول: ما تلك
الشروط بیننا، غدرتنا والله غدرأ بیننا
فضحك الهندي حتى استلقى، وقال: ما هذا العمی یا حمقی؟ متى ملکتم ألسن
الأرباب؟ قد كان هذا قبل فتح الباب

“Кейбір әлсіз ауыл балапандары үйлеріне бас сұғып жатқанда, Үлкен тарақты үнді әтеші келіп, есік жанында қонақ тәрізді тұрды. Ол: “Құдай пәле-жаладан сақтап, ұзақ ғұмыр берсін. Мен сендерге бір күнге қасиетімді тарату үшін Және араларыңда әділдікпен үкім шығару үшін келдім. Маған су мен ұйқыдан басқасының бәріне тыйым салынған». Ұшқалақ балапандар аңдаусызда өзгеге есік ашты. Ал ол болса өзін патша сезініп, әр тауық пен әтешке дұға етті. Ол сол бақытты түнде жаңа үйінің қызығын көрді. Тауықтар тыныш ұйықтап, масқаралық жайлы түс көрді. Таң ағарып атқанда, нұрына елестер шомылды. Қызыл тілді үй иесі оянып: “Мәңгі жаса, сүйікті үйім!”, – деп айқайлады. Тауықтар жаман түс көріп, алаяқтың айғайынан оянды. “Мұндай шарт болған емес арамызда! Сіз бізге опасыздық жасадыңыз!” Әтеш құлағаниша күлді де: “Бұл не деген соқырлық, ақымақтар?! Қашаннан бері мырзалардың тілінде сөйлейтін болғансыңдар? Бұл сендер есікті ашпас бұрын болып қойған!”.

Бұл мысал өлеңде автор отарлау саясаты мен Мысыр қоғамындағы жағдайларды бейнелеп берген (Hashem, 2013: 87).

Ақын шығармасының мазмұны сәйкесінше келесі шеңберлерді қамтыған:

1. Саяси маңыздылығы (саясаткерлер мен билеушілерді бейнесі).
2. Моральдық-тәрбиелік мәні (мінез-құлық, тәрбиелік құндылықтар және даналық тақырыбы).
3. Ұлттық маңыздылығы (ұлттық сананың дамуына және отарлау саясатына ұлттық деңгейде қарсылық танытуы).
4. Әлеуметтік маңыздылығы (мысал-өлеңдегі терең астарлы әзілдер). (Su'ad Abdel Wahab, 1987: 219).

Шауқи мысал өлеңдерінің кейіпкерлері ретінде аң-құстарды алады. Мысалы, арыстан – билік пен мықтылықтың, қасқыр – ашкөз билеушілердің, ит – шыншылдық пен адалдықтың, түлкі – алдамшы көріністер мен қулықтың және есек – ақымақтық пен мойынсұнушылықтың символы болып табылады. Сондай-ақ көгершін, көкек, үй құстары да ақынның шығармаларында кездеседі. Дана ақын осы шығармалары арқылы адам бойындағы кемшіліктерді сынап, адалдық, шыншылдық, қайырымдылық сынды жақсы қасиеттерді мадақтап жазған. Мысал өлеңдері арқылы Шауқи рухани құндылықтарды арқау етіп, талғам биігінен көрінуді басты назарда ұстанған. Бұл шығармаларының өзіне тән жанрлық ерекшелігінің барлығы сөзсіз. Қорытындысында әңгіменің тобықтай түйіні тұспалдап берілетін ақынның бұл мысал – өлеңдерінің сипаты әр түрлі болып келеді.

Шауқи өзінің мысалдарында сонымен қатар, ислам тарихындағы танымал тұлғалар мен пайғамбарларды да кейіпкерлер ретінде қолданады. Діни оқиғаларда Сүлеймен және Нұх пайғамбарлар (а.с.) Қасиетті Құран Кәрімде айтылғандай, ерекше ілім иелері болып, жан-жануарлардың тілін білгендігі айтылады. Шауқи Құран Кәрімдегі оқиғаларды символикалық тұрғыдан ала отырып, сол оқиғалардың негізінде елдегі болып жатқан оқиғаларды көрсетуге тырысқан (Su'ad Abdel Wahab, 1987: 219).

Шауқи Сүлеймен пайғамбарға (а.с.) арналған мысал өлеңдеріндегі құстардың бейнесін сол кезеңдегі шынайы өмірдегі кейіпкерлерді көрсету үшін символ ретінде пайдаланған. Оларға мысал ретінде Шауқидің келесі “سليمان والهدد” “Сүлеймен пайғамбар және көкек”

Мысал – өлеңін талдап көрелік:

سليمان والهدد
وَقَفْتُ الْهَدْدُ فِي بَابِ سُلَيْمَانَ بِذَلِكَ قَالَ يَا
مَوْلَايَ كُنْ لِي عَيْشَتِي صَارَتْ مُمْلَةً
مَتَّى مِنْ حَبَّةٍ بَارٍ أَحَدْتُ فِي الصَّدْرِ غُلَّةٌ لَا
مِثْلَ النَّبْلِ تُرْوِيهَا وَلَا أَمْوَاءَ دَجَلَةٍ
وَإِذَا دَامَتْ قَلِيلًا قَلْتُ سُرَّ قَلْبُهُ فَأَشَارَ
السَّيِّدُ الْعَالِي إِلَى مَنْ كَانَ حَوْلَهُ
قَدْ جَنَى الْهَدْدُ ذَنْبًا وَأَتَى فِي الْيَوْمِ فَعَلَهُ تِلْكَ نَارُ الْإِثْمِ
فِي الصَّدْرِ وَذِي الشُّكْرِ نَعْلَهُ
مَا أَرَى الْحَبَّةَ إِلَّا لَا سُرْقَتٍ مِنْ بَيْتٍ نَمْلُهُ إِنَّ لِلظَّالِمِ
صَدْرًا يَشْكِي مِنْ غَيْرِ عِلَّةٍ

“Көкек келіп Сүлейменнің есігін қағып, Уа, Мырзам, өмірімді құтқар деді. Өлім аузында менің бұлай қалғаным, Бидай дәнінен болған ба деп ойлады. Ніл мен Тигр суы да оны сөндіре алмас. Әрі қарай жалғасар болса, өліп кетуім де ықтимал. Сол кезде мырзасы маңайына нұсқады, Бұл дәннің құмырсқаның илеуінен ұрланғанын көрем мен. Жауыздың кеудесінде болар әрдайым, Шипасы жоқ аурулар өмір бойы”.

Бұл жолдардан байқап отырғанымыздай, ақын көкек құс бейнесі арқылы арамдық пен ашкөздіктің кеселге итермелеп, бақытсыздыққа апаратынын астарлап жеткізеді. Ашкөздікке салыну – адамның қанағатшылдығын жояды, жүрегін қарайтады.

Шауқидің мысал – өлеңдер жанрына ден қоюының үлкен мәні бар. Моральдық, адамгершілік тағылымын араб қоғамы үшін қажет үлгі деп ұғынды. Адам бойында кездесетін намыссыздық, жігерсіздік, алауыздық, жалқаулық пен жағымпаздық секілді теріс мінездерді сынау ретінде де дана ақын мысал жанрын таңдады деп айтуға болады.

Ақын шығармаларындағы даналық ойлар оның кейіпкерлері арқылы беріліп отырады. Сондай-ақ ақын мысал – өлеңдерін оқырман оңай қабылдау үшін қарапайым әрі жеңіл тілмен береді (Jebri, 1997: 51-52).

Араб-парсы тілдерінде сақталған ежелгі Үнді халқының танымал әдеби ескерткіші “Калила мен Димна” дидактикалық ертегілерінің ішіндегі “Түлкі мен әтеш” ертегісі

Шаукидің мысал – өлеңдерді жазуына көп әсерін тигізеді. Дәл осы ертегіні негізге ала отырып, ақын жасөспірім балаларды алаяқтылық мен алдамшылыққа төтеп беруіне шақырады (Hamda Al-Sheikh, 2006: 60). Расында А. Шаукидің мысал – өлеңдерінде халықаралық сюжеттік жүйенің мазмұны ақын өмір сүрген ортаға бейімделгенін, сол кездегі араб қоғамының саяси-әлеуметтік сұранысына қажетті ойлармен қамтылғанын атап өтуге болады.

Шауқи тұлкінің бейнесін әдетте барша халыққа танымал, айлакерлік пен қулық сипаты арқылы көрсетеді. Ол дәл осы тұлкі жайлы туындысын әйгілі ортағасырлық француз мысалшысы Жан де Лафонтен мысалын негізге ала отырып жазады. Дегенмен, ақынның өзіне тән жазу ерекшелігі де байқалады. Түпнұсқа мәтіннің мазмұны төмендегідей:

الثعلب والديك
بَرَزَ الثَّعْلُبُ يَوْمًا فِي شِعَارِ الْوَاعِظِينَ فَمَشَى فِي
الْأَرْضِ يَهْذِي وَيَسُبُّ الْمَآرِئِينَ
وَيَقُولُ الْحَمْدُ لِلَّهِ إِلَهِ الْعَالَمِينَ يَا عِبَادَ
اللَّهِ تَوَبُوا فَهِيَ أَهْفُ التَّائِبِينَ
وَأَزْهَدُوا فِي الطَّيْرِ إِنَّ الْعَيْشَ عَيْشُ الزَّاهِدِينَ وَاطْلُبُوا الدِّيكَ
يُؤْذَنُ لِصَلَاةِ الصُّبْحِ فِينَا
فَأَتَى الدِّيكُ رَسُولَ مِنْ إِمَامِ النَّاسِكِينَ عَزَّضَ
الْأَمْرَ عَلَيْهِ وَهُوَ يَرْجُو أَنْ يَلِينَا
فَأَجَابَ الدِّيكُ غُذْرًا يَا أَضَلَّ الْمُهْتَدِينَ بِلُغِ
الثَّعْلُبِ عَنْ يَ عَنْ جُودِي الصَّالِحِينَ
عَنْ دَوِي التَّيْجَانِ مِمَّنْ دَخَلَ الْبَطْنَ الْعَيْنَا أَنَّهُمْ قَالُوا
وَحَيْرُ الْقَوْلِ قَوْلُ الْعَارِفِينَ مُخْطِئٌ مَنْ ظَنَّ يَوْمًا
أَنْ لِلثَّعْلُبِ دِينًا

“الثعلب والديك” “Түлкі мен әтеш” мысал – өлеңінің мағыналық аудармасын келесідей етіп бердік. “Бір күні бетпердесін киіп уағызшының, түлкі шықты әлемді шарлап, айлакерлерді ессіз қарғап. Әлемдердің Раббысы Аллаға мадақ болғай, Ей, Аллахтың құлдары құлшылық қыл, Ұңгір адамдарындай тәубе етіңдер. Құстардан ашақ болыңдар, шынайы өмір аскеттердің өмірі, Әтешке айталық, таң намазына бізді оятсын, Ол бізге тақуалардың жіберген пайғамбары. Әтешке әмір келген соң, келіседі деп сенеміз. Сонда әтеш: «Кешіріңіз, тура жолдағылардың адасқаны, Қарғыс атқыр асқазанындағы ата-анамнан, Және менен түлкіге дұғай сәлем жолдаңыз. Ата-бабам айтушы еді жақсы бір сөз, “Түлкіде дін бар деген қателеседі”, деп”.

Шаукидің осы туындысын оқи отырып, оның қаншалықты терең, жүйелі сипатта жазғанына көз жеткізуге болады. Қу түлкінің бейнесі жайлы әр халықтың өзіне тән ертегі-мысалдары барын білеміз, әйтсе де түлкінің айласын сомдаған ақын, оны халқының салт-санасына, түсінігіне тән тілде ерекше шеберлікпен жеткізген (Zalaat, 1994: 168-169). Бұл мысал-өлеңдегі түйін сөз, “Түлкіде дін бар деген қателеседі”, дана ақын ойын қорытындылай келе, ақынның саяси көзқарасының кең екендігін байқаймыз. Автор сол кезеңдегі қоғамдағы кемшіліктерді шебер жеткізе білді. Оқырмандарға жағдайды бағалауға мүмкіндік беру үшін, ащы шындықты жеткізуде сарказмдық сипаттама береді.

Сонымен қатар Шауқи ақымақтық, мансапқорлық, құлақ аспаушылықтың салдарынан болатын сипаттарды да атап көрсетеді (Al-Rafii, 2001: 61). Ақын сыртқы көріністің алдамшы екенін, ең алдымен ішкі адал болмысқа, жүрек тазалығына назар салуды жөн санайды. Осы құндылықтарды негізге ала отырып, жалған жарқыраудың соңынан ермеуге шақырады. Бұл сипаттарды біз ақынның “الخفاش وملیكة الفراش” “Жарқанат пен көбелек патшайым” шығармасынан көреміз. Түпнұсқа мәтіннің мазмұны төмендегідей:

الخُفَّاشُ وَمَلِكَةُ الْفَرَّاشِ
مَرَّتْ عَلَى الْخُفَّاشِ، مَلِكَةُ الْفَرَّاشِ تُطِيرُ
بِالْجُمُوعِ سَعِيًّا إِلَى الشُّمُوعِ
فَعَطَفَتْ وَمَالَتْ وَاسْتَضَحَّتْ فَقَالَتْ أَرْزَيْتِ
بِالْغَرَامِ يَا عَائِشَةَ الظَّلَامِ
صِفْ لِي الصَّدِيقَ الْأَسْوَدَ الْخَامِلَ الْمُجَرَّدَا قَالَ سَأَلْتُ
فِيهِ أَصْنَقَ وَاصْفِيهِ
هُوَ الصَّدِيقُ الْوَافِي الْكَامِلُ الْأَوْصَافِ جَوَّارُهُ
أَمَانٌ وَسِرُّهُ إِتْمَانٌ
وَطَرْفُهُ أَلِيلٌ إِذَا هَفَا الْخَلِيلُ
يَحْنُو عَلَى الْغُتَّاسِ، يَسْمَعُ لِلْمُشْتَاكِ
وَجُمْلَةُ الْمَقَالِ، هُوَ الْحَبِيبُ الْعَالِي فَقَالَتْ
الْحَمَقَاءُ وَقَوْلُهَا اسْتِهْزَاءُ
أَيُّنَ أَبُو الْمِسْكِ الْخَصِي ذُو الثَّمَنِ الْمُسْتَرْخَصِ مِنْ صَاحِبِي
الْأَمِيرِ الظَّاهِرِ الْمُنِيرِ
إِنْ عُدَّ فَيَمَنْ أَعْرِفُ، أَسْمُو بِهِ وَأَشْرُفُ وَإِنْ
سُئِلْتُ عَنْهُ وَعَنْ مَكَانِي مِنْهُ
أَفَاجِرُ الْأَثْرَابِ وَأُنْثِي إِعْجَابًا فَقَالَ يَا
مَلِيكَةَ وَرَبَّةَ الْأَرِيكِه
إِنَّ مِنَ الْعُرُورِ، مَلَامَةً
الْمَغْرُورِ فَأَعْطِنِي قَفَاكَ، وَامْضِي إِلَى
الْهَلَاكِ
فَقَرَأَتْهُ سَاجِرَهُ وَدَهَبَتْ
مُفَاجِرَهُ وَبَعْدَ سَاعَةٍ مَضَتْ، مِنَ الزَّمَانِ فَاِنْقَضَتْ
مَرَّتْ عَلَى الْخُفَّاشِ مَلِكَةُ الْفَرَّاشِ نَاقِصَةً
الْأَعْضَاءِ تَتَكَلَّمُ مِنَ الْفَنَاءِ
فَجَاءَهَا مِنْهُمْ كَمَا يُضْجِكُهُ مِنْهَا الْبُكَاءُ قَالَ أَلَمْ
أَقُلْ لَكَ، هَلَكْتَ أَوْ لَمْ تَهْلِكِي
رُبُّ صَدِيقٍ عَبْدٌ أَبْيَضُ وَجْهِ الْوُدِّ
يَفْدِيكَ الرَّئِيسُ، بِالنَّفْسِ وَالنَّفِيسِ
وَصَاحِبِ النُّورِ، فِي الْحُسْنِ وَالظُّهُورِ مُعْتَكِرُ
الْفُؤَادِ مُضْطَرِغُ الْوُدَادِ حَبَالُهُ
أَشْرَاكَ وَقُرْبُهُ هَلَاكُ

“Жарқанат пен көбелек патшайым” мысал-өлеңінің мағыналық аудармасы келесідей:
“Топ бастаған көбелек патшайымы, Шырақ іздеп өтті жарқанат қасынан. Ол иіліп, мысқылдап былай деді: Ей, қараңғылықтың әуесқойы, Махаббаттан кемсітілдің бе? Айтшы маған, жалқау, қара, жалаңаш бала. Шынайы махаббатты жақсы білердей, Сұрағаның жай ма достым, еш кідірмей. Ол расында кемел достық иесі, Онымен әрдайым қауіпсіз, сырың да болады жасырын. Ұйқылы көздерімен, жаныңнан өтсе, Ғашықтарға берілер сезім-сырың. Дәлірек айтар болсам, ол шынайы ғашықтар. Ақымақ көбелек сонда мазақ етіп: Арзан бағалы мускус иесі, ханзада, Айқын боп тұр жарық шапқан келбетің. Мен білетін жандардың арасынан, Дәл өзін мақтан ете аламын. Ол жайлы, қарым- қатынасымыз жайында сұрағанда, Құрбыларыммен мақтанамын, тамсанамын. Жарқанат айтты: “Ұлы, патшайым, тақ иесі!” Менменшілді айыптау бекер әурешілік. Ендеше, менен аулақ жүр, өз шаруаңмен айналыс. Көбелек оны мазақ етіп, жайына кете барды. Бір сағаттан соң, көз жасын тоқтата алмай, Көбелек өтті, нөкерлері өлген талай. Жарқанат көріп, қасына келді дағы мысқылдап: Тірі ме, әлде өлі ме? Мен саған айтпадым ба? Қара жүзді достардың, пейілі ақ болады, Көшбасшысына жанын беруге барады. Ал жүзі нұрлы, сұлулықтың символы, Бұлыңғыр жүрек, мейірімнен алыс болады, Оның байланысы – тұзақ, жақындасуы – өлім”.

“Жылтырағанның бәрі алтын емес” деген нақыл сөзді еске түсірер болсақ, бұл мысалдағы автордың айтар ойы да осыны меңзейді. Мысал – өлеңнің басты түйіні ол- шынайы келбет сыртқы көріністе емес, ішкі жан дүниесінде екеніне көз жеткізу.

Мысалдың негізгі мақсаты оқырманды сыртқы көріністердің артында жасырынған нәрсені қабылдауға қабілетті мұқият және қырағы көзқарасқа шақырады (Mouneer Sultan, 1997: 245). Сыртқы көрінісі бойынша қарапайым болғанымен, түбінде терең мазмұн жатыр. Автордың шығармада көбелек пен жарқанат бейнесін салыстыруы да өте ұтымды шыққан.

Шауқи “Қарғалар патшасы мен қызметші Нәдур” мысал – өлеңінде ата-бабалардың кейбір наным-сенімдерін ұстанып жүрудің кей кезде қателікке апаратынын айтады. Сондай-ақ әрбір оқиғаның өзіндік шешімі барын нақтылай түсе, адам шешім қабылдас бұрын, бос сөзге бой алдырмай, ойланып барып, қандай жағдай болмасын дұрыс шешім қабылдау керектігіне жол сілтейді. “ملك الغريان وندور الخادم” “Қарғалар патшасы мен қызметші Нәдур” мысал-өлеңінің түпнұсқа мәтіні төмендегідей:

ملك الغريان وندور الخادم كان
للغريان في العصر مليك ، وله في النخلة الكبرى أريك فيه كرسي ، وخدر ،
ومهود ، لصغار الملك أصحاب العهود
جاءه يوماً ندور الخادم ، وهو في الباب الأمين الحازم قال : يا فرع
الملوك الصالحين ، أنت ما زلت تحب الناصحين
سوسة كانت على القصر تدور ، جازت القصر ، ودبت في الجذور فابتعت الغريان في
إهلاكها ، قبل أن نهلك في أشراكها
ضحك السلطان من هذا المقال ، ثم أدنى خادم الخير ، وقال : أنا رب
الشوكة الضافي الجناح ، أنا ذو المنقار ، غلب الرياح
أنا لا أنظر في هذي الأمور ، أنا لا أبصر تحتي يا ندور ثم ل ما كان
عالم بعد عالم ، قام بين الريح والنخل خصام
وإذا النخلة أقوى جذعها ، فبدا للريح سهلاً قلغها فهوت للأرض
كالت ل الكبير ، وهوى الديوان ، وانقض السريز
فهذا السلطان ذا الخطب المهول ، ودعا خادمه الغالي يقول
يا ندور الخير ، أسعف بالصياح ، ما ترى ما فعلت فينا الرياح؟ قال : يا مولاي ، لا
تسال ندور ، أنا لا أنظر في هذي الأمور!

“Қарғалар патшасы мен қызметші Нәдур” мысал – өлеңінің мағыналық аудармасы келесі жолдарда: “Баяғы өткен заманда, қарғаларда болған дейді бір патша, Болған екен тағы оның пальма ағашы басында. Бөлмесінде оның болыпты орындық пен кереует. Ханзадаларға арналған патшаның қамалында. Бір күні адал қызметшісі Нәдур келіп, патшасына: “Уа, әділ патшалардың ұрпағы, сіз әлі де насихатты тыңдаушысыз!” Сарайды кенелер жүр айналып, қирата ма деп қорқамыз, Тамырына ұяламай тұрғанда, қарғалар жібергей, құтқарсын! Сұлтан бұл сөзге күлді де, сенімді қызметшісін қасына алып, “Мен, тікеннің иесімін, мықты қанаттарым бар, Желді де бағындырам, білмейсің бе? Ей, Нәдур! Бас қатырып қайтеміз болмашы бір нәрсеге, Қорқатұғын несі бар, қызметіңді бар атқар. Жыл артынан жыл, уақыт өтті зымырап, Жел мен пальма арасында дау туындап. Пальманың діңі күшінен айырыла бастады, Жел оны оңай ғана алды жұлып. Төбедей боп жатты жерде пальма ағашы құлаған, Патша тағы, төсек жатыр әрбір жерде шашылған. Шақырды Нәдур қызметшісін дереу сонда, Сұмдық апаттың боларын кім ойлаған. Әй, Нәдур көмектеспей қайда жүрсің, Көрмейсің бе желдің бізге не істегенін. Уа, мырзам! Нәдурден сұрап қайтесіз, Мен бұл істің білмеймін оң шешімін”.

Ақындар ханзадасы Шауқидің жазған мысал – өлеңдерінде мінез-құлық және моральдық принциптерді қамтитын терең тәрбиелік мәні бар даналыққа толы ой- толғауларды қамтиды (Daif, 2010: 68). Ақын бұл шығармаларында оқырманға айтпағын тура мағынада емес, символдық образ түрінде береді. Ақын ойды тікелей жеткізгеннен гөрі

жанама жеткізудің оқырманға әсері көп болатынын дәлелдей түседі. Әрине бұл мысал-өлеңдер дана ақынның шеберлігін танытары сөзсіз.

Қорытынды

Талдау барысында Шаукидің мысал – өлеңдері, олардың ішінде “الدیک الہندی و الدجاج البلدي” “Үнді әтеші және жергілікті тауықтар”, “سليمان والهدد” “Сүлеймен пайғамбар және көкек”, “الثعلب والديك” “Түлкі мен әтеш”, “الخفاش وملیكة الفراش” “Жарқанат пен көбелек патшайым”, “الغريبان ونور الخادم ملك” “Қарғалар патшасы мен қызметші Нәдур” шығармаларына герменевтикалық талдау жасау арқылы олардың мазмұнын ашып көрсету басты назарға алынды. Герменевтикалық талдау негізінде ақынның мысал – өлеңдерінің түпкі мазмұнын, ондағы оқиға желілері арқылы сол кезеңдегі ұстанымдар, діни наным-сенімдерді, қоғамдағы жағдайларды барынша айқындадық. Мұның барлығы түптеп келгенде, мысал жанрының сонау ерте заманнан бастау алып, ғасырлар бойы әрбір ұлт өкілдерін тәрбиелеуде, бағыт- бағдар беруде маңызының өте зор екенін анықтайды.

Талдауға негіз болған тақырыбымыз мазмұндық талдаумен тікелей байланысты. Сондықтан ұсынылып отырған мысырлық ақын Шаукидің мысал – өлеңдерінің терең тәрбиелік мәні бар екендігін аңғартады. Мұнда терең даналық, білімпаздық, жан-жақтылық секілді сипаттардың бар екендігін байқаймыз. Әрбір мысал-өлеңге мазмұндық аударма жасай отырып, ақынның сөз таңдаудағы талғампаздығына, асқан шеберлігіне көз жеткіздік.

Шаукидің мысал – өлеңдері – өмірлік жағдайларды, шындық пен кейіпкерлерді бақылаудың тамаша бір мектебі тәрізді. Олар өздерінің динамикалық сюжетімен жануарлардың барлық түрлерінен: жәндіктерден, құстардан тұратын басты рөлдегі кейіпкерлерге тән ерекшеліктердің қызықты сипаттамасын қамтиды. Шауки шығармалары оқырманды терең ойландырады. Шауки жиған-терген мәліметтерін үлгі ете отырып, өз ойлары мен тұжырымдарында орынды пайдалана білген.

Талдау барысында ақынның мысал – өлеңдерінің мазмұнын ашып көрсетуде, ең алдымен, ақын өмір сүрген кезеңді саралау, ақынның мысал өлеңдеріне аударма жасау және олардың мазмұнын ашу негізге алынды. Сонымен қатар бұл жайлы сөз еткен зерттеушілердің пікірлері басшылыққа алынды. Талдау барысында филологиялық, философиялық, әлеуметтік, саяси, діни салалардағы пікірлер негізге алынды. Себебі мысал – өлеңдердің мазмұны осы аталған салалармен тікелей байланысты.

Қорытындылай келгенде Шаукидің мысал – өлеңдерінің өмір шындығын суреттеудегі тапқырлығы, сюжеттерді бейнелеудегі шеберлігі, ақиқатты танытып, адамдық сипатты қалыптастырудағы рөлі ақын шығармашылығындағы бірден бір ұтымды белесі деуге болады.

Дана ақын араб халқының XIX ғасырдағы классикалық әдебиеті мен араб әдебиетінің тағдырын байланыстырып, келешегін айқындап кетті.

Әдебиеттер:

Al-Rifaii, 2018 – *Al-Rifaii, N.* Lyrics in the poetry of Ahmad Shawqi. *Advances in the Social Sciences Research Journal*. – 2018. – Vol.5, №6.– P. 147-158

Daif, 2010 – Shawqi Daif. *Shawki poet of the Modern Time*. Egypt, Cairo: Dar-el-Ma'arif, 2010. – 180 p.

Esmail, 2003 – *Esmail, I.W.* Prospects of modern and contemporary Poetry in Egypt. Egypt, Cairo: Dar el-Gharib, 2003. p.118

Katsadoros, 2011 – *G. Katsadoros.* Aesopian Fables in the European and the Modern Greek Enlightenment. *Review of Europeans Studies* (collection of scientific articles). – 2011. – 3(2). Canada. 111 p.

Khalaf, 2004 – *Abdalla Khalaf.* Poetry of Ahmad Shawki. Lebanon, Beirut: Alam Al-Kutub, 2004. 118 p.

- Қабдолов, 2014 – З.Қабдолов. Сөз өнері. – Алматы: Өлке баспасы, 2014. – 496 б.
- Zalaat, 1994 – Zalaat, A. Children's literature between Ahmad Shawki and Othman Galal. Al-Wafa library. Egypt, Al-Mansoura: Publishing House of Egyptian Universities, 1994. – 185 p.
- عبد المجيد عبد الله. أحمد شوقي شاعر الإنسان. دار المعارف: القاهرة. مصر. 1988. – 120 ص. عبد الوهاب. اسلاميات أحمد شوقي. مصر. القاهرة: مكتبة مبدولي. 2012. – 327 ص.
- الرافعي. من وحي القلم. الجزء 3. – بيروت: المكتبة العصرية. 2001. – 279 ص. الشيخ حمدة. جديليات التراث في شعر شوقي الغنائي. مصر. القاهرة: المكتبة الجامع الحديث. 2006. – 291 ص.
- جبري. دراسة عن شوقي. – دمشق: دار قتيبة. 1997. – 138 ص. منير سلطان. البديع في الشعر شوقي. مصر. الاسكندرية: منشأة المعارف. 1997. – 353 ص.
- صبري محمد. الشوقيات المجهولة. الطبعة الثانية. – لبنان. بيروت: دار المسيرة. 1986. – 240 ص. هاشم م.أ. في المدائن الف ليلة و ليلة. الكويت. 2013. – 358 ص.
- شوقي. أحمد شوقي. الشوقيات. لبنان. بيروت: دار الكتاب العربي. 2003. – 111 ص.

References:

- Abdel Majeed, 1998 – Abdel Majeed A.A., Ahmad Shawki Sha'er Al-Insaan [Ahmad Shawki Human Poet]. Egypt, Cairo: Dar el-Ma'aref. 120 p. (in Arabic)
- Abdalla, 2004 – Abdalla Kh., Poetry of Ahmad Shawki. Lebanon, Beirut: Alam Al-Kutub. 118 p.
- Abdul-Wahab, 1987 – Abdul-Wahab, S., Islamiyat Ahmad Shawqi. Egypt, Cairo: Maktabat Madbouli. 332 p. (in Arabic)
- Al-Sheikh, 2006 – Al-Sheikh H., Jadalliyat Al-Turath fe She'r Shawqi Al-Ghina'ie [Dialectics of heritage in Shawki's lyrical poetry] Egypt, Alexandria Al-Maktab Al-Jami'e Al-Hadeeth. 291 p. (in Arabic)
- Al-Rafii, 2001 – Al-Rafii M., Min Wahi Al-Qalam [Inspired by the pen]. Beirut: Al-Maktaba Al-Asriya. 279 p. (in Arabic)
- Al-Rifaii, 2018 – Al-Rifaii N., Lyrics in the poetry of Ahmad Shawqi. Advances in the Social Sciences Research Journal, Vol.5, №6. P. 147-158
- Katsadoros, 2011 – Katsadoros G., Aesopian Fables in the European and the Modern Greek Enlightenment. Review of Europeans Studies (collection of scientific articles). 3(2). Canada. 111 p.
- Daif, 2010 – Daif S., Shawqi Poet of the Modern Time. Egypt, Cairo: Dar Ul-Ma'aref. 293 p.
- Esmail, 2003 – Esmail A. Prospects of modern and contemporary Poetry in Egypt. Egypt, Cairo: Dar Ghareeb. 181 p.
- Jabri, 1997 – Jabri Sh., Dirasa aan Shawki [Study about Shawki]. Syria, Damask: Dar Kutaiba. 138 p. (in Arabic)
- Hashem, 2013 – Hashem M.A., Fil-Madaen alf Leila wa Leila [In the towns of One thousand and One Nights]. Kuwait. 358 p. (in Arabic and English)
- Kabdolov, 2014 – Kabdolov Z., Soz oneri [Word art]. Almaty: Olke baspasy. 496 p. (in Kaz.)
- Mouneer, 1997 – Mouneer S., Al-Badi' fish shi'r Shawki [Unique of poetry Shawki]. Egypt, Alexandria: Manshaat Al-Ma'aref. 353 p. (in Arabic)
- Sabri, 1986 – Sabri M., Al-Shawkiyat al-Majhoula [Unknown poems of Shawki]. 2- ed. Lebanon, Beirut: Dar Al-Massara. 240 p. (in Arabic)
- Shawki, 2003 – Shawki A., Al-Shawkiyat. Lebanon, Beirut: Dar Al-Ketab Al-Arabi. 111 p. (in Arabic)
- Zalat, 1994 – Zalat, A., Children's Literature between Ahmad Shawqi and Othman Galal. Egypt, Al-Mansoura: Al-Wafa library. Publishing House of Egyptian Universities. 185 p.

¹Paltore Y.M., ^{2*}Kozhabekova R.S., ³Haslina B.H.

^{1,2}Nur-Mubarak University of Islamic Culture of Egypt, Almaty, Kazakhstan

³International Islamic University Malaysia, Kuala-Lumpur, Malaysia

E-mail: ¹yktiylar@inbox.ru, ²raushan.kozhabekova@inbox.ru, ³haslina.h@iiu.edu.my

A HERMENEUTIC ANALYSIS OF THE FABLE-POEMS OF AHMAD SHAWKI

Abstract. Ahmad Shawki (1868-1932) is a famous Egyptian poet, known in the Arab world as “Amir ash-Shu’ara (أمير الشعراء) - the prince of poets”. He is also known as an educator, translator, founder of modern Arabic literature, writer and playwright. He is one of the most famous contemporary poets not only in Egypt, but in the Arab world as a whole, as well as a well-known representative of the period of fiction in the history of modern Arabic poetry.

In this article, we will consider the fable-poems of the Egyptian poet. Ahmad Shawki’s poetic fables are conventional in genre, as are the references to the poet’s thinking through the actions of animals and birds. In these works, the poet describes the realities of social life. The poet began writing didactic fable poems while studying in France to express his moral, political and social views and to awaken the anti-colonial views of his compatriots. These short and easy-to-read stories are written in the genre of poetry. One of the features of the poetic fables of Ahmad Shawki is that he uses the verses of the Koran, proverbs and Arabic words of wisdom in order to be understandable and effective for the address. Based on this, we can conclude that the main part of the fable-poems of Ahmad Shawki was written within the framework of the Muslim worldview.

The main purpose of the article is to study the features and main ideas of the poet's fable- poems. Translation of Shawki's fable-poems into the Kazakh language and hermeneutic analysis of them is a novelty of the research. Foremost tasks of the work are to recognize the culture of the Arab people by studying the fable poems of the poet; getting to know the society of the period in which the poet lived. As a result of the research, on the basis of a hermeneutic analysis of the fable- poems of Shawki, a famous poet in Arabic literature, the peculiarities of Arabic literature and the political and social problems of the period of the poet's life were determined. The subject under consideration is one of the prime themes in the literature field of oriental studies.

Key words: Ahmad Shawki, Arabic poet, Arabic literature, analysis of poems, fable poems, Arabic poetry, hermeneutic analysis.

¹Палторе Ы.М., ^{2*}Кожобекова Р.С., ³Хаслина Б.Х.

^{1,2} Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, Казахстан

³ Международнй исламский университет Малайзии, г. Куала-Лумпур, Малайзия

E-mail: ¹yktiylar@inbox.ru, ²raushan.kozhabekova@inbox.ru, ³haslina.h@iiu.edu.my

ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БАСЕН-СТИХОТВОРЕНИЙ АХМЕДА ШАУКИ

Аннотация. Ахмед Шауки (1868-1932) - известный египетский поэт, известный в арабском мире как “Амир аш-Шуара (أمير الشعراء) - принц поэтов”. Он также известен как просветитель, переводчик, основоположник современной арабской литературы, писатель и драматург. Он один из самых известных современных поэтов не только в Египте, но и в арабском мире в целом, а также известный представитель периода художественной литературы в истории современной арабской поэзии.

В этой статье мы будем рассматривать басни-стихотворения египетского поэта. Стихотворные басни Ахмед Шауки условны по жанру, как и отсылки мышления поэта через действия животных и птиц. В этих произведениях поэт описывает реалии общественной

жизни. Поэт начал писать дидактические басни-стихотворения во время учебы во Франции, чтобы выразить свои моральные, политические и социальные взгляды и пробудить антиколониальные взгляды своих соотечественников. Эти короткие и легкие для чтения рассказы написаны в жанре стихов. Одной из особенностей стихотворных басен Ахмед Шауки является то, что он использует аяты Корана, пословицы и арабские слова мудрости, чтобы быть понятными и действенными для адресата. Исходя из этого можно сделать вывод, что основная часть басен-стихотворений Ахмед Шауки была написана в рамках мусульманского мировоззрения.

Основная цель статьи – изучить особенности и основные идеи басен-стихотворений поэта. Новизной исследования является перевод стихотворных басен Шауки на казахский язык и их герменевтический анализ. А основные задачи работы – познать культуру арабского народа на примере стихов поэта; знакомство с обществом того периода, в котором жил поэт. В результате исследования на основе герменевтического анализа стихотворений Шауки, известного в арабской литературе поэта, определены особенности арабской литературы и политические и социальные проблемы периода жизни поэта. Рассматриваемая тема является одной из актуальных в литературной сфере востоковедения.

Ключевые слова: Ахмед Шауки, арабский поэт, арабская литература, анализ стихотворений, басни-стихотворения, арабская поэзия, герменевтический анализ.

Авторлар туралы мәліметтер:

Палтөре Ықтияр Молдатөреұлы – шығыстану ғылымдарының (арабтану) PhD докторы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің Ғылым және инновация департаментінің директоры, Алматы, Қазақстан

Қожабекова Раушан Санатқызы – корреспондент-автор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, әл-Фараби көшесі, Алматы, Қазақстан

Хаслина бинти Хассан – қауымдастырылған профессор, PhD докторы, Малайзия Халықаралық Ислам университетінің Академиялық басқару және қабылдау бөлімі директоры, Куала-Лумпур, Малайзия

Сведения об авторах:

Палтөре Ықтияр – доктор философии (PhD) по востоковедению (арабистика), директор департамента науки и инноваций Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Қожабекова Раушан Санатовна – автор для корреспонденции, докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Хаслина бинти Хассан – доцент, доктор философии, директор отдела академического управления и приёма. Международный исламский университет Малайзии, Куала-Лумпур, Малайзия

Information about authors:

Paltore Yktyar – PhD in Oriental Studies (Arabic studies), Director of Science and Innovation Department at Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

Kozhabekova Raushan – Corresponding author, PhD student at al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Haslina Binti Hassan. – Assoc. Prof. Dr. Director, Academic Management and Admissions Division. International Islamic University Malaysia, Kuala-Lumpur, Malaysia

Келіп түсті 25 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

¹Ошакбаева А.Б. ²Шаймердинова Н.Г.

^{1,2}Евразийский Национальный Университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail: ¹aliyaoshakbaeva@gmail.com, ²nurila1607@mail.ru

РОЛЬ И МЕСТО ЖЕНЩИН В ЯПОНСКОЙ КУЛЬТУРЕ: ДРЕВНИЕ ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация. Целью данной статьи является исследование изменений в роли и месте женщин в японской культуре, начиная с древних времен до современности. В статье анализируется, как культурные, социальные и исторические факторы формировали восприятие женщин в японском обществе и как эти изменения проявляются в контексте глобализации и современной японской культуры. Задачи исследования: изучить традиционные представления о роли женщин в японском обществе (в частности, в эпоху Эдо и до неё), исследуя их связь с конфуцианскими взглядами; оценить, как западные влияния и процессы модернизации в эпоху Мэйдзи (1868–1912) изменили роль женщин в японской культуре; рассмотреть роль женщин в Японии в XX и XXI веках с учетом изменения социально-экономических условий и изменения общественных норм. В данной статье были использованы методы исторического анализа, сравнительного анализа, а также контент-анализа для изучения изображений женщин в японских культурных артефактах (литературе, искусстве, кино и т.д.). Эмпирические данные были собраны из исторических текстов, современных исследований, а также из наблюдений за текущими социальными трендами и культурной продукцией. Новизна работы заключается в комплексном подходе, который включает как исторический, так и современный контекст в анализе изменений роли женщин в японской культуре. Особое внимание уделено изменениям, происходящим в японском обществе в последние десятилетия, а также влиянию массовой культуры на восприятие роли женщин в современном японском обществе. Результаты исследования выявили, что традиционная роль женщин в японской культуре была сильно ограничена социальными и религиозными нормами, что проявлялось в ожиданиях о роли домохозяйки, жены и матери. Однако модернизация Японии, а также влияние западных ценностей, значительно изменили эту картину, открыв новые возможности для женщин в образовании, труде и политике, что отразилось в XX и XXI веках, когда женщины в Японии столкнулись с новыми вызовами, связанными с феминизмом и гендерным равенством. Статья демонстрирует сложность и многогранность изменений, происходящих в роли и месте женщин в японской культуре.

Ключевые слова: японская культура, роль женщин, традиции и модернизация, феминизм в Японии, социальные изменения, японское общество, глобализация.

Введение

Вопрос роли и положения женщин в японской культуре продолжает оставаться актуальной темой для междисциплинарных исследований в области социологии, культурологии и гендерных исследований. Эволюция гендерных отношений в Японии, особенно трансформация социальной роли женщины, является важным индикатором изменений в структуре общества и культуры этой страны, отражая не только внутренние социокультурные процессы, но и воздействие глобальных тенденций. Традиционно роль женщин в японском обществе была ограничена домашними обязанностями и семейными функциями, что было закреплено в рамках патриархальных и конфуцианских норм, характеризующих японскую культуру. Однако начиная с конца XIX века, с приходом эпохи модернизации и западных влияний, произошли существенные изменения в социальном

статусе женщин, которые продолжились и в XX—XXI веках, когда Япония стала активно интегрироваться в глобальный мир.

Современные социальные и культурные преобразования в Японии связаны с процессами индустриализации, урбанизации и глобализации, которые в значительной степени изменили традиционные представления о гендерных ролях. В последние десятилетия наблюдается активизация феминистских движений и усиление дискурса о гендерном равенстве, что не только меняет социальную роль женщин, но и оказывает влияние на культурные представления о женской идентичности.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа изменений в роли женщин в японской культуре на стыке традиционных и современных представлений. Изучение этих изменений важно не только для понимания особенностей японского общества, но и для более широкого осмысления процессов, происходящих в рамках глобальных трансформаций, включая и феминистской теории на восприятие женской идентичности. Исследование роли женщин в японской культуре позволяет раскрыть противоречия между сохранением традиционных гендерных стереотипов и стремлением к социальной и культурной эмансипации женщин в условиях глобализации и постиндустриального общества.

Цель данного исследования заключается в анализе эволюции роли женщин в японской культуре от традиционных моделей до современных реалий, с акцентом на влияние социально-экономических, культурных и глобализационных факторов. Задачи исследования включают анализ традиционных гендерных ролей в японской культуре, выявление изменений, произошедших в эпоху модернизации и индустриализации, а также оценку воздействия массовой культуры и феминистских движений на восприятие женщин в Японии в XX и XXI веках.

Материалы и методы исследования

При работе над статьей были использованы главным образом публикации различных исследователей, в которых прямо или косвенно рассматриваются аспекты, связанные с ролью женщин в японском обществе. Для достижения поставленных целей и задач в данной статье использован комплексный подход, включающий как историко-культурный, так и эмпирический анализ. В основе исследования лежат как качественные, так и количественные методы анализа, что позволяет глубоко изучить динамику изменений в роли женщин в японской культуре и понять их взаимосвязь с социальными, культурными и историческими процессами. Для выявления изменений в представлениях о роли женщин в японской культуре с древности до современности применён метод историко-культурного анализа. Это позволило исследовать, как традиционные представления о женской роли в японском обществе, в частности в эпохи Эдо и Мэйдзи, взаимодействовали с изменениями, происходившими в японской культуре под воздействием модернизации и западных влияний. В рамках этого метода были использованы исторические источники, такие как классическая японская литература, философские трактаты, религиозные тексты (синтоизм и буддизм), а также материалы, отражающие социальные и семейные нормы того времени. Для исследования роли женщин в японской массовой культуре был применён метод контент-анализа, направленный на изучение изображений женщин в кино и телевидении. Этот метод позволил выявить основные стереотипы и типы женских персонажей, а также проследить, как эти образы изменяются в ответ на социальные изменения. В исследование были включены как классические произведения японской культуры, так и современные работы, отражающие текущие культурные тренды. В целях более глубокой оценки восприятия женщин в японском обществе был использован социологический подход, включающий анализ статистических данных о положении женщин в сфере образования, труда и политики. Для этого были использованы материалы национальных исследований, отчёты

государственных и частных организаций, а также данные о гендерном равенстве, представленности женщин в трудовой сфере, на руководящих постах, а также в медиа. Для выявления общих тенденций в восприятии роли женщин в японской культуре был использован метод сравнительного анализа. Это позволило провести параллели между изменениями в роли женщин Японии, произошедшими с древних времен и до современности, особенно в контексте модернизационных процессов.

Обсуждение

Роль и место женщин в японской традиции стали объектом изучения ряда известных ученых, которые внесли значительный вклад в исследование социальной, культурной и религиозной динамики Японии. Существует несколько значимых научных трудов, в которых исследуются японские женщины с разных точек зрения — от исторического и культурного до социальных и политических аспектов. Ниже представлены несколько известных работ и исследований, которые описывают жизнь японских женщин в разные исторические периоды.

Исследовательская работа "The World of the Shining Prince: «Court Life in Ancient Japan» («Мир Сияющего Принца: Придворная жизнь в Древней Японии») - английского писателя, переводчика и редактора в области японских исследований Ивана Морриса (1925 – 1976 гг.), анализирует японскую литературу периода Хэйан (794–1185 гг.) и описывает положение женщин при японском императорском дворе. Автор много писал о древней культуре Японии и современной политике, а также перевел множество произведений классической и современной литературы. Моррис подробно рассматривает роль женщин в японском обществе того времени, включая знаменитую фигуру Мурасаки Шикибу, автора «Повести о Гэндзи». Моррис, беря за основу литературные произведения японского периода Хэйан, воссоздает эпоху, когда женщина задавала культурный тон. Сосредоточившись на мире императорского двора - мире, которым так восхищались Вирджиния Вульф и другие, он описывает политику, общество, религиозную жизнь и суеверия того времени, предоставляя подробные изображения повседневной жизни придворных, культа красоты, который они поддерживали, и сложных отношений между мужчинами и женщинами этой среды.

Австрийский путешественник и писатель Эрнест Фон Гессе-Вартег (1881 – 1918 гг.), во время своего кургосветного путешествия посетив Японию, подробно описывал жизнь и традиции японцев эпохи Эдо в своей книге «Япония и японцы : жизнь, нравы и обычаи современной Японии». В данном труде отдельная глава посвящена японским женщинам: их образу жизни, их роли в обществе и семейно-бытовых отношениях, особенно взаимоотношениям в семье и их положению в ней.

Также существует ряд других трудов. Например: в исследовании Барабары Молони, американского профессора истории в Университете Санта-Клары и автора многочисленных книг и статей о гендере в Японии, "Women of the Meiji Period" («Женщины эпохи Мэйдзи») рассматривается положение женщин в Японии в эпоху Мэйдзи (1868–1912 гг.). Молони анализирует изменения, произошедшие в жизни японских женщин в связи с модернизацией страны, включая образование, трудовую деятельность и социальные реформы.

Эти и многие другие исследования позволяют получить всестороннее представление о социальном статусе японских женщин в различные исторические периоды, анализируя их роль в различных сферах общественной жизни. Они охватывают широкий спектр аспектов — от участия в культурной и художественной деятельности до влияния на социальные трансформации и политические процессы в японском обществе. Особое внимание уделяется гендерным нормам, правовому положению женщин, их образовательным возможностям, а также степени их вовлечённости в государственные процессы.

В разные исторические периоды Японии семья и положение женщины в ней проходила трансформации: от полигамного устройства с многообразными семейно- родственными отношениям (III в. до н. э. — XII в. н. э.) к патриархальной клановой модели

семьи из (XIII–XIX вв.). Только после Второй мировой войны закрепились современная модель японской семьи, впервые упоминания о которой проявились еще в XIX в. в официальных документах. На образ жизни японцев во всех аспектах жизни много столетий оказывало влияние учение конфуцианство, которое во времена правления сёгуна Токугавы (1603–1868) становится официальной идеологией. Благодаря данному учению образовалось японское общество, которое отличалось устойчивой иерархичностью, где важную роль играли происхождение человека, возраст, пол, занимаемая должность или профессия. Социальный статус диктовал каждому индивиду установленные нормы поведения (Радуль-Затуловский, с. 265–270). Отношения в семье строились на основе уважения и верности по иерархической лестнице (Пронников, Ладанов, с. 45–47). Японские женщины должны были следовать главному правилу, согласно которому от них требовалось быть хорошими женами и мудрыми матерями для детей. Это правило было неизменным в строгом японском обществе вплоть до XX в., согласно которому первоочередными обязанностями женщины были поддержание домашнего очага и правильное воспитание детей. Женщину называли опорой дома (Воркина, с. 97).

Согласно исследованиям археологов, Япония, как и многие страны, в своей истории пережила период матриархата, когда женщины занимали очень высокое положение в иерархической структуре общества, вплоть до его управления. В ту эпоху существовал культ плодородия, основой которого во многих культурах являлось женское начало. Согласно синтоизма, великая богиня солнца Аматерасу была одной из главных божеств и прародительницей императорского рода. На рубеже II и III веков начали складываться условия для перехода японского общества к патриархальной модели и формирования культа вождя мужского пола. (Де-Воллан, с. 22).

Период с 250 по 538 годы стал первым значимым этапом в изменении положения женщин в Японии. Исключение женщин из таких сфер деятельности, как военное дело и охота, привело к углублению гендерного разделения в социальной структуре общества. Женщины оставались важными фигурами в этом периоде, но их роль была ограничена за пределами экономической деятельности, что объективно вело к зависимости от мужского общества. В период проникновения в Японию буддизма из Китая (VI в.) именно женщины первыми уверовали в эту религию. Буддийские монахини имели такое же положение как и мужчины-монахи в период Нара (710–794 гг.). В целом правовой статус женщин позволял не платить налогов, наследовать имущество наравне с членами семьи мужского пола, подать на развод и повторно вступить в брачные отношения (Курихара, с. 2-5).

Период Хэйан (794-1185) считается одним из наиболее значимых этапов в развитии японской культуры. Специалисты в области искусства отмечают его как период высокой культурной исключительности. В это время происходило активное развитие письменности, живописи, литературного творчества. Особую роль в создании художественных и литературных произведений играли сословие аристократов, многие из которых, включая женщин, внесли значительный вклад, создавая известные художественные произведения. Классическая японская литература обязана своими величайшими произведениями также и женщинам. Наиболее выдающимися среди них являются Сэй-Сёнагон, автор произведения «Записки у изголовья», где описываются картины повседневности, сатирические анекдоты, изящные новеллы и лирические стихотворения, образы природы, описания роскошных придворных церемоний, поэтические медитации, а также искусно выполненные изображения традиций и устоев; также Мурасаки Сикибу, написавшая «Гэндзи-моногатари», которое представляет собой переплетение таких жанров, как проза, живопись и поэзия. В этот период культурные традиции Японии развиваются в феминном направлении, в противовес следующим периодам, когда у власти находилась военная аристократия, и ударение во всех аспектах жизнедеятельности делалось на грубость, дерзкость и враждебность. Эта эпоха ознаменовалась изысканностью, утонченностью и рафинированной элегантностью в манерах

высшего общества, также еще романтизировались отношения между противоположными полами. В то время были популярны любовные признания, выраженные в поэтической форме, где были глубоко описаны нежные и страстные волнения души. Женская лирика исполнена меланхолией и пронизана тоской по утраченной любви и предвкушением появления любимого.

Однако в эпоху Хэйан произошли кардинальные перемены, когда новые буддийские школы признали женщину «ритуально нечистой» и не позволили ей достичь просветления. Они утверждали, что «женщины посланцы ада, которые могут уничтожить семена Будды» (Курихара, с. 1). Для искупления грехов женщинам назначались три послушания: перед родителями, мужем и сыновьями. В результате, буддизм установил первую четкую концепцию женской роли, в которой женщина зависела от мужчин. Таким образом, роль женщин в японском обществе начало принимать иной облик. Женщины стали находиться под строгим контролем, то есть выезжать за пределы дома, не получив разрешения у супруга или отца, могло иметь серьезные последствия в виде наказания. Также имели место ограничения для получения хорошего образования. Кроме того они должны были быть неслышимыми и невидимыми, в противном случае муж мог официально подать на развод (Фудзиварано, с. 151).

С приходом к власти династии Токугава, под влиянием военной администрации и интенсивной адаптации китайских традиций и социальных структур, патриархат в Японии достиг своей окончательной консолидации. В этот период статусные женщины были сведены к роли служанки и объекта для продолжения рода. Не существовало какой-либо деятельности для них кроме как забота о доме. Все обучение женщин ограничивалось только базовыми навыками арифметики и письма, кулинарным искусством, рукоделием, чайной церемонией и музицированием, об их интеллектуальном развитии речь в тот период не стояла.

В эпоху Эдо (1603-1868) женщины полностью лишались каких-либо прав. Все их существование было предназначено только для того, чтобы быть посвященными семейным обязанностям, за основу которого была абсолютная покорность главе семьи. Основная роль, которая отводилась женщинам - это родить наследника и быть образцовой матерью. В то время существовали правила воспитания девочек для становления в будущем хорошей женой, которые были описаны в «Великом наставлении для женщин», представляющий собой кодекс морали, проистекающий из основ конфуцианства, где главными являлись три формы покорности: в детстве — отцу, в браке — мужу, в старости — сыновьям. Девочки были лишены возможности получать полноценное образование, которое было доступно для мальчиков (Ютака).

Одним из наиболее известных трактатов, посвященных вопросам воспитания женщин в Японии, является Онна даигаку («Великое учение для женщин»), авторство которого приписывается Каибара Эккену. Структура трактата включает двенадцать глав, утверждающих необходимость женского подчинения мужчине и ограниченности её деятельности исключительно рамками домашнего хозяйства. (Мак-Клейн, с. 45). В трактате указывалось, что «молодая женщина никогда не должна уклоняться от приказаний родителей своего мужа; она должна обо всем спрашивать их и повиноваться им беспрекословно; если они даже ненавидят и бранят ее, она обязана молчать. Она не должна эгоистично думать, прежде всего, о своих родителях. Ее внимание должно быть отдано с начала родителям мужа, затем его братьям и сестрам. Жена должна смотреть на своего мужа снизу вверх, как если бы он был небом; она неустанно, во всех случаях жизни, должна следовать за мужем, чтобы избежать небесной кары. Ревность ей не должна и снится, ибо ревностью она только оттолкнет от себя мужа и сделается в его глазах невыносимой. Жена должна вставать рано утром и ложиться поздно вечером. Вместо того чтобы спать днем, она должна заботиться о своем хозяйстве и неустанно ткать, шить и прясть».

Этот период запомнился полным ограничением женщин в обществе. Во влиятельных семьях женщины находились в строгой изоляции, поскольку отцы семейств лишали их возможности общаться с внешним миром, а в городском пространстве присутствовали главным образом женщины, принадлежащие к обслуживающему классу и также женщин, чья деятельность была связана с индустрией удовольствий. Рождение одних лишь дочерей считалось трагедией, так как семья оставалась без наследника, способного унаследовать фамилию и состояние. В эпоху Эдо женщина не имела имущественных прав, за исключением личных вещей и предметов обихода, и вынужденно терпела презрительное отношение, сохраняя внешнее достоинство. Также женщины из высшего общества не имели права выбрать какую-либо профессию, в этом отношении низшим слоям предоставлялось больше возможностей – женщины могли работать обслугой наравне с мужчинами, в том числе и со своими мужьями, что давало им право голоса. Как отмечает Эрнест Фон Гессе- Вартег «самыми счастливыми женами в Японии могут считаться женщины, принадлежащие к низшим классам населения, и особенно в деревнях. Мужья не имеют достаточно средств для того, чтобы взять себе еще жен, а «нужда не знает закона» (Гессе-Вартег, с. 95). В богатых же семьях женщины вынуждены были быть более терпимы, так как находились в полной власти мужа и в беспрекословном подчинении. После рождения первого ребенка глава семьи был вправе отдалиться от супруги и в дальнейшем привести в дом вторую или третью жену, и конечно же, первая жена должна была принять это смиренно и с улыбкой на устах, так как полностью была зависима от мужа.

В японской традиционной культуре жена является частью мужа, поэтому мужья публично не демонстрируют нежных чувств и не высказывают хвалебных слов своим женам, так как восхваляя ее, он превозносит и себя. По той же причине у японцев не принято говорить «я тебя люблю», кроме того глава семьи употребляет несколько пренебрежительные прозвища для жены. Супруги редко появлялись вместе на публике, а совместные трапезы в доме также не были приняты. Какие-либо тактильные проявления любви воспринимались японцами той эпохи как недопустимыми и даже варварскими. Японские нормы поведения существенно отличались от европейского, где принято проявлять галантность по отношению к женщине, идя на определенные уступки и оказывая внимание в сложных бытовых ситуациях. В японских традициях женщина рассматривалась как прислуживающая фигура, она должна была демонстрировать подчеркнутое почтение к мужчине, и в то же время в ситуациях, например, когда необходимо пододвинуть какой-либо предмет мебели, ей нужно было справляться самостоятельно.

В период Эдо девушки могли вступить в брак с начиная с восемнадцати лет, причем чувства девушки к молодому человеку не играли никакой роли, достаточно было согласия ее родителей и благожелательного отношения жениха. В случае, если девушка в браке не соответствовала каким-либо требованиям, ее могли вернуть к родителям в течение нескольких месяцев. Если по каким-то причинам молодожены жили в доме родителей мужа, новоиспеченная невестка должна была полностью им подчиняться, терпеливо выполнять любые их требования и молча переносить брань, по сути в этом случае у нее было положение, приближенное к роли служанки. После вступления в брак социальный статус мужчины не влек за собой трансформации его образа жизни, оставаясь идентичным добрачному периоду. От него не требовалось демонстрации супружеской привязанности и моногамии. Он сохранял право приводить в дом наложниц и проводить значительное время вне семейного очага. С рождением первенца часто наблюдалась тенденция к увеличению эмоциональной и бытовой дистанции супруга, что сопровождалось установлением дополнительных внебрачных связей. При этом женщина, ограниченная рамками патриархальных норм, была вынуждена воздерживаться от выражения протеста и сохранять покорность. В системе ценностей данного периода женщина была лишена автономии и рассматривалась исключительно через призму ее функциональной полезности для семьи и

супруга. Ее долг заключался в неустанном служении мужу: она должна была внимать его словам с неизменной улыбкой, заботиться о его благополучии, выполнять все домашние обязанности и даже оказывать помощь в таких мелочах, как переодевание. Для женщин из обеспеченных слоев общества выполнение этих обязанностей, традиционно свойственных слугам, становилось символом высокой нравственности и добропорядочности. Образ жизни женщины строго регламентировался, лишая ее права на личное время, развлечения и духовные поиски. Строгий распорядок дня, умеренность в пище и напитках, а также отказ от чрезмерного увлечения религией были обязательными нормами поведения, подкрепленными общественным осуждением. Говоря о разводах, они происходили нередко, однако были большей частью присущи семьям из низших слоев общества, аристократы же разводились крайне редко, главным образом из-за того, что часто родители женщины имели высокое происхождение и власть. В случае развода дети определенно оставались с мужчиной, а женщина уходила в свой отчий дом.

У женщин среднего и низшего классов периода Эдо большого выбора реализоваться в жизни, кроме как выйти замуж, особо не наблюдалось. Для них существовала только альтернатива поселиться в увеселительных кварталах, став гейшей или будучи проданной собственными родителями в публичный дом. В этом контексте женщина была превращена в элемент декора, лишённый самостоятельности и индивидуальности. Немаловажную роль в определении статуса женщины играл ее возраст – чем она старше, тем выше ее положение в обществе. К пожилому возрасту она уже сумела накопить определенный капитал, что давало ей большую свободу и возможность определять свою дальнейшую судьбу (Безпрозванная, с. 14–15).

После Реставрации Мэйдзи (1868-1912) в Японии усилилось влияние европейских взглядов на положение женщины в обществе. Полигамные отношения стали осуждаться, хотя полностью не исчезли. Новый Гражданский кодекс, принятый в этот период, узаконил возможность развода как по взаимному согласию супругов, так и через судебное разбирательство. В отличие от прежнего законодательства, перечень оснований для развода был сокращен, однако двоеженство, супружеская измена, преднамеренный уход из семьи, жестокое обращение, грубые оскорбления и исчезновение без вести остались вескими причинами для расторжения брака.

Однако в эпоху Мэйдзи на законодательном уровне был сохранён и укреплен традиционный консервативный взгляд на роль женщины в обществе. В соответствии с положениями Гражданского кодекса 1898 года женщины были официально лишены права голоса и возможности принимать участие в политической деятельности, включая участие в собраниях и митингах (Полсон, с. 14–15). Вступая в брак, женщина становилась частью семьи супруга и официально включалась в её регистрационные записи, утрачивая контроль над своим имуществом, которое переходило под управление родственников супруга. Исключительное право на воспитание и опеку над детьми закреплялось за отцом. Внебрачные сыновья мужа, если таковые были, обладали преимущественными наследственными правами по сравнению с законнорождёнными дочерьми. Женщина не имела юридических оснований для инициирования развода.

Образовательная реформа 1871 года предусматривала для девушек лишь базовый курс начального обучения, достаточный для подготовки их к традиционной семейной роли. (Фудзимура-Фанселоу, с. 94). Первые учебные заведения для девушек были основаны христианскими миссионерами. Расширение кругозора и рост духовной самостоятельности девушек вызывали недовольство в обществе, поскольку нередко приводили к конфликтам в семьях. Широко распространилось убеждение, что образование женщин способно подорвать традиционные устои, формировавшиеся веками, в связи с этим на первый план ставилось их нравственное воспитание.

В эпоху Мэйдзи, с увеличением притока иностранных граждан в Японию, правительство впервые признало необходимость получения образования для женщин. Их взаимодействие с представительницами европейских культур, представляющих совершенно другие социокультурные традиции, способствовало переосмыслению общественных взглядов на роль женщины. Сложившаяся историческая ситуация создавала благоприятные условия для подобных трансформаций.

В 1901 году в Японии был основан первый женский университет, который стал первым учебным заведением подобного типа в стране. Его основоположником выступил Нарусэ Дзисо, происходивший из самурайского сословия и живший в период упадка эпохи Эдо. Получив образование за границей и приняв христианство, он был глубоко убеждён в необходимости преобразования социального статуса женщин в японском обществе. Нарусэ полагал, что без доступа к образованию и активного участия женщин в общественной жизни страна окажется лишённой перспективного развития. В структуре учебного заведения были представлены факультеты домоводства, английской и японской литературы. Очевидно, что образовательный процесс был ориентирован преимущественно на гуманитарные дисциплины и подготовку к ведению хозяйства, тогда как точным наукам уделялось значительно меньше внимания. Японский женский университет по-прежнему занимает ведущие позиции среди частных высших учебных заведений страны.

В условиях стремительного роста экономики японки начали активно интегрироваться в сферу производства. Малограмотные девушки, преимущественно из сельских регионов, на длительный период направлялись на работу на фабрики в города, стремясь накопить средства либо для финансовой поддержки своих семей (Такаши Кояма, с. 13). Женщины трудились до поздна в крайне тяжёлых условиях. Ограниченный уровень образования лишал их возможности претендовать на более престижные и менее изнурительные виды занятий. Однако государственные власти не предпринимали мер для улучшения их положения, поскольку воспринимали женщин исключительно в контексте традиционной роли домохозяйки.

Период Тайсё (1912–1926) стал важным этапом в изменении социального положения женщин в Японии, характеризуюсь общими процессами либерализации и формированием феминистского движения, направленного на расширение их прав. Одним из направлений этого движения было создание женских организаций и отстаивание избирательных прав. В 1920 году была учреждена первая общенациональная женская ассоциация – «Новая женская ассоциация», основанная Хирацукой Райти и Итикавой Фусаэ. В результате ее активной деятельности в 1922 году было предоставлено женщинам право участвовать в общественных собраниях. (Фудзимуро-Фанселоу).

Еще одним важным направлением деятельности феминистского движения стало увеличение числа образовательных учреждений для женщин, включая учебные заведения для девочек. Одним из примеров является «Женский английский колледж», учебная программа которого была ориентирована на комплексное развитие студенток и воспитание у них стремления к правовой защищенности. Однако процесс милитаризации Японии привел к прекращению всех крупных социальных движений, в том числе и касательно реформ в сфере расширения прав женщин.

Эпоха Тайсё продлилась недолго, и следующим значимым этапом в развитии Японии стал период американской оккупации, который оказал существенное влияние на культурную и социальную трансформацию страны. В период американской оккупации в Японии была сформирована новая правовая система, обеспечившая женщинам равные права с мужчинами во всех аспектах общественной жизни. Конституция Японии закрепила принцип равенства перед законом, что позволило женщинам принимать равноправное участие в политической и социальной сферах. Были устранены ограничения в образовании, введена юридическая

самостоятельность женщин, обеспечено их равенство в семейных отношениях, включая право на развод и наследование (Полсон, с. 21–22).

Важной вехой стала реформа трудового законодательства 1947 года, закрепившая принципы равной оплаты труда и улучшения условий работы для женщин. Характер внедрения инноваций и уровень их усвоения варьировались в зависимости от ареальных, демографических и социокультурных факторов. Несмотря на трансформацию правового положения женщин, общественные представления об их гендерной роли сохраняли устойчивость. Политическая сфера традиционно оставалась одной из наиболее труднодоступных для женщин. Например По состоянию на 1955 год в составе Палаты представителей находились лишь восемь женщин. Японки продолжали выполнять функции, закрепленные за ними в рамках домашнего пространства, включая ведение хозяйства, воспитание и обучение потомства (Кузнецов).

Японское правительство не предпринимало мер в отношении феминистских инициатив, объясняя это влиянием исторически сложившихся социальных и институциональных факторов, препятствующих установлению гендерного равенства. В результате на рубеже веков сохранялся разрыв между юридическим признанием прав женщин и их фактическим положением в обществе. Широкие слои населения продолжали рассматривать женщин через призму традиционных гендерных ролей. Дискриминационные практики в науке, политике, а также несоответствие заработной платы оставались распространенными явлениями (Цветов, с. 258).

Экономический подъём Японии в 1960-х — начале 1970-х годов способствовал закреплению традиционной гендерной модели, при которой женщины в основном выполняли функции домохозяйек и матерей. Доля неработающих женщин достигла исторического максимума, поскольку мужчины занимали стабильные позиции в компаниях, их зарплаты росли вместе со стажем, что позволяло им полностью обеспечивать семью. Эта система воспроизводила традиционную модель, в которой мужчины обладали исключительными возможностями для карьерного роста и социального продвижения, тогда как женщины оставались в рамках семейных и бытовых обязанностей.

В этот период в Японии для женщин издавались специализированные журналы, содержащие советы по кулинарии, рекомендации по воспитанию детей и обустройству дома, а также информацию о модных тенденциях в современной моде и дизайну. Закрепилось стойкое убеждение, что женщины должны оказывать невидимую поддержку и помощь мужу дома, в то время как успех мужчины в профессиональной сфере во многом зависит от самоотверженного труда его жены.

Экономические последствия нефтяного кризиса 1973 года привели к значительному сокращению мужских доходов, что поставило под вопрос устойчивость традиционной модели распределения семейных обязанностей в Японии (Воркина, с. 77). В новых условиях многие женщины стали откладывать вступление в брак, а также активнее выходили на рынок труда, что способствовало трансформации гендерных ролей в обществе.

Принятие в 1986 году Закона о равных возможностях при трудоустройстве стало важным этапом в расширении прав женщин, предоставив им новые возможности для карьерного роста. Этот процесс сопровождался постепенным осознанием ими собственных социальных и профессиональных перспектив, выходящих за пределы семейной сферы.

В 1980-х годах в Японии один за другим начали появляться журналы, ориентированные на молодых женщин, освещающие различные аспекты их образа жизни. Опубликованные в них рекомендации и статьи способствовали укреплению позитивного отношения женщин к профессиональной деятельности. Постепенно осознание собственной ценности выходило за пределы традиционной роли домохозяйки, а общественное восприятие женского труда становилось более благожелательным. Это способствовало росту уверенности женщин в себе и их активному участию в жизни вне дома.

Между 1975 и 1990-ми годами уровень женской занятости в Японии достиг 50,1 %, что стало важным индикатором трансформации гендерных ролей. В условиях замедления экономического роста всё больше семей переходило к модели двойного дохода, в которых оба супруга были трудоустроены, что привело к снижению доли домохозяйств с «профессиональными домохозяйками». С 1998 года этот показатель демонстрирует устойчивую тенденцию к росту, что напрямую связано с проводимой государством социальной и экономической политикой (Воркина, с. 77–78).

В условиях демографического кризиса и нехватки квалифицированных работников, с которыми Япония столкнулась в конце XX века, возникла необходимость пересмотреть традиционных гендерных ролей. Женщины больше не могли оставаться лишь потенциальным трудовым резервом, а должны были занять активное место в экономической системе. В ответ на эти вызовы в 1999 году был принят «Основной закон о создании общества равных возможностей для мужчин и женщин», направленный на устранение структурного неравенства. Среди приоритетных задач были обозначены расширение доступа женщин к высшему образованию, создание условий для совмещения профессиональной деятельности и материнства, а также стимулирование их вовлеченности в политическую жизнь. Важным направлением государственной политики стало распространение в обществе идей гендерного равенства и формирование нового представления о социальной роли женщин как равноправных участников всех сфер общественной жизни (Основной закон для общества гендерного равенства).

С 2013 года в рамках экономической стратегии правительства Синдзо Абэ было провозглашено «продвижение активной деятельности женщин» как важное направление государственной политики. В официальном заявлении резиденции премьер-министра этот вопрос был включён в три «стрелы» абэномики, подчеркнув его приоритетность. Хотя дискуссии о роли женщин в обществе велись и ранее, именно в этот период был впервые разработан системный подход с конкретными целями. В рамках программы «Блистательные женщины» японкам предоставлялись возможности для повышения квалификации, что позволяло им возобновить профессиональную деятельность, используя ранее приобретённые навыки и знания, а также увеличивало их конкурентоспособность на рынке труда (Воркина, с. 79).

Вовлечение женщин в политические и экономические сферы нередко встречало сопротивление со стороны консервативных слоёв японского общества. Несмотря на постепенное расширение прав и возможностей женщин, дискриминация по половому признаку оставалась серьёзной проблемой. Например, бытовало мнение, что увеличение доли женщин в руководящих органах общественных организаций приводило к удлинению времени заседаний. Кроме того, с точки зрения консерваторов, активное участие женщин в экономике оказывало негативное влияние на демографическую ситуацию и противоречило традиционным культурным ценностям Японии, сформировавшимся за долгий исторический период.

Результаты исследования

Историческое развитие Японии демонстрирует, что вовлечение женщин в общественную жизнь стало важным этапом модернизации страны. Однако, несмотря на значительные социальные изменения, традиционные гендерные установки продолжают оказывать влияние на положение женщин. Восприятие женщины исключительно как «хранительницы очага» остаётся одним из главных факторов, ограничивающих её профессиональную и общественную самореализацию. В то же время японки сталкиваются с высоким уровнем общественного давления, вынуждающим их одновременно соответствовать традиционным семейным ожиданиям и адаптироваться к требованиям современного общества (Воркина, с. 82).

В условиях нарастающего демографического кризиса японское правительство предприняло меры, направленные на стимулирование женщин к отказу от профессиональной деятельности в пользу расширения семейных обязанностей, включая рождение детей и уход за пожилыми родственниками. Данные инициативы были интегрированы в государственные программы, ориентированные на поощрение молодых пар к деторождению и возвращение к традиционной модели семьи, включающей несколько поколений. Однако эти меры не привели к ожидаемому эффекту, и, несмотря на реализацию демографических стратегий, численность экономически активного населения продолжала снижаться вследствие прогрессирующего старения общества.

В японском обществе по-прежнему сохраняются значительные гендерные диспропорции, проявляющиеся в предпочтительном положении мужчин на рынке труда и в общественной сфере. Женщины, несмотря на возросший уровень образования и профессиональные амбиции, сталкиваются с трудностями в карьерном росте, более низкой оплатой труда по сравнению с мужчинами и необходимостью совмещать работу с обязанностями по ведению домашнего хозяйства и воспитанию детей. Данные ограничения формируют социальное давление на женщин. Некоторые исследователи высказывают мнение, что главная цель женского образования в Японии сводится к подготовке дисциплинированных сотрудников, призванных поддерживать рабочую деятельность мужчин (Фудзимото, с. 653), а также к формированию женщин как будущих супругов для обеспечения стабильности семейных отношений.

Вместе с тем всё больше молодых японок сознательно отказываются от вступления в брак и рождения детей, предпочитая сосредоточиться на профессиональном развитии и личной свободе. Многие из них продолжают жить с родителями, что позволяет им избегать финансовых и бытовых трудностей, связанных с самостоятельной жизнью. Этот социальный феномен становится всё более распространённым, отражая изменения в ценностных ориентирах японских девушек и ослабление традиционных установок на семейную жизнь.

Рост уровня образования среди японок также оказал влияние на институт брака. Выпускницы университетов, не встретившие партнёра с соответствующим образовательным уровнем в период учёбы, зачастую предпочитали оставаться незамужними, нежели вступать в брак с мужчиной, имеющим более низкий уровень образования. Это явление подчёркивает сохраняющиеся гендерные и социальные нормы, в рамках которых женщины стремятся к партнёрству на равных, а несоответствие в уровне образования становится препятствием для создания семьи (Раймо и Ивасава).

Хотя вопрос гендерного равенства зачастую рассматривается в контексте прав человека, для японского правительства он имеет важное социально-экономическое значение. Усиление образовательной и профессиональной мобильности женщин привело к изменению структуры семейных отношений: всё больше японок получают возможность строить карьеру за пределами родного города или страны, работать в международных корпорациях и получать образование за рубежом. Однако такая мобильность приводит к ослаблению традиционных семейных связей и сокращению формата расширенной семьи, что, в свою очередь, сказывается на социальной поддержке внутри семьи и усиливает чувство изоляции среди работающих женщин.

Современная японская женщина балансирует между традиционными и новыми ролями, выбирая для себя оптимальную стратегию самореализации. В последние десятилетия наблюдается постепенная трансформация гендерных норм: женщины всё чаще рассматриваются не только как матери и жёны, но и как самостоятельные личности, способные строить карьеру и вносить вклад в общественную жизнь. Несмотря на сохранение элементов патриархальной культуры, японское общество постепенно движется к большей гибкости в восприятии женских ролей, позволяя женщинам сочетать семейные обязанности с активным участием в профессиональной и социальной сферах.

Однако изменения в социальной роли женщин нередко сталкиваются с общественной критикой, корни которой уходят в конфуцианские традиции, веками определявшие структуру японского общества. Восприятие женщины как носительницы семейных ценностей остаётся глубоко укоренённым, а отклонение от традиционных норм вызывает неодобрение. Трансформация семейной структуры в Японии оказала значительное влияние на положение женщин. В прошлом семьи включали несколько поколений родственников, однако с течением времени их состав стал сокращаться. Уже в 1960-х годах традиционная расширенная семья начала уступать место модели семьи, состоящей только из родителей и детей. При этом продолжающееся снижение рождаемости, начавшееся ещё в 1950-х годах, привело к тому, что молодые матери стали получать поддержку в основном лишь от старшего поколения – бабушек и дедушек. Однако такой формат помощи зачастую оказывался недостаточным, что способствовало росту психологического напряжения среди женщин, воспитывающих детей в условиях ограниченной семейной поддержки.

Современные японки стремятся к полноценному участию в общественной и профессиональной жизни, однако их амбиции нередко сталкиваются с устойчивыми гендерными установками, глубоко укоренившимися в японском обществе. Иными словами, многие молодые женщины желают сочетать работу и семейную жизнь, но существующие социальные нормы и структурные ограничения значительно затрудняют этот баланс. Хотя доступ к высшему образованию для женщин расширился, перспективы их карьерного продвижения остаются ограниченными. Это во многом связано с преобладающей социально-политической системой, которая продолжает рассматривать женщин преимущественно в рамках традиционных ролей – хранительницы домашнего очага и матери, а не равноправного участника профессиональной сферы.

Таким образом, изменение традиционных гендерных ролей, сокращение семейных структур и снижение рождаемости создали новые социальные вызовы, среди которых особое место занимает проблема эмоционального и психологического состояния женщин, воспитывающих детей в условиях ослабленной семейной поддержки. В этом контексте снижение рождаемости и кризис традиционной семейной модели рассматриваются как взаимосвязанные проблемы, требующие комплексного решения.

Проблема низкой рождаемости уже давно вызывает обеспокоенность у японского правительства, что стимулирует разработку различных программ, направленных на поддержку матерей и привлечение отцов к выполнению семейных обязанностей. В рамках этих инициатив создаются условия для более комфортного трудоустройства женщин с учётом их индивидуальных потребностей, а также предоставляются консультационные услуги по вопросам воспитания детей, включая запись в дошкольные учреждения и внешкольные кружки (Исследовательская система Маккан Эриксон).

Основной целью данных программ является обеспечение баланса между работой и личной жизнью, что выражается в сокращении продолжительности рабочего дня, предоставлении ежегодного оплачиваемого отпуска и стимулировании участия мужчин в семейных обязанностях. В частности, с 1 апреля 2022 года, согласно новым мерам Министерства здоровья, труда и благополучия, работодатели обязаны гарантировать бесперебойное предоставление отпуска по уходу за ребёнком для отцов. Кроме того, для таких сотрудников организуются специальные тренинги и консультации в рамках проекта «отцов-воспитателей», направленного на повышение их вовлечённости в воспитание детей.

В настоящее время органы местного самоуправления активно ведут работу по поощрению руководителей компаний к внедрению гибких рабочих графиков и расширению возможностей удалённой занятости для женщин. Ожидается, что такие меры будут способствовать улучшению семейного благополучия и эмоционального состояния японских матерей, обеспечивая им большую свободу в совмещении профессиональной деятельности с домашними обязанностями.

В соответствии с изложенным можно заключить, что японское общество переживает значительную культурную и гендерную трансформацию, в рамках которой традиционные модели женской идентичности постепенно сменяются более гибкими и индивидуализированными формами самореализации. Эти изменения создают как новые возможности, так и новые вызовы, требующие адаптации как со стороны государства, так и со стороны самого общества. Развитие социальных институтов, поддержка равноправия и создание благоприятных условий для сочетания семейных и профессиональных обязанностей являются важными аспектами успешного перехода к более инклюзивному и равноправному обществу. В будущем дальнейшие изменения в политике, экономике и социальной сфере могут способствовать не только росту экономического участия женщин, но и формированию более гармоничной модели социальной жизни, где гендерные роли определяются не традиционными установками, а личными предпочтениями и возможностями каждого человека.

Заключение

Японское общество на протяжении последних десятилетий претерпело значительные социальные и культурные трансформации, что особенно отразилось на положении женщин. Исторически закреплённые за ними роли постепенно изменились под влиянием экономических, политических и демографических факторов. С одной стороны, женщины получили доступ к образованию, возможностям карьерного роста и финансовой независимости. С другой стороны, традиционные ожидания в отношении их роли в семье и обществе продолжают оказывать на них значительное давление.

Экономический рост послевоенного периода закрепил модель общества, в котором мужчины выступали в роли единственных кормильцев, а женщины — хранительниц домашнего очага. Однако к 1980-м годам начали формироваться новые тенденции: женщины стали активнее участвовать в профессиональной деятельности, что, в свою очередь, привело к смещению гендерных ролей. Принятие Закона о равных возможностях при трудоустройстве (1986 г.) и последующие инициативы правительства способствовали расширению экономических прав женщин. Тем не менее, закреплённые веками нормы сохраняют своё влияние: работающая женщина по-прежнему сталкивается с необходимостью совмещать карьеру с обязанностями домохозяйки и матери, что усложняется особенностями нуклеарной семьи, лишённой поддержки со стороны расширенного семейного круга.

В 1990-е и 2000-е годы осознание социальной значимости женщин продолжало расти, что отразилось в политике премьер-министра Синдзо Абэ, сделавшего «продвижение активной деятельности женщин» одной из ключевых целей своей экономической стратегии. Однако реализация этих инициатив сталкивалась с консервативными взглядами части общества, согласно которым участие женщин в профессиональной и политической жизни ставило под угрозу традиционную семейную модель.

Низкие показатели рождаемости, ставшие одной из ключевых социальных проблем Японии, побудили правительство внедрять программы, направленные на поддержку матерей и вовлечение мужчин в воспитание детей. Были введены более гибкие рабочие графики, расширены возможности удалённой занятости, а также приняты законы по предоставлению отцам оплачиваемого отпуска по уходу за ребёнком. В 2021 году появились рекомендации о введении четырёхдневной рабочей недели, что должно было способствовать улучшению баланса между работой и личной жизнью.

Несмотря на позитивные изменения, японские женщины продолжают сталкиваться с серьёзными вызовами. Культурные установки, уходящие корнями в конфуцианские представления о семейных ролях, формируют общественные ожидания, согласно которым женщина должна сохранять первоочередное внимание к семье, даже если она строит профессиональную карьеру. В результате возрастает эмоциональная и физическая нагрузка,

что сказывается на их психологическом благополучии.

Таким образом, современная японская женщина стоит на пересечении традиционных ценностей и новых возможностей. Она одновременно стремится к профессиональной самореализации и вынуждена соответствовать ожиданиям общества в рамках семьи. Дальнейшее развитие социальных и политических программ, направленных на поддержку женщин, станет определяющим фактором в формировании более сбалансированной модели гендерных ролей. Только в условиях гармоничного сочетания карьерных амбиций и семейных обязанностей можно достичь устойчивой системы, в которой женщина сможет реализовать себя без чрезмерной нагрузки.

Литература:

Безпрозванная, 2013 – *Безпрозванная Я. М.* Положение женщины в Японии эпохи Токугава // Историческая и социально-образовательная мысль. – Краснодар, 2013. – № 1 (17). – С. 13–16.

Воркина, 2019 – *Воркина К.С.* Японская семья как феномен культуры. М., 2019. 168 с. [Электронный ресурс] URL: <https://mgimo.ru/upload/2019/09/vorkina-diss2.pdf> (дата обращения: 16.01.2025)

Де-Воллан, 1906 – *Де-Воллан Г.* В стране восходящего солнца: очерки и заметки о Японии. – СПб.; М.: Издание Т-ва М. О. Вольф, 1906. – 566 с.

Исследовательская система Маккан Эриксон. Сравнение современных и традиционных матерей // Toyokeizai online. 22.05.2007 [Электронный ресурс] URL: <https://toyokeizai.net/articles/-/1335?page=2> (дата обращения: 26.02.2025). (На яп. яз.)

Кузнецов, 2010 – *Кузнецов С. И.* Женщина в политической жизни современной Японии // Женщина в истории России XVIII–XXI веков: Восьмые Щаповские чтения. (Иркутск, 1 окт. 2010 г.). – Иркутск, 2010. – С. 108–114.

Курихара, 2003 – *Курихара Тошиэ.* История женщин в японском буддизме: взгляды Нитирэна на просветление женщин // Журнал восточных исследований. – 2003. – № 13. – С. 94–118. Мак-Клейн, 2006 – *Мак-Клейн Дж. Л.* Япония. От сегуната Токугавы – в XXI век. М., 2006.

Мишин, 2009 – *Мишин А. А.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник // Конституция Японии (1947 г.) – М.: Юстицинформ, 2009. – С. 303–306.

Основной закон для общества гендерного равенства: закон № 78 от 1999 г. [Электронный ресурс] URL: <http://qps.ru/uOSHe> (дата обращения: 15.02.2025)

Полсон, 1978 – *Полсон Дж.* Эволюция женского идеала // Женщины в меняющейся Японии. – Издательство Стэнфордского университета, 1978. – С. 1–25.

Проект «отцов-воспитателей» // Министерство здравоохранения, труда и социального обеспечения (МЗТСО) [Электронный ресурс] URL: https://ikumen-project.mhlw.go.jp/kaisei_point/ (дата обращения: 26.02.2025). (На яп. яз.)

Пронников, Ладанов, 1983 – *Пронников В.А., Ладанов И.Д.* Японцы. Этнографические очерки. М.: Наука: Главная редакция восточной литературы, 1983. С. 270

Радуль-Затуловский, 2013 – *Радуль-Затуловский Я.Б.* Конфуцианство и его распространение в Японии. М.: Либроком, 2013. С. 456

Раймо и Ивасава, 2005 – *Раймо Джеймс и Ивасава Михо.* Несоответствия на рынке брака в Японии: альтернативный взгляд на связь между женским образованием и браком. American Sociological Review, 2005. – С. 801–822.

Такаши Кояма, 1961 – *Такаши Кояма.* Изменение социального положения женщин в Японии. – ЮНЕСКО, 1961. – 152 с.

Фон Гессе-Вартег, 1904 – *Эрнест Фон Гессе-Вартег.* Япония и японцы. Жизнь, нравы и обычаи современной Японии. Изд. А.Ф. Девриана СПб., 1904. С. 344

Фудзиварано, 2009 – *Фудзивара-но Акихира*. Новые записи о «саругаку» // Япония в эпоху Хэйан: хрестоматия. М.: Ин-т. вост. культур и античности, 2009. С. 147–153.

Фудзимура-Фанселоу, 2011 – *Фудзимура-Фанселоу Кумико*. Преобразование Японии: как феминизм и разнообразие меняют ситуацию. – Feminist Press в CUNY, 2011. 560 с.

Цветов, 1986 – *Цветов В.* Пятнадцатый камень сада Реандзи / В. Цветов. М. : Изд-во полит. лит., 1986. 302 с.

Ютака, 2000 – *Ютака Ябута*. Заново открывая женщин в Японии Токугава: цикл лекций. - Гарвардский университет, 2000. 21 с.

References:

Bezprozvannaya, 2013 – *Bezprozvannaya Ya. M.* Polozheniye zhenshchiny v Yaponii epokhi Tokugava // Istoricheskaya i sotsialno-obrazovatel'naya mysl. – Krasnodar, 2013. – № 1 (17). – S. 13–16. (in Rus.)

Vorkina, 2019 – *Vorkina K.S.* Yaponskaya semya kak fenomen kultury. M., 2019. 168 с. [Elektronny resurs] URL: <https://mgimo.ru/upload/2019/09/vorkina-diss2.pdf> (data obrashcheniya: 16.01.2025) (in Rus.)

De-Vollan, 1906 – *De-Vollan G.* V strane voskhodyashchego solntsa: ocherki i zametki o Yaponii. – SPb.; M.: Izdaniye T-va M. O. Volf, 1906. – 566 s. (in Rus.)

Issledovatel'skaya sistema Makkan Erikson. Sravneniye sovremennykh i traditsionnykh materey // Toyokeizai online. 22.05.2007 [Elektronny resurs] URL: <https://toyokeizai.net/articles/-/1335?page=2> (data obrashcheniya: 26.02.2025). (in yap)

Kuznetsov, 2010 – *Kuznetsov S. I.* Zhenshchina v politicheskoy zhizni sovremennoy Yaponii // Zhenshchina v istorii Rossii XVIII–XXI vekov: Vosmye Shchapovskiye chteniya. (Irkutsk, 1 okt. 2010 g.). – Irkutsk, 2010. – С. 108–114. (in Rus.)

Kurikhara, 2003 – *Kurikhara Toshiye*. Istoriya zhenshchin v yaponskom buddizme: vzglyady Nitirena na prosvetleniye zhenshchin // Zhurnal vostochnykh issledovaniy. – 2003. – № 13. – S. 94–118. Mak-Kleyn, 2006 – Mak-Kleyn Dzh. L. Yaponiya. Ot segunata Tokugavy – v XXI vek. M., 2006. (in Rus.)

Mishin, 2009 – *Mishin A. A.* Konstitutsionnoye (gosudarstvennoye) pravo zarubezhnykh stran: uchebnik // Konstitutsiya Yaponii (1947 g.) – M.: Yustitsinform, 2009. – S. 303–306. (in Rus.)

Osnovnoy zakon dlya obshchestva gendernogo ravenstva: zakon № 78 ot 1999 g. [Elektronny resurs] URL: <http://qps.ru/uOSHe> (data obrashcheniya: 15.02.2025) (in Rus.)

Polson, 1978 – *Polson Dzh.* Evolyutsiya zhenskogo ideala // Zhenshchiny v menyayushcheysya Yaponii. – Izdatel'stvo Stenfordskogo universiteta, 1978. – S. 1–25. (in Rus.)

Proyekt «ottsov-vospitateley» // Ministerstvo zdравookhraneniya, truda i sotsialnogo obespecheniya (MZTSO) [Elektronny resurs] URL: https://ikumen-project.mhlw.go.jp/kaisei_point/ (data obrashcheniya: 26.02.2025). (Na yap. yaz.) (in Rus.)

Pronnikov, Ladanov, 1983 – *Pronnikov V.A., Ladanov I.D.* Yapontsy. Etnograficheskiye ocherki. M.: Nauka: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1983. S. 270

Radul-Zatulovsky, 2013 – *Radul-Zatulovsky Ya.B.* Konfutsianstvo i ego rasprostraneniye v Yaponii. M.: Librokom, 2013. S. 456 (in Rus.)

Raymo i Ivasava, 2005 – *Raymo Dzheyms i Ivasava Mikho*. Nesootvetstviya na rynke braka v Yaponii: alternativny vzglyad na svyaz mezhdu zhenskimi obrazovaniyem i brakom. American Sociological Review, 2005. – S. 801–822. (in Rus.)

Takashi Koyama, 1961 – *Takashi Koyama*. Izmeneniye sotsialnogo polozheniya zhenshchin v Yaponii. – YuNESKO, 1961. – 152 s. (in Rus.)

Fon Gesse-Varteg, 1904 – *Ernest Fon Gesse-Varteg*. Yaponiya i yapontsy. Zhizn, nrayy i obychai sovremennoy Yaponii. Izd. A.F. Devriyana SPb., 1904. S. 344 (in Rus.)

Fudzivarano, 2009 – *Fudzivara-no Akikhira*. Novye zapisi o «sarugaku» // Yaponiya v epokhu Kheyana: khrestomatiya. – M.: In-t. vost. kultur i antichnosti, 2009. – S. 147–153. (in Rus.)

Fudzimura-Fanselou, 2011 – *Fudzimura-Fanselou Kumiko*. Preobrazovaniye Yaponii: kak feminizm i raznoobraziye menyayut situatsiyu. – Feminist Press v CUNY, 2011. – 560 s. (in Rus.)

Tsvetov, 1986 – *Tsvetov V.* Pyatnadtsaty kamen sada Reandzi / V. Tsvetov. – M. : Izd-vo polit. lit., 1986. – 302 s. (in Rus.)

Yutaka, 2000 – *Yutaka Yabuta*. Zanovo otkryvaya zhenshchin v Yaponii Tokugava: tsikl lektsy. - Garvardsky universitet, 2000. - 21 s. (in Rus.)

¹Ошакбаева А.Б. ²Шаймердинова Н.Г.

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹aliyaoshakbaeva@gmail.com, ²nurila1607@mail.ru

ЖАПОН МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ МЕН ОРНЫ: ЕЖЕЛГІ ДӘСТҮРЛЕР МЕН ҚАЗІРГІ ЗАМАН

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты - ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін жапон мәдениетіндегі әйелдердің рөлі мен орнындағы өзгерістерді зерттеу. Бұл мақала мәдени, әлеуметтік және тарихи факторлардың жапон қоғамындағы әйелдерді қабылдауын қалай қалыптастырғанын және бұл өзгерістер жаһандану және қазіргі жапон мәдениеті контекстінде қалай көрінетінін қарастырады. Зерттеудің міндеттері: әйелдердің жапон қоғамындағы рөлі туралы дәстүрлі идеяларды (атап айтқанда, Эдо дәуіріндегі және оған дейінгі) зерттеу, олардың конфуциандық көзқарастарымен байланысын зерттеу; Мэйдзи дәуіріндегі (1868–1912) батыс ықпалдары мен модернизация процестерінің жапон мәдениетіндегі әйелдер рөлін қалай өзгерткенін бағалау; XX және XXI ғасырлардағы Жапониядағы әйелдердің рөлін әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың өзгеруін және әлеуметтік нормалардың өзгеруін ескере отырып зерттеу. Бұл мақалада жапон мәдени артефактілеріндегі (әдебиет, өнер, кино және т.б.) әйелдер бейнесін зерттеу үшін тарихи талдау, салыстырмалы талдау және мазмұнды талдау әдістері қолданылады. Эмпирикалық деректер тарихи мәтіндерден, заманауи зерттеулерден және қазіргі әлеуметтік үрдістер мен мәдени өндірісті бақылаулардан жиналды. Жұмыстың жаңалығы оның жапон мәдениетіндегі әйелдер рөлінің өзгерістерін талдаудағы тарихи және қазіргі контексттерді қамтитын кешенді тәсілінде жатыр. Соңғы онжылдықтарда жапон қоғамында болып жатқан өзгерістерге, сондай-ақ қазіргі жапон қоғамындағы әйелдердің рөлін қабылдауға танымал мәдениеттің ықпалына ерекше назар аударылады. Зерттеу нәтижелері жапон мәдениетіндегі әйелдердің дәстүрлі рөлі үй шаруасындағы әйелдің, әйелдің және ананың рөлі туралы күтуден көрінетін әлеуметтік және діни нормалармен қатты шектелгенін көрсетті. Алайда Жапонияның модернизациясы, сондай-ақ Батыс құндылықтарының әсері бұл көріністі айтарлықтай өзгертіп, әйелдерге білім, жұмыс және саясатта жаңа мүмкіндіктер ашты, бұл Жапониядағы әйелдер феминизм мен гендерлік теңдікке байланысты жаңа қиындықтарға тап болған XX - XXI ғасырларда көрініс тапты. Мақалада жапон мәдениетіндегі әйелдердің рөлі мен орнында болып жатқан өзгерістердің күрделілігі мен көп қырлы сипаты көрсетілген.

Кілт сөздер: Жапон мәдениеті, әйелдердің рөлі, дәстүр және модернизация, Жапониядағы феминизм, әлеуметтік өзгерістер, жапон қоғамы, жаһандану.

¹Oshakbayeva A.B. ²Shaimerdinova N.G.

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹aliyaoshakbaeva@gmail.com, ²nurila1607@mail.ru

THE ROLE AND PLACE OF WOMEN IN JAPANESE CULTURE: ANCIENT TRADITIONS AND MODERNITY

Abstract. The purpose of this article is to examine the changes in the role and place of women in Japanese culture from ancient times to the present day. The article analyzes how cultural, social, and historical factors have shaped the perception of women in Japanese society and how these changes manifest themselves in the context of globalization and contemporary Japanese culture. The objectives of the study are to examine traditional ideas about the role of women in Japanese society (in particular, during the Edo period and before it), exploring their relationship with Confucian views; to assess how Western influences and the modernization processes of the Meiji era (1868–1912) changed the role of women in Japanese culture; and to consider the role of women in Japan in the 20th and 21st centuries, taking into account changing socio-economic conditions and changing social norms. This article uses the methods of historical analysis, comparative analysis, and content analysis to study the images of women in Japanese cultural artifacts (literature, art, cinema, etc.). Empirical data were collected from historical texts, contemporary research, and observations of current social trends and cultural production. The novelty of the work lies in its comprehensive approach, which includes both historical and contemporary contexts in the analysis of changes in the role of women in Japanese culture. Particular attention is paid to the changes taking place in Japanese society in recent decades, as well as the influence of popular culture on the perception of the role of women in modern Japanese society. The results of the study revealed that the traditional role of women in Japanese culture was greatly limited by social and religious norms, which was manifested in the expectations of the role of a housewife, wife, and mother. However, the modernization of Japan, as well as the influence of Western values, significantly changed this picture, opening up new opportunities for women in education, labor, and politics, which was reflected in the 20th and 21st centuries, when women in Japan faced new challenges related to feminism and gender equality. The article demonstrates the complexity and multifaceted nature of the changes taking place in the role and place of women in Japanese culture.

Key words: Japanese culture, role of women, traditions and modernization, feminism in Japan, social changes, Japanese society, globalization.

Авторлар туралы мәлімет:

Ошакбаева Әлия Болатқызы, PhD докторант, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Информация об авторах:

Ошакбаева Алия Болатқызы, PhD докторант, кафедра тюркологии, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, кафедра тюркологии, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Information about authors:

Oshakbayeva Aliya Bolatkyzy, PhD doctoral student, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Shaimerdinova Nurila Gabbasovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Келіп түсті 29 сәуір 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

¹Эгамбердиев М. Ш. ²Бекетова Д.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹mirzahan.egamberdiyev@gmail.com, ²danabeketova@gmail.com,

ҚАЗАҚТЫҢ ӘУЛИЕ ӘЙЕЛДЕРІ: ТРАНСЦЕНДЕНТТІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН ӘЛЕУМЕТТІК-ТӘРБИЕЛІК ТӘЖІРИБЕЛЕР

Аңдатпа. Бұл мақала дәстүрлі қазақ қоғамындағы әулие әйелдердің рөлін және олардың рухани-мәдени бағдарлар ретіндегі маңызын зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты – тарихи-этнографиялық деректер негізінде олардың қасиеттілік, тәрбиелік және әлеуметтік функцияларын кешенді талдау болып табылды. Бұл тұлғаларды зерттеу қазақ қоғамының мәдени және әлеуметтік механизмдерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ әйелдердің қоғамдық тәртіп пен дәстүрлерді сақтаудағы рөлін айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеудің әдістемелік негізін тарихи-этнографиялық тәсіл құрайды, оған әдеби, фольклорлық және тарихи деректерді талдау кіреді. Атап айтқанда, Домалақ-ана, Бегім-ана, Рабия Сұлтан Бегім, Айша-бیبі және Қызай-ана сияқты әулие әйелдердің өмірі мен қызметі қарастырылады. Бұл тұлғалар халық арасында қасиетті ретінде құрметтеліп, адам мен құдай әлемінің арасындағы дәнекер рөлін атқарды, моральдық нормалар мен рухани бағдарларды қалыптастыруға ықпал етті және жас ұрпақ тәрбиесіне әсерін тигізді. Зерттеудің теориялық негізін гендерлік зерттеулер, діни философия және мәдени антропология концепциялары құрайды. Бұл тәсілдер әулие әйелдерді діни көшбасшылар және қоғамдағы тұрақтылық пен үйлесімділіктің символдары ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Әулие әйелдер арқылы даналық, төзімділік және рухани тұтастық сияқты маңызды құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал етті. Олар қоғамда моральдық-мәдени нормаларды қалыптастыру үдерісінің маңызды буынына айналып, қол сұғылмас идеалдарды бейнеледі. Зерттеу нәтижелері қазақ қоғамындағы бұл тұлғалардың руханият пен моральдық бағдардың символдары ретіндегі маңызын растайды. Дегенмен, тақырып бойынша зерттеулер мен қолжетімді дереккөздердің жеткіліксіздігі мәселені тереңірек зерделеуді қиындатады. Қорытындыда әулие әйелдердің мәдени және әлеуметтік процестерге ықпалын толыққанды бағалау үшін зерттеу базасын кеңейту қажеттігі атап өтіледі.

Кілт сөздер: әулие әйел, гендер, трансценденттік, тәрбиелік, әлеуметтік, руханият, даналық, құндылықтар, функция.

Кіріспе

Қасиеттілік ұғымы адамзат тарихында мәдени және рухани құндылықтардың ажырамас бөлігі ретінде қалыптасты. Әулиелерге деген құрмет көптеген өркениеттерде қоғамның рухани өмірінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатыны сөзсіз. Қазақ мәдениетінде де қасиетті тұлғаларды қастерлеу мен ұлықтау дәстүрі ерекше маңызға ие екенін ешкім жоққа шығара алмайды. Бұл зерттеудің негізгі өзегі ретінде әулие деңгейіне көтерілген әйелдердің тарихи-мәдени маңыздылығын талдау болып таңдалды. Себебі, әулие әйелдерді зерттеу арқылы қазақ халқының діни сенімдері мен дүниетанымындағы гендерлік ерекшеліктерді, әйелдердің рухани жетекшілік рөлін және олардың қоғамдағы ықпалын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Өйткені, қазақ мәдениетінде әулие әйелдер болып табылатын тұлғалар ерекше құрметке ие, алайда олардың рөлі ерлер әулиелеріне қарағанда жиі назардан тыс қалып жатады. Ал бұл зерттеу өз кезегінде әулие әйелдердің діни және әлеуметтік мәртебесін айқындау арқылы қазақ халқының рухани дәстүрлеріндегі әйел бейнесін жаңаша

қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, әйел әулиелердің халық жадындағы орны мен олардың қоғамға ықпалы және кереметке толы өмірбаяндары арқылы мәдени құндылықтардың қалыптасу үдерісі зерттеледі.

Қазақтың тарихи-мәдени контекстінде әулие әйелдерге қатысты деректер жүйелі ғылыми зерттеуден толық өтпегені байқалады, себебі дәстүрлі қазақ ауыз әдебиеті мен тарихи деректерінде негізінен ер адамдардың рөлі кеңінен баяндалады, ал әйел әулиелердің қасиеттілік феномені ғылыми тұрғыдан терең зерделенбей, аңыздық сипатта қалып келеді. Домалақ ана, Бегім ана, Рәбия Сұлтан бегім, Айша бибі, Қызай ана сынды әулие әйелдер туралы мәліметтер көбінесе фольклорлық сипатқа ие болғандықтан, олардың нақты тарихи дереккөздердегі орны толық анықталмаған. Дегенмен, қазіргі жаһандану жағдайында әлеуметтік желілер мен түрлі медиаплатформаларда аталған әулие әйелдерге қатысты қызығушылық артып, әуесқой түсірілімдер мен бейнероликтер арқылы олардың өмірі мен рухани мұрасы жаңаша интерпретациялануда. Бұл үрдіс әулие әйелдердің қазақ қоғамындағы моральдық-этикалық қағидаларды насихаттауы, даналық пен рухани жетекшілік рөлін атқаруы сынды ерекшеліктерімен тығыз байланысты және олардың мәдениеттегі маңызын қайта қарастыру қажеттілігін айғақтайды (Jibek Joly TV, Қызықты деректер, Abai TV, Khabar TV, Nazyk Alem, Кітап оқы, Sana5).

Қазақ даласында әулие әйелдер рухани жетекші әрі әлеуметтік тұрақтылықтың кепілі ретінде қарастырылған, олардың қызметі діни сенімдермен қатар, қоғамның күнделікті өміріне де ықпал еткен. Кеңестік кезеңде бұл тақырып шектеулі ауқымда зерттеліп, тек тәуелсіздік жылдарында ғана әулие әйелдердің тарихи-мәдени мұрасын жаңаша зерделеу мүмкіндігі пайда болды. Осыған байланысты, зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ қоғамындағы әулие деп қабылданған әйелдердің орны мен ықпалын анықтау деп белгіленді. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: тарихи дереккөздерді, фольклорлық материалдарды және этнографиялық зерттеулерді талдау арқылы әулие әйелдердің халық санасындағы маңызын айқындау; олардың әлеуметтік және рухани қызметінің ерекшеліктерін саралау; кеңестік және қазіргі кезеңдегі көзқарастарды салыстыра отырып, әулие әйелдердің бейнесінің эволюциясын зерттеу.

Мақаланың теориялық және әдіснамалық негізі тарихи-этнографиялық, мәдени-антропологиялық және салыстырмалы талдау әдістеріне сүйенді. Әулие әйелдердің қоғамдық рөлін анықтау үшін тарихи дереккөздер, фольклорлық мұралар мен ауызша тарих кешенді түрде зерттелді. Сонымен қатар, әдеби және тарихи шығармалардағы киелі тұлғалардың бейнесін талдау олардың халық жадындағы орны мен мәдени-рухани мұрадағы маңызын айқындауға мүмкіндік берді. Әулиелік, қасиеттілік және киелілік ұғымдарын түсіндіруде құрылымдық-функционалдық және символдық интерпретация тәсілдері қолданылып, әулие әйелдердің әлеуметтік тұрақтылық пен рухани жетекшілік қызметін атқарудағы ерекшеліктері сараланды. Кеңестік кезең мен тәуелсіздік жылдарындағы ғылыми тұжырымдамалар салыстырылып, әулие әйелдердің тарихи-мәдени бейнесінің өзгеру үдерісі зерттеудің маңызды бағыты ретінде қарастырылды.

Зерттеудің жаңалығы қазақ қоғамындағы әулие әйелдердің әлеуметтік және діни қызметін кешенді түрде қарастыруында жатқанын ешкім жоққа шығара алмайды. Өйткені, бұған дейін бұл тақырып шектеулі зерттеліп, әулие әйелдердің рөлі көбінесе фольклорлық және аңыздық сипатта қарастырылған еді. Ал бұл мақалада қазақ халқының әулие әйелдерге деген көзқарасы тарихи, этнографиялық және мәдени-антропологиялық тұрғыдан жүйелі түрде сараланып, олардың халық санасындағы беделі мен құрметінің себептері талданды. Сонымен бірге, қазіргі заманғы медиакөңістікте әулие әйелдер бейнесінің жаңаша пайымдаулары қарастырылып, олардың рухани-мәдени ықпалының эволюциясы көрсетілді. Осылайша, зерттеу қазақ халқының дәстүрлі құндылықтары мен рухани мәдениетінің сабақтастығын жаңа ғылыми тұрғыдан зерделеуге үлес қосады деуге негіз бар.

Жалпы алғанда, қазақ қоғамында әулие әйелдердің орны мен рөлі ерекше маңызға ие деп нық сеніммен айтуға болады. Бұл зерттеу дәстүрлі дүниетаным мен қазіргі рухани құндылықтар арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Тарихи жадыны сақтау және оны жаңаша пайымдау ұлттық рухани мұраны зерттеудің өзекті мәселелерінің бірі ретінде қарастырылуда. Зерттеудің гипотезасы бойынша, қазақ мәдениетіндегі әулие әйелдер тек діни тұлғалар ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік тұрақтылық пен рухани бірлікті қамтамасыз ететін құндылықтардың сақтаушыларына айналды. Әулие әйелдерге қатысты деректерді жүйелі талдау қазақ мәдениетінің діни және рухани аспектілерінің тереңдігін ашып көрсетуге, сондай-ақ олардың халық санасындағы беделі мен ықпал ету механизмдерін айқындауға мүмкіндік береді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында жалпы әулие деген сатыға тән негізгі екі қасиет анықталды. Біріншіден, әулиелер илаһи және материалдық дүниелер арасындағы дәнекер ретінде қарастырылды. «Әулие» сөзі араб тілінен енген ұғым болып, жаратушының сүйікті құлы, адам тағдырына ықпал ете алатын қасиетті тұлға деген мағына берді (Арабско-русский словарь, 1994: 452). Ислам мистицизмінің көрнекті өкілдері ат-Тустари әл-Жунайд және әл-Харраз әулиелерді діни тәжірибеде кемелдікке жеткен, жаратушы туралы терең білім игерген жандар ретінде сипаттады және әулиелер табиғаттан тыс күшке ие болып, бұл қабілеттері арқылы түрлі ауруларды емдеу, қауіп-қатерден қорғау мен кереметтер жасау мүмкіндігіне ие деп есептелді. Мұндай сенім ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, әулиелердің халық жадындағы рөлін одан әрі нығайтты (Мансұров, 2020: 10).

Екіншіден, әулиелердің ерекшелігі – олардың мол рухани қуаты мен діни адалдығы екені анық. Олар тақуалық, кең дүниетаным және ерекше өмір салты арқылы қоғамда дараланып, қарапайым адамдардан айырмашылығы анық байқалды. Мұндай тұлғалар жеке мүдделерін емес, жалпы қоғам игілігін ойлап, халықтың әл-ауқатын жақсартуға ықпал етті. Әулиелер халық үшін үміт пен ізгіліктің символына айналып, олардың болуы Алланың ерекше нығметі ретінде қабылданды. Әулиелердің рухани беделі ұрпақтар сабақтастығын сақтауға ықпал етіп, олардың даналығы жас буынға өнеге болды (Сәрсембин, 2024: 24).). Осы себепті қазақ халқы асыл тұлғаларды ерекше ілтипатпен құрметтеп, олардың есімдерін фольклор туындыларында дәріптеді, кесенелер тұрғызды және зиярат ету дәстүрін қалыптастырды.

Қазақ қоғамындағы әулие әйелдер бейнесін ғылыми тұрғыдан қарастыру тарихи, мәдени және діни зерттеулердің қиылысында тұрған кешенді мәселе болып табылады. Тақырыпты зерделеу барысында әулие әйелдердің қызметін түсіндіруде тарихи дереккөздер мен фольклорлық материалдардың үйлесімділігі шешуші рөл атқарады деген пайымға көз жеткізілді. Дегенмен, зерттеудің теориялық негізі бірнеше әдіснамалық қиындықтарды туындатты. Олардың қатарында, кеңестік кезеңдегі ғылыми дәстүрлер рухани тұлғалардың қоғамдағы орны мен ықпалын зерттеуді екінші қатарға ығыстырды, бұл тақырыптың біржақты қарастырылуына алып келді (Асфендияров, 1930: 7-8). Қазіргі зерттеулерде болса әулие әйелдерге қатысты деректер көбінесе фольклорлық мұра ретінде ғана қарастырылып, олардың тарихи-әлеуметтік қызметі жеткілікті деңгейде талданбай келеді (Бабалар сөзі, 2006: 400). Кейбір зерттеулерде әулие әйелдердің қасиеттері асыра дәріптеліп, тіпті фактілер бұрмаланған жағдайлар кездеседі. Бұл қазақ халқының тарихи танымын бұрмалап, шынайы ғылыми пайымдаулардан ауытқуға әкелуі мүмкін. Осыған байланысты, тарихи жадыны сақтау мен оны жаңаша пайымдау үшін жаңа теориялық-әдіснамалық көзқарас қажет етілді.

Теориялық-әдіснамалық жағынан тақырыпқа жанама қатысы бар ағылшынтілді зерттеулерге назар аударылды. Олар, әулие әйелдерді зерттеудегі теориялық және әдіснамалық мәселелерді талдау діни бедел, гендерлік иерархия және рухани көшбасшылықтың мәдени-әлеуметтік контекстін түсіндірумен тығыз байланысты. Джон

Коаклидің Орта ғасырлардағы әулие әйелдер туралы зерттеулері олардың харизматикалық билігі мен институционалдық шіркеу билігінің өзара әрекеттесуін талдай отырып, Макс Вебердің харизматикалық билік теориясын негізге алады (Coakley, 2009: 45). Оның тұжырымдамасына сәйкес, әулие әйелдер ресми дінбасылар құрылымынан тыс рухани ықпалға ие болған, бұл оларға діни беделін қалыптастыруға мүмкіндік берген. Әулие әйелдерге қатысты көзқарастар әртүрлі теориялық тәсілдер арқылы зерттелді: бірқатар ғалымдар оларды діни институттармен қарсыластықта болған маргиналды тұлғалар ретінде сипаттаса, басқалары оларды дәстүрлі діни биліктің толықтырушы элементі ретінде қарастырды (Coakley, 2009: 52). Бұл зерттеу батыстық институционалды дін мен харизматикалық биліктің өзара байланысын ашуда маңызды рөл атқарғанымен, әулие әйелдер феноменін тек христиандық контексте қарастырады, ал исламдық және көшпелі қоғамдардағы аналогиялық құрылымдар жеткіліксіз зерттелген. Мұндай шектеулі әдіснамалық ұстаным әулие әйелдердің діни билік жүйесіндегі орнын толыққанды түсінуге мүмкіндік бермейді, сондықтан зерттеуді өркениетаралық және көпсалалы тәсілдермен кеңейту қажеттілігі туындайды.

Гендерлік теория мен экологиялық антропология тұрғысынан қасиетті табиғи орындардағы әйелдердің рөлі діни билік пен экологиялық тұрақтылықтың өзара байланысын талдау үшін маңызды. Н.И. Синтумуленің Африкадағы қасиетті табиғи орындардағы әйелдер қызметін зерттеуі бұл кеңістіктердің гендерлік құрылымдары мен діни тәжірибелердегі орнына назар аударады (Sinthumule, 2022: 87). Автор дәстүрлі көзқарастардың қасиетті кеңістіктерді басқаруда ерлердің үстемдігін бекітетінін атап өтеді, алайда эмпирикалық зерттеулер көрсеткендей, әйелдердің діни рәсімдердегі белсенділігі қасиетті табиғи орындардың рухани және экологиялық тепе-теңдігін сақтауда маңызды рөл атқарған (Sinthumule, 2022: 94). Бұл зерттеу әулие әйелдер қызметінің табиғатты қорғау және қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етудегі маңыздылығын көрсетеді. Алайда, бұл талдаулар негізінен жергілікті антропологиялық зерттеулерге сүйенеді және әулие әйелдердің рухани беделі мен мәдени кодтарын кеңірек өркениеттік контексте қарастырмайды. Осыған байланысты, әулие әйелдер феноменін зерттеудің теориялық- әдіснамалық парадигмасын кеңейту қажет, бұл үшін мәдениетаралық салыстырмалы әдіс, тарихи реконструкция және құрылымдық-функционалдық талдау сияқты тәсілдерді біріктіру ұсынылады. Бұл жаңа теориялық бағыт әулие әйелдердің тарихи және қазіргі қоғамдағы орнын тереңірек түсінуге, сондай-ақ олардың діни, әлеуметтік және құқықтық мәртебесінің эволюциясын кешенді түрде бағалауға мүмкіндік береді.

Әлемдік тарихнамада әулие әйелдер мәселесі кеңінен қарастырылған, бұл тақырыптың дінтану, антропология және тарих ғылымдарындағы өзектілігін көрсетеді. Осы тұрғыда теориялық-әдіснамалық негізі бізге ең жақын зерттеулердің бірі ресейлік ғалым С. Абашиннің еңбектері болып табылады. Ол негізінен Өзбекстандағы қасиетті кеңістіктерді зерттегенімен, оның қолданған әдістері мен талдау тәсілдері қасиетті тұлғалардың әлеуметтік-мәдени феноменін түсіндіруде маңызды болып табылады (Абашин, 2001: 37). С. Абашин қасиетті орындар мен олардың ұрпақтан-ұрпаққа берілу механизмдерін этносоциологиялық және этнографиялық әдістер арқылы қарастырып, бұл кеңістіктердің ұлттық және діни бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін айқындайды (Абашин, 2007: 215). Оның құрылымдық-функционалдық және дискурсивтік тәсілдерге сүйенуі әулие әйелдер институтын зерттеуде де маңызды әдіснамалық бағыт ретінде қарастырылуы мүмкін. Осылайша, С. Абашиннің зерттеулері қасиетті тұлғалар мен олардың кеңістіктерін талдаудағы менталдық және символдық аспектілерді түсінуге мүмкіндік береді, бұл қазақ мәдениетіндегі әулие әйелдердің әлеуметтік-рухани маңызын анықтауда қолдануға болатын құнды әдістемелік негіз болып табылады.

Бұл зерттеудің методологиялық негізі тарихи-этнографиялық, мәдени-антропологиялық және герменевтикалық тәсілдерді біріктіруге негізделді. Отандық зерттеулердің тарихи-

этнографиялық әдіс арқылы әулие әйелдерге қатысты мәліметтер тарихи дереккөздер мен этнографиялық зерттеулер негізінде сарапталады (Уалиханов, 1985: 170). Олар, мәдени-антропологиялық тәсіл арқылы қазақ қоғамындағы әулие әйелдердің әлеуметтік қызметі және дәстүрлі танымдағы орны мен қоғамдық ықпалы талданады (Сәрсембин, 2024: 24-27). Сонымен бірге, герменевтикалық әдісті қолдану арқылы әулие әйелдер туралы тарихи және әдеби дереккөздер интерпретацияланып, олардың қоғамдағы орнына байланысты мағыналық өзгерістер қарастырылды (Мансұров, 2020). Бұл тәсілдер біріктіріле отырып, әулие әйелдердің бейнесінің қалыптасуы мен оның эволюциясын зерттеуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің негізгі теориялық жаңалығы – әулие әйелдердің тарихи-мәдени мұрасын жүйелі түрде талдаудың жаңа әдістемесін ұсыну болып табылады. Бұған дейінгі зерттеулер көбінесе жеке тұлғаларға немесе аңыздық сипаттағы мәліметтерге негізделген болса, бұл зерттеуде әулие әйелдер феномені кешенді тарихи-мәдени құбылыс ретінде қарастырылды (Өріпжанұлы, 2023: 416). Қазақ қоғамындағы әулие әйелдердің рөлі туралы жаңа теориялық ұстаным ретінде олардың екіжақты функциясын қарастыру ұсынылады: біріншісі – олардың рухани көшбасшылық рөлі, екіншісі – әлеуметтік тұрақтылықтың кепілі ретіндегі қызметі (Ергөбеков, 1999: 17-19). Бұл екі аспект олардың қоғамдағы маңызын толыққанды ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы әулие әйелдердің бейнесінің эволюциясы алғаш рет ғылыми негізде кезеңдерге бөлініп қарастырылды. Кеңестік кезеңде олардың бейнесі идеологиялық себептерге байланысты екінші қатарға ысырылып, рухани құндылықтар материалистік тұрғыда бағаланды (Ислам: Энциклопедиялық сөздік, 1991: 315). Ал тәуелсіздік жылдарында киелі тұлғалардың қайта жаңғыруы, олардың қоғамдағы орнының қайта қарастырылуы байқалды (Ұрпағына ұран болған аналар, 2021: 208). Осылайша, зерттеу қазақ қоғамындағы әулие әйелдер институтының тарихи сабақтастығы мен олардың рухани беделінің ұрпақтан-ұрпаққа берілу заңдылықтарын анықтауға бағытталды. Бұл қазақ халқының дәстүрлі құндылықтары мен рухани мәдениетінің сабақтастығын көрсететін маңызды ғылыми зерттеу болып табылады.

Жалпы алғанда, қазақтың әулие әйелдері рухани дәстүрдің маңызды феномені ретінде тек діни және әлеуметтік институттардың құрылымында ғана емес, сонымен қатар қоғамның құндылықтық жүйесін қалыптастырудағы ықпалды факторлардың бірі ретінде қарастырылады. Олар трансценденттік құндылықтардың тасымалдаушылары бола отырып, ұрпақаралық сабақтастықты қамтамасыз етуші әлеуметтік-рухани институт қызметін атқарды. Бұл құбылысты шығыстану ғылымында зерттеу, ең алдымен, олардың мәдени және діни заңының қалыптасу механизмдерін, тарихи контексте әлеуметтік функцияларының өзгеруін және сакралды кеңістіктегі рөлін талдауға негізделеді. Теориялық-әдіснамалық тұрғыда қазақтың әулие әйелдері жөніндегі тарихнамалық зерттеулер олардың ұжымдық жадтағы орны мен әлеуметтік құбылыс ретіндегі эволюциясын түсіндіруде маңызды рефлексивті және герменевтикалық әдістерді қолдануды қажет етеді. Осы ретте, олардың тарихи бейнесін қалпына келтіру және оның қазіргі қоғамдағы дискурсивті интерпретациясын бағамдау ғылыми тұрғыда кешенді тәсілді талап етеді.

Талқылау

Қазақтың әулие әйелдері тарихи және мәдени кеңістікте ерекше орны бар тұлғалар, олардың өмірі мен қызметі рухани дәстүрлерді сақтауға, діни таным жүйесін қалыптастыруға және әлеуметтік құндылықтарды нығайтуға ықпал етті. Бұл зерттеуде Домалақ ана, Бегім ана, Рәбия Сұлтан бегім, Айша бибі мен Қызай ана арнайы зерттеу объектісі ретінде таңдалды. Өйткені, олар туралы фольклорлық материалдар мен өмірлік жолын сипаттайтын тарихи мәліметтер мен тұжырымдар жүйеленбеген және аталған қасиеті бар әйелдер қазақ қоғамының тұтастануы мен мемлекеттілігінің қалыптасуына маңызды орынды алған. Нақты айтқанда, бұл тұлғаларға қатысты деректердің қолжетімділігі, олардың ғылыми айналымға қаншалықты енгені және зерттеулердегі әдіснамалық тәсілдердің

тиімділігі сарапталады. Сонымен бірге, тақырыпқа байланысты түрлі көзқарастар мен қарама-қайшы пікірлердің ғылыми негіздемелері талданып, оларды шешуге бағытталған теориялық-әдіснамалық ұстанымдар ұсынылады.

Домалақ ана (Шайқы Мизамбекқызы Нүрилә) туралы тарихи мәліметтер бірнеше жазба дереккөздерінде сақталған. Әбілғазы Баһадүр ханның «Инсаният-и-дihnнат маме» еңбегінде алғашқы деректер берілсе, кейінірек Төле би Әлібекұлы (1663-1756 жж.) бұл мәліметтерді толықтырып, 1713 жылы Ташкентте баспадан шығарған. Кейін Барлыбай Байсалұлы (1736-1832 жж.) жаңа мәліметтер қосып, «Тауарих-и Дihnнат маме» еңбегін жариялады. Ал дамолла (ұстаз) Аққұс Сатыбалдыұлы (1806-1897 жж.) жинақтаған шежірелік материалдар «Дihnнат мама тарихы» деген атпен сақталған. Қазіргі зерттеулерде бұл деректер негізінен Даниярбек Дүйсенбаевтың еңбектерінде көрініс табады (Дүйсенбаев, 1991). Сонымен қатар, А. Көшеровтің зерттеулері Домалақ ана туралы ғылыми негізделген аргументтерді қамтиды (Көшеров, 2025). Мысалы, кейбір деректерде Домалақ ананың есімінің шығу тегі оның сыртқы келбетімен байланыстырылғанымен, А. Көшеров бұл көзқарасты жоққа шығарып, «домалақ» сөзі «домуллах» терминінен өзгергенін дәлелдейді. Оның пайымдауынша, бұл сөз түрлене келе «домалақ» нұсқасына айналған, ал тарихи контексте бұл атау белгілі бір рухани мәртебені білдіруі мүмкін және қазақтың ауызша тарихында Домалақ ананың шын есімі туралы әртүрлі пікірлер кездеседі. Мәселен, Кенен Әзірбаев пен кейбір қазақ шежірелерінде оның шын аты «Бибісара» деп көрсетіледі. Бұл дереккөздер мен зерттеулер қазақтың әулие әйелдерінің тарихи-мәдени рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және олардың діни-әлеуметтік маңызын зерттеудің жаңа әдіснамалық тәсілдерін ұсынады.

*«Шапырашты, Ошақты, Ысты үшеуі,
Зеріп деген әйелдің балалары.
Бәйдібектің тоқалы Домалақты,
Туған екен Домалақ Жарықшақты.
Домалақтың есімі – Бибісара,
Ешкім оның шын атын атамапты.
Жарықшақтан – Албан, Суан, Дулат,
Үшеуінің тұқымы талай дуан.
Өсіп-өнген халықта кім болмайды,
Талай-талай зорлықшыл шыққан жуан»* (Бабалар сөзі, 2012).

Осылайша, атап өткендей тарихи дереккөздер мен шежірелік материалдарда Домалақ ананың есімі әртүрлі нұсқаларда сақталған. Шежіреші И. Үсіпұлының нұсқасында ол Бибімәриям ретінде көрсетілсе (Ергөбеков, 1999), Жүсіпбекқожа Шайқысламның шежіресінде Нұрбүбі деп аталғанымен, нақты қай дереккөзден алынғанын дәп басып айту қиын (Қазақ шежірелері). Сонымен қатар, шежіреші Көпжасар Мәденұлының аңыз-әпсаналарында ол Мейір бегім, кейін Бәйдібекпен некелескеннен кейін Мейір бибі атанғаны айтылады. Парсы тіліндегі кейбір шежірелік материалдарда есімі Бибі Мэриль деп те кездеседі. Бұл атаулардың әртүрлілігі Домалақ ананың тарихи тұлға ретінде сан алуан этномәдени және діни контекстерде әртүрлі атпен танылғанын көрсетеді. Алайда, ең маңызды мәселе – Домалақ ана мен Бәйдібек бидің нақты қай кезеңде өмір сүргені әлі де толық анықталмаған. Зерттеушілер бұл мәселеге әртүрлі көзқарастар ұсынуда. Д. Дүйсенбаевтың зерттеуінде Бәйдібек би 1356-1419 жылдары өмір сүрген деп көрсетілген (Дүйсенбаев, 1991). Қ. Ергөбеков өзінің «Бәйдібек баба мен Домалақ ана» еңбегінде оны XIII ғасырдың бірінші жартысында туып, осы ғасырдың соңына қарай қайтыс болған деп есептейді (Ергөбеков, 1999: 30). Ал М. Жолдасбекұлы, Қ. Салғараұлы және А. Сейдімбек «Елтұтқа» еңбегінде Бәйдібек бидің өмір сүру кезеңін V-VII ғасырларға жатқызады

(Жолдасбекұлы, 2001). Бұл пікірдің дәлелі ретінде ғалымдар Бәйдібек кесенесінен VI-VII ғасырларға тән тиын теңгелердің табылуын алға тартады (Боранбай, 2012). Осылайша, Бәйдібек бидің тарихи уақыты жөніндегі пікірталастар археологиялық, шежірелік және жазба деректердің интерпретациясына тәуелді болып, біркелкі тұжырым жасауға мүмкіндік бермей отыр.

Ортағасырлық көшпелілер қоғамындағы саяси және әлеуметтік құрылымда билеуші әулеттен шыққан әйелдер маңызды рөл атқарды. Олар ханның жары немесе ұрпақ тәрбиелеуші болуымен қатар мемлекетшілік дипломатия мен идеологиялық тұрақтылықтың да бір бөлігіне айналды. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңінде осындай тұлғалардың бірі ол Рәбия Сұлтан бегім болып табылады. Ол Әмір Темір әулетінен шыққан және Шайбанидтер әулетінің билеушісі Әбілқайыр ханның жары еді. Рәбия Сұлтан бегім туралы тарихи деректердің аздығына қарамастан, оның саяси-мәдени мұрасы, жеке тұлғалық ерекшеліктері және мемлекеттік билік жүйесіндегі орны белгілі зерттеулерде қарастырылып келеді.

Саралап айтқанда, Рәбия Сұлтан бегімнің өмірі XV ғасырдың екінші жартысындағы Орта Азиядағы саяси оқиғалармен тығыз байланысты. Тарихи деректерге сүйенсек, ол шамамен 1430-1495 жылдары өмір сүрген және Әмір Темірдің немересі Әбу Саид 1451 жылы Самарқанды жаулап алғаннан кейін, оған әскери қолдау көрсеткен Әбілқайыр ханға ұзатылған (Ұрпағына ұран болған аналар, 2021: 58). 1468 жылы Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін, оның артында қалған Сүйініш (Сүйінші) және Кішкене (Көшкінші) атты екі ұлы өзбек-шайбанидтердің қазақтарға қарсы жорықтарына қатысқан. Кейінірек ұлдары 1495-1510 жылдары анасын құрметтеп, оның кесенесін Түркістанда тұрғызған (Ұрпағына ұран болған аналар, 2021: 60). Алайда, Рәбия Сұлтан бегімнің нақты тарихи рөлі тек оның ұрпақтарымен шектелмейді. Ол Тимуридтер мен Шайбанидтер арасындағы бейбіт келісімнің символына айналды, сондай-ақ Әбілқайыр ханның реформаларын жүзеге асырудағы ықпалды тұлғалардың бірі ретінде қарастырылады (Кабдулвахитов, 2022).

Саяси-әлеуметтік тұрғыдан алғанда, Рәбия Сұлтан бегімнің өмірі көшпелі билеушілер әулетінің ішкі қақтығыстарымен қатар, Қазақ хандығының құрылу үдерісіне тікелей әсер еткен оқиғалармен сабақтас. Әбілқайыр ханның орталықтандыру саясаты көшпелі тайпалардың мүддесіне қайшы келді, бұл өз кезегінде Керей мен Жәнібек сұлтандардың айналасына топтасқан қазақ қауымының қалыптасуына түрткі болды. 1468 жылы Әбілқайыр хан көтерілісші қазақ-өзбек тайпаларына қарсы жорық кезінде қайтыс болғаннан кейін, Рәбия Сұлтан бегім Сығанақтан Түркістанға көшіп, өмірінің соңын Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің маңында құлшылықпен өткізді. Ол 1485 жылы 50 жасында дүниеден өтті, бұл кезде Түркістан Қазақ хандығының астанасы болған еді (Кабдулвахитов, 2022). Осылайша, Рәбия Сұлтан бегімнің тарихи бейнесі тек билеуші әулеттің өкілі ғана емес, саяси-мәдени үрдістердің белсенді қатысушысы ретінде де қарастырылады.

Ортағасырлық түркі қоғамында әйелдер тек отбасының ұйытқысы ғана емес, саяси, мәдени және діни өмірде де маңызды рөл атқарған. Аңыздар мен шежірелерде Бегім ана образы әділетсіздіктің құрбаны болған әйел ретінде сипатталады. Алайда оның нақты өмір сүрген уақыты мен тарихи орны жайлы деректер шектеулі. Бегім ана туралы мәліметтер негізінен аңыздар мен ауызша тарихқа сүйенеді, бұл оның бейнесін зерттеуде бірқатар қиындықтар туғызады. Бұқаралық ақпарат құралдары мен халық ауыз әдебиетінде Бегім ана жайлы әртүрлі нұсқалар кездеседі. Мысалы, Қазақстан Заман газетінде 2006 жылы жарық көрген мақаланың авторы белгісіз, ал YouTube платформасында 2023 жылы жарияланған бірнеше ғана бейнематериал бар (Шыныбай, 2018). Аңыздарда оның есімі кейде Бекмана, Бикем деп беріледі.

Бегім ана туралы аңыздардың бірінде ортағасырлық Жанкент қаласының жойылуы мен жылан апаты жайлы баяндалады. Бұл оқиғаның бір нұсқасын 1867 жылы орыс суретшісі Василий Верещагин жазып қалдырған. Ол Жанкент қаласына қатысты қазақтардың аңызын

келтіреді, онда хан өз әйелінің опасыздығы үшін оны жазаламақ болғаны, ал әйелінің әкесі бақсы болып, қаланы жыландар басқандығы айтылады (Мамышқызы, 2017). Бұл аңыздар Бегім ананың тарихи болмысын мистикалық элементтермен байланыстыра түседі. Зерттеушілер бұл оқиғаның шынайылығын растау үшін Жанкент қаласының археологиялық деректеріне сүйенуі қажет.

Аңыздың түрлі нұсқалары ғылыми еңбектерде де көрініс табады. Сандуғаш Мамышқызының «Сенімсіздіктің құрбаны болған Бегім ана» мақаласында бірнеше дерек келтіріледі. Аңыздың бір нұсқасын ғалым А. Нестеров 1989 жылы Қазалы өңіріндегі бір қариядан жазып алған (Мамышқызы, 2017). Сонымен қатар, Сандуғаш Мамышқызының еңбегінде Ұлжан Шайхы Назардың «Ордалы» хикаясында да Бегім ана туралы баяндалғаны айтылады, бірақ бұл автор туралы ғылыми деректер табылмаған. Бегім ана аңызы мен Жанкент қаласының жойылуы арасындағы байланысты зерттеу барысында 1970 жылы Жанкент маңындағы жыландардың бір түнде жоғалып кеткендігі туралы деректер кездеседі (Шыныбай, 2018). Бұл оқиға мифологиялық сипатқа ие болғанымен, Сыр бойындағы тарихи оқиғалардың символдық көрінісі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Зиярат етіп келетін келесі орын – адалдықтың символына айналған Айша бибі кесенесі. Бұл тарихи ескерткішке қатысты көптеген аңыздар бар, олар Б. Әбілдаұлы мен Ж. Дәдебаев еңбектерінде жан-жақты баяндалады. Ал тарихшы Дулат Мұхаммед Хайдар «Тарих-и-Рашиди» кітабында оны «Айша қатын» деген есіммен атайды. Кейбір дереккөздерде ол Исмаил атаның қызы ретінде сипатталса, басқа нұсқаларда қытай ханшайымы немесе Өмір Темірдің апайы әрі Чинманчинның қызы ретінде аталады (Мун, Турекулова, 2017: 217). Дегенмен, Айша бибі кесенесі өз кезегінде Қазақстан аумағындағы маңызды мәдени-тарихи ескерткіштердің бірі және бұл архитектуралық нысанның пайда болуы мен Айша бибінің өмірбаянына қатысты деректер әртүрлі тарихи және агиографиялық баяндамаларда кездеседі.

Белгілі зерттеуші В. В. Бартольд еңбектерінде 1034 жылы Талас өңірінің билеушісі Боғра ханның қызының Ғазнаға күңімен бірге болашақ жұбайы Мәудудке, мұрагер Масудқа бара жатқан жолда қайтыс болғаны туралы мәліметтер келтіріледі (Бартольд, 1963). Бұл дерек қазақ халық ауыз әдебиетінде сақталған аңыздық баяндаулармен белгілі бір деңгейде үйлеседі. Сонымен қатар, Б. Т. Тұяқбаев өз зерттеуінде Айша бибінің алыстағы жұбайына сапар шегу барысында өмірден озғаны туралы мәліметтерді қарастырады (Туякбаева, 1989: 127-128). Осы деректердің барлығы Айша бибінің өмірбаяны нақты тарихи құжаттарда толық бекітілмегенімен, оның есімі мен кесенесінің аймақтық тарихи жадтағы маңыздылығын көрсетеді.

Қазақ халқының мәдени-рухани тарихында әйел әулиелердің тек діни тұлғалар ретінде ғана емес, сонымен бірге белгілі бір этникалық топтардың ұйысуына, дәстүрлер мен құндылықтардың сақталуына ықпал еткен тарихи қайраткерлер болып табылады. Осындай тұлғалардың бірі Қытай қазақтарының арасында қастерлейтін Қызай ана екені баршаға аян. Оның есімі ғасырлар бойы қазақ халқының жадында сақталып, рухани мұраның ажырамас бөлігіне айналды. Қызай ананың культі әсіресе Қытайдағы қазақ қауымдастығында кеңінен таралғанымен, оның тарихи өмірбаяны мен әлеуметтік-мәдени маңызы әлі де кешенді зерттеуді қажет етеді.

Қызай ана культінің зерттелуі бірнеше ондаған жылдар бойы жалғасып келеді. Қытайда тұратын көрнекті тарихшы, шежіреші Ж. Жүнісұлы өзінің ғылыми өмірінің көп бөлігін оның өмірі мен мұрасын зерттеуге арнаған. Бұл туралы оның 2006 жылы жарық көрген «Қызай ана» атты іргелі еңбегі дәлел бола алады (Бабалар сөзі, 2006). Автор осы монографияда Қызай ананың шығу тегін, оның қалыптасқан әлеуметтік ортасын, мәдени-қасиетті дәстүрдегі орнын ұғынуға негіз болатын кемелдігі мен ізгі қасиеттерін терең талдайды. Автор Ж. Жүнісұлы Қызай ананың туған және қайтыс болған жылдарына қатысты бұрын бұрмаланған тарихи деректерді түзетіп, оның 1402 жылы дүниеге келіп, 1472 жылы қайтыс

болғанын дәлелдейді (Бекқұрман, 2000). Бұл зерттеулер оның тарихи тұлға ретіндегі шынайы өмір сүрген кезеңін айқындауда маңызды үлес болып табылады. Алайда бұл еңбек Қытайда дәстүрлі жазумен басылып шыққандықтан, оның кең ғылыми қауымдастықтағы ықпалы шектеулі болып қалып отыр.

Осылайша, қазақтың әулие әйелдері тарихи-мәдени кеңістікте ерекше орын алып, рухани дәстүрлерді сақтауға, діни таным жүйесін қалыптастыруға және әлеуметтік құндылықтарды нығайтуға ықпал еткен. Домалақ ана, Бегім ана, Рәбия Сұлтан бегім, Айша бибі мен Қызай ана секілді тұлғаларға қатысты фольклорлық материалдар мен тарихи деректер жүйеленбегенімен, олардың қазақ қоғамының біртұтастығы мен мемлекеттілігінің қалыптасуына тигізген әсері зор. Зерттеуде тарихи мәліметтердің қолжетімділігі, ғылыми айналымға ену деңгейі және қолданылған әдіснамалық тәсілдер сараланып, қарама-қайшы көзқарастарға ғылыми негіздемелер ұсынылған. Ортағасырлық көшпелілер қоғамында билеуші әулеттен шыққан әйелдер тек отбасы ұйытқысы емес, саяси, мәдени және діни өмірдің белсенді қатысушыларына айналды. Домалақ ананың есімі мен өмірлік деректеріне қатысты әртүрлі нұсқалар сақталғанымен, оның рухани мәртебесі мен тарихи рөлі қазақтың ауызша тарихында ерекше маңызға ие. Бегім ана туралы аңыздар оның әділетсіздіктің құрбаны болғанын көрсетсе, Рәбия Сұлтан бегім Орта Азиядағы саяси оқиғалармен тығыз байланысты, билеуші әулеттер арасындағы дипломатиялық байланыстарды нығайтқан тұлға ретінде қарастырылады. Айша бибі кесенесі болса діни-мәдени мұраның маңызды нысаны ретінде зерттелсе, Қызай ана Қытай қазақтарының арасында рухани символға айналған. Әйел әулиелердің культі қазақ қоғамындағы діни сенімдер мен дәстүрлі құндылықтарды сақтау мен берік ұстанудың бір көрінісі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижелері әулие әйелдердің діни, әлеуметтік және мәдени салалардың дамуына ықпалын анықтауға бағытталған. Әулие әйелдердің қызметі трансценденттік және рухани байланыстырушы, тәрбиелік-тәлімгерлік және әлеуметтік аспектілерді қамтиды. Киелі тұлғалар дәстүрлі қоғамда материалдық және трансценденттік әлемдерді байланыстыратын көпір іспетті қабылданған. Олар сакралды ритуалдар мен ғұрыптарды орындау арқылы қоғамдағы ерекше мәртебесін бекітіп, рухани және материалдық дүниелердің үйлесімін сақтаған. Әулие әйелдер жоғары күштермен байланыстағы адамдар ретінде қоғамда ықпалға ие болып, ұрпақтан-ұрпаққа қасиетті білімді жеткізіп отырған. Олардың қызметі көбінесе салт-жоралғылармен, символикалық әрекеттермен және ғұрыптық білімдерді жеткізумен байланысты болған (Мансұров, 2020).

Домалақ ана тұлғасы әулие әйелдердің әлеуметтік мәртебесі мен рухани ықпалының айқын мысалы болып табылады. Оның шын есімі Нұрила, ол атақты ислам ғұламасы Мақтым Ағзам қожаның тәрбиесінде өсіп, рухани білім алған. Домалақ ананың әкесі Әли Сыман Ақсақ Темір әскерінің құрамында болғаны оның отбасының саяси мәртебесі жоғары болғанын көрсетеді. Киелі мәртебе туралы аңыздар оның тұлғасын сакралды мағынамен толықтырады. Қыдыр ата мен Бақтың Нұриланы таңдауы, оның тау етегінде жүргенде ерекше белгіге ие болуы – оның әулие ретіндегі миссиясының негізделуін көрсетеді. Сонымен қатар, оның Бәйдібек бимен некелесуі де алдын ала болжанған құбылыс ретінде сипатталады, бұл сакралды тұлғалардың өмірінде алдын ала белгіленген тағдырлық оқиғалардың маңызды екенін көрсетеді. Аңыздарда оның аналық мәртебесі мен әлеуметтік рөлі ерекше аталады (Дүйсенбаев, 1991; Тойбай, 2019). Ол ұрпақ жалғастырушы ғана емес, сонымен қатар рухани ықпал етуші, қоғамдағы әділдіктің сақталуын қамтамасыз етуші тұлға ретінде көрінеді. Оның үлкен әйелі Сарықызбен келіспеушілігі мен соған байланысты айтылған қарғысы әулие әйелдердің сөзінің салмақтылығын және олардың қоғамдағы билікпен астасқан беделін айғақтайды.

Бегім ана мен Қызай әулиенің тұлғалары да әулие әйелдердің қоғамдағы рөлін толықтыра түседі. Бегім ананың қасиеті атақты Қарабура әулиеден дарығаны туралы аңыз оның діни-рухани дәстүрдің жалғастырушысы ретіндегі рөлін көрсетеді (Дүйсенбаев, 1991; Бегім ана, 2006). Қызай әулие туралы мәліметтер оның табиғи және киелі күштермен терең байланыста болғанын айғақтайды. Домалақ ананың жүктілік кезеңінде жолбарыстың жүрегін жеуге деген ерекше қалауы тек биологиялық ерекшелік емес, сонымен қатар сакралды күштермен байланысын білдіретін символдық әрекет ретінде қарастырылады. Бұл мифтік сюжет пайғамбарлықтың көрініс пен билікті беру және әлеуметтік тәртіпті қамтамасыз етудің символы ретінде қызмет етеді. Әулие әйелдер рухани көшбасшы және қоғамдағы әлеуметтік әрі мәдени процестерге ықпал еткен маңызды тұлғалар болып табылады. Олардың қызметі ұжымдық сананың қалыптасуына, діни және этномәдени бірегейліктің нығаюына ықпал етті.

Әулиелердің моральдық және рухани құндылықтарды сақтау мен таратудағы рөлі, сондай-ақ олардың шешімдері мен нұсқаулары арқылы қоғамды қалыптастыру қабілеті айрықша назар аударуға лайық. Әсіресе әлеуметтік өзгерістер мен қақтығыстар жағдайында киелі тұлғалардың этикалық беделін қалай сақтап, нығайтқаны маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Әулиелердің өмірлік ұстанымдары мен ұлағатты әрекеттері халықтың рухани болмысын қалыптастырып, олардың дүниетанымына әсер етті. Бұл тұрғыда Домалақ ананың парасаттылығы мен адамгершілік қасиеттерін қарастыру оның өмірлік тәжірибесі арқылы рухани мұраның маңыздылығын түсінуге мүмкіндік береді. Бәйдібек би ұзақ сапарға кеткенде, Сары бәйбіше Нұрилага қастандық жасамақ ниетпен оны қарапайым лашыққа орналастырып кетеді (Тойбай, 2019). Алайда, қиын жағдайға қарамастан, Нұрила сабырлық танытып, өз мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып, өмір сүру дағдыларын шыңдайды. Ол қоршаған ортаның бергенін ұқыпты пайдалана отырып, қиындықтарға мойымады. Бұл оның рухани беріктігін, даналығын және кекшілдікке бой алдырмай, жоғары адами құндылықтарға адалдығын көрсетеді.

Нұриланьң көрегендігі мен тапқырлығы оның қарақшылармен кездесуі кезінде ерекше байқалады. Лашыққа келген қарулы топтың басшысын сезе білген Нұрила өзін кемпір кейпіне келтіріп, айран мен күлше ұсыну арқылы олардың ниетін анықтауға тырысады. Бұл әрекет оның интуициясы мен өмірлік тәжірибесінің нәтижесі екенін аңғартады. Қарақшы Қара Хайдар Нұриланьң ерекше болмысын сезініп, оған құрмет көрсетеді. Кейін ол Бәйдібек бидің жылқыларын айдап әкеткен соң, Нұрила жылқылардың табиғатын терең білетіндігін пайдаланып, қарақшыларға ешқандай қарсы күш қолданбай-ақ, айламен барлық малды кері қайтарудың амалын табады (Дүйсенбаев, 1991). Бұл оқиға оның стратегиялық ойлау қабілеті мен табиғатты түсіну дағдысының жоғары деңгейде екенін көрсетеді. Жылқылардың үйірге деген биологиялық байланысын ескере отырып, ол қарақшыларды да, жылқышыларды да шығынға ұшыратпай, мәселені шешеді. Осы оқиға оның даналығын айқындай түсіп, тек қарапайым тұрмыстық мәселелерде ғана емес, сонымен қатар күрделі әлеуметтік жағдайларда да дұрыс шешім қабылдай білетінін көрсетеді.

Әулие культінің қазақ қоғамындағы орны мен маңыздылығын ашу үшін Айша бибі туралы аңыздарды талдау орынды. Орта ғасырларда өмір сүрген Айша бибі туралы аңыздардың 28-ден астам нұсқасы бар, олардың әрқайсысы оның өмірі мен мұрасын әр қырынан сипаттайды. Айша бибінің шығу тегі туралы деректерде әртүрлі нұсқалар кездеседі: кейбір мәліметтерде ол Ысмайыл атаның қызы ретінде, ал басқаларында Зеңгі бабаның перзенті ретінде айтылады (Шаизхан, 2024). Аңыз бойынша, Айша бибі мен Қараханның арасындағы махаббат тарихы әлеуметтік тосқауылдар мен тыйымдарға қарамастан, рухани байланыстың беріктігін бейнелейді (Тойбай, 2019; Дәдебаев, 2002). Бұл оқиға махаббат пен адалдықтың символына айналып, халық жадында сақталды. Айша бибі кесенесі тек тарихи ескерткіш ғана емес, ол ғасырлар бойы халықтың рухани құндылықтарының сақталуына ықпал ететін маңызды мәдени мұра болып табылады. Қазақ

қоғамында әулиелердің өмірі мен олардың айналасындағы аңыздар адамдардың моральдық ұстанымдарын қалыптастыруға ықпал етіп, олардың дүниетанымына әсер еткенін аңғаруға болады.

Әулиелердің даналығы олардың өмірлік тәжірибесі мен рухани ілімдері арқылы қалыптасқан. Бұл даналық оларды тек моральдық-этикалық ұстын ғана емес, сонымен бірге қоғамдық құрылымның тұрақтылығы үшін бағыттаушы күш ретінде танытты. Мысалы, Нұриланың парасаттылығы мен әділдігі Қара Хайдардың өміріне өзгеріс әкеліп, оны қарақшылықтан бас тартуға итермеледі. Ол Бәйдібек бидің үйін тауып, өз әрекеттері үшін кешірім сұрап, дұрыс жолға түсуге шешім қабылдайды (Дүйсенбаев, 1991). Бұл оқиға әулиелердің моральдық ықпалының қаншалықты терең екенін көрсетеді. Нұриланың ізгілігі мен ақыл-парасаты оны халық жадында ерекше тұлға ретінде қалдырды. Оның халық арасында «Диннат ана» атануы да осының белгісі. «Диннат» сөзі араб тілінен аударғанда қасиетті, мейірімді, жақтаушы, әулие деген мағыналарды білдіреді. Кейбір зерттеушілер оның есімінің «домуллах» (دُمْلَاخ) сөзінен шыққанын айтады (Көшеров, 2018), бұл оның қасиетті тұлға ретіндегі рөлін одан әрі айшықтай түседі. Қазақ мәдениетінде әулиелердің маңыздылығы олардың рухани жетекшілік етуінде ғана емес, сонымен қатар халықтың моральдық қағидаларын сақтауда да көрініс табады. Олардың даналығы мен парасаттылығы арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан рухани мұра қоғамның тұтастығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды факторы болып қала береді.

Қасиетті жандар қоғамның игілігіне қызмет етіп, әлеуметтік мәселелерді шешуге белсенді қатысқан. Олардың қамқорлық қызметі әділетсіздікке душар болған жандарға көмек көрсету, сырқаттарды емдеу, рухани қолдау көрсету арқылы көрініс тапты. Осындай аналардың бірі – Бегім ана. Оның тағдыры әділетсіздікті бастан өткерген адамдармен жанашырлық байланысын нығайтты. Санжар ханның әйелі болған ол жала жабудың құрбанына айналып, ауыр сынақтардан өтті (Мамышқызы, 2017; Шыныбай, 2018). Алайда әділеттіліктің орнауы оның қасиетті тұлға ретінде танылуына ықпал етті. Бегім ана осылайша әйел қауымының қамқоршысы ретінде танылып, қоғамда әлеуметтік тұрақтылықты нығайтуға қызмет етті (Бегім ана, 2006).

Қоғамдық құрылымда әйелдердің әлеуметтік және саяси рөл атқаруы олардың рухани беделінің артуымен қатар жүрді. Рәбия Сұлтан бегім бұл үрдістің жарқын мысалы есептеледі. Ол өз заманында саяси мәселелерге араласып, мемлекет ісіне ықпал еткен тұлғалардың біріне айналды. Орта ғасырлардағы әйелдің қоғамдық орны туралы жазба деректер оның білімділігі мен қабілетін ерекше атап өтеді. Самарқан медресесінде білім алған Рәбия Сұлтан бегім мемлекеттік басқару ісіне араласып, саяси мәселелерде өз пікірін білдіру құқығын иеленді. Оның тұлғасына деген құрмет оны Балқыз бейнесімен салыстыру арқылы көрініс тапты (Есенберлин, 1998: 70). Бұл оның тек билеушінің жары ғана емес, сондай-ақ қоғамның саяси өміріне әсер еткен тұлға екенін көрсетеді.

Әулиелердің қамқорлық қызметі жеке көмектен асып, бүкіл қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталды. Әйелдер қоғамдағы интеграциялық процестерге де ықпал етті. Қазақ мәдениетінде әйел тек отбасының тірегі ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік және саяси тұрақтылықтың сақталуына үлес қосқан. Бұл үрдіс рулардың бірлігін қамтамасыз ету және қоғамдағы бейбітшілік орнату секілді маңызды міндеттерді орындаған әйел тұлғалары арқылы көрініс тапты. Олар өз шешімдері арқылы әлеуметтік құрылымдар арасындағы тепе- теңдікті сақтауға ықпал етті.

Қызай ана бейнесі болса әйелдің тек аналық қызметімен шектелмейтінін көрсетеді. Ол халықтың бірлігін сақтау жолында маңызды шешімдер қабылдаған тарихи тұлға ретінде танылады. Оның әрекеттері дәстүрлі гендерлік рөлдерден шығып, әйелдің қоғамдағы беделі мен ықпалын айқындайды (Әріпжанұлы, 2023). Қызай ананың даналығы мен жауапкершілігі оның есімін ұрпақтан-ұрпаққа жеткен тарихи-мәдени құндылық ретінде сақтап қалуға ықпал етті. Оның тұлғасы қазақ қоғамындағы әйелдің әлеуметтік және рухани тұтастықты

сақтаушы ретіндегі рөлін айқындап, тарихи және мифологиялық баяндаудың маңызды элементіне айналды.

Әйелдердің қоғамдық және рухани құрылымдағы орны тек әулиелік қасиеттерімен емес, олардың саяси және әлеуметтік процестерге ықпалымен анықталады. Олар халықтың бірлігін сақтап, әділеттілік орнатуға ықпал етті. Қоғамдағы әлеуметтік қатынастарда әйел тұлғасының маңыздылығын анықтау арқылы қазақ мәдениетіндегі гендерлік құрылым мен қасиетті символизмді тереңірек түсінуге болады. Бұл зерттеу көрсеткендей, қазақ қоғамындағы әйел бейнесі тек тұрмыстық деңгеймен шектелмей, саяси және рухани құрылымдардың маңызды бөлігіне айналған.

Қорытынды

Қасиетті тұлғалар әртүрлі қоғамдардың тарихи және мәдени дамуының ажырамас бөлігі болып, рухани ілімдерді жеткізуші, адамгершілік құндылықтарды нығайтушы және әлеуметтік тұрақтылықты қалыптастырушы ретінде маңызды рөл атқарды. Бұл зерттеу аясында әулие әйелдердің қоғамдағы орны мен олардың қызметінің құрылымдық аспектілері қарастырылды. Әулие әйелдер тек діни немесе мифопоэтикалық бейне ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік тәртіптің тұрақтануына әсер ететін күрделі феномен ретінде көрініс табады. Олардың әрекеттері патриархалдық құрылым жағдайында орын алғанымен, әйел тұлғасының қоғамдағы орны тек дәстүрлі ана немесе жұбай рөлінен әлдеқайда кең ауқымды қамтығаны байқалады. Бұл әулие әйелдердің рөлін түсінуді тек мәдени-антропологиялық немесе діни перспективалар арқылы емес, тарихи-әлеуметтік құрылымдарды қалыптастырушы фактор ретінде де қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Әулие әйелдердің қызметтері негізінен үш негізгі функцияда көрініс тапты: қасиеттілік, тәрбиелік және әлеуметтік. Қасиеттілік олардың трансценденттік әлеммен байланысын сақтауынан, діни рәсімдерге араласуынан және сакральды білімдерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуінен байқалды. Мифопоэтикалық дәстүр аясында бұл тұлғалар рухани күш пен күдіретті қасиеттерге ие архетиптер ретінде сипатталып, олардың адам тағдырына ықпал етуші рөлін айқындады. Сонымен қатар, олардың тәрбиелік қызметі адамгершілік құндылықтарды насихаттауға бағытталып, қоғамдық сананың қалыптасуында маңызды орын алды. Әулие әйелдер әлеуметтік даулар мен қақтығыстарды шешуде бітімгершілік функциясын атқарып, әділеттілік пен парасаттылықтың символына айналды. Бұл тұрғыда олар тек отбасылық шеңберде ғана емес, ауқымды әлеуметтік қатынастар деңгейінде де маңызды рөл атқарды.

Әлеуметтік аспект қасиетті әйел тұлғаларының қоғамдағы интеграция процестеріне қатысуымен ерекшеленді. Олардың әрекеттері көбінесе ру-тайпалық жүйенің тұтастығын сақтауға бағытталып, белгілі бір қауымдастық ішінде үйлесімділік пен тұрақтылықты қамтамасыз етті. Олардың шешімдері әлеуметтік құрылымдардың орнықты дамуына ықпал етіп, мәдени мұраның сақталуында айрықша мәнге ие болды. Осы тұрғыдан алғанда, әулие әйелдердің рөлі тек діни сенімдермен шектелмей, саяси және әлеуметтік келісім тетіктерінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс. Олар әртүрлі этникалық топтар арасындағы байланысты нығайтып, рухани сабақтастықты қамтамасыз еткендіктен, олардың қызметін тарихи процестердің катализаторы ретінде бағалауға болады. Олардың халық жадында сақталуы мен аңыз-эпсаналар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа берілуі қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз ететін механизмдердің бірі ретінде қарастырылады.

Зерттеу барысында қасиетті әйел тұлғалары туралы аңыздар мен олардың ауызша таралу ерекшеліктері анықталды. Бұл аңыздардың бір-бірімен байланысы, олардың вариативтілігі мен әртүрлі мәдени контексттерде бейімделуі әулие әйелдердің қоғамдағы маңыздылығының дәлелі болып табылады. Тарихи-мифологиялық материалдар әулие әйелдердің бейнесінің әлеуметтік және саяси жағдайларға сәйкес өзгеріп отыруын көрсетті, бұл олардың тек діни ғана емес, мәдени-саяси институт ретіндегі мәнін де айқындайды.

Халықтың қасиетті тұлғаларға деген құрметі әулие әйелдердің қоғамның рухани тіректерінің бірі екенін көрсетіп, олардың тарихи жады мен мәдени мұрадағы орнының маңыздылығын көрсетеді.

Жалпы, зерттеудің нәтижелері әулие әйелдердің функцияларының өзгерісі мен олардың қазіргі әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі рөлін талдауға жаңа мүмкіндіктер ашады. Алынған деректер олардың тек өткеннің діни тұлғалары ғана емес, сонымен қатар бүгінгі күнгі рухани тәжірибелер мен әлеуметтік құндылықтардың қалыптасуында маңызды фактор екенін көрсетеді. Әулие әйелдер тұлғаларының тарихи тәжірибесін зерделеу олардың қазіргі қоғамдағы адаптациясын түсінуге мүмкіндік береді, бұл зерттеудің болашақтағы бағыттарын айқындауға септігін тигізеді. Қазіргі заманда рухани құндылықтардың маңызы арта түскен кезеңде қасиетті әйел тұлғаларының мәдени мұрадағы және қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз етудегі рөліне қайта қарау қажеттілігі туындап отыр.

Әдебиеттер:

Абашин, 2001 – *Абашин С.А.* Потомки святых в современной Средней Азии // Этнографическое обозрение. 2001. № 4. С. 37.

Абашин, 2007 – *Абашин С.А.* Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. СПб.: Алетея, 2007. 304 с.

Арабско-русский словарь. – Ташкент: Камалак, 1994. II том, 484 с.

Асфендиаров, 1930 – *Асфендиаров С.* Ислам и кочевое хозяйство (В порядке дискуссии) // Атеист. 1930. № 58. С. 7-8.

Әріпжанұлы, 2023 – *Әріпжанұлы Р.* Қызай Ана және қызай тарихы туралы зерттеулер. Алматы: Үш қыян, 2023. 416 б.

Бабалар сөзі, 2006 – Бабалар сөзі. Жүзтомдық Т.29: Қытайдағы қазақ фольклоры. Тарихи жырлар. Астана: Фолиант, 2006. 400 б.

Бабалар сөзі, 2012 – Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Т. 81: Шежірелік жыр-аңыздар. Астана: Фолиант, 2012. 432 б.

Бартольд, 1963 – *Бартольд В.В.* Сочинения. Т.1: Туркестан в эпоху Монгольского нашествия / АН СССР, Ин-т нар. Азии; Перед загл.авт.акад. В.В. Радлов. – М.: Издат. восточ. лит-ры, 1963. 760 с.

Бегім ана, 2006 – Бегім ана // Қазақстан ZAMAN 2006 – 26 мамыр (N22). 7 б.

Бекқұрман, 2000 – *Бекқұрман Ө.* Қызай шежіресі. ҚХР, ШҰАР. Құлжа. 2000. 24 б.

Боранбай, 2012 – *Боранбай Ж.* Бәйдібектің баяны баянды болмай тұр... // Ақиқат, 2012. № 9. 19 қыркүйек.

Дәдебаев, 2002 – *Дәдебаев Ж.* Талас аңыздары. Алматы: Нұрлы әлем, 2002. 72 б.

Дүйсенбаев, 1991 – *Дүйсенбаев Д.* Домалақ ана. Алматы, 1991. 70 б.

Ергөбеков, 1999 – *Ергөбеков Қ.* Бәйдібек Баба мен Домалақ Ана. Шымкент: Жібек жолы, 1999. 64 б.

Есенберлин, 1998 – *Есенберлин І.* Көшпенділер. Алматы: І. Есенберлин атындағы қор, 1998. 584 б.

Жолдасбекұлы, 2001 – *Жолдасбекұлы М.* Елтұтқа: ел тарихының әйгілі тұлғалары / М. Жолдасбекұлы, Қ. Салғараұлы, Қ. Сейдімбек. Астана: KUL TEGIN, 2001. 358 б.

Ислам: Энциклопедиялық сөздік, 1991 – Ислам: Энциклопедический словарь. Москва: Наука, 1991. 315 с.

Кабдулвахитов, 2022 – *Кабдулвахитов К.* Дочь шахида, прощенная Богом Рабия. 21 февраля, 2022 // [Электронный ресурс] URL: <https://islamnews.ru/2022/2/21/doch-shakhida-proshchenna-ya-bogom-rabiya> (Дата обращения: 09.02.2025)

Көшеров, 2018 – *Көшеров А.* Домалақ ана: дерек пен дақырт // [Электронды ресурс] URL: <https://qazaquni.kz/rukhaniyat/82383-domalaq-ana-derek-pen-daqpyrt> (Қаралған күні: 22.01.2025)

Мамышқызы, 2017 – *Мамышқызы С.* Сенімсіздіктің құрбаны болған Бегім ана. 10.10.2017 // [Электронды ресурс] URL: https://el.kz/senimsizdiktin_kurbani_bolgan_begim_ana_25634/ (Қаралған күні: 09.02.2025)

Мансұров, 2020 – *Мансұров Н.Б.* Тілдік ұғымдағы «әулие» сөзінің қолданысы // Тюркология. 2020. №2 (100). Б. 10-20.

Мун, Турекулова, 2017 – *Мун Д.Т., Турекулова Н.В.* Мавзолей Айша-биби: история изучения и реставрации // *Эпоха Юсуфа Баласагуни: история, литература, материальная культура*. Мат. МНК, Посвящ. 1000-ю Ю. Баласагуни. Бишкек, 2017. – С. 202-215.

Сәрсембин, 2024 – *Сәрсембин Ү.* Ұлт танымындағы әулиелер тағылымы // Ақиқат. 2024. №11. 28 қараша, Б. 24-27.

Тойбай, 2019 – *Тойбай А.* Даланың дана арулары. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2019. 352 б.

Туякбаева, 1989 – *Туякбаева Б.Т.* Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Яссави. Алматы: Өнер, 1989. 176 с.

Уалиханов, 1985 – *Уалиханов Ш.* Таңдамалы шығармалары. 1985. 170 б.

Ұрпағына ұран болған аналар, 2021 – *Ұрпағына ұран болған аналар: танымдық- көпшілік басылым. Құрастырғандар: Ш. Бейсенова, Ж. Аймұхамбет.* Астана: Фолиант, 2021. 208 б.

Шаизхан 2025 – *Шаизхан Ұ.* Айша бибі және оның кесенесі туралы аңыз // [Электронды ресурс] URL: <https://kazmuseum.kz/e-seli-eskertkish/item/2319-ajsha-bibi-zhane-ony-kesenesi-turaly-a-uz> (Қаралған күні: 09.02.2025)

Шыныбай, 2018 – *Шыныбай Н.* Аңызға айналған Бегім ана. 21 шілде, 2018 // [Электронды ресурс] URL: <https://qazaly.kz/zanalyk/ruhaniyt/4347-ayza-aynalan-begm-ana.html> (Қаралған күні: 09.02.2025)

Coakley, 2009 – *Coakley J.* Christian Holy Women and the Exercise of Religious Authority in the Medieval West // *Religion Compass*. 2009. Т. 3. №. 5. P. 847-856. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2009.00168.x>

Sinthumule, 2022 – *Sinthumule N.I.* Gender and sacred natural sites: The role of women in sacred sites protection and management in Vhembe region, Limpopo Province of South Africa // *Global Ecology and Conservation*. 2022. Т. 35. С. e02099. <https://doi.org/10.1016/j.gecco.2022.e02099>

References:

Abashin, 2001 – *Abashin S.A.* Potomki svyatykh v sovremennoy Sredney Azii [Descendants of saints in modern Central Asia] // *Etnograficheskoye obozreniye*. 2001. № 4. P. 37. (in Rus.)

Abashin, 2007 – *Abashin S.A.* Natsionalizmy v Sredney Azii: v poiskakh identichnosti. [Nationalisms in Central Asia: In Search of Identity]. SPb.: Aletaya, 2007. 304 p. (in Rus.)

Arabsko-russky slovar. [Arabic-Russian dictionary] – Tashkent: Kamalak, 1994. II tom, 484 p. (in Rus.)

Asfendiarov, 1930 – *Asfendiarov S.* Islam i kochevoye khozyaystvo (V poryadke diskussii) [Islam and nomadic economy (For discussion)] // *Ateist*. 1930. № 58. P. 7-8. (in Rus.)

Aripzhanuly, 2023 – *Fripzhanuly R.* Qizai Ana zhane qizai tarikhy turaly zertteuler. [Research on the history of Kizai Ana and kizai]. Almaty: Ysh kyyan, 2023. 416 p. (in Kaz.)

Babalar sozi, 2006 – *Babalar sozi.* Zhuztomdyq T. 29: Kitaidagy kazak folklory. Tarikhi zhyrlar. [The word of ancestors. Zhuztom Vol. 29: Kazakh folklore in China. Historical songs]. Astana: Foliant, 2006. 400 p. (in Kaz.)

Babalar sozi, 2012 – *Babalar sozi.* Zhuztomdyk. T. 81: Shezhirelik zhyr-anyzdar. [The word of ancestors. Centenary. Vol. 81: Chronicle songs-legends]. Astana: Foliant, 2012. 432 p. (in Kaz.)

Bartold, 1963 – *Bartold V.V. Sochineniya*. T.1: Turkestan v epokhu Mongolskogo nashestviya [Works. Vol. 1: Turkestan in the Age of the Mongol Invasion] / AN SSSR, In-t nar. Azii; Pered zagl.avt.akad. V.V. Radlov. – M.: Izdat. vostochn. lit-ry, 1963. 760 p. (in Rus.)

Begim ana, 2006 – Begim ana [Mother Begim] // Kazakstan ZAMAN 2006 – 26 mamyr (No 22). 7 p. (in Kaz.)

Bekkurman, 2000 – *Bekkurman O. Qizai shezhiresi*. [The chronicle of Kizai.]. KKhR, ShUAR. Kulzha. 2000. 24 p. (in Kaz.)

Boranbay, 2012 – *Boranbay Zh. Baydibektin bayany bayandy bolmai tur...* [Baidibek's story is not long in coming...] // Akikat, 2012. № 9. 19 kyrkuyek. (in Kaz.)

Coakley, 2009 – *Coakley J. Christian Holy Women and the Exercise of Religious Authority in the Medieval West* // Religion Compass. 2009. T. 3. №. 5. P. 847-856. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2009.00168.x>

Dadebayev, 2002 – *Dadebayev Zh. Talas anyzdary*. [Legends of Talas.]. Almaty: Nurly alem, 2002. 72 p. (in Kaz.)

Duissenbayev, 1991 – *Duissenbayev D. Domalaq ana*. [Rolling mother]. Almaty, 1991. 70 p. (in Kaz.)

Islam: Entsiklopediyalyq sozdik, 1991 – Islam: Entsiklopedichesky slovar. [Encyclopedic Dictionary]. Moskva: Nauka, 1991. 315 p. (in Rus.)

Kabdulvakhitov, 2022 – *Kabdulvakhitov K. Doch shakhida, proshchennaya Bogom Rabiya*. [The daughter of a shahid, God's forgiven Rabia.]. 21 fevralya, 2022 // [Elektronny resurs] URL: <https://islamnews.ru/2022/2/21/doch-shakhida-proshchennaya-bogom-rabiya> (Data obrashcheniya: 09.02.2025) (in Rus.)

Kosherov, 2018 – *Kosherov A. Domalaq ana: derek pen daqpyrt* [Rolling Mother: The Source and the Spotted] // [Elektronny resurs] URL: <https://qazaquni.kz/rukhaniyat/82383-domalaq-ana-derek-pen-daqpyrt> (Qaralghan kuni: 22.01.2025) (in Kaz.)

Mamyshkyzy, 2017 – *Mamyshkyzy S. Senimsizdiktin kurbany bolgan Begim ana*. 10.10.2017 [Mother Begim, victim of insecurity] // [Elektronny resurs] URL: https://el.kz/senimsizdiktin_kurbani_bolgan_begim_ana_25634/ (Qaralghan kuni: 09.02.2025) (in Kaz.)

Mansurov, 2020 – *Mansurov N.B. Tildik ugymdagy «auliye» sozinin koldanysy* [The use of the word "saint" in a linguistic concept] // Tyurkologiya. 2020. №2 (100). P. 10-20. (in Kaz.)

Mun, Turekulova, 2017 – *Mun D.T., Turekulova N.V. Mavzoley Aysha-bibi: istoriya izucheniya i restavratsii* [Aisha-bibi Mausoleum: History of Study and Restoration] // Epokha Yusufa Balasaguni: istoriya, literatura, materialnaya kultura. Mat. MNK, Posvyashch. 1000-yu Yu. Balasaguni. Bishkek, 2017. – P. 202-215. (in Rus.)

Sarsembin, 2024 – *Sarsembin U. Ult tanymyndagy auliyeler tagylymy* [The lessons of saints in the knowledge of the nation] // Akikat. 2024. №11. 28 karasha, P. 24-27. (in Kaz.)

Shaizkhan 2025 – *Shaizkhan U. Aysha bibi zhane onyn kesenesi turaly anyz* [The Legend of Aisha Bibi and her mausoleum] // [Elektronny resurs] URL: <https://kazmuseum.kz/e-seli-eskertkish/item/2319-ajsha-bibi-zhane-ony-kesenesi-turaly-a-yz> (Qaralghan kuni: 09.02.2025) (in Kaz.)

Shynybay, 2018 – *Shynybay N. Anyzga aynalghan Begim ana*. [The legendary mother Begim]. 21 shilde, 2018 // [Elektronny resurs] URL: <https://qazaly.kz/zanalyk/ruhaniyt/4347-ayza-aynalan-begim-ana.html> (Qaralghan kuni: 09.02.2025) (in Kaz.)

Sinthumule, 2022 – *Sinthumule N.I. Gender and sacred natural sites: The role of women in sacred sites protection and management in Vhembe region, Limpopo Province of South Africa* // Global Ecology and Conservation. 2022. T. 35. C. e02099. <https://doi.org/10.1016/j.gecco.2022.e02099>

Toybay, 2019 – *Toybay A. Dalanyn dana arulary*. [Wise beauties of the steppe]. Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2019. 352 p. (in Kaz.)

Tuyakbayeva, 1989 – *Tuyakbayeva B.T.* Epigrafichesky dekor arkhitekturnogo kompleksa Akhmeda Yassavi. [Epigraphic decoration of the architectural complex of Ahmed Yassawi]. Almaty: Oner, 1989. 176 p. (in Rus.)

Ualikhanov, 1985 – *Ualikhanov Sh.* Tandamaly shygarmalary. [Selected works]. 1985. 170 p. (in Kaz.)

Urpagyna uran bolgan analar, 2021 – *Urpagyna uran bolgan analar: tanymdyq-kopshilik basylym.* [Mothers who became the motto for their offspring: educational-public publication]. Qurastyrgandar: Sh. Beysenova, Zh. Aymukhambet. Astana: Foliant, 2021. 208 p. (in Kaz.)

Yergobekov, 1999 – *Yergobekov K.* Baydibek Baba men Domalaq Ana. [The ancestor of Baydibek and Rolling mother]. Shymkent: Zhibek zholy, 1999. 64 p. (in Kaz.)

Yesenberlin, 1998 – *Yesenberlin I.* Koshpendiler. [Nomads]. Almaty: I. Yesenberlin atyndagy kor, 1998. 584 p. (in Kaz.)

Zholdasbekuly, 2001 – *Zholdasbekuly M.* Yeltutqa: el tarikhynyn aygili tulgalary [Eltutka: famous personalities of the country's history] / M. Zholdasbekuly, K. Salgarauly, K. Seydimbek. Astana: KUL TEGIN, 2001. 358 p. (in Kaz.)

¹Эгамбердиев М. Ш. ²Бекетова Д.Б.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹mirzahan.egamberdiyev@gmail.com, ²danabeketova@gmail.com,

КАЗАХСКИЕ СВЯТЫЕ ЖЕНЩИНЫ: ТРАНСЦЕНДЕНТНЫЕ ЦЕННОСТИ И СОЦИАЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли святых женщин в традиционном казахском обществе, их значимости как духовных и культурных ориентиров. Цель исследования состоит в комплексном анализе их функций, включая трансцендентную, воспитательную и социальную, на основе историко-этнографических источников. Важность данной работы заключается в том, что изучение этих фигур позволяет глубже понять культурные и социальные механизмы казахского общества, а также роль женщин в сохранении общественного порядка и традиций. Методологической основой работы является историко-этнографический подход, включающий анализ литературных, фольклорных и исторических источников, которые описывают жизнь таких святых женщин, как Домалак-ана, Бегим-ана, Рабия Султан бегим, Айша-биби и Кызай-ане. Эти личности, почитаемые как святые выполняли роль посредников между миром людей и миром божественного, способствовали формированию моральных норм и духовных ориентиров, оказывая влияние на воспитание подрастающего поколения. Теоретическую основу составляют концепции гендерных исследований, религиозной философии и культурной антропологии. Эти подходы позволяют рассматривать святых женщин как религиозных лидеров и символов устойчивости, а так же гармонии в обществе. Через фигуры святых женщин передавались важнейшие ценности, такие как мудрость, терпимость и духовная целостность, что помогало сохранять социальную стабильность. Святые женщины становились важным звеном в процессе воспитания нравственных и культурных норм, олицетворяя идеалы, которые воспринимались обществом как неприкосновенные. Результаты исследования подтверждают важность этих личностей как символов духовности и морального ориентирования в казахском обществе. Несмотря на значимость этих фигур, недостаточное количество доступных исследований и источников по данной теме затрудняет дальнейшее углубленное изучение. Заключение научного исследования подчеркивает необходимость расширения исследовательской базы, чтобы полноценно оценить влияние святых женщин на развитие культурных и социальных процессов в Казахстане.

Ключевые слова: святая женщина, гендер, трансцендентный, воспитательный, социальный, духовность, мудрость, ценности, функция.

¹Egamberdiyev M.Sh. ²Beketova D.B.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹mirzahan.egamberdiyev@gmail.com, ²danabeketova@gmail.com,

KAZAKH SACRED WOMEN: TRANSCENDENT VALUES AND SOCIAL AND EDUCATIONAL PRACTICES

Abstract. The article is devoted to the study of the role of holy women in traditional Kazakh society, their significance as spiritual and cultural reference points. The purpose of the study is to analyze their functions, including transcendental, educational and social, based on historical and ethnographic sources. The importance of this work lies in the fact that the study of these figures allows us to better understand the cultural and social mechanisms of Kazakh society, as well as the role of women in maintaining public order and traditions. The methodological basis of the work is the historical and ethnographic approach, including the analysis of literary, folklore and historical sources that describe the lives of such holy women as Domalak-ana, Begim-ana, Rabia Sultan Begim, Aisha-bibi and Kyzai-ana. These individuals, revered as saints, acted as intermediaries between the world of people and the divine world, contributed to the formation of moral norms and spiritual guidelines, influencing the upbringing of the younger generation. The theoretical basis is formed by the concepts of gender studies, religious philosophy and cultural anthropology. These approaches allow us to consider holy women as religious leaders and symbols of stability, as well as harmony in society. The figures of holy women transmitted the most important values, such as wisdom, tolerance and spiritual integrity, which helped to maintain social stability. Holy women became an important link in the process of educating moral and cultural norms, personifying ideals that were perceived by society as inviolable. The results of the study confirm the importance of these individuals as symbols of spirituality and moral orientation in Kazakh society. Despite the significance of these figures, the insufficient number of available studies and sources on this topic hinders further in-depth study. The conclusion of the scientific study emphasizes the need to expand the research base in order to fully assess the influence of holy women on the development of cultural and social processes in Kazakhstan.

Key words: holy woman, gender, transcendental, educational, social, spirituality, wisdom, values, function.

Авторлар туралы мәлімет:

Эгамбердиев Мирзахан Шарипбаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, ассоциативті профессор (доцент), Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының меңгерушісі, Шығыстану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Бекетова Дана Бекетқызы, 1 курс PhD докторанты, Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасы, Шығыстану факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Эгамбердиев Мирзахан Шарипбаевич, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), заведующий кафедрой Туркологии и истории стран Востока факультета Востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Бекетова Дана Бекеткызы, PhD докторант 1 курса кафедры Туркологии и истории стран Востока факультета Востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Egamberdiyev Mirzahan Sharipbayevich, Ass.Prof.Dr., Head of the Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Beketova Dana Beketkyzy, PhD doctoral student of the 1st year of the Department of Turkology and History of Eastern Countries, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 5 мамыр 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

Қасымқан Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: qqasymhan@gmail.com

ФИЛОСОФИЯ МЕН СОПЫЛЫҚТАҒЫ КЕМЕЛДІК: ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ОРТАҚ МОТИВТЕР МЕН КЕМЕЛ АДАМ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада философиялық және сопылық ілімдердегі кемелдік феномені, оның типологиялық ерекшеліктері мен ортақ мотивтері қарастырылады. Зерттеудің жаңалығы – адам болмысы мен рухани дамуы туралы философиялық және мистикалық дәстүрлердегі «кемел адам» тұжырымдамасын салыстыра отырып талдау. Мақаланың мақсаты – классикалық ислам сопылығы мен әлемдік философиялық мектептердегі кемелдік ұғымының тарихи-рухани сабақтастығын, айырмашылықтары мен үндестігін айқындау. Зерттеудің міндеттері ретінде «Кемел адам» тұжырымдамасының философиялық және сопылық дәстүрлердегі типологиялық ерекшеліктері мен ортақ мотивтерін зерделей отырып, бұл ұғымның тарихи даму үрдісін және қазіргі заманғы рухани-адамгершілік құндылықтар жүйесіндегі орнын айқындауды айта аламыз. Мақала рухани тәжірибе, өзін-өзі тану, этикалық мінсіздік және болмыстық жетілу сияқты категориялар негізінде сопылықтағы «инсан камил» концепциясы мен философиялық антропологиядағы идеалды адам моделін салыстырады. Зерттеу барысында мазмұндық-типологиялық, герменевтикалық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде, мақалада сопылық пен философиядағы кемел адам идеясының жалпыадамзаттық рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастырудағы маңызы мен философиялық тереңдігі ашып көрсетілді.

Кілт сөздер: Кемел адам, инсан камил, сопылық, философия, идеал, типология

Кіріспе

Адам баласы жаратылысынан бастап өзін-өзі тану, рухани кемелдену және болмыс пен жаратушыға қатысты түпкі сұрақтарға жауап іздеу сынды ізденістермен айналысып келеді. Бұл ізденістер адамзат өркениетінің дамуында айрықша маңызға ие философиялық және сопылық дәстүрлердің қалыптасуына негіз болды. Осы рухани-танымдық жүйелерде адамның зияткерлік және рухани болмысын жетілдіруге бағытталған «кемел адам» тұжырымдамасы ерекше орын алады. Философиялық көзқараста кемелдікке жету — ақыл, білім және этикалық ұстанымдар арқылы жүзеге асса, сопылық ілімде бұл — жүрек тазалығы, рухани тәжірибе және Алламен ішкі байланыс негізінде сипатталады. Екі бағыттың да түпкі мақсаты — адамды өз болмысының терең мәніне жеткізу, оның жаратушы мен жаратылыс алдындағы орнын ұғындыру. Осы мақалада философия мен сопылықтағы кемелдік ұғымы типологиялық тұрғыдан салыстырылып, олардың ортақ мотивтері мен өзіндік ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, «кемел адам» бейнесі екі ілімнің іргелі ұстанымдары аясында сараланып, олардың адамзаттың рухани дамуына қосқан үлесі айқындалады.

Зерттеудің материалдары мен әдістері

Мақалада кемелдік пен «кемел адам» тұжырымдамаларын жан-жақты қарастыру мақсатында жүйелеу, сипаттау, салыстыру, тарихи шолу әдістерімен қатар, талдау, саралау және бағалау әдістері қолданылды. Зерттеу барысында тақырыптың теориялық және практикалық негіздерін ашу үшін отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне

сүйенілді. Бұл әдістер ұғымдардың мазмұнын, мәнін, ерекшеліктерін ашып көрсетуге және пәлсапалық пен сопылық тұрғыдағы тұжырымдарды типологиялық тұрғыдан салыстыруға мүмкіндік берді. Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың негізгі зерттеу нысаны ретінде адам болмысы мен руханиятына қатысты дәстүрлі ислам философиясы мен сопылық ілімдердегі «кемелдік» ұғымы мен «кемел адам» тұжырымдамасы қарастырылды. Зерттеу барысында аталған тақырып түрлі мәдени-философиялық жүйелер аясында теориялық әрі типологиялық тұрғыдан салыстырмалы әдіспен қарастырылды. Әсіресе, «әл-Инсан әл-Кәмил» концепциясының пәлсапалық және философиялық негіздері жүйеленіп, мазмұндық құрылымына талдау жасалды.

Зерттеу тікелей философиялық мәтіндер мен классикалық шығармаларға негізделгендіктен, мақалада мәтіндік талдау, герменевтикалық сараптау, философиялық жүйелеу мен салыстыру әдістері қолданылды. Осы әдістер арқылы адамның рухани кемелдікке жету жолындағы тұжырымдар пәлсапалық және дүниетанымдық жүйелер арқылы сараланды.

Ғылыми жұмыста дереккөз ретінде әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Ғазали, Ибн Араби сынды мұсылман ойшылдарының шығармалары мен идеяларына, сондай-ақ McElroy, X. Наср, Букурова, Дүйсен, Зиёмухаммадов, Беруний, Қажыбай сынды ғалымдардың еңбектері талдау нысаны ретінде алынды.

Отандық және шетелдік зерттеушілер арасында аталған тақырыпты философиялық және дінтанулық тұрғыда зерделеген бірқатар еңбектер жарық көрген. Мысалы, X. Насрдың ислам метафизикасындағы кемел адам туралы еңбектері, сондай-ақ С. Хусейн Насрдың «Knowledge and the Sacred» атты шығармасы, А. Шимельдің сопылықтағы рухани кемелдік мәселесін талдаған зерттеулері осы тақырыпты жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ топырағында жазылған А. Қажыбайдың «Кемел адам» ұғымына арналған еңбектері мен Қ. Дүйсеннің адам болмысы және рухани жетілу туралы зерттеулері де қарастырылды.

Сонымен қатар, сопылық поэзия, рухани-этикалық трактаттар мен заманауи ислам философиясына қатысты еңбектерде кемелдік түсінігінің көрініс табуы зерттеу материалы ретінде қамтылды. Бұл еңбектер «кемел адам» ұғымының тарихи эволюциясын, типологиялық ерекшеліктерін, мәдени және діни контекстердегі трансформацияларын ашуға негіз болды.

Жалпы алғанда, мақалада қолданылған әдіс-тәсілдер мен ғылыми әдебиеттер кешені «кемел адам» тұжырымдамасын пәлсапалық және сопылық негізде жүйелі талдауға, оның теориялық мәні мен қазіргі қоғамдағы өзектілігін ашуға мүмкіндік берді.

Талқылау

«Кемел адам» тұжырымдамасы адам болмысы мен руханиятына қатысты философиялық және сопылық ой-таным жүйесінде маңызды зерттеу нысанына айналған. Бұл мәселеге қатысты зерттеулерді бірнеше бағытқа бөліп қарастыруға болады. Философиялық бағыттағы зерттеулерде, «кемел адам» идеясы антикалық философиядан бастау алатыны белгілі. Бұл ретте Платон мен Аристотель еңбектеріндегі «ақылды», «әділетті», «ізгілікті» адам бейнесі кейінгі философиялық дәстүрлерге негіз болды. Бұл идеялар И. Кант, Ф. Шеллинг, Г. В. Ф. Гегель секілді неміс классикалық философия өкілдері еңбектерінде жалғасын тапты. Сонымен қатар XX ғасырда А. Маслоу өзінің «Self-actualization» теориясы арқылы тұлғаның кемелдену идеясын психологиялық-философиялық деңгейде қарастырды.

Қазіргі философиялық зерттеулерде кемел адам мәселесін А. Н. Уайтхедтің (Whitehead, A.N.) процесстік философиясы мен Х.Г. Гадамердің (Gadamer, H.G.) герменевтикалық антропологиясы аясында қарастыру үрдісі байқалады.

Ислам философиясы мен сопылық бағыттағы еңбектерде бұл ұғым кеңінен дамыған. Ортағасырлық мұсылман ойшылдары әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Ғазали шығармаларында адам жаратылысының мәні мен оның кемелдікке жету жолдары терең зерделенген. Әсіресе,

сопылық ілімде бұл мәселе «инсан-ул-кабил» ұғымы арқылы бейнеленіп, Ж. Руми, Ибн Араби, Ахмед Йүгнеки, Хожа Ахмет Ясауи шығармаларында рухани кемелденудің түрлі сатылары сипатталған.

Кемел адам мәселесін қазақ руханияты мен әдеби-философиялық мұрасында да арнайы зерттеу нысанына айналдырған бірқатар отандық ғалымдар бар. Бұл қатарда ең алдымен М. Әуезовтің Абай мұрасына қатысты зерттеулерін атауға болады. Ғалым Абайдың «толық адам» идеясын «моральдық тұлға», «үйлесімді тұлға» ұғымдарымен байланыстыра қарастырады. М. Мырзахметұлының «Абай және исламият» (1982) еңбегінде Абайдың мораль философиясы мен сопылық ілімге қатысы алғаш рет ғылыми тұрғыдан жүйеленіп көрсетілген. Сонымен қатар Ш. Ш. Насыров, А. Қасабек, Д. Кенжетев, С. Сатыбалды, Қ. Мухамбетқалиұлы сынды зерттеушілер еңбектерінде де Абай іліміндегі толық адам ұғымы философиялық-сопылық сабақтастықта зерделенеді.

Сондай-ақ заманауи зерттеулер қатарында Б. Сатершинов, А. Нысанбаев, С. Торайғыров, Г. Есім, Т. Хабиб, С. Майғараев сынды ғалымдардың еңбектерінде де «кемел адам» мәселесі ұлттық руханият пен ислам философиясы аясында қарастырылады.

Зерттеу нәтижелері

Ежелгі антикалық философия Ежелгі Грекия полистерінде демократиялық бағытта қалыптасып, өзінің мазмұны мен әдістері бойынша Ежелгі Шығыс философиясынан, сондай-ақ Гомер мен Гесиод шығармаларындағы әлемнің мифологиялық түсіндірулерінен айтарлықтай ерекшеленді. Алғашқы грек философиясы мифологиямен тығыз байланыста болды, бірақ ол бірден әлемді шексіз ғарыш ретінде ұғынуға және оның табиғаты туралы сұрақтарды қарастыруға талпынды. Бұл кезеңде кемелдік туралы алғашқы ойлар да көрініс тапты. Платонның идеялар теориясына сәйкес, кемелдік – идеялар әлемінде мәңгілік бар шынайы және мінсіз болмысты танумен байланысты. Ол адамдардың жер бетіндегі өмірін сол идеялар әлеміне ұмтылу жолы деп түсіндірді. Платонның пікірінше, кемелдік идеалдар әлеміндегі мәңгілік және өзгермейтін формаларды тану мен соларға сәйкес өмір сүрумен байланысты болды. Аристотель бұл ұғымды практикалық тұрғыда қарастырып, адамның ең биік мақсаты – бақыт (Eudaimonia) деп анықтады. Грек тіліндегі «евдаймон» термині «Құтты рух» деп аударылғанымен, Аристотель бұл терминді тек рухани мағынада ғана емес, сонымен бірге бақыт немесе гүлдену жағдайы ретінде түсіндіреді. Оның пікірінше, эвдаймония – бұл жақсы өмір сүрудің, яғни адамның өмірінің ең жоғарғы игілігі мен толыққанды күйінің көрсеткіші. Аристотель эвдаймонияны тек физикалық денсаулықпен шектемей, оны адамның белсенді өмір салтымен, әлеуметтік қарым-қатынастарымен, қаржылық тұрақтылығымен және өз өмірін бақылауымен тығыз байланыстырған. Бұл ұғым үйлесімді түрде жұмыс істейтін көптеген ерекше қасиеттердің бірлігінен тұратын кешенді тұжырымдама ретінде қарастырылды. Бақытқа жету үшін адам өзінің табиғи әлеуетін толық жүзеге асырып, ақыл мен ізгілікті үйлестіруі керек деп қарастырды. (McElroy, 2021:2014– 2017). Яғни, бақытқа жету үшін адам өзінің табиғи әлеуетін толық жүзеге асырып, ақыл мен ізгілікті үйлестіруі керек деп қарастырады.

Антикалық философияның кезеңдері мен ерекшеліктері.

Ерте кезең (б.з.д. VI—V ғғ.). Бұл кезеңде натурфилософия басым болып, философтар әлемнің бастапқы бастауын іздеумен айналысты. Милет мектебі (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен) әлемнің материалдық негіздерін анықтауға тырысты. Фалес суды негізгі бастау деп есептесе, Анаксимандр «апейронды» (шексіз, белгісіз бастау) ұсынды. Осы философтар табиғатты диалектикалық тұрғыдан түсінуге және оның үздіксіз өзгерістерін тануға талпынды.

Классикалық кезең (б.з.д. V—IV ғғ.). Бұл кезеңде адам мен қоғам мәселелеріне ерекше назар аударылды. Софисттер философияға релятивизмді енгізіп, Сократ адамгершілік пен этиканы негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастырды. Платон мен Аристотель философияны

жүйелеу, онтология, гносеология және этика салаларын дамыту бағытында елеулі еңбектер көрсеткен. Платон идеялар әлемі туралы ілімін ұсына отырып, Аристотель «алғашқы бастамалар мен себептер» туралы ғылым ретінде философияны анықтады. Бұл кезең Протогор, Сократ, Платон, әрі әсіресе Аристотель қызметімен ерекшеленеді.

Эллинистік кезең (б.з.д. IV ғ. соңы — II ғ.). Бұл кезеңде практикалық философия мен этика басты орынға шықты. Стоиктер (Сенека, Эпиктет), эпикурейшілдер (Эпикур) және скептиктер (Секст Эмпирик) адамның ішкі еркіндігі мен бақытқа жету жолдарын зерттеді. Эллинистік философия морализаторлық сипатқа ие болды.

Римдік және неоплатонизм кезеңі (б.з.д. I ғ. — б.з. VI ғ.). Рим философиясы грек дәстүрлерінің ықпалында қалыптасты. Бұл кезеңде неоплатонизм (Плотин, Прокл) христиандық философияның негізін қалауда маңызды рөл атқарды. Платонның идеяларымен үйлескен бұл ілім ортағасырлық теологияның дамуына зор әсер етті (Whitehead, 1979).

Антикалық философияның маңызы. Ежелгі философия- Әлемнің материалдық негізін, болысым пен ойлаудың арақатынасын зерттеудің негізін қалады. Ол ғылым, этика және саясат салаларында жүйелі ойлау дәстүрін қалыптастырып, кейінгі философиялық ағымдарға іргетас болды. Демек бүгінгі философия туралы ғылыми еңбектер оның батыс философиясының іргетасын қалағанын және бүкіл кейінгі философиялық дәстүрдің дамуына әсер еткенін көрсетеді. Whitehead тің пікірінше, «Еуропалық философиялық дәстүрдің ең берік жалпы қағидасы –Ол Платоннан алынған бірқатар ескертулерден тұрады» (Whitehead, 1979). дейді. Демек Платонның білімге деген көзқарасы философия тарихында маңызды орын алады. Сондай – ақ Антикалық дәуірі философиялық ойдың құрылымдауынан бастап, оның логика, метафизика, этика, саясат және эстетика сияқты салаларға бөлінуіне дейінгі кезеңді қамтумен қатар натуралистік (физис және космос мәселелері), гуманистік (адам табиғатын зерттеу), синтетикалық (Платон мен Аристотельдің идеялары), және діни (неоплатонизм) кезеңдерді де қамтыды. Бұл бағыттар табиғат заңдылықтарын, адамның орны мен мақсатын, этикалық қағидаларды, және діни-метафизикалық идеяларды зерттеу арқылы қазіргі ғылым мен мәдениеттің негізін қалады. XVIII ғасырда өмір сүрген немістің аса көрнекті философы Иммануил Кант: «Аристотельден соң осы уақытқа дейін логикаға еш жаңалық енгізілген жоқ»– деп атап көрсетеді. Демек Ежелгі философия адамгершіліктің, моральдың айрықша теориялық ұстанымы ретінде – кемелдік теориясының ұсынылғанын атап көрсеткіміз келеді. Адамшылықтың осы бір мәнді тұжырымдамасы кейінгі дәуірлерде өте танымал болды. Бұл ілімді көптеген философтар кеңінен пайдаланды. Солардың бірі – орта ғасырлардағы христиан ой-дүниесінің аса көрнекті өкілі, схоластикалық философияның биік шыңы саналған Акуинолық Томас Аристотель ілімінің негізінде өзінің мораль философиясын қалыптастыра алды. Әсіресе антикалық философия – адамзаттың ойлау тарихында ерекше орын алатын кезең. Ол рационалды ойлаудың негізін қалап, ғылымның түрлі салаларына бағыт берді. Бұл философия табиғат құбылыстарын түсіндіру, қоғам мен адамның орнын анықтау, моральдық құндылықтарды айқындау арқылы қазіргі ғылыми және мәдениет жүйелерінің іргетасын қалаған. Сондай – ақ антикалық дәуірде философия салалы ғылым ретінде Сократ моральдық философияға негіз қаласа, (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен) Натурфилософтар дүниенің бастапқы бастамаларын табиғатпен біртұтас қарап, үстірт пайымдау арқылы түсіндіру ілімін зерттеді һәм Платонның «идеялар теориясы» және Аристотельдің «себептер теориясы» ғылым мен метафизиканың дамуына жол ашты. Демек антикалық философия – тек өткеннің мұрасы ғана емес, қазіргі заманның да құндылығы. Оның идеялары ғылымның, мәдениеттің және қоғамның дамуындағы қозғаушы күш болып табылады. Платон мен Аристотельден бастау алған философиялық дәстүр адамзатқа жаңа ойлау жүйелерін ұсынды. Сондай-ақ антикалық философия кемелдік ұғымын адам болмысының ең биік сатысы ретінде қарастырылады. Платонның «Республика» және

«Федон» еңбектерінде кемелдік идеясы идеалды әлеммен байланыстырылған. Платонның пікірінше, кемелдік- бұл идеалдар әлемінде мәңгілік және өзгермейтін формаларды тану

және соларға сәйкес өмір сүру. Оның философиясында кемелдік адамның интеллектуалдық және моральдық жетістіктерімен байланысты болады. Сонымен қатар, ол кемелдікке жету үшін адамдардың өзара үйлесімділікке жетуі керек деп санайды. Аристотельдің «Никомахтық этика» шығармасында кемелдік адамның табиғи қабілеттерін толық іске асырумен байланысты қарастырылады. Аристотель кемелдікті моральдық ізгіліктермен байланыстырған. Ол адамды екі маңызды жолмен жетілдіруге болады деп тұжырымдаған: ақыл-ой мен эмоцияларды басқару. Аристотель бойынша, адамды кемелдікке жеткізетін ең басты қасиет — оның ізгілікті өмір сүруі, яғни өзінің моральдық қасиеттерін жетілдіру. Бұл ұғым Аристотельдің эвдемония теориясына негізделген, мұнда бақытқа жетудің басты шарты — адам өзінің ішкі ізгіліктерін толық жүзеге асыру деп қарайды.

Философия тарихында адам мәселесі – мәңгілік әрі өзекті тақырыптардың бірі. Адам болмысы, оның мәні, моральдық және рухани келбеті туралы ойлар философиялық ізденістің негізгі нысандарының бірі ретінде қалыптасып, антикалық кезеңнен қазіргі заманға дейін үздіксіз қарастырылып келеді. Бұл тұрғыда «идеал адам» немесе «кемел адам» концепциясы – философиялық антропология, этика және аксиология салаларында маңызды идея ретінде ерекше орын алады. Аталған концепция – адам болмысының ең жоғары формасын, рухани және моральдық жағынан жетілген тұлғаны сипаттайтын ілім.

1. Антикалық дәуірдегі идеал адам бейнесі. Ежелгі Грекия философиясында идеал адам бейнесі ең алдымен Сократ, Платон және Аристотель еңбектерінде көрініс тапты. Сократ үшін идеал адам – бұл өзінің жан дүниесін тазартып, ақиқатты іздеуге бағытталған адам. Ол білімділік пен моральдық кемелдікті бір-бірінен ажыратпайды. Платон идеал адамды «данагөй басшы» ретінде сипаттайды. Оның «Мемлекет» диалогында мінсіз қоғамды басқаруға қабілетті адам – рухани-танымдық дамудың жоғары сатысындағы философ болуға тиіс. Аристотель «Никомахтық этика» еңбегінде идеал адамды «эвдаймония» (бақыт, кемелдік) ұғымымен байланыстырып, мұндай адам өз қабілеттерін іс жүзінде жүзеге асырып, ізгілікті өмір сүру арқылы өзін жетілдіреді.

2. Ортағасыр және ислам философиясындағы кемел адам. Ортағасырлық христиан және ислам философтарында идеал адам түсінігі діни-рухани өлшемдермен байытылды.

Христиан философиясында Августин Аврелий мен Фома Аквинский идеал адамды Құдайға ұмтылған, күнәдан арылып, моральдық тазалыққа жеткен жан ретінде қарастырды.

Ислам философиясында әл-Фараби, Ибн Сина, әл-Газали және Ибн Рушд идеал адам концепциясын ақыл, иман және әрекет бірлігінде сипаттайды. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындары» атты трактатында идеал адам – ақыл мен әділеттілікке негізделген қоғамды басқаратын философ-билеуші. Бұл идея Платон философиясымен үндес.

Сопылық дәстүрде кемел адам образы «инсан әл-камил» ұғымы арқылы түсіндіріледі. Ибн Араби бұл тұжырымды жан-жақты дамытып, кемел адам – Алла Тағаланың сипаттарын өз бойында кемеліне жеткізе сіңірген рухани тұлға деген пікірді ұсынады.

3. Қайта өрлеу мен жаңа дәуір философиясы. Қайта өрлеу дәуірінде адам бейнесіне деген көзқарас антропоцентризмге бет бұрды. Пико делла Мирандола өзінің «Адам қадірі туралы сөзінде» адамға шексіз даму мүмкіндігін беріп, оның өзін-өзі қалыптастыру қабілетін негіздеді.

И. Кант «Практикалық ақыл сыны» еңбегінде идеал адамды «мораль заңын өз бойында көтеруші автономды тұлға» ретінде түсіндіреді. Кант үшін адам кемелдігі – адамгершілік заңға сәйкес әрекет ете алуында.

4. Қазіргі философиялық тұрғыдағы көзқарастар. XX ғасыр философиясында идеал адам мәселесі экзистенциализм, гуманизм және феноменология аясында қайта қаралды.

Жан-Поль Сартр пен Мартин Хайдеггер адамды өзін өзі құрастыратын жаратылыс ретінде сипаттап, кемелдік ұғымын өмірлік таңдаулармен байланыстырды.

А. Маслоу идеалды адамды «өзін-өзі жүзеге асырушы тұлға» ретінде сипаттайды. Бұл адам – өмірлік миссиясын тапқан, шығармашылық әлеуетін толық іске асырған, ішкі

үйлесімге жеткен жан. Жалпы Маслоудың идеал адам туралы түсінігі ғалымның тікелей айтуынан туындамағанымен, оның жариялап кеткен қажеттіліктер пирамидасы бойынша анықталды. Ал ол бойынша, адам өзінің нәпсілік, физикалық қажеттіліктерін өтеген соң ғана жоғары дәрежелі істерге, ұлы әрекеттерге бара алады. Ал ондай әрекеттерге көшкен адамды барлық қажеттіліктерін өтеген, яғни кемелденген деп сипаттауға толық негіз бар.

А.Маслоу «гуманистік психология», «үшінші күш», «үшінші психология» деп анықтайтын практикалық психология негізінде құндылықтар теориясының негізгі принциптерін тұжырымдады. Ол жалпы психологияның мазмұндық аспектілерін жаңартты, оның пікірінше, ол «адам табиғатының тереңдігі мен биіктігін» қамтуы керек. Яғни, «үшінші» психология адамдағы адамды, оның жоғары, маңызды, нақты адамдық көріністерін зерттеуге бағытталған. Ол (бихевиоризм мен психоанализден айырмашылығы) өзінің зерттеу саласына психологиялық сау тұлғаларды қосу арқылы адам табиғаты туралы түсінігін тереңдетеді. Бұл жерде оның жаңашыл көзқарасы пайда болады. Оның анықтамасы бойынша, жаңа психологияның маңызды сипаттамаларының бірі – «адамның «жоғары табиғатын» көрсету», ол психологиялық сау адамдар арқылы көбірек мүмкін болады. Осылайша, А.Маслоу классикалық психологияның пәндік өрісін, оның ішінде адам және оның ішкі әлемі туралы философиялық, тұтас идеяларды кеңейтеді.

Психологияға сүйене отырып және өз тәжірибесінде «құндылықтарды жоғалту» синдромына тап бола отырып, зерттеуші құндылықтардың табиғатын анықтауға жаңа көзқарас жасайды. Заманауи мәдениет пен өркениеттің бастан кешкен дағдарысы туралы ой елегінен өткізе отырып, ол былай деп жазады: «Мен жеке тұлғадан тыс құндылықтардың орасан зор жойылып жатқанына толық сенімдімін... Ал ішке, құндылықтардың иесі ретінде өзіне оралудан басқа жол жоқ». А.Маслоу көзқарасы бойынша, адамның өзіндік болмысын іздеу мәні бойынша өзінің, ішкі, шынайы құндылықтарын іздеуді білдіреді. Мұндай ізденіс адамның шынайы мәнді болмысын, яғни өзін-өзі іздеуде өз ішіне үңілу арқылы болуы мүмкін. Ол «менді» адамның табиғи бейімділік, құмарлық және ішкі сенім түрінде көрінетін ішкі «өзегі» деп анықтайды. Өзіңіздегі осы «өзекті» табу, мәні бойынша, өзіңіздің шынайы болмысыңызға келу, яғни ішкі «дауыс импульстарын» есту және шынайы тілектерін жүзеге асыру мүмкіндігін алуды білдіреді. Адамның ішкі табиғаты тек түрлік сипаттармен ғана емес, сонымен қатар дамуды қажет ететін қайталанбас даралықтармен де сипатталады. «Ядроның» әлсіздігіне және оның басылуына қарамастан, ол өзінің ішкі динамикалық күшіне ие бола отырып, адамда өзін көрсетуге қабілетті. Бірақ сонымен бірге бұл ішінара адамның өзі де жаратылған. Сайып келгенде, ол барлық адамдар ұмтылатын ең жоғары қажеттілікті, абсолютті құндылықты, мақсатты анықтап, былай деп жазады: «Әртүрлі авторлар оны әртүрлі атаулармен атайды: өзін-өзі актуализациялау, өзін-өзі жүзеге асыру, интеграциялау, психологиялық денсаулық, индивидуация, автономия, шығармашылық, өнімділік. Бірақ олардың барлығы бір нәрседе келіседі - бұл адамның толық іске асырылуының нәтижесі».

А.Маслоу өзін-өзі жүзеге асыру тұжырымдамасын «өсу қажеттілігі» дегенді білдіреді. Ол адамның ішкі болмысының барған сайын толық өмір сүруге бейімділік ретінде көрінетін өзіндік динамикалық күші бар екенін көрсетеді. Бұл күш мейірімділік, батылдық, сүйіспеншілік және т.б. сияқты Б-құндылықтарға қарай қозғалыста көрінеді. Бұл ең жоғары, түпкілікті құндылықтар бір-бірін жоққа шығармайды (Букурова, 2021: 99).

Қазіргі философиялық-этикалық әдебиеттерде (мысалы, МакИнтайр, Тейлор, Марта Нуссбаум, Чарльз Тейлор еңбектері) идеал адам образы мәдениетаралық, тарихи және әлеуметтік контекстерде қайта қаралуда.

Идеал адам – философиядағы тұрақты әрі күрделі ұғымдардың бірі. Ол адам табиғатының мәнін, оның жетілу мүмкіндігін және рухани-этикалық биігін айқындайды. Философиялық дәстүрлерде идеал адам әр дәуірдің дүниетанымына сай түрлі формада бейнеленгенімен, оның түпкі мәні – адам бойындағы ізгілік, ақыл-парасат және рухани

кемелдік ұмтылысы. Бұл ұғым бүгінгі таңда да гуманистік құндылықтардың іргетасы ретінде өзектілігін жоғалтпауда.

Ислам философиясындағы кемелдік. Антикалық жаратылыстанулық ғылымның моральдық философиясы мен Натурфилософиясын мұра ете отырып Пәлсападағы өзіндік сара жолын сала білген, орта ғасырдағы ислам дінін биік шыңына шығарған, ғылым мен білімді мұсылмандық үлгіде ұстанып, гүлдендірген дәуірдің айнасы бола білген түркі араб, және парсы ғалымдарының өз тілдеріне аударып, мұсылмандық дүниетаным тұрғысынан насихаттаған еңбектерінен бөле қарауға болмас.

Адам атадан бастау алған адамгершілік ұғымы, ойлау, тану және пікір жүргізу әр дәуірде әр қауымның ортасында өзінің өміршеңдігін жойған емес. Антикалық дәуірдегі Платон, Аристотель сынды философтарда өздерінің еңбектерін өздерінен бұрынғы Алланың елшілері мен Пайғамбарларының ізімен ізгілікті жол еткен ұлы ойшылдардың сара жолымен сабақтастыра білді. Осы үрдіспен жалғасын тапқан Ислам философиясы да Құран мен Сүннет арқылы Алла, әлем, адам жаратылыс және рух, нәпсі тақырыптарында сөз қозғап ой жүгіртуге шақырған ислам дінінде де білім, ілімге қатысты шектеулер болмады керісінше «Оқы» деген алғашқы аятпен басталған ислам діні білім мен ғылым жолына қолдау беріп ерекше дем берді. Сондай-ақ мешіт, медресе сынды білім ошақтары мен ғылыми орталықтар, университеттердің көптеп ашылуы соның айғағы. Соның арқасында мұсылман зиялылары антиктік ғылымды түбегейлі жетілдіріп ерекше үлгіде дамыта білді. Міне осылай ислам-мұсылмандық философиясы өркениет көшінде өзіндік із салды. Бұл тұралы Н.Б. Дүйсен, Ғ. Есім қатарлы ағаларымыздың «Фәлсафа — мұсылман мәдениетінің туындысы» тақырыптағы «Фәлсафа өз кезегінде араб-мұсылман ойлау жүйесінің ірі өкілі әл-Киндиден бастап, әл-Фараби, ибн-Сина, әл-Ғазали, Ибн Рушд т.б., сонымен қатар еуропалық ғалым Б. Расселдің еңбектері де қарқынды зерттелді. Қала берді отандық ғылымда фәлсафа турасында іргелі ізденісте жүрген Ғ. Есім мен Б. Айнабеков сынды ғалымдардың зерттеу жұмыстары да мақалаға арқау болды», - деп атап көрсетті (Дүйсен, 2023:250).

Жоғарыдағы ақпараттарды қарастыра отырып, философтардың түсінігіндегі кемелдік ұғымы, көп жағдайда, қаржылық жағдайларға негізделместен, адамның еркіндігі мен әсер ету диапазонына қатысты қолданылғанын көреміз. Бұл нағыз кемелдік еркіндікке, бостандыққа негізделгенін айғақтайды. Алайда сол еркіндік халіне жету үшін негізгі тұрмыстық жағдайлардың, қарым-қатынас түрлерінде көрінетін мәселелер желісін шешу маңызды фактор саналады.

Ислам философиясының алғашқы негізін қалаушылардың бірі Әбу Юсуф Якуб ибн Исхак әл-Кинди. Ол ислам пәлсапасында кемелділік туралы жан-жақты қарастырған алғашқы философ. Кинди Жаратушының кемелдігі мен Жаратылыстың (Адам) кемелдігі арасында байланыс орнатып һәм бұл кемелдіктің адамда қалай көрінетінін қарастырады. Ал ежелгі түріктердің ойлау жүйесі мен сенім түсініктеріне назар аударар болсақ, олардағы мифтер мен дастандар философиялық мазмұнға бай болып келеді. Бұл құбылыс әсіресе Алтай-Саян, Якут эпостарынан, сондай-ақ Оғыз және Манас эпостарынан айқын байқалады. Демек шығыс пәлсапасында, соның ішінде ислам пәлсапасында бұл ұғым одан әрі тереңдей түсті. Фарабиден тартып Заһириддин Байхақи, Мұхаммед Наршахи, сынды ойшылдар белсенділік танытты. Олар «кемел адам» — тек ақылды ғана емес, сонымен қатар адамгершілік пен парасатты үйлестірген тұлға екенін айтты.

IX ғасырдан бастап мұсылман әлемінде адамның кемелденуіне, кемелдікке жетуге байланысты кітаптар жазыла бастады. Бұл саладағы мұсылман сопы ғалымдары «кемел адам» жөніндегі көзқарастарын әлеуметтік-пәлсапалық және ғылыми еңбектерінің ішінде немесе жеке мұсылмандық моральды қамтитын кітаптарында баяндаған. Бұл дәуірде адам проблемасы руханият саласындағы негізгі проблемаға айналған еді. Сондықтан да, олар адам кемелдігі мәселелеріне үлкен назар аударған.

Танымдық трактаттарда негізінен моральдық теориялық және практикалық проблемалар талданған. Фараби, Ибн Сина, Жүсіп Хас Хажиб, Ахмед Жүгнеки, Туси, Диуани, Кашифи, Қайқаус, Сағди, Жәми, Науаилердің «Қайырымды қала тұрғындары», «Бактқа жету жөнінде», «Ахлақ жөнінде рисала», «Ишқ риасаласи», «Құтағду білік», «Ахлақи Насари», «Ахлақи Жәләли», «Ахлақи Мухсини», «Ғибат әл-Хақайк», «Қабуснама», «Гүлістан», «Бостан», «Махбуб әл-қулуб» сияқты адам кемелдігіне қатысты еңбектері адамның тұлғасын, руханиятын қалыптастыру мен кемелдендіру проблемаларын шешуде негізгі дереккөздер ретінде зор маңызға ие (Зиёмухаммадов Б., 2006:194).

Орта ғасырлық атақты пәлсапа ғалымы Әбу Наср әл-Фараби кемелдіктің негізгі өлшемін, қоғам талабына жауап бере алатын және қоғам үшін қызмет ететін «кемел адамның» негізгі сипаттарын тізіп шыққан. Оның пікірінше, жер бетінде адам ғана білу қабілетіне ие. Ақиқатты тану адамның табиғи дамуының бір көрінісі дейді. Адамға екі қасиет біткен. Біріншісі, табиғаттан берілген қасиеттер. Екіншісі, оның өз қалауы мен таңдауымен тәлім-тәрбие арқылы келетін қасиеттер. Таным – тәрбиеленушінің қалау мен таңдауын керекті бағытқа қарай бұра алу өнері дейді. Бақытқа пайдалы білімді жинап қол жеткізуге болады. Жан рахатының жоғары шоққысы – білім алу. Білімі жетерлік адам ғана өз мақсатын дұрыс тани алады. Ақиқат пен жақсылық үндес. Білім алу арқылы адам ақиқатты таныса, рухани бай әдепті кісі жақсылықты тани алады, оны орындай да алады дейді (Зиёмухаммадов Б., 2006:195).

Әбу Райхан Беруни барлық жағымсыз қасиеттердің себебі білімсіздік деп білген. Ал білімді үйрену үшін білімге ұмтылу, қызығу мен әлеуметтік ортаның өз орны бар екенін айтады. Адам кемелдігінде еңбектің маңызы жөнінде пікірлерін білдіреді. Кісінің кемелденуі үшін үш нәрсе маңызды рөл ойнайды: білім үйренуге қызығу (ирсият), әлеуметтік жағдай мен дұрыс тәлім-тәрбие дейді (Беруний, 1968:151).

Ибн Сина адамның дамуында оны қоршаған әлеуметтік орта ерекше рөл ойнайтынын, сол орта адамның әлемді тануына ғана емес, мінезінде жақсы не жаман тұстардың қалыптасуына да әсер ететінін, сондықтан да, балаларды тәрбиелеуде сақ болуды, оларды жаман ортадан аулақ сақтаудың маңыздылығын айтады. Адам кемелдігінде ақли, ақлақи тәрбиемен бірге физикалық тәрбиенің де маңыздылығын теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да дәлелдейді. Ол «кемел адамның» сипаттарын атағанда ақли, ахлақи, эстетик, физикалық жақтарды дамытуға үлкен назар аудартады. Өз сөзінде: «Ей, бауырларым! Адамның батыры проблемадан қорықпайды. Кемелдікке ұмтылудан бас тартқан кісі адамның ең қорқағы», - дейді (Ибн Сино, 1963:15).

Шығыс поэзиясының ірі өкілі Омар Хаямның пікірінше «сау пікір, зерек ақыл мен өткір зейін адамды кемел етіп қалыптастырады (Хайям, 1961:113).

Сопылықта кемелдік ұғымы «әл-Инсан әл-Камил» – «Кемел адам» тұжырымдамасы арқылы түсіндіріледі. Бұл термин ең алғаш Ибн Араби еңбектерінде жүйеленіп, кейін түркі сопылық дәстүрінде, әсіресе Қожа Ахмет Ясауи ілімінде кеңінен дамыды. Сопылар үшін кемел адам – бұл Аллаға жақындаған, нәпсісін жеңген, жүрегін тазартып, рухани кемелдікке жеткен адам. Бұл адамның жүрегі «Хақтың айнасы» ретінде қызмет етеді. Яғни, ол тек өзін-өзі ғана емес, бүкіл әлемді тануға қабілетті. Ахмет Ясауи өз хикметтерінде адамның рухани жолы – тариқат, шарифат, мағрифат, ақиқат сатыларынан өтіп, «толық адамға» айналуы керектігін айтады. Бұл – адамның жаратылыс мақсатын терең түсініп, Аллаға шын берілген күйге жетуін білдіреді.

Атақты сопы, кубрауия сопылық бағытының негізін салушы Нәжмуддин Кубра Хиуаки өз рубайларында негізгі идея ретінде – «кемел адамды» тәрбиелеу, адамды құрдымға апаратын нәпсі, дұшпандық, күмән, жала, екіжүзділік, рия, пасықтық сияқты жаман мінез- құлықтан ада болуға, тек қана жақсы істер қылуға, рухани тазалыққа шақырады (Зиёмухаммадов, 2006:199).

Қожа Ахмет Ясауидің шәкірті, ясауия тариқатының белді өкілі Сүлеймен Бақырғани – Хакім Ата әдеп-ахлақ жайында, адам бойындағы көркем мінез айтып, нафс-и заһир (сыртқы нәпсі) мен нафс-и батинды (ішкі нәпсіні) тәрибиелеуге тоқталады. Кемелдену жолына шақырып хикметтер қалдырған (Зиёмухаммадов, 2006:200). «Кемел адам» мен кемелдік концепциясын түсіну үшін оның хикметтерін практикалық қолднудың маңызы өте зор.

Сопылық поэзия мен ясауия тариқатының тағы бір ірі өкілі Әлішер Науаи өзінің «Хамса», «Махбуб әл-қулуб», «Мәжәлис ән-нәфәис», «Мухакамат әл-луғатайн» еңбектерінде кемелдікке жету жайындағы өз көзқарастарын білдірген. «Кемел адам» образын жаратып, оған жету жолдары жөнінде пікірлерін айтып, танымдық кітаптарында «кемел адамды» қалыптастырудың мазмұны, негіздері, методтары мен методикасын баяндайды (Зиёмухаммадов Б., 2006:201-202).

Тағы да бір танымал сопылық жолдың өкілі Сопы Аллажардың «Сираж әл-ғажизин», «Сабат әл-ғажизин», «Мурад әл-ғарифин», «Махзан әл-мутиғин», «Нәжәт әл-толибин» еңбектерінде де кемелдік пен «кемел адам» концепциясының теориясы мен принциптеріне тоқталады. Ислам дінінің негізгі міндеттері, ақидасын, сопылықтағы кемелденудің практикалық кезеңдерін өлеңмен өрнектеп жеткізеді. Кемелдік идеяларын хикметтер мен хикаялар арқылы баяндайды (Зиёмухаммадов Б., 2006:204).

Қазақ ойшылдары ішінде Абай Құнанбайұлы кемел адам мәселесін ерекше тереңдікпен қарастырды. Ол өз шығармаларында «толық адам» ұғымын дамытты. Абай үшін толық адам — «үш сүю»: Алланы сүю, адамзатты сүю, хақ жолын сүю арқылы жетілетін тұлға. Абайдың кемел адам туралы көзқарастары сопылық пен пәлсапаны біріктіре отырып, ұлттық болмысты терең пайымдаумен ерекшеленеді. Бұл оның шығармашылығының басты өзегі деуге болады. Қазақ даласындағы сопылық дәстүр мен Абай ілімі кемел адам туралы идеяны терең мазмұнмен толықтырып, ұлт руханиятына үлкен үлес қосты.

Абай Құнанбайұлының шығармашылығы адам болмысы мен оның рухани жетілу мәселесін терең философиялық деңгейде көтеруімен ерекшеленеді. Ақын өз еңбектерінде «адам болу» мәселесін өмірлік һәм өркениеттік мұрат ретінде қарастырып, кемел адам идеялын ұсынады. Бұл тұрғыда «толық адам» ұғымы Абай философиясының өзекті өзегіне айналған. Ол – рухани тұрғыдан жетілген, ақыл, жүрек және қайрат үндестігін таба білген кемел тұлға.

М. Мырзахметұлы 1982 жылы жарық көрген «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» атты монографиясында алғаш рет Абай дүниетанымындағы исламдық этика мен мораль философиясы мәселелерін ғылыми тұрғыда талдады. Ғалым атап көрсеткендей, «адамзат қоғамы тарихында адамгершілік идеясы ғасырлар бойы күн тәртібінен түспей келе жатқан ең басты мәселелердің бірі – жеке адамның ақыл, мінез жағынан пісіп-жетіліп, яғни толық адам болуы жайлы ойлар». Осы мағынада Абай да өз дәуірінде адам болмысын жетілдірудің рухани-философиялық өлшемдерін айқындауға тырысты.

Абайдың толық адам туралы танымы антикалық философиядағы Сократ, Платон, Плотин еңбектеріндегі адамгершілік идеяларымен, Қытай философиясындағы дао ілімінің «жетілген адам» бейнесімен, шығыс сопылық іліміндегі инсан камил ұғымымен тығыз үндес. Сондай-ақ, ирандық жәуанмәрттік дәстүрімен де идеялық сабақтастық байқалады. Бұл контексте Абайдың «толық адам» концепциясы — адамгершілік дамудың шыңы, рухани ізденістің түпкі нәтижесі ретінде қарастырылады.

Абай кемел адамды – «нұрлы ақыл», «ыстық жүрек» және «хақ жолын тану» сынды рухани ұстанымдардың тұтастығында көреді. Оның ойынша, адам болмысының ең биік мақсаты – рухани толыққанды болу, адамшылықтың ең жоғары сатысына көтерілу. Осы орайда, Абай ұсынған кемел адам концепциясы – тек қазақ руханияты үшін ғана емес, бүкіләлемдік гуманистік ой-сананың бір бөлшегі ретінде маңызды. «Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек». Ақын адам бойында болуы тиіс үш

қасиет – «ыстық қайрат», «нұрлы ақыл», «жылы жүрек» арқылы тұлғаның рухани жетілу жолын сипаттайды. Бұл қасиеттердің үйлесімі арқылы Абай «толық адам» моделін ұсынады.

Абайдың «толық адам» ұғымы – адамның интеллектуалдық, эмоциялық және ерік-жігерлік қабілеттерінің үйлесімін білдіретін моральдық-философиялық категория. Бұл модель әділет, рақым, мейірім, ар-ұят, еңбек, талап сынды этикалық ұстанымдармен тікелей байланысты. Абай поэзиясында да, қарасөздерінде де бұл ұстанымдарды мораль философиясының өзегі ретінде ұсынады.

Ақын үшін ақыл – дүниетанудың негізгі құралы. Ғылым мен білімді жоғары бағалай отырып, ол таным мен түсініктің негізі – ақыл деп біледі. Бұл түсінік оның ағартушылық қызметімен де тығыз байланыста.

М. Әуезов Абайдың мораль философиясын зерттеуде бұл ұғымды «нравственная личность» және «гармоническая личность» деген терминдермен сипаттайды. Ғалым Абайдың қарасөздерінде кездесетін идеяларды еуропалық философиялық категориялар арқылы интерпретациялап, оны кеңестік идеологиялық шектеулер жағдайында ғылыми айналымға енгізді. Мысалы, «Он жетінші сөзде» Абайдың толық адамға тән қасиеттерді сипаттауы көне мораль философиясымен үндеседі. Әуезов осы ойларды көркем проза арқылы да жеткізуге тырысып, «Абай жолы» роман-эпопеясында бұл идеяны Бөжей мен Құнанбай арасындағы күрес және жас Абайдың рухани ізденістері арқылы көркемдік бейнеде ұсынады.

Абайдың толық адам ұғымы мұсылман шығысының рухани дәстүрімен, әсіресе сопылықтағы камили инсани түсінігімен идеялық тұрғыда үндес. XI–XII ғасырларда қалыптасқан сопылық адамтану жүйесінде кемел адам – рухани тазалық пен этикалық мінсіздікке жеткен тұлға ретінде сипатталады. Бұл идея Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанында да кеңінен көрініс тапқан. Абай осы дәстүрді жаңғырта отырып, оны қазақ даласының рухани-мәдени контекстінде жаңаша дамытты. Ол сопылықтағы «ар ілімі» мен гуманистік дүниетанымды тоғыстырып, толық адам ұғымын ұлттық философиялық жүйеге айналдырды (Қажыбай, 2020).

Абайдың толық адам туралы тұжырымдамасы – қазақ философиялық ойының биік жетістігі. Бұл идея сопылық дүниетаныммен, гуманистік мораль философиясымен сабақтаса отырып, қазақ руханиятының этикалық негіздерін анықтауға мүмкіндік береді. М. Әуезовтің бұл ұғымды көркем және ғылыми деңгейде дамытуы Абай мұрасын терең түсінуге ықпал етті. Толық адам идеясы бүгінгі рухани-адамгершілік тәрбие жүйесінде де өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Пәлсапа мен сопылықта кемелдік пен кемел адам тұжырымдамасы — адамның өз табиғатын, рухани мәнін түсіну жолындағы маңызды ұғым. Бұл тұжырымдама тек діни немесе философиялық ұғым ғана емес, адам өмірінің мақсатын айқындайтын рухани бағдар.

Қорытынды

Қазіргі заманғы философтар мен дінтанушылар «кемел адам» ұғымын жаһандық мәселелерді шешу құралы ретінде қарастырады. Адамзаттың технологиялық дамуымен қатар, рухани құндылықтарды сақтау қажеттілігі артып келеді. Бұл тұрғыда сопылықтағы рухани кемелденудің —«кемел адам» болудың практикалық тұстары мен пәлсапалық теориялық білімнің алар маңызы артып отыр.

Пәлсапа мен сопылықтағы кемелдік мәселесі – адамның интеллектуалды және рухани дамуының негізін құрайтын терең тақырып. «Кемел адам» ұғымы адамзаттың моральдық және рухани жетілуге ұмтылысын көрсетеді. Бұл идеяның өзектілігі уақыт өткен сайын арта түсуде, себебі ол адамзаттың табиғи үйлесімділігі мен бейбіт өмір сүруіне ықпал етеді. Пәлсапалық және сопылық дәстүрлерде кемелдік мәселесі әртүрлі аспектілерде қарастырылғанымен, олардың түпкі мақсаты ортақ – адамның өзін-өзі жетілдіруі, жоғары рухани деңгейге көтерілуі және ізгілікке негізделген қоғам қалыптастыру. Бұл ұғым бүгінгі

күнде де өзектілігін жоғалтпай, адамзаттың рухани дамуы мен моральдық құндылықтарын түсінуде маңызды рөл атқарады.

Алдағы уақытта кемелдік пен «кемел адам» тұжырымының сопылық дәстүрдегі практикасын зертеу, зерделеудің қажеттілігі арта береді. Осы тұрғыдан алғанда аталған тұжырымдардың тек теориялық тұсымен шектеліп қалмай, практикасының, сопылық тариқаттардағы кемелдену принциптерін, «кемел адам» идеясын ғылыми тұрғыдан зерттеп, оны ғылыми-теориялық негіздеу күн тәртібіндегі негізгі проблемалардың біріне айналып келе жатыр.

Болашақта аталған тақырыптар бойынша зерттеулер мен ғылыми мақалалар жазылуына біздің мақаламыз негізгі себеп болады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

McElroy, 2021 – *McElroy LM, Kirk AD. Eudaimonia: An Aristotelian approach to transplantation* // *American Journal of Transplantation*. 2021. №21. P. 2014-2017.

Ikaz.info – Ежелгі антикалық философия туралы. (Электрондық ресурс) URL: <https://ikaz.info/ezhelgi-antikaly-filosofiya-turaly/> (Қаралды: 23.05.2025)

Букурова, 2021 – *Букурова А. Концепция ценностей А. Маслоу и возможности ее применения* // *Интеллект. Инновации. Инвестиции*. №1(2021). С. 97-106.

Whitehead, 1979 – *Whitehead, Alfred North. Process and Reality: An Essay in Cosmology*. Corrected Edition, David Ray Griffin and Donald W. Sherburne. New York: Free Press, 1979. 413 p.

Дүйсен, 2023 – *Дүйсен Н., Есім Ф., Кавус С., Турсынбаева А. Фәлсафа — мұсылман мәдениетінің туындысы* // *Вестник Карагандинского университета*. 2023. Серия «История. Философия». № 1(109). С. 250-256.

Зиёмухаммадов, 2006 – *Зиёмухаммадов Б. Комиликка элтувчи китоб*. Тошкент: «TURON-IQBOL» нашриёти, 2006. – 350 б.

Беруний, 1968 – *Абу Райхон Беруний*. Танланган асарлар, I жилд. Тошкент: Фан, 1968. 458 б.

Ибн Сино, 1963 – *Ибн Сино*. Фалсафий қиссалар. Т: Бадий адабиёт нашриёти. 1963. 15 б.

Омар Хайям, 1961 – *Омар Хайям*. Трактаты. М.: Восточная литература, 1961. 334 с.

Қажыбай, 2020 – *Қажыбай А. «Толық адам» тағылымы*. (Электрондық ресурс) URL: <https://egemen.kz/article/254633-tolyq-adam-taghylymy> (Қаралды: 23.05.2025)

References:

Bukurova, 2021 – *Bukurova A. Kontseptsiya tsennostey A. Maslou i vozmozhnosti yeye primeneniya (Maslow's concept of values and its potential applications)* // *Intellekt. Innovatsii. Investitsii*. №1. 2021. P. 97–106. (in Rus.).

Düysen, 2023 – *Düysen N., Yesim G., Kavus S., Tursynbaeva A. Falsafa — musulman madeniyetining tuyndysy (Philosophy as a product of Muslim culture)* // *Vestnik Karagandinskogo universiteta*. Ser.: Istoriya. Filosofiya. 2023. №1(109). P. 250–256. (in Kaz.).

Ibn Sina, 1963 – *Ibn Sina. Falsafiy qissalar (Philosophical narratives)*. Tashkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1963. 15 p. (in Uzb.).

Ikaz.info – *Ezhelgi antikalyk filosofiya turaly (Ancient Greek philosophy)*. (Electronic resource) URL: <https://ikaz.info/ezhelgi-antikaly-filosofiya-turaly/> (accessed 23.05.2025). (in Kaz.).

Kazhibai, 2020 – *Kazhibai A. “Tolyq adam” tagylymy (Teachings of the “Perfect Man”)*. (Electronic resource) URL: <https://egemen.kz/article/254633-tolyq-adam-taghylymy> (accessed 23.05.2025). (in Kaz.).

McElroy, 2021 – *McElroy L.M., Kirk A.D. Eudaimonia: An Aristotelian approach to transplantation* // *American Journal of Transplantation*. 2021. Vol. 21. P. 2014–2017. (in Eng.).

Omar Khayyam, 1961 – *Omar Khayyam*. Traktaty (Treatises). Moscow: Vostochnaya literatura, 1961. 334 p. (in Rus.).

Whitehead, 1979 – *Whitehead A.N.* Process and Reality: An Essay in Cosmology. Corrected edition by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne. New York: Free Press, 1979. 413 p. (in Eng.).

Ziyomukhammadov, 2006 – *Ziyomukhammadov B.* Komilikka eltuvchi kitob (The book leading to perfection). Tashkent: TURON-IQBOL, 2006. 350 p. (in Uzb.).

Beruniy, 1968 – *Beruniy A.R.* Tanlangan asarlar, I jild (Selected works, vol. I). Tashkent: Fan, 1968. 458 p. (in Uzb.).

Касымкан К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: qqasymhan@gmail.com

СОВЕРШЕНСТВО В ФИЛОСОФИИ И СУФИЗМЕ: ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ, ОБЩИЕ МОТИВЫ И КОНЦЕПЦИЯ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В статье рассматривается феномен совершенства в философских и суфийских учениях, его типологические особенности и общие мотивы. Новизна исследования заключается в сравнительном анализе концепции «совершенного человека» в философских и мистических традициях, отражающих сущность человека и его духовное развитие. Цель статьи — выявить историко-духовную преемственность, различия и перекрестные влияния между представлениями о совершенстве в классическом исламском суфизме и мировых философских школах. К задачам исследования относится изучение типологических характеристик и общих мотивов концепции «совершенного человека» в философии и суфизме, а также определение её места в системе современных духовно- нравственных ценностей. В статье проводится сопоставление концепции «инсан камиль» в суфийской традиции с моделью идеального человека в философской антропологии на основе таких категорий, как духовный опыт, самопознание, этическое совершенство и онтологическое развитие. В процессе исследования применялись методы содержательно- типологического, герменевтического и сравнительного анализа. В результате показана значимость и философская глубина идеи совершенного человека в суфизме и философии как основы формирования универсальных духовно-нравственных ценностей.

Ключевые слова: совершенный человек, инсан камиль, суфизм, философия, идеал, типология

Kasymkan K.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: qqasymhan@gmail.com

PERFECTION IN PHILOSOPHY AND SUFISM: TYPOLOGICAL FEATURES, COMMON MOTIVES AND THE CONCEPT OF THE PERFECT MAN

Abstract. The article explores the phenomenon of perfection in philosophical and Sufi teachings, focusing on its typological features and shared motifs. The novelty of the study lies in the comparative analysis of the "Perfect Human" concept in philosophical and mystical traditions, reflecting on human nature and spiritual development. The aim of the article is to reveal the historical and spiritual continuity, distinctions, and convergences between the understanding of perfection in classical Islamic

Sufism and various global philosophical schools. The objectives of the study include examining the typological characteristics and common motifs of the "Perfect Human" concept in both philosophy and Sufism, as well as determining its place in the system of contemporary spiritual and moral values. The article compares the Sufi concept of insan kamil with the model of the ideal human in philosophical anthropology through categories such as spiritual experience, self-knowledge, ethical integrity, and ontological development. The study employs content-typological, hermeneutic, and comparative analysis methods. As a result, the article reveals the significance and philosophical depth of the idea of the perfect human in both Sufism and philosophy as a foundation for universal spiritual and moral values.

Keywords: Perfect Human, Insan Kamil, Sufism, Philosophy, Ideal, Typology

Автор туралы мәлімет:

Қасымқан Құрманбек, «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиет бойынша кітапхана-музей бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты. Алматы, Қазақстан.

Информация об авторе:

Қурманбек Касымхан, младший научный сотрудник отдела библиотечно-музейной работы по редким книгам, рукописям и национальной литературе Центральной научной библиотеки РГП «Ғылым ордасы», PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about author:

Kurmanbek Kasymkhan, Junior Researcher at the Library-Museum Department for Rare Books, Manuscripts and National Literature of the Central Scientific Library, "Gylym Ordasy" RSE; PhD Doctoral Student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 12 мамыр 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

*¹ Каримова Р.У. ² Масимова Х.В. ³ Жузбаева У.Д.

^{1,2,3} Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹risalat.karimova@mail.ru, ²khalminam@mail.ru, ³uldanai1994@mail.ru

КАЗАХСТАН И ВОСТОЧНЫЙ ТУРКЕСТАН: МЕЖЭТНИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В XIX – XXI ВВ. (НА ПРИМЕРЕ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ)

Аннотация. В представленном исследовании в исторической ретроспекции (кон. XIX – XXI вв.) отражено взаимодействие уйгурского этноса с населением Семиречья казахстанского региона. В XIX в. Казахстан входил в состав Российской империи, Восточный Туркестан был частью цинского Китая (Синьцзян). Этно-культурное взаимодействие рассматриваемых регионов по ряду объективных исторических условий более тесно происходило в пределах современных алматинской области Республики Казахстан (Семиречье) и Кульджинского края СУАР КНР². К упомянутым историческим условиям можно отнести территориальную сопредельность регионов, вследствие чего возникли тесные этно-культурные и хозяйственные взаимосвязи, судьбоносные исторические события и сложившуюся миграционную мобильность населения, при которой в XVIII – XX вв. на рассматриваемых территориях образовались этнические диаспоры. Цель исследования – изучение процесса трансформации народных традиций в иноэтничном окружении (на примере материальной культуры), выявление факторов, явившихся причиной культурных преобразований. Источниками для проведенного исследования послужили полевые материалы, собранные в результате нескольких этнографических экспедиций в республиках Центральной Азии в 1970-1990-е гг., а также в СУАР КНР в 1990-2007-е гг. Исследование межэтнического взаимодействия проводилось на основе, прежде всего метода компаративистики. Примененный историко-сравнительный метод позволил сравнивать культуру изучаемых этносов в исторической ретроспекции, сравнительно-сопоставительный анализ дал возможность изучения развития процесса на современном этапе. Исследование показало, что процесс взаимодействия развивался исторически, но наиболее ощутимым он стал в современных условиях. Межкультурное взаимодействие и взаимовлияния происходили заметней среди населения городов, дисперсно расселенного и утратившего в значительной степени этническую компактность. В рамках предпринятого исследования была осуществлена апробация историко-сравнительных методов, что обусловило возможность экспликации эволюционных траекторий изучаемого феномена в темпоральной динамике и культурных парадигмах.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (№ BR20281006).

Ключевые слова: Казахстан, Восточный Туркестан, этнос, материальная культура, взаимодействие, взаимовлияние

Введение

В исследовании отражено взаимодействие уйгурского этноса с населением Семиречья казахстанского региона. В XIX в. Казахстан входил в состав Российской империи,

² Синьцзян-Уйгурский автономный район Китайской Народной Республики (СУАР КНР)

Восточный Туркестан был частью цинского Китая. Этно-культурное взаимодействие рассматриваемых регионов по ряду объективных исторических условий более тесно происходило в пределах современных алматинской области Республики Казахстан (Семиречье) и Кульджинского края СУАР КНР. К упомянутым историческим условиям можно отнести территориальную сопредельность регионов, вследствие чего возникли тесные этно-культурные и хозяйственные взаимосвязи, судьбоносные исторические события и сложившуюся миграционную мобильность населения, при которой в XVIII – XX вв. именно на рассматриваемых территориях образовались этнические диаспоры.

В материальной культуре наиболее заметно межэтническое взаимодействие отразилось на ее некоторых видах, например, в ремеслах и пище. На них мы и остановимся в данном исследовании.

Если в XIX в. мы не находим заметного взаимовлияния в материальной культуре по причине компактного расселения этносов на территории рассматриваемых регионов, недолгого времени совместного проживания и довольно замкнутой жизни в рамках своих этнических общин, то особенности XX в., в большей степени второй его половины, сказались на развитии процесса в сторону его значительной активизации.

Кульджинский (Илийский) край, как упоминалось в ряде публикаций, в том числе одного из авторов настоящего исследования (Каримова, 2005: 24; Karimova, 2016: 3; Каримова, 2023: 125-126 и др.), был насильственно заселен администрацией цинского Китая во второй половине XVIII в. уйгурами из разных оазисов покоренного Восточного Туркестана. Илийский округ вошел в состав созданного в 1884 г. нового военно- административного района – Синьцзян, что в переводе с китайского означает «Новое владение» или «Новая территория» (Захарова, 1959: 223; Ходжаев, 1982: 171). Со временем название «Синьцзян» закрепилось за всем восточнотуркестанским регионом. Уйгуры- переселенцы оказались здесь в чуждой им этнической и культурной среде монголов и маньчжур. Традиции уйгуров на протяжении более чем векового периода подверглись в Кульджинском крае можно сказать внутренней миксации и синтезу. Процесс сложения единых традиций в Кульдже еще не был вполне завершен, когда в конце XIX в. последовало новое переселение значительной части кульджинцев в Семиречье.

Семиречье в конце XIX в. имело полиэтнический состав населения, в особенности в городах, центрах администрации, ремесла и торговли области. Об этническом составе населения города Верного – столицы Семиреченской области в определенной степени можно судить по названию городских поселений. Крепость, Большая и Малая станицы были населены русскими и украинцами (войсковой контингент, чиновники, торговцы, ремесленники, интеллигенция, рабочий люд, крестьяне); Киргизская (казахская) слобода (торговцы, ремесленники, работники, интеллигенция); Татарская слобода (торговцы, работники, интеллигенция, духовенство); Таранчинская (уйгурская) слобода (торговцы, ремесленники, работники, земледельцы, интеллигенция). Приводимые исследователями данные подтверждают полиэтничность населения Верного. В 1897 г. в городе насчитывалось русских – 58,3% (более 13,2 тыс. человек), казахов – 8,2% (около 1,9 тысячи), уйгуров – 8,7% (2 тысячи) и 5-7% приходилось на долю татар, дунган, украинцев и узбеков. А в начале XX в. в Верном уже проживали представители 27 этносов (Тюрин, 2020: 45-47; Жумасултанов Т., 2017; Билялова, 2021).

Уйгуры – оседлые земледельцы, тяготевшие к городскому образу жизни. После переселения в Семиречье кульджинские уйгуры стремились расселяться в городах или основывать свои поселения. Взаимодействие с другими этносами, нашедшее отражение в культурных взаимовлияниях развивалось многообразными путями. Важная роль в этом процессе принадлежит торговле. Посредством торговли в местном ассортименте появлялись новые привнесенные из другой культуры товары, которые со временем становились привычными, необходимыми, популярными среди населения. Востребованным изделиям

стали подражать местные мастера. Создавая аналогичные вещи, они пытались повторить не только приглянувшуюся форму, внешние отличительные признаки, но и технологию изготовления, приближаясь, таким образом, к оригиналу. В декоративных ремеслах заимствуются, прежде всего, формы и декор изделий. Так происходит взаимообмен традиционными достижениями, синтезирование всего воспринятого ценного с собственным этническим наследием и, часто на основе этого сплава возникают известные предметы с уже местной спецификой. Аналогичный процесс происходит и в пище: продуктах питания, появлении новых блюд в национальной кухне, новой технологии их приготовления.

Материалы и методы исследования

Источниковой основой для проведенного исследования послужили полевые материалы, собранные в результате нескольких этнографических экспедиций в республиках Центральной Азии в 1970-1990-е гг., а также в СУАР КНР в 1990-2007-е гг. (Полевые материалы, 1970-90-е гг. – Казахстан, Средняя Азия; Полевые материалы, 1997-2007 гг. – СУАР КНР). Собранные материалы легли в основу монографии Р.У. Каримовой

«Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров» и целого ряда научных статей.

Полевые исследования проводились автором этнографического материала статьи методом не включенного наблюдения в ходе этнографических экспедиций, накопления научных описаний интересующих объектов. Автор также использовал при сборе материала структурированные и неструктурированные опросы (интервью), прежде всего мастеров-ремесленников или людей, сохранивших воспоминания о временах, когда традиционная материальная культура господствовала в быту этноса. Таким образом, в нашем исследовании широко использовался метод сбора устной истории и воспоминаний.

Исследование межэтнического взаимодействия казахстанского и восточнотуркестанского регионов (Казахская ССР, СУАР КНР) в XIX – XXI вв. на примере материальной культуры проводилось на основе, прежде всего метода компаративистики. Примененный историко-сравнительный метод, который позволил нам сравнивать культуру изучаемых этносов в исторической ретроспекции, а также сравнительно-сопоставительный анализ процесса на современном этапе и результатов взаимодействия дали возможность уже на данном этапе разработки темы прийти к определенным выводам. Сравнительный анализ художественных ремесел проводился также с использованием музейных коллекций, в частности Центрального государственного музея Казахстана (ЦГМК) и Государственного музея искусств им. А. Кастеева Республики Казахстан (ГМИ).

Обсуждение

Ценные сведения о Восточном Туркестане содержит труд Ч.Ч. Валиханова «О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858–1859 гг. (Валиханов, 1985). Чокан Чингизович Валиханов совершил свою поездку в Кашгарию (Восточный Туркестан) в 1858–1859 годах. Его путешествие стало первой поездкой научного значения, открывшей целую серию российских научных экспедиций в эту страну. Как исследователь-востоковед он написал исторический очерк региона, более подробно осветив историю, предшествовавшую его цинскому завоеванию. Ч.Ч. Валиханов подробно описал маршрут путешествия, во время которого он делал географические и этнографические наблюдения. Его этнографические материалы имеют значение первоисточника: он собрал уникальные сведения о культуре, быте, традициях и укладе жизни народов Восточного Туркестана – в первую очередь уйгуров. Ч.Ч. Валиханов детально изучил торговлю, ремесла, традиционную материальную культуру уйгуров. В труде Ч.Ч. Валиханова содержится сравнительный анализ культуры народов Восточного Туркестана с казахами, кыргызами и другими тюркскими народами Центральной Азии. Его

исследование послужило началом изучения процессов историко-культурного взаимодействия в регионе.

Большим подспорьем в работе стали опубликованные труды советских этнографов, базирующиеся на источниковом материале, в частности – И.В. Захаровой, Р.Д. Ходжаевой, М.С. Мукановым, Х.А. Аргынбаевым, Л.А. Чвырь, Ш.Ж. Тохтабаевой и др. Статья И.В. Захаровой «Материальная культура уйгуров Советского Союза», изданная в 1959 г. в двухтомнике «Народы Средней Азии и Казахстана» многотомного издания представляет собой фундаментальное этнографическое исследование, до сих пор не потерявшее своей актуальности. Оно основано главным образом на полевых материалах и архивных данных и посвящено традиционному быту советских уйгуров, а также истории их переселений на территорию Казахстана и Средней Азии. В работе детально описаны и исследованы важнейшие аспекты материальной культуры уйгуров, такие как жилище, одежда, пища, ремёсла, промыслы и хозяйственная деятельность. Особое значение для нашего исследования имеют разделы, посвященные изучению региональных отличий между семиреченскими и среднеазиатскими уйгурами, дающих нам возможность проведения сравнительного анализа адаптации традиционной культуры в различных условиях и изменений, происходящих в материальной культуре под влиянием взаимодействия с другими этническими культурами (Захарова, 1959).

Использованная в нашем исследовании статья М.С. Муканова (Муканов: 1962) представляет собой одно из первых комплексных этнографических исследований, базирующихся на полевых материалах ученого и посвящённых традиционным ремёслам казахов Семиречья. Эта работа содержит анализ материалов, инструментария, технологии изготовления войлочных и тканых изделий, а также их орнаментального убранства. Автор уделяет особое внимание семантике орнамента и этнической терминологии декора.

«Сравнительный очерк традиционных украшений уйгуров и соседних народов Центральной и Средней Азии (XIX – начало XX в.)» Л.А. Чвырь является фундаментальным исследованием, посвящённым традиционному ювелирному искусству уйгуров и его сопоставлению с украшениями других народов региона. Этот труд дополнил наши полевые наблюдения и дал возможность сравнительного контроля нашим заключениям. В монографии «Уйгуры Восточного Туркестана и соседние народы в конце XIX – начале XX в.» Л.А. Чвырь приходит к выводу о доминировании в рассматриваемый период отношений уйгуров с народами среднеазиатского региона и тесных культурных связях с народами этого региона.

Один из основоположников казахстанской этнологии Х.А. Аргынбаев в своих многочисленных трудах, посвященных исследованию быта казахского народа, особое внимание уделял изучению трансформации традиций в современных условиях, особенностям оседлой жизни и в том числе влиянию внешних факторов на его уклад.

Ш.Ж. Тохтабаева в диссертационной работе «Казахские народные женские ювелирные украшения XIX–XX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук подробно анализирует женские украшения казахов, рассматривая их классификацию, технику изготовления, декоративные особенности и символику. Этот труд является фундаментальным научным исследованием, основанным на 20-летней работе с полевыми материалами и музейными коллекциями, включая фонды Республиканского музея народного прикладного искусства казахов и Государственного музея искусств им. А. Кастеева Казахской ССР (ныне Государственный музей искусств им. А. Кастеева Республики Казахстан).

Для лучшего представления процесса взаимодействия и взаимовлияний в полиэтническом окружении важное значение для нас имели труды, отразившие этнический состав самого крупного города Семиречья – Алматы (Верный, Алма-Ата). В монографии С.С. Тюрина «Образ города Верного...» исследуются упоминания о городе или укреплении

Верном в дореволюционных журналах исторической тематики в России за период с 1854 по 1917 гг., таких как «Отечественные записки», «Исторический вестник», «Русский архив», «Русский вестник», «Русская мысль», «Нива» и др. Исследованные автором статьи и заметки дают возможность получить представление об истории города, его населении и этническом составе, экономическом и культурном развитии, о впечатлении, которое Верный производил на путешественников, о том, каким они его видели (Тюрин, 2020). В плане представления этнического состава населения города подспорьем для нашего исследования послужила статья Г.А. Биляловой «Казахское население города Верного» (Билялова: 26.03.21). Эти труды позволили нам получить объективное представление об этнической среде, в которой происходило культурное взаимодействие.

Результаты исследования

Ремесла. В ремеслах уйгуров Кульджинского края разнородность местечковых традиций еще не успела нивелироваться, но уже заметно стали проступать сходные для этой группы особенности. Некоторые ремесла кульджинских уйгуров на территории Семиречья были утрачены. Из традиционных видов в конце XIX – начале XX вв. здесь сохранили свою значимость кузнечное, ювелирное ремесла; народная архитектура, изготовление мебели, посуды, музыкальных инструментов, художественное плетение из камыша и тала, обработка тыквы-горлянки; вышивка, декор одежды, мозаика, валяние войлоков, обработка кож. На территории Казахстана продолжают формироваться особенности культуры уже семиреченских уйгуров. Здесь можно провести некоторую дифференциацию на культуру города и селений. В городах, в частности, в заложенном уйгурами-переселенцами г. Джаркенте (Йаркент, Панфилов, ныне г. Жаркент) продолжает развиваться кульджинская культура в более нетронутом виде, тогда как в г. Верном уйгуры жили в полиэтническом окружении и испытывали влияние в частности русской и татарской культуры. Что касается населения сельской местности, то оно также ощутило влияние извне, к примеру, в пределах современных Уйгурского и Энбекшиказахского районов Алматинской области заметно взаимовлияние с казахской культурой.

Исследование ремесел семиреченских уйгуров показало, что межэтнические взаимовлияния отчетливо проявились лишь в некоторых из них. Частичному выявлению взаимовлияний и посвящен представленный ниже материал. Будет целесообразней показать результаты действия процесса взаимовлияний на примере наиболее значимых ремесел и его конкретного отражения в культуре контактировавших этносов.

Кузнечное ремесло с незапамятных времен относилось к одному из самых развитых видов уйгурской обработки металлов. В Кульджинском крае кузнечное ремесло было очень востребованным и интенсивно развивалось. И в Семиречье этот вид металлообработки сохранялся дольше других традиционных ремесел. Еще в конце XIX в. в городах Джаркенте, Верном располагались кварталы, заселенные уйгурскими кузнецами. В городе Джаркенте они носили название кузнечной слободы – «томурчи махалля». Здесь кузнечное поселение продолжало исполнять свои функции и после Октябрьского переворота, т.е. после 1917 года. В 1990-е гг. один из закоулков, прилегавших к Красноармейской улице и заселенный кузнецами, именовался Кузнечным тупиком. В Верном, на территории нынешнего Зеленого базара, находилась махалля кузнецов, промышлявших подковыванием лошадей. К ней примыкали кварталы уйгурских кузнецов с другой специализацией.

Первая половина XX в. изобиловала мощными катаклизмами, сотрясавшими Российскую империю, а затем и Советское государство: 1 мировой войной, революциями, гражданской войной, иностранными интервенциями, Отечественной войной, пагубно отразившимися на промышленности, в частности на производстве сельскохозяйственного инвентаря. Преимущественно аграрное население Семиречья должно было как-то выживать

в этих условиях, придавших и обеспечивших с другой стороны мощный импульс развитию и долговому сохранению местных ремесел.

Уйгурские кузнецы слыли мастерами своего дела. В первой четверти XX в. в г. Джаркенте изделия нескольких уйгурских кузнецов пользовались особой популярностью, их продукция ценилась более высоко. Например, джаркентский кузнец – Моллатурган-хаджи славился своими серпами и косами. Моллатурган-хаджи проставлял на изделиях собственное клеймо, и они пользовались повышенным спросом не только в Семиречье, но даже и в Кульджинском крае, невзирая на их более высокие цены (Полевые материалы, 1970-90-е гг.). В рассматриваемой местности кузнечное ремесло успешно развивалось в первой четверти XX в., особенно в период НЭПа (1921–1928 гг.). В последующем отмечается постепенный его регресс.

Говорить о взаимовлияниях в кузнечном ремесле довольно сложно. Кузнецы изготавливали сельскохозяйственный и домашний инвентарь, инструменты для ювелирного, плотничьего и пр. ремесел, подковывали лошадей. Изделия кузнечного ремесла не наделены яркими, узнаваемыми признаками этнического своеобразия, они чаще всего не декорированы, имеют простые, удобные в употреблении формы. Накопленный нами материал позволяет отметить распространение в Семиречье кашгарского кетменя и кашгарского серпа, привнесенных сюда уйгурами-переселенцами. Кашгарский кетмень отличается спецификой технологии изготовления и формы. Кашгарский кетмень снабжен большей и более тяжелой рабочей частью массой до 3,5 кг. Процесс его изготовления гораздо более сложный и трудоемкий. Металлическая лопасть кетменя состоит из двух слоев пластин. Каждая пластина сплавляется из мелких кусков железа, затем обе пластины накладываются друг на друга и соединяются плавкой с лопастью. Кашгарские кетмени стали пользоваться популярностью у земледельцев, они были практичней и значительно удобней в работе (Полевые материалы, 1970-90-е гг.).

Ювелирное искусство у уйгуров достигло блестящего развития. Уйгурскими ювелирами в течение длительного исторического периода были сформированы своеобразные традиции, в целом не утраченные уйгурами Казахстана и Средней Азии даже в тяжелейшие судьбоносные отрезки времени, вплоть до 80 – 90-х гг. XX века. В Семиречье в конце XIX – первой половине XX в., согласно сведениям участников нашего опроса, признанными мастерами были: в г. Верном – Абдрим-зыргячи³, Юсуп-зыргячи; в г. Джаркенте – Муса-зыргячи, Масим-зыргячи; в с. Чунджа Уйгурского района – Махамат-зыргячи; в с. Калжат Уйгурского района – Даут-зыргячи; в с. Караторук Чиликского района Алматинской области – Низамдун-зыргячи и многие другие (Полевые материалы, 1970-90-е гг.).

После Октябрьской революции 1917 г., в начальный период образования советского государства, когда условия существования населения были на грани выживания, ювелирные украшения почти не имели спроса, и ремесло потеряло былой уровень. Процесс возрождения ювелирного ремесла можно наблюдать в период НЭПа (1921–1928 гг.), но все же сложное, неустойчивое состояние экономики не позволило ему достичь прежнего размаха. Приблизительно с середины 1930-х гг., когда уровень жизни населения страны вновь несколько повысился, стало мало-помалу восстанавливаться и ювелирное ремесло. Великая Отечественная война, а также и послевоенный период пагубно отразились на состоянии ювелирного ремесла: заказы на ювелирные украшения почти исчезли, к тому же большинство мастеров были отправлены на фронт, часть из них погибла. Некоторое оживление в традиционном ювелирном производстве, вновь связанное с экономическим подъемом и повышением благосостояния населения, прослеживается в 1960-е годы. Но в этот же период украшения ремесленников стали противостоят более доступные по цене и быстро завоевавшие популярность изделия массового заводского производства.

³ Зыргячи – ювелир (уйгурский язык)

Одной из причин, вызвавших упадок традиционного ювелирного ремесла в советский период, также было исключительное право государства на обработку драгоценных металлов. Мастера вынуждены были заниматься своим промыслом тайно или же идти на риск. Некоторые из них поплатились за это, оказавшись в тюремном заключении, но более благоразумные постарались найти себе другую работу. Таким образом, отмечать взлет традиционного ювелирного искусства в это время так же не приходится.

В ювелирных изделиях более обоснованно говорить об аналогиях, нежели о взаимовлиянии. К примеру, у юго-восточных казахов бытовало накосное украшение «шаш тенге» (Захарова, Ходжаева, 1964: 133; Тохтабаева, 1984: 24), идентичное уйгурскому «чач тангя». Это украшение состоит из серебряных монет или круглых бляшек, соединенных в следующем порядке: к центральной верхней монете симметрично крепятся с двух сторон снизу из одной или пары таких же монет. Изображение на монетах чаще всего стиралось, и на обе стороны наносился чеканный или гравированный узор растительного и геометрического характера (ЦГМК: КП⁴ – 9507/1,2; 9508/1,2; Чвырь, 1986, рис. 1; полевые материалы, 1970-1990 гг.). На юге казахстанского региона встречаются амулетницы прямоугольной – «колтыкша» и треугольной – «тумарша» форм (коллекции ГМИ, ЦГМК; Тохтабаева, 1984: 30–31), сходные с уйгурскими «тумарами» и шелковые черные подвески для волос в виде кистей, украшающих и зрительно увеличивающих длину косы, аналогичные уйгурским «чач пёшук» (Захарова, Ходжаева, 1964: 133; Каримова, 2005: 153). В Восточном и Юго-Восточном Казахстане популярны прутковые браслеты с чеканным узором, и так называемые провололочные, витые браслеты (Тохтабаева, 1984: 39), тождественные уйгурским (Чвырь, 1986: 234–238). Несхожесть в прутковых браслетах проявляется в чеканном декоре. Можно отметить сходство в традиционных пуговицах уйгуров и казахов. Уйгурские пуговицы «тугмя» имеют круглые, яйцевидные формы и бывают ажурными цельнометаллическими, с ячейками, заполненными вставками из драгоценных и полудрагоценных камней, или в виде камня, оправленного в металл. В верхнем основании пуговицы имеется петля для крепления, а в нижнем основании – обычно декоративная пирамидка из зерни (ЦГМК: КП– 9491, 9497/1,2; ФКП– 1067, 1037; Пржевальский, 1948, с. 279). В казахском традиционном ювелирном наборе встречаются сходные изделия (Тохтабаева, 1984).

Ковры. Ковроделие возникло во владениях Восточного Туркестана в эпоху древности. Множественные находки тканых произведений и инструментов для их производства на территории Восточного Туркестана относятся к началу новой эры. Они подтверждают предположение о местном происхождении ремесла и о его широком развитии (Лубо-Лесниченко, 1995: 51–54). Ковры уйгуров отличаются ярким своеобразием, они были популярны за пределами региона и их влияние на материалы, стилевые особенности декора, колорит ковровых изделий, в частности, Центральной Азии отмечали многие исследователи (Мошкова, 1970: 96–97; Антипина, 1962: 26; Народное декоративно-прикладное искусство киргизов, 1968: 67; Народное декоративное искусство Советского Узбекистана, 1954: 82). Средоточием ковроткачества в Восточном Туркестане с незапамятных времен являлись оазисы Хотан, Яркенд и Кашгар. Главная роль в развитии ковроделия в регионе принадлежит Хотану. В этом оазисе едва ли не в каждом населенном пункте и до сегодняшнего дня производят ковры, а в городах размещается значительное число ковровых мастерских. Искусство уйгурского ковроделия не получило самостоятельного развития в Семиречье, но на ковровой фабрике города Алма-Аты в цехе ручного изготовления ковров работали мастерицы-уйгурки, владевшие этим ремеслом. Они переселились в Казахстан в

⁴ КП – Книга поступлений – **официальный учетный документ**, где фиксируется каждая новая единица хранения (экспонат), поступившая в музей.

рамках плановой миграции и репатриации народов из СУАР КНР 1950–1960-х гг., инициированной советским правительством (Каримова, 2023).

В Восточно-Казахстанской области, в Тарбагатае, в домах казахов, переселившихся из СУАР КНР, наша экспедиция (Государственный музей искусств Казахской ССР) обнаружила хотанские ковры (Полевой материал, 1970-90-е гг.).

Войлоки. Искусство валяния войлоков традиционно для уйгуров, им в совершенстве владеют хотанские, кашгарские, яркендские, кучарские мастера. У уйгуров Семиречья, выходцев из Кульджинского края, производство войлочных изделий не получило широкого развития. В Семиречье лишь в Чиликском районе Алматинской области уйгуры еще во второй половине XX в. занимались изготовлением постилочных войлочных ковров. В 1960-е гг. в с. Чилик была даже создана государственная артель надомников по изготовлению войлоков. Одним из основателей артели был мастер Турсун Хужамбердиев. Артель функционировала до начала 1980-х гг. В с. Байсеит Чиликского района известным кигизчи (мастер кошмоваляния – Р. К.) был Гапар Хашимов. Однако, войлоки здесь производились в недостаточном количестве и не могли удовлетворить спрос населения. Поэтому у уйгуров Алматинской области были также распространены казахские войлоки – «текемет», вошедшие под этим же названием в их быт (Полевые материалы, 1970-90-е гг.).

Уйгурские войлоки в сравнении со среднеазиатскими (казахскими, кыргызскими) отличаются спецификой инструментария, технологии изготовления и декора. Сравнительно-сопоставительный анализ на примере уйгурского и казахского войлоковаляния позволяет выявить их отличительные черты, имеющие принципиальный характер. Уйгурские инструменты «окья», «туп», «ара» специфичны, они не встречаются среди казахского инструментария. Очевидны и различия в технологии изготовления: уйгурские мастера взбивают шерсть с помощью инструментов «окья» и «туп», как бы выстреливая шерсть при оттяжке тетивы, казахские мастера – тонкими палочками, многократно ее взбивая (Муканов, 1962: 54–55). Уйгурские мастера первоначально воспроизводят на вспомогательной циновке узор из окрашенной шерсти, а затем выкладывают шерсть основы, казахские же, наоборот, на основу кладут цветной узор (Муканов, 1962: 55). В орнаменте отличия сказываются в большем тяготении уйгурского узора к растительной основе, тогда как для казахских войлоков характерен зооморфный узор. Кроме того, в отличие от двусторонних уйгурских, казахские войлоки односторонние, т.е. узор на них выложен только на лицевой поверхности изделия.

Одежда. Сходные элементы встречаются в одежде уйгуров и казахов. Так, у казахов бытует головной убор «калпак», тождественный уйгурскому и кыргызскому, казахский головной убор «борик», который носили девушки схож с уйгурским женским «топя». Нательные мужские и женские рубахи отдельных типов обнаруживают много сходства в крое (Захарова, Ходжаева, 1964, с. 133, 146). У кульджинских и семиреченских уйгуров были распространены длиннополые приталенные нетуникообразные камзолы. Такие же камзолы (безрукавки, с короткими и длинными рукавами) имеются в составе традиционного костюма казахов. В Семиречье уйгурки в XX в. стали носить отрезные в талии платья «бели пюрюм», не типичные для уйгурской одежды, но принятые в казахской. В уйгурском мужском костюме после переселения в Семиречье стали встречаться замшевые штаны, не принятые в уйгурской одежде, но традиционные в казахском мужском костюме (Захарова, 1959, с. 269, 274).

Влияние русской материальной культуры стало проявляться у уйгуров еще в XIX веке. В то время оно получило распространение в основном посредством торговли. Российские купцы продавали свои товары на рынках Центральной Азии, в том числе и в Восточном Туркестане. Это были изделия из металлов, дерева, кож, различные ткани и пр. (Валиханов, 1985: 205–206). Например, у уйгуров стали популярными «русские сундуки» – «орус сандук», самовары, металлические подносы. Под воздействием русских образцов уйгуры

стали изготавливать обитые жостью сундуки. Русские самовары, получившие у уйгуров название «самарвай», широко распространились в быту уйгуров. Уйгурские медники приспособили это изделие под свой вкус. Уйгурский самовар приобрел форму большого кумгана, с гофрированным корпусом, высоким поддоном, изогнутой ручкой и носиком в верхней части тулова. В отличие от обычного кумгана, «самарвай» был самонагревательным прибором, снабженным цилиндрической трубой, вертикально идущей по центру вдоль корпуса изделия. Для выхода трубы на крышке «самарвая» делалось круглое отверстие. Часто лицевая поверхность изделия богато украшалась традиционным для уйгурской металлической посуды узором.

На территории Семиречья и в целом Средней Азии процесс взаимодействия уйгуров с русскими активизировался, и это заметно проявилось в материальной культуре. Где-то с 1950-х – 1960-х гг. уйгуры стали строить дома «русского образца» на фундаменте, с двускатной крышей, сравнительно большими окнами, снабженными наличниками и ставнями, дверными проемами с дверями. Входная дверь дома по большей части имела пристроенное крылечко. Деревянный забор с воротами и калиткой заменил традиционный глинобитный дувал. Такие дома, прежде всего, появились у городских уйгуров, но постепенно и в сельской местности они начинают вытеснять типичные саманные постройки. Взаимодействие этносов отразилось и в декоре домов, который соединил в себе устоявшиеся уйгурские узоры с элементами, характерными для русской резьбы по дереву. Внутреннее убранство уйгурского дома также подверглось изменениям, больше стала использоваться деревянная мебель – кровати, высокие столы, стулья, шкафы различного назначения и пр. Все эти предметы сначала производились уйгурскими мастерами, а позднее стали приобретаться в магазинах. Некоторые уйгурские резчики по дереву считали своими учителями русских мастеров (Полевые материалы, 1970-90-е гг.).

Под влиянием русского искусства в уйгурской вышивке появились техника вышивания крестом, полукрестом, болгарским крестом. В 1930–1940-е гг. у уйгуров Семиречья вошла в моду мужская рубашка – косоворотка и рубашка с вышитыми в технике креста воротом-стойкой и обшлагами рукавов. До сих пор в народе одежду нетрадиционных покроев часто называют «орус кёйняк» (русское платье. – *Р. К.*). От русских уйгуры восприняли одежду, головные уборы, обувь, ювелирные украшения европейских фасонов.

Процесс взаимодействия особенно интенсивно протекал в 1950–1980-е гг., когда «сверху» пытались нивелировать различия между национальными культурами. У народов Советского Союза постепенно выработался сходный образ жизни, а вместе с ним и сходные черты материальной культуры.

Пища. Очень заметными в последние пятьдесят-шестьдесят лет стали взаимовлияния в пище. По всей Центральной Азии в этот период получили широкую популярность блюда традиционной уйгурской кухни (лагман, манты, манпар, хошан, самса и др.), разнообразные тандырные лепешки. По всей вероятности этот процесс активно запустился и стал интенсивно развиваться в результате последнего массового переселения уйгуров из Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР на территорию советской Центральной Азии и в том числе Казахстана, произошедшего в 1950-1960 годы. Блюда уйгурской кухни с этого времени стали повсеместно включаться в меню столовых, ресторанов и постепенно вошли в состав гастрономии этносов Центральной Азии. О разнообразии, уникальности уйгурской кухни, ее заметном влиянии на гастрономическую культуру народов Средней Азии писала И.В. Захарова (Захарова, 1959: 282-284). В уйгурской традиционной кухне также произошла ощутимая трансформация под воздействием процесса этнического взаимодействия, прежде всего, она стала значительно разнообразней. В рацион ранее всего горожан-уйгуров вошли блюда русской, а через посредство русских, европейской кухни. Уйгурами стали готовиться и полюбили им блюда казахской кухни – бешпармак, казы, жая, баурсаки, курт. Татарская кухня также нашла свое отражение в появлении различных печеных кулинарных изделий.

Заклучение

Наше исследование лишь частично затронуло обширную тему по межэтническому взаимодействию в казахстанском и восточнотуркестанском регионах. Процесс историко-культурного взаимодействия развивался на исследуемой территории исторически, на протяжении веков, однако в кон. XIX – XX вв. он значительно активизировался вследствие массовых миграций населения регионов, что отразилось на культуре их населения и привело к некоторой трансформации в этнических традициях. Этот процесс продолжает активно развиваться и в настоящее время. Более заметны взаимодействие и взаимовлияния среди дисперсно расселенного и утратившего в значительной степени этническую компактность населения городов.

Литература

Антипина, 1962 – *Антипина К. И.* Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе, 1962.

Билялова, 2021 – *Билялова Г.А.* Казахское население города Верного. [Электронный ресурс] URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/32509> (дата обращения: 26.03.2021)

Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.Ч.* О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах // Собр. соч.: в 5 т. Алма-Ата: Глав. ред. казах. совет. энциклопедии, 1985. Т. 3. 416 с.

Жумасултанов, 2017 – *Жумасултанов Т.* Мой город во вселенной знаменит... Мысль, [Электронный ресурс] URL: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/10407>, (дата обращения: 27.10.2017)

Захарова, Ходжаева, 1964 – *Захарова И. В., Ходжаева Р. Д.* Казахская национальная одежда. Алма-Ата, 1964.

Захарова, 1959 – *Захарова И.В.* Материальная культура уйгуров Советского Союза: Среднеазиатский этнографический сборник. М., 1959. Т. II.

Каримова, 2005 – *Каримова Р.У.* Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 170 с., илл.

Каримова, 2023 – *Каримова Р.У.* Формирование «китайского» сегмента в уйгурской общине Казахстана в контексте адаптации переселенцев из Китая в СССР в 1950-1960 гг. // Этнографическое обозрение. № 1, январь-февраль 2023 г. – С. 123-141

Каримова, 2016 – *Karimova R.U.* On the History of Cultural Traditions Transformation (Example of Arts and Crafts of Kazakhstani Uighurs) // *Oriente Moderno*. 96 (2016) 1-22. С. 3-24 / DOI 0.63/ 386 7-34009

Лубо-Лесниченко, 1995 – *Лубо-Лесниченко Е.И.* Ткачество // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Хозяйство, материальная культура. – М.: ИФ «Восточная литература», 1995. С. 36-74.

Мошкова, 1970 – *Мошкова В.Г.* Ковры народов Средней Азии конца XIX–начала XX в. Ташкент, 1970.

Муканов, 1962 – *Муканов М.С.* Некоторые материалы по войлочно-ткацкому производству казахов Семиречья // ТИИАЭ АН КазССР. 1962. Т. 16.

Народное декоративное искусство Советского Узбекистана (Текстиль). Ташкент, 1954.

Народное декоративно-прикладное искусство киргизов // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. М., 1968. Т. 5.

Полевые материалы, 1970-90-е гг. – Полевые материалы Каримовой Р.У. – Казахстан; Средняя Азия (1970-1990 гг.)

Полевые материалы Каримовой Р.У. – СУАР КНР (1997-2007 гг.)

Тохтабаева, 1984 – *Тохтабаева Ш.Ж.* Казахские народные женские ювелирные украшения XIX–XX вв.: Дис... канд. ист. наук. (Библиотека Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая). СПб., 1984.

Тюрин, 2020 – *Тюрин С.С.* Образ города Верного (Алматы) в дореволюционных журналах исторической тематики в России (1854 – 1917 гг.). Чебоксары: Издательский дом «Среда», 2020. 124 с.

Ходжаев, 1982 – *Ходжаев А.* Захват цинским Китаем Джунгарии и Восточного Туркестана. Борьба против завоевателей // Китай и соседи. М., 1982.

ЦГМК – Центральный государственный музей Казахстана. Уйгурская коллекция Чвырь, 1986 – *Чвырь Л.А.* Сравнительный очерк традиционных украшений уйгуров и соседних народов Центральной и Средней Азии (XIX–начало XX вв.) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. М., 1986.

Чвырь, 1990 – *Чвырь Л.А.* Уйгуры Восточного Туркестана и соседние народы в конце XIX – начале XX в. М., 1990.

References:

Antipina, 1962 – *Antipina K. I.* Osobennosti material'noj kul'tury i prikladnogo iskusstva yuzhnyh kirgizov. Frunze, 1962. (in Rus)

Bilyalova, 2021 – *Bilyalova G.A.* Kazahskoe naselenie goroda Vernogo. [Electronic resource] URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/32509> (accessed on:26.03.21)(in Rus)

CGMK – Central'nyj gosudarstvennyj muzej Kazahstana. Ujgurskaya kolleksiya

CHvyr, 1986 – *CHvyr' L.A.* Sravnitel'nyj ocherk tradicionnyh ukrashenij ujgurov i sosednih narodov Central'noj i Srednej Azii (XIX–nachalo XX vv.) // Vostochnyj Turkestan i Srednyaya Aziya. M., 1986. (in Rus)

CHvyr, 1990 – *CHvyr' L.A.* Ujgury Vostochnogo Turkestana i sosednie narody v konce XIX – nachale XX v. M., 1990. (in Rus)

Hodzhaev, 1982 – *Hodzhaev A.* Zahvat cinskim Kitaem Dzhungarii i Vostochnogo Turkestana. Bor'ba protiv zavoevatelej // Kitaj i sosedi. M., 1982. (in Rus)

Karimova, 2023 – *Karimova R.U.* Formirovanie «kitajskogo» segmenta v ujgurskoj obshchine Kazahstana v kontekste adaptacii pereselencev iz Kitaya v SSSR v 1950-1960 gg. // Etnograficheskoe obozrenie. № 1, yanvar'-fevral' 2023 g. – S. 123-141. (in Rus)

Karimova, 2016 – *Karimova R.U.* On the History of Cultural Traditions Transformation (Example of Arts and Crafts of Kazakhstani Uighurs) // Oriente Moderno. – 96 (2016) 1-22. – С. 3-24 / DOI 0.63/ 386 7-34009

Karimova, 2005 – *Karimova R.U.* Tradicionnye hudozhestvennye remesla i promysly ujgurov. Almaty: Dajk-Press, 2005. – 170 s., ill. (in Rus)

Lubo-Lesnichenko, 1995 – *Lubo-Lesnichenko E.I.* Tkachestvo // Vostochnyj Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e: Hozyajstvo, material'naya kul'tura. – M.: IF «Vostochnaya literatura», 1995. S. 36-74. (In Rus)

Moshkova, 1970 – *Moshkova V.G.* Kovry narodov Srednej Azii konca XIX–nachala XX v. Tashkent, 1970. (in Rus)

Mukanov, 1962 – *Mukanov M.S.* Nekotorye materialy po vojlochno-tkackomu proizvodstvu kazahov Semirech'ya // TIIAE AN KazSSR. 1962. T. 16. (in Rus)

Narodnoe dekorativnoe iskusstvo Sovetskogo Uzbekistana (Tekstil'). Tashkent, 1954. (in Rus)

Narodnoe dekorativno-prikladnoe iskusstvo kirgizov // Trudy Kirgizskoj arheologo-etnograficheskoy ekspedicii. M., 1968. T. 5. (in Rus)

Polevye materialy, 1970-1990 – *Polevye materialy Karimovoj R.U.* – Kazakhstan; Srednyaya Aziya (1970-1990 gg.)

Polevye materialy – *Polevye materialy Karimovoj R.U.* – SUAR KNR (1997-2007 gg.)

Tohtabaeva, 1984 – *Tohtabaeva SH.ZH.* Kazahskie narodnye zhenskie yuvelirnye ukrasheniya XIX–XX vv.: Dis... kand. ist. nauk. (Biblioteka Instituta etnografii im. N. N. Mikluho- Maklaya). SPb., 1984. (in Rus)

Tyurin, 2020 – *Tyurin S.S.* Obraz goroda Vernogo (Almaty) v dorevolucionnyh zhurnalakh istoricheskoy tematiki v Rossii (1854 – 1917 gg.). СНебoksary: Izdatel'skij dom «Sreda», 2020. – 124 s. (in Rus)

Valihanov, 1985 – *Valihanov CH. CH.* O sostoyanii Altyshara ili shesti vostochnyh gorodov kitajskoj provincii Nan-Lu (Maloj Buharii) v 1858-1859 godah // *Sobr. soch.: v 5 t.* – Alma-Ata: Glav. red. kazah. sovet. enciklopedii, 1985. T. 3. 416 s. (in Rus)

Zaharova, Hodzhaeva, 1964 – *Zaharova I. V., Hodzhaeva R. D.* Kazahskaya nacional'naya odezhda. Alma-Ata, 1964. (in Rus)

Zaharova, 1959 – *Zaharova I.V.* Material'naya kul'tura ujgurov Sovetskogo Soyuza: Sredneaziatskij etnograficheskij sbornik. M., 1959. T. II. (in Rus)

ZHumasultanov, 2017 – *ZHumasultanov T.* Moj gorod vo vselennoj znamenit...Mysl' [Electronic resource] URL:<https://mysl.kazgazeta.kz/news/10407>, (accessed on: 27.10.2017).

^{*1} ²
Каримова Р.У. Масимова Х.В. Жузбаева У.Д.

Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹Irisalat.karimova@mail.ru, ²2khalminam@mail.ru, ³3uldanai1994@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН: ХІХ – ХХІ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ ӨЗАРА ҚАТЫНАСТЫҚ (МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТ ҮЛГІСІН ҚОЛДАНУ)

Аңдатпа. Ұсынылған зерттеу тарихи ретроспективада (19 ғ. соңы – 21 ғ.) Қазақстан аймағындағы ұйғыр этникалық тобының Жетісу халқымен қарым-қатынасын көрсетеді. 19 ғасырда Қазақстан Ресей империясының, Шығыс Түркістан Цин Қытайдың (Шыңжаң) құрамында болды. Қарастырылып отырған аймақтардың этномәдени өзара әрекеттестігі бірқатар объективті тарихи жағдайларға байланысты қазіргі Қазақстан Республикасының Алматы облысы (Жетісу) мен Қытай Халық Республикасының Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы Құлжа аймағының шегінде неғұрлым тығыз болды. Аталған тарихи жағдайларға аймақтардың аумақтық жақындығы, соның нәтижесінде тығыз этномәдени және экономикалық байланыстар, тағдырлы тарихи оқиғалар және 18-20 ғасырларда қаралып отырған аумақтарда этникалық диаспоралар қалыптасқан халықтың көші-қон ұтқырлығының қалыптасқандығы жатады. Зерттеудің мақсаты – жат этникалық ортадағы халықтық дәстүрлердің трансформациялану процесін (материалдық мәдениетті мысалға ала отырып) зерттеу және мәдени трансформацияларды тудырған факторларды анықтау. Зерттеудің дереккөздері 1970-1990 жылдардағы Орталық Азия республикаларында, сондай-ақ 1990-2007 жылдардағы Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында бірнеше этнографиялық экспедициялар нәтижесінде жиналған далалық материалдар болды. Этносаралық өзара әрекеттесуді зерттеу ең алдымен салыстырмалы әдіс негізінде жүргізілді. Қолданылған тарихи-салыстырмалы әдіс зерттелетін этностардың мәдениетін тарихи ретроспективада салыстыруға мүмкіндік берсе, ал салыстырмалы-контрастивті талдау қазіргі кезеңдегі процестің дамуын зерттеуге мүмкіндік берді. Зерттеу өзара әрекеттесу процесі тарихи түрде дамығанын, бірақ қазіргі жағдайда ол барынша байқала бастағанын көрсетті. Мәдениетаралық өзара әрекеттестік пен өзара ықпалдар шашыраңқы және этникалық ықшамдылығын жоғалтқан қала тұрғындарының арасында көбірек байқалды.

Жүргізілген зерттеулер шеңберінде тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылып, зерттелетін құбылыстың уақытша динамикасында және мәдени парадигмаларда эволюциялық траекториясын түсіндіруге мүмкіндік берді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшемдегі Қазақстанның геосаяси сын-қатерлері және жаңа перспективалары» (№BR20281006) іргелі ғылыми зерттеулері аясында дайындалған.

Түйін сөздер: Қазақстан, Шығыс Түркістан, этнос, материалдық мәдениет, өзара әрекет, өзара ықпал

* ¹Karimova R.U. ²Masimova H.V. ³Zhuzbayeva U.D.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹risalat.karimova@mail.ru, ²khalminam@mail.ru, ³uldanai1994@mail.ru

KAZAKHSTAN AND EAST TURKESTAN: INTERETHNIC INTERACTION FROM THE 19th TO THE 21st CENTURY (THROUGH THE LENS OF MATERIAL CULTURE)⁵

Abstract. This study, presented in historical retrospect (from the late 19th to the 21st century), examines the interaction between the Uyghurs and the population of the Semirechye region of Kazakhstan. In the 19th century, Kazakhstan was part of the Russian Empire, while East Turkestan belonged to Qing China (Xinjiang). Due to a number of objective historical factors, ethnocultural interaction between these regions was particularly close within the borders of present-day Almaty Region in the Republic of Kazakhstan (Semirechye) and the Ili area of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region (PRC). Among these factors were the territorial proximity of the regions, which fostered close ethnocultural and economic ties, significant historical events, and the development of migration patterns that, from the 18th to the 20th centuries, led to the formation of ethnic diasporas in the areas under consideration.

The aim of the study is to examine the transformation of traditional practices within a multiethnic environment, using material culture as a primary lens, and to identify the factors that have driven cultural change. The research draws upon field data collected during several ethnographic expeditions conducted across the Central Asian republics in the 1970s–1990s, as well as in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region (PRC) between 1990 and 2007. The study of interethnic interaction was carried out primarily through the comparative method. The applied historical-comparative approach enabled the analysis of cultural development in historical retrospect, while comparative juxtaposition allowed for an exploration of this process in the contemporary context. The findings demonstrate that although the process of interethnic interaction evolved historically, it has become particularly pronounced under modern conditions. Intercultural exchange and mutual influence were most evident among urban populations, especially those that were dispersed and had largely lost their former ethnic cohesion.

As part of the undertaken research, historical-comparative methods were tested, which made it possible to explicate the evolutionary trajectories of the phenomenon under study in temporal dynamics and cultural paradigms.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «East

⁵ The research was carried out within the framework of the Fundamental Research Project BR20281006, 'Eastern Countries: Geopolitical Challenges and New Prospects for Kazakhstan in Historical and Contemporary Dimensions,' funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions» (№ BR20281006).

Keywords: Kazakhstan, East Turkestan, ethnicity, material culture, interaction, mutual influence.

Сведения об авторах:

Каримова Рисалат-Биби Усмановна – д.и.н., профессор, руководитель Центра уйгуроведения, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК.

Масимова Халминиям Валет кизи – к.ф.н. старший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК.

Жузбаева Улданай Дуйсеновна - научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК.

Авторлар туралы мәлімет:

Каримова Рисалат-Биби Усмановна – т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері. Масимова Халминиям Валет кизи – ф.ғ.к., ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері. Жузбаева Улданай Дүйсенқызы – ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері.

Information about the authors:

Karimova Risalat-Bibi Usmanovna – Doctor of Historical Sciences, professor, head of the Center for Uyghur Studies, chief researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies.

Masimova Halminiyam Valet kizi – Ph.D. senior researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Zhuzbayeva Uldanay Duisenkyzy - researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies.

*Келіп түсті 15 мамыр 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

¹Шашаев А.К. ²Бекентаев С.Ж. ³Дюсенова Н.К.

^{1,2} Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

^{1,3} Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

² Атырауский университет имени Халела Досмұхамедова, Атырау, Казахстан

E-mail: ¹ shashaevauezhan@mail.ru, ² sun-81kz81@mail.ru, ³ nur_sulu18@mail.ru

ЭТНИЧЕСКИЕ МИГРАЦИИ КАЗАХОВ НА ТЕРРИТОРИЮ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА (XVI – НАЧАЛО 30-ГГ. XX): ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. Статья посвящена историографическому изучению вопроса этнических миграций казахов на территорию Восточного Туркестана. Эта проблема в имеющейся научной литературе в достаточной степени не изучена. Цель данной статьи – выделить особенности изучения этнических миграций казахов на обозначенную территорию в имеющихся научных публикациях. При написании статьи использованы диахронный, текстологический методы, а также метод факторного анализа, позволяющие достичь поставленной цели. Авторы приходят к выводу о том, что в имеющихся научных публикациях начальный этап расселения казахов на территории Восточного Туркестана, в частности, в северной части современного Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая относится ко времени прекращения существования Джунгарского ханства – второй половине XVIII в. И данный процесс продолжался фактически до начала 30-х гг. XX в. Вместе с тем в историографии практически не получили исчерпывающего освещения процессы этнических миграций казахов более раннего «доджунгарского» времени.

Ключевые слова: историография, казахи Китая, казахи Синьцзяна, этнические миграции казахов, расселение казахов, история Казахстана, Восточный Туркестан.

Введение

При изучении определенной научной проблемы историографические аспекты составляют важную часть любого исторического исследования. Они позволяют выявить состояние некоего вопроса на данный момент. Обращение время от времени к историографическим аспектам какой-то проблемы дает также возможность определить динамику этого процесса. Это особенно важно в тех случаях, когда речь идет о ситуации, когда часть определенной этнической общности оказывается на территории различных государственных образований, которые, к тому же, отличаются различным экономическим укладом, национальным составом, особенностями политики государства в отношении представителей «нетитульных» национальностей на данной территории (Клинов, 2018). В настоящее время по имеющимся статистическим данным, в Китайской Народной Республике проживает около 1,5 млн. казахов. Хотя часть казахского населения расселяется во внутренних провинциях Китая, например, в Ганьсу, его подавляющее большинство населяет северную часть Синьцзян-Уйгурского автономного района (около 7% населения указанного автономного образования КНР) (Ракишева, 2015: 129). Казахское население СУАР представляет для Казахстана значительный демографический «резерв» для решения этнодемографических проблем, связанных с обеспечением безопасности и территориальной целостности страны. Таким образом, существует противоречие между актуальностью какого-то вопроса и его изученностью. Иными словами, хотя отдельные аспекты миграционных процессов, связанных с переселениями казахов в пределах этнической территории казахского народа на приграничных территориях Российской империи, а позднее и СССР, с

одной стороны, и Цинского Китая и Китайской Народной Республики, с другой, историография данного вопроса не и получила, на наш взгляд, должного освещения в имеющейся научной литературе. Таким образом, имеется противоречие между значительной актуальностью данной научной проблемы и недостаточной степенью изученностью этого вопроса в современной историографии.

Материалы и методы исследования

Для написания данной статьи, исходя из специфики рассматриваемой темы, нами были использованы публикации казахских, российских, турецких и китайских авторов, в которых прямо или косвенно затрагивались отдельные аспекты изучаемой нами тематики. При сборе материалов статьи и их научной интерпретации были использованы следующие научные методы. В частности, помимо общенаучных методов анализа и синтеза, в первую очередь речь идет о *методе диахронного анализа*, который предполагает изучение какого-то процесса, предмета или явления в определенном хронологическом периоде. Это позволяет выявить изменения, происходившие в течение этого времени. *Метод факторного анализа* дает нам возможность определить факторы, оказавшие свое на методологические и мировоззренческие установки тех или иных исследователей по определенным вопросам. Используемый в статье *текстологический метод* предполагает непосредственное исследование текстов публикаций, в которых излагается фактический материал, факты и интерпретации ученых по определенной научной проблеме. Таким образом, указанные выше научные методы позволяют в конечном счете выявить особенности историографического изучения данной темы.

Обсуждение

К различным аспектам историографии этнических миграций казахского населения на территорию Восточного Туркестана обращался некоторые казахские, российские, турецкие и китайские авторы (Муканова, 1996; Игнатьева, 2020; Ермаченко, 2005; Karataş, 2021; и др.). Однако анализ имеющейся научной литературы по данному показывает, что большая часть современных публикаций на эту тему посвящена в переселению казахов из КНР в Казахстан в постсоветский период (Алексеев, 2012; Аблажей, 2015; Ермаченко, 2005; и др.). При этом вопросы же этнических миграций казахского населения по территории Центральной Азии, в частности, в Восточном Туркестане не получили исчерпывающего освещения в современной исторической и востоковедческой литературе.

Результаты исследования

Изучение научных публикаций казахских и зарубежных, в том числе российских, турецких и китайских ученых-исследователей, посвященных вопросу этнических миграций казахов на территорию Восточного Туркестана в период главным образом второй половины XVIII в. – начала 30-х гг. XX в. показывает этапы их расселения на указанной территории, а также факторов, повлиявших на данный исторический процесс (территориальная экспансия Российской и Цинской империй, политический курс СССР в области коллективизации, события 1916 года в Центральной Азии и гражданская война на территории бывшей Российской империи и др.). Так, в статье Е. Садовской рассматриваются исторические особенности формирования казахского населения на территории Цинского Китая. Автор отмечает, что эта группа казахского населения сложилась в результате территориального размежевания Российской империи и Китая во второй половине XIX в. (Садовская, 2008: 154). При анализе современной миграционной политики казахского руководства в отношении казахов Китая автор отмечает ее четко выраженную этническую ориентированность. Иными словами, при привлечении граждан Китая для постоянного проживания в Казахстане и выдачи им гражданства основным критерием является их

национальная принадлежность (Садовская, 2008: 157). В этом случае квалификация и образование зарубежных казахов, с точки зрения государства, никакой роли не играет. Фактически из рассуждений автора статьи следует, что Казахстан пытается реализовать две основные задачи. С одной стороны, это дать возможность вернуться в Казахстан потомкам казахов, которые были вынуждены покинуть страну в начале 30-х гг. XX в., с другой – решить взаимосвязанные между собой этнодемографическую и языковую проблемы в Казахстане. Речь идет о том, что практически весь советский период в результате демографических потерь казахов вследствие голода начала 20-х и начала 30-х гг. XX в. и оттока казахов на территорию Китая и других регионов СССР казахское население в самом Казахстане составляло национальное меньшинство. При этом резкое сокращение численности казахов и удельного веса казахов в республике, а также языковая политика советского руководства привели также и к значительному ослаблению позиций казахского языка в среде казахского населения.

Некоторые вопросы, связанные с миграциями казахов в пределах территории Центральной Азии, в частности, в Восточном Туркестане, рассматриваются в статье известного востоковеда А. Кадырбаева «Уйгуры, казахи и киргизы – тюркские народы современного Китая». Большая часть данной работы посвящена анализу положению уйгурского населения в СУАР и связанному с ним сепаратизму в среде уйгурского населения. Тем не менее автор делает краткие замечания относительно истории расселения казахов на указанной территории. В частности, появление первых поселений казахов на территории Восточного Туркестана А. Кадырбаев относит еще к периоду средневековья – XVI в. В целом, исследователь выделяет несколько волн расселения казахов в пределах указанного географического пространства: а) XVI в.; б) вторая половина XVIII в. – после прекращения существования Джунгарского государства; в) после 1916 г. вследствие кровавого подавления властями Российской империи восстания казахов на территории Степного и Туркестанского краев; г) конец 20-х гг. – начало 30-х гг. XX в. вследствие голода в результате проводившейся советским руководством политики насильственной коллективизации казахского аула (Кадырбаев, 2012: 95). В другой своей работе А. Кадырбаев приводит более подробные сведения об оттоке казахов из Казахстана на территорию Синьцзяна: около 300 тыс казахских беженцев после 1916 года, а также до 600 тыс чел. в конце 20-х гг. – начале 30-х гг. XX в., хотя в целом статья посвящена военно-политическим событиям 30-х – первой половине 40-х гг. XX в., в том числе восстанию казахов во главе с Оспан-батыром (Кадырбаев, 2019: 78).

Процессу расселения казахов на территориях бывшего Джунгарского ханства во второй половине XVIII в. посвящена статья Т.Ш. Уметбаева. Как отмечает автор, территориальные претензии цинских властей на земли этого государства и попытки воспрепятствовать заселению казахами районов Черного Иртыша и других его территорий оказались тщетными. По прошествии определенного времени с фактическим расселением казахов на указанных землях Цинскому Китаю пришлось так или иначе смириться (Уметбаев, 2008: 123). Когда же через 100 лет договорами 1860 и 1881 гг. в основном сформировалась линия разделения владений Российской и Цинской империи в Центральной Азии, казахи уже плотно заселяли обширные районы территории современного Синьцзян-Уйгурского автономного района площадью в более чем 100 тыс кв. км (Уметбаев, 2008: 123–124, 125). Отдельные аспекты этнических миграций казахского населения в связи с территориальной экспансией Российской империей и Цинского Китая проанализированы в статье исследователя Б.Ж. Атантаевой. В частности, при рассечении этнической территории казахов границами двух империй в Центральной Азии во второй половине XIX в. часть казахского переселилась на «российскую» часть, а часть осталась на «цинской» стороне. Так, например, по приведенным в указанной работе данным, в период с 1883 по 1893 гг. до 3 тыс казахов бежало в Синьцзян (Атантаева, 2011: 285).

Отдельные аспекты миграционной политики советского государства анализируются в статье российского исследователя Л.Н. Игнатьевой. На основании изучения всесоюзных переписей населения 1926–1989 гг., а также казахстанской переписи 1999 г. автор анализирует изменение этнической структуры населения Казахстана в советский период. Этот процесс автор связывает с сокращением абсолютной численности и снижением удельного веса казахов в населении республики и одновременным ростом указанных демографических показателей русского населения в Казахстане, а также депортацией в Казахстан корейцев, поляков, финнов и др. в результате т.н. «зачистки границ СССР» (Игнатьева, 2020: 86). Обращает на себя внимание, что в данной работе Л.Н. Игнатьевой политика советского руководства в части проведения коллективизации казахских хозяйств в начале 30-х гг. фактически рассматривается как предтеча «откочевки казахов в приграничные районы», а далее и на территорию Китая (Игнатьева, 2020: 86). Статья известного в Казахстане ученого-демографа А. Алексеенко посвящена некоторым аспектам государственной этнодемографической политики Казахстана в постсоветский период. Фактически данная статья, в которой анализируется в том числе и политика привлечения на постоянное место жительства в Казахстан казахов («оралманы») из Китая, посвящена ликвидации негативных этнодемографических последствий 20 – начала 30-х гг. XX в., связанных с гибелью большой части казахского населения Казахстана и бегством некоторых значительных групп казахов на территорию Китая (Алексеенко, 2012).

Специальную статью миграционным процессам между двумя Казахстаном и Китаем посвятила российский исследователь Н.Н. Аблажей (2010). Как следует из содержания данной работы, вследствие экспансионистских устремлений двух империй – Российской и Цинской территории расселения казахов оказались разделены между этими государствами. В составе указанных империй казахское население оказалось в различных социально-экономических и геополитических условиях. И, несмотря на пассивное и активное сопротивление казахов, к середине 80-х гг. XIX в., по мнению Н.Н. Аблажей, казахские этнические территории оказались так и иначе интегрированы в административную структуру России и Цинского Китая (Аблажей, 2010: 48). В составе последней казахское население оказалось сконцентрировано в основном с пограничных с Казахстаном северной части Синьцзяна: в 1911 году на указанной территории насчитывалось более 220 тыс. казахов. В первые два десятилетия XX в. вследствие колонизационных мероприятий властей в Казахском крае, а также крупного национально-освободительного восстания 1916 года значительная часть казахов (до 300 тыс. чел.) оказалась в Синьцзяне. В дальнейшем в годы гражданской войны на территории бывшей Российской империи наблюдалось дальнейшее переселение в Синьцзян отдельных групп казахского населения. Следующая волна миграции казахов на территорию Китая приходится на начало 30-х гг. XX в. вследствие политики советских властей по т.н. «конфискации и выселению байских хозяйств» и коллективизации. К середине 40-х гг. XX в. численность казахского населения на территории Синьцзяна стабилизировалась: здесь их насчитывалось более 400 тыс. чел. (Аблажей, 2010: 49). В целом, оценивая статью Н.Н. Аблажей, следует отметить важное для нас обстоятельство: учитывая, что земли, на которых расселялись казахи, были разделены во второй половине XIX в. между Российской империей и Цинским Китаем, переселения казахов с территории Казахского края в Синьцзян и обратно происходили в пределах этнической территории казахов. Перу Н.Н. Аблажей принадлежит также фундаментальная монография, посвященная процессам этнической миграции казахов в Восточном Туркестане (2015). В данном труде исследователя весьма важным представляется вывод о том, что в формировании казахского населения СУАР стали как минимум следующие факторы: а) проведение границ между Российской и Цинской империями; б) колонизация казахских земель в составе Российской империи, особенно усилившаяся с конца XIX в. и в) социально-экономический и социально-

политический курс советской власти, приведший к массовому голоду в начале 30-х XX в. Казахстане (Аблажей, 2015).

Статья Б. Ракишевой, посвященная вопросам этничности казахов Китая, в частности, проблеме национального самосознания и связанных с ним вопросами сохранения казахского языка и традиционной культуры. Проблемы этнической миграции в данной работе занимают соответственно периферийное место. Автор отмечает, что казахское население Китая состоит из двух населения: а) казахи, предки которых проживали в Синьцзяне еще в эпоху средневековья; б) казахи, чьи предки переселились на эту территорию в начале 30-х гг. XX в. (Ракишева, 2015: 128). В этой связи обращает на себя внимание тот факт, что несмотря на то, что помимо представителей Среднего жуза казахов (главным образом найманов и кереев), а также Старшего жуза, некоторые казахи относятся к родам Младшего жуза, в частности, адаям. По утверждению их потомков, представители указанного рода попали из Мангыстауской области на западе Казахстана в Синьцзян во время насильственной коллективизации в СССР в начале 30-х гг. XX в. (Ракишева, 2015: 135). Однако конкретные обстоятельства переселения казахов в Китай в указанный период в статье не излагаются. Впрочем, отмечая данное обстоятельство, следует особо отметить, что это автор статьи такой цели собственно и не ставил.

В отличие от рассмотренных выше научных работ, где вопросы этнических миграций являются лишь аспектом изучения, статья Г. Мукановой (1996) непосредственно посвящена анализу указанному нами вопросу. Процесс расселения казахов на территории Восточного Туркестана, как отмечает автор, охватывает длительный период – вторую половину XVIII в. – первую половину XX в. (Муканова, 1996: 63). Начало переселения казахов на бывшие джунгарские территории Г. Муканова относит к периоду после разгрома Джунгарского ханства войсками Цинского Китая во второй половине 50-х гг. XVIII в. (Муканова, 1996: 64). Вследствие колонизационной политики, осуществлявшейся в Жетысу на протяжении всего XIX в., особенно в конце XIX в., начался отток части казахов из пределов Российской империи в Синьцзян. Восстание 1916 года имело следствием крупную волну (более 250 тыс. чел.) переселения казахов на территорию Китая (Муканова, 1996: 66).

Работа китайского исследователя Динь Цзяньвэя посвящена вопросу о «разделенных народах» (в терминологии автора) стран Центральной Азии и регионов Западного Китая. Автор отмечает, что проблема разделенных народов, в частности, казахов Синьцзяна связана с общим ростом национального самосознания народов в XX в. (Ермаченко, 2005). При этом, как мы полагаем, фактически утверждения исследователя о «разделенных народах» подтверждают мнения историков о том, что этнические миграции казахского населения в Центральной Азии происходили в пределах этнической территории казахов, разделенной затем Российской и Цинской империями.

Отдельные аспекты рассматриваемого нами вопроса затрагивались также в работах исследователей из других тюркских государств. Так, в статье турецкого исследователя Омера Караташа «Процесс вынужденной миграции во время туркестанского восстания 1916 года: из Семиречья в Китай, из Китая в Семиречье» («1916 Türkistan Milli Ayaklanması sırasında zorunlu göç süreci: Yedisu'dan Çin'e Çin'den Yedisu'ya»), анализируются политические события 1916 года, связанные с попытками властей Российской империи «реквизировать» на тыловые работы на фронт представителей нерусских народов Туркестана, что привело к вооруженным выступлениям местного населения, приобретшие, как отмечает автор «национальный характер» («milli bir karaktere dönüştü») (Karataş, 2021: 59) Омер Караташ обращается к вопросу о национальных противоречиях между, с одной стороны, пришлым русскими, удельный вес которых, например, в Жетысу к концу XIX в. достиг 15% населения с тенденцией его дальнейшего механического роста, и, с другой стороны, местным казахским населением, положение которого с каждым годом все более ухудшалось вследствие колонизационной политики, проводимой властями Российской

империи на территории Казахского края, в особенности в его северных, восточных и юго-восточных регионах (Karataş, 2021: 65). Автор отмечает, что столкновения между плохо вооруженными отрядами местного населения и регулярными воинскими соединениями русской армии привели к началу исхода части казахов (в том числе из рода албан), кыргызов и представителей других народов на территорию Китая, спасающихся «от насилий и смерти» («zulümden ve ölümden») (Karataş, 2021: 68). Эти события стали еще очередной волной вынужденного переселения казахов в Синьцзян.

Заключение

На основании вышеизложенного мы можем сделать следующие выводы:

1) все исследователи так иначе сходятся в выделении следующих этапов этнических миграций казахов по территории Центральной Азии, в частности, в Восточном Туркестане: вторая половина XVIII в. – занятие казахами своих традиционных земель по Черному Иртышу и Текесу, захваченных ранее джунгарами; вторая половина XIX в. – окончательный раздел казахских земель между Российской и Цинской империями, в результате чего часть казахов осталась в Китае, а часть переселилась на территорию Российской империи; вынужденные миграции казахов в Китай в период с 1916 до начала 20-х XIX в.; отток части казахского населения из Казакской АССР в Синьцзян в период насильственной коллективизации

2) слабоизученным в историографии остаются вопросы, связанные с наиболее ранними миграциями казахов на территории Восточного Туркестана. В частности, речь идет о расселении казахов в эпоху средневековья (до XVIII в.);

3) при изучении вопроса о переселении казахов («оралманов» или «кандасов») из КНР на постоянное место жительства в Казахстан и миграционной политики руководства страны в постсоветский период исследователи рассматривают их в связи с этнодемографическими потерями казахского народа советского времени, особенно периода насильственной коллективизации начала 30-х гг. XX в.

Литература:

Аблажей, 2010 – *Аблажей Н.Н.* Казахская диаспора Синьцзяна: история и перспективы этнической миграции в Казахстан // Гуманитарные науки в Сибири. 2010. № 3. С. 48–51.

Алексеев, 2012 – *Алексеев А.* Казахстан: проблемы иммиграционной политики // Россия и мусульманский мир. 2012. № 3. С. 105–124.

Атантаева, 2011 – *Атантаева Б.Ж.* Приграничные факторы миграций в Центрально-Азиатском регионе в конце XIX в. // Мир науки, культуры и образования. 2011. № 5 (30). С. 284–287.

Аблажей, 2015 – *Аблажей Н.Н.* Казахский миграционный маятник «Казахстан – Синьцзян. Эмиграция. Репатриация. Интеграция. 2-е изд., испр. Новосибирск, 2015. 255 с.

Границы Китая..., 2001 – *Границы Китая: история формирования.* М.: Памятники исторической мысли, 2001. 470 с.

Ермаченко, 2005 – *Ермаченко И.С.* Динь Цзяньвэй. Проблема родственных разделенных народов в Центральной Азии и в северо-западных пограничных районах Китая // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 9. Востоковедение и африканистика: реферативный журнал. 2005. № 3. С. 169–174.

Игнатъева, 2020 – *Игнатъева Л.Н.* Влияние миграции на этнодемографическую ситуацию в Казахстане в 30–90-е гг. XX в. // Известия АлтГУ. Исторические науки и археология. 2020. № 5. С. 85–90.

Кадырбаев, 2012 – *Кадырбаев А.Ш.* Уйгуры, казахи и киргизы – тюркские народы современного Китая // Россия и мусульманский мир. 2012. № 1. С. 94–99.

Кадырбаев, 2019 – *Кадырбаев А.Ш.* Лидер казахов Китая Оспан-батыр и «Революция трёх округов» в Восточном Туркестане. 1940–1951 гг. // Восточный архив. 2019. № 1 (39). С. 79–88.

Клинов, 2018 – *Клинов А.С.* К вопросу о событиях в Синьцзяне в начале 1930-х гг. // Историческая и социально-образовательная мысль. 2018. Т. 10. № 1. С. 124–137.

Муканова, 1996 – *Муканова Г.* Миграции казахов в Центральной Азии: взгляд в прошлое и попытка прогнозирования // Вестник Евразии. 1996. № 3. С. 62–70.

Ракишева, 2015 – *Ракишева Б.* Некоторые аспекты этничности казахов Китая // Центральная Азия и Кавказ. 2015. Т. 18. Вып. 2. С. 128–146.

Садовская, 2008 – *Садовская Е.* Этническая структура современных миграций из Китая в Казахстан и проблемы принимающего общества // Вестник Евразии. 2008. № 2. С. 151–180.

Уметбаев, 2008 – *Уметбаев Т.Ш.* Разделение территории Джунгарского ханства после его падения на сферы влияния между Китаем и Россией // 2008. № 317 (декабрь). С. 123–125.

Karataş, 2021 – *Karataş Ömer.* 1916 Türkistan Milli Ayaklanması Sırasında Zorunlu Göç Süreci: Yedisu'dan Çin'e Çin'den Yedisu'ya // Rusad. 2021. № 5. S. 59–84.

References:

Ablazhey, 2010 – *Ablazhey N.N.* Kazakhskaya diaspora Sintszyana: istoriya i perspektivy etnicheskoy migratsii v Kazakhstan [Kazakh Diaspora of Xinkijang: History and Prospects of Ethnic Migration to Kazakhstan] // Gumanitarnye nauki v Sibiri. 2010. № 3. P. 48–51. (in Rus).

Alekseyenko, 2012 – *Alekseyenko A.* Kazakhstan: problemy im migratsionnoy politiki [Kazakhstan: problems in migration policy] // Rossiya i musulmanskyy mir. 2012. № 3. P. 105–124. (in Rus).

Atantayev, 2011 – *Atantayeva B.Zh.* Prigranichnyye faktory migratsy v Tsentralno-Aziatskom regione v kontse XIX v. [Border migration factors in the Central Asian region in the 19th century] // Mir nauki, kultury i obrazovaniya. 2011. № 5 (30). P. 284–287. (in Rus).

Ablazhey, 2015 – *Ablazhey N.N.* Kazakhsky migratsionnyy mayatnik «Kazakhstan – Sintszyan. Emigratsiya. Repatriatsiya. Integratsiya [Ablazhey NN Kazakh migration journal «Kazakhstan – Xinkijang. Emigration. Repatriation. Integration]. 2-e izd., ispr. Novosibirsk, 2015. 255 s. (in Rus).

Granitsy Kitaya..., 2001 – *Granitsy Kitaya: istoriya formirovaniya [Borders of China: Formation History]. M.: Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2001. 470 p. (in Rus).*

Ermachenko, 2005 – *Yermachenko I.S.* Din Tszyanvey. Problema rodstvennykh razdelennykh narodov v Tsentralnoy Azii i v severo-zapadnykh pogranichnykh rayonakh Kitaya [Din Tszyanvey. Problem of the relative divisions of peoples in Central Asia and the northwestern border regions of China] // Sotsialnye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Ser. 9. Vostokovedeniye i afrikanistika: referativnyy zhurnal. 2005. № 3. P. 169–174. (in Rus).

Ignatyeva, 2020 – *Ignatyeva L.N.* Vliyaniye migratsii na etnodemograficheskuyu situatsiyu v Kazakhstane v 30–90-e gg. XX v. [The Impact of Migration on the Ethno-Demographical Situation in Kazakhstan in the 1930s–1990s] // Izvestiya AltGU. Istoricheskiye nauki i arkheologiya. 2020. № 5. P. 85–90. (in Rus).

Kadyrbayev, 2012 – *Kadyrbayev A.Sh.* Uygury, kazakhi i kirgizy – tyurkskiye narody sovremennogo Kitaya [Uygury, Kazakhs and Kyrgyz – the Turkic peoples of modern China] // Rossiya i musulmanskyy mir. 2012. № 1. P. 94–99. (in Rus).

Kadyrbayev, 2019 – *Kadyrbayev A.Sh.* Lider kazakhov Kitaya Ospan-batyr i «Revolutsiya tryokh okrugov» v Vostochnom Turkestane. 1940–1951 gg. [Leader of the Kazakh People's Republic of China Ospan-Batyr and the “Revolution of the Tryokh Okrugs” in Eastern Turkestan. 1940–1951] // Vostochnyy arkhiv. 2019. № 1 (39). P. 79–88. (in Rus).

Klinov, 2018 – *Klinov A.S.* K voprosu o sobytiyakh v Sintszyane v nachale 1930-kh gg. [To the question about the events in Xinkijang in the early 1930s] // *Istoricheskaya i sotsialno-obrazovatel'naya mysl*. 2018. T. 10. № 1. P. 124–137. (in Rus).

Mukanova, 1996 – *Mukanova G.* Migratsii kazakhov v Tsentralnoy Azii: vzglyad v proshloye i popytka prognozirovaniya [Migration of Kazakhs to Central Asia: A Look into the Past and Early Prognosis] // *Vestnik Yevrazii*. 1996. № 3. P. 62–70. (in Rus).

Rakisheva, 2015 – *Rakisheva B.* Nekotorye aspekty etnichnosti kazakhov Kitaya [Some aspects of ethnicity of Kazakhs in China] // *Tsentralnaya Aziya i Kavkaz*. 2015. T. 18. Vyp. 2. P. 128–146. (in Rus).

Sadovskaya, 2008 – *Sadovskaya Ye.* Etnicheskaya struktura sovremennykh migratsy iz Kitaya v Kazakhstan i problemy prinyimayushchego obshchestva [Ethnic structure of modern migration from China to Kazakhstan and problems of the primary society] // *Vestnik Yevrazii*. 2008. № 2. P. 151–180. (in Rus).

Umetbayev, 2008 – *Umetbayev T.Sh.* Razdeleniye territorii Dzhungarskogo khanstva posle ego padeniya na sfery vliyaniya mezhdru Kitayem i Rossiyei [Division of the territories of the Dzungar Khanate after its fall into spheres of influence between China and Russia] // 2008. № 317 (dekabr). P. 123–125. (in Rus).

Karataş, 2021 – *Karataş Ömer.* 1916 Türkistan Milli Ayaklanması Sırasında Zorunlu Göç Süreci: Yedisu'dan Çin'e Çin'den Yedisu'ya [Process of Forced Migration During the Turkestan National Uprising: From Yedisu to China From China to Yedisu] // *Rusad*. 2021. № 5. P. 59–84. (in Tur).

¹Шашаев Ә.Қ., ²Бекентаев С.Ж., ³Дюсенова Н.Қ.

^{1,3} Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

² Хәлел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

E-mail: ¹ shashaevauezhan@mail.ru, ² sun-81kz81@mail.ru, ³ nur_sulu18@mail.ru

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНА КӨШІП ҚОНУЫ ҮРДІСІН ТАРИХНАМАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ (XVI – XX ғ. 30-ЖЫЛДАРЫНЫҢ БАС КЕЗЕҢІ)

Аңдатпа. Мақала қазақтардың Шығыс Түркістан территориясына көшіп қону мәселесін тарихнамалық тұрғыдан зерттеуге арналған. Бұл мәселе қазіргі ғылыми әдебиеттерде жеткілікті дәреже зерттелген жоқ. Мақаланың мақсаты қазіргі ғылыми жарияланымдардағы қазақтардың аталмыш территорияға көшіп қону мәселесінің ерекшеліктерін анықтап зерттеу болып табылады. Бұл мақаланы жазу барысында қойылған мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін диахрондық және текстологиялық әдістер, сондай-ақ факторлық талдау әдісі қолданылды. Авторлар жазылған ғылыми еңбектерде қазақтардың Шығыс Түркістан территориясына, атап айтқанда, Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының солтүстік аймағына көшіп қонуының алғашқы кезеңі Жоңғар хандығының ыдырап жоқ болып кету уақытына, яғни XVIII ғасырдың екінші жартысына жатады. Сонымен осы үрдіс іс жүзінде XX ғасырдың 30-жылдарының бас кезеңіне дейін жалғасты. Алайда қазақтардың бұдан бұрын «жоңғарларға дейінгі» кезеңдегі көшіп қонуы мәселесі ғылыми тұрғыдан зерттелмей қалды деп айтуға болады.

Кілт сөздер: тарихнама, Қытайдың қазақтары, Шыңжаңдағы қазақтар, қазақтардың этникалық миграциялары, қазақтардың қоныстану аумағы, Қазақстан тарихы, Шығыс Түркістан.

¹Shashaev A.K., ²Bekentaev S.Zh., ³Dyusenova N.K.

^{1,3} Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan

² Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: ¹shashaevauezhan@mail.ru, ²sun-81kz81@mail.ru, ³nur_sulu18@mail.ru

ETHNIC MIGRATIONS OF KAZAKHS TO THE TERRITORY OF EASTERN TURKESTAN (16TH – EARLY 1930S): HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

Abstract. The article is devoted to the historiographic study of the issue of ethnic migrations of Kazakhs to the territory of East Turkestan. This problem has not been sufficiently studied in the existing scientific literature. The purpose of this article is to highlight the features of the study of ethnic migrations of Kazakhs to the designated territory in existing scientific publications. When writing the article, diachronic, textual methods, as well as the method of factor analysis were used, which allow achieving the stated goal. The authors come to the conclusion that in the existing scientific publications, the initial stage of the settlement of Kazakhs in the territory of East Turkestan, in particular, in the northern part of the modern Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China, dates back to the time of the end of the Dzungar Khanate - the second half of the 18th century. And this process continued in fact until the early 30s of the twentieth century. At the same time, historiography has practically not received exhaustive coverage of the processes of ethnic migrations of Kazakhs of the earlier «pre-Dzungar» time.

Keywords: historiography, Kazakhs of China, Kazakhs of Xinjiang, ethnic migrations of Kazakhs, settlement of Kazakhs, history of Kazakhstan, East Turkestan.

Информация об авторах:

Шашаев Ауезхан Кадыржанович, кандидат исторических наук, асс. проф. Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.

Бекентаев Сунгат Жумабекович, магистрант, 2 курс, Атырауский университет имени Халела Досмұхамедова, Атырау, Казахстан.

Дюсенова Нурсулу Кенебаевна, к.и.н., Институт Истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Шашаев Әуезхан Қадіржанұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымд. проф. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Бекентаев Сұңғат Жұмабекұлы, магистрант, 2 курс, Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан.

Нұрсұлу Кенебайқызы Дюсенова, т.ғ.к., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Shashaev Auezhan Kadirzhanuly, Candidate of Historical Sciences, associate prof. Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

Bekentaev Sungat Zhumabekuly, Master's student, 2nd year, Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan.

Dyusenova Nursulu Kenebayqyzy, candidate of historical sciences, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

Келін түсті 19 мамыр 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

¹Жармағанбетова Қ.С. ²Смағұлов Б.Қ. ³Жанатаева К.Б.

¹Хәлел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

²Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹Karo.jasmin@mail.ru, ²bolat.smagulov.76@list.ru, ³guljan2501@gmail.com

ХІХ Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – ХХ Ғ. БАС КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕСЕЙ ШЫҒЫСТАНУШЫЛАРЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта Орталық Азия (Батыс және Шығыс Түркістан, Моңғолия, Батыс және Солтүстік Қытай және т.б.) халықтарының тарихы мен мәдениетін, сондай-ақ әлеуметтік өмірін кешенді зерттеу Қазақстанның шығыстану ғылымында өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені бұл бағыттағы зерттеулер аталмыш аймақтардағы халықтардың этникалық және әлеуметтік әрі этносаяси тарихына байланысты ғылыми мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Бұл ретте Ресей шығыстанушыларының аталмыш географиялық әрі тарихи-мәдени кеңістікті жан-жақты зерттеуге елеулі үлес қосқандарын айта кетуіміз керек. Мақаланың мақсаты – көрсетілген кезеңдегі Ресей шығыстанушыларының Орталық Азия халықтарының тарихы мен мәдениетіне байланысты зерттеулерінің ерекшеліктерін анықтау. Мақала жазу кезінде текстологиялық талдау және факторлық талдау һәм салыстыру әдістері. Бұл ғылыми әдістер аталмыш тақырып жөнінде жазылған еңбектер авторларының ғылыми әрі идеологиялық ұстанымдарын анықтауға, сайып келгенде қойылған мақсатқа жетуге мүмкіндік береді. Зерттеу жүргізу нәтижесінде авторлар төмендегідей қорытынды шығарды. ХІХ ғ. екінші жартысы – ХХ ғ. бас кезеңіндегі Ресей шығыстанушыларының Орталық Азия жөніндегі зерттеулері өздерінің тақырыптық бағдарлылығымен ерекшеленеді. Яғни Шығыс Түркістан, Моңғолия, Батыс және Солтүстік Қытай сияқты аймақтардағы зерттеулердің нәтижесінде жазылған еңбектер барлау сипатына ие болса, Батыс Түркістандағы (Орта Азия мен Қазақстан) зерттеулер этнографиялық, географиялық және тарихи тақырыптармен бірге, «қолданбалы» (мысалы, бүкіл империялық басқару жүйесін енгізу) мәселелерге арналған.

Алғыс айту: Мақала BR20281006 «Шығыс елдері: заманауи және өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер және жаңа перспективалар» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Кілт сөздер: шығыстану саласындағы зерттеулер, Батыс және Шығыс Түркістан, Қытай, Моңғолия, Орталық Азия, Орыс географиялық қоғамы, экспедициялар, халықтардың тарихы мен мәдениеті.

Кіріспе

ХІХ ғ. екінші жартысы – ХХ ғ. бас кезеңіндегі орыс шығыстанушыларының Орталық Азияның территориясын, соның ішінде Батыс және Шығыс Түркістан, Моңғолия, Батыс және Солтүстік Қытай сияқты аймақтарды мекендеген халықтардың тарихы мен мәдениетіне, сондай-ақ олардың әлеуметтік һәм қоғамдық өміріне арналған еңбектері шығыстану ғылымының дамуына елеулі үлес қосты. Бұл ретте аталмыш елдердегі ғылыми әрі барлау мақсатындағы зерттеулер Ресей үкіметі тарапынан қолдау тапты. Яғни билік империямен шекаралас Орталық Азия территориясында зерттеулер ұйымдастыру барысында «дәстүрлі» мәліметтермен (география, этнография және тарих жөніндегі ақпараттар) ғана

шектелмей-ақ, аталмыш географиялық кеңістікке қатысты барлық бағыттағы барлау (мысалы, елдің ішкі және сыртқы саяси жағдайы) материалдарын барынша көп жинастыруға тырысты. Осыған байланысты Ресей зерттеушілері келтірген мәліметтердің Қазақстан тарихына тікелей қатысы бар деп айтуға болады. Өйткені шығыстанушылар экспедиция кезінде жинастырған материалдар еліміздің тарихындағы сан алуан оқиғаларды барысы, мазмұны және фактілер тұрғысынан толықтыра түседі. Сондықтан Ресей шығыстанушыларының қаламынан туған шығармалар Қазақстан тарихы үшін өте маңызды. Яғни ғылыми тұрғыдан қарағанда, Орталық Азия территориясын бұрын мекендеген және қазір де мекендейтін халықтардың тарихына, мәдениетіне, географиясына, сондай-ақ халқының этникалық құрамы мен этногенезіне байланысты ғылыми зерттеулер жалпы Орталық Азия халықтарының тарихын ғылыми зерделеуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік жақтан қарайтын болсақ, экспедициялар барысында жинастырылған мәліметтер, мысалы, өлкетану қызметінде пайдалануға болады. Осылайша бұл тақырыпты дәйекті әрі барынша толыққанды зерттеу қажеттілігі еш күмән тудырмаса керек. Алайда, өкінішке қарай осы мәселе қазіргі Қазақстан шығыстану ғылымында нақты әрі толық көрініс таппай қалды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалау жазу үшін пайдаланылған деректерді келесі топтарға жіктеуге болады: а) XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңіндегі Ресей шығыстанушыларының аталмыш тақырыпқа тікелей арналған немесе оның кейбір аспектілерін жанама қозғаған еңбектері; б) Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің Шығыс елдеріне қатысты есептері мен хаттамалары. Бұл құжаттарда аталмыш қоғамның мақсаты, міндеттері һәм жұмыстар мазмұны мен бағыттары көрсетілген; в) зерттеушілердің жол естеліктеріндегі Орталық Азия халықтарының тарихы мен мәдениетіне, сондай-ақ олардың әлеуметтік және қоғамдық өміріне қатысты мәліметтер. Зерттеу жүргізу барысында төмендегідей бірнеше әдіс қолданылды. Ең алдымен әңгіме *текстологиялық әдіс* жөнінде болып отыр. Бұл әдіс автордың белгілі бір туындысының мәтінін зерттеуді көздейді. Шығарма мәтінін жан-жақты зерттеу автордың ұстанымдарын, оның саяси әрі қоғамдық, сондай-ақ ғылыми көзқарастарын анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, *факторлық талдау әдісі* еңбек авторының ұстанымдары мен көзқарастарына және олардың қалыптасуына әсер еткен факторларды анықтауды көздейтін әдіс болып табылады. Үшіншіден, бұл мақалада екі және одан да көп объектіні салыстырып бұлардың арасындағы ортақ атаулы мен ерекшеліктерді анықтау үшін *салыстыру әдісі* қолданылды.

Талқылау

Бұл мәселенің зерттелу деңгейін сөз еткенде, ең алдымен мақала тақырыбының кейбір аспектілері тарихны-ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқандығын айта кетуіміз керек. Жалпы алғанда, жекелеген өңірлер мен елдерге, сондай-ақ халықтарға арналған еңбектер көп аспектілерді қамтитындықтан, біздің ойымыша, оларды төмендегідей бірнеше топқа жіктеуге болады. Ең алдымен, әңгіме Ресей империясынан Батыс және Шығыс Түркістан, Моңғолия, Батыс және Солтүстік Қытай және Тибет сияқты елдер мен өңірлерде жүргізілген экспедициялық зерттеулер жөнінде болып отыр. Яғни бұл тұста біз ғылыми зерттеулердің ұйымдастырушылық жағын айтып отырымыз. Мысал ретінде ресей зерттеушісі А.И. Андреевтің «Ресейден Орталық Азияға ұйымдастырылған экспедициялар: ғылыми және әскери-саяси аспектілері (1870–1920-жылдары)» («Российские экспедиции в Центральной Азии (1870–1920-е годы): научные и военно-политические аспекты») атты мақаласын келтірелік. Өзінің еңбегінде автор аталмыш кезеңде Ресей шығыстанушылары Шығыс Түркістан, Моңғолия және Солтүстік Қытай территорияларында жүргізген зерттеулерге шолу жасайды (Андреев, 2012). Бұл ретте автор ресей экспедицияларының ұйымдастырылуында үкіметтің рөлі ерекше болғандығын атап өтті (Андреев, 2012: 105),

яғни Ресей империясының билігі зерттеулердің ғылыми бағдарлылығымен ғана шектелмей-ақ, бұлардың геосаяси жағына да көңіл бөлуді ұмытпаған. Жалпы, автор Ресей империясы Шығыс елдеріне жіберген экспедицияларды төмендегідей төрт топқа бөледі, атап айтқанда: географиялық, әскери-елтанушылық экспедициялар және сауда экспедициялары, ал төртінші топқа әскери-дипломатиялық миссиялар жатады (Андреев, 2012: 106). Бұл тұста біздің ойымызша, жоғарыда сөз болған экспедицияларды сан алуан топтарға шартты түрде ғана жіктеуге болады. Басқаша айтқанда, Ресей империясының билігі тарапынан ұйымдастырылған экспедициялық сапарлар кешенді сипатқа ие болды. Яғни ресей шығыстанушылары қызмет бабымен Орталық Азияға барғанда белгілі бір ақпараттармен (мысалы, географиялық, геологиялық, тарихи және т.б.) шектелмей, әртүрлі мәліметтер жинады, яғни аталмыш аймаққа ұйымдастырылған саяхаттар бір мақсатқа ғана бағытталмаған болатын. Сондықтан белгілі бір ғылыми экспедицияларды нақты топтарға бөлу өте қиын. Екінші топқа жалпы Шығыс елдерін немесе халықтарын зерттеген белгілі шығыстанушылардың ғылыми әрі өмір жолы жөнінде жазылған еңбектерді жақтыздық. Көрнекі мысал ретінде орыс шығыстанушысы Н.И. Ильминский еңбектерінің «теориялық» және «практикалық» аспектілеріне ерекше көңіл бөлген Д.Ш. Муфтахутдинованың

«Қазақстанда татарға қарсы саясаттың қалыптасуындағы рөлі (Татарстан Республикасы Ұлттық архивінің материалдары бойынша)» («Роль Н.И. Ильминского в формировании антитатарской политики в Казахстане (по материалам НА РТ)» деп аталатын мақаласын келтіруге болады. Н.И. Ильминскийдің ғылыми әрі қоғамдық қызметін талдай отырып, автор нақты мәліметтер негізінде осы адам жөнінде төмендегідей қорытынды шығарды: оның мақсаты қазақ халқын татар халқынан бөліп алып қазақтарды мектеп арқылы орыстандыру болған (Муфтахутдинова, 2019). Үшінші топқа аталмыш кезеңде Орталық Азия территориясын география, геология, этнография, тарих және этнография тұрғысынан зерттеген ғылыми орталықтар кіреді. Мысалы, қазіргі ресей тарихшысы О.В. Гефнердің «Омбы әскери шығыстану ғылымының орталығы ретінде (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңі)» («Омск как центр военного востоковедения (вторая половина XIX – начало XX в.)») атты ғылыми мақаласында шығыстану ғылымының аясында қалыптасқан арнайы бір салаға – әскери шығыстану ғылымына байланысты пікірлерін білдірді. О.В. Гефнердің айтуынша, әскери шығыстану Шығыс елдері тарихы мен мәдениетінің, сондай-ақ саясаты мен экономикасының әскери қырларын зерттейді. Автор келтірген мәліметтерге қарағанда, Ресей империясының билігі 1890 жылдан бастап өз офицерлерін Қытайдың Құлжа қаласында орналасқан дайындық мектебіне жіберіп тұрды. Аталмыш мектепте екі жыл оқығаннан кейін офицерлер қытай тілі мен иероглификасының негіздерін меңгеріп алып Қытайда барлау қызметімен айналысты (Гефнер, 2018: 192–193).

Зерттеу нәтижелері

XIX ғ. екінші жартысында Ресей шығыстанушыларының Батыс Түркістан халықтарының (қазақтар, өзбектер, түрікмендер, қырғыздар, қарақалпақтар, тәжіктер және т.б.) этникалық тарихы мен әдет-ғұрыптарының, сондай-ақ қоғамдық өмірінің кейбір аспектілеріне арналған шығармалары жарияланды (Костенко, 1870; Костенко, 1880; Марков, 1901; Абаза, 1902; және т.б.). Бұл кезеңде аталмыш өңірді географиялық, этнографиялық, тарихи және т.б. тұрғыдан жан-жақты сипаттайтын энциклопедиялық еңбектер де басылып шықты (мысалы қараңыз: Россия, 1913; және т.б.).

Бұл тұста Ресей зерттеушілерінің туындыларын сөз еткенде келесі мән-жайға ерекше көңіл бөлуіміз керек. Өңгіме Батыс Түркістанның, яғни сол кездегі Далалық өлке мен Түркістан өлкесінің қазақтар мен басқа мұсылман және түркі халықтары мекендеген территорияларындағы әлеуметтік-саяси жағдай жөнінде болып отыр. Яғни XIX ғ. 60-жылдарының орта шеніне дейін Қазақстанда, ал 80-жылдарының бас кезеңінде Орта Азияда Ресей империясының билігі мен ықпалы күшейген сайын өздерінің еңбектерінде ресей

шығыстанушылары жоғарыдағы этнографиялық, географиялық және тарихи тақырыптармен ғана шектелмей-ақ, жергілікті халықтарды толықтай бағындырып оларды шоқындыру мен орыстандыруға бағытталған практикалық (қолданбалы) «іс-шараларға» да назар аударды. Мысалы, Ресей империясының арасында миссинерлік қызметпен айналысқан орыс шығыстанушысы Н.И. Ильминскийдің пайымдауынша, мектеп мәселесі өте маңызды болып табылады. Ресей билігінің кейбір өкілдері сияқты Н.И. Ильминский де қазақ балалары үшін жаңа әліппе құрастыру мәселесін алға тартты. Сол үшін ол қазақ балаларына арналған оқу құралдарында қазақ тілі үшін орыс әліпбиін пайдалануды ұсынған (Ильминский, 1891: 6). Н.И. Ильминскийдің айтуы бойынша, қазақтарды және басқа түркі халықтарын шоқындырып орыстандыру үрдісі барынша тиімді болу үшін ең алдымен қазақ балаларын қазақ тілінде оқыту керек. Бірақ оқу үдерісінде орыс тілінің әліпбиіне негізделген қазақ тіліндегі кітаптарды пайдалану жөн. Сонда «бұратана» халықтардың өкілдері бастапқы білімін ана тілінде алса, бұл орыс тілін мен орыс білімін меңгеріп алу үшін ең жақсы тәсіл болып табылады (Муфтахутдинова, 2019: 59). Бұл ретте өзінің естелігінде Н.И. Ильминский қазақ балалары үшін ашылған мектептерде басшылық тарапынан ислам дініне қарсы қабылданған «іс-шаралардың» «мазмұнын» жасырмай баяндайды. Мысалы, жұма күні мешітке баруға тыйым салу, балалардың ораза ұстауына кедергі жасау және т.б. (Ильминский, 1891: 16–17).

Ресей билігінің ресми өкілдері де түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың арасында татар «факторының» елелуі рөл ойнайтынына ерекше назар аударған-ды. Мысалы, орыс билігі өкілдерінің 1860-жылдардың ортасында Қазақ даласын басқару реформасына арналған құжаттарының бірінде былай айтылған: «Қазақтар оқудың қажеттігі туралы ойланатынына, тіпті оларда өте кең ауқымда таралған халықтық татар оқуының бар екеніне көз жеткізу үшін дала кездің қажеті жоқ. Кез келген болыста, кейбір ауылдарда да мұғалімдер, молдалар, қожалар бар, олар бай қазақтардың қолында іс жүргізушілер немесе діни адамдар ретінде қазақ балаларын татар сауатына үйретеді, дінге бейімдейді; кейде біздің татарлардан шыққан осындай мұғалім ынтасы барлардың орысша сауатын да ашады. Осындай халықтық білім алудың деңгейі қандай болғандығын молдалардан алынған кейбір цифрлар көрсетеді. Мысалы, молдалардың айтуынша, Сібір даласы округтерінің бірінде (Қарқаралы округі) 15 болыста 23 мектеп бар, соның екеуі Каркаралинская станицасында орналасқан... барлық мектептерде 412 бала оқиды... Жоғарыда сөз болған молдалар, қарапайым молдалар, қазақтар, ташкенттіктер, татарлар һәм қожалар сол мектептерде мұғалім болып жұмыс істеп жүр. Осындай фактілерге қарағанда қазақтарда оқу деңгейі қандай екендігін, сондай-ақ қай бағытта жүріп жатқандығын айқын көруге болады » (Выписка из объяснительной записки комиссии..., 1980, т. 1: С. 275–276).

XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңінде Ресей шығыстанушылары Шығыс Түркістан, Моңғолия, Батыс және Солтүстік Қытай территориясында экспедициялық зерттеулер жүргізді. Сол экспедициялардың негізгі нәтижелері зерттеушілердің (М.В. Певцов, Н. Зеланд, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Ш. Уәлиханов және т.б.) кейін жарияланған іргелі еңбектерінде көрініс тапты. Бұл ретте ерекше ескерер жайт – кезінде зерттеушілер атап айтқандай, Ресей тарапынан ұйымдастырылған экспедициялардың алдына ғылыми мақсаттармен бірге әскери-саяси әрі барлау мақсаттарының да қойылғандығын айта кету жөн. Мысалы, А.И. Андреевтің айтуынша, Орыс географиялық қоғамы Орталық Азия территорияларына жіберілген экспедицияларға қолғабыс еткен орыс Ресей империясы армиясының Бас штабы болды. Осыған байланысты экспедицияларға қатысқандардың, сондай-ақ жетекшілік жасағандардың басым көпшілігі әскери адамдар болғандары назар аударады. Сондықтан да экспедиция барысында ғылыми мәліметтермен бірге, әскери-саяси сипаттағы ақпарат та жинастырылды (Андреев, 2012: 105). Бұл ретте ресей шығыстанушыларының Ресей империясының құрамындағы Батыс Түркістанға арналған еңбектерін Ресейдің құрамына кірмеген Шығыс Түркістан, Моңғолия, Батыс және Солтүстік

Қытай территориялары жөніндегі шығармаларымен салыстырып қарағанда еңбектердің арасындағы айқын айырмашылықты көру қиын емес. Бұл тұста гәп авторлар шығармаларының бағдарлылығында. Өйткені соңғы өңірлер туралы жазғанда зерттеушілер этнографиялық сюжеттермен (Катанов, 1894; Катанов, 1897; және т.б.) бірге негізінен аталмыш аймақтардағы сауда-экономикалық әрі ішкі әскери-саяси жағдайға ерекше назар аударады (Балкашин, 1881; Катанаев, 1893; Сапожников, 1911; және т.б.). Өйткені бұл Ресей империясының сол кездегі Қытайға қатысты сыртқы саясатына байланысты. Яғни Ресей билігі Циндік Қытай құрамындағы Шығыс Түркістан, Моңғолия, сондай-ақ Солтүстік Қытайдың өңірлерінде өзінің саяси әрі экономикалық ықпалын күшейтуге тырысты. Бірақ сол үшін аталмыш аймақтарға барынша көп барлау сипатындағы мәліметтер жинастыру керек болды. Бұл жайттар аталмыш кезеңдегі ресей шығыстанушылары жазған еңбектерде айқын көрініс тапқандығын айтуымыз керек.

XIX ғ. аяқ шені – XX ғ. бас кезеңінде Ресей империясы Моңғол еліне ұйымдастырған экспедициялар нәтижелерінде орыс шығыстанушыларының қаламынан моңғол жеріне арналған бірқатар іргелі еңбектер жарық көрді. Мысал ретінде 1879 жылы атақты орыс зерттеушісі, әскери адамы, Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімшесінің мүшесі М.В. Певцовтың «Жоңғарияға барғанда жасалған жол естеліктері» («Путевые очерки Чжунгарии») атты іргелі еңбегін келтірелік. Бұл еңбегінде автор нан керуенін «дүнгендерден тұратын тонаушылар тобынан» («от дунганских шаек») қорғауға арналған экспедицияны айтып отыр. Аталмыш экспедиция Зайсан бекетінен («Зайсанский пост») Қытайдағы Гучен қаласына 1876 жылдың мамыр айында жіберілді. Өзінің жол естеліктерінде М.В. Певцов жергілікті халықтардың (торғауыттар, қазақтар, дүнгендер және т.б.) тілі мен мәдениеті, сондай-ақ тарихы жөнінде құнды мәліметтер келтірді. Мысалы, автордың пікірінше, торғауыттар Еділ мен Жайық өзендерінің арасындағы географиялық кеңістікті мекендеді. М.В. Певцовтың айтуынша, «... сол кезде олар орыс бодандығын қабылдап, тіпті біздің әскерлерімізбен бірге Қырым татарларына қарсы соғысты», бірақ «1771 жылы... [торғауыттардың] басым көпшілігі Балқаш көліне қарай көшіп, қас жаулары қазақтардан ауыр жеңіліске ұшырап, өздерінің бұрынғы атамекені – Жоңғарияға жетті де, Қытайдың бодандығын алды...» (Певцов, 1879: 15). Сонымен бірге осы еңбекте торғауыттардың антропологиясы, киім-кешегі, тұрмыс тіршілігі және т.б., сондай-ақ олардың тіліне байланысты ақпараттар берілген: «Торғауыттар халха моңғол тілінен сәл айырмашылығы бар ерекше бір моңғол диалектінде сөйлейді; сондықтан да олар [халха моңғолдардың] тілін жақсы түсінеді» (Певцов, 1879: 16). Торғауыттарға қатысты этнографиялық материалдардан басқа, М.В. Певцов қазақтарға, қытайлықтарға да қатысты қысқаша мәліметтер келтіреді (Певцов, 1879: 2, 13, 16). 1883 жылы М.В. Певцовтың «Моңғолия және ішкі Қытайдың солтүстік аймақтарына жасалған саясатқа шолу» («Очерк путешествия по Монголии и северным провинциям внутреннего Китая») деп аталатын тағы бір шығармасы жарық көрді. Бұл он бір тараудан тұратын еңбекте Моңғолияның климаты, орографиясы, моңғолдардың дәстүрлі мәдениеті және Моңғолиядағы орыс саудасының жағдайы, сондай-ақ моңғолдар мен қытайлықтардың арасындағы қатынастар жөнінде көп әрі қызықты мәліметтер берілген. Мысалы, М.В. Певцов келтірген мәліметтерге қарағанда, «Солтүстік-Батыс Моңғолия территориясын мекендейтін моңғол халықтарында, атап айтқанда, дүрбеттер мен торғауыттардың, әсіресе дүрбеттердің, сондай-ақ заханшиндердің шаруашылығындағы егіншілік халха моңғолдар шаруашылығындағы егіншіліктен гөрі жақсы дамыған. Егін бітік шыққан жылдары [дүрбеттер] Кобдо мен Үлэсұтайға һәм халха моңғолдардың шектес жерлеріне астық апарып өткізетін» (Певцов, 1883: 80).

1914 жылы атақты орыс зерттеушісі Г.Е. Грумм-Гржимайлоның «Батыс Моңғолия және Ұрыңқай өлкесі» («Западная Монголия и Урянхайский край») атты іргелі еңбегі жарияланды. Бұл еңбекте аталмыш аймақты мекендеген халықтардың шаруашылығы, сондай-ақ Батыс Моңғолия территориясы мен Қара Ертіс өзенінің бойындағы жерлер жөнінде құнды әрі

қызықты мәліметтер келтірілген. Ең алдымен, жалпы алғанда бұл еңбек жоғарыда айтылған географиялық кеңістіктің (Батыс Моңғолия мен Қара Ертіс өзенінің бойындағы территориялар) топонимикасын зерттеуге өте құнды дереккөз болып табылады. Сонымен бірге зерттеуші моңғол шаруашылығының ерекшеліктеріне назар аударады: «Көлдің осы жағында моңғолдар қыстыгүні мекендейтін аралдар көп; олардың айтуынша, ашық далаға шықпай, қамыстың арасында қоныстанатын жер жылы» (Грумм-Гржимайло, 1914: 344). Бірақ өзінің шығармасында Г.Е. Грумм-Гржимайло моңғолдармен ғана шектелмеген. Мысалы, кітапта көшпелі қазақтардың шаруашылығын қысқаша сипаттай отырып, Қара Ертіс өзенінің бойында орналасқан қазақ қыстақтарын тіркеп оларды өзі жасаған картаға енгізді. Бұл тұста автор қазақ қыстақтарының өз атаулары бар екендігін көрсетті. Мысалы, Г. Грумм-Гржимайло мысал ретінде «Адык-бекенек» деп аталатын қыстақты келтірген (Грумм-Гржимайло, 1914: 261).

Аталмыш кезеңде ресей зерттеушілері Моңғолияны ғана емес, Шығыс Түркістанды зерттеуге де бар күшін салған. Өйткені Батыс Түркістандағы саяси тұрақсыздықтың Ресей империясының құрамындағы Батыс Түркістанның (Орта Азия мен Қазақстан) да ішкі және сыртқы жағдайына кері әсер етуі бек мүмкін болғандықтан Ресей билігі Шығыс Түркістан жайлы барынша әртүрлі мәліметтер (соның ішінде барлау сипатындағы ақпарат та) жинастырып талдауға көп мән берді. Бұл ретте Ш. Уәлихановтың қаламынан шыққан сан алуан құжаттар мен мақалалар жоғарыда айтылғанға айқын дәлел болып табылады. Мысалы, XIX ғ. 50-жылдарының орта шенінде Құлжаға ұйымдастырылған экспедицияның барысында автор «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы (1856 жылы Құлжаға барған кезде толтырылғае күнделік)» («Западный край Китайской империи и город Кульджа (Дневник поездки в Кульджу 1856 г.)») аталмыш қаланың және оның төңірегіндегі әскери-саяси ахуалға жан-жақты сипаттама береді. Жалпы Ш. Уәлихановтың Шығыс Түркістанға арналған еңбектерінде Ресей мен Батыс Қытаймен, сондай-ақ Орта Азияның арасындағы сауда байланыстары, Қашғардағы көтерілістер, Құлжа мен Шәуешектегі сауда ісінің жағдайы, Қоқан хандығы мен Қытайдың арасындағы әскери соқтығыстар және басқа да мәліметтер мен оқиғалар айқын көрініс тапқандығын айтуымыз керек (Валиханов, 1985).

Белгілі шығыстанушы Н. Зеландтың 1888 жылы басылып шыққан «Қашғар елі және Тянь-Шанның асулары. Жол естеліктері» («Кашгария и перевалы Тянь-Шаня. Путевые записки») атты еңбегінде ол өзінің Қашғар еліне жасаған саясатына егжей-тегжейлі сипаттама береді. Н. Зеландтың айтуы бойынша, 1886 жылдың тамыз айында Қашғардағы ресей консулынан Верныйға Ақсу қаласында тырысқақ ауруы таралғандығы туралы хабар келді. Индетке қарсы қажетті іс-шараларды қабылдар алдында Ресей билігі бұл хабардың дұрыстығын растау немесе растамау мақсатында Қашғарға Н. Зеландты жіберуді жөн деп көрді. Экспедиция барысында Н. Зеланд Қашғар елінің Ақсу және Үштүрфан сияқты қалаларға барып Шығыс Түркістанды мекендеген халықтардың этнографиясына (дәстүрлі мәдениетіне) және тарихына, сондай-ақ осы бұл өңірдің географиясы мен өсімдіктер һәм жануарлар әлеміне байланысты құнды материалдар жинастырылды. Жалпы алғанда, экспедиция мүшелері Верныйдан шығып қазіргі Қырғызстанның солтүстігінен (Пішпек (қазіргі Бішкек), Токмақ, Ыстықкөлдің оңтүстік жағы) өтті де, әрі қарай Қашғарға жүрді. Сапардың нәтижесінде жариялаған еңбегінде Н. Зеланд Қазақстанның (соның ішінде Жетісудың) тарихына қатысты кейбір қызықты мәліметтер келтірді. Мысалы, сол кездегі Верный қаласының төңірегіндегі территорияларды сипаттай отырып, автор осы аймақтың топонимикасы жөнінде қызықты мәлімет берді. Мысалы, оның айтуы бойынша, «... тіпті тауларда да әжептәуір алма ағаштары өседі. Содан Верныйдың «Алматы» деген ежелгі атауы да содан шықты» (Зеланд, 1888: 3). Қашғар, Ақсу, Үштүрфан сияқты қалаларда жинастырылған материалдардың негізінде Н. Зеланд жергілікті халықтың тағамдарына, киім-кешегіне, шарушылығына, әдет-ғұрыптарына, Қытай құрамындағы Шығыс Түркістанның басқару жүйесіне, тарихына және т.б. қысқаша сипаттама берді (Зеланд, 1888:

44–46). Шығыс Түркістанның этникалық құрамын сөз еткенде, Н. Зеланд төмендегідей мән-жайларға ерекше назар аударады. Атап айтқанда, оның пікірінше, жергілікті тұрғындар аралас (автордың терминологиясы бойынша, «байырғы арийлер және келімсек моңғолдар») антропологиялық типке жатады (Зеланд, 1888: 47). Жалпы, Н. Зеланд жазған еңбектің мазмұнына қарағанда оның экспедициясының мақсаты тек қана індетке қатысты мәліметтер алумен шектелмей-ақ, Шығыс Түркістанның ежелгі дәуірге және орта ғасырлар кезеңіндегі тарихына және оның ішкі және сыртқы жағдайына байланысты сан алуан деректерді де қамтиды.

Қорытынды

XVIII ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңінде Орталық Азияның ұланқайыр географиялық және тарихи-мәдени кеңістігінде маңызды саяси оқиғалар орын алды. Аталмыш кезеңде Орта Азия мен Қазақстан біртіндеп Ресей империясының құрамына кірді. Орта Азиядағы Бұхара әмірілігі мен Хиуа хандығы қағаз жүзінде тәуелсіздігін сақтап қалғанымен Ресейдің ықпалында болды. Шығыс Түркістан туралы айтатын болсақ, бұл территорияда орналасқан Жоңғар хандығы XVIII ғ. екінші жартысында Цин империясының тарапынан ауыр жеңіліске ұшырап оның жерлері аталмыш империяның құрамына қосылды.

XIX ғ. Шығыс Түркістандағы бірқатар ұйғыр мемлекеттері ақыры Цин империясына бағынуға мәжбүр болды. Батыс Түркістанның Ресей империясының құрамына кіруіне байланысты Ресейдің ресми билігінің бастамасымен мақсаты аталмыш аймақтың тарихын, мәдениетін, географиясын, этникалық және діндік құрамын жан-жақты зерттеу болған бірнеше ғылыми қоғамдар (Орыс географиялық қоғамы, Орынбор ғылыми архивтік комиссиясы және т.б.) құрылды. Кейін Омбы қаласында Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесі ашылғаннан кейін бұл қоғам мүшелерінің қаламынан Шығыс елдерін жан-жақты сипаттайтын іргелі шығармалар шықты. Жалпы алғанда, бұл ретте Орталық Азияда XVIII ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңінде орын алған әскери-саяси оқиғалардың Ресей шығыстанушылары жазған еңбектердің (жол естеліктерінің) бағдарлылығында айқын көрініс тапқандығын айту керек. Өңгіме зерттеушілердің шығармаларының мазмұны жөнінде болып отыр. Яғни XIX ғ. екінші жартысында Ресей империясының билігі тарапынан Шығыс Түркістан, Моңғолия, Батыс және Солтүстік Қытайға кешенді экспедициялар ұйымдастырылды. Бұл ретте ерекше ескерер жайт – аталмыш территорияға жіберілген экспедициялар барлау сипатына ие болатын. Өйткені Ресей империясы аталмыш территориялардың Қытайға бағынатының қааз түрінде мойындаса да, өзінің жалпы геосаяси және экономикалық ықпалын күшейтуге тырысты. Сондықтан да, жоғарыда көрсетілгендей, Ресей зеттеушілерінің сөз болған географиялық кеңістіктің әртүрлі аспектілерін сипаттайтын еңбектерінде сауда сияқты және осы құралыптас мәселелерге арнайы көңіл бөлінген. Ал Ресей империясының құрамындағы Орта Азия мен Қазақстан туралы айтатын болсақ, сол аймақтарға байланысты еңбектерде этнографиялық, географиялық және тарихи аспектілермен бірге практикалық (мысалы, жергілікті тұрғындардың дәстүрлі құқығының орнына бүкіл империялық заңнаманы енгізу немесе осы аймаққа арналған басқару жүйесін жойып жергілікті халықты бүкіл ресейлік әкімшілік органдарға бағындыру және т.б.) мәселелер де көрініс тапты.

Әдебиеттер:

Абаза, 1902 – *Абаза К.К.* Завоевание Туркестана. Рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев – в общедоступном изложении. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1902. 312 с.

Андреев, 2012 – *Андреев А.И.* Российские экспедиции в Центральной Азии 1870 – 1920-е годы: научные и военно-политические аспекты // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. 2012. № 4. С. 103–109.

Балкашин, 1881 – *Балкашин Н.Н.* Торговое движение между Западной Сибирью, Средней Азией и китайскими владениями // ЗСГО ИРГО. Омск: Тип. окр. штаба, 1881. Кн. III. С. 1–32.

Валиханов, 1985 – *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Каз. сов. энц., 1985. Т. 2. 416 с

Выписка из объяснительной записки комиссии..., 1980 – Выписка из объяснительной записки комиссии к проекту Положения об управлении в казахских степях (1867 г.) // Материалы по истории 358 политического строя Казахстана. Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1980. Т. 1. С. 258–279.

Грумм-Гржимайло, 1914 – *Грумм-Гржимайло Г.Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. 1914. Т. 1. 569 с.

Зеланд, 1885 – *Зеланд Н.* Киргизы: этнологический очерк // ЗСГО ИРГО. Омск: Тип. окр. штаба, 1885. Кн. VII. Вып. 2. С. 1–91.

Зеланд, 1887 – *Зеланд Н.* Кашгария и перевалы Тянь-Шаня. Путевые записки // ЗСГО ИРГО. Омск: Тип. окр. штаба, 1888. Кн. IX. С. 1–212.

Ильминский, 1891 – *Ильминский Н.* Воспоминания об И. Алтынсарине. Казань: Типо-лит. В.М. Ключникова, 1891. 396 с.

Катанаев, 1893 – *Катанаев Г.Е.* Киргизские степи, Средняя Азия и Северный Китай XVII и XVIII столетиях // Записки ЗСО ИРГО. Кн. XIV. Омск: Тип. Штаба Омского военн. округа, 1893. 72 с.

Катанов, 1894 – *Катанов Н.Ф.* Этнографический обзор турецко-татарских племен. Казань: Типо-лит. Император. унив-та, 1894. 22 с.

Катанов, 1897 – *Катанов Н.Ф.* Приметы и поверья тюрок Китайского Туркестана, касающиеся явлений природы. Санкт-Петербург: Тип. Император. акад. наук, 1897. 245 с.

Костенко, 1870 – *Костенко Л.* Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1870. 417 с.

Костенко, 1880 – *Костенко Л.* Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа Материалы для географии и статистики России. Санкт-Петербург, 1880. Т. 1. 487 с.

Марков, 1901, ч. I – *Марков Е.* Россия в Средней Азии. Очерки путешествия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям, Каспийскому морю и Волге. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. Ч. I. Побережье Кавказа. Ч. II. В Туркмении. Ч. III. На Оксусе и Яксарт. 543 с.

Муфтахутдинова, 2019 – *Муфтахутдинова Д.Ш.* Роль Н.И. Ильминского в формировании антитатарской политики в Казахстане (по материалам НА РТ) // Тюркологические исследования. 2019. Т. 2. № 3. С. 57–61.

Певцов, 1879 – *Певцов М.В.* Путевые очерки Чжунгарии // ЗСГО ИРГО. Омск: Тип. окр. штаба, 1879. Кн. I. С. 1–148.

Певцов, 1883 – *Певцов М.В.* Очерк путешествия по Монголии и северным провинциям внутреннего Китая // ЗСГО ИРГО. Омск: Тип. окр. штаба, 1883. Кн. V. С. 1–354.

Россия..., 1913 – Россия: полное географическое описание нашего Отечества. Санкт-Петербург: Изд-во А.Ф. Девриена, 1913. Т. XIX. Туркестанский край. 864 с.

Сапожников, 1911 – *Сапожников В.В.* Монгольский Алтай в истоках Иртыша и Кобдо. Путешествия 1905–1909 гг. Томск: Тип. Сиб. тов-ва печ. Дела, 1911.

References:

Abaza, 1902 – *Abaza K.K.* Zavoyevaniye Turkestana. Rasskazy iz voyennoy istorii, ocherki prirody, byta i nravov tuzemtsev – v obshchedostupnom izlozhenii [The Conquest of Turkestan. Tales from military history, essays on nature, life and customs of the natives – in a generally accessible presentation]. Sankt-Peterburg, Tip. M.M. Stasyulevicha, 1902. 312 p. (in Rus).

Andreyev, 2012 – Andreyev A.I. Rossyskiye ekspeditsii v Tsentralnoy Azii 1870 – 1920-e gody: nauchnye i voyenno-politicheskiye aspekty [Russian expeditions to Central Asia in the 1870s – 1920s: scientific and military-political aspects] // Nauchno-tekhnicheskiye vedomosti SPbGPU. Gumanitarnye i obshchestvennyye nauki. 2012. № 4. S. 103–109. (in Rus).

Balkashin, 1881 – *Balkashin N.N.* Torgovoye dvizheniye mezhdu Zapadnoy Sibiryu, Sredney Aziyey i kitayskimi vladeniyami [Trade movements between Western Siberia, Central Asia and Chinese rule] // ZZSO IRGO. Omsk: Tip. okr. shtaba, 1881. Kn. III. P. 1–32. (in Rus).

Valikhanov, 1885 – Valikhanov Ch.Ch. Sobraniye sochineny v pyati tomakh [Collection of articles]. Alma-Ata: Kaz. sov. ents., 1985. T. 2. 416 p.

Vypiska iz obyasnitelnoy zapiski komissii..., 1980 – Vypiska iz obyasnitelnoy zapiski komissii k projektu Polozheniya ob upravlenii v kazakhskikh stepyakh (1867 g.) [Extract from the explanatory note of the commission to the draft Regulation on governance in the Kazakh steppes (1867)] // Materialy po istorii 358 politicheskogo stroya Kazakhstana. Alma-Ata: Izd. AN KazSSR, 1980. T. 1. P. 258–279. (in Rus).

Grumm-Grzhimaylo, 1914 – *Grumm-Grzhimaylo G.E.* Zapadnaya Mongoliya i Uryankhaysky kray [Western Mongolia and Uryankhay Krai]. 1914. T. 1. 569 p. (in Rus).

Zeland, 1885 – *Zeland N.* Kirgizy: etnologichesky ocherk [Kirghiz: Ethnological essay] // ZZSO IRGO. Omsk: Tip. okr. shtaba, 1885. Kn. VII. Vyp. 2. P. 1–91. (in Rus).

Zeland, 1887 – *Zeland N.* Kashgariya i perevaly Tyan-Shanya. Putevye zapiski [Kashgaria and the passes of Tien Shan. Travel notes] // ZZSO IRGO. Omsk: Tip. okr. shtaba, 1887. Kn. IX. P. 1–212. (in Rus).

Ilminsky, 1891 – *Ilminsky N.* Vospominaniya ob I. Altynsarine [In Memoriam I. Altynsarin]. Kazan: Tipo-lit. V.M. Klyuchnikova, 1891. 396 p. (in Rus).

Katanayev, 1893 – *Katanayev G.E.* Kirgizskiy stepi, Srednyaya Aziya i Severny Kitay XVII i XVIII stoletiyakh [Kirghiz steppes, Central Asia and Northern China in the 17th and 18th centuries] // Zapiski ZSO IRGO. Kn. XIV. Omsk: Tip. Shtaba Omskogo voyenn. okruga, 1893. 72 p. (in Rus).

Katanov, 1894 – *Katanov N.F.* Etnografichesky obzor turetsko-tatarskikh plemen [Ethnographic review of the Turkish-Tatar tribes]. Kazan: Tipo-lit. Imperator. univ-ta, 1894. 22 p. (in Rus).

Katanov, 1897 – *Katanov N.F.* Primety i poveriya tyurkov Kitayskogo Turkestana, kasayushchiesya yavleniy prirody [Signs and beliefs of the Turks of Chinese Turkestan concerning natural phenomena]. Sankt-Peterburg, Tip. Imperator. akad. nauk, 1897. 245 p. (in Rus).

Kostenko, 1870 – *Kostenko L.* Srednyaya Aziya i vodvoreniye v ney russkoy grazhdanstvennosti [Central Asia and Development in It of Russian Citizenship]. Sankt-Peterburg, Tip. V. Bezobrazova i K., 1870. 417 p. (in Rus).

Kostenko, 1880 – *Kostenko L.* Turkestansky kray. Opyt voyenno-statisticheskogo obozreniya Turkestanskogo voyennogo okruga Materialy dlya geografii i statistiki Rossii [Turkestan region. Experience of military-statistical review of the Turkestan military district Materials for geography and statistics of Russia]. Sankt-Peterburg, 1880. T. 1. 487 p. (in Rus).

Markov, 1901, ch. I – *Markov Ye.* Rossiya v Sredney Azii. Ocherki puteshestviya po Zakavkazyu, Turkmenii, Bukhare, Samarkandskoy, Tashkentskoy i Ferganskoy oblastyam, Kaspyskomu moryu i Volge. Sankt-Peterburg, Tip. M.M. Stasyulevicha, 1901. Ch. I. Poberezhye Kavkaza. Ch. II. V Turkmenii [Russia in Central Asia. Essays on Travels in Transcaucasia, Turkmenistan, Bukhara, Samarkand, Tashkent and Fergana Regions, the Caspian Sea and the Volga]. Ch. III. Na Oksuse i Yaksarte. 543 p. (in Rus).

Pevtsov, 1879 – *Pevtsov M.V.* Putevye ocherki Chzhungarii [Chungarian travel notes] // ZZSO IRGO. Omsk: Tip. okr. shtaba, 1879. Kn. I. P. 1–148. (in Rus).

Pevtsov, 1883 – *Pevtsov M. V. Puteshestviya po Mongolii i severnym provintsiyam vnutrennego Kitaya* [Traveling around Mongolia and northern provinces of inner China] // ZZSO IRGO. Omsk: Tip. okr. shtaba, 1883. Kn. V. P. 1–354. (in Rus).

Rossiya..., 1913 – *Rossiya: polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva* [Russia: A complete geographical description of our Motherland]. Sankt-Peterburg, Izd-vo A.F. Devriyena, 1913. T. XIX. Turkestansky kray. 864 p. (in Rus).

Sapozhnikov, 1911 – *Sapozhnikov V. V. Mongolsky Altay v istokakh Irtysha i Kobdo. Puteshestviya 1905–1909 gg.* [Mongol Altay in the Irtysh and Kobdo mountains. Travels 1905–1909.]. Tomsk: Tip. Sib. tov-va pech. Dela, 1911. (in Rus).

¹Жармаганбетова К.Ж. ²Смагулов Б.К. ³Жанатаева К.Б.

¹Атырауский университет имени Халела Досмұхамедова, Атырау, Казахстан,

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹Karo.jasmin@mail.ru, ²bolat.smagulov.76@list.ru, ³guljan2501@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЯ РОССИЙСКИХ ВОСТОКОВЕДОВ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX В.

Аннотация. В настоящее время комплексные исследования истории и культуры, а также социальной жизни народов Центральной Азии (Западный и Восточный Туркестан, Монголия, Западный и Северный Китай) представляют собой один из актуальных вопросов востоковедческой науки Казахстана. Это объясняется тем, что исследования в этом направлении позволяют научные проблемы, связанные с этнической, социальной и этнополитической историей народов указанной территории. При этом необходимо отметить, что российские востоковеды внесли значительный вклад в изучение данного географического и историко-культурного пространства. Цель статьи – выявить особенности исследований российских востоковедов, связанных с историей и культурой народов Центральной Азии. В процессе написания статьи были использованы методы текстологического и факторного анализа, а также сравнительный метод. Это дает возможность выявить научные и идеологические позиции авторов трудов по указанной теме, а в конечном счете – достигнуть поставленной цели. В результате исследования авторы пришли к следующему выводу. Труды российских востоковедов по изучению Центральной Азии второй половины XIX – начала XX в. отличаются своей тематической направленностью. Иными словами, если труды по итогам проведения исследований в таких регионах, как Восточный Туркестан, Монголия, Западный и Северный Китай отличаются разведывательным характером, то исследования в Западном Туркестане (Средняя Азия и Казахстан) наряду с этнографическими, географическими и историческими темами охватывают также и «прикладные» вопросы (к примеру, введение общеимперской системы управления).

Благодарность: Статья написана в рамках выполнения научного проекта BR20281006 «Страны Востока в фокусе геополитических изменений: новые вызовы и перспективы для Казахстана в историческом и современном дискурсе».

Ключевые слова: исследования в области востоковедения, Западный и Восточный Туркестан, Китай, Монголия, Центральная Азия, Русское географическое общество, экспедиции, история и культура народов.

¹ Zharmaganbetova Q.S. ² Smagulov B.K. ³ Zhanatayeva K.B.

¹ Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

² R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

³ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹ Karo.jasmin@mail.ru, ² bolat.smagulov.76@list.ru, ³ guljan2501@gmail.com

RESEARCH BY RUSSIAN ORIENTALISTS ON THE HISTORY AND CULTURE OF THE PEOPLES CENTRAL ASIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – 20TH CENTURIES

Abstract. Currently, comprehensive studies of the history and culture, as well as the social life of the peoples of Central Asia (Western and Eastern Turkestan, Mongolia, Western and Northern China) are one of the pressing issues of oriental science in Kazakhstan. This is due to the fact that research in this area allows scientific problems related to the ethnic, social and ethno-political history of the peoples of this territory. It should be noted that Russian orientalists have made a significant contribution to the study of this geographical and historical-cultural space. The purpose of the article is to identify the features of the research of Russian orientalists related to the history and culture of the peoples of Central Asia. In the process of writing the article, the methods of textual and factorial analysis, as well as the comparative method, were used. This makes it possible to identify the scientific and ideological positions of the authors of works on this topic, and ultimately - to achieve the goal. As a result of the study, the authors came to the following conclusion. The works of Russian orientalists on the study of Central Asia in the second half of the 19th - early 20th centuries are distinguished by their thematic focus. In other words, if the works based on the results of research in such regions as East Turkestan, Mongolia, Western and Northern China are distinguished by their reconnaissance nature, then research in Western Turkestan (Central Asia and Kazakhstan), along with ethnographic, geographical and historical topics, also covers “applied” issues (for example, the introduction of a pan-imperial system of governance).

Acknowledgement: The reported study article is part of project BR20281006 «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions».

Keywords: research in the field of oriental studies, Western and Eastern Turkestan, China, Mongolia, Central Asia, Russian Geographical Society, expeditions, history and culture of peoples.

Авторлар туралы мәлімет:

Жармағанбетова Қарлығаш Сәбитбекқызы, магистрант, 2 курс, Хәлел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан.

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (История), қауымд. проф., Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Жанатаева Кульжан Бекеновна, Түріктану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Информация об авторах:

Жармағанбетова Карлығаш Сабитбековна, магистрант, 2 курс, Атырауский университет имени Халела Досмухамедова, Атырау, Казахстан.

Смагулов Болат Кудайбергенович, кандидат исторических наук, PhD (История), асс. проф., Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Жанатаева Кульжан Бекеновна, ст. преподаватель кафедры туркологии и истории стран Востока, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Zharmaganbetova Qarlygash Sabitbekqyzy, Master's student, 2nd year, Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan.

Smagulov Bolat Qudaybergenuly, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Zhanatayeva Kuljan Bekenovna, Senior Lecturer, Department of Turkish Studies and History of the East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 23 мамыр 2025 жыл

Қабылданды 29 маусым 2025 жыл

¹Жомарт Е. ²Azmukhanova A.M.

¹ Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹ silas.kaz.3@mail.ru, ² aimanazmukhanova@gmail.ru

ЖӘДИДТІК АҒARTУ ҚOЗҒАЛЫCЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МИССИЯCЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясының құрамындағы мұсылман түркі халықтары арасында пайда болған жәдидшілдік қозғалысының мәні, мақсаты және Қазақстандағы ықпалы жан-жақты талданады. Жәдидшілдік – дәстүрлі исламдық білім беруді заман талабына сай жаңартып, ғылым мен ағартушылықты дамыту арқылы ұлттық сана-сезімді оятуды көздеген діни- мәдени, саяси-ағартушылық қозғалыс ретінде сипатталады. Жұмыстың басты мақсаты – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясының құрамындағы түркі- мұсылман халықтары арасында пайда болған жәдидшілдік қозғалысының тарихи маңызын, оның қазақ жеріне таралу ерекшеліктерін, Алаш зиялылары арқылы дамуын, ағартушылықтағы рөлін, отарлық саясатқа қарсы рухани қарсылық сипатын жан-жақты талдау. Зерттеу әдістері – тарихи-әлеуметтік және мәдениеттанулық талдау әдісі. Ғылымаралық байланыс: педагогика, философия, саясаттану, әдебиеттану салаларымен ұштастыру. Салыстырмалы талдау: түрлі ғалымдардың (Қазақстан, Ресей, Түркия, Еуропа, АҚШ) зерттеулеріне сүйену. Мұрағаттық және дерекнамалық әдіс: жәдидшілдердің жазбалары, баспасөз материалдары (Айқап, Қазақ), кеңес дәуіріндегі шектеулерді талдау. Зерттеу жаңалығы – жәдидшілдік қозғалысының қазақ топырағында таралуының екі кезеңге бөлінуі (1890–1911, 1911–1920). Абайдың рухани-педагогикалық идеяларының жәдидшілдікпен сабақтастығы анық көрсетілген. Қазақ ағартушылығының тек еуропалық үлгілерден емес, ұлттық болмыстан шыққаны дәлелденіп, ислам мен модернизацияның үндестігі көрініс тапқан. Ахмет Байтұрсынұлының оқу-ағарту қызметінің жәдидтік параллелі ретінде қарастырылуы. Міндеттерге жәдидшілдіктің тарихи пайда болу себептерін ашу; Исмаил Гаспринскийдің ағартушылық қызметі мен идеясын сипаттау; Қазақ даласындағы жәдидшілдік қозғалысының таралу кезеңдерін анықтау; Алаш қайраткерлерінің бұл қозғалысты дамытудағы рөлін көрсету; Жәдид мектептерінің ерекшелігі мен олардың ағартушылықтағы маңызын талдау; Қазақ ағартушылығы мен отарлық саясат арасындағы қарым-қатынасты ашу; Қазақ ағартушы тұлғаларының (Абай, Ыбырай, Шоқан) еңбектерін жәдидшілдікпен сабақтастыру. Зерттеудің нәтижелерінде жәдидшілдік – түркі халықтарының рухани жаңғыруының негізі екені дәлелденді. Бұл қозғалыстың отарлық саясатқа қарсы білім мен ағарту арқылы қарсылық болғаны айқындалды. Қазақ жәдидшілдігі Алаш зиялылары арқылы ұлттық жаңғыруға алып келген қозғалыс ретінде танылды. Абай, Ыбырай, Шоқан сынды ағартушылардың жәдидтік идеялармен рухани үндестігі көрсетілді. Жәдид мектептері мен әдістемелерінің қазіргі білім беру идеяларына әсері көрсетілді.

Алғыс: Мақала №BR 20281006 жобасы қаржысынан орындалды.

Кілт сөздер: қазақ, алаш арыстары, оқу-ағарту, жәдидшілдік, мектеп, медресе, білім.

Кіріспе

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында мұсылман түркі жұртын отарлық езгіден құтқаратын ең ұтымды жол – жәдидтік оқу-ағарту еді. Жәдидшілдік – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясы құрамындағы мұсылман түркі халықтарының арасында пайда болған діни-ағартушылық және әлгеуметтік-саяси қозғалыс. Ұлт зиялылары жәдидтік білім беру жолын ұтымды пайдаланды. Олар жәдидшілдікті тез әрі

жүйелі түрде насихаттап, жаңаша білім беретін мектептер құрды. Жәдидизмнің негізін қалаушылар дәстүрлі исламдық білім беруді жаңарту, заманауи білім мен ғылымды енгізу, мәдени өркендеуге жол ашу идеясын алға тартты. Оның негізгі мақсаты – ислам дінін заманауи ғылым-біліммен ұштастыру, халықты надандықтан арылту және ұлттық сана- сезімді ояту болды. Жәдидтік мектептерден түлеп ұшқан дарынды жастар ұлты үшін ұлы істердің бастамашысы әрі жаршысы болды.

Жәдидшілдік Кеңестік (1920-1980 ж.ж.) идеология тұрғысынан буржуазиялық ұлтшыл қозғалыс ретінде сипатталып, көбінесе теріс бағаланды. Бұл кезеңде жәдидшілдердің қызметі шектеулі және сын көзқараспен зерттелді. Тарихи деректер мен мұрағаттар жабық болды. 1980 жылдардан бастап КСРО-дағы жылымық саясат арқасында бұрынғы жабық тақырыптар ашыла бастады. Жәдидшілдікке деген көзқарас өзгеріп, оның прогрессивті және ағартушылық сипаты мойындала түсті. Түркі елдерінде жәдид мұраларын қайта зерттеу басталды. Қазақстан егемендік алған кезден бастап жәдидизм мәселесі тарих, саясаттану, әдебиеттану, мәдениеттану тұрғысынан көпқырлы зерттеліп келеді. Қазақстан, Өзбекстан, Татарстан, Қырғызстан және Түркия зерттеушілері бұл тақырыпқа белсенді түрде үлес қосуда. Жәдид қайраткерлерінің еңбектері жарияланып, оқу бағдарламаларына енгізіліп жатыр. Қазақстанға жәдидизмнің таралуы – бұл тарихи, саяси және мәдени тұрғыдан маңызды құбылыс.

Бұл мақалада жәдидшілдіктің тарихи қалыптасуы, идеялық мазмұны мен қазақ жеріндегі таралуы, сондай-ақ оның Алаш зиялыларының қызметі арқылы даму ерекшеліктері сараланады. Сонымен қатар, жәдид мектептерінің маңызы мен ағартушылық бағыттағы рухани күрестің отарлық саясатқа қарсы ұлттық реакция ретіндегі рөлі талданады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жәдидшілдік қазіргі таңда посткеңестік кеңістіктегі ұлттық жаңғыру идеяларын түсіну үшін маңызды зерттеу нысанына айналды. Оның зерттелу деңгейі жылдан жылға артып келеді. Дегенмен, жәдидтердің толық мұрасын саралап, объективті ғылыми тұрғыда кешенді зерттеу әлі де жалғасуда. Бұл мақалада жәдидшілдік тақырыбы бойынша зерттеу жүргізген Жазира Ошақбаева, Н.А.Байгараев, Қанат Өміртайұлы Купешовтің еңбектері қарастырылды. Сонымен бірге ХХ ғасырдың басында Ж.Аймауытұлы, Т.Шонанұлы құрастырған еңбектер пайдаланылды.

Қазақстандағы Алаш қозғалысы мен жәдидшілдік байланысы зерттеу нысанына айналды (мысалы, А. Құдайбергенов, С. Дәуітов, М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков және басқалардың еңбектері). Ресей, Түркия, Еуропа және АҚШ ғалымдары тарапынан да жәдидшілдікке қызығушылық жоғары. Олардың қатарында Эдвард Лаззери, Дэниел Броуэр, Аделе Ханна сияқты зерттеушілердің еңбектерінде бұл қозғалыс мұсылман модернизмі тұрғысынан қарастырылады. Түркиялық ғалымдар (мысалы, Ахмет Канар, Исмаил Түркеш) түркі әлемінің ортақ жаңғыру процесі аясында жәдидшілдікке баға береді.

Зерттеліп отырған тақырып бойынша шығыстанушылардың, мәдениеттанушылардың, саясаттанушылардың, педагогтардың, философтардың, әлеуметтанушылардың еңбектері, қазақ даласынан түлеп ұшқан ағартушы, ойшылдардың халықтық ағартуы жайлы жинақталған еңбектері қарастырылды. Зерттеудің негізінде әлеуметтік-тарихи, әлеуметтік- мәдени тұрғыдан алынды және тақырып мәселелерін қарастырып таңдауға ғылымаралық байланыс әдісі қолданылды.

Талқылау

Мақалада ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында Ресей империясы құрамындағы түркі-мұсылман халықтары, соның ішінде қазақ халқының жәдидшілдік қозғалысы аясындағы ағартушылық бағытына қатысты зерттеулерге кең көлемді ғылыми-тарихи шолу берілген. Мазмұнды талдау негізінде төмендегідей зерттеулер мен авторлардың

еңбектері пайдаланылды: Исмаил Гаспринскийдің еңбектері — жәдидшілдіктің негізін қалаушы ретінде оның рөлі ерекше атап өтілген. Оның «Мектеп және жәдидшілдік деген не?», «Орыс мұсылмандығы» сияқты еңбектеріне сілтеме жасалып, жәдид мектептерін құрудағы идеялары көрсетілген. Гаспринскийдің идеяларын жалғастырушы ретінде Ш.Маржани, А.Курсави, А.Ибрагимов сияқты тұлғалар аталған. Олардың еңбектері жәдидтік білім берудің діни негіздермен үйлесімділігін қамтамасыз етуге бағытталған. Кеңестік және посткеңестік кезеңдегі зерттеулер: КСРО Ғылым академиясының Қазан филиалы дайындаған деректер (мысалы, 1908 жылғы қадымшылар мен жәдидшілер арасындағы қарама-қайшылықтар туралы материалдар) жәдид мектептерінің ресми қабылданбағанын көрсетеді. 1955 жылғы «История Татарской АССР» атты еңбек жәдидтік мектептер мен олардың кеңеюі туралы статистикаға негізделген маңызды дереккөзі ретінде пайдаланылған. Қазақ зиялыларының еңбектеріне жасалған шолу: Ахмет Байтұрсынұлының ағартушылық қызметі, оқулықтар мен әліппе жазуы, оқу жүйесіндегі реформалары — қазақ жәдидшілігінің нақты көрінісі ретінде көрсетілген. Оның «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласы жәдидшіл әдіснаманы қолдауын дәлелдейді. Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов — барлығы да жәдидшілдік ағымының қазақ топырағындағы идеялық таралуына ықпал еткен тұлғалар ретінде талданған. Қазақ ағартушыларының тарихи орнына қатысты зерттеулер: Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы — жәдидшілдікке дейінгі және оған параллель ағартушылық ой-пікірлердің негізін қалаушылар ретінде қарастырылған. Абайдың «Толық адам» концепциясы, халыққа бағытталған тәрбиелік идеялары жәдидшілдікпен рухани сабақтастықта сипатталады. А.Машановтың Абай мен Ш.Маржани арасындағы идеялық үндестікті зерттеуі — жәдидтік рухани ілімнің қазақ жеріне таралу жолдарын нақтылайды. Баспа ісі мен мерзімді басылымдар арқылы таралған жәдидшілдік: «Айқап» журналы, «Қазақ» газеті — жәдидшілдікті насихаттап, ұлттық ағартушылық қозғалыстың рупорына айналған басылымдар ретінде аталып өтеді. Жүсіпбек Аймауытовтың «Тәрбиеге жетекші» кітабынан үзінділер келтіріліп, жәдидтік мектептердің педагогикалық мазмұны мен ескі діни оқыту жүйесіне сын көзқарас көрсетілген. Мақалада пайдаланылған әдебиеттер мен авторлардың еңбектері жәдидшілдікті біржақты ағартушылық қозғалыс ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттың рухани, мәдени, саяси оянуымен байланыстырған тарихи және педагогикалық құбылыс ретінде сипаттайды.

Зерттеу нәтижелері

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында патшалық Ресейдің отарындағы мұсылман түркі халықтарының алдында үш түрлі жол тұрды. Оның біріншісі, патшалық Ресейге қарсы қарулы көтеріліс жасау. Екіншісі, отарлаушы биліктің айтқанына көніп, айдауына жүру. Үшіншісі, ішкі қарсылықты сыртқа шығармай, халықтың ғылым-білім әлеуетін көтеру арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, Ресейдің басқару ережелері аясында өмір сүру көзделді. Ұлт зиялылары үшінші жолды таңдады. Бұл жол — жәдидшілдікті негіз етіп, оқу-ағарту арқылы халықтың білім деңгейін көтеріп, ұлттық бірлік пен тұтастықты сақтауға апаратын қадам еді.

Жәдидшілдік XIX ғасырдың екінші жартысында жарыққа шықты. Жәдид-и сөзі арабтың «жаңа» деген сөзінен келіп шыққан. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейдің отарлығындағы түркі халықтары әлемдік педагогикалық тәжірибеге негізделе отырып, түркі мұсылман халықтарының балаларын жаңа жүйемен оқытуды қолға алды. Ағартушылықтың алдыңғы шебінде Исмаил Гаспринский жүрді. Оның басшылығымен Қырымның Бақшасарайындағы Зинджирлы медресесінде жаңаша оқыту үрдісі бастау алады. Бұл оқыту әдісі Ресейдегі түркі мұсылман халықтарына тарады.

XIX ғасырдың соңында жәдидтік қозғалыстар Қырым, Еділ бойы татарларының арасында қалыптасты. Жәдидшілдіктің ірі өкілдері И.Гаспринский, Ш.Маржани, А.Ибрагимов қатарлы тұлғалар болды.

И.Гаспринский отаршылдықтың озбырлығын жан-дүниесімен сезіне отырып, саяси күрес арқылы ұлтқа қызмет етудің мүмкін емес екенін айқын түсінді. Оның ойынша әуелі ұлтты ұйқыдан оятып, мәдени және рухани тұрғыдан көтеру керек. Бұл оқу ағарту саласын жаңарту арқылы ғана жүйеге асатын еді. Еуропаның білім беру жүйесі мен шығыстық дәстүрлі үлгіні таразылай отырып Гаспринский мектеп медреселерде реформалар жасау керек деп шешті. Осылайша ол «тәржімән» газетіне қосымша ретінде жариялаған «Мектеп және жәдидшілдік деген не?» атты кітапшада реформа жасаудың артықшылықтарын көрсетіп берді.

Исмаил Гаспринский Ресейдің ұлы державалық мүддесі мен мұсылмандардың мүддесін тығырықтан алып шығар тұжырым жасайды. «Қай саяси жүйе болсын бір мақсатты көздейді. Ол мемлекет бірлігін күшейту. Оған жетудің екі жолы бар. Бірінші жол – имандылық жолымен бірігу. Бұл – ұлттық ерекшелік, еркіндікпен өзін-өзі билеу принципі негізіндегі иманды, рухани ассимиляция (Гаспринский, 1993: 18-28).

Жәдидшілдер еуропалық саяси ойды, әлеуметтік өзгерістерді жақтағанымен, ислам дінін теріске шығарған жоқ. Керісінше құранды әр ұлттың өз ана тіліне аударып, оның мағынасын түсінуге көп көңіл бөлді.

И.Гаспринский 1881 жылы күн тәртібіне қойған жүйелі жәдид мектебі үкімет тарпынан бірден қолдау тапқан жоқ. Жаңа мектептер стихиялы түрде әрбір жерде жүректі адамдардың бастамасымен және иманды байлардың қаржысымен ашылды. Кеңестер одағы Ғылым академиясы Қазан филиалы Тіл әдебиет және тарих институты әзірлеген көптеген іргелі тарихи зерттеулерде мынындай деректер бар: «1908 жылы 20 тамызда Ішкі істер министрлігінде 12 молдадан арыз хабарлама келіп түскен. Олар жаңа реформаланған мектеп мұғалімдерін елді бұзушы, үкіметке қарсы, қиғаш пікірлі деп айыптап, қызметтерін тоқтатқызуды сұраған.

... Бұл кезде мектеп, медреселердің көбі қадымшылардың қолында еді. 1088 татар мектебінің 61-і ғана жәдид мектебі болатын. Патша үкіметі қадымшыларды қолдады. Осы уақытта Столыпин Халық ағарту министріне жазған хатында: «Қадымшылар мектебіне тоқтау салу – пайдасыз ғана емес, саяси тұрғыдан қауіпті деп көрсетті» (1955: 492-493).

Гаспринский «орыс мұсылмандығы» атты іргелі еңбегінде (1881 ж.) «Ресей қол астындағы ұлттарды езіп, жойып, ешқашан өркениетке жете алмайды, оның ұлы миссиясы – ұлт құлдығын жою дегенге саяды.

XIX ғасырдың соңында мұсылман түркі халықтарының арасына жәдидтік білім беру жүйесі тарала бастады. Оның белді көшбасшысы И.Гаспринский еді. Білім саласында И.Гаспринский жәдидшілдігі – Еділ зиялылары әл-Курсави (Әбді ан-Насыр бин Ибраһим Әбу-н-Насыр әл-Бұлғари, 1776-1812) мен әл-Маржани (Шихаб ад-дин Харин бин Баха ад-дин бин Субхан бин Әбді әл-Кәрим, 1818-1889) еңбектеріне табан тіреген. XIX ғасырдың 90- жылдары Қазандағы Мухаммедия, Маржания, Қасымия, Орынбордағы – Хусайыния, Вятка губерниясындағы – Иж-Буби медреселерінің жаңаша оқыту жөніндегі алғашқы тәжірибелеріне сүйенген ізденістер еді.

Жәдидшілдіктің қазақ даласына келуін және таралуын екі бөлікке бөліп қарастыруға болады. Бірінші, 1890-1911 жылдары – танысу, үйрену, білу, тәжірибе жинау кезеңі. Екіншісі, 1911-1920 жылдары тұтас Қазақ даласында жәдидшілдік идеясы таралып, Алаш арыстарының қолдауына ие болып, ұлттық қозғалысқа айналды. Жәдидшілдік Ресей империясының құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының арасына кең таралғанымен, біртұтас саяси қозғалыс болған жоқ, ол оқу-ағарту саласында ортақ жаңашылдық пен дәстүрді ала келді. Жәдидшілдік түркі халықтарының ішінде әртүрлі атпен аталды, мысалы Қазақстанда – Алаш, Өзбекстанда – Жәдидизм, Қырымда – Илли-фирик, Әзірбайжанда – Мусават, Татарстанда – Иттифак әл муслимин қатарлы атаулармен кеңінен өріс алды.

Жәдидшілдіктің екінші кезеңінде, 1911-1920 жылдары жәдидшілдікті насихаттаушы, таратушы тұлғалар М.Жұмабаев, С.Торайғыров, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы қатарлы ұлт зиялылары бар.

Осы кезеңде Ахмет Байтұрсынұлы қазақша сауаттандыратын әліппе, тіл құралы оқулығын шығарды.

Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы өзінің оқу мен оқыту жайындағы ой пікірлерін алғашында «Айқап» журналында, кейін өзі шығарған «Қазақ» газетінде кеңінен білдіреді. Ол жазу үлгісін араб әліпбиі негізінде түзеп, қазақ ұлтының тілдік ерекшелігіне сәйкестірілген жазуды тұңғыш болып ұсынды. Сондықтан да қазақ даласында И.Гаспринский қалыптастырған жәдидтік үлгіні жүзеге асырған Ахмет Байтұрсынұлы деп білеміз. И.Гаспринский мен А.Байтұрсынұлының бастамасын Ә.Бөкейханов, М.Шоқай, М.Дулатов, Ғ.Қараш, М.Сералин, М.Жұмабайұлы, Ж.Әбубәкір, М.Кәшімов сияқты зиялылар бірден дұрыс бағыт деп қабылдады. А.Байтұрсынұлы жаңа заман құндылықтарды игеру барысында қазақтар өздерінің ұлттық мәдени тамырларын, дәстүрлерін, тілін сақтауы керек деп есептеді және қазақ тілін шұбарланудан сақтап, модернизациялады. Ол жәдидшілдікті қолдап «қазақша оқу жайынан» деген мақаласын жариялап, бастауыш сыныпта сабақ беретін мұғалім жаңа әдіспен даярланған болуы керектігін атап өтті және бұл жүйені «фонетика принциптері» деп атады (Байтұрсынұлы, 1992: 432). Ахмет Байтұрсынұлы оқу-ағарту ісіне ерекше көңіл бөліп, жаңашыл (жәдидтік) тәсілмен білім беру идеясын қолдады. А.Байтұрсынұлының көзқарасы бойынша, жаңғыру мен модернизация ұлттық тіл мен дәстүрден айыру емес, қайта оларды сақтай отырып даму болуы тиіс. И.Гаспринскийдің идеясын Байтұрсынұлымен қатар Ә.Бөкейханов, М.Шоқай, М.Дулатов сынды тұлғалар да қолдады. Бұл – жәдидшілдік қозғалысының қазақ даласындағы кең ауқымды ықпалын білдіреді.

Жәдидшілдіктің бастауы ретінде әл-Маржанидың тұжырымдарының алатын орны бөлек. Оның тұжырымдамалары Қазақстанның әр жеріне кеңінен таралды. Бұл туралы А.Машанов: «Қарқаралы, Семейдегі медреселерде Маржанидың тікелей өзінен тәлім алған адамдар оқытқан. Абай – Семейде Маржани шәкірттерінен оқығандардың бірі. Абай еңбектерінде Маржанидың қозғаған мәселелері көп кездесетіні осыдан... Ш.Маржанидың «Аһли ғылым ай басында» деген тамаша сөзі бар. Абайдың «ғашарани уа мубашарани» деп келетін қағидасы Ш.Маржанида айтылған. Ш.Маржани өнерді, музыканы жарататын адам болған», – деп көрсетеді (Машанов, 1994: 85-89).

Абайдың педагогикалық мұраларының негізгі идеяларының бірі – адамдардың өзара қарым-қатынасы, әсіресе, жастарды еңбекке баулу. Ақын, ойшыл ұлы ұстаз-Абай халықтың әл-ауқатының деңгейі, санасы, мәдениеті, адамдардың өзара қарым-қатынасы, бір-біріне мейірбандылығы мен парасаттылығы, ұлттың ерекшелігі, салт-дәстүрінің дамуы сол халықтың еңбек сүйгіштігіне, еңбек ету дәрежесіне тікелей байланысты екенін даналықпен болжады. Еңбекті Абай басқа да қазақ ағартушылары сияқты байлықтың, молшылықтың көзі деп санады. Жастарды еңбекке шақырды. Абай – Семей өңіріндегі алғашқы мәдени-ағарту ошақтарының ұйымдастырылуына ұйытқы бола жүріп, сол кездегі білім беру жүйесінің көптеген мәселелерімен танысты, педагогиканың қыр-сырына қанықты. Әсіресе, екі қоғамдық ұйымның жергілікті кітапханалар мен музейлерді жабдықтауға араластырылуы, оған сай көптеген ғылыми басылымадар мен құнды деректердің жинақталуы көп септігін тигізді. Абай халықтың үлкені мен кішісіне, ұлы мен қызына, әкесі мен баласына өмірлік қажет еңбек пен адамгершілік, өнер мен білім, өнеге мен тәлім, досытық-жолдастық, парыз бен қарыз сияқты қасиеттердің асыл үлгілерін жырымен де, ғақлияларымен де жеткізе жеткізді. Ойшыл ақынның ағартушылық тұғырдағы педагогикалық тұжырымдары негізінен жастарды халқына адал қызмет ететін нағыз азамат «Толық адам» етіп тәрбиелеу мақсатынан туындаған. Ұлы ұстаздың ағартушылық көзқарастарының алтын дінгегі – адам тәрбиесі, содан туындайтын бүкіл халық тәрбиесі. Қазақ халқының болашағы оның өз бетінше ел

болуына, саяси бостандығына қол жеткізуіне, экономикалық және мәдени кешеуілдеуден шығыуына, қараңғылық пен кедейшіліктен құтылуына апаратын бірден-бір жол – бүкіл елдің сауатын ашу, жастарды адамгершілікке тәрбиелеу, өнер мен еңбекке баулу деп анық айтты. Ақыл-ойдың, сауаттылықтың дамуы үшін дүниеге шын көзбен қарап, нақтылы сезінудің қажеттілігін барынша қорғап бақты (Сейталиев, 2008: 335). Абай шығармашылығынан ерекше орын алатын ендігі бір үлкен тақырып – оның ағартушылық идеясы. Абай өнер, білім, тәлім-тәрбиеге ерекше көңіл аударып, жанын сала үндеген ұлы ағартушы ақын. Абай еңбектің мәнін ашып, еңбек тәрбиесінің маңызын көтере білген ұстаз. Абайдың рөлі – қазақ жәдидшілігінің рухани тірегі. Абай Семей өңірінде ағартушылық ошақтарын ашуға ұйытқы болды. Абайдың еңбектері жәдидшіл зиялыларға рухани бағдар болды. Абайдың «адам тәрбиесі – халық тәрбиесі» деген тұжырымы жәдидшілдіктің қоғамдық жаңару, рухани ояну мақсатын айқындайды.

XIX ғасырдың ортасынан бастап шыққан қазақтың ұлы ағартушы, ғалым, философтары ұлт мәдениетінің дамуына үлесін қосты. Солардың қатарында Шоқан Уәлихановтың оқу-ағарту қажеттілігі туралы ойы, ғылым халықты дамытатынын, олардың оқу-тәрбиедегі маңызды жолы ұрпақ тәрбиесінің бастауы екенін дәлелдеуі, оның прогрессивтік көзқарастарының ерекшеліктерін көрсете отырып, Қазақстандағы қоғамдық ойдың дамуына айтарлықтай әсер ететінін дәлелдейді. Ыбырай Алтынсарин арман етіп, ұзақ күткен мектебі 1864 жылы 8 қаңтарда ашылды. Мектептің ашылуын мәдениет пен білімге зәру болған халық той-думанмен қуана қарсы алды. «Осы жылы қаңтар айының 8 күні менің көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды, оған 14 қазақ баласы кірді, бәрі де жақсы балалар. Міне, балаларды оқытуға, қойға шапқан қасқырдай, өте қызу кірістім, бұл балалар да менің айызымды қандырып, не бары үш айдың ішінде оқи білетін және орысша, татарша жаза білетін болды...», – деп қуана жазды ұлы ағартушы (Әбиев, 2006: 315). Ыбырай Алтынсаринның Қазақ даласында алғашқы жаңаша оқытуды жолға қойып, мектеп ашып, бала оқытып, ағартушылықпен халықты оятуға көп күш салғанын біле аламыз. Ыбырай «кел, балалар, оқылық» деген өлеңі арқылы жастарды ғылым мен білімге шақырып, ағартушылық миссияны өз мойнына алды. Бұл – жәдидшілдердің көзқарасына сай, білім – ұлтты алға жетелейтін күш деген идеямен үндес. Оның дәстүрлі медреселік оқуға қарсы емес, бірақ, жаңаша оқыту жүйесін енгізуі, діни емес, заманауи пәндерге негізделген, заман талабына сай түрлендіруді көздегенін білдіреді. Жаңа үлгідегі мектептер ашуы – жәдидтік білім жүйесінің басты қағидаларының бірі саналады.

Қазақ ағартушылығын, әсіресе оның XX ғасырдың басына тән кезеңін, еуропалық және орыстық ағартушылыққа еліктеуден туған құбылыс ретінде қарастыру оның табиғатын тура түсіне алмаушылыққа ұрындырар еді. Осы ретте қазақ ағартушылығына тиеселі оның мынандай ерекшеліктерін ескерген жөн. Қазақ топырағындағы ағартушылық идеясы ескі феодалдық тәртіп пен қоғамдық қатынастарға, діни фанатизмге қарсы бағытталуымен бірге, ресейлік отарлық езгіден құтылуға, заман сұранысына лайық білім мен ғылымды игеруге үндеді. Ұлт-азаттық үшін күрес басшылары бұл негізгі мақсатқа жетудің жолы қазақты ұлт ретінде біржола қалыптастырып, оның ұлттық мемлекеттілігін жаңғырту арқылы жүретіндігін жақсы түсінді. Басқаша айтқанда қазақ ағартушылығының идеясы – қазақ ақын, жазушы, философ ғалымдарының шығармашылық ізденісі арқылы жалпы ұлттық жобаға айналды. Қазақ ағартушылығының толыққанды қоғамдық құбылыс ретінде көрінуі XX ғасырдың алғашқы ширегінде, яғни Алаш арыстарының қызыметіне тұспа-тұс келді. Жалпы ұлттық «Айқап» журналының (1911–1915), «Қазақ» газетінің (1913–1918), екі миллионға жуық тиражбен басылған (революциялық өзгерістерге дейін) қазақ кітаптарының жарық көруі және атқарылған істер осы тұжырымға негіз бола алады. Ал, Шоқан Уәлихановтың, Ыбырай Алтынсаринның және Абай Құнанбайұлының ағартушылық ісіндегі орнына келсек, онда олардың қызметі қазақ топырағындағы ағартушылықтың алғашқы қадамы ретінде бағалануға болады (Қойгелдиев, 2014: 235-236). Бұл ағартушылық қазақ халқының ұлттық

санасын оятып, білім мен ғылым арқылы ұлттық мемлекет құру идеясын алға тартты. Алаш зиялыларының қызметі мен сол кезеңдегі басылымдар (мысалы, «Айқап» журналы, «Қазақ» газеті) осы идеяны жүзеге асыруға үлкен үлес қосты. Ал Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин және Абай Құнанбайұлы – қазақ ағартушылығының негізін қалаушылар болып есептелінеді.

Халықтың санасын білім мен ғылым арқылы ашу қазақ зиялыларының басты арманы болған. Өйткені білім – адамзаттың жинақталған тәжірибесі, заттар мен құбылыстарды, табиғат пен қоғам заңдарын тану нәтижесі. Білімді жеке адамның игілігіне айналдыру үшін оны ойлау операциясы – талдау, синтездеу, салыстыру, жіктеу және жинақтау арқылы терең ұғыну қажет. Оқушы ойлау операциясына сүйеніп, өз білімін шындыққа айналдырады. Бұл дамытып оқытудың негізгі ережесі, яғни оқушылардың таным іс-әрекетін дамыту, оларды өз бетімен ізденуге, зерттей білуге және жаңа білімді еркін игеруге үйрету. Ахмет Байтұрсынұлы 1907–1917 жылдар арасында Орынборға жер аударылып сонда тұрған жылдарында ғылым, білімге бұрынғыдан да терең үңіліп, қазақ балаларын оқытудың әдістерін, қазақ тілі мен әдебиеті, өнері, тарихы, мәдениеті туралы өрелі ойлар айтып, бастауыш мектептерге арнап оқулықтар мен оқу құралдарын жаза бастайды. Халық мұраларын, ауыз әдебиетін, эпос, ертегі, жұмбақтар жинап бастыру ісімен айналысады, ғылыми зерттеу жұмыстарымен шұғылданады. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ елінің жоғын жоқтап, санасына сәуле құюға байланысты жасап жүрген еңбектері елге тарай бастайды. 1913–1918 жылдар арасында бейресми газет «Қазақ» газетінің редакторы болып жұмыс істеген мезгілінде халықты оқуға, білімге, өнерге, бостандыққа, теңдікке шақырған ойларын газет бетіне ашық жариялаған. Ахмет Байтұрсынұлы қазақтың оқу-ағарту саласында көп еңбек еткені кейінгілерге өнеге болды, оның қазақ баспасөз беттерін ашуы, халықтың ғылым-білімге деген құштарлығын арттырып, санасын оятты, көкейіне сәуле шашты. Ғылымсыз білім сыңаржақ, ғылым білімді ұлғайтады, ғылымсыз білім тым құрғақ, білімді орнына жұмсау керек. Білімді орнына жұмсайтын не? Ол – тәрбие. Сонымен, білімнің адамзат игілігіне жұмсалуды тәрбиеге байланысты екен. Тәрбиесіз білімді адам сол білімін адамзаттың игілігіне де, сорына да, оңды-солды жұмсай беруі мүмкін. Тәрбиелі адам, яғни иманды адам, толық адам ондайға бармақ емес, ол білімін өз орнына, игілікке, адамзаттың гүлденуіне жұмсайды (Әбиев, 2006: 399). Жәдидшілдік қозғалысы түркі-мұсылман халықтарын жаңа білімге, заманауи оқыту әдістеріне көшіруге бағытталған ағартушылық қозғалыс еді. Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен еңбектері арқылы айқын көрініс табады.

«Қараңғы қазақ елінің көгіне, өрмелеп шығып күн болуды» көксеген ағартушы-педагог Сұлтанмахмұт Торайғыров (1893-1920) артында педагогикалық ой-пікірдің өшпес мұрасын қалдырды. Өзінің қысқа өмірінде қоғамдағы әділетсіздікті, теңсіздікті көре біліп, бұларды оқу-ағарту, тәлім-тәрбие ісімен жөндеуге болады деп насихаттап, ағартушы-демократ деңгейіне көтерілді. Сұлтанмахмұт халықты, жастарды дүниетану оқуына, өнеркәсіп үйренуге, мәдениетке жетуге, өнерлі, прогресшіл елдерден үлгі алуға, ілгері өрлеуге, басқа елдермен теңесуге шақырды. Өмірді өзгертуші, адам мінезін қалыптастырушы ұлы күш саналы тәрбие деп түйіндейді. «Ары тазаның жаны таза» деген қорытындыға келеді. Қазақтың мерзімді баспасөзінің сонау 1870 жылы Ташкент шаһарында алғаш рет жарық көрген «Түркістан уалаятының газеті» мен Омбы қаласында дүниеге келген «Дала уалаятының газетінен» басталып, бүгінгі күнгі «Социалистік Қазақстан» газеті мен «Қазақстан коммунисті» журналы бастаған жүздеген мерзімді басылымдарға дейінгі үлкен тарихы бар. Ұлт оқу-ағартуының қалыптасуы сол ұлттың тарихымен тығыз байланысты.

Қазақстан Кеңес одағының құрамына енгеннен кейін жергілікті халық патша үкіметінің әкімшілік, әлеуметтік және білім беру жүйесіне тартылды. Бұл жәдидтік идеялардың таралуына қолайлы орта қалыптастырды. XX ғасырдың алғашқы жартысында Алаш арыстары және ұлт зиялылары елдегі оқу-ағарту саласына баса мән беріп, білім беру жүйесін жаңаша бағытқа бұрғанын, қордаланған мәселелерді дер кезінде көтеріп отырғанын байқауға

болады. Мысалы, 1924 жылы Орынбордан баспадан шыққан мына еңбекте: «Мектеп құрушылар заманның рухына бағынып, жалпы мағлұмат беретін мектептер мен қатар жүзелік, шеберлік, әдістік шаруашылық, кен қазушылық, суретшілік, дәрігерлік, кәсіпшілік мектептерін аша бастады. Ол мектептерде шәкірттер көбінде табиғат және затпен айналысады. Әртүрлі іске үйренеді. Ол мектептерде ескі зарлауықтық жойылды. Жаңа мектептер түзелуге басты бөгет – ескі мектеп оқытушыларының ескі ырымшылдығы, алдымен осы ырымшылдықтарын көрсету керек. Ескі ырымшылдың біріншісі «сабақ» аңғартылмақ мазмұны мен сөз қазығымен есептеспей, бұрынғы оқытушылар сабақты сағаттың тілімен өлшейтін ырымшылдығы бар. Олардың санасына әбден сіңген.

Енді шәкірттің жауабына келсек, терең мағыналы нәрсе жайынан мүдірместен мүлтіксіз, шұбыртпалы жауап, тотының тақылдағанындай, кенеусіз болатынын тәрбиешілер жақсы білсе керек. Кітап сөзімен балаға сұрау қою мұғалімнің әдеті ғой. Кейде кітаптың айтуынша емес, жай дұрыс қойылған сұрауға сәтті жауап алғанда таң қаласың. Егер бала бірнәрсені бүтін қалпында біле алмай, үзіп-жұлып, бұтарлап ұғынатын болса, оған бала кіналы емес, сабақ жүйесі жазықты. Біздің мектебімізде тарих да, жағрафия да, жаратылыстық та жоқ. Тарихтан, жағрафиядан және тағы басқа пәндерден жеке сабақтар ғана бар. Ескі молдалар балаға біреу үйретпесе, өздігінен бірнәрсені үйренеді деп әсте нанбайды» (Аймауытұлы, 1924: 125-129). Кеңес үкіметі жаңадан орнаған тұста Қазақстанда жәдидтік қозғалыс пен ағартушылық бағыт күшейіп, қазақ зиялылары білім беру ісіне ерекше назар аударды. Ұлт зиялылары баспасөз беттерінде дәстүрлі, ескі оқыту тәсілдерінің бала дамуына кері әсерін ашық сынап, жаңа заман талабына сай мектептер ашу, білім беру әдістерін жетілдіру қажеттілігін айтады. Сонымен бірге, білім беруде тұлғалық ерекшеліктерді ескеріп, тәжірибеге негізделген оқыту жүйесін қалыптастыруды ұсынған. Осы арқылы қазақ қоғамында білім беру ісінің жаңа бағыты – ұлттық негіздегі заманауи әдістерге сүйенген педагогика қалыптасып, ескі діни-формалды жүйеден арылу үрдісінің басталғаны байқалады

Қорытынды

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында пайда болған жәдидшілдік қозғалыс – Ресей империясы құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының мәдени, рухани және ұлттық жаңғыруға бағытталған ірі тарихи үрдісі болды. Бұл қозғалыс тек оқу-ағарту саласындағы реформалармен шектеліп қоймай, халықты надандықтан арылту, ұлттық сана-сезімді ояту және заман талабына сай біліммен қаруландыруды мақсат етті. Ел ішінде жәдидтік мектептердің пайда болуы, баспасөздің дамуы, ана тіліндегі білім беруге басымдық берілуі – осы қозғалыстың басты жетістіктері саналады.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей құрамындағы түркі-мұсылман халықтары жәдидтік ағартудың жаңаша бағыттары негізінде еуропалық білім берудің әдістеріне қарай ойысты. Бұл – ескіше білім беру әдістеріне түбегейлі өзгерістер әкелді. Қазақ даласындағы жәдидшілдік идеялары ұлт зиялыларының қызметінде көрініс тауып, қазақ жәдидшілдігіне ерекше серпін берген – Алаш қозғалысының қайраткерлері: Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханов, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев сынды тұлғалардың еңбектері арқылы кеңінен таралды. Олар қазақ тілінде жаңа үлгідегі оқулықтар жазып, баспасөз құралдары (Қазақ газеті) арқылы халықты ағартуға күш салды. Бұл кезеңде қазақ халқының рухани серпілісі, ұлттық өзіндік санасының қалыптасуы мен дербес мемлекет құру идеясы жәдидтік ағартушылықпен тікелей байланысты болды. Шоқан, Ыбырай, Абай сияқты ағартушылардың еңбектері де осы ағыммен үндесіп, халыққа білімнің жарығын шашуға жол ашты.

Қорыта айтқанда, жәдидшілдік – түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының отарлық езгіден шығуына, ұлттық санасын жаңғыртуына, білім мен ғылым арқылы болашағын айқындауына үлкен серпін берген тарихи-мәдени құбылыс. Қазақстанда жәдидшілдік арқылы білім беру саласында реформа жасалып, ескі діни мектептердің орнына

«усули-жәдид» (жаңа әдіс) бойынша сабақ беретін мектептер ашылды. Баспасөз дамып, қазақ тілінде білім берумен қатар газет-журналдар шыға бастады. Сонымен бірге әлеуметтік теңсіздіктерге тосқауыл қойылып, әйелдердің де білім алуына жағдай жасалды. Сол арқылы қазақ зиялыларының жаңа буыны қалыптасып, ұлттық қозғалыс пен тәуелсіздік идеялары нығая түсті. Алайда, Кеңес үкіметі жәдидшілдерді «буржуазиялық ұлтшылдар» деп танып, қуғын-сүргінге ұшыратты. Бүгінде осы қозғалыстың тәжірибесі мен идеялары тәуелсіздік жағдайындағы ұлттық жаңғыру үдерісіне үлгі бола алады.

Әдебиеттер:

Гаспринский, 1993 – *Гаспринский И.* Россия и Восток. Казань: Фонд Жиен, Татарское книжное издательство, 1993. С. 132.

История Татарской АССР..., 1955 – История Татарской АССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). Т.1. Казань: Таткнигоиздат, 1955. 720 с.

Байтұрсынұлы, 1992 – *Байтұрсынұлы А.* Тіл тағлымы. Алматы: Ана тілі, 1992. 448 б.

Машанов, 1994 – *Машанов А.* Әл-Фараби және Абай. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.

Сейталиев, 2008 – *Сейталиев Қ.* Педагогика тарихы. Алматы: Білім, 2008. 416 б.

Әбиев, 2006 – *Әбиев Ж.* Педагогика тарихы. Алматы: Дарын, 2006. 480 б.

Қойгелдиев, 2014 – *Қойгелдиев М.* Қазақ елі: ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы). Алматы: Дәстүр, 2014. 432 б.

Аймауытұлы, 1924 – *Аймауытұлы Ж.* Тәрбиеге жетекші. Орынбор: Қазақстанның мемлекет баспасөзі, 1924. 186 б.

References:

Gasprinskii, 1993 – *Gasprinskii I.* Rossiia i Vostok. Kazan: Fond Jien, Tatarskoe knijnnoe izdatelstov, 1993. 132 s. (in Rus).

Istoriya Tatarskoi ASSR..., 1955 – Istoriya Tatarskoi ASSR (s drevneishih vremendo Velikoi Oktiabrskoi sotsialisticheskoi revoliussii). T.1. Kazan: Tatknigoizdat, 1955. 720 s. (in Rus).

Baitursynluy, 1992 – *Baitursynluy A.* Til taglymy. Almaty: Ana tili, 1992. 448 b. (in Kaz).

Mashanov, 1994 – *Mashanov A.* Al-Farabi zhane Abai. Almaty: Qazaqstan, 1994. 192 b. (in Kaz).

Seitaliev, 2008 – *Seitaliev Q.* Pedagogika tarihy. Almaty: Bilim, 2008. 416 b. (in Kaz).

Abiev, 2006 – *Abiev Zh.* Pedagogika tarihy. Almaty: Daryn, 2006. 480 b. (in Kaz).

Qoigeldiev, 2014 – *Qoigeldiev M.* Qazaq eli: ulttyq biregeilikti saqtau zholyndagy kures (XIX g.- XXI g. basy). Almaty: Dastur, 2014. 432 b. (in Kaz).

Aimaulytuly, 1924 – *Aimaulytuly Zh.* Tarbiege zhetekshi. Orynbor: Qazaqstannyng memleket baspasoz, 1924. 186 b. (in Kaz).

¹Жомарт Е. ²Азмуханова А.М.

¹Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Қазақстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹ silas.kaz.3@mail.ru , ² aimanazmukhanova@gmail.ru

ДЖАДИДИСТСКОЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ МИССИЯ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируются сущность, цели и влияние джадидистского движения, возникшего в конце XIX – начале XX века среди мусульманских тюркских народов, входивших в состав Российской империи, а также его влияние в Казахстане. Джадидизм рассматривается как религиозно-культурное, политико-

просветительское движение, целью которого было обновление традиционного исламского образования в соответствии с требованиями времени, пробуждение национального самосознания через развитие науки и просвещения. Основная цель работы – всесторонне проанализировать историческое значение джадидистского движения, его особенности распространения на казахской земле, развитие через деятельность алашской интеллигенции, роль в просветительстве и духовное сопротивление колониальной политике. Методы исследования – историко-социальный и культурологический анализ. Междисциплинарные связи: синтез с педагогикой, философией, политологией и литературоведением. Сравнительный анализ: опора на исследования учёных из Казахстана, России, Турции, Европы и США. Архивный и источниковедческий подход: анализ трудов джадидистов, материалов прессы («Айқап», «Қазақ»), а также ограничений советского периода.

Новизна исследования заключается в разделении распространения джадидизма на казахской земле на два периода (1890–1911 и 1911–1920 гг.). Явно показана преемственность духовно-педагогических идей Абая и джадидизма. Доказано, что казахское просветительство базировалось не только на европейских образцах, но и на национальной самобытности, раскрыта гармония ислама и модернизации. Просветительская деятельность Ахмета Байтурсынулы рассматривается как параллель джадидизму. В задачи исследования входит: раскрытие причин возникновения джадидизма; описание просветительской деятельности и идей Исмаила Гаспринского; определение этапов распространения джадидистского движения в казахской степи; выявление роли деятелей движения Алаш в развитии джадидизма; анализ особенностей джадидских школ и их значения в просвещении; исследование взаимосвязи казахского просвещения и колониальной политики; сопоставление трудов казахских просветителей (Абая, Ыбрая, Шокана) с идеями джадидизма. В результате исследования установлено, что джадидизм стал основой духовного возрождения тюркских народов. Движение представляло собой форму сопротивления колониальной политике через образование и просвещение. Казахский джадидизм признан движением, приведшим к национальному возрождению через алашскую интеллигенцию. Показана духовная связь таких просветителей, как Абай, Ыбрай, Шокан с джадидистскими идеями. Также продемонстрировано влияние джадидских школ и методов на современные образовательные концепции.

Благодарность: Статья подготовлена при финансовой поддержке проекта №BR 20281006.

Ключевые слова: Казах, алашские львы, образование, джадидизм, школа, медресе, образование.

¹Zhomart E. ²Azmukhanova A.M.

¹ R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹ silas.kaz.3@mail.ru , ² aimanazmukhanova@gmail.ru

THE JADID ENLIGHTENMENT MOVEMENT AND THE NATIONAL MISSION OF KAZAKH INTELLECTUALS

Abstract. This article comprehensively analyzes the essence, goals and influence of the Jadid movement that emerged among the Muslim Turkic peoples of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries, and its influence in Kazakhstan. Jadidism is described as a religious, cultural, political and educational movement that aimed to update traditional Islamic education in accordance with modern requirements and awaken national consciousness through the development of science and education. The main goal of the work is to comprehensively analyze the historical significance of the Jadid movement that emerged among the Turkic-Muslim peoples of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries, the features of its spread to the Kazakh lands, its development

through the Alash intelligentsia, its role in the Enlightenment, and the nature of spiritual resistance to colonial policy. Research methods are historical, social and cultural analysis methods. Interdisciplinary connection: combination with the fields of pedagogy, philosophy, political science, and literary studies. Comparative analysis: based on the research of various scientists (Kazakhstan, Russia, Turkey, Europe, USA). Archival and documentary methods: analysis of the writings of the Jedidists, press materials (Aykap, Kazakh), restrictions in the Soviet era. The novelty of the study is the division of the spread of the Jedidist movement on Kazakh soil into two periods (1890–1911, 1911–1920). The continuity of Abai's spiritual and pedagogical ideas with Jedidism is clearly shown. It is proved that the Kazakh enlightenment originated not only from European models, but also from the national identity, and the harmony of Islam and modernization is reflected. The educational and educational activity of Akhmet Baitursynuly is considered as a parallel to Jedidism. The tasks include revealing the reasons for the historical emergence of Jedidism; describing the educational activity and ideas of Ismail Gasprinsky; identifying the stages of the spread of the Jedidist movement in the Kazakh steppe; showing the role of Alash figures in the development of this movement; Analysis of the features of Jadid schools and their significance in education; Disclosure of the relationship between the Kazakh education and colonial policy; Connection of the works of Kazakh enlighteners (Abay, Ibrai, Shokan) with Jadidism. The results of the study proved that Jadidism is the basis of the spiritual revival of the Turkic peoples. It was determined that this movement was a resistance to colonial policy through education and enlightenment. Kazakh Jadidism was recognized as a movement that led to national revival through the Alash intellectuals. The spiritual harmony of such enlighteners as Abay, Ibrai, Shokan with Jadidism ideas was shown. The influence of Jadid schools and methods on modern educational ideas was shown.

Key words: Kazakh, Alash lions, education, Jadidism, school, madrasah, education.

Авторлар туралы мәлімет:

Жомарт Ертай, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, 1-курс докторанты және Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Алматы, Қазақстан.

Азмұханова Айман Махсотовна, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана. Қазақстан.

Информация об авторах:

Жомарт Ертай, докторант 1 курса Казахского национального университета имени Аль-Фараби, факультет востоковедения и научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан

Азмуханова Айман Махсотовна, кандидат исторических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Author information:

Zhomart Ertai, 1st year doctoral student, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University and a researcher of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Master of Humanities, Almaty, Kazakhstan.

Azmukhanova Aiman Makhshotovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*Келін түсті 27 мамыр 2025 жыл
Қабылданды 29 маусым 2025 жыл*

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан
шығыстануы» журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Басуға қол қойылды 18.12.2025 ж.
Пішімі 60x84¹/₈. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 50.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 98.

"Қазына" баспасы.